

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1999

ΑΘΗΝΑΙ 2002

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1999

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1999

ΑΘΗΝΑΙ 2002

TOMOS 154 (1999)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672
Τηλ. (210) 3600589, FAX (210) 3644996

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἑλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 1997 - 2000	ια'
Ἔκθεσις τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1999	ιγ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου	πίν. 1 - 18	1 - 31
2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ ὑπὸ Μαρίας Παντελίδου Γκόφα	πίν. 19 - 29	33 - 41
3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΡΑΥΡΩΝΟΣ ὑπὸ Κλαίρης Εὐστρατίου	πίν. 30 - 34	43 - 46
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΚΑΛΑΣ ΩΡΩΠΟΥ ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος	πίν. 35 - 41	47 - 64
5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου	πίν. 42 - 45	65 - 68
6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ ὑπὸ Πέτρου Θέμελη	πίν. 46 - 74	69 - 111

7. ΙΕΡΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ		
ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη	πίν. 75	113 - 115
8. ΕΡΕΥΝΑ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ		
ὑπὸ Μ. Κοσμόπουλου	πίν. 76 - 78	117 - 129
9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ		
ὑπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου	πίν. 79 - 83	131 - 144
10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ		
ὑπὸ Παναγιώτου Α. Βοκοτοπούλου	πίν. 84	145 - 146
11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ		
ὑπὸ Χ. Σούλη, Α. Βλαχοπούλου, Κ. Γραβάνη	πίν. 85 - 94	147 - 154
12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ		
ὑπὸ Χρίστου Ντούμα	πίν. 95 - 145	155 - 202
13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ		
ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ	πίν. 146 - 176	203 - 234
14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ		
ὑπὸ Γιάννης καὶ Ἑφης Σακελλαράκη	πίν. 177 - 204	235 - 329

Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

• Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων ἀνασκαφῆς ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ ὑπὸ Καλλιόπης Δημ. Λαζαρίδη		331
• Τὰ γλυπτά τῆς βασιλικῆς τοῦ ΔΕΧΑΙΟΥ ὑπὸ Παναγιώτου Βελισσαρίου	πίν. 205 - 207	333 - 339
• Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων ἀνασκαφῶν ΖΑΚΡΟΥ ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος	πίν. 208 - 209	341 - 344

Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ	345 - 353
Δ' ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ	355 - 357
ΠΙΝΑΚΕΣ	

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1997 - 2000

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΙΑΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΟΚΚΟΛΙΑΔΗΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1999

Τὸ 1999 ὑπῆρξε ἔτος σημαντικὸ γιὰ τὴν πληθώρα τῶν συμβάντων, μάλιστα γιὰ τοὺς Ἑλλήνες καὶ τὴν Ἑλλάδα. Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ χρόνου αὐτοῦ συνέβησαν γεγονότα τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν εὐχάριστα, γεγονότα ὅμως ποὺ ἀπασχόλησαν καὶ τάραξαν μέγα τμῆμα τῶν Ἑλλήνων. Τὸ 1999 ἐξάλλου θεωρήθηκε ὅτι ἦταν τὸ τελευταῖο ἔτος τῆς δεύτερης μετὰ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ χιλιετίας καὶ τελείωσε, στὴν Ἑλλάδα, μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν Παρθενώνα στὴν ἀναπαράσταση τῆς πρὶν ἀπὸ 312 χρόνια ἀνατίναξής του ἀπὸ τὶς βόμβες τοῦ Μοροζίνι (1687).

Τὸ πρῶτο μέρος τῆς ὁμιλίας μου εἶναι ἀφιερωμένο στοὺς ἐταίρους ποὺ χάθηκαν, τὸ δεύτερο στὴ μνημειακὴ ἀρχαιολογία καὶ τὸ τρίτο στὴν πολιτικὴ ἀρχαιολογία, δηλαδή τὴν ἐξέταση τῆς στάσης τῶν προσώπων πρὸς τὰ ἀρχαῖα τοῦ τόπου.

Ὁ Δημήτριος Γέροντας († 22 Ἰουνίου 1998) διετέλεσε Πρόεδρος τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἦταν ἄνθρωπος δραστήριος καὶ μὲ πλούσια δράση. Νομικὸς κατὰ τὸ ἐπάγγελμα, πολέμησε στὴν Ἀλβανία ὡς ἀξιωματικὸς καὶ κατὰ τὴν Κατοχὴ ἦταν ἐκδότης ἐφημερίδων τῆς Ἀντίστασης (Ἀνάστασις καὶ Ἐμπρός). Ἀθηναῖος ἀπὸ γέννηση καὶ καταγωγή, ἦταν δισέγγονος τοῦ Ἀγγέλου Σωτηριανοῦ Γέροντα, δημογέροντος τῆς Ἀθήνας κατὰ τὸ 1821, διετέλεσε ἐπὶ ἔτη Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου τῶν Ἀθηναίων καὶ στὸ συγγραφικὸ του ἔργο περιλαμβάνονται σημαντικὰ βιβλία: «Περὶ τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἐπαναστάσεως» (1964), «Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων» (1972), «Ἀρχαὶ τοῦ Ἐργατικοῦ δικαίου ἐν τῇ Ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι» (1968), «Οἱ Ἀθηναῖοι στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821» (2 τόμοι, 1984, 1991).

Ὁ ἐπίτιμος Σύμβουλος John Chadwick († 24 Νοεμβρίου 1998) ὑπῆρξε διακεκριμένος φιλόλογος καὶ συνεργάτης τοῦ Michael Ventris στὸ ἔργο τῆς

ἀναγνώρισης καὶ ἀνάγνωσης τῆς Γραμμικῆς Γραφῆς Β. Ἡ δημοσίευση, τὸ 1953, τῆς ἀπὸ κοινοῦ γραμμένης εἰκοσασέλιδης μελέτης τους μὲ τὸν τίτλο «Ἐνδείξεις ἐλληνικῆς διαλέκτου στὰ μυκηναϊκὰ ἀρχεῖα» (*Evidence for greek dialect in the Mycenaean Archives*), *Journal of Hellenic Studies* 73, 1953, 84-103) ἦταν ἡ ἀρχὴ τῆς σημερινῆς πραγματικότητος ὑπαρξῆς γραπτῆς ἐλληνικῆς γλώσσας 500-700 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα.

Ὁ Karl Schefold, ἐπίτιμος ἀντιπρόεδρος τοῦ Συμβουλίου (†16 Ἀπριλίου 1999), ὑπῆρξε διαπρεπὴς ἐρμηνευτὴς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης, μέλος μιᾶς ὀλιγάριθμης ομάδας μεγάλων διανοητῶν οἱ ὅποιοι ἀνανέωσαν τὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Τὰ ἐνδιαφέροντά του ἦσαν εὐρύτατα καὶ οἱ συγγραφές του καλύπτουν σχεδὸν κάθε πνευματικὴ ἐκδήλωση τῶν ἀρχαίων, θρησκεία καὶ λατρεία, σχέσεις Ἑλλάδος καὶ Ἀνατολῆς, τέχνη ἀπὸ τίς ἀρχές της ἕως τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, ἀρχιτεκτονικὴ, μουσειολογία. Ἡ λογοτεχνία, ὅπως εἶναι φυσικόν, τὸν ἀπασχολοῦσε καὶ σὲ ζητήματά της ἔχει ἀφιερώσει σημαντικὰ κριτικὰ κείμενα.

Ὁ ἐπίτιμος ἐταῖρος μας Hans Georg Beck (†25 Μαΐου 1999), καθηγητὴς τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας στὸ Μόναχο, διετέλεσε παλαιότερα ἐκδότης τῆς *Byzantinische Zeitschrift* καὶ συγγραφεὺς σπουδαίων ἔργων γιὰ τὸ Βυζάντιο, μερικὰ τῶν ὁποίων ἔχουν μεταφραστεῖ στὰ ἐλληνικά, ὅπως ἡ «Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς δημόδους λογοτεχνίας» καὶ «Ἡ Βυζαντινὴ χιλιετία». Τὸ δεύτερο ἀποτελεῖ εἰσαγωγὴ στὰ ζητήματα τοῦ Βυζαντίου, θεσμούς, γράμματα, θεολογία.

Ὁ Ἀριστείδης Πηλαδάκης (†30 Ἰουλίου 1999), ἐταῖρος ἀπὸ τὸ 1986, ἦταν διακεκριμένο μέλος τῆς Διπλωματικῆς Ὑπηρεσίας ἀπὸ τὸ 1939. Τελευταία θέση του ἦταν τοῦ πρέσβους τῆς Ἑλλάδος στὸ Παρίσι ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποχώρησε τὸ 1976.

Ὁ ἐταῖρος Περικλῆς Θεοχάρης (†15 Σεπτεμβρίου 1999), Ἀκαδημαϊκός, καθηγητὴς τοῦ Πολυτεχνείου στὴν ἔδρα τῆς θεωρητικῆς καὶ ἐφηρμοσμένης μηχανικῆς ὑπῆρξε γόνος στρατιωτικῆς οἰκογενείας τῶν Καλαβρύτων καὶ ἀκολούθησε ἀρχικῶς τὸ στρατιωτικὸ στάδιο. Τριτοετὴς εὐέλπιδες τὸ 1940 πολέμησε στὴν Ἀλβανία ὅπου διακρίθηκε. Μάρτυρες τὸ ἀριστεῖον ἀνδρείας καὶ τὰ παράσημα ποὺ τοῦ ἀπονεμήθηκαν. Κατὰ τὴν Κατοχὴ σπούδασε μηχανολόγος - ἠλεκτρολόγος καὶ ἡ κατόπιν, ἀπὸ τὸ 1948, ἀκαδημαϊκὴ σταδιοδρομία του εἶναι γεμάτη ἐπιστημονικὴ καὶ διδακτικὴ δράση στὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο καὶ σὲ ἀνώτατες σχολές τοῦ ἐξωτερικοῦ, στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ τὴν Εὐρώπη.

Ἡ δράση του καὶ ἡ συμβολή του στὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας ἔτυχε τῆς ἀναγνώρισης ποὺ ἄρμοζε, ὅπως γίνεται φανερὸ ἀπὸ βραβεῖα ἐλληνικὰ καὶ ξένα καὶ τὴν ἐκλογή του σὲ ἐπιστημονικὲς ἐταιρεῖες καὶ Ἀκαδημίες. Τὸ 1971 ἔγινε μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ 1983 Πρόεδρός της καὶ τὸ 1989 Γενικὸς Γραμματεὺς της. Ἐταῖρος μας ἀπὸ τὸ 1982 ἀπέδειξε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἀρχαιότητα μὲ εἰδικὲς μελέτες στὶς ὁποῖες εἶναι ἐκδηλη ἡ εὐρύτητα τῶν ἐνδιαφερόντων του καὶ τὸ βάθος των γνώσεών του.

Ὁ ἀπὸ τὸ 1986 ἐταῖρος μας Διονύσιος Ἀραβαντινός († 14 Δεκεμβρίου 1999), διετέλεσε καθηγητὴς τῆς ἱατρικῆς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ σὲ Πανεπιστήμια τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Τὰ ἐνδιαφέροντά του γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμον ἦσαν ἰσχυρὰ καὶ αὐτὸ τὸν ὥθησε, σὲ ὥριμη ἡλικία, νὰ ἀναλάβει ἐκπόνηση διδακτορικῆς διατριβῆς μὲ θέμα «Αἱ θεϊκαὶ παρεμβάσεις στὴ γέννηση θεῶν, ἡρώων καὶ ἀνθρώπων στὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ μυθολογία καὶ τέχνη».

Τὴν τέταρτη ἡμέρα τῆς χρονιάς τούτης ἀπεβίωσε ὁ Σπυρίδων Μαρκεζίνης, ἐταῖρος μας ἀπὸ τὸ 1942, ἓνας ἀπὸ τοὺς παλαιότερους. Γιὰ τὴν ἰσχυρὴ προσωπικότητά του καὶ τὴν ταραχώδη πολιτικὴ σταδιοδρομία του μίλησαν πολλοὶ καὶ θὰ μιλήσουν καὶ ἄλλοι, γιατί αὐτὴ συνδέεται μὲ μεγάλα γεγονότα τῆς ἱστορίας μας τὰ ὁποῖα προκάλεσαν μεταβολὲς στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία καὶ εἶχαν συνέπειες στὴ ζωὴ ὅλων τῶν Ἑλλήνων.

Τὰ λίγα ποὺ θὰ εἰπῶ γιὰ τὸν παλαιὸ ἐταῖρο μας ἀφοροῦν τὴν ἀρχαιολογία, ἂν καὶ δὲν εἶναι εὐκόλο πάντοτε νὰ ξεχωρίζει κανεὶς τὸ ἐπιστημονικὸ ἀπὸ τὸ πολιτικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ. Ἡ προσωπικότητά τοῦ Σπυρίδωνος Μαρκεζίνη παρουσιάζει αὐτὴ τὴ δυσκολία. Θὰ σταθῶ σὲ ἓνα ἔργο του, τὴν «Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος» ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1966 σὲ τέσσερις μεγάλους τόμους. Καὶ ἐδῶ θὰ κάμω μιὰ ἰσχυρὴ ἀφαίρεση. Ἀπὸ τὴ μεγάλη σὲ ἔκταση καὶ σημαντικὴ ἐπιστημονικὰ ἱστορία του θὰ σταθῶ σὲ ἓνα μόνον σημεῖο. Στὴ γνώση ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Μαρκεζίνη τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων, μάλιστα τῶν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Κατὰ τὴν ἐξιστόρηση ποὺ κάνει τῆς προόδου τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας, συχνὲς εἶναι οἱ ἀκριβεῖς καὶ ἐμβριθεῖς ἀναδρομὲς του στὴν ἀρχαία ἱστορία καὶ τέχνη καὶ μὲ σεβασμὸ μνημονεῖει πάντοτε τὴν Ἐταιρεία καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ 1837 ἔργο της. Ὅπως δείχνουν τὰ φαινόμενα, ὑπῆρξε ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς πολιτικούς ποὺ ἐγνώριζε τὴ σημασία τῆς Ἐταιρείας καὶ ἡ κρίση του γι' αὐτήν, δίκαιη καὶ ἀμερόληπτη, θρίσκεται σὲ ἐκ διαμέτρου ἀντίθεση πρὸς τὴ στάση τῶν νεωτέρων του πολιτικῶν.

Στις 6 Μαρτίου ἀπεβίωσε, πλήρης ἡμερῶν, ὁ ἐπίτιμος ἐταῖρος μας *Ulf Jantzen*, καθηγητῆς τῆς ἀρχαιολογίας καὶ ἐπίτιμος Διευθυντῆς τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου. Ὑπῆρξε διαπρεπὴς μελετητῆς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης καὶ ἡ σχέση του μὲ τὴν Ἑλλάδα ἀνάγεται στὰ πρὸ τοῦ πολέμου χρόνια. Ἀρχισε τὴν ἐδῶ μελέτη του ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία τὸ 1941, ὑπηρέτησε στὴν Κρήτη ὡς μέλος τῆς Ὑπηρεσίας Προστασίας τῆς Τέχνης, μετὰ τὸν πόλεμο ἐδίδαξε στὸ Πανεπιστήμιο καὶ τὸ 1967 τοποθετήθηκε ὡς Διευθυντῆς τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, στὴν πρόοδο τοῦ ὁποίου ἐξαιρετικὰ συνέβαλε. Παλαιοὶ συνεργάτες καὶ φίλοι ὁμολογοῦν ὅτι ἡ Ἑλλάδα ὑπῆρξε δεύτερη πατρίδα του καὶ τὰ ἐλληνικὰ ἢ δεύτερη γλῶσσα του.

Τὸ 1999 κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου πλῆθος ἀνθρώπων κατεῖχε ἡ προσμονὴ τῆς νέας χιλιετίας δὲν μᾶς κληροδότησε μεγάλη πρόοδο στὴν ἀρχαιολογία, τουλάχιστον ἐκεῖ ὅπου ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει, κρίνοντας ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ μνημεῖα καὶ τὸ μέγεθος τῶν οἰκονομικῶν μέσων. Ἀλλὰ ἡ πρόοδος δὲν ἐξαρτᾶται τόσο ἀπὸ τίς ποσότητες ὅσο ἀπὸ τὸ ἦθος, στὴ δημιουργία καὶ τὴν ἐξύψωση τοῦ ὁποίου δὲν βοήθησαν τὰ πράγματα τῆς χρονιᾶς. Τὸ μεγάλο πολιτικὸ συμβᾶν στὸ ὁποῖο πρωταγωνίστησε ἡ χώρα μας κατὰ τὸν δεύτερο μῆνα, ὁ πόλεμος στὴ γειτονικὴ μας χώρα ποὺ ξέσπασε τὴν παραμονὴ τῆς ἐπετείου τοῦ 1821, τὸ πλῆγμα τῆς 7ης Σεπτεμβρίου, τὰ ὅσα ἔγιναν κατὰ τὴ 19η Νοεμβρίου καὶ τέλος ἡ διάσκεψη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως στὴν ὑπερβόρεια χώρα, εἶναι γεγονότα ποὺ ἐπηρέασαν τοὺς ἀνθρώπους. Ζοῦμε σὲ μιὰ ἀρνητικὰ ἐξαιρετικὴ ἐποχὴ καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο στὴν ἀρχαιολογία παρατηρεῖται κινητικότητα ἀλλὰ ὄχι ἡ κίνηση, ποὺ φέρει τὴ μεταβολὴ τῶν πραγμάτων.

Ἡ ἔλλειψη προόδου φαίνεται ἀπὸ τὰ ζητήματα ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν εἶναι τὰ ἴδια τῶν προηγουμένων ἐτῶν, ἓνα μάλιστα ἔχει ἡλικία σχεδὸν δύο αἰώνων, ἄλλο 25 χρόνων καὶ τὰ λοιπὰ σεβαστῆ. Ὅλα ὅμως προκαλοῦν ἀνία καθὼς ἐμφανίζονται μὲ τακτικὸ ρυθμὸ στὶς ἐφημερίδες, ἀναγγέλλονται κάθε φορὰ ὡς νέα, ἢ ὅτι ὁ χειρισμὸς τοὺς ἀποτελεῖ νέο ξεκίνημα, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τίς ἁμαρτίες τοῦ παρελθόντος, καὶ πολὺ γρήγορα πέφτουν στὴ λήθη.

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἀναπτύχθηκε καὶ στὸν τόπο μας, σὲ μεγάλο βαθμό, ἡ πολιτικὴ τεχνικὴ τῆς μετατόπισης τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν ἀνθρώπων. Γιὰ νὰ καλυφθεῖ ἓνα πρόβλημα, τοῦ ὁποίου ἡ λύση θὰ εἶχε παντὸς εἶδους ἀρνητικὲς

συνέπειες γιὰ ἐκεῖνον ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὸ λύσει, δίνεται ἐμφαση σὲ μικρά, ἀσήμαντα προβλήματα καὶ σὲ ψευδοπροβλήματα ἢ τίθεται γιὰ ἐπίτευξη ἑνὸς κενὸς περιεχομένου στόχος (πρβ. Murray Edelman, *Constructing the political spectacle*, The University of Chicago Press 1988, σ. 27). Ποιὸ εἶναι τὸ μόνιμο πρόβλημά μας στὴν ἀρχαιολογία; Ἡ προστασία, συντήρηση καὶ ἀναστήλωση τῶν μνημείων καὶ ἡ ἐγκαιρὴ καὶ πλήρης δημοσίευσή τους. Ἐπὶ πολλὰ χρόνια ὅμως μοναδικὴ μέριμνα τῶν ἀρμοδίων, δὲν εἶναι ἡ θεραπεία αὐτῶν τῶν πνευματικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν αἰτημάτων ἀλλὰ ὁ διὰ τῶν μνημείων σχηματισμὸς εὐάρεστης, ψεύτικης, εἰκόνας μας πρὸς τὰ ἔξω. Οἱ ἐκθέσεις ἀρχαίων στὸ Ἐξωτερικόν, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς καὶ ὁ τόπος ὅπου γίνονται μένει ἄγνωστος, ἡ ἵδρυση μουσείων, θεαρέστων ἔργων, τὰ ὁποῖα ὅμως χρειάζονται συνεχὴ φροντίδα, περιποίηση, δαπάνες καὶ μόνιμο προσωπικόν, ἡ εὕρεση, κατὰ τὴν ἐκτέλεση δημοσίων ἔργων σημαντικῶν καὶ μεγάλων οἰκοδομικῶν συγκροτημάτων ποὺ ἀξίζουν τὴν τιμὴ συστηματικῆς δημοσίευσης ἀλλὰ μένουν καὶ αὐτὰ ἄγνωστα, εἶναι πράγματα ποὺ διαβάζουμε σχεδὸν καθημερινῶς στὶς ἐφημερίδες μαζί μὲ συνεντεύξεις κενὲς περιεχομένου, δημιουργοῦν τὸ φαινόμενο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ πληθωρισμοῦ.

Ἀλλὰ ἡ μετατόπιση τοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς ψευδοπροβλήματα δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρξαν τὰ πραγματικά. Δὲν ἐκδηλώθηκε ὅμως φροντίδα γι' αὐτά, ἀλλὰ γιὰ τὰ εἰδωλά τους. Γι' αὐτὸ λέγω ὅτι ὑπάρχει κινητικότητα ἀλλὰ ὄχι κίνηση.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ μεγάλα ζητήματα τοῦ 1999 εἶναι ἡ λεγόμενη ἐνοποίηση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς Ἀθήνας. Γιὰ τοὺς περισσότερους ἢ, τουλάχιστον, γιὰ ὅσους ἀγνοοῦν τὴν σημερινὴ ἔννοια τῆς λέξης, σημαίνει ἀπαλλοτριώσεις, κατεδάφιση οἰκοδομῶν καὶ ἐπαναφορά, ὅσο εἶναι δυνατόν, τοῦ τοπίου στὴν ἀρχαία μορφή, ὅπως ἔγινε μὲ τὸν Κεραμεικὸ ἢ τὴν Ἀρχαία Ἀγορά. Ἀλλὰ, ἀντὶ νὰ γίνεταί ἐνωση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων βλέπουμε τὴν ἀπαγόρευση κυκλοφορίας τῶν αὐτοκινήτων σὲ κύριους δρόμους καὶ τὴ μεταβολὴ τῶν δρόμων αὐτῶν σὲ σύγχρονους πολυτελεῖς περιπάτους ὅπου, ἂν βρεθοῦν, ρομαντικοὶ Ἀθηναῖοι θὰ ἀναζητοῦν τὰ ἴχνη τῶν ἀρχαίων.

Δὲν ἀπαλλοτριώνεται ὁ χώρος τῆς ἀρχαίας πόλης, δὲν αὐξάνει ἡ ἐλεύθερη ἔκτασή της, δὲν ἀποκαλύπτονται ἄγνωστες ἀρχαιότητες. Μένουμε σὲ ὅσα ἔφερε στὸ φῶς καὶ ἔσωσε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ ἀργότερα ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀγορᾶς. Συγχρόνως καταργοῦνται δρόμοι

τῆς σύγχρονης πόλης τοὺς ὁποίους ἐχάραξε ἡ χρήση καὶ ἡ λογικὴ καὶ ταλαιπωροῦνται οἱ κάτοικοί της οἱ ὅποιοι βλέπουν τὰ ἀρχαῖα ὡς αἰτία τῶν καθημερινῶν βασάνων τους.

Θυμᾶστε, ὅτι πρὶν ἀπὸ ἐννέα χρόνια, τὸ 1991, εἶχε δημιουργηθεῖ μεγάλο ζήτημα μὲ τὴν ἀποστολὴν στὸ Ὀλυμπιακὸ μουσεῖο τῆς Λαζάννης ἀρχαίων γιὰ τὸ στόλισμά του. Ἐπειτα ἀπὸ ἰσχυρὴ ἀντίδραση καὶ παρὰ τὴν εὐνοϊκὴν γιὰ τὴν ἐξαγωγή τῶν ἀρχαίων ἀπόφαση τοῦ ΚΑΣ, φάνηκε ὅτι τὸ ἐγχεῖρημα εἶχε ματαιωθεῖ, παρὰ τὸ ὅτι εἶχε ὑπογραφεῖ σχετικὴ συμφωνία ἀπὸ τὸν τότε ὑπουργό. Ἀπὸ διάδοχό του ὑπογράφηκε καὶ δεύτερη συμφωνία καὶ τὸ μόνο ποὺ μένει ἄγνωστο στοὺς πολλοὺς εἶναι ἂν τὰ ἀρχαῖα ποὺ θὰ ξενιτευτοῦν θὰ γίνουν Ὀλυμπιακὴ ἰδιοκτησία ἢ θὰ ἐπαναφέρονται καὶ θὰ ἀντικαθίστανται ἀπὸ ἄλλα, κάπως σὰν τοὺς ἀστροναῦτες. Τὸ ἀρμόδιο συμβούλιο γνωμάτευσε εὐνοϊκὰ ὑπὲρ τῆς ἐξαγωγῆς, μάλιστα ὁ πρῶτος κατάλογος ἐκθεμάτων θεωρήθηκε ἰσχνὸς ἀπὸ κάθε ἄποψη.

Ἡ Ἀκρόπολη κυριάρχησε, ὅπως πάντα, στὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Τύπου καὶ τοῦ κοινοῦ καὶ αὐτὸ εἶναι φυσικό. Ὅπως θὰ ἔχετε ἤδη διαπιστώσει τὰ ζητήματα ποὺ τὴν ἀφοροῦν εἶναι περισσότερα: ἡ Ἀκρόπολη καὶ ἡ συντήρηση τῶν μνημείων της, ἡ Ἀκρόπολη καὶ τὰ γλυπτὰ ποὺ ἀφαίρεσε ὁ Elgin, τὸ νέο μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἡ Ἀκρόπολη τῆς 31 Δεκεμβρίου ποὺ μᾶς εἰσήγαγε στὸ ἔτος 2000.

Ἡ συντήρηση τῶν μνημείων ἄρχισε πρὶν ἀπὸ 25 χρόνια ἀλλὰ, ὅπως ὑπολογίζουν ἐκεῖνοι ποὺ γνωρίζουν τὰ πράγματα, θὰ χρειαστεῖ διπλάσιος ἀκόμη χρόνος γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ. Ἀπὸ τὰ τέσσερα μεγάλα μνημεῖα της, τὰ τρία, ὁ Παρθενών, τὰ Προπύλαια καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ἔχουν μερικῶς διαλυθεῖ καὶ θὰ περάσουν πολλὰ χρόνια ἕως ὅτου τὰ ἰδοῦμε, ὅσοι ἀπὸ μᾶς τὰ ἰδοῦν, πάλι στὴ γνωστὴ τους μορφή καὶ ἀπαλλαγμένα ἀπὸ σκαλωσιεὶς καὶ γερανούς.

Ἀλλὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτό, τῆς προόδου τῶν ἔργων συντήρησης τῶν μνημείων, συνδέεται καὶ ἓνα ἄλλο, αὐτὸ τῆς δημιουργίας τῆς «Ἑπηρεσίας Συντήρησης Μνημείων Ἀκρόπολης» (ΥΣΜΑ). Πρόκειται γιὰ Ἑπηρεσία ποὺ σχεδιάστηκε νὰ λειτουργεῖ ὡς ΝΠΙΔ. Τοῦτο ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑπικρατείας τὸ ὁποῖο ἔκρινε ὅτι εἶναι ἀντισυνταγματικό. Ἐδῶ θὰ κάνω μιὰν ἀναδρομὴ. Ἔως τὸ 1991 τίς πιστώσεις τῶν ἔργων τῆς Ἀκρόπολης χειριζόταν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, σύμφωνα ὅμως μὲ τοὺς γενικοὺς κανόνες τοῦ Δημοσίου Λογιστικοῦ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἕως τότε, χωρὶς ἀπρόοπτα, χωρὶς ἐμπόδια

καὶ χωρὶς καθυστερήσεις, εἶχε συντελεστεῖ μεγάλο ἔργο. Μὲ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ν.1943/1991 ποὺ ὄριζε ὅτι κατὰ τὴ διαχείριση δημοσίων χρημάτων ἀπὸ ΝΠΙΔ ὑπεύθυνα εἶναι, γιὰ τυχόν παρανομίες καὶ ἀτασθαλίες τῶν ὑπολόγων, κατ' ἀρχὴν τὰ Διοικητικὰ Συμβούλια τῶν Νομικῶν προσώπων, ἡ Ἑταιρεία ζήτησε ἀρμοδίως τὴν τροποποίηση τοῦ νόμου καὶ τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τέτοιες εὐθύνες. Ἡ Κυβέρνησις ἀρνήθηκε καὶ ἡ Ἑταιρεία παρέδωσε στὸ ΥΠΠΟ τὴν περαιτέρω διαχείριση τῶν πιστώσεων (ΕΔΑΕ 18, 1991, 151-155). Ἐκτοτε ἔγιναν προσπάθειες ὑποκατάστασης τοῦ δημιουργικοῦ ρόλου τῆς Ἑταιρείας καὶ κατάληξιν ἦταν τὸ Προεδρικὸ διάταγμα ποὺ ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας. Ἡ Ἑταιρεία δὲν εἶχε ζητήσει ἐξαίρεση ἀπὸ τὶς διατάξεις τοῦ Δημοσίου Λογιστικοῦ. Ἀντίθετα τὶς ἐφαρμόζει εὐχαρίστως καὶ στὴ δική της διαχείριση, γιὰτὶ γνωρίζει ὅτι τὴν προστατεύουν.

Τὸ ζήτημα τῆς ἀπόδοσης στὴν Ἑλλάδα ἐκ μέρους τῶν Ἀγγλῶν τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀκρόπολης ἀπασχολεῖ συνεχῶς πολὺτιμες δυνάμεις, ἔχει μεταβληθεῖ τεχνικῶς σὲ παραπολιτικὸ ἐνῶ εἶναι καθαρὰ πολιτικόν, καὶ δὲν σημειώνει πρόοδο, ἀκριβῶς γι' αὐτὸν τὸν λόγον, ὅτι ἔγινε παραπολιτικόν.

Κατὰ τὸ 1999 ἓνα νέο παραεπιχείρημα προστέθηκε σὲ ὅσα προβάλλουμε ἐπὶ χρόνια γιὰ νὰ στηρίξουμε τὸ δίκαιον αἶτημά μας: τὸ ὅτι οἱ συντηρητὲς τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμον, καθαρῶς τὰ μάρμαρα μὲ ἰδιότυπον τρόπο καὶ μέθοδον τὰ ἐβλάψαν σὲ μεγάλο βαθμό. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ δῆθεν νέο ἦταν γνωστὸ ἐδῶ καὶ 50 χρόνια στοὺς φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τὸ εἶχε ἀνακοινώσει τὸ 1953, ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος κατὰ τὸ μάθημά του τῆς ἀρχαίας τέχνης. Τὴ βλάβην εἶχαν διαπίστωσι καὶ οἱ Ἕλληνες ἱστορικοὶ τῆς τέχνης, ὅσοι εἶχαν ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνος καὶ ἔπρεπε νὰ τὸ γνωρίζουν, μαζὶ μὲ τὴν ἀρχαίαν τέχνην, καὶ ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὸν χειρισμὸ τοῦ ζητήματος. Καὶ ὁ χειρισμὸς ἔγινε μὲ τέτοιον τρόπο ὥστε ἀπὸ τὰ σοβαρὰ πράγματα, ὅπως εἶναι ἡ δίκαιη ἀπαίτησή μας ἐπιστροφῆς τῶν ἀρχαίων, νὰ στραφῇ ἡ κοινὴ γνώμη στὶς γραφικότητες μιᾶς δεξίωσης στὸ Βρετανικὸ Μοσεῖον καὶ τὶς δηλώσεις ἐνὸς ὑπαλλήλου τοῦ μουσείου αὐτοῦ.

Τὸ ζήτημα τοῦ νέου μουσείου Ἀκροπόλεως βρίσκεται σὲ ἀδιέξοδον. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, μετὰ τὸ 1836, ἀποδείχτηκε ὅτι ὁ χώρος ποὺ ὀρίστηκε γιὰ τὴν κατασκευὴν του καλύπτεται ἀπὸ ἀρχαῖα, κυρίως τοῦ ἐνδοξοῦ βυζαντινισμοῦ, τὰ ὁποῖα, κατὰ ἀνακοίνωσιν στὶς ἐφημερίδες, ἴσως ἀνήκουν στὰ ἐρείπια τοῦ

ἀνακτόρου τοῦ αὐτοκράτορος Κώνσταντος Β' (641-668), ἐγγονοῦ τοῦ Ἡρακλείου, ὁ ὁποῖος τὸν χειμῶνα τοῦ 662 διέμεινε στὴν Ἀθήνα. Ἐδῶ καὶ πολλές δεκαετίες οἱ εἰδικοί ἔχουν συνδέσει τὴν ἐδῶ παραμονή του μὲ μνημειώδεις κατασκευές. Δὲν ὑπάρχει ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωση γιὰ τὸ μεγάλο πολυτελὲς οἰκοδομικὸ συγκρότημα ποὺ βρέθηκε, ἡ μελέτη τοῦ ὁποῖου θὰ διαφωτίσει σπουδαία περίοδο τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ Ἀκρόπολη τοῦ μεσονυκτίου τῆς 31 Δεκεμβρίου 1999 ὑπῆρξε ἡ συμπύκνωση τῆς γύρω ἀπὸ τὸ παρελθόν μας ἀποψῆς μεγάλης μερίδας ἀνθρώπων, ἀποψῆς ὑβριστικῆς γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ περιφρονητικῆς. Ἡ χρῆση τῶν μνημείων ἔχει, ἢ πρέπει νὰ ἔχει, ὅρια τὰ ὁποῖα κανεὶς νουνεχῆς ἄνθρωπος δὲν ὑπερβαίνει. Ὅμως κατὰ τὴν νύχτα ἐκείνη ξεπεράστηκε κάθε ὅριο ἔλλειψης σεβασμοῦ πρὸς ὅ,τι ἰσχυρίζομαστε ὅτι ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς ἱστορίας μας. Καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ξόδεψαν τὴ ζωὴ τους γιὰ τὰ μνημεῖα αἰσθάνθηκαν ὅτι τὴν ἔφθειραν γιὰ νὰ γίνει δυνατὸς ὁ ἐορτασμὸς ἀνυπόστατου ἰσχυρισμοῦ.

Τέθηκε πάλι, μὲ ὅσα ἔγιναν, τὸ αἰώνιο θέμα· τί εἶναι γιὰ τοὺς Ἕλληνες τὰ μνημεῖα; Πνευματικὲς ἀξίες ὅπως πιστεύουμε ἢ πράγματα ποὺ μπορούμε νὰ τὰ φθεύουμε ἐλεύθερα, ὅπως τὴν παρουσία μας; Σκεφθεῖτε το.

Ὅταν ἔγραφα τὴν ὁμιλία ποὺ ἀκούσατε καὶ ξαναδιάβαζα τὰ δημοσιεύματα τῶν ἐφημερίδων τοῦ 1999, ποὺ ἀφοροῦσαν τὰ ἀρχαῖα τοῦ τόπου, εἶχα πολλές φορές τὴν ἐντύπωση πὼς διάβαζα ὄχι γιὰ τὰ ἴδια τὰ ἀρχαῖα καὶ τὴν παράδοση ἀλλὰ γιὰ τὰ εἰδωλά τους, ὅπως ἐκεῖνοι οἱ δοῦλοι στὴν Πολιτεία τοῦ Πλάτωνος (Ζ' 514 κέ.) μέσα στὴ σπηλιά, οἱ ὁποῖοι βλέποντας σὲ ὅλη τὴ ζωὴ τους τίς σκιὲς τῶν πραγμάτων θεωροῦσαν αὐτὲς ἀληθινὲς καὶ ὄχι ἐκεῖνα ποὺ τίς δημιουργοῦσαν.

Ἀλλὰ θὰ ἀντεῖπει κανεὶς· ποῖα εἶναι ἡ ἀλήθεια, τί εἶναι τὸ πραγματικὸ καὶ ποῖο τὸ εἶδωλο; σ' αὐτὸ ζήτησε τὴν ἀπάντηση τὸ τραγικὸ ἐκεῖνο πρόσωπο ποὺ ρώτησε τὸν Χριστό· τί ἐστὶν ἀλήθεια; Ἡ ἀλήθεια βρισκόταν ἐμπρὸς του, τὴν ἔβλεπε, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὴ δύναμη νὰ τὴν δεχθεῖ (Ἰωάνν. 18, 38).

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1-18)

Συνεχίστηκε στὸν Ραμνούντα, γιὰ εἰκοστὴ πέμπτη χρονιά, ἡ μελέτη καὶ ἡ ἔρευνα τῶν μνημείων τοῦ δήμου μὲ ἐργασίες διευθετήσεως τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ ἀνασκαφὴ στὸ φρούριο. Τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν κινήτων, πηλίνων καὶ μεταλλίνων, ἔκανε ἡ κυρία Ἀναστασία Βουτσινᾶ. Ἐπικεφαλῆς τοῦ συνεργείου τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τῶν κατὰ χώραν μνημείων ἦταν ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς.

ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΕΩΣ

Ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια γίνεται στὸν Ραμνούντα συστηματικὴ ἐργασία συντηρήσεως καὶ ἀναστηλώσεως τῶν μνημείων ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Στάη ἢ στὶς ἀπὸ τοῦ 1975 καὶ πέραν ἀνασκαφές.

Ἀναστήλωση γίνεται μόνο στὰ μνημεῖα τῶν ὁποίων σώζονται ὅλα τὰ μέλη ἢ σὲ μεγάλο βαθμὸ, ὅπως τῶν περισσότερων ταφικῶν περιβόλων ἢ τοῦ θριγκοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως. Τὰ μνημεῖα αὐτὰ ἔχουν σήμερα, περίπου, τὴν ἀρχαία μορφή τους καὶ δὲν ἔχουν ὑποστεῖ οἰαδήποτε σύγχρονη ἐπέμβαση.

Τὰ κατὰ χώραν μνημεῖα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως προστατεύτηκαν στὸν μεγαλύτερο δυνατὸ βαθμὸ. Τὰ μέλη τοῦ ναοῦ βρίσκονται ὑπὸ στέγην καὶ δὲν φθείρονται πλέον. Ἀπὸ τίς τρεῖς δεξαμενές τοῦ ἱεροῦ, ἐρευνημένες, σχεδιασμένες καὶ δημοσιευμένες, οἱ δύο εἶχαν καλυφθεῖ ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ χρόνια. Ἡ τρίτη, ἡ δυτικὴ, ἐπιχώθηκε φέτος πλήρως, γιατί καὶ ἡ περιέργεια τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ χώρου τῆς προκαλοῦσε φθορὰ καὶ τὰ σαθρὰ τοιχώματά της δὲν ἄντεχαν στὶς καιρικὲς ἐπιδράσεις.

Τὰ πρόχειρα ἀναλήμματα, τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ, συντηρήθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν μέχρι τοῦ σημερινοῦ

ἐπιπέδου τοῦ ἀνδρόρου. Τὸ ἀρχαῖο τμήμα τῶν ἀναλημμάτων χωρίζεται ἀπὸ τὴ συμπλήρωση μὲ φύλλο μολυβιοῦ γιὰ νὰ διακρίνεται εὐκολα. Τὸ ἐσωτερικὸ ἐπιχώθηκε μὲ τὰ χρώματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἱεροῦ τὰ ὁποῖα φυλάσσονταν σὲ μικρὴ ἀπόσταση. Ἡ ὄψη τοῦ ἱεροῦ ἄλλαξε, τὸ ἀρχαῖο ἐμβαδὸν του εἶναι πλέον φανερό καὶ ἐξαφανίστηκε ἡ εἰκόνα τῆς φθορᾶς ποὺ δημιουργοῦσαν οἱ πρόχειροι τοῖχοι τῶν ἀρχαίων.

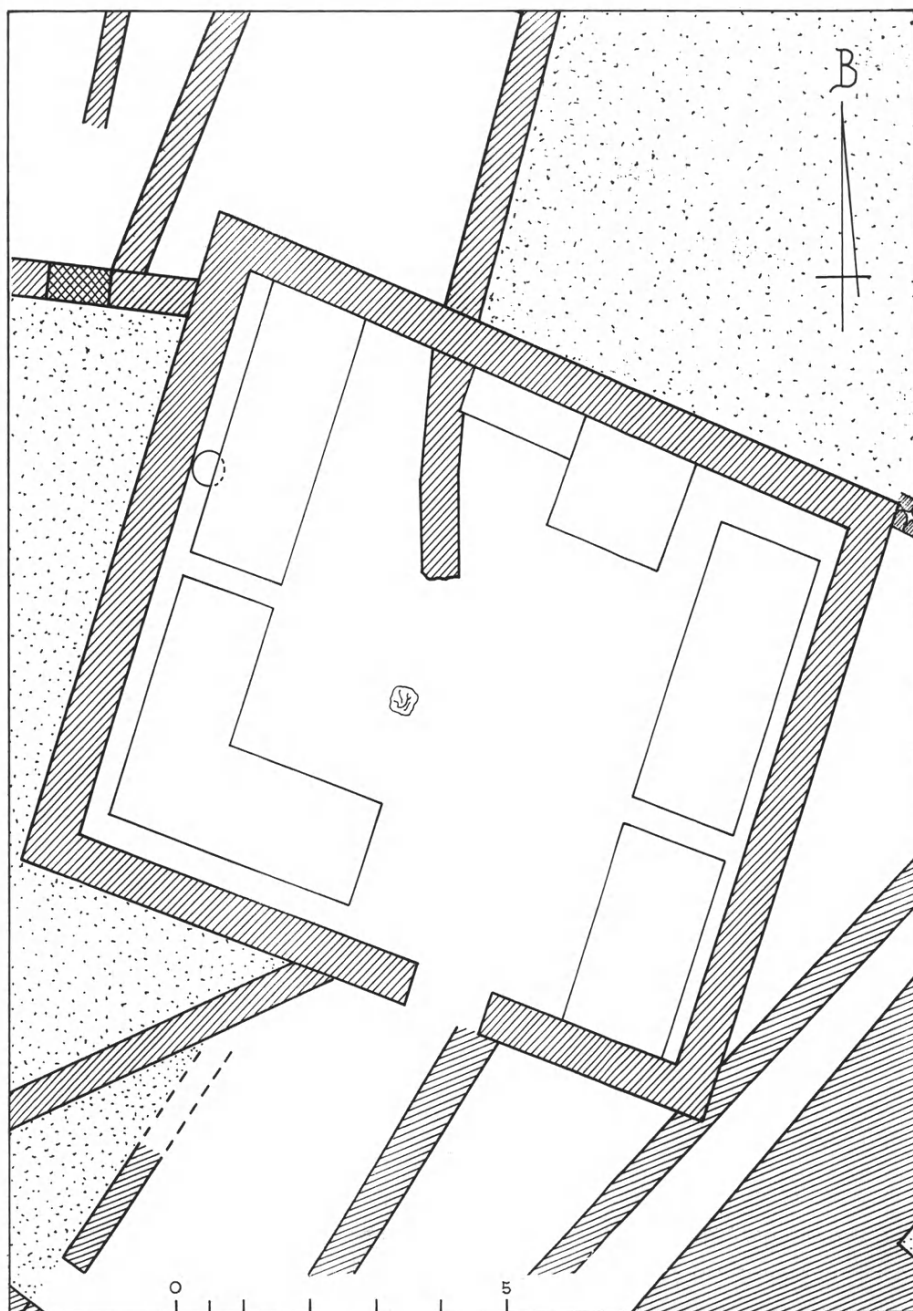
Ἀναστηλώθηκε ἐπίσης, ὅσο ἦταν δυνατόν, τὸ μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐπιχώθηκε, ἕως τὸ ἀρχαῖο του ἐπίπεδο, ὁ βόρειος δρόμος πρὸς τὸ φρούριο, ὅσο τμήμα του ὀριζόταν δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα. Κατὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη, φαίνεται ὅτι στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ δρόμου τοποθετοῦσαν οἱ Ἀρχαῖοι, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα, ἀναθήματα, μάλιστα τῶν ἐφηβικῶν σωμάτων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

ΦΡΟΥΡΙΟ

Ἡ ἔρευνα περιορίζεται στὴν ἀνατολικὴ περιοχὴ τοῦ φρουρίου ὅπου τὸ ἔδαφος εἶναι ὁμαλὸ καὶ οἱ νεώτερες ἐπιχώσεις ἔχουν προστατεύσει ἀρκετὰ τὰ κτίσματα. Παρὰ ταῦτα ἐξ αἰτίας τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους ἀρκετὴ ἐπίχωση ἔχει παρασυρθεῖ ἀπὸ τὶς βροχὲς τὰ νερὰ τῶν ὁποίων κυλοῦσαν ἀνεμπόδιστα. Στὴ δυτικὴ περιοχὴ τοῦ φρουρίου ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους εἶναι ἰσχυρότερη καὶ ἡ καταστροφή τῶν ἀρχαίων κτισμάτων πρέπει νὰ εἶναι μεγαλύτερη.

Ἑστιατόριο (εἰκ. 1, πίν. 1α)

Βορείως τοῦ ἀνατολικοῦ πυλωρίου τοῦ φρουρίου καὶ τοῦ πύργου, τοῦ τείχους ἐρευνήθηκε ὀρθογώνιο κτίριο τοῦ ὁποίου οἱ ἐσωτερικὲς διαστάσεις εἶναι 8.10 μ. (ἀνατ. πλευρά), 8.30 μ. (δυτ.), 9.95 μ. (βόρεια) καὶ 10.20 μ. (νότια). Οἱ τοῖχοι του ἔχουν πάχος $\pm 0.60-0.65$ μ. Εἶναι κτισμένο ἀπὸ κοινὲς ἀκατέργαστες πέτρες μὲ λάσπη ἀπὸ χῶμα καὶ σωζόταν, ἀναλόγως τῆς πλευρᾶς, σὲ ὕψος ἀπὸ 0.30 ἕως 1 μ. περίπου. Ἡ θύρα του βρισκόταν στὴ νότια πλευρὰ καὶ ἡ θέση της ὀρίζεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἐκεῖ ποὺ σημειώνεται στὸ σχέδιο δὲν ὑπῆρχε καθόλου τοῖχος. Οἱ τοῖχοι τῶν λοιπῶν πλευρῶν ἦσαν συνεχεῖς, καὶ τοῦτο ἀπέκλειε τὴν ὑπαρξὴ θύρας.

Εἰκ. 1. Ἐστιατόριο με κλίνες στὸ φρούριο.

Ἐσωτερικῶς ἡ αἴθουσα φέρει περιμετρικῶς πέντε κτιστὲς κλίνες. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ δύο· ἡ πρώτη, ἡ νότια ἐφάπτεται στὸν νότιο τοῖχο τῆς αἰθούσης καὶ ἔχει μῆκος 3 μ. καὶ πλάτος 1.50 μ. Τὸ πλάτος αὐτὸ ἔχουν καὶ οἱ λοιπὲς κλίνες. Ἡ δεύτερη κλίνη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἔχει μῆκος 4 μ. καὶ χωρίζεται ἀπὸ τὴν προηγούμενη μὲν κενὸ χωρὸ ± 0.035 μ. Ἡ ἀπόσταση καὶ τῶν δύο ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο εἶναι ἄνιση. Στὴ νότια ἄκρη εἶναι 0.60 καὶ στὴ βόρεια 0.35 μ.

Στὴ βόρεια πλευρὰ ὑπάρχουν, προσκολλημένα στὸν τοῖχο, καὶ ἐνωμένα μεταξύ τους δύο κτιστὰ βάθρα. Τὸ ἀνατολικὸ εἶναι τετράγωνο, 1.80×1.80 μ. καὶ τὸ δυτικὸ ἐπίμηκες, 0.65×1.85 μ. Τὰ ὀνομάζω βάθρα, γιατί ἐμπρὸς τους βρέθηκαν τὰ ἀγάλματα τοῦ Πανὸς καὶ τῆς Ἀρτέμιδος γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνει λόγος.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου καὶ σὲ ἀπόσταση 0.30 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο, ὑπάρχουν δύο κλίνες. Ἡ βόρεια ἔχει διαστάσεις 1.50×4 μ. καὶ ἡ νότια 1.50×3.40 μ. Στὸ νότιο μισὸ τῆς νότιας κλίνης προσκολλᾶται ἡ κλίνη τῆς νότιας πλευρᾶς, τῶν ἰδίων διαστάσεων, 1.50×3.40 μ.

Ὅλες οἱ κλίνες εἶναι κτισμένες μὲ κοινοὺς λίθους καὶ λάσπη ἀπὸ χῶμα. Ἡ βόρεια τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἔφερε στὸ ἀνώτερο μέρος τῆς στρωμένα κεραμίδια ἐνῶ στὴ βόρεια τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἦταν στρωμένη ἡ στήλη μὲ τὸ ψήφισμα τῶν Σαραπιαστῶν τοῦ Ραμνοῦντος (Ὁ Δῆμος II 59). Ἀπὸ τὴ βόρεια κλίνη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς συμπεραίνω ὅτι τὸ ὕψος τους ἦταν ± 0.65 μ. Κατὰ τὸ μέσον τοῦ μήκους τῆς ἰδίας κλίνης σώζεται ὑπόγεια δεξαμενὴ παλαιότερα τοῦ κτιρίου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ θέση τῆς ἡ ὁποία θὰ δημιουργοῦσε δυσχέρειες κατὰ τὴν ἀντλήση τοῦ νεροῦ. Στὸ κατώτερο μέρος τῶν κλινῶν, τοῦ βορείου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τῶν βάθρων βρέθηκαν ὑπολείμματα λευκοῦ κονιάματος.

Χρονολόγηση

Τὸ ὀρθογώνιο κτίριο παρουσιάζει ἄρκετὰ μακρὰ χρήση, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ του, ἡ ὁποία ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. Γιὰ τὴ χρονολόγηση ὅμως τῆς ἐποχῆς κύριας χρήσης τοῦ χώρου, θὰ ληφθοῦν ὑπόψη τὸ ἀγαλμα τοῦ Πανός (2ος μ.Χ. αἰ.) ποὺ βρέθηκε πρὸ τοῦ μικροῦ κτιστοῦ

βάθρου τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ δύο λύχνοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας (πρωίμου 4ου μ.Χ. αἰ.) βρέθηκε ἐπὶ μικροῦ στρώματος κεραμίδων, πρὸ τοῦ βάθρου.

Στὸ κενὸ διάστημα μεταξύ τῆς βόρειας κλίνης τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου, βρέθηκε σὲ θραύσματα τὸ πλεῖστον ἐρυθροβαφοῦς σκύφου τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος μὲ χάραγμα γιὰ τὸ ὅποιο θὰ γίνει λόγος. Στὸ πηγᾶδι τοῦ ὁποίου τὸ στόμιο βρίσκεται στὸν διάδρομο καὶ πάνω του ἔχει κατασκευαστεῖ ἡ κλίνη, βρέθηκαν δύο θραύσματα τοῦ ἰδίου σκύφου. Ὅταν ἡ αἵθουσα θρискόταν ἀκόμη σὲ χρῆση, κατὰ τὸν 3ο μ.Χ. αἰ. τὸ ἄνω μέρος τοῦ πηγαδιοῦ ἦταν ἀκόμη κενὸ καὶ δεχόταν ἀπορρίμματα.

Ἡ κύρια περίοδος χρήσης τοῦ ὀρθογωνίου κτιρίου εἶναι ὁ 2ος-3ος μ.Χ. αἰ. Τότε πρέπει αὐτὸ νὰ ἐγκαταλείφθηκε καὶ ἡ εὕρεση κεραμεικῆς τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. δείχνει μόνο ὅτι ὁ χώρος συχνάζοταν, ὅπως καὶ ἄλλα κτίσματα, ἀπὸ τοὺς λιγοστοὺς κατοίκους τοῦ φρουρίου οἱ ὁποῖοι ἀσχολοῦνταν, ὑποθέτω, μὲ τὴ συλλογὴ καὶ πώληση στοὺς Ὀρωπίους κατεργασμένων μαρμάρων.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ δὲν φωτίζουν, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσή του στὴ λατρεία κάποιας θεότητας ἢ ὁμίλου πιστῶν κλπ. Ἡ ἐποχὴ στὴν ὁποία χρονολογεῖται ἡ χρῆση του εἶναι ἀπὸ τὶς πλέον σκοτεινὲς τοῦ Ραμνουῦντος. Ἐλάχιστες εἶναι οἱ σωζόμενες ἐπιγραφές τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ., καὶ αὐτὲς ἀναθέσεις σὲ γνωστές, ἀπὸ παλαιά, θεότητες. Ἡ δραστηριότητα στὸ φρούριο ἔχει σβῆσει καὶ αὐτὴ, ἡ μικρὴ, γίνεται φανερὴ μόνο ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ.

Τὸ μόνο εὕρημα ποὺ ἀρμόζει στὴ χρῆση τοῦ κτιρίου ὡς ἐστιατορίου, αἰθούσης συμποσίων, εἶναι ὁ σκύφος 2354 (βλ. παρακάτω) τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιγραφὴ ὑποδηλώνει ὅτι τὸ σκεῦος φυλασσόταν μονίμως ἐκεῖ, ὅτι τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ τῆς αἰθούσης τὸ ἀποτελοῦσε ἓνας ἢ περισσότεροι δοῦλοι. Τὰ δύο ἀγάλματα, τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Πανός, διαφόρου χρονολογίας κατασκευῆς κρίνω ὅτι ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ διακόσμου τῆς κατὰ τὰ ἄλλα φτωχῆς κατὰ τὴν κατασκευὴ αἰθούσης.

Γιὰ ὁμοίās μορφῆς, διευθετήσεως καὶ χρήσεως χώρους μνημονεύω τρία πρόσφατα καὶ διεξοδικὰ ἔργα:

Michael Sanford Goldstein, *The setting of the ritual meal in Greek sanctuaries: 600-300 B.C.* (Berkeley 1978).

Pauline Schmitt Pantel, *La Cité au banquet* (École Française de Rome, ἀρ. 157, Rome 1997).

Nancy Bookidis-Ronald S. Stroud, *Corinth* τόμ. XVIII, Μέρος III, *The sanctuary of Demeter and Kore, Topography and Architecture* (Princeton, New Jersey 1997).

Εὐρήματα

Εἶναι ἀρκετὰ καὶ σημαντικά. Τὰ περισσότερα δὲν ἀνήκουν στὸ κτίσμα ἀλλὰ μεταφέρθηκαν σὲ αὐτὸ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ ἄγνωστους σκοπούς.

1 (2188). Ἀγαλμα Ἀρτέμιδος Φωσφόρου (πίν. 16) ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἐλλιπὲς μόνον κατὰ τὸ ἄνω καὶ κάτω μέρος τῆς δάδας ποὺ κρατεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι. Μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ μεσόμφαλη φιάλη. Ὑψ. 0.82 μ. Βρέθηκε πρὸ τοῦ μικροῦ βάθρου τῆς βόρειας πλευρᾶς.

2 (2182). Ἀγαλμα Πανός (πίν. 2-3) συγκολλημένο ἀπὸ ἀρκετὰ θραύσματα, ὕψ. 0.54 μ. μετὰ τοῦ συμφυοῦς βάθρου 0.71 μ., τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. Εἰκονίζεται ὁ Πάν ὄρθιος, γυμνός, νὰ κρατεῖ μὲ τὸ λυγισμένο δεξιὸ χέρι τὴ σύριγγα τῆς ὁποίας λείπει τμῆμα καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ νὰ κρατεῖ ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ κέρατο τὸ κεφάλι τράγου, ὁ ὁποῖος σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀριστερὴ κνήμη τοῦ θεοῦ στηρίζει τὰ ἀνορθωμένα πρόσθια πόδια του σὲ βράχο. Τὸ σύμπλεγμα βαίνει σὲ συμφυὲς βάθρο μὲ κυμάτια ἄνω καὶ κάτω καὶ εἶναι πλήρως ἐπεξεργασμένο ἐμπρός, λεῖο, ὀλιγότερο στὰ πλάγια. Στὴν πίσω ἐπιφάνεια φέρει ἐπεξεργασία μὲ τὴ λάμα. Τὸ ἀνθρώπινο μέρος τοῦ σώματος τοῦ Πανός εἶναι στιλβωμένο.

Τὸ ἄνω μέρος τοῦ συμπλέγματος βρέθηκε ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου κτιρίου, πρὸ τοῦ μικροῦ βάθρου τῆς βόρειας πλευρᾶς. Τὸ κάτω μέρος βρέθηκε στὸ ἴδιο περίπου σημεῖο ἀλλὰ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο.

3 (888). Στήλη μὲ ψήφισμα τῶν Σαραπιαστῶν τοῦ Ραμνοῦντος ἡ ὁποία ἦταν κτισμένη στὴ βόρεια κλίνη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κτιρίου. Τὰ δύο θραύσματα ποὺ κολλοῦν στὸ ἄνω τῆς στήλης ἀριστερὰ εἶχαν βρεθεῖ ἐσωτερικῶς τῆς ἀνατολικῆς πύλης, στὶς ἄνω ἐπιχώσεις. Τὸ ἀριστερὸ θραῦσμα ΠΑΕ 1990, 31-32 ἀρ. 15 (SEG 41, 74). Τὸ ὅλον δημοσιεύεται Ὁ Δῆμος II 59.

4 (2187). Βάση λαμπάδων ἀκέραιη, ὕψ. 0.465 πλ. ἄνω 0.63, κάτω 0.337, πάχ. 0.15-0.18 μ. Ὑψ. γρ. 0.01-0.012 μ. Κατὰ τύχην, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1998 βρέθηκε στὴ Σκάλα Ὠρωποῦ ἐνεπίγραφο ὑπόβαθρο βάθρου λαμπάδων (2183) τοῦ ὁποίου οἱ διαστάσεις καὶ ὁ τόρμος σύνδεσης μὲ τὸ βάθρο

2187 ἀρμόζουν πλήρως. Τὸ ὅλον δημοσιεύτηκε Ὁ Δῆμος II 151, εἰκόνα, Ὁ Δῆμος I 328 εἰκ. 235.

5 (2185). Βάθρου τὸ πρόσθιο δεξιὸ τμήμα ὕψ. 0.14 πλ. 0.30 πάχ. (βάθ.) 0.285. Ἐνὶ σῶζει τόρμος γιὰ λίθινο ὀρθογώνιο ἀνάθημα. Στὴ στενὴ πλευρὰ σῶζεται τόρμος 0.055×0.145, βάθ. 0.043 γιὰ τὴν ἐνθεση ἀναγλύφου, κατὰ τὴν πρώτην χρῆσιν τοῦ λίθου. Στὴν πρόσθια ὄψη ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.011-0.014 μ. (πίν. 4α).

[Νικόμαχος Αἰνιάδου Παι]γιεῦς

[χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ δ]ήμου *vac.*

3 [στρατηγὸς ἐπὶ τὴν παραλίαν] χώραν

[ἀνέθηκεν Ἀφροδίτῃ Ἑγεμό]νῃ *vac.*

Οἱ οὕτω συμπληρωμένοι στίχοι ἔχουν ἀπὸ 24 ἕως 28 γράμματα. Στὸν δεῦτερο καὶ τὸν τέταρτο ποὺ ἔχουν τὰ λιγότερα, ὑπάρχει κενὸ στὸ τέλος τους.

Ἡ ἀνάθεση χρονολογεῖται στὸ 221/0 π.Χ., ἐπὶ Θρασυφῶντος ἄρχοντος. Τότε ὁ Νικόμαχος, στρατηγὸς τῆς παραλίας ἐπὶ Ἀρχελαοῦ ἄρχοντος (222/1 π.Χ.), ἀνέθεσε τὴν προσφορὰ του πρὸς τὴν Ἀφροδίτῃ Ἑγεμόνῃ, ὅπως ρητῶς λέγεται στὸ ψήφισμα Ὁ Δῆμος II 32: καὶ ἀναθεὶς ἀνάθημα καὶ θύσας τὰ ἐξιτητήρια τεῖ Ἀφροδίτῃ τεῖ Ἑγεμόνῃ ἐκ τῶν ιδίων. Τὸ ἀνάθημα τοῦ στρατηγοῦ δὲν φαίνεται ὅτι ἦταν σημαντικόν. Ἄλλωστε γιὰ βάθρο μεταχειρίστηκε βάση παλαιότερου!

Κατὰ τὸ 2000 βρέθηκε, ὡς κατώφλι σὲ οἶκημα ποὺ δὲν ἐρευνήθηκε ἀκόμη, πλάκα ἀκέραια θρανίου (2289) ἡ ὁποία σῶζει ἐλλιπῶς μόνον τὴ χρονολόγησιν:

[- ἐπὶ Θρα]συφῶντος ἄρχοντος.

Εἶναι πιθανόν ὅτι καὶ τὸ θρανίον τοῦτο εἶναι ἀφίερωμα τοῦ στρατηγοῦ Νικομάχου μετὰ τὴν ἐξοδὸν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς στρατηγίας.

6 (2186). Τὸ ἄνω τμήμα στήλης μὲ ἄβακα καὶ κυμάτιο καὶ στίς τρεῖς πλευρὰς ἐλλιπὲς δεξιὰ καὶ κάτω (πίν. 4β). Βρέθηκε στὸ ὀρθογώνιον κτίριον, στίς ἐπιχώσεις. Τὸν Μάιο τοῦ 2000 βρέθηκε σὲ ἀπόστασιν λίγων μέτρων ὡς ἐπίχωση δεξαμενῆς τὸ κάτω μέρος τῆς στήλης. Τὸ ὅλον ἔχει ὕψος 0.36,

πλ. 0.21-0.24, πάχ. 0.09-0.11 καὶ ὕψ. γρ. 0.008 (τὸ Ο ἔχει ὕψ. 0.005).

- Ἔδοξεν τοῖς κρυπτοῖς τοῖς τεταγμένοις Ῥα[μνοῦντι],
 Πρωτοκλῆς (Τ)ιμοκλέους Θοραιεὺς εἶπεν· ἐπε[ιδὴ - - - -]
 3 λῆς πρό[τε]ρόν τε χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμο[υ στρατη]
 γὸς ἐπὶ τὴν παραλίαν, ἐπεμελήθη πάντων <[ἐπεμελή]-
 θη π[ά]ντ[ω]ν > καλῶς καὶ συμφερόντως τῷ[ι δήμῳ καὶ διὰ]
 6 ταῦτα ἐστεφανώθη ὑπὸ τε τοῦ δήμου κ[αὶ τῶν ἐν τῷ φρου]-
 ρίῳ τεταγμένων· καὶ νῦν πάλιν ἐπ[ὶ τοῦ δεῖνος ἄρχον]-
 [τ]ος ἐν πολέμῳ χειροτονηθεὶς ὑ[πὸ τοῦ δήμου ἐπὶ τὴν παρα]-
 9 [λίαν] χώραν τῶν τε λοιπῶν ἐπεμ[ελήθη καλῶς καὶ φιλοτίμως]
 [καὶ κατὰ τ]οὺς νόμου[ς κ]αὶ κατασ[τήσας κρυπτοὺς; - - - -]
 [- - - - - 12 - - -]ν ἐ[πὶ τὴν] χώρ[αν - - - - -]
 12 [- - - - -]
 [καθ' ὅλον τὸν] ἐνιαυτ[ὸν τοῦ τε φρουρίου ἐπεμελήθη κα]-
 [λῶ]ς καὶ δικαίως· διετέλεσε [δὲ εὖνουν ἑαυτὸν παρασκευάζων]
 15 καὶ κοινεῖ καὶ ἰδίᾳ ἐκάστωι τῷ[ν πολιτῶν εἰς ὃ ἂν τις αὐ]-
 τὸν παρακαλεῖ καὶ θύσας τὰ ἐ[ξιτητήρια τεῖ Ἀφροδί]-
 [τ]ει καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς ὑπὲρ τῇ[ς σωτηρίας τοῦ δήμου]
 18 παρεκάλει, καὶ τοὺς κρυπτοὺς τοὺς [τεταγμένους μετὰ]
 τῶν λοιπῶν ἐπὶ τὴν θυσίαν ὅπως ἂν [καὶ - - - -]
 [.]ε καὶ εἰς τὸν μετὰ τα[ῦτα] χρόν[ον - - - - -]

2 ΖΙΜΟΚΛΕΟΥΣ

Ὁ ἄγνωστος Πρωτοκλῆς Θοραιεὺς θὰ ἦταν ἀξιωματικὸς τῶν κρυπτῶν. Πιθανῶς αὐτὸς ἀναγράφεται ὡς μέλος ἐπιτροπῆς τιμῶντων στὸ ψήφισμα Ὁ Δῆμος II 20 στ. 38, ὅπου σώζεται μόνον ἡ κατάληξη τοῦ δημοτικοῦ. Γιὰ τὸ στρατιωτικὸ σῶμα τῶν κρυπτῶν βλ. Ὁ Δῆμος I 170-171 καὶ II 3 καὶ 20. Οἱ κρυπτοὶ μνημονεύονται ἀκόμη στὸ ἀδημοσίευτο ψήφισμα 1233, ἐπὶ Διομέδοντος ἄρχοντος. Ὁ στρατηγὸς Ἀρχανδρὸς Ἐλευσίνιος σὲ καιρὸ πολέμου τοὺς τοποθέτησε [ἐ]πὶ τὰς ἐπικαιροτάτας τῶν σκοπῶν. Μνημονεύονται ἀκόμη καὶ στὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή 2240 ποὺ δημοσιεύεται παρακάτω, ὡς τιμῶντες τὸν στρατηγὸ Φοξίαν Λεωσθένου Περιθοίδην.

Τὸ ψήφισμα χρονολογεῖται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. καὶ σὲ αὐτὸ μνημονεύεται ρητῶς, ὅτι ἡ Ἀθήνα κατὰ τὴ χρονιὰ τῆς στρατηγίας τοῦ ἀγνώστου στρατηγοῦ (-λῆς) βρισκόταν σὲ ἐμπόλεμη κατάσταση. Οἰαδῆποτε σκέψη ὁρισμοῦ τοῦ πολέμου θὰ ἦταν ἐντελῶς ὑποθετικὴ καί, ἀντικειμενικῶς, ἀστήρικτη. Ἀπὸ τὸ ψήφισμα δὲν φαίνεται ὅτι ἡ φρουρὰ τοῦ Ραμνουῦντος εἶχε οἰαδῆποτε ἀνάμιξη σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ἢ ὅτι ἐπηρεάστηκε ἡ ζωὴ τοῦ φρουρίου ἀπὸ αὐτές. Ἀπὸ τοὺς στίχους 10-11 προκύπτει ὅμως ἡ λήψη ἐκτάκτων μέτρων γιὰ τὴ φύλαξη τῆς Ραμνουσίας καὶ γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν καλλιεργειῶν.

Στὸν στίχο 16 συμπληρώνω τὸ ὄνομα τῆς Ἀφροδίτης χωρὶς τὸ ἐπίθετο Ἠγεμόνη, γιατί ὁ στίχος θὰ γινόταν μακρότερος τοῦ δέοντος. Τὴν Ἀφροδίτη θεωρῶ ὡς πιθανή, διότι σὲ αὐτὴν εἶχε θυσιάσει γιὰ τὰ ἐξιτητήρια καὶ ὁ στρατηγὸς Νικόμαχος τὸ 221 (Ὁ Δῆμος II 32). Ἄλλη πιθανὴ συμπλήρωση εἶναι [- τεῖ Θεμίδι καὶ τεῖ Νεμέε][σ]ει.

7 (2207). Θραῦσμα στήλης δεξιό, ὕψ. 0.215, πλ. 0.185, πάχ. 0.065. Ὑψ. γρ. 0.005(0) - 0.008(A). Βρέθηκε λίγα μέτρα πρὸς τὰ ΒΔ τοῦ ὀρθογωνίου κτιρίου, στὶς ἀνώτερες ἀρχαῖες ἐπιχώσεις. Τὸ κείμενο βλ. Ὁ Δῆμος II 9. Στὸ ἐδῶ θραῦσμα ἀπέδωσα στεφάνωση ποὺ εἶχε δημοσιεύσει πρῶτος ὁ A. Wilhelm τὸ 1909, καὶ τῆς ὁποίας ἀγνοεῖται ἡ τύχη.

8 (2354). Στὰ προηγούμενα μνημονεύεται ἡ εὕρεση θραυσμάτων ἀγγείου μὲ χάραγμα. Εἶναι ἐρυθροβαφὴς ἄωτος ἡμισφαιρικὸς σκύφος ὕψ. 0.08, διαμ. 0.19, διαμ. βάσεως 0.068, τῆς κατηγορίας κεραμεικῆς τύπου Τσανταρλύ (πίν. 5α). Ἐξωτερικῶς, ἐπὶ τῆς σχεδὸν κατακορύφου ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους εἶναι χαραγμένη μὲ ἀκίδα μονόστιχη ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. ± 0.01 . Στὴν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη πλευρὰ τοῦ ἀγγείου, στὴν κοιλιά, εἶναι χαραγμένο, μὲ μεγαλύτερα γράμματα ὕψ. ± 0.012 , τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου του.

Μή με ἄρης· ἐλευθέρου κυρίῳ[υ] εἰμί.

Ὑγείνου

Τὸ ἀγγεῖο χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἀρμόζει πρὸς τὴ χρονολόγησιν αὐτή. Θὰ βρισκόταν μονίμως στὸ ἐστιατόριο καὶ ἡ ἐπιγραφὴ, ὅπως καὶ τὰ πολυπληθῆ χαράγματα ἐπὶ ἀγγείων ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸ φρούριο, δήλωναν τὸν ἰδιοκτήτη καὶ ἀποκλειστικὸ χρή-

στη τοῦ σκεύους. Στὴν προκείμενη περίπτωση ἡ ἐπιγραφή, ἡ ἀναγραφή τῆς ὁποίας ἦταν ἀναγκαία, δηλώνει καὶ τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ κατόχου τοῦ ἀγγείου, γιατί στὸν χώρο σύχναζαν καὶ δοῦλοι, οἱ ὁποῖοι θὰ εἶχαν κάποια δραστηριότητα ἢ καὶ ἀρμοδιότητες. Ὑπενθυμίζω ὅτι τὰ παλαιότερα χρόνια – δὲν γνωρίζω τί συμβαίνει σήμερα – στὰ ἐπαρχιακὰ ἐστιατόρια οἱ τακτικοὶ δαιτυμόνες, συνήθως δημόσιοι ὑπάλληλοι καὶ συνταξιούχοι, διατηροῦσαν σὲ εἰδικὴ ξύλινη ἐταξέρα τοῦ ἐστιατορίου, τίς πετσέτες τοὺς περασμένες σὲ ἓνα κρίκο μὲ τὰ ἀρχικά τους. Πολλοὶ εἶχαν καὶ προσωπικὸ ποτήρι γιὰ τὸ νερό.

9. Λύχνος δίμυξος ἐλλιπὴς μὲ συμπαγὴ λαβὴ στὸ κέντρο ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας δύο ὀπές γιὰ τὸ λάδι, μέσα σὲ διπλὸ πλαστικὸ κύκλο καὶ τὸ ὅλον μέσα σὲ πλαστικὸ ρόμβο. Τῶν μέσων τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (πρβ. *Agora VII* ἀρ. 1996 πίν. 32, ὅπου ὅμως μεταξὺ τῶν δύο κύκλων ὑπάρχουν πλαστικὲς κουκίδες).

10. Λύχνος ἀκέραιος μὲ ἀνάγλυφα κληματόφυλλα καὶ τσαμπιὰ στὴν περιφέρεια. Ἡ κεντρικὴ κυκλικὴ ἐπιφάνεια μὲ τὴν ὀπὴ τοῦ λαδίου εἶναι διακοσμημένη μὲ πυκνὲς ἀκτινοειδεῖς νευρώσεις. Μέσα 3ου μ.Χ. αἰ. (πρβ. ὅμοιο *Agora VII* ἀρ. 1544 πίν. 28).

Ἄλλα κτίσματα

Δυτικῶς τοῦ τετραγώνου κτιρίου-ἐστιατορίου ἐρευνήθηκαν τὰ ἐρείπια σειρᾶς κτισμάτων τὰ ὁποῖα ἦσαν προσιτὰ ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Πρόκειται γιὰ χώρους μικροῦς οἱ ὁποῖοι χρησίμευαν ὡς ἐργαστήρια ἢ γιὰ τὴν ἀποθήκευση πραγμάτων, κυρίως κατὰ τὸν 1ο π.Χ. αἰ.

Βορείως τοῦ τετραγώνου κτιρίου ἐκτείνεται μεγάλη αὐλὴ προσιτὴ μὲ κλίμακα ἀπὸ Βορρὰ ἢ ὁποία δὲν ἐρευνήθηκε. Τὸ ΒΑ τμήμα τῆς καταλαμβάνει ὀρθογώνιο μονόχωρο κτίριο ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.13-4.25 × 6.30-6.65 μ. μὲ θύρα στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς ἢ ὁποία ἔφερε μονόλιθο κατώφλι πλ. 1.44 μ., βάθ. 0.40 μ. Τὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου βρίσκεται χαμηλότερα τοῦ κατωφεροῦς δρόμου ποὺ τερματίζει στὴν εἴσοδό του καὶ γι' αὐτὸ ὄρθιοι λίθοι ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ θύρα ἐμπόδιζαν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς νὰ χύνονται μέσα στὸ δωμάτιο. Ἡ εἴσοδος εἶναι κλίμαξ τριῶν βαθμίδων μὲ τρίτη τὸ κατώφλι.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ κατωφλιοῦ βρέθηκε, ὄρθια, ἐπιτύμβια στήλη (2214) τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. (πίν. 56).

- Τιμῶι
Μαλαίσχρου
3 Ἑρετριάς
Παραμόνου
Δημονίκου
6 Ἑρετριῶ[ς]

Στὸν Ραμνούντα κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. μαρτυρεῖται, ὅτι τάφηκε στὸν βόρειο δρόμο ὁ Δῶρος Δωροθέου Ἀφαρῆθεν (Ὁ Δῆμος II 253). Κατὰ τὸν 3ο π.Χ. αἰώνα, πρὸς τὸ τέλος του, ἔδρασαν οἱ πάροικοι Δωρόθεος Ἑρετριεύς (ἀπόγονος τοῦ προηγούμενου· αὐτόθι 30 καὶ 38) καὶ ὁ Εὐκτῆμων Χαρίου Ἑρετριεύς (β.π. 43, τοῦ 215/4 π.Χ.).

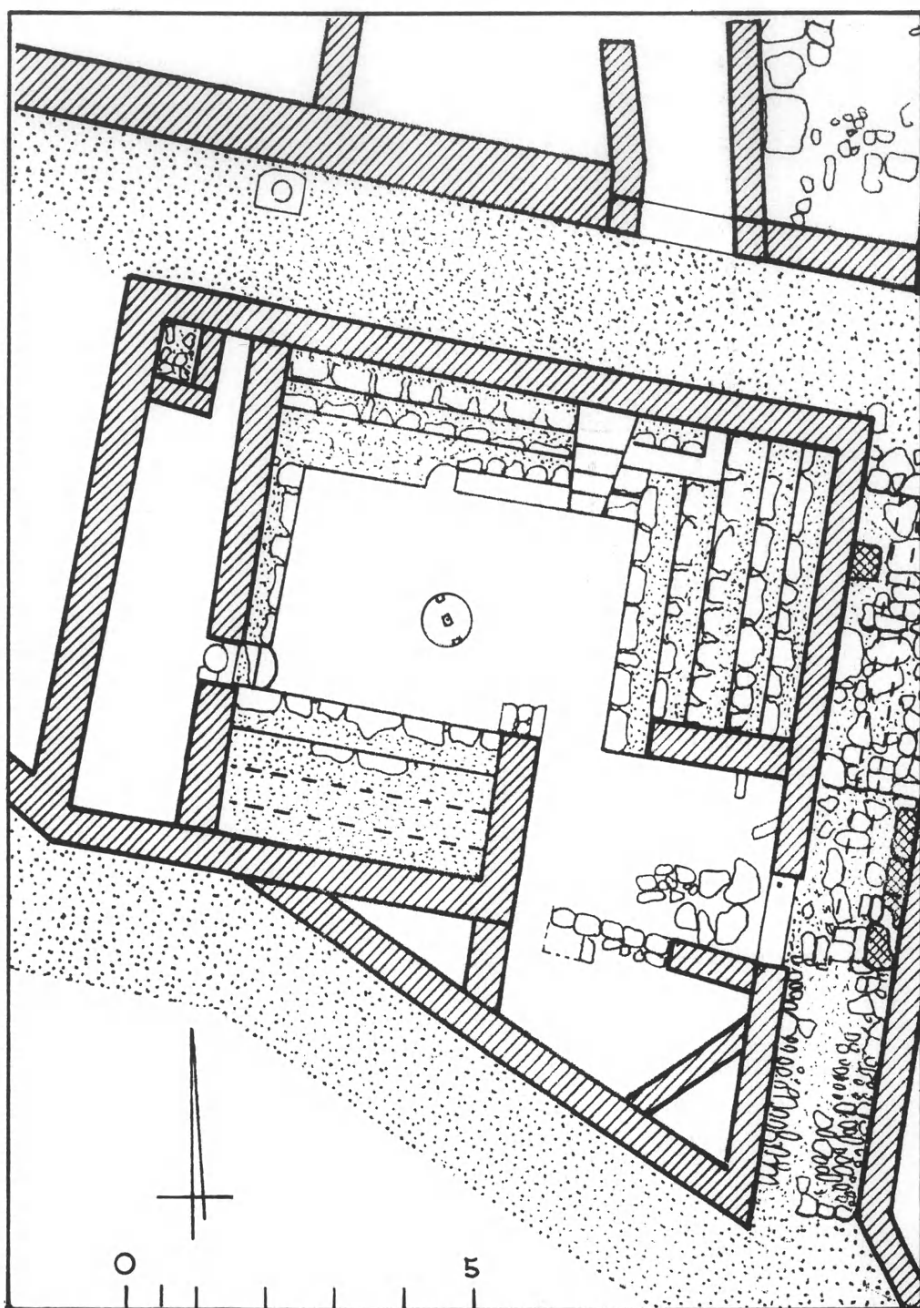
Γιὰ τὸ πατρώνυμο τῆς Τιμοῦς πρβ. IG I² 829 = IG I³ 1022 ὅπου ὁ παραδιδόμενος ἀπὸ τὸν Chandler τύπος Μαλαίσχρο διορθώνεται ἀπὸ τὸν Keil σὲ <Κ>αλαίσχρο. Τὴ διόρθωση δέχονται οἱ κατόπιν ἐκδότες καὶ μελετητές (πρβ. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions* I 512-514).

Γιὰ τὸ ἐθνικὸ τῆς Τιμοῦς πρβ. ἑρετριάς (γῆ), Ἱπποκράτους, περὶ νούσων 3, 16· Διοσκορίδου (ιατροῦ) 5, 152. Περὶ τοῦ Ἑρετριῶς πρβ. IG II² 6421 (Ἐρικειῶς) καὶ Threatte β.π. 155. Ὁ χαρακτήης τῆς στήλης ἐχάραξε καὶ τὴ στήλην τοῦ Σωμήλου, Ὁ Δῆμος II 321.

Τελεστήριο (εἰκ. 2)

Δυτικῶς τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ στιβαδεῖου τοῦ φρουρίου (Ὁ Δῆμος I, 137 εἰκ. 83) φαινόταν ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ βόρειος τοῖχος κτιρίου τοὺς ὁποίους εἶχε ἀποκαλύψει ὁ Στάης. Ἡ πλήρης ἔρευνα τοῦ χώρου ἔφερε στὸ φῶς μικρὸ τελεστήριο κατεστραμμένο σὲ μεγάλο βαθμό. Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ οἱ τοῖχοι του συμπληρώθηκαν, οἱ τῆς νότιας πλευρᾶς περισσότερο, γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ ἀρχαῖο του ἐπίπεδο καὶ γιὰ νὰ μὴν κινδυνεύει ἀπὸ τὰ νερά τῶν βροχῶν.

Τοῦ κτιρίου οἱ ἐξωτερικὲς διαστάσεις εἶναι 10.95 μ. ὁ βόρειος τοῖχος, 7.40 μ. ὁ δυτικὸς καὶ 7.40 μ. ὁ ἀνατολικός, ὁ ὁποῖος μὲ τριγωνικὴ προσθήκη στὸ νότιο τοῦ κτιρίου γίνεται 10.70 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ χωρίζεται σὲ δύο μέρη. Τὸ δυτικὸ μέρος, στενὸ, μὲ ἐσωτερικὲς διαστάσεις 1.30-1.70×6.45 μ. καὶ τὸ ἀνατολικό, τὸ μεγαλύτερο, μὲ ἐσωτερικὲς διαστάσεις 6.45×7.85 μ. Ὅπως

Εἰκ. 2. Μικρὸ τελεστήριο στὸ φρούριο.

εἰπώθηκε ὑπάρχει τριγωνική προσθήκη στὸ νότιο μέρος τοῦ κτιρίου μὲ ἀνατολική πλευρά τριγώνου 3.30 μ. Τὸ τριγωνικὸ αὐτὸ τμήμα, τέμνεται ἀπὸ δύο εὐτελεῖς ξηροτόχους.

Ἡ εἴσοδος τοῦ τελεστηρίου πλ. 1.20 μ. βρίσκεται στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ φέρει ἀμέσως σὲ μικρὸ ὀρθογώνιο προθάλαμο, στὸν ὁποῖο σώζονται, στὴ ΒΑ ἄκρη του, δύο ὄρθιοι λίθοι ποὺ σχηματίζουν πρόχειρη ἐστία γιὰ μαγεῖρεμα. Ὁ προθάλαμος αὐτὸς σχηματίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου καὶ ἀπὸ τὰ ἀναλήμματα τῶν ἀνατολικῶν καὶ νοτίων βαθμίδων.

Στὶς τέσσερις πλευρὲς τοῦ μεγαλύτερου ἀνατολικοῦ χώρου ὑπάρχουν βαθμίδες, πέντε στὴν ἀνατολική, τρεῖς στὴ βόρεια, μία στὴ δυτική καὶ πιθανῶς τέσσερις στὴ νότια, οἱ ὁποῖες κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους καταστράφηκαν στὴν ἀρχαιότητα μὲ τὴν κατάρρευση τῆς νότιας πλευρᾶς. Οἱ βαθμίδες εἶναι πρόχειρα κατασκευασμένες μὲ κοινούς λίθους καὶ λάσπη καὶ ἔφεραν λευκὸ κονίαμα τὸ ὁποῖο διατηρήθηκε σὲ λίγα σημεῖα (πίν. 6α). Τὸ ὕψος τους εἶναι κατὰ μέσον ὅρον 0.20 (τὸ πρῶτο ἀνατολικὸ εἶναι 0.40). Στὸ μέσον τοῦ περιβαλλόμενου ἀπὸ τίς βαθμίδες χώρου βρέθηκε, στὴ θέση του, σπόνδυλος ἐλαιοπιεστηρίου διαμ. 0.83, ὕψ. 0.45, μὲ τόρμο στὸ κέντρο του 0.14×0.18, βάθ. 0.125 καὶ δύο ἐγκοπὲς στὴν περιφέρεια, σὲ θέση ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη, πλ. 0.065 ἄνω, 0.11 κάτω καὶ 0.14 βάθους. Ὁ σπόνδυλος ἐξέχει τοῦ ἐδάφους μόνον 0.15 μ. Πιθανῶς πάνω σὲ αὐτὸν ἦταν στημένος ἄλλος ἀρράβδωτος ἀκέραιος σπόνδυλος ὕψ. 0.81, διαμ. 0.33 ὁ ὁποῖος βρέθηκε δίπλα. Στὸ ὅλο ἴσως στηριζόταν πλάκα τραπέζης.

Μὲ θύρα στὸν δυτικὸ τοῖχο εἶναι προσιτὸς ὁ δυτικὸς χώρος. Στὴ ΒΔ γωνία του ὑπάρχει κτιστὸ ὀρθογώνιο βάθρο 1×1.20 μ. τὸ ὁποῖο βρέθηκε κατεστραμμένο κατὰ μεγάλο μέρος.

Ἡ τοικοδομία τοῦ κτιρίου δὲν προσφέρει καμιὰ χρονολογικὴ ἔνδειξη, γιατί εἶναι ἡ κοινὴ στὸν Ραμνούντα καθ' ὅλη τὴν ἀρχαιότητα μὲ τὴν ὁποία δὲν ἐπιδιώκεται ἡ δημιουργία ὕφους ἀλλὰ ἡ κατὰ τὸ δυνατόν χρῆση ὅλων τῶν διαθέσιμων λίθων, οἰοῦντοτε σχήματος καὶ μεγέθους, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποῖους προέρχονταν ἀπὸ παλαιότερα γκρεμισμένα οἰκήματα. Τοῦτο εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὸ ὅτι πολλοὶ εἶναι ἐπεξεργασμένοι καὶ ἔχουν κανονικὸ ὀρθογώνιο σχῆμα ἐνῶ ἄλλοι, πλάι τους, εἶναι ἐντελῶς ἀκατέργαστοι.

Τὸ κτίριο στεγαζόταν μὲ κεραμίδια λακωνικοῦ τύπου τῶν ὁποίων βρέθηκε στρώμα μικρῶν θραυσμάτων στὸ ΒΔ τέταρτο τοῦ μεγάλου χώρου, ὅχι ὅμως

καὶ μεγάλα κομμάτια ἢ ἀκέραιες, οἱ ὁποῖες θὰ ἀφαιρέθηκαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, μετὰ τὴν ἐρείπωσή τους.

Τὰ ἀρχαῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου εἶναι πολλὰ καὶ σημαντικά. Τὰ περισσότερα δὲν βρέθηκαν στὸ δάπεδο ἀλλὰ σὲ ὑψηλότερο στρώμα, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ κτιρίου καὶ τὴν μερικὴ ἐπίχωση τοῦ χώρου, τὸ ἔδαφος ἀναμοχλεύτηκε. Εἶναι διαφόρων ἐποχῶν καὶ δὲν ἀνήκουν ὅλα στὸν χωρὸ ὅπου βρέθηκαν. Ὅρισμένα κύλησαν ἀπὸ τὸν ὑπεράνω δρόμο ποὺ ὀρίζει τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κτιρίου, ὅπως ἐπίσης κύλησαν καὶ χώματα καὶ μικροαντικείμενα καὶ κεραμεικὴ, σὲ χρόνους ὑστερότερους τῆς καταρρεύσεως τοῦ τελεστηρίου.

Στὸ δυτικὸ στενὸ δωμάτιο βρέθηκαν τέσσερις λύχνοι οἱ ὁποῖοι ὀρίζουν καὶ τὸ τέλος τῆς περιόδου χρήσης του, ὅπως ἐπίσης καὶ τοῦ παραπλεύρως μεγαλύτερου θεατροειδοῦς χώρου:

1. Λύχνος μὲ διάκοσμο περιφερικῶς, ἄνω καὶ κάτω, πυκνῶν κουκίδων ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (ὅμοιος *Agora VII*, ἀρ. 1259, πίν. 25).

2. Λύχνος μὲ φύλλα ἀμπέλου καὶ τσαμπιῶν περιφερικῶς, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (βλ. *Agora VII*, ἀρ. 1540, πίν. 28).

3. Λύχνος μὲ παράσταση ἄνδρα καθισμένου πρὸς δεξιὰ, ἐμπρὸς σὲ τραπέζι τῶν μέσων τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (βλ. *Agora VII*, 883, πίν. 12).

4 (2355). Τὸ σημαντικότερο κεραμεικὸ εὑρημα ἀπὸ τὸ δυτικὸ δωμάτιο, γιὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴ μορφὴ του, εἶναι τὰ θραύσματα ἀγγείου μὲ τὴ συγκόλλησιν τῶν ὁποίων ἀπαρτίστηκε κρατήρας (πίν. 66) ὕψ. 0.36, διαμ. χειλέων 0.31 μὲ διάκοσμο στὴν ἄνω ζώνη, τὴν κοίλη, ἀπὸ ἀνάγλυφα τσαμπιά σταφυλιῶν ποὺ κρέμονται ἀπὸ ἀνάγλυφες ἐπίσης κληματίδες. Ἀνάμεσα στὰ τσαμπιά καὶ τὶς κρεμάμενες κληματίδες ἀνάγλυφον ἐπιγραφὴ τοῦ κεραμέως. Στὴν κάτω ζώνη, τῆς κυρτῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἀγγείου, ἀντιθετικῶς, ἀπὸ ἓνα τσαμπὶ σταφυλιοῦ. Λεῖπουν οἱ λαβὲς καὶ μικρὸ τμήμα τῆς στενῆς βάσεως. Δύο πλαστικῶν φιδιῶν τὰ πρόσθια τμήματα εἶναι ἀκουμπισμένα στὴν ἄνω ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν τοῦ χειλούς ἐνῶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ σώματος κρέμεται, ἐλικοειδῶς πῶς, μέχρι τοῦ κάτω μέρους τοῦ ἀγγείου, τοῦ κυρτοῦ.

Οἱ κληματίδες φέρουν διάκοσμο ἀπὸ συνεχὴ βαθουλώματα, ὡς ο, ἐνῶ τὰ τσαμπιά, τέσσερα ἄνω καὶ δύο κάτω ὡς ἀνεστραμμένη πυραμίδα, ἀποτελοῦνται ἀπὸ δεκαπέντε ρῶγες τὸ καθένα σὲ πέντε σειρές, ὡς πλαστικὰ κουμπιά (5+4+3+2+1).

Ἡ πλαστική διακόσμηση φέρει κόκκινη βαφή, τὰ δύο φίδια, οἱ κληματίδες, τὰ τσαμπιά καὶ τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, ἐνῶ τὸ λοιπὸ μέρος τοῦ ἀγγείου καὶ τὸ ἐσωτερικὸ του εἶναι ἄβαφα.

Ἡ ἐπιγραφή, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος, εἶναι μὲ μεγάλα ἀνάγλυφα γράμματα ὕψ. 0.023 (Ο), 0.035 (ΚΑΛ), 0.04 (Η,Μ), 0.055 (τὸ ἔνα Λ) κατασκευασμένα ἀπὸ πηλὸ ἐπίθετο, ὅπως καὶ ἡ λοιπὴ διακόσμηση τοῦ ἀγγείου, ἔχει ὡς ἑξῆς:

Καλλικλῆ πόημα

Περὶ τῆς γενικῆς τοῦ ὀνόματος πρβ. *IG XII 2, 117* (Ἡρακλείδας Διονυσίκλη).

Τοῦ ἀγγείου δὲν ὑπάρχουν πολλὰ παράλληλα γιὰ νὰ ὁρισθεῖ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησή του. Ἀνήκει στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, πιθανῶς στὸν 1ο π.Χ. αἰ. ἢ στὸν 1ο μ.Χ. Ἄν ἔχει ἔτσι, τότε ἴσως ἀνήκει στὴν πρώτη περίοδο τῆς λατρείας τῆς Ἀγδίστιδος πού μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ ψήφισμα *Ὁ Δῆμος II 179*, τοῦ 83/2 π.Χ. Ἡ Simone Follet σὲ τελευταία μελέτη της (*REG 113, 2001, 188-192*) χρονολογεῖ τὸν ἄρχοντα Παμμένη τοῦ ψηφίσματος στὸ διάστημα 35/4-18/7 π.Χ.

5. Ἄνω τμήμα, σωζόμενο περισσότερο δεξιά, ὀρθοκεράμου μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἐπταφύλλου ἀνθεμίου καὶ ἐλίκων τῶν ὁποίων σώζεται ἡ δεξιά, ὕψ. 0.153, πλ. 0.16.

6. Εἰδώλιο ἐλλιποὺς καθιστῆς μορφῆς, πιθανῶς ἀνδρική, ὕψ. 0.068 μ.

7. Θραῦσμα λύχνου στὸ ὁποῖο σώζεται πλαστικὴ ἀπεικόνιση θαλασσινοῦ ὀστρέου.

8. Χάλκινο ἐπίχρυσο ἡμισελήνιο (πίν. 7α), κυρτὸ ἐξωτερικῶς καὶ κοῖλο ἐσωτερικῶς, ἀνοίγματος 0.112 μ., μεγίστου πλ. 0.035 μ., μὲ δύο μικρὲς ὀπὲς κατὰ τὴν καμπύλη ἐξωτερικὴ παρυφή, στὸ μέσον.

9 (2259). Γωνία μαρμάρινου βωμοῦ, ἡ ὁποία σώζει τμήμα τοῦ προσκεφαλαίου μὲ ἀνάγλυφη ἑλικά, ἀπὸ κάτω ἄβακα καὶ ἰωνικὸ κυμάτιο, ὕψ. 0.095, μήκ. 0.15 μ. Τὸ θραῦσμα βρέθηκε κτισμένο στὸν μεταξὺ τῶν δύο χώρων τοῦ κτιρίου τοῖχου. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια κοίλη.

Στὸ μεγαλύτερο δωμάτιο, τὸ τελεστήριο, τὰ κεραμεϊκὰ εὐρήματα εἶναι τῶν πρώτων μ.Χ. χρόνων κατὰ πλειονότητα. Βρέθηκαν ὅμως καὶ παλαιότερα, τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. τὰ ὁποῖα εἶχαν κυλήσει στὸν χώρο ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα.

10. Λύχνος ἀκέραιος με ἀνάγλυφη παράσταση κτηνοβασίας. Γύρω ἀπὸ τὴν παράσταση 18 ἀγκιστροειδεῖς στενές ταινίες πὺ χωρίζονται μεταξύ τους ἀπὸ στιγμές δίκην ροδάκων. Γιὰ τὸν διάκοσμο αὐτὸν πρβ. *Agora VII* ἀρ. 676 πίν. 15. Τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.

11. Λύχνος ἀκέραιος με ἀνάγλυφα κληματοφύλλα καὶ τσαμπιά στὴν περιφέρεια. Ἡ κεντρικὴ κυκλικὴ ἐπιφάνεια με τὴν ὀπὴ τοῦ λαδιοῦ ὡς κέντρο διακοσμεῖται με πυκνές ἀκτινοειδεῖς νευρώσεις. Τοῦ τέλους τοῦ 3ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. (πρβ. *Agora VII* ἀρ. 1552, πίν. 28).

12. Μυροδοχεῖο ἀκέрайο, ἄβαφο ὕψ. 0.112, διαμ. χειλέων 0.022, βάσεως 0.03, τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

13. Λύχνος ἀκέραιος με διάκοσμο περιφερικῶς κληματοφύλλων καὶ τσαμπιῶν τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (πρβ. *Agora VII* ἀρ. 1540, πίν. 28).

14. Λύχνος ἀκέραιος πλὴν μικροῦ τμήματος τῆς λαβῆς με διάκοσμο ὅπως τὸ προηγούμενο (πρβ. δ.π.).

15. Λύχνος με ἀνάγλυφη προτομὴ Ἀθηνᾶς πρὸς ἀριστερά, με κορινθιακὸ κράνος, τῶν μέσων τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. Ἀπὸ κάτω τὸ ὄνομα τοῦ ἐργαστηριάρχου, Εὐτ|ύχης. Τῶν μέσων τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (πρβ. *Agora VII*, ἀρ. 653, πίν. 12. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴν πρβ. πίν. 35, ἀρ. 2134).

16. Λύχνος ἐλλιπής. Σώζεται πλήρως ἡ κυκλικὴ παράσταση ἡ ὁποία εἰκονίζει καθιστὸ ἄνδρα πρὸς δεξιὰ ἐμπρὸς σὲ τραπέζι. Τῶν μέσων τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. Γιὰ τὴν παράσταση βλ. *Agora VII*, ἀρ. 883, πίν. 12.

17. Λύχνος ἀκέραιος με παράσταση ἐρωτιδέως ὀρθίου πρὸς δεξιὰ, τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. (πρβ. *Agora VII*, ἀρ. 730, πίν. 16).

Ἀρκετὰ ὑπῆρξαν τὰ μαρμάρινα εὐρήματα, ἐπιγραφές καὶ γλυπτὰ, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν πεταμένα μέσα στὸ τελεστήριο, χωρὶς τάξη, ὅπως τὰ ἄφησαν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἀφαίρεσαν τὸ μολύβι ἀπὸ τὶς βάσεις ἢ τὰ ἴδια τὰ ἀναθήματα. Ὅρισμένα μάρμαρα καὶ γλυπτὰ εἶχαν ἰδρυθεῖ ἀρχικὰ στὸν ὑψηλότερα εὐρισκόμενο δρόμο καὶ κύλησαν στὸν χῶρο τοῦ τελεστηρίου ἢ πετάχτηκαν ἐπίτηδες μετὰ τὴ θραύση τους. Εἶναι ἐκεῖνα πὺ χρονολογοῦνται στὸν 4ο καὶ τὸν 3ο π.Χ. αἰ.

18 (2238). Κάτω μέρος στήλης ἐλλιποῦς κάτω, ὕψ. 0.32, πλ. 0.36, πάχ. 0.08. Ὑψ. γρ. 0.004-0.008 μ. Ἡ ἐπιγραφὴ ἐντὸς στεφάνου θαλλοῦ διαμ. 0.19 μ. (πίν. 76):

οἱ στρατευόμενοι
 τῶμ πολιτῶν
 3 Φοξίαν Λεωσθένου
 Περιθοίδην

Στὸν στ. 3 φέρεται ΦΟΞΙΑΝ.

Τὸ ὄνομα Φοξίας μαρτυρεῖται στὴν Ἀττικὴ ἀλλὰ ὁ ἐδῶ, στρατηγός, εἶναι ἄγνωστος. Ὁ στέφανος ἔπρεπε νὰ ἦταν χρυσός, ὅπως γίνεται κατὰ κανόνα μετὰ τοὺς στρατηγούς. Τὸν ἴδιο στρατηγὸ τιμοῦν ἄλλα στρατιωτικὰ σῶματα στὴν ἐπόμενη ἐπιγραφὴ ἢ ὁποία βρέθηκε ἐπίσης μέσα στὸ τελεστήριο.

19 (2240). Βάθρο ὀρθογώνιο θραυσμένο σὲ δύο, ὕψ. 0.155, πλ. 0.49, βάθ. 0.54 μ. Ὑψω φέρει ὀρθογώνιο τόρμο 0.37×0.235 , βάθ. 0.03 καὶ παρόμοιο φέρει στὴν κάτω ἐπιφάνεια, βάθ. 0.005 μ. Στὴν πρόσθια ὄψη ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.006-0.012 μ. (πίν. 8α).

[0] ἰ στρατιῶται καὶ οἱ κρυπτοὶ καὶ οἱ ΠΡΟΣΑΝΕΙ ||||| *vac.*

[σ] τεφανώσαντες τὸν στρατηγὸν Φοξίαν Λεωσθένου

3 [Π] ἐριθοίδην, ἀρετῆς ἕνεκα καὶ δικαιοσύνης ἀνέθηκαν.

Στ. 1. Ἡ τελευταία λέξη τοῦ στίχου, μετὰ τὸ τελευταῖο γράμμα τῆς ὁποίας ὁ λίθος εἶναι θραυσμένος, δὲν δίνει νόημα. Ὑπέθεσα ὅτι κεῖται ἡ πρόθεσις πρὸς καὶ ἀκολουθοῦσε ὄνομα ἀρχηγοῦ μισθοφόρων, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ δὲν φαίνεται πιθανόν. Ἴσως μνημονεύεται στρατιωτικὸ σῶμα, ἄγνωστο ἀκόμη.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐδῶ ἀνάθεσις, κατὰ τὰ χρόνια τῆς στρατηγίας τοῦ Φοξίου — κατὰ τὸ δεύτερο μιστὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. — στὸ φρούριο ὑπηρετοῦσαν ταυτόχρονα οἱ στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν, οἱ στρατιῶται, οἱ κρυπτοὶ καὶ ἓνα τέταρτο σῶμα τοῦ ὁποίου μένει νὰ διευκρινιστεῖ ἡ ὀνομασία. Ἡ τιμὴ πού ἔγινε στὸν στρατηγὸ ἦταν μικρῆς δαπάνης. Τὸ βάθρο τοῦ ἀναθήματος εἶναι σὲ δεύτερη χρῆσις. Τὸ ἀνάθημα τὸ ἴδιο ἦταν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τόρμο, ὀρθογώνια στήλη 0.36×0.22 , πιθανῶς παλαιὰ ἐρμαϊκὴ στήλη μεγάλου μεγέθους. Ὁ χαρακτήρας τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει χαράξει καὶ τὰ ψηφίσματα Ὁ Δῆμος Ι ἀρ. 20, 25, 36, 46. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ 46 χρονολογεῖται στὸ 225/4 ἢ στὸ 214/3 π.Χ. καὶ τὸ 20 στὰ πρὸ τοῦ 229 ἔτη.

20 (2239). Βάθρο πεσσοειδὲς θραυσμένο σὲ δύο καὶ συγκολλημένο, ὕψ.

1.715 μ. πλ. ἄνω 0.31 κάτω 0.25, πᾶχ. ἄνω 0.25 κάτω 0.19, πίσω ἀνώμαλο. Στὸ μέσον τῆς πρόσθιας ἐπιφάνειας φέρει στέφανο θαλλοῦ διαμ. 0.17 μ. Στὴν ὄψη τοῦ ἄβακος (ὑψ. 0.25) ἐπιγραφὴ ὑψ. γρ. 0.01-0.025 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὀρθογώνιος τόρμος 0.13×0.25, βάθ. 0.005 διαγωνίως λαξευμένος. Οἱ στίχοι 1-5 εἶναι χαραγμένοι στὴ θέση παλαιότερης ἐπιγραφῆς ἢ ὅποια σβήστηκε. Ἰχνη τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς διακρίνονται ἄνω τοῦ πρώτου στίχου (πίν. 86, 9α).

ἄρχοντος Φιλιστείδου

Μουσικὴν Ἀφροδεισίου

3 ἐκ Φλυέων, ἱερατεύσασαν

Ἀγνήστιδι, Ξενοκλῆς Δ

Φλυεύς τὴν αὐτοῦ

6 γυναῖκα

ἄρετῆς εἵνεκεν καὶ σωφροσύ-

νης καὶ τῆς εἰς τοὺς θεοὺς

9 εὐσεβείας.

Μέχρι τῆς εὑρεσης τῆς ἐπιγραφῆς τούτης καὶ τῶν ἄλλων ποὺ ἀκολουθοῦν κοινὴ ἀντίληψη ἦταν ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἀγδίστιδος στὸν Ραμνούντα, ἢ ὅποια μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ ψήφισμα Ὁ Δῆμος II 179, ἐπισημοποιήθηκε τὸ 83/2 π.Χ., ἐπὶ ἄρχοντος Παμμένους (στὸ διάστημα 35-18 π.Χ. κατὰ τὴ νέα χρονολόγηση τοῦ ἄρχοντος Παμμένους II ἀπὸ τὴν Simone Follet, 6λ. παραπάνω) ὅταν οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἔλαβαν τὴν ἄδεια ἐλεύθερης ἀσκήσεως τῆς λατρείας τῆς θεᾶς στὸν Ραμνούντα μὲ ἀπόφαση τῆς ἀθηναϊκῆς βουλῆς. Ἡ λατρεία αὐτὴ δὲν εὐδοκίμησε, ἐξ αἰτίας τῆς ἀντίθεσης τῶν Ραμνουσίων (Ὁ Δῆμος I, 330-332). Ἡ ἄποψη αὐτὴ στηρίζεται κυρίως εἰς τὸ ὅτι ἡ στήλη μὲ τὸ ψήφισμα Ὁ Δῆμος II 179 βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, ἄρα δὲν ἔφθασε ποτὲ στὸν Ραμνούντα γιὰ νὰ στηθεῖ, διότι δὲν ἐπέτρεψαν οἱ Ραμνούσιοι (Ν. Παπαχατζῆ, *Ἡ θρησκεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα* 1996², 196). Οἱ νέες ἐπιγραφές γιὰ τὴ λατρεία τῆς θεᾶς κατὰ τὸν 2ο ἢ τὸν 3ο μ.Χ. αἰ. ἀποδεικνύουν, ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ ὄχι μόνον συνεχίστηκε, ἀλλὰ ὅτι τελικῶς τὸ ἱερό της ἤκμασε κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ δήμου στὸ φρούριο καὶ ὅτι ἱερεῖες τῆς θεᾶς ἦσαν πλέον Ἀθηναῖες διαφόρων δήμων. Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὴ στήλη

2243 πὺ ἀκολουθεῖ, οἱ ὁπαδοί της, Ἀθηναῖοι καὶ ξένοι, ἀποτελοῦσαν ἰδιαίτερο κοινό.

Ἄρχοντες Ἀθηνῶν μὲ τὸ ὄνομα Φιλιστείδης ὑπάρχουν δύο, ὁ Φιλιστείδης Πειραιεὺς τὸ 163/4 μ.Χ. καὶ ὁ Φιλιστείδης Φιλιστείδου Πειραιεὺς τὸ 192/3-200/1 μ.Χ. (Simone Follet, *Athènes au II et au III siècle*, 508-509). Ὁ Ἡλίας Καπετανόπουλος κλίνει πρὸς τὸν δεύτερο καὶ μοῦ ὑποδεικνύει ὅτι ὁ Ξενοκλῆς (Ξενοκλέους) Φλυεὺς μνημονεύεται στὴν ἐπιγραφή IG² 2962α (ὅπου τὸν στίχο 2 διαβάξει ὡς Διονύσιος Φλ(υεύς), Ξενοκλῆς νε(ώτερος) καὶ ὅχι ὡς Φλ. Ξενοκλῆ[ς] νε).

Ἡ θητεία τῆς ἱερείας φαίνεται ὅτι ἦταν ὀρισμένης διαρκείας καὶ ὅτι τὸ λειτουργήμα αὐτὸ ἀναλαμβάναν γυναῖκες εὐπόρων οἰκογενειῶν. Ἡ ἀνάληψη τοῦ λειτουργήματος τῆς ἱερείας ἀπὸ γυναῖκες ἄλλων δήμων τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὸ τέλος τοῦ 2ου ἢ τὸς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ὀφείλεται, πιστεύω, στὴ φθορὰ τοῦ δήμου τοῦ Ραμνοῦντος.

Τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς ἐμφανίζεται στὸν Ραμνούντα κατὰ δύο τύπους. Στὸν 1ο αἰ. π.Χ. ὀνομάζεται Ἀγδιστις (Ὁ Δῆμος II 179). Ἐδῶ Ἀγνηστις. Στὸν Πειραιᾶ κατὰ τὸν 4ο ἢ 3ο π.Χ. αἰ. φέρει τὸ ὄνομα Ἀνγδιστις (IG II² 4671). Στὴ Μικρὰ Ἀσία ὁ τύπος τοῦ ὀνόματος ποικίλλει: Ἀνγδισις, Ἀνδισσις, Ἀνγδιση, Ἀνγδιση, Ἀνδ(ι)ξις, Ἀνδισση, Ἀνδιξις (MAMA 6 ἀρ. 390-399. Προσθέτω τοὺς τόνους. Πρβ. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions* I, 575).

21 (2252). Πλάκα ἐλλιπῆς ἀριστερά, ὕψ. 0.17, πλ. 0.18, πάχ. 0.055. Ὑψ. γρ. 0.015-0.017. Ἀπὸ κάτω καὶ πίσω, ὅπως καὶ σὲ τμῆμα τῆς ἄνω ἐπιφανείας, εἶναι ἐργασμένη μὲ ψιλὸ βελόνι, δεξιὰ καὶ σὲ τμῆμα τῆς ἄνω ἐπιφανείας εἶναι λεῖο (πίν. 96).

[ἐπὶ τοῦ δεῖνος]του ἄρχον- *vv*

[τος ἢ δεῖνα τοῦ δεῖνος]ου Κρωπίδου *vv*

3 [θυγάτηρ, ἱερατεύσασα Ἀγνήσ]τιδι τὸ ἡμι- *vv*

[σελήνιον κατὰ πρόσταγμ]α ἀνέθηκεν. *vv*

Ἐξ αἰτίας τῆς καταλήξεως τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος εἶχα σκεφθεῖ τὴ συμπλήρωση [ἐπὶ Ἀρρίου Ἐπαφροδεί]του ἄρχον-, τοῦ 175/6 ἢ τοῦ 177/8 μ.Χ. (IG II² 1368· Simone Follet, ὁ.π. 509). Ὁ Ἡλίας Καπετανόπουλος,

μέ τὸν ὁποῖο συζήτησα τὸ ζήτημα, μοῦ ὑπέδειξε τὸν ἄρχοντα τοῦ 254/5 μ.Χ.: [ἐπὶ > Λ< Φλαβίου Φιλοστρά]του. Ἡ συμπλήρωση αὐτὴ ἔχει τὸ μειονέκτημα, ὅτι μᾶς ἀπομακρύνει χρονικῶς πολὺ ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἀνάθεση. Ἡ συμπλήρωση ἡμι[σελήνιον] ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν εὕρεση τοῦ χαλκοῦ ἐπιχρύσου ἡμισελήνιου ποὺ περιγράφεται προηγουμένως. Ἡ λέξη ἀπαντᾶται στὸν Πτολεμαῖο (Μαθηματικὴ σύνταξις 9,10) γιὰ νὰ δηλώσει τὸ μισοφέγγαρο καὶ ἡ σύνθεσή της εἶναι κανονικὴ, πρβ. Φιλοστράτου, *Εἰκόνες* I, 12: ἡμίκυκλος στοά. Ἡμικ[ύκλιον], τοξοειδῆς βάση ἀγαλμάτων (*Οἱ Ἐπιγραφές τοῦ Ὁρωποῦ* 459).

Τὸ χαλκὸ ἡμισελήνιο ποὺ βρέθηκε στὸ τελεστήριο ἦταν προσηλωμένο μέ δύο μικρὰ καρφιά σὲ ξύλινο πίνακα ἢ σὲ ἔπιπλο. Ἡ ἐδῶ στήλη ἴσως ἔφερε στὸ ἀριστερὸ μέρος ποὺ λείπει, μέσα σὲ βάθυσμα τοῦ μαρμάρου, ὅμοιο ἡμισελήνιο, ἐκτὸς ἐὰν ἡ σωζόμενη στήλη ἢ ὁποία θὰ εἶχε ὀλικὸ πλάτος ± 0.54 μ., ἦταν ἰδρυμένη σὲ βάθρο πάνω στὸ ὁποῖο ἦταν στερεωμένο τὸ ἐπίχρυσο ἡμισελήνιο. Τὸ ἀνάθημα αὐτὸ φαίνεται ὅτι προσιδίαζε στὴν Ἀγδίστιδα, τουλάχιστον κατὰ τὰ μεταγενέστερα χρόνια.

22 (2241). Στήλης τὸ κάτω μέρος θραυσμένο σὲ τέσσερα, ὕψ. 0.365, πλ. 0.275, πάχ. 0.035. Ὑψ. γρ. 0.014-0.027.

[- - - - -]

[- - - - -]νεκα

[- - - - -]ωνιω

3. [- - - - -]τευσει

Ἡ ἐπιγραφή, τοῦ 2ου - 3ου μ.Χ. αἰ., φαίνεται ἀναθηματικὴ. Τὸ ἄνω μέρος ποὺ λείπει εἶχε περισσότερους στίχους. Στὸν δεύτερο δὲν φαίνεται ἂν ὑπῆρχε τελικὸ ν.

23 (2243). Στήλης τὸ κάτω μέρος, ὕψ. 0.43, πλ. 0.43, πάχ. 0.105. Ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια εἶναι ἐργασμένη μέ τὸ χτένι, οἱ πλάγιες εἶναι ἐργασμένες μέ ἐπιμέλεια καὶ μέ λεία ταινία στὴν παρυφή. Ἴσως χρησιμοποιεῖται γιὰ δεύτερη φορά, μετὰ νέα ἐπεξεργασία. Ὑψ. γρ. 0.02 (στ. 2), 0.014 (στ. 3-5), 0.008 (στ. 7-9), 0.013 (στ. 10), 0.01 (στ. 11) (πίν. 10α).

	[- - -]ο[- - -]	6	[- - -]οσδισ
2	[ἐ] Εἰτεαίων <i>vacat</i>		Ἑδίστη Κόκου Μιλησία Ζωίλος Ε' ΙΙΙΙΙ Σ
3	Εἰρήνη Δημητρίου Μιλησία <i>vacat</i>	9 11	Χαρίτιν Ἰσιδώρου Κτ[ησί]στρατο[ς] ΜΟ[.] Ταναγρ[.] <i>vacat</i>

Τὰ ὀνόματα χρονολογοῦνται, ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων, στὸν 2ο ἢ τὸν 3ο μ.Χ. αἰ. καὶ ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ διαφορετικὸ χέρι τὸ καθένα· τὸ ὕψος τοὺς καὶ τὸ σχῆμα ποικίλλει. Πιθανῶς ἡ στήλη εἶναι κατάλογος πιστῶν τῆς Ἀγδίστεως ἢ ἐπιδόντων. Τὸ τελευταῖο εἶναι πιθανότερο ἐξ αἰτίας τῆς γραφῆς ποὺ δείχνει ὅτι τὰ ὀνόματα χαράχθηκαν ὅχι ταυτόχρονα, ἀλλὰ κατὰ καιροὺς, ὅταν χρειάζοταν. Οἱ ἀναγραφόμενοι εἶναι ἄντρες καὶ γυναῖκες, δημότες Ἀττικῆς, Μιλήσιες καὶ ξένοι. Τὰ πρόσωπα τῶν στίχων 6 καὶ 9 ἴσως εἶναι Ραμνούσιοι, ἐπεὶδὴ στεροῦνται δημοτικῷ ἢ ἐθνικῷ. Ὁ στίχος 8 εἶναι χαραγμένος σὲ παλαιότερο ποὺ σβήστηκε. Διατηροῦνται μόνον τὰ γράμματα ΕΙΙΙΙΙΣ τὰ ὅποια μποροῦν νὰ συμπληρωθοῦν Ε(ἰτεαῖο)ς. Ὁ κατάλογος πρέπει νὰ παραβληθεῖ μὲ τὸν ἀντίστοιχο ποὺ προηγεῖται τοῦ ψηφίσματος Ὁ Δῆμος Π 179, παρὰ τὸ ὅτι ἐδῶ δὲν μνημονεύονται ἀξιώματα.

24 (2242). Τὸ κάτω μέρος ὀρθογώνιας στήλης ὕψ. 0.205, πλ. 0.088, πᾶχ. 0.053 μ. Ἐμπρὸς καὶ δεξιὰ εἶναι λεία, κάτω καὶ ἀριστερὰ εἶναι ἐπεξεργασμένη μὲ ψιλὸ χτένι, πίσω εἶναι λεῖο μὲ βελονιές. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, τῆς θραύσης, σώζεται λείψανο τόρμου πλ. 0.022. Ἐμπρὸς, καὶ κάτω δεξιὰ, ὑπάρχει ὀπὴ διαμ. 0.005 μ. Τὸ ὕψος γρ. ποικίλλει, ἀπὸ 0.007-0.0015 (στ. 1), 0.01-0.012 (στ. 2 καὶ 3) (πίν. 106).

Θεόφρατος

Εἴσιδι

3 *vacat*

ἀνέθηκεν.

Τὸ Δ τοῦ στίχου 2 ἔχει χαραχθεῖ ὡς Α μὲ χαμηλὰ τὴν ὀριζόντια κεραία. Τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. Ὁ τύπος τοῦ ὀνόματος δὲν ἀπαντᾷ στὴν Ἀττικὴ, ὅσο γνω-

ρίζω. Γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ σ στὸ ὄνομα βλ. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions* I 506. Ὁ ἀναθέτης εἶναι Ραμνούσιος.

Ἡ λατρεία τοῦ Σαράπιδος καὶ τῆς Ἰσιδος στὸν Ραμνούντα, ἰδρύθηκε κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. καὶ οἱ δύο θεοὶ εἶχαν ἰδιαίτερο ἱερὸ στὸ φρούριο (Ὁ Δῆμος II 59). Τοὺς θεοὺς ὑπηρετοῦσε ἱερεὺς Ραμνούσιος κατὰ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ (ῥ.π. 155). Τὸ ἱερὸ δὲν γνωρίζουμε ποῦ βρισκόταν οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθεῖ, ἀκόμη, ὅτι τὸ μικρὸ τελεστήριο στέγαζε καὶ τὴ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων θεῶν. Τὶς σχετικὲς μαρτυρίες βλ. Ὁ Δῆμος I, 332. Ὑπενθυμίζω ἀκόμη ὅτι στὸ πηγᾶδι τοῦ «στιβαδείου» εἶχε βρεθεῖ χάλκινος καδίσκος (ΙΑΕ 1993, 31, ἀρ. 6), σκεῦος ποὺ προσιδιάζει στὴ λατρεία τῆς Ἰσιδος. Τὸ πηγᾶδι καὶ τὸ τελεστήριο χωρίζονται μόνον ἀπὸ τὸν δυτικὸ δρόμο τῆς νότιας πύλης.

25 (2255). Δύο θραύσματα ἀπὸ τὸ ἴδιο μνημεῖο, πιθανῶς βάθρο ἀναθήματος. Τὸ πρῶτο προέρχεται ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τοῦ μνημείου καὶ σώζει τμῆμα τῆς ἄνω λείας ἐπιφανείας τοῦ μαρμάρου. Ὑψος τοῦ πρώτου 0.075, πλ. 0.10, πάχ. 0.04. Ὑψος τοῦ δευτέρου 0.07, πλ. 0.06, πάχ. 0.01. Ὑψος γρ. καὶ τῶν δύο 0.01.

A	[- -]ΒΕΛΗΛ[- -] [- -] εἰς τὴν θ[εὸν - -]
3	[- -]ΡΙΖΩΠΩ[- -] [- -] Κτησικ[- -] [- -]ΛΑ [- -]
B	[- -]ΟΙΣ[- -] [- -]ΜΗΔ[- -]
3	[- -]ΤΟΝ: ΙΜ[- -] [- - κ]αὶ ἡ βου[λή - -]

26 (2253). Στήλης δεξιὸ θραῦσμα ὕψ. 0.17 πλ. 0.23 πάχ. 0.082, καὶ μικρότατο μήκ. 0.065 μὲ τὸ τέλος τοῦ στίχου 3, τὸ ὁποῖο κολλάει δεξιά. Ὑψ. γρ. 0.008. Τὸ μικρὸ θραῦσμα βρέθηκε στὸν δυτικὸ χῶρο.

- [- - - τὸν ἐνι]αυτὸν [τὸν ἐπὶ τοῦ δεῖνος ἄρχοντος]
 [καὶ θύσας τεῖ Θέμιδι καὶ] τεῖ Νεμέσει καὶ τ[οῖς]
 3 [ἄλλοις θεοῖς ἐκ] τῶν ιδίων παρεκάλεσε τοὺς πα
 [ροίκους μετέχειν :] τῆς θυσίας, ὅπως ἂν οὖν εὐα-
 [ρεστος εἴ πᾶσι τοῖς τεταγ]μένοις ἐπὶ τὴν φυλα-^{vv}
 6 [κὴν τοῦ φρουρίου, ἀγαθεῖ] τύχει· δεδόχθαι τοῖς
 [παροίκους ἐπαινέσαι τὸν δεῖνα Μ]υρρινού |||||⁶ ||||| <PI>
 [καὶ στεφανῶσαι χρυσῶι στεφάνωι κατὰ] τὸν νόμον ἄρε-
 9 [τῆς ἔνεκα καὶ εὐνοίας ἦν ἔχων διατελεῖ· ἐπαινέσαι δὲ] καὶ^v
 [τὸν ἐπὶ τοὺς παροίκους τεταγμένον δεῖνα τοῦ δεῖνος]ου^v

Τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ὁ Μυρρινούσιος στρατηγὸς ἴσως εἶναι ὁ Θούκριτος Ἀλκιμαχίου (Ὁ Δῆμος II 10, 11, 129, 130).

27 (2254). Θραῦσμα στήλης, ὕψ. 0.11, πλ. 0.125, πάχ. 0.04. Ὑψ. γρ. 0.008.

- [- - - - στρ]ατηγῶν καὶ θύ[σας - - - - -]
 [- - - - -τῇ]ν θυσίαν ὁ[π]ω[ς ἂν - - - - -]
 3 [- - - - -]ων ΠΑΝΤΑΝΕ[- - - - -]

Τμῆμα ψηφίσματος πρὸς τιμὴν στρατηγοῦ τῆς παραλίας, τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

Τὰ γλυπτά ποὺ βρέθηκαν στὸ τελεστήριο εἶναι ἀρκετὰ καὶ διαφόρου φύσεως. Ὅρισμένα ἀνήκουν ὅπωςδῆποτε στὸ κτίριο, ἄλλα κύλησαν ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα μέρη ἢ πετάχτηκαν στὰ ἐρείπιά του.

28 (2246). Ἀνάγλυφο ἀκέραιο μὲ ἔμβολο κάτω ὕψ. 0. 215, πλ. 0. 29, πάχ. 0.095. Πίσω εἶναι ἄγριο, ἀκατέργαστο. Φέρει παράσταση δύο ἐλίκων χιαστὶ τοποθετημένων, κατὰ τίς διαγώνιες τοῦ ἀναγλύφου, χωρὶς ὅμως ἡ μία νὰ εἶναι ἐπὶ τῆς ἄλλης, δηλαδὴ τὸ ἀνάγλυφο ἀντικείμενο εἰκονίζεται ὡς Χ μὲ πλαστικὸ κουμπὶ στὸ κέντρο τοῦ τμήματος ὅπου οἱ δύο ἔλικες συμπίπτουν (πίν. 11α). Στὶς καμπύλες ἄκρες τῶν ἐλίκων, ἐσωτερικά, ὑπάρχει λαξευμένο ἀπὸ ἓνα ἡμισελήνιο ὡς τμῆμα κύκλου, τὸ ὁποῖο διακρίνεται καλὰ στὰ ἀριστερὰ τμήματα. Τὸ περιγράμμα τοῦ εἰκονιζομένου εἶναι συνεχές καὶ ἀποδίδεται πλαστικῶς, ὥστε τὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἐλίκων φαίνεται ὅτι ἔχει βάθος.

29 (2247). Ἀνάγλυφο θραυσμένο σὲ τρία, συγκολλημένο καὶ ἐλλιπὲς κάτω δεξιὰ, ὕψ. 0.026, πλ. 0.28, πάχ. 0.065 μ. Πίσω εἶναι ἐργασμένο μὲ τὸ βελόνι. Ἄνω καὶ κάτω τῆς παράστασης ταινία πλ. ἄνω 0.025, κάτω 0.015. Μεταξὺ τῶν ταινιῶν εἰκονίζονται δύο ἑλικες (ὅπως τῶν ἀεροπλάνων) χιαστὶ τοποθετημένες, ἡ μία ἐπὶ τῆς ἄλλης (πίν. 116). Στὸ κέντρο τοῦ τμήματος σύμπτωσης ὑπάρχει πλαστικὸ κουμπὶ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἄκρων τῶν ἐλίκων ἀνάγλυφο ἡμισελήνιο ἔντονα κλειστό. Τὸ περίγραμμα τῶν ἐλίκων εἶναι ἀνάγλυφο καὶ ἡ μία διαφοροποιεῖται ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ἄλλη.

30 (2262). Θραῦσμα ἀπὸ τὴν κάτω ἀριστερὴ γωνία ἀναγλύφου ὅπως τὸ προηγούμενο στὸ ὁποῖο σώζεται τὸ ἄκρο ἑλικος μὲ περίγραμμα ἔντονα ἀνάγλυφο. Δὲν εἰκονίζεται τὸ ἡμισελήνιο (πίν. 12α).

Ἡ παράσταση τῶν ἀναγλύφων δὲν εἶναι πρωτοφανής. Πρῶτος ὁ Στ. Κουμανούδης δημοσίευσε (AE 1862, 79 ἀρ. 77 εἰκ. 79) ἀνάγλυφο μὲ τριπλὴ σειρὰ ἐπάλληλων ἐλίκων, καὶ μὲ ἡμισελήνια ἀνάγλυφα ἀλλὰ ὄχι κλειστά (IG II² 4588, EM 8790, ἀναδημοσιευμένο ἀπὸ τὸν H. Möbius AM 49, 1924, 13) (πίν. 126). Ὁ Κουμανούδης στὴ δημοσίευσή του λέγει πὼς εἰκονίζονται «ἴσως πλακούντια ἢ πέμματα ἰδιόσχημα, διότι ὁμοιάζουσι τῷ ὄντι τὰ ἐν τοῖς σημερινοῖς ζαχαροπλαστείοις πωλούμενα μπισκῶττα». Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῶν τριῶν ἐλίκων ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

[Φ]ίλη ταῖν θεαῖν

[ε]ὐξαμένη ὑπὲρ

3 τοῦ παιδίου. *vac.*

Δεύτερο ἀνάγλυφο μὲ διπλὴ παράσταση τῆς ἑλικος, ὄχι μὲ ἐπάλληλα τὰ δύο σκέλη, χωρὶς τὸ κουμπὶ καὶ χωρὶς ἡμισελήνια, δημοσίευσε ὁ H. Möbius (AM 49, 1924, 13 εἰκ. 1· IG II² 4926· EM 12567) μὲ ἐπιγραφή τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἐπὶ ταινίας ποὺ χωρίζει, ὀριζοντίως, τὶς δύο ἑλικες (πίν. 13α):

Σμίκρα ἀνέθηκεν

Ὁ Möbius θεωρεῖ ὅτι τὸ ἀνάγλυφο προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης (Κορεῖον) ποὺ βρισκόταν στὸν δῆμο Τεΐθραντα (Πικέρμι) κατὰ τὸ ψήφισμα ποὺ δημοσίευσε ὁ.π. 3-4 στ. 20 (στήλην δὲ στήσαι ἐν τῷ

Κορ[ε]ίωι). Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ἀναγλύφου δὲν προκύπτει κάτι τέτοιο, καὶ ἡ ἀπόδοση γίνεται μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἀναγλύφου ποὺ δημοσίευσε ὁ Κουμανούδης.

Τρίτο ἀνάγλυφο μὲ ὅμοια παράσταση, ἀδημοσίευτο, βρίσκεται στὸ μουσεῖο τῆς Βραυρῶνος (ἀρ. 1021), καὶ κατὰ τὸν κατάλογο τοῦ μουσείου ἔχει βρεθεῖ στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος (πίν. 136). Εἶναι μικρό, ὕψ. 0.15 (0.18 μὲ τὸ ἔμβολο) πλ. 0.12 καὶ πάχ. $\pm$ 0.035. Πίσω εἶναι ἐργασμένο μὲ βελόνι. Φέρει δύο ἐπάλ-
ληλες ἑλικες μὲ κουμπὶ στὸ κέντρο καὶ ἀνάγλυφα ἡμισελήνια στὰ ἄκρα. Στὴν ἄνω παρυφὴ τῆς πλάκας ὑπάρχει μικρὸς ἄβακας καὶ κυμάτιο ἐνῶ κάτω τῶν ἐλίκων ὑπάρχει χῶρος κενός, τὸ ἓνα τρίτο περίπου τῆς ὅλης πλάκας, ἀνεπί-
γραφος. Ἴσως ἡ ἐπιγραφὴ ἦταν μὲ χρῶμα.

Ἀπὸ τὰ ἔξι ἀνάγλυφα ποὺ περιγράφηκαν, τὰ δύο εἶχαν ἀφιερωθεῖ στις θεότητες τῆς Ἑλευσίνος (Ἀθηνῶν καὶ Τεΐθραντος), τὸ ἓνα στὴν Ἀρτέμιδα τῆς Βραυρῶνος καὶ τὰ λοιπὰ τρία βρέθηκαν στὸν Ραμνούντα. Μνημεῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ στὸ φρούριο, εἶναι ἀφιερωμένα καὶ στις δύο θεές (Ὁ Δῆμος I, 329· II 106, 145), ἱερὸ ὅμως τῶν θεοτήτων αὐτῶν δὲν ἔχει βρεθεῖ, πλὴν τοῦ ἱεροῦ ποὺ ὀνόμασα θεσμοφόριον (ῥ.π. I, 320-321). Τὰ δύο πλήρη ἀνάγλυφα τοῦ φρουρίου τὰ χρονολογῶ στὸν 4ο π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴ λιθουργικὴ ἐργασία καὶ μόνο, περίοδος στὴν ὁποία ἀνήκουν καὶ τῶν ἄλλων τόπων. Τὴν εὕρεσή τους μέσα στις ἐπιχώσεις τοῦ μεταγενέστερου τελεστηρίου τὴν θεωρῶ, πρὸς τὸ παρόν, τυχαία, ὅπως τυχαία εἶναι καὶ ἡ ἐκεῖ εὕρεση ἄλλων γλυπτῶν τοῦ 4ου αἰ. ποὺ θὰ μνημονεύσω.

31 (2244). Κόλουρος τετράπλευρος πυραμὶς ἀπὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.165 κάτω πλευρᾶς 0.165 ἄνω 0.125. Οἱ πλευρὲς εἶναι λείες πλὴν μιᾶς ἣ ὁποία εἶναι ἐργασμένη μὲ βελόνι. Φέρει ἀυλακώσεις σταυροειδεῖς οἱ ὁποῖες ἔχουν προ-
κληθεῖ ἀπὸ σχοινιά μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν δεμένη. Πιθανῶς χρησίμευε ὡς ἀντίβαρο κήλωνος, ἴσως στὸ πηγάδι τοῦ στιβαδείου.

32 (2245). Μισὴ σφαῖρα λίθινη, λεία στὴν ἐπίπεδῃ ἐπιφάνειά της, ἀπὸ τρία συγκολλημένα θραύσματα διαμ. 0.185 μ. Στὴν καμπύλῃ ἐπιφάνεια φέρει χαραγμένο τὸ γράμμα Δ ὕψ. 0.01 μ.

33 (2248). Ἀγαλμάτιο καθημένης Κυβέλης χωρὶς ναῖσκο, ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου, ὕψ. 0.19 πλ. κάτω 0.125 βάθ. 0.08. Σώζεται τὸ ἀριστερὸ μέρος λοξῶς καὶ τὸ κάτω τοῦ σώματος. Ἡ θεὰ κρατεῖ φιάλη μὲ τὸ δεξιὸ χερί.

34 (2249). Μέρος ἀπὸ τὸ ἄνω τοῦ σώματος ντυμένης ἐρμαίικῃς στήλης τοῦ 4ου αἰ., ὕψ. 0.125 πλ. 0.38· πρβ. Ὁ Δῆμος I, 284 - 285 εἰκ. 193-196.

35 (2250). Δύο θραύσματα συγκολλημένα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος ἀγάλματος γυναικίος. Σώζεται μόνον ὁ ἀριστερὸς ὤμος καὶ τὸ χέρι ἄνω τοῦ ἀγκῶνος. Στὸν λαιμὸ τὸρμος γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ κεφαλιοῦ. Πίσω ἀδρὴ ἢ ἀπεικόνιση τοῦ ἐνδύματος. Ὑψ. 0.16, πλ. 0.115 μ.

36 (2251). Τὸ ἄνω μέρος – οἱ κεφαλές – τριμόρφου Ἑκάτης, ὕψ. 0.14 μ., ἀπὸ ἀσβεστόλιθο (πίν. 14α-β). Σώζεται ἀπὸ τὴ μία μορφή τὸ δεξιὸ τοῦ προσώπου χωρὶς τὴ μύτη· τὰ μαλλιά ἀρχαΐζουν διαμορφωμένα σὲ ψήφους γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Ἀπὸ τὴ δεύτερη σώζεται πληρέστερα τὸ πρόσωπο πλην τοῦ ἀριστεροῦ ματιοῦ καὶ τοῦ ἄνω τοῦ αὐτιοῦ. Ἀπὸ τὴν τρίτη σώζεται μόνον ἡ ἀριστερὴ παρειὰ καὶ τὸ μάτι. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν κεφαλῶν εἶναι διαμορφωμένη ὡς μεσόμφαλος φιάλη διαμ. $\pm$ 0.065 μ.

37 (2256). Μαρμάρينو ἀγαλμάτιο Σειληνοῦ ὕψ. 0.29 ἐλλιπὲς κάτω καὶ φθαρμένον (πίν. 15α). Εἰκονίζεται τυλιγμένος στὸ πολύπτυχο ἱμάτιό του. Στὸν ὦμο φέρει δυσδιάγνωστο πρᾶγμα, ἴσως ζῶο, κατσίκι. Ἡ κεφαλὴ εἶναι φαλακρὴ καὶ τὸ γένι πλούσιο.

38 (2257). Κεφαλὴ ἐφήβου ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο ἀκέραιη, μὲ θραυσμένη μύτη, ὕψ. 0.18. Τὰ μαλλιά, σὲ βοστρύχους, εἶναι δεμένα μὲ ταινία. Ἀποσπασμένη ἀπὸ ἐρμαϊκὴ στήλη τῆς περιόδου 333-323 π. Χ. Φωτογραφία τῆς ἔχει δημοσιευθεῖ Ὁ Δῆμος Ι 286 εἰκ. 1986.

39 (2258). Μαρμάρινος λεπτὸς κορμὸς δένδρου, στήριγμα ἀγάλματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἀπλωμένο ὕφασμα, ὕψ. 0.39 μ.

40 (2259). Γωνία μαρμάρινου βωμοῦ, ἡ ὁποία σώζει τμῆμα τοῦ προσκεφαλαίου μὲ ἀνάγλυφον ἑλικά κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ἄβαξ καὶ ἰωνικὸ κυμάτιο. Ἄνω κοῖλο. Τὸ θραῦσμα βρέθηκε κτισμένο στὸν τοῖχο πού χωρίζει τοὺς δύο χώρους τοῦ τελεστηρίου.

41 (2260). Λιθόπλινθος ἐλλιπὲς δεξιὰ, ὕψ. 0.23 πλ. 0.40 πάχ. 0.11 ἐπεξεργασμένη ἀπὸ κάτω μὲ λεπτὸ βελονάκι ὅπως καὶ ἡ στενὴ πλευρά. Φέρει ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.052 (Ο), 0.075 (Σ), 0.01 (Τ).

Στρο[μβίχου:]

Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ εἶναι ἐπανάληψη ἄλλης ὁμοίας (Ὁ Δῆμος ΙΙ, 394) ἡ ὁποία φέρει τὴν ἐπιγραφὴ Στρομ[βίχου:] (πίν. 156, 16α). Καὶ ἐκεῖνη καὶ ἡ ἐδῶ ἔχουν τὸ ἴδιο σχῆμα γραμμάτων καὶ ἔχουν χαραχθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο χαρακτήρη.

Σε δύο ὅρους ἀπὸ τὸ φρούριο αἱ συνθῆκαι κεῖνται, στὴν πρώτη ἐπὶ Ἀθηνο-
δώρου ἄρχοντος τοῦ 240/39 π.Χ., παρὰ Στονβίχῳ Ῥαμνουσ[ίωι]
(1266+2154) καὶ στὴ δεύτερη (1265) ἐπὶ Λεωχάρου ἄρχοντος τοῦ 228/7
π.Χ., παρὰ Στρομβίχῳ Ῥαμνουσί(ωι). Γνωστὸς Ραμνούσιος εἶναι ὁ Στρόμ-
βιχος Κλεοδωρίδου, σημαίνων δημότης ὁ ὁποῖος μνημονεύεται ὡς μέλος
ἐπιτροπῶν τιμῶν (Ὁ Δῆμος II 17, 28). Ἴσως οἱ δύο λίθοι νὰ ἀποτελοῦσαν
τὴν ἐπαγγελματική του ἐπιγραφή (πρβ. ὅ.π. 196-199).

Νότια Πύλη

Συμπληρωματικὴ ἔρευνα ἔγινε σὲ χώρους ποὺ βρίσκονται δυτικὰ τῆς
ἀρχῆς τῆς ὁδοῦ τῆς νότιας πύλης. Ἡ δυτικὴ περιοχὴ τοῦ φρουρίου ἐξ αἰτίας
τοῦ ἰσχυρῶς κατωφεροῦς ἐδάφους, τῆς διαβρώσεως καὶ τῆς κατολισθήσεως
τῶν χωμάτων καὶ τῆς πυκνῆς ἄγριας φυτείας ποὺ ἔχει ἀναπτυχθεῖ εἶναι πολὺ
δύσκολο νὰ ἐρευνηθεῖ. Τὴ δυσκολία ἐπιτείνει σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐκ τοῦ ὅτι ἐκτὸς
φρουρίου, δυτικῶς, οἱ ἄγροὶ ἀνήκουν σὲ ἰδιῶτες καὶ δὲν ὑπάρχει χῶρος γιὰ τὴν
ἀπόθεση τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς.

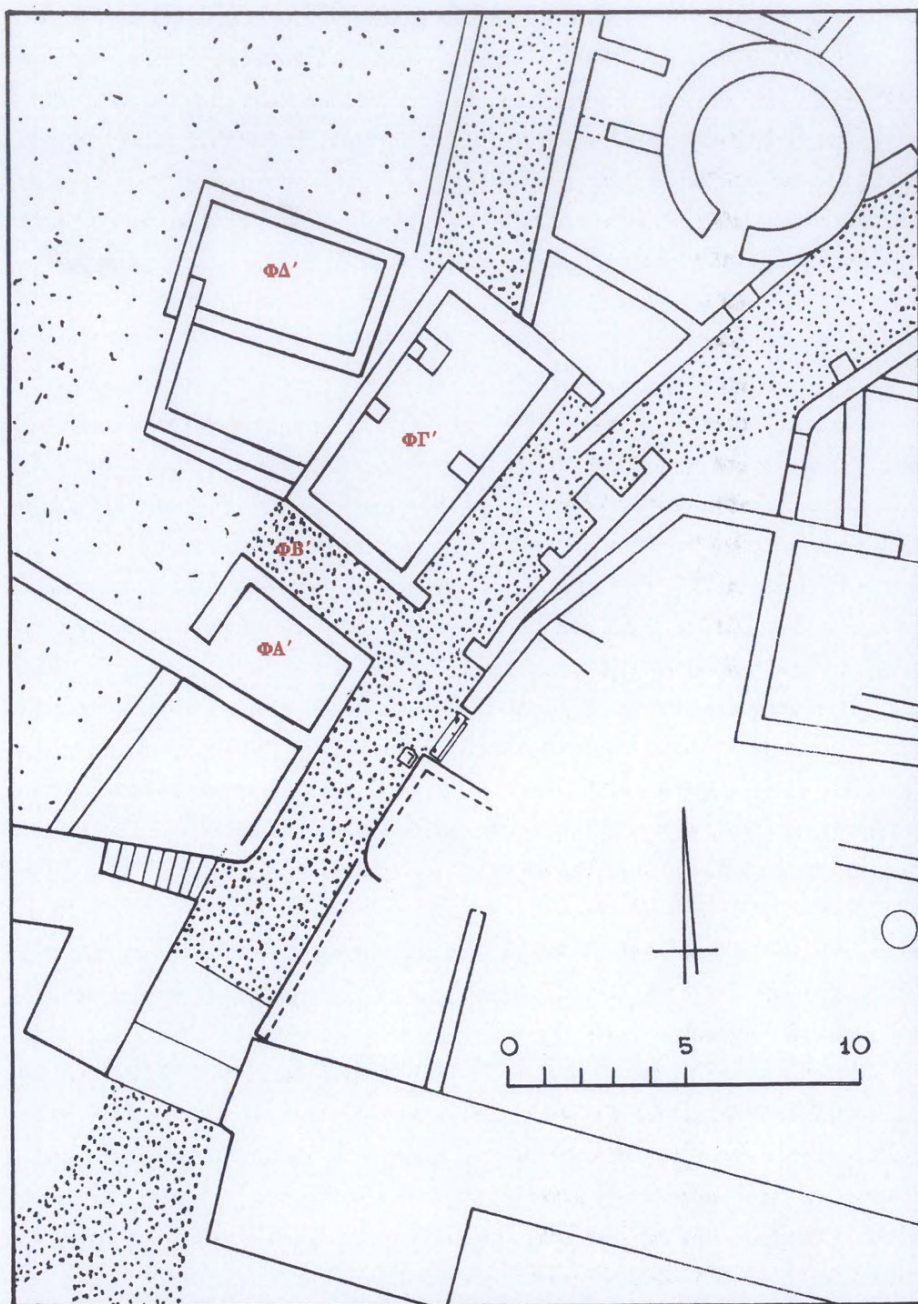
Ἐρευνηθήκαν τέσσερις χῶροι ἐκατέρωθεν ὁδοῦ ἢ ὁποία ἀρχίζει ἀπέναντι
ἀπὸ τὴν πρώτη εἴσοδο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ τῆς νότιας πύλης
(εἰκ. 3). Ἡ ὁδὸς αὕτῃ πλ. 1. 70-1. 80 μ. (ΦΒ') καθαρίστηκε σὲ μικρὸ μῆκος
διότι στὴ συνέχειά της βρίσκονται σκορπισμένοι λιθόπλινθοι τοῦ νότιου τείχους
τοῦ φρουρίου οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μετακινηθοῦν.

Νοτίως τῆς ὁδοῦ ἀποκαλύφθηκε μικρὸ δωμάτιο (ΦΑ') (2-2.82×3.90 μ.)
μὲ φραγμένη θύρα στὸν βόρειο τοῖχο, τὸν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, δεύτερη φραγμένη θύρα
στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου μεσοτοίχου καὶ ἄνοιγμα θύρας στὸ νότιο ἄκρο
τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

Βορείως τῆς ὁδοῦ ἐρευνηθήκε ὀρθογώνιο δωμάτιο (ΦΓ') (3.40-
3.95×6.45-6.95 μ.) μὲ τὸν μικρὸ ἄξονα ἀπὸ Ν πρὸς Β τὸ ὁποῖο δὲν παρου-
σιάζει κανένα ἄνοιγμα. Βρίσκονταν τὰ ἀνοίγματα κάπως ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ
ἔδαφος καὶ δὲν σώθηκαν ἢ ἡ εἴσοδος ἦταν στὸν ὄροφο; Δυτικῶς τοῦ χώρου
αὐτοῦ ὑπάρχουν δύο ἄλλοι χῶροι, παράλληλοι (2.55-3.45×2.90-4.30 μ.) ὁ
νότιος, 2.65×4.80 ὁ βόρειος μὲ τὸν μακρὸ ἄξονα ἀπὸ Α πρὸς Δ.

Στὸ μικρὸ τμήμα τοῦ δρόμου ποὺ ἀνασκάφηκε, τὴν ἀρκετὰ ὑψηλὴ
ἐπίχωση ἀποτελοῦσαν μαῦρα χρώματα ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση

Εἰκ. 3. Οἰκήματα κοντὰ στὴ Νότια πύλη τοῦ φρουρίου.

τῆς φυτείας. Μέσα σ' αὐτὴν βρέθηκε ὅρος τοῦ 315 π.Χ. (2228). Πιθανῶς ὁ λίθος νὰ ἀνήκει στὸ νοτίως ἢ βορείως εὐρισκόμενο οἶκημα. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ νοτίως εὐρισκόμενου οἰκήματος σώζεται χαραγμένη ἡ ἀρχὴ ὅρου. Ἦσαν λοιπὸν τὰ οἶκηματα, τὰ εὐθὺς ἐσωτερικῶς τῆς πύλης, περιοχὴ σημαντική γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ φρουρίου, ἰδιωτικὰ ἤδη κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. καὶ τοῦτο δείχνει τὴ στενότητα χώρου στὸ φρούριο. Στὸ ἴδιο σημεῖο βρέθηκε καὶ πλάκα (2229) μὲ τμήμα ἀναθηματικοῦ ἐπιγράμματος.

Στὸν χώρο ΦΔ' βρέθηκαν, στὸ στρῶμα τῶν κεραμιδιῶν τῆς στέγης, δύο πρόδροστοι ἐρμαϊκῶν στηλῶν (2233, 2234) καὶ τμήμα ἀλιευτικοῦ κρίκου ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου (2235). Στὸν χώρο ΦΑ' βρέθηκε ὅρος (2236) μὲ σφυροκοπημένα τὰ γράμματα. Φαίνεται ὅτι σβήστηκαν μετὰ τὴν ἐξάλειψη τῆς ὑποθήκης. Στὸν ἴδιο χώρῳ βρέθηκε καὶ ἄλλος (2237) ἀκέραιος.

Λεπτομερῶς τὰ εὐρήματα τῆς ἔρευνας στὰ παρὰ τὴ νότια πύλη οἰκήματα, εἶναι τὰ ἐξῆς:

1 (2228). Κοινὸς λίθος ἀκατέργαστος, θραυσμένος σὲ δύο, ὕψ. 0.075-0.17, πλ. 0.94 βᾶθ. 0.40. Ὑψ. γρ. 0.012-0.025 μ. (πίν. 166).

ἄρχων Πραξιβουλός· ὅρος οἰκίας

πεπρ[α]μένης ἐπὶ λύσει φράτερσι τοῖς με-

3 τὰ [Ἀντι]φίλου.

Στὸν στίχο 2 τὸ δεξιὸ ἡμικύκλιο τοῦ Φ δὲν ἔχει χαραχθεῖ. Ὁ Πραξιβουλός διετέλεσε ἄρχων τὸ 315/4 π.Χ.

Ὁ φρατρίαρχος Ἀντίφιλος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ δύο ἀκόμη ὅρους, τοῦ 314/3 καὶ τοῦ 319/8 π.Χ. (Ὁ Δῆμος II 186, 187). Τὸ ὄνομα ἀπαντᾶται καὶ σὲ ἄλλες ἐπιγραφές τοῦ Ραμνοῦντος: Ἀντίφιλος Θεοδώρου (ὁ.π. 123), Ἀντίφιλος Θεοφίλου (ὁ.π. 168, 218), Ἀντίφιλος Κλεοχάρου (ὁ.π. 114).

2 (2237). Πλάκα σχιστολίθου ἀκατέργαστη, ὕψ. 0.15, πλ. 0.60 βᾶθ. 0.35. Ὑψ. γρ. 0.008-0.015 μ. (πίν. 17α).

ὅρος οἰκίας ἀποτίμημα προικὸς

Ἀριστ<ι>οῖ Ἀριστωνύμου Παλληνέως

θυγατρὶ ν' Χ Π Π Ι

Τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Στὸν τρίτο στίχο ὑποθέτω ὅτι τὸ χρηματικὸ ποσὸν ἔπρεπε νὰ εἶναι ΧϞΓΙ ἢ ΧϞϞΙ ἢ ΧϞΓΙ, ἄλλως ὁ χαρακτῆρς θὰ χάραζε Χ Δ Ι. Παρέλειψε λοιπὸν νὰ χάραξει τίς συμπληρωματικὲς κεραῖες καὶ ἀριθμοὺς τοὺς ὁποίους ἴσως πρόσθεσε ἀργότερα μὲ χρῶμα.

[Ἄρισ;]τίων Ἀριστωνύμου Παλληνεὺς ἀπαντᾷ κατὰ τὴν περίοδο 415/385 π.Χ. σὲ κατάλογο πρυτάνεων (ΡΑ 2198· ΡΑΑ 202210). Κρίνοντας καὶ ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς κόρης μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ ἐδῶ Ἀριστώνυμος εἶναι ὁ πατέρας καὶ τοῦ [Ἄρισ]τίωνος ἢ ὁ γιὸς του.

3 (2236). Ἀγκωνάρι ἀπὸ ἀσβεστόλιθο ὕψ. 0.16 πλ. 0.52, βάθ. 0.24 μ. Ἔφερε χαραγμένο ὄρο, ὁ ὁποῖος σφυροκοπήθηκε ἐπίτηδες. Τέτοιοι ὄροι σῆσμένοι μετὰ τὴν ἐξάλειψι τῆς ὑποθήκης ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἄλλοι στὸ φρούριο.

4 (2230). Στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τοῦ δρόμου τῆς νότιας πύλης, τὴν ἀνατολική, βρέθηκε ἐνεκτισμένο στὸ ἐσωτερικὸ δωματίου τμῆμα ὄρου θραυσμένου σὲ τέσσερα ὕψ. 0.205, πλ. 0.37, βάθ. 0.27 μ. Ὑψ. γρ. 0.025-0.03. Ἄνω κενὸ 0.09 μ. (πίν. 176).

[ὄρος χωρίο πεπρ]αμένο ἐ[πὶ λύσει - -]

[- - - -] ΔΔΔΔΙΙΙ

Μνημονεύεται ἐδῶ ὁ ὄρος τοῦτος γιὰ νὰ δειχθεῖ ἡ πυκνότης αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῶν ἐπιγραφῶν στὴν περιοχὴ τῆς νότιας πύλης, στίς ὁποῖες προσθετέες καὶ ἡ ἀρχὴ δύο ὄρων (Ὁ Δῆμος ΙΙ 191, 192).

5 (2229). Θραῦσμα δεξιὸ πλάκας, ἐλλιπὲς πίσω καὶ ἀριστερά, ὕψ. 0.08 πλ. 0.23 βάθ. 0.22 Ὑψ. γρ. 0.006-0.009 (πίν. 18).

[- - - ν]αόν (:) τε θυώδης vac.

[- - -]ωνος Ὀνησιμίδης vac.

vacat

Τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Θυώδης, ὁ εὐώδης, ὁ ἀρωματικὸς. Ἐδῶ, ἂν ἡ συμπλήρωση τοῦ στίχου τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι ὀρθή, ἐπαινεῖται ὁ ναὸς κάποιας θεότητος στὸ φρούριο, ὅπου θὰ ἔκαιγαν θυμιάματα κατὰ τίς τελετουργίες. Πρβ. Θεοκρίτου XVII (ἐγκώμιον εἰς Πτολεμαῖον) 123: πατρὶ φίλα καὶ πατρὶ θυώδεας εἷσατο ναοὺς.

Ὁ Ὀνησιμίδης [-]ωνος εἶναι, νομίζω ὁ παπποῦς τοῦ ὁμωνύμου ἀμφιεραΐστου ὁ ὁποῖος στεφανώθηκε ἐπειδὴ καὶ οὗτος ἀνατέθηκε τῷ θεῷ (Ἀμφιεράωι) τὰς αἱμασιὰς ὅπου ὁ λάκκος ἐστὶν καὶ δέδωκε τὴν πρόσοδον τοῖς Ἀμφιεραΐσταῖς, μετὰ τὸ 229 π.Χ. (Ὁ Δῆμος II 167).

6 (2233). Πρόκροστος ἐρμαϊκῆς στήλης ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου λεῖος παντοῦ πλὴν τοῦ τμήματος πὺν κρυβόταν στὸν τόρμον τῆς στήλης, ὁμαλοῦ ὅμως καὶ ἐργασμένου ἐκεῖ μὲ λεπτὸ βελόνι, ὕψ. 0.108, πλ. 0.057, βάθ. (μῆκος) 0.205 μ.

7 (2234). Πρόκροστος ὅμοιος μὲ τὸν προηγούμενον ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου, ὕψ. 0.108, πλ. 0.065 βάθ. (μῆκος) 0.18. Φέρει, ἀχνὰ χαραγμένο, τὸ γράμμα Ε ὕψ. 0.035 μ.

8 (2235). Τμήμα ἀλιευτικοῦ κρίκου ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου, ἀναπτύγματος 0.375 καὶ διαμ. 0.095-0.11 μ.

Ἐπιφανειακὰ εὐρήματα ἦσαν δύο θραύσματα ψηφισμάτων (2231, 2232) τὰ ὅποια σώζουν λίγα γράμματα. Ἐλπίζεται ὅτι θὰ κολλήσουν σὲ ἄλλα μεγαλύτερα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

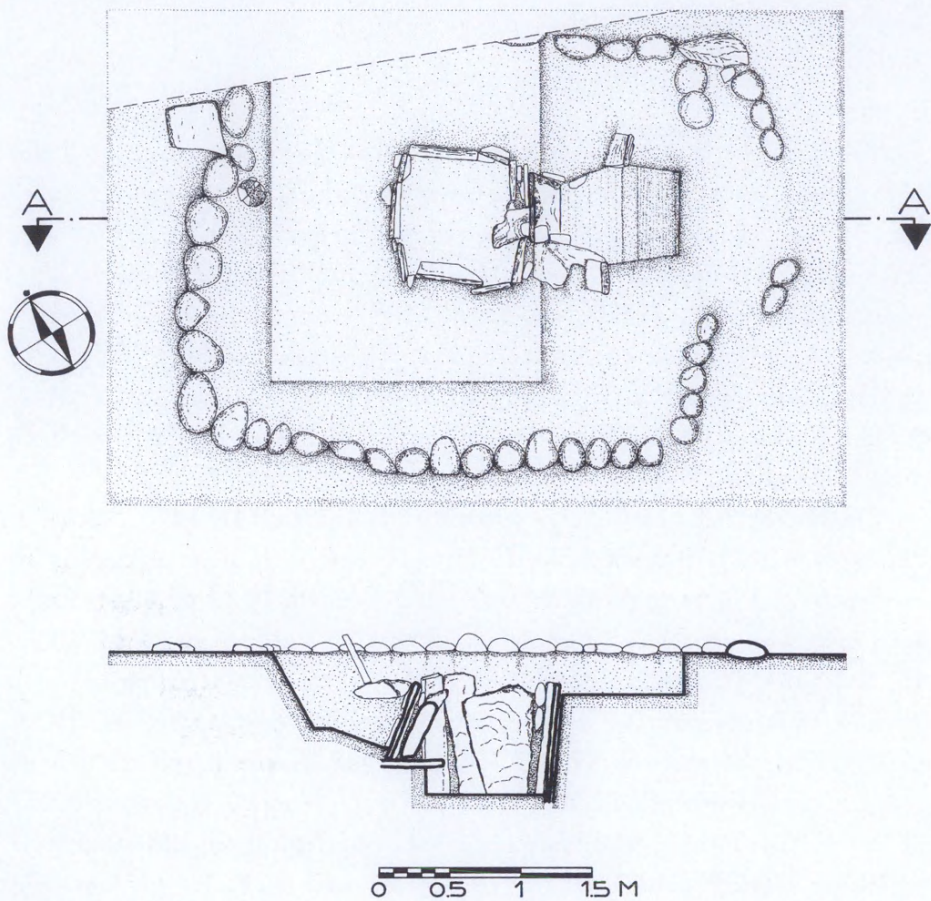
2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

(Πίν. 19-29)

Οι έρευνες του νεκροταφείου της Πρωτοχαλκής εποχής στη θέση Τσέπι Μαραθώνος, κατά τὸ 1999, απέβλεπαν στὴν ἐξακρίβωση τοῦ τρόπου κατασκευῆς τῶν τάφων καὶ στὸν καθαρισμὸ τῆς περιοχῆς ἀποθέτου, ποὺ εἶχε ἐπισημανθεῖ παλαιότερα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ τάφου 3 μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ προθύρου του καὶ ἀνασκάφηκε πλήρως ὁ τάφος 33. Ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ ἀποθέτου. Τὶς ἐργασίες παρακολούθησε ὁ ἀρχιτέκτων τῆς Β' ΕΠΚΑ κ. Ἀλέξανδρος Γούναρης, ὁ ὁποῖος ἀποτύπωσε φάσεις τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν τελικὴ μορφή τῶν τάφων.

Ὁ λάκκος τοῦ τάφου 3 εἶχε ἀνασκαφῆ τὸ 1970 (ΠΑΕ 1970, 8, εἰκ. 2, 2α, 3) καὶ περιεῖχε ἓνα ΠΚ Ι ἀγγεῖο. Στοιχεῖα πρωιμότητος, σύμφωνα μὲ τὴν πρόσφατη μελέτη, θεωροῦνται ἐπίσης ὁ μικρὸς λάκκος (0.73×0.86), ἡ ἐπένδυση ὀρθίων σχιστολιθικῶν πλακῶν καὶ ἡ πελώρια καλυπτῆρια (ΠΑΕ 1997, 46, πίν. 136). Τὸ σύνολο αὐτὸ εἶχε σφραγισθεῖ κάτω ἀπὸ ὄρατὸ ὑπερυψωμένο ἐπίπεδο, πλαισιωμένο στὴν περιφέρεια μὲ πέτρες τοῦ ποταμοῦ (ΠΑΕ 1970, πίν. 3), ὅπως συνηθίζεται σὲ ὅλο τὸ νεκροταφεῖο. Ἀπὸ τὸ ὑπέργειο κτιστὸ τμῆμα μετὰ τὴν ἀνασκαφή τοῦ 1970 εἶχαν παραμείνει στὴ θέση τους ἐπάνω ἀπὸ τὸ πρόθυρο μερικὲς ἄδρὲς πέτρες, μεταξὺ τους ἀσύνδετες. Δύο ὀρθιες σχιστολιθικὲς πλάκες πλαισίωναν τὸ τέρμα τους καὶ σημάδευαν τὴ θέση τῆς εἰσόδου (ΠΑΕ 1997, πίν. 136). Ἀσκαφη εἶχε μείνει ἡ εἰσοδος μὲ τὸ πρόθυρο, καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ τμῆμα ἐρευνήθηκε ἐφέτος γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν τὸ ἄνοιγμα σχηματίσθηκε συγχρόνως μὲ τὸν λάκκο, ἢ ἂν ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη. Μετὰ τὶς ἐργασίες ἀποκαλύφθηκε ὅτι τὸ πρόθυρο, ὀρθογώνιο καὶ βραχύ, ἔχει πλευρὲς κατακόρυφες καὶ δάπεδο ἐπικλινές (εἰκ. 1). Οἱ παρειές του κοντὰ στὴν εἴσοδο εἶχαν καλυφθεῖ ἀραιά, κατὰ ὑποτυπώδη τρόπο,

Εἰκ. 1. Ὁ τάφος 3, κάτοψη καὶ τομή (σχ. Ἀλ. Γούναρη).

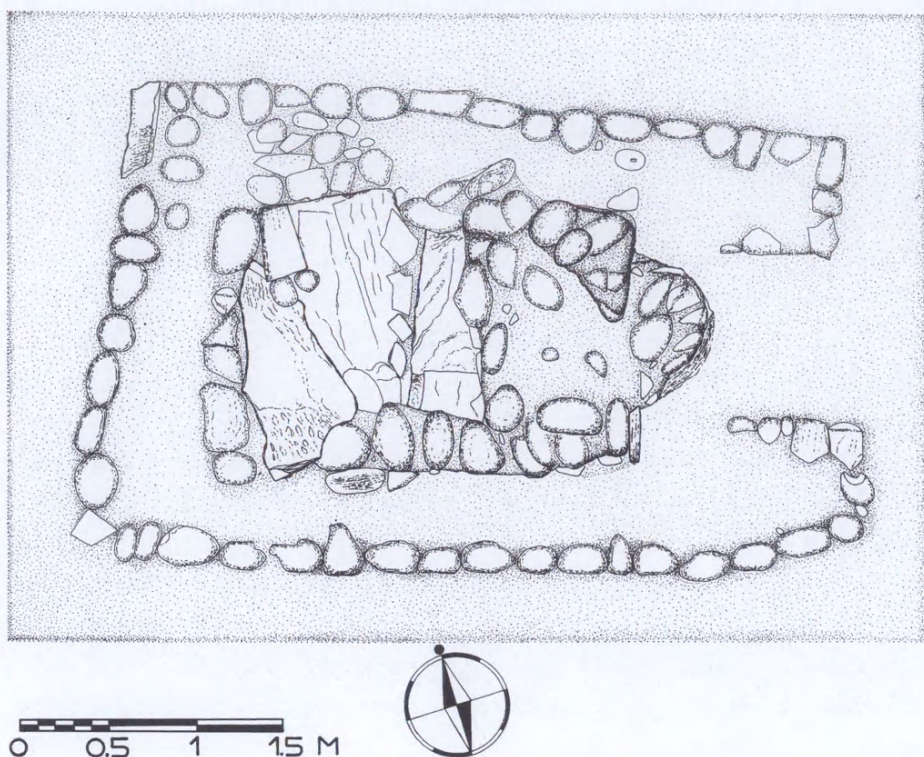
μέ λίγες και μικρές πλακωτές πέτρες, περισσότερο κολλημένες, παρά κτισμένες στα τοιχώματα (πίν. 19α). Ουσιαστική ενίσχυση παρείχαν δύο τραχιές επιμήκεις πέτρες, ακουμπισμένες οριζόντια, ανά μία σε κάθε πλευρά, στο υψηλότερο σημείο του προθύρου. Το άνοιγμα της εισόδου έκλειναν τρεις πλάκες: Δύο σχιστολιθικές στερεωμένες κατακόρυφα, ή μία μετά την άλλη και μία τραχιά άμορφη που είχε γύρει προς το εσωτερικό του λάκκου, θραύοντας ελαφρά την ακμή μιας πλάκας επενδύσεως. Έπάνω από τις δύο πρώτες, άλλη λεπτή πλάκα, τοποθετημένη εγκάρσια, έμοιαζε με ανώφλι (πίν. 19β, 20α).

Όλη αυτή η άτεχνη τοποθέτηση των υλικών μαρτυρεί προχειρότητα και εκ των ενόντων επένδυση του προθύρου, που δεν συνδέεται οργανικά με την κατασκευή του λάκκου και γι' αυτό πρέπει να θεωρηθεί ως μεταγενέστερη κατασκευή (πίν. 20β). Ανάλογη διαφοροποίηση παρατηρείται και στα υλικά. Οι λεπτές σχιστολιθικές πλάκες στην επένδυση και την κάλυψη του λάκκου, δηλ. στο βασικό στοιχείο του τάφου, σύμφωνα με την τοπική πρακτική, πρέπει να ανήκουν στο παλαιότερο τμήμα. Οι τραχιές άμορφες ασβεστολιθικές που χρησιμοποιήθηκαν για το φράξιμο της εισόδου, για τη στερέωση των πλευρών του προθύρου και στη βάση του εξωτερικού υπέργειου τμήματος, προέρχονταν από άλλη φάση κατασκευής. Κατά συνέπειαν ο τάφος 3 φαίνεται να υπέστη την ίδια μετασκευή με τον τάφο 19 (ΠΑΕ 1998, 42-46). Στην αρχή κατασκευάστηκε ως κιβωτιόσχημος που ανοίγει από την οροφή και αργότερα, με την αφαίρεση μιας πλάκας της επενδύσεως, απέκτησε πλευρική είσοδο και βραχύ πρόθυρο.

Περί το μέσον της δυτικής σειράς των τάφων ανασκάφηκε ο τάφος 33, γνωστός από παλαιά μόνο κατά τον περίβολο και την υπέργεια κάλυψη (είκ. 2). Το όρατο κτιστό τμήμα αρχίζει ανατολικά με κυρτό περίγραμμα και από τις δύο τυπικές όρθιες στῆλες σώζεται μόνον ή μία (πίν. 21α). Άνωμαλίες και διαταραχή υποδηλώνουν οι καλυπτήριες, στρωμένες σε τρία διαφορετικά επίπεδα και ή μερικώς διαλυμένη βόρεια πλευρά του κτιστού περιθωρίου (πίν. 21β).

Τῇ ΝΔ πλευρά καλύπτει μία ανώμαλη τριγωνική που εξέιχε επάνω από τη στάθμη του εξωτερικού δαπέδου. Η επόμενη πατάει ακριβώς στη στάθμη του δαπέδου, είναι σπασμένη κατά το πλάτος και γεφυρώνει το μεσαίο τμήμα του λάκκου. Αίσθητά χαμηλότερα, επίσης σπασμένη κατά το πλάτος, βρίσκεται ή πλάκα που αποτελεί το ανώφλι και προεκτείνεται επάνω από την αρχή του λάκκου ως καλυπτήρια. Τέλος, τρεις τέσσερις μικρές πλακωτές, τοποθε-

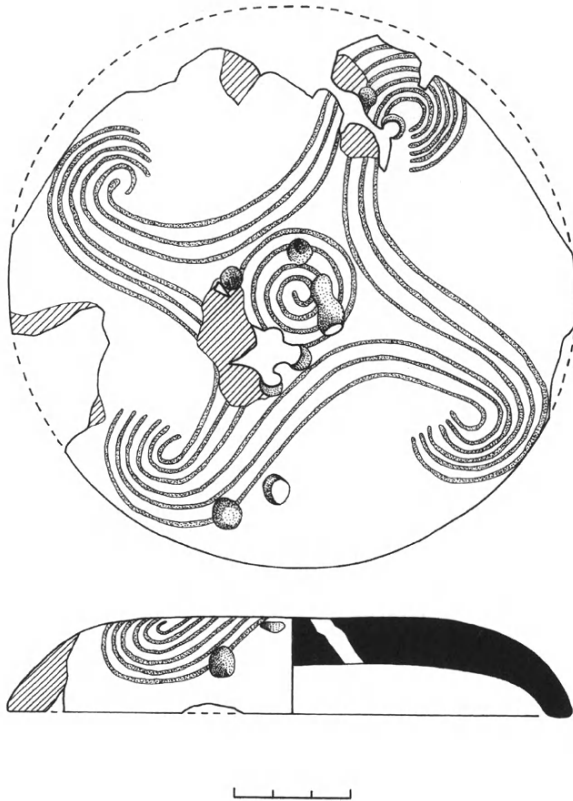

Εἰκ. 2. Τάφος 33, κάτοψη τοῦ ὑπέργειου, ὁρατοῦ τμήματος (σχ. Ἄλ. Γούναρη).

τημένες λοξὰ στὸ τελείωμα τῆς μεσαίας καλυπτῆρας, ἔφρασσαν τὸ σχηματιζόμενο κενὸ μεταξύ αὐτῆς καὶ τοῦ ἀνωφλίου.

Ἡ ἀνωμαλία αὐτὴ δὲν θὰ ἦταν ὁρατὴ ἐξωτερικὰ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, διότι ἡ βαθμιδωτὴ ἐπιφάνεια εἶχε καταχωσθεῖ μὲ χῶμα καὶ περιβληθεῖ μὲ τὸ κτιστὸ λίθινο περιθώριο ἀπὸ κροκάλες σὲ δύο στρώσεις. Οἱ μακρὲς πλευρὲς του προεκτείνονται ἀνατολικά μετὰ τὴ θέση τῆς εἰσόδου, καὶ ἐνοποιοῦνται μὲ τοὺς δύο παράλληλους τοίχους ποὺ πλαισιώνουν τὸ πρόθυρο (πίν. 22α).

Μέσα στὸ πρόθυρο, κάτω ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ χῶματα καὶ τὶς ριχτὲς πέτρες, βρέθηκαν μερικὰ μακρὰ ὅστ᾽ αἰ δύο σπασμένα κρανία. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσή τους ἀποκαλύφθηκε σκελετὸς νεαροῦ ἀτόμου, μάλλον παιδικός, σχετικὰ καλὰ διατηρημένος. Ὁ θώρακας ἦταν τοποθετημένος διαγωνίως μὲ τὸ

Εἰκ. 3. Ὅψη καὶ τομὴ τοῦ «καλύμματος» ἀπὸ τὸν τάφο 33 (σχ. D. Faulmann).

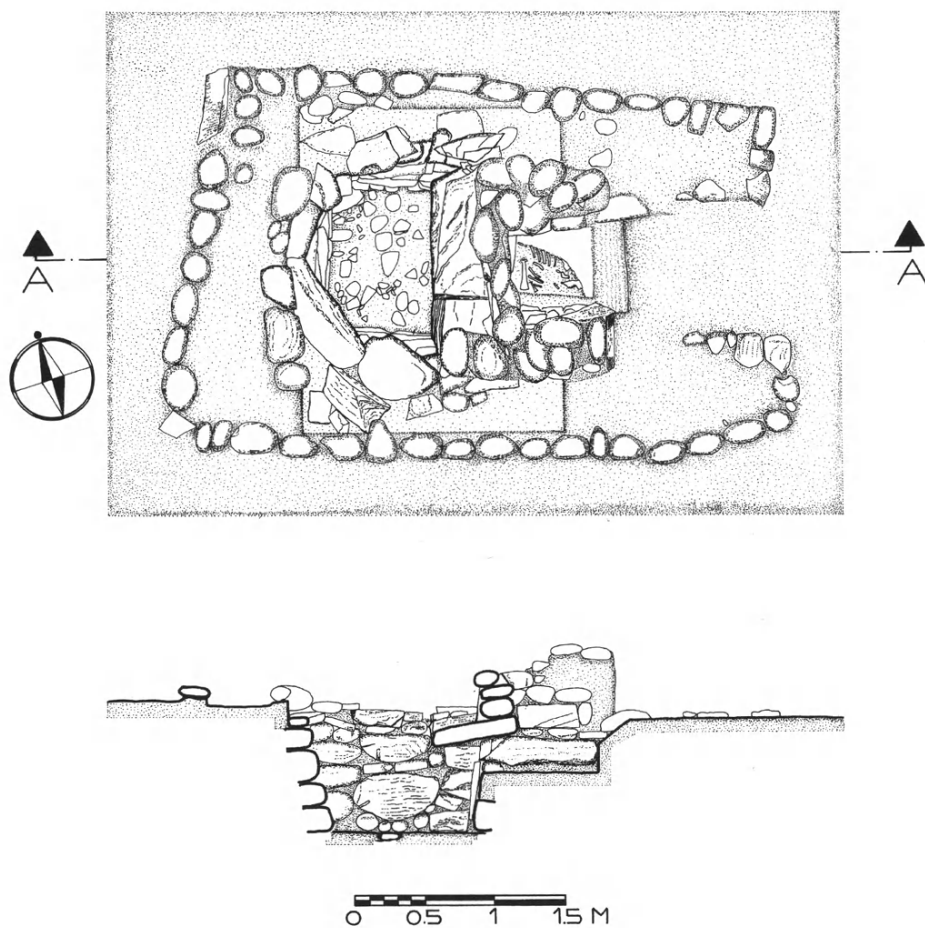
κεφάλι ἀνατολικά, ἐνῶ τὰ ἄκρα τῶν συνεταλμένων ποδιῶν ἔφθαναν μέχρι τὴν εἴσοδο, πού ἦταν ἄφρακτη, χωρὶς τὴ συνήθη ὀρθία πλάκα (πίν. 226). Τὰ τοιχώματα τοῦ λάκκου εἶναι κτισμένα μὲ τέσσερις ἕως πέντε στρώσεις ἀνόμοιες πέτρες, λίγες χροκάλες, λίγες πλακωτὲς καὶ κυρίως μὲ ἀνώμαλες ἀσβεστολιθικές, ἀπὸ τίς ὁποῖες μερικές ἐξαιρετικὰ μακρὲς (εἰκ. 4). Τὰ ὅστα καὶ κρανία βρέθηκαν στὸ δυτικὸ τμήμα, ἐνῶ τὰ κτερίσματα, διαχωρισμένα ἀπὸ τὰ ὅστα, ἦταν συγκεντρωμένα στὴ ΝΑ γωνία (πίν. 23α-6). Ἀπὸ τὰ ἔξι συνολικὰ ἀγγεῖα ἀναφέρεται κυρίως ἓνα «κάλυμμα» πυξίδας μὲ ἐγχάρακτη πολλαπλὴ τρέχουσα σπείρα, πού θυμίζει τὸ θέμα τηγανοειδοῦς ἀπὸ τὸ Λοῦρο τῆς Νάξου.

Στὸ κέντρο, ἓνα σύστημα ὁπῶν διαπερνᾷ τὸ τοίχωμα κατὰ τελείως ἰδιότυπο τρόπο, κάθετα καὶ λοξά (πίν. 24α, εἰκ. 3).

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν περιγραφή, ὁ τάφος παρουσιάζει ὀρισμένες ἰδιομορφίες, πού φαίνεται νὰ ὀφείλονται στὴ θραύση τοῦ ἀνωφλίου καὶ τῆς μεσαίας καλυπτῆρας (πίν. 24β, βλ. καὶ πίν. 22α). Ἡ τελευταία ταφή ἔγινε στὸ πρόθυρο, διότι προφανῶς κανεὶς δὲν τόλμησε νὰ εἰσέλθει στὸν λάκκο καὶ νὰ παραμείνει ἔστω καὶ γιὰ λίγο κάτω ἀπὸ τις σπασμένες πλάκες τακτοποιώντας τὸν νεκρό. Ἡ ἀνωμαλία αὐτὴ πρέπει νὰ παρουσιάσθηκε ἀφοῦ ἀφαιρέθηκε ἡ λεπτὴ πλάκα πού ἔφρασσε τὴν εἴσοδο. Ὁ λάκκος ὅμως βρέθηκε καθαρισμένος ἀπὸ τὸν σκελετὸ τοῦ προηγούμενου νεκροῦ καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἐργασία πρέπει νὰ ὀλοκληρώθηκε πρὶν ἀπὸ τὸν ἐπικίνδυνον χωρισμὸ τῶν πλακῶν. Ἄρα, κατὰ τὰ φαινόμενα, ὁ καθαρισμὸς τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ λάκκου ἀπὸ τὸν σκελετὸ γινόταν μετὰ τὴν ἀποσύνθεση τῶν σαρκῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἄμεση ἀνάγκη νέας ταφῆς. Ἄλλως, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πλάκα ἔσπασε τὴ στιγμὴ πού ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ ὁ τελευταῖος ἐνταφιασμὸς.

Ἄλλο πρόβλημα ἀποτελοῦν τὰ συγκεντρωμένα ὅστ᾽ αὐτὰ καὶ κρανία στὸ πρόθυρο, ἐπάνω στὰ χώματα, ὑψηλότερα ἀπὸ τὸν κατὰ χώραν σκελετό. Πρὸς τὸ παρὸν μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι προέρχονται ἀπὸ μία παλαιότερη ταφή στὸ πρόθυρο, ἀλλὰ ἡ ἐξακριβωμένη ἐρμηνεία θὰ προέλθει μόνο μετὰ τὴν ἀνθρωπολογικὴ ἐξέταση ὅλων τῶν ὁστών.

Τὸ σημαντικότερο εὑρημα τοῦ ἔτους ὑπῆρξε τὸ περιεχόμενο ἐνὸς λάκκου πού βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ νεκροταφείου, μεταξὺ τοῦ σωζόμενου μάρτυρα καὶ τοῦ τάφου 33 (πίν. 25α). Οἱ ἀνώτερες ἐπιχώσεις εἶχαν ἀφαιρεθεῖ κατὰ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ καὶ ἀπὸ τὰ ὅστρακα εἶχαν τότε προκύψει ἀρκετὰ ἀγγεῖα, πρακτικῶς ἀκέραια (ἀρ. εὔρετ. Μ. Μαρθῶνος: 40, 54, 646, 707, 1454 κ.ἄ.). Μὲ τὴ νέα ἔρευνα διαπιστώθηκε ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ χαμηλὸ σωρὸ ἐπάνω στὸ δάπεδο, ἀλλὰ γιὰ λάκκο βάθους 1.07 μ. μὲ κτιστὰ τοιχώματα. Τὸ σχῆμα καὶ τὰ ὄριά του δὲν καθορίσθηκαν ἀκόμα, γιατί ἡ ἔρευνα περιορίσθηκε στὸ νότιο τμήμα, διαστάσεων 2.00×1.50 περίπου. Τὸ ὑπόλοιπο ἔμεινε ἄσκαφο γιὰ νὰ ὑπάρχει ἀργότερα ἡ δυνατότητα νὰ διασταυρωθοῦν οἱ στρωματογραφικὲς καὶ ἀνασκαφικὲς παρατηρήσεις. Στὴν κορυφὴ τῆς ἐπιχώσεως ὑπῆρχαν ἀρκετὲς μεγάλες πέτρες, μεταξὺ τους ἀσύνδετες καὶ ἀσύντακτα ριγμένες ἐπάνω σὲ χώματα στακτόμαυρα, ἀνακατεμένα μὲ βότσαλα καὶ πολλὰ ὅστρακα. Τὸ γέμισμα τοῦ λάκκου συνέχιζε χαμηλότερα μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο

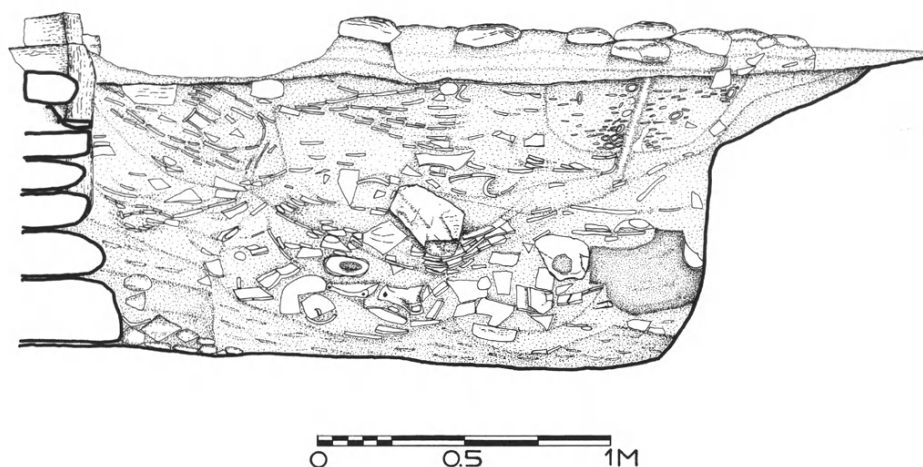
Εικ. 4. Κάτοψη και τομή του τάφου 33 μετά την ανασκαφή του (σχ. Ἀλ. Γούναρη).

στό ὁποῖο κυριαρχοῦσε ἡ κεραμεικὴ σὲ μεγάλα καὶ μικρὰ τεμάχια (πίν. 256). Μόνο σὲ ἓνα συγκεκριμένο σημεῖο, σὲ βάθος 0.16-0.20 ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου, εἶχαν συγκεντρωθεῖ πολλὰ θρυμματισμένα ὅστὰ. Τὰ ὅστρακα ἔμοιαζαν νὰ εἶναι χυτά, σκορπισμένα παντοῦ, ἢ συγκεντρωμένα κατὰ σωρούς καὶ ὁμάδες, χωρὶς ποτὲ νὰ εἶναι δυνατὴ ὁποιαδήποτε σαφὴς διάκριση στρώματος ἢ διαχωριστικῆς ἐπιφάνειας (πίν. 26α-β, 27α). Κατὰ διαστήματα, στὸν λάκκο εἶχαν ριφθεῖ μικρὰ ἀγγεῖα διατηρημένα σὲ καλὴ κατάσταση ἢ ἀκέραια καὶ σχηματίζαν ὁμάδες. Μαζὶ μὲ τὴν κεραμεικὴ ὑπῆρχαν πολλὰ βότσαλα, ἐνῶ οἱ μεγάλες πέτρες παρουσιάζονταν συνήθως μεμονωμένες. Τὰ χρώματα, σκοτεινὰ φαιὰ καὶ μελανωπά, εἶχαν τὸ ἴδιο χρῶμα σὲ ὅλα τὰ βάθη καὶ μόνο πρὸς τὰ ἄκρα τοῦ λάκκου γίνονταν καστανόφαια ἕως καστανά. Στὸν ἐντοπισμὸ τῶν μεταβολῶν καὶ διαχωρισμὸ τῶν ὁμάδων συνέβαλε ἀποτελεσματικὰ ἡ πείρα τοῦ τεχνίτη Δ. Ἀλλαγιάννη.

Ἀμέσως μετὰ ἀντιμετωπίστηκε ἡ συντήρηση τῆς κεραμεικῆς, ἔργο τεράστιο πού ἐπωμίστηκε ὑπεύθυνα ἡ Ἀ. Βουτσινᾶ. Παρὰ τὴ μεγάλη δυσκολία συνθέσεως τῶν ἀγγείων διακρίνονται πολλὰ μεγάλα, οἰκιακῆς χρήσεως καστανὰ μὲ τυπικὲς πλατιὲς λαβές (πίν. 276), σκύφοι καὶ διάφορα κλειστά, λίγα βαμμένα μὲ ζωερὴ ἐρυθρὴ βαφή, χαρακτηριστικὴ τῆς ΠΕ περιόδου (πίν. 28α). Πολὺ συχνὸ σχῆμα ἀποτελοῦν τὰ καρποδοχεῖα πού διακρίνονται εὐκόλα ἀπὸ τὸ ψηλὸ κυλινδρικοῦ πόδι (πίν. 27γ). Παράλληλα ὑπάρχουν πολλὰ κυκλαδικοῦ τύπου μικρὰ καὶ μεγάλα πιθόσχημα μὲ κωνικὸ κλειστὸ λαιμό, πολὺ συχνὰ κοσμημένα μὲ ἐγγάρακτα θέματα ΠΚ Ι τύπου (πίν. 28β καὶ γ). Τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένα κάλυπταν πυκνὲς κροκάλες καὶ ἄμμος πού μαρτυροῦσαν ὅτι εἶχαν ἀπομείνει ἀπὸ παλαιὰ στὴν κοίτη ποταμοῦ. Ἐκεῖ, σὲ βάθος αὐτό, μέσα σὲ τεχνητὸ ἐλαφρὸ βύθισμα βρέθηκαν σχετικὰ ἀπομονωμένα ἀπὸ τὴ λοιπὴ ἐπίχωση τὰ κομμάτια μεγάλου ἐγγάρακτου πιθόσχημου καὶ φαίνεται νὰ ὑπῆρξε ἡ πρώτη κεραμεικὴ πού ἀποτέθηκε μέσα στὸν λάκκο (πίν. 29α).

Ἡ ἰδιοτυπία τοῦ λάκκου καὶ τοῦ περιεχομένου του ὀφείλεται στὴν ἐξαιρετικὰ μεγάλη ποσότητα κεραμεικῆς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνυπαρξία ἄλλου τύπου εὐρημάτων, ὅπως θὰ ἦταν λίθινα ἀγγεῖα, εἰδῶλια, ἐργαλεῖα, κοσμήματα κλπ. (πίν. 296, εἰκ. 5). Ὡς πρὸς τὴ χρῆση τοῦ χώρου παρατηρεῖται ὅτι ἡ μέχρι στιγμῆς ἀπουσία ἀνθρωπίνων ὁστών — τὰ θρυμματισμένα ὅστὰ βρέθηκαν σὲ ὑψηλὸ σημεῖο καὶ ἦταν συγκεντρωμένα — ἀποκλείει τὴν ἐρμηνεία του ὡς τόπου ἀπορρίψεως ἀχρήστων ἀντικειμένων μετὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν τάφων.

Εἰκ. 5. Τομή τῶν στρωμάτων τοῦ ἀποθέτη (σχ. Ἀλ. Γούναρη).

Ἡ ἐξαιρετική σημασία του προκύπτει ἀπὸ τὶς οὐσιαστικὲς πληροφορίες καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναμένεται νὰ παρουσιάσει ἡ μελέτη τῶν εὗρημάτων. Ἡ συνύπαρξη ΠΕ καὶ ΠΚ κεραμεικῆς θὰ ἀποδώσει ἀσφαλεῖς συγχρονισμούς, καὶ ἡ ἄμεση σύνδεση τοῦ λάκκου μὲ τὸ νεκροταφεῖο πιθανὸν νὰ ἀποκαλύψει νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ τυπικὸ τῆς ταφῆς καὶ τῶν νεκρικῶν τελετῶν.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΡΑΥΡΩΝΟΣ

(Πίν. 30-34)

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος στῇ Βραυρῶνα (1948-1963), ὁ Ἰωάννης Παπαδημητρίου, πραγματοποίησε τὸ 1956¹ σύντομη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ποὺ ὑψώνεται στὰ ΝΑ πάνω ἀπὸ τὸ ἱερό (πίν. 30α).

Τὸ θέμα τῆς κατοίκησης στὸν λόφο κατὰ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ φαίνεται ὅτι τὸν ἀπασχολεῖ ἀπὸ τὸν πρῶτο κι ὅλας χρόνος τῆς συστηματικῆς ἔρευνάς του στῇ Βραυρῶνα καὶ στὰ *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* τοῦ ἔτους 1948 διατυπώνει τίς παρατηρήσεις του γιὰ τὴν προϊστορικὴ πόλη τῆς Βραυρῶνος, τὴν ἀκρόπολη τῆς ὁποίας τοποθετεῖ ἐπὶ τοῦ «ὑπερθεν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου λόφου» (πίν. 30β).

Τὸ 1950 ὁ ἄξιος συνεργάτης του καὶ πρωτοπόρος στὴν ἔρευνα καὶ κατανόηση τῆς προϊστορίας Δημήτριος Θεοχάρης, περπατᾷ συστηματικὰ στὸν λόφο καὶ κατατάσσει τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων ποὺ παρατηρεῖ στὶς γνωστὲς κατηγορίες τῆς κεραμικῆς τῆς ΠΕ, ΜΕ καὶ πρῶτης ὙΕ περιόδου. Βρίσκει ἀρκετοὺς ὀψιανούς ἀλλὰ καὶ θραύσματα ἀγγείων ΠΕ ἐποχῆς κυκλαδικῆς ὅμως προέλευσης.

Παράλληλα, οἱ ξερολιθιῆς τῶν ἀγροτῶν τῆς περιοχῆς οἱ ὁποῖοι συγκεντρώνουν σὲ αὐτὲς τίς πέτρες τῶν γκρεμισμένων ἀρχαίων κτισμάτων γιὰ νὰ καθαρίσουν τὰ πρὸς καλλιέργεια ἐδάφη, προκαλοῦν τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τίς παρατηρήσεις καὶ τῶν δύο ἀρχαιολόγων καθὼς διαπιστώνουν ὅτι ὀλόκληρη ἡ βόρεια πλαγιά τοῦ λόφου σχημάτιζε ἄνδηρα ποὺ συγκρατοῦνται ἀπὸ ἐπιμήκεις ἀναλημματικούς τοίχους σωζόμενους στὴ θεμελίωσή τους ἐπὶ τῶν ὁποίων τίς περισσότερες φορές πατοῦν οἱ σύγχρονες ξερολιθιῆς.

---

1. ΠΑΕ 1956, 77 κέ.

Στὸ τέλος Αὐγούστου τοῦ 1956 ὁ Παπαδημητρίου ἀρχίζει «πραγματικὴ σκαφή» στὸ ψηλότερο σημεῖο τῆς βόρειας κλιτύος σχηματίζοντας δύο εὐμεγέθεις συνεχόμενες τομές. Γιὰ τὴν ἔρευνα αὐτὴ, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ διήρκεσε πάνω ἀπὸ εἴκοσι μέρες, ὅπως τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὶς ἡμερομηνίες στὶς ἐνδείξεις τῶν ὀστράκων, ἔχουμε πληροφορίες μαζί μὲ δύο μόνον φωτογραφίες τῆς ἀνασκαφῆς, στὰ *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* τοῦ ἔτους 1956. Ἡ κεραμεικὴ αὐτῆς τῆς ἀνασκαφῆς βρίσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Βραυρῶνος ποὺ λειτούργησε τὸ 1970, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ ἐνδείξεις κάθε ὁμάδας ὀστράκων ἢ εἶναι περισσότερες τῆς μιᾶς ἢ ἀναγράφουν στρώματα καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἔχουμε ἄλλες πληροφορίες. Ἔτσι ἡ κεραμεικὴ μπορεῖ μόνον αὐτόνομα νὰ ἐξετασθεῖ καὶ ὅχι σὲ σχέση μὲ τὸν χῶρο ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθε. Ἡ τυπολογικὴ καὶ χρονολογικὴ κατάταξή της δὲν μᾶς δίνει καμία ἀπολύτως χρονολόγηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων τῆς ἔρευνας ποὺ ἔγινε, ἐνῶ ἡ ἐξαιρετικὴ ποιότητά της καὶ ἡ ποικιλία της φανερώνει τὴν ἐξέχουσα θέση τῆς προϊστορικῆς Βραυρῶνος στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου ὅπου διασταυρώνονται οἱ ἐπιδράσεις τῆς προελληνικῆς κυκλαδικῆς καὶ μυκηναϊκῆς κουλτούρας. Μυκῆνες, Τίρυνθα, Μπερμπάτι, Κρήτη, Μῆλος, Κέα, Αἴγινα, Νάξος, Σύρος, Πάρος, Λῆμνος εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ κέντρα ποὺ ἀναγνωρίζονται στὴν κεραμεικὴ καὶ προσδιορίζουν τὴ σημασία καὶ τὸν ρόλο ποὺ διαδραμάτισε ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς Ἀττικῆς στὴν ἀποκρυστάλλωση τῶν μετέπειτα θρησκευτικῶν πεποιθήσεων καὶ γαιοπολιτικῶν μεταβολῶν.

Σήμερα, ἡ Βραυρῶνα καὶ τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος στροβιλίζονται στὶς δίνες τοῦ ἀπὸηχου τῶν μεγάλων ἔργων ποὺ ἐπληξαν τὴν Ἀττικὴ. Τὰ τελευταῖα 30-40 χρόνια ἡ αὐθαίρετη δόμηση, ἡ κερδοσκοπικὴ ἐκμετάλλευση τῆς γῆς καὶ προπάντων ἡ χλιδὴ ποὺ περιβάλλει τὰ ἐπώνυμα εὐρωπαϊκὰ πακέτα τῶν ἔργων, πλεονεκτοῦν σὲ βάρος τόσων χιλιετιῶν προγονικῆς λατρείας καὶ σεβασμοῦ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑπαίθρου. Μὲ μιὰ μολυβιά, μιὰ ὑπογραφή, καταργήσαμε τοὺς πρὶν ἀπὸ μᾶς, σβήσαμε τὸ παρελθόν μας πρὶν νὰν προλάβουμε νὰ τὸ γνωρίσουμε καὶ νὰ τὸ συνειδητοποιήσουμε.

Οἱ χαμηλοὶ λόφοι ποὺ πλασιώνουν τὸν τόπο τῆς Βραυρῶνας στὰ δυτικὰ πρὸς τὸν Ὑμηττό, ἀπέκτησαν σκηνογραφικὸ διάκοσμο, ἐνῶ τὰ ἀπόβλητα τοῦ ἀεροδρομίου σχεδιάζεται νὰ ἀκολουθήσουν τὴν εὐκολότερη λύση καὶ φυσικὴ ὁδὸ ποὺ διευκολύνει ἀδαπάνως τοὺς κατασκευαστές, διὰ τοῦ Ἑρασίνου ποταμοῦ πρὸς τὴ θάλασσα μέσω τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος.

Ποιοὶ ἄραγε εἶναι αὐτοὶ ποὺ εἰσάγουν καὶ ἐπιβάλλουν τὴ μετατροπὴ τῶν πάντων; Εἶναι «Ἕλληνες ἄνθρωποι» κατὰ τὸν J. P. Vernant, φιλέλληνες, Εὐρωπαϊστὲς, κλπ.; Ἀλλ' ὁ γέγονε, γέγονεν.

Ὅσα προαναφέρθηκαν ἔχουν σκοπὸ νὰ δείξουν τὸ γεωπολιτικό, οἰκονομικὸ καὶ ἠθικὸ πλαίσιο τοῦ Ἱεροῦ σήμερα σὲ ἀντίθεση μὲ ἐκεῖνα ποὺ γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ τίς ἱστορικὲς πηγὲς γιὰ τοὺς εὐγενεῖς ἄνδρες καὶ εὐπατρίδες ὅπως ὁ Μιλτιάδης, ὁ Κίμων, ὁ Πεισίστρατος ποὺ εἶχαν περπατήσει αὐτὰ τὰ μέρη, λάτρεψαν τὴ ζωὴ καὶ προστάτευσαν τὸν τόπο τὸν ἀφιερωμένο στὴ θεά.

Ἡ φετινὴ ἐπανάληψη τῆς ἔρευνας στὸν λόφο χάρις στὴ διακριτικὴ καὶ εὐγενὴ συμβολὴ τοῦ Προέδρου τοῦ Ἰδρύματος Σαμούρκα κ. Θεόδωρου Σαμούρκα, ἔχει σκοπὸ νὰ ὑπεθυμίσει τὴν πρώτη ἐκείνη προσπάθεια ἐμβάθυνσης τοῦ Παπαδημητρίου στὴν προϊστορία τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῆς λατρείας καὶ νὰ διευκρινίσει τὰ ζητήματα τῆς χρονολόγησης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὀργάνωση καὶ χρῆση τοῦ χώρου στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου.

Ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῶν παλαιῶν σκαμμάτων ἔφεραν στὸ φῶς (πίν. 31α) δύο συνεχόμενες τομὲς στὴ μία ἐκ τῶν ὁποίων, τὴν ἀνατολική, ὀρθογώνια, διαστάσεων 7×5 μ. περίπου, ἡ ἔρευνα εἶχε προχωρήσει σὲ βάθος 1.60 μ. (πίν. 316). Ἡ δευτέρη, διαστάσεων 9×4 μ. περίπου ἔχει ἐρευνηθεῖ σὲ βάθος μόλις 0.60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, ἐπίχωση στὴν ὁποία ὅπως σημειώνεται «διεπιστώθησαν τρεῖς ἀλλεπάλληλοι ἐποχαί» οἰκίας μυκηναϊκῶν χρόνων.

Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ διεπιστώθη ἐπίσης ὅτι τὰ δύο δωμάτια τῆς οἰκίας τῶν μεσοελλαδικῶν χρόνων δὲν σώζονται στὴ μορφή ποὺ ἀπεικονίζονται στὰ *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* τοῦ 1956. Οἱ τοῖχοι ἔχουν καταρρεύσει τόσο ἀπὸ τίς βαθιὲς θαλαμοειδεῖς φωλιὲς τῆς ἀλεποῦς ποὺ ξεπερνοῦν τίς εἴκοσι καὶ ἔχουν κατασκάψει τὸ μέρος, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ γιδοπρόβατα ποὺ ἐλυμαίνοντο ἀνεξέλεγκτα τὰ πάντα ὡς τὸ 1990, ὁπότε ὁ τόπος περιφράχθηκε καὶ εἰδικὴ μέριμνα ἐλήφθη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς βλάστησης τῆς περιοχῆς μὲ τὴ συστηματικὴ ἐφαρμογὴ εἰδικοῦ προγράμματος δεινροφύτευσης.

Σὲ βάθος 1.20 μ. σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα δωμάτια τῆς μεσοελλαδικῆς οἰκίας (πίν. 32α) διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ ὑπολειμμάτων κυκλοτεροῦς πηλόκτιστης ἐστίας ποὺ δὲν μνημονεύεται στὰ *Πρακτικὰ*. Ἀντίθετα ὁ μακρὺς ἀναλημματικὸς τοῖχος πλάτους 0.80-1 μ. ποὺ ὀρίζει τὴν παρυφὴ καὶ «ὡς περίβολος συνεκράτει τὸ ὑψηλότερο ἄνδρρο», σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ εἶναι εὐδιάκριτος σὲ μῆκος τουλάχιστον 50 μ. Ὅπως δείχνει σήμερα ἡ εἰκόνα

τῆς ἀνασκαφῆς ἐκείνης μοιάζει νὰ σχηματίζεται ἐδῶ μνημειῶδες ἄνοιγμα πρόσθιας πρὸς τὴ βόρεια κλιτύ, τὸ ὁποῖο ἔκλεισε ἢ διευθέτησε ἡ κατασκευὴ τοῦ βορείου δωματίου τῆς μεσοελλαδικῆς οἰκίας, ἃν ἐξαιρέσουμε τὸ γεγονός ὅτι ἡ χρονολόγησή του ἀπὸ τὸν Παπαδημητρίου σχετίζεται μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς μυκηναϊκῆς οἰκίας. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ συγκεντρώθηκε εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς δραστηριότητος τῆς ἀλεποῦς ποὺ ἄνοιγε φωλιὰς τόσο μέσα στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς ὅσο καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τῆς βόρειας κλιτύος· στὸ σύνολό της εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητος καὶ ἀνήκει στὴν ὥριμη ΜΕ καὶ πρώιμη ὙΕ περίοδο (πίν. 326). Γκρίζα μινυακὴ, ἀμαυρόχρωμη, πολύχρωμη, μὲ λευκὴ διακόσμηση, στιλβωτὴ, ντόπια ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου τῆς Κρήτης καὶ τῆς Ἀργολίδας ὅπως προαναφέρθηκε, μᾶς δίνει τὰ κυρίαρχα ἀγγεῖα μιᾶς ἀκμάζουσας ἐποχῆς μὲ τὰ γνωστὰ σχήματα τῶν κυλίκων, κυαθίων, σφαιρικῶν κυπέλλων, κρατήρων, βαρελόσχημων ἀμφορέων κ.ἄ. ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀναπτύσσονται καμπυλόγραμμα, σπειροειδῆ γραμμικὰ καὶ γεωμετρικὰ μοτίβα (πίν. 33-34).

Ἀξίζει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι διακρίνεται ἄμεση συγγένεια μερικῶν ὀστράκων μὲ ἀγγεῖα τάφου ἀπὸ τὸν ταφικὸ κύκλο Α τῶν Μυκηνῶν ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Schliemann, μαρτυρία ποὺ φέρνει πιὸ κοντὰ τὸν μύθο στὴν πραγματικότητα.

ΚΛΑΙΡΗ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΚΑΛΑΣ ΩΡΩΠΟΥ

(Πίν. 35-41)

Οί ανασκαφικές εργασίες¹ στη Σκάλα Ώρωπου ἐστιάστηκαν κατὰ τὸ 1999 σὲ τρεῖς τομεῖς: στὸν τομέα τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς, ὅπου οἱ ἐργασίες βαίνουν πρὸς τὴν περαιώσή τους καὶ δύο νέους πρὸς Νότον καὶ Δυσμὰς τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 1).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τὸ πρόγραμμα ἐνισχύθηκε φέτος ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμια Θεσσαλίας καὶ Ἰονίου καὶ τὰ Ἰδρύματα Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου καὶ Ψύχα. Ἰδιαίτερα γενναιόδωρη ὑπῆρξε ἡ χρηματοδότηση

---

1. Στὴν ἐρευνητικὴ ὁμάδα μετεῖχαν οἱ ἀρχαιολόγοι Δρ Θεοδώρα Ρόμπου-Σαμαρᾶ καὶ ἡ Χριστίνα Μητσοπούλου, ὁ σχεδιαστὴς Νίκος Καλλιοντζῆς (Β' ΕΠΚΑ), ὁ τοπογράφος Νίκος Μαστρονικόλας (Β' ΕΠΚΑ), ὁ ἀρχαιομεταλλειολόγος Δρ Roger Doonan (Πανεπιστήμιο Bournemouth), καθὼς καὶ οἱ συντηρητὲς Μαργαρίτα Βενάκη καὶ Ἀλέξανδρος Παπαϊωάννου. Στὶς ἔρευνες πῆραν μέρος καὶ οἱ πτυχιούχοι ἀρχαιολόγοι Μαρία Καντηρέα, Κατερίνα Κολοτούρου, Manuel Arjona (Ἰσπανία) καὶ Jean-Sebastien Gros (Γαλλία). Ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας συμμετεῖχαν οἱ φοιτητὲς Ἰωάννα Ἀνδρέου, Δέσποινα Βαῆ, Γιώργος Βῆτος, Μαρία Βογιατζῆ, Ἰωάννα Δεληγιάννη, Κατερίνα Ζησοπούλου, Παγώνα Ἰωαννίδου, Γιώργος Κουμαρίδης, Ἀθηνᾶ Κούφα, Γεθσημανὴ Μερτζιμεκίδου, Ἀγγελικὴ Μιχάλη, Βαγγέλης Μπορίτας, Μαργαρίτα Νικολοπούλου, Ἀγγελικὴ Σιδέρη, Ἀλεξάνδρα Σιώτου καὶ Κατερίνα Χατζηαντωνίου. Ἀπὸ τὸ Ἰόνιο Πανεπιστήμιο πῆραν μέρος στὶς ἔρευνες οἱ φοιτητὲς Δόξα Ἀποστόλου, Γιώργος Βιολιδάκης, Μαρία Γραμμένου, Λίνα Λαμούρη, Μαρία Κουσονή, Δημήτρης Μητουλάκης, Λίνα Μιμίδου, Πανωραία Φωτίου καὶ Ἐφη Τζιμογιώργη καὶ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθῆνας οἱ Νατάσσα Ἀκακίου, Ἀννίτα Ἀνανιάν, Παναγιώτης Καγκαρᾶς, Διονύσης Κατσούλης, Ἀντωνία Τσάμη καὶ Ξένια Χαραλαμπίδου. Τέλος, ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Ἐδιμβούργου συμμετεῖχε ἡ φοιτήτρια Chloe Skilbeck.

ἀπὸ τὸ Institute for Aegean Prehistory. Ἐξίσου σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ χρηματοδότηση τοῦ Ἰδρύματος Shelby White - Leon Levy ἡ ὁποία ἀφορᾷ τὸ πρόγραμμα μελέτης καὶ δημοσίευσης τοῦ ὕλικου τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς (1985-87). Ὅπως καὶ τὶς προηγούμενες περιόδους, ἡ γόνιμη συνεργασία μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία καὶ μὲ τοὺς πολυάριθμους πλέον συνεργάτες τοῦ προγράμματος ὑπῆρξε καθοριστικὸς παράγοντας τῆς ἐπιτυχίας τῶν φετινῶν ἐργασιῶν.

1. ΤΟΜΕΑΣ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ I ΚΑΙ IV

A. ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ (εἰκ. 2)²

Περίβολος T80 (πίν. 35α)

Στὸν κεντρικὸ τομέα συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δυτικὰ τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου (T23), στὸν χῶρο τῶν Τομῶν 8 καὶ 9 τοῦ 1997³. Σὲ βάθος -4.20 βρέθηκε εὐθύγραμμο τμήμα τοίχου (T80), φορᾶς B-N. Ὁ τοίχος σώζεται σὲ μῆκος 3 μ. καὶ τὸ πλάτος του εἶναι περίπου 0.40 μ. Ὁ τρόπος κατασκευῆς του (μία μόνον σειρὰ λίθων, ὕψ. 0.15 μ.) καὶ τὸ βάθος στὸ ὁποῖο θεμελιώνεται (-4.35), μᾶς πείθουν ὅτι ἀντιπροσωπεύει μέρος παλαιότερου περιβόλου, τμήματα τοῦ ὁποίου ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους (T60, T69, T70, T75)⁴. Φαίνεται ἐπομένως ὅτι ἐξαρχῆς ὁ κεντρικὸς χῶρος ποὺ ἀνασκάπτεται ὀριζόταν ἀπὸ ἀκανόνιστο περίβολο, ὁ ὁποῖος περιέκλειε τὸ ἐλλειψοειδὲς I τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. Μὲ τὸν μεταγενέστερο μνημειακὸ ὀρθογώνιο περίβολο (T23/27/61/32) σχετίζονται τὸ ἐλλειψοειδὲς ΙΑ, τὸ ἀψιδωτὸ Θ, ὁ ὀρθογώνιος χῶρος Ζ καὶ τὰ κυκλικὰ ΣΤ καὶ ΙΓ.

2. Τὰ βάθη τοῦ Κεντρικοῦ τομέα, ὅπως ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἄσκαφη ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους.

3. Βλ. ΠΑΕ 1997, 69-70.

4. Βλ. ΠΑΕ 1996, 61. ΠΑΕ 1997, 72. ΠΑΕ 1998, 68-70.

Κτίριο Β-Γ

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου Β-Γ πραγματοποιήθηκε συμπληρωματικὴ ἔρευνα μὲ στόχο τὴ μελέτη τῆς ἀλληλουχίας τῶν στρωμάτων⁵. Ἀρχικὰ ἀπομακρύνθηκαν τὰ χώματα μὲ τὰ ὁποῖα εἶχε καλυφθεῖ τὸ κτίριο μετὰ τὸ πέρας τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς καὶ στὴ συνέχεια ἐρευνήθηκε τομὴ διαστάσεων 3.30×1.30 μ. σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Α τοῖχο τοῦ κτιρίου (Τ17). Ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας ἀλλὰ καὶ τῆς τοιχοποιίας τοῦ κτιρίου, πιστοποίησαν ὅτι τὸ οἰκοδόμημα παρουσιάζει τουλάχιστον δύο ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις (Β1, Β2) τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 8ου αἰ., καὶ μία τρίτη (Γ), τοῦ πρώιμου 7ου αἰ., ὅταν δηλαδὴ τὸ ἐλλειψοειδὲς κτίριο εἶχε πλέον ἐγκαταλειφθεῖ.

Τομὴ 22

Παράλληλα μὲ τὴν παραπάνω ἐργασία διενεργήθηκε τομὴ (Τομὴ 22) βόρεια τοῦ Κτιρίου Β-Γ, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀψίδα του. Ἡ τομὴ αὕτη, πλευρᾶς 1.50 μ., ἐπέτρεψε τὴν ἀποσαφήνιση τῆς σχέσης τοῦ κτιρίου Β-Γ μὲ τὸν περίβολο Τ19: ὁ δεύτερος, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι πίστευε ἡ Ἀλίκη Δραγώνα⁶, κτίστηκε ὅταν τὸ ἐλλειψοειδὲς Β-Γ ἦταν ἤδη σὲ χρῆση, καὶ ὄχι πρὶν ἀπὸ αὐτό: ὁ Τ19 ἐκτείνεται μέχρι τὴν ἐξωτερικὴν παρεῖα τῆς ἀψίδας τοῦ κτιρίου Β-Γ, ἀλλὰ δὲν διέρχεται κάτω ἀπὸ αὐτήν.

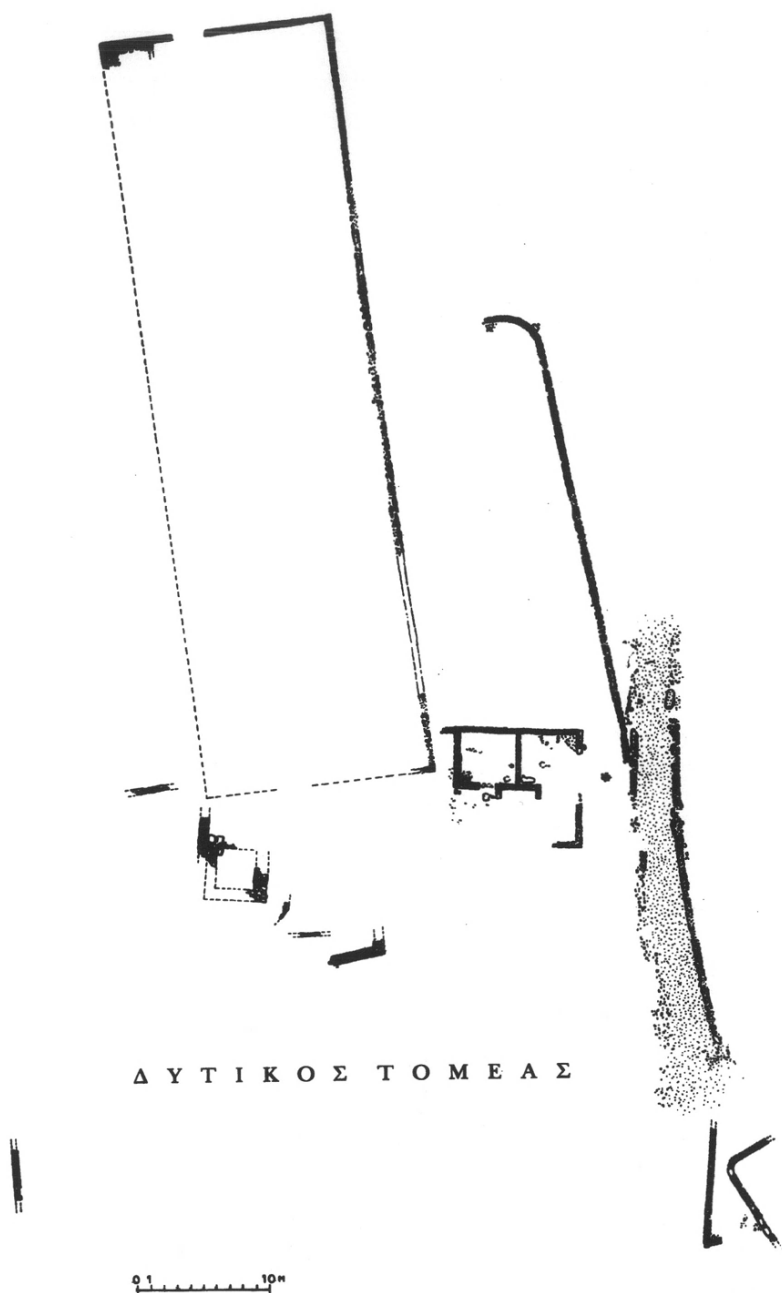
Φρέαρ γ (πίν. 356)

Νότια τοῦ Κτιρίου Β-Γ ἐρευνήθηκε τὸ ἀρχαῖο πηγάδι, τὸ στόμιο τοῦ ὁποίου εἶχε βρεθεῖ σὲ βάθος -3.60⁷. Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε μέχρι τὴν ὑδάτινη στάθμη, ἥ ὁποία ἀπαντήθηκε σὲ βάθος -3 μ. ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ πηγαδιοῦ. Στὸ μέσον τοῦ ὕψους του, μέσα στὴ λάσπη καὶ τὸ ἀμμοχάλικο, βρέθηκαν

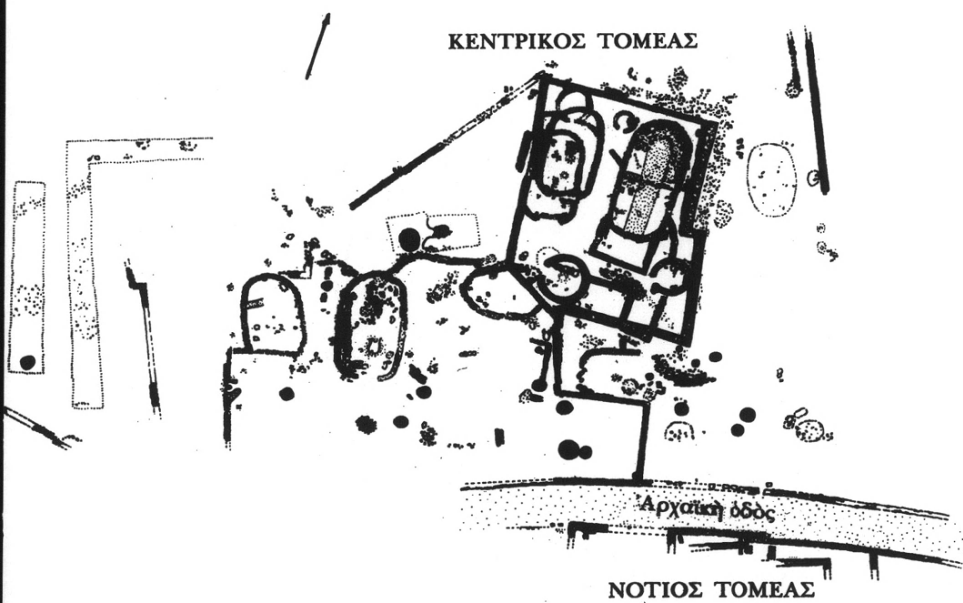
5. Βλ. ΠΑΕ 1996, 44-49.

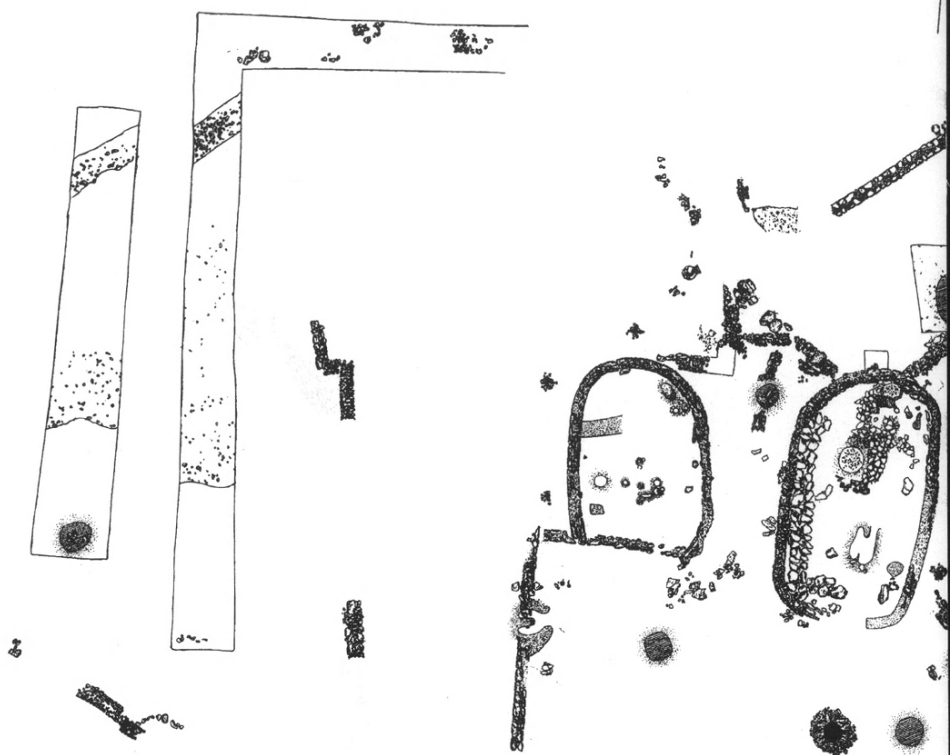
6. Βλ. ΠΑΕ 1996, 54.

7. ΠΑΕ 1996, 53.

Εἰκ. 1. Σκάλα Ὀρωποῦ, γενικὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς ἀνασκαφῆς (σχ. Ν. Καλλιοντζῆ).

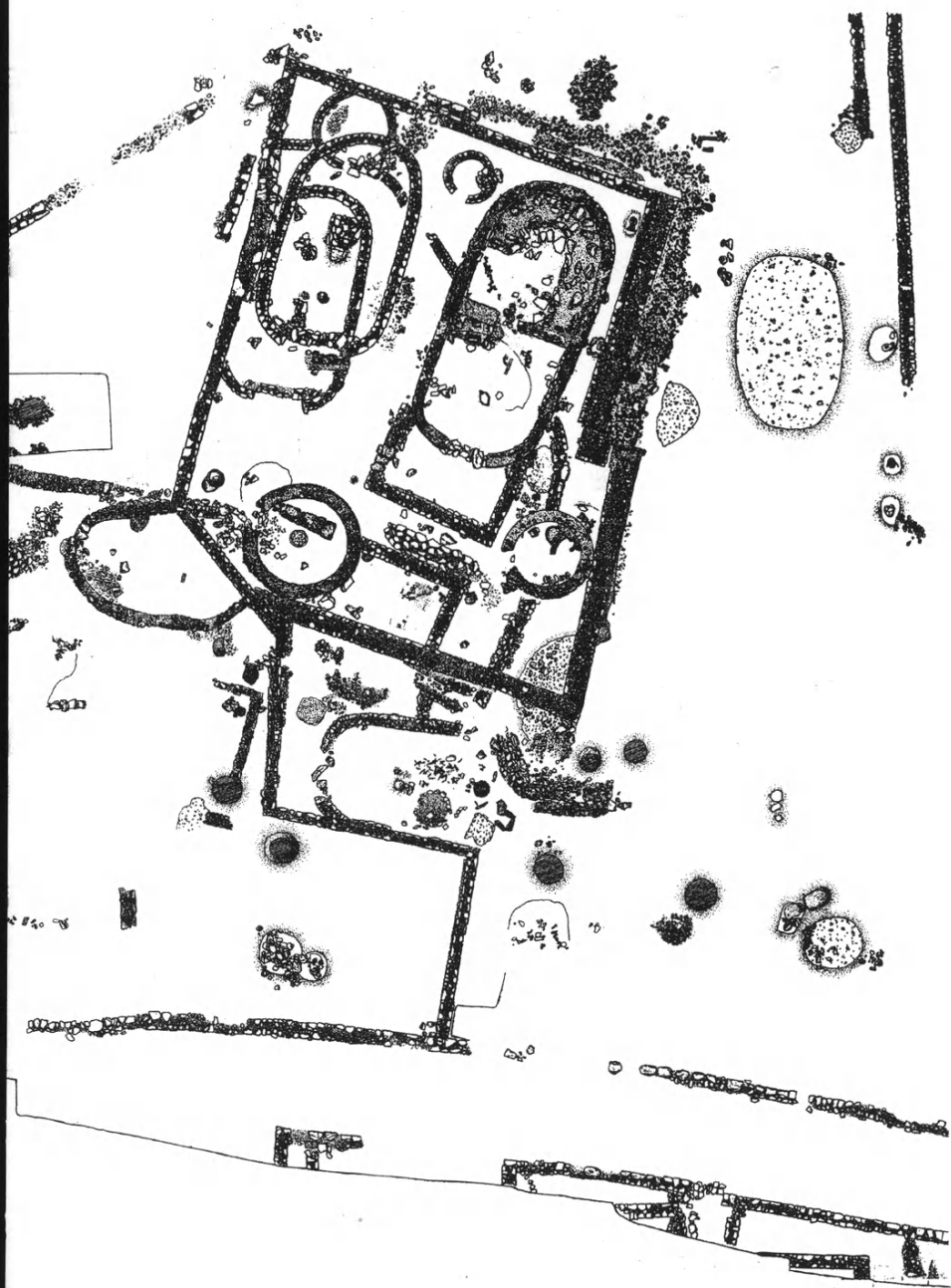

0 1 5m

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ Κεντρικοῦ καὶ τοῦ Νότιου Τομέα.

πολλά συνανήκοντα θραύσματα ἀπὸ τουλάχιστον δύο τροχήλατα ἀγγεῖα. Τὸ ἓνα ἀνήκει σὲ σχεδὸν ἀκέραιη ὀλόβαφη οἰνοχόη τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων (πίν. 36α) ἡ ὁποία ἐνδεχομένως παρέχει τὸ ὄριο τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ πηγαδιοῦ.

B. NOTIOS TOMEAS (εἰκ. 2)⁸

Ἀρχαϊκὴ ὁδὸς (T78-T79) καὶ παρόδιοι χῶροι (Α-Δ) (πίν. 36β)

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Ο.Σ.Κ. ἐπεκτάθηκε πρὸς Νότον, σὲ χῶρο διαστάσεων 45×7 μ. Στόχος τῆς ἐπέκτασης ἦταν νὰ διευρευνηθεῖ ἡ ἔκτασις τοῦ συγκροτήματος τῶν ἱερῶν καὶ τῶν ἐργαστηρίων τῶν γεωμετρικῶν καὶ πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Ἡ ἀφαίρεσις τῆς ἐπίχωσης, ἡ ὁποία συνίστατο ἀπὸ καθαρὸ κοκκινόχωμα καὶ ἐνδιάμεσες στρώσεις ψιλοῦ καὶ χοντροῦ ἀμμοχάλικου, πραγματοποιήθηκε μέχρι περίπου τὸ βάθος τῶν 2 μέτρων μὲ μηχανικὰ μέσα. Στὸ βάθος αὐτὸ ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἀρχαϊκὴ ὁδὸς πλάτους περίπου 3 μ., πὺν ὀρίζεται ἐκατέρωθεν ἀπὸ τοίχους (T78-T79).

Ἡ ὁδὸς ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 45 μέτρων καὶ ἔχει κατεύθυνση ἀνατολική-δυτική (πίν. 36β). Ὁ βόρειος τοῖχος (T78) πρέπει νὰ ἦταν ἀναλημματικός. Ἔχει μέσο πλάτος 0.50 μ. καὶ παρόμοιο ὕψος. Τὸ πλάτος τοῦ νότιου τοίχου (T79) εἶναι μικρότερο (0.40 μ.) ἐνῶ διαπιστώθηκε ὅτι ἔχει ὑποστει μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὑπάρχει μία σημαντικὴ ὑψομετρικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο τοίχους: συγκεκριμένα, ὁ νότιος βρέθηκε 0.30 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸν βόρειο (βάθ. περίπου -1.80 καὶ -2.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἀντίστοιχα).

Κατὰ μῆκος τοῦ Ν ὁρίου τοῦ δρόμου, σὲ λωρίδα μέγιστου πλάτους 2 μέτρων, σῴζεται κατὰ τόπους ἓνα βοτσαλωτό. Ἀνάμεσα στὰ βότσαλα παρατηροῦνται ὅστρακα (κυρίως ἀπὸ χρηστικά ἀγγεῖα) καὶ θραύσματα κεραμιδιῶν. Τὸ βοτσαλωτὸ αὐτὸ ἐπίπεδο ἐντοπίζεται κοντὰ στὸ ἐπίπεδο ἔδρασης τοῦ T79 καὶ ἐνδέχεται νὰ ἀποτελεῖ τὸ ὁδόστρωμα πὺν σχετίζεται μὲ τὴ χρήση τῆς ἀρχαϊκῆς ὁδοῦ.

8. Οἱ μετρήσεις βάθους τοῦ τομέα δὲν συσχετίζονται μὲ τίς ἀπόλυτες μετρήσεις τοῦ Κεντρικοῦ Τομέα. Τὰ σταθερὰ σημεῖα μέτρησης βάθους σημειώνονται παρακάτω.

Νότια τῆς ὁδοῦ ἀποκαλύφθηκαν τουλάχιστον τέσσερις παρόδιοι ὀρθογώνιοι χώροι (Α, Β, Γ καὶ Δ, βλ. εἰκ. 2). Τὸ Α-Δ ἐσωτερικὸ πλάτος τοῦ κάθε χώρου εἶναι περίπου 7 μ., κάτι τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι ἐνδεχομένως ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ εὐρύχωρα οἰκήματα τυποποιημένων διαστάσεων. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῶν χώρων αὐτῶν ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸ ἄσκαφο ὄριο τοῦ σκάμματος, ἡ ὑπόθεση αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐλεγχθεῖ καθὼς ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχουμε διαμορφώσει εἶναι ἐλλιπής. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν Χώρων Β καὶ Γ ἤλθαν στὸ φῶς τοῖχοι ἀνήκοντες σὲ ἄλλη ἀρχιτεκτονικὴ φάση, μάλλον παλαιότερη. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ ἀρχαῖκός οἰκισμὸς ἀναπτύχθηκε νότια τῆς ὁδοῦ, καθὼς οἱ μέχρι σήμερα ἀνασκαφές βορειότερα δὲν ἔχουν ὀδηγήσει στὴν εὕρεση ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ἡ χρῆση τῶν παρόδιων χώρων παραμένει ἀβέβαιη. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα συγκαταλέγονται καὶ σκωρίες, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν θὰ πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἔνδειξη ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἐργαστήρια μεταλλοτεχνίας. Βρέθηκαν ἀκόμη λίγα θραύσματα ἀπὸ μελανόμορφα ἀγγεῖα (πίν. 37α), καθὼς καὶ ἀρκετὰ θραύσματα ἀρχαϊκῶν λύχνων. Ἀπὸ τὴν πρόχειρη ἐξέταση τῆς κεραμεικῆς, ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα στὸν χώρο αὐτὸν ἐκτείνεται ἕως τὴς ἀρχῆς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἀνασκαφὴ τόσο τῆς ὁδοῦ, ὅσο καὶ τῶν παρόδιων χώρων δὲν ὀλοκληρώθηκε.

Ἐνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ἐδῶ εἶναι ὅτι μέχρι σήμερα πιστεύαμε ὅτι ὁ χώρος τῶν ἐργαστηρίων ἐγκαταλείφθηκε ὀριστικὰ λίγο πρὶν τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. καὶ τὰ μοναδικὰ σποραδικὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου ἦταν οἱ δύο ταφικοὶ τύμβοι Ι καὶ ΙΙ καὶ ἐνδεχομένως ὁ Λάκκος XXVIII ποὺ ἐρευνήθηκαν τὸ 1985⁹. Ὡστόσο, οἱ φετινὲς ἐρευνες πιστοποίησαν ὅτι ὁ χώρος νότια τῶν ἐργαστηρίων συνέχισε νὰ χρησιμοποιεῖται ἐντατικὰ ἕως καὶ τὴς ἀρχῆς τοῦ 5ου αἰ. Φαίνεται πάντως ὅτι μεσολάβησε ἓνα διάστημα ἀνάμεσα στὴν ἐγκατάλειψη τῶν ἐργαστηρίων καὶ τὴν ἐπαναχρησιμοποίησιν τοῦ χώρου νοτιότερα στὰ ἀρχαῖα χρόνια. Ἄλλη ἐνδιαφέρουσα διαπίστωση εἶναι ὅτι ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα διακόπηκε στὴς ἀρχῆς τοῦ 5ου αἰ. Ὑστερα ἀπὸ καταστρεπτικὴ πλημμύρα: ἀψευδεῖς μαρτυρίες τῆς πλημμύρας ἀποτελοῦν τὸ στρῶμα ἀπὸ ποταμίσιες κροκάλες δίχως εὐρήματα, τὸ ὁποῖο

9. ΠΑΕ 1986, 85-88, 103.

ἐντοπίζεται κυρίως στὸ Δ μισό τοῦ δρόμου, καὶ τὰ ἀλλεπάλληλα στρώματα ἀμμοχάλικου ποὺ σκέπασαν τόσο τὸν δρόμο ὅσο καὶ τοὺς παρόδιους στεγασμένους χώρους. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἦταν ἐμφανὲς καὶ στὶς φωτογραφίες τῆς στρωματογραφίας τῆς Ν παρεῖας τοῦ σκάμματος τοῦ 1985 (πίν. 37γ).

TOMH 1

Περίβολος T26-4, κυκλικὴ κατασκευὴ XLI (πίν. 38α)¹⁰

Βόρεια καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀρχαίῃ ὁδὸ πραγματοποιήθηκαν δύο τομὲς μὲ στόχο νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ἡ ἐγκατάσταση τῶν γεωμετρικῶν καὶ πρώιμων ἀρχαίῳ χρόνων ἐκτείνονταν νοτιότερα.

Στὴν ἀνατολικότερη τομὴ (Τομὴ 1), πλευρᾶς 2 μ., περίπου 0.95 μ. βάθους ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου T78 τῆς ἀρχαίῃς ὁδοῦ, ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια πρὸς Νότον τοῦ τεθλασμένου περιβόλου T26 (σκέλος T26-4). Ὁ τοῖχος αὐτός, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει κατωφέρεια πρὸς τὸ Βορρά, ἐκτείνεται πρὸς Νότον κάτω ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τοῦ ἀρχαίου δρόμου. Ἀνάμεσα στοὺς δύο τοίχους παρεμβάλλεται στρῶμα ἀπὸ ἀργιλώδη χώματα γκριζοπράσινης ἀπόχρωσης, πάχους 0.10 μ. Σημειώνεται ὅτι τὸ τμήμα τοῦ περιβόλου 26-4 ἀνήκει στὴν α' φάση του (ὁ τοῖχος τῆς β' φάσης, ὁ ὁποῖος βορειότερα ἐδράζεται ἀκριβῶς πάνω σὲ παλαιότερο τοῖχο, δὲν σώζεται ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς Τομῆς 1).

Στὴ ΝΑ γωνία τῆς τομῆς, σὲ βάθ. -0.65 μ. ἀπὸ τὸν T78, βρέθηκε μικρὴ κυκλικὴ κατασκευὴ διαμέτρου 0.70 μ. (XLI), ἡ ὁποία ἐδραζόταν ἐν μέρει ἀπευθείας πάνω στὸν παλαιότερο περίβολο T26-4 (πίν. 38α). Εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ σειρὰ λίθων μετρίου μεγέθους καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρός της κυμαίνεται ἀπὸ 0.35-0.40 μ. Παρατηρήθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα γύρω ἀπὸ τὸν κυκλικὸ χῶρο, ἐνῶ ἐπάνω στὶς πέτρες του βρέθηκε τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα χρηστικοῦ ἀγγείου. Τὰ χώματα γύρω ἀπὸ τὴν κυκλικὴ κατασκευὴ παρουσίαζαν ἴχνη καύσης. Στὸ ἐσωτερικὸ της βρέθηκαν καὶ πυρακτωμένα ὄστρακα,

10. Σταθερὸ σημεῖο μέτρησης βάθους ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου T78, ἡ ὁποία βρίσκεται -2.11 μ. ἀπὸ τὴν ἄσκαφη ἐπιφάνεια.

ἀνάμεσά τους θραῦσμα ἀπὸ χρηστική οἰνοχόη, ἐνῶ ἀπὸ τὸ στρῶμα ποὺ κάλυπτε τὴν κατασκευὴ προέρχεται καὶ ἓνα θραῦσμα «πτ�νόμορφου» εἰδωλίου. Σὲ ἀπόσταση 0.82 μ. ἀπὸ τὴ νότια παρειὰ τῆς τομῆς καὶ 0.08 μ. ἀπὸ τὴ δυτική, σὲ βάθος -0.73 μ. βρέθηκε τὸ ἄνω τμῆμα ἄλλου παρόμοιου πήλινου εἰδωλίου (σωζόμενο ὕψος 3.5 ἐκ., πίν. 376). Ἡ χρῆση τῆς κατασκευῆς παραμένει αἰνιγματική, ἂν καὶ τὰ δύο θραύσματα εἰδωλίων, τὰ ἔχνη καύσης σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ λίγα ὅστὰ ζῶων καὶ τὰ περισσότερα ὅστρεα ποὺ παρατηρήθηκαν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ εἰκάσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ κατασκευὴ μὲ λατρευτικὸ προορισμό.

ΤΟΜΗ 2

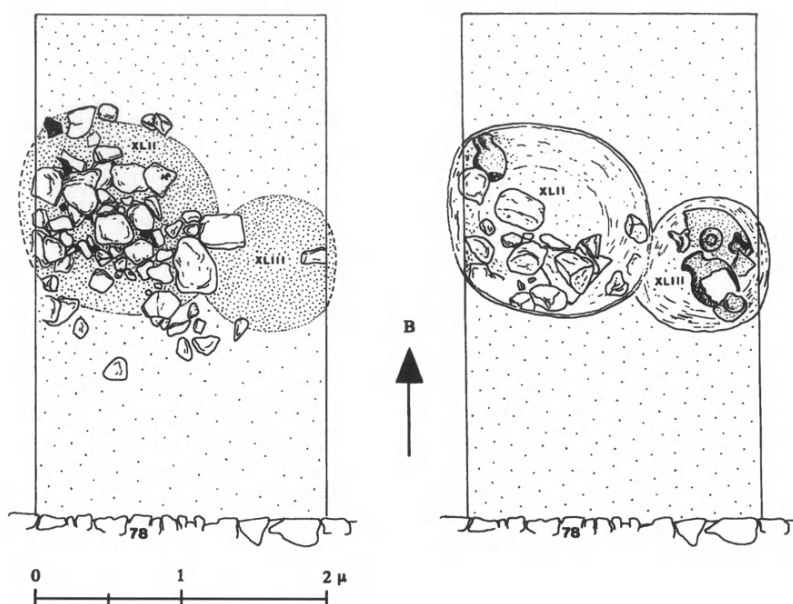
Λάκκοι XLII-XLIII (εἰκ. 3)¹¹

Ἡ Τομή 2, διαστ. 2 (Α-Δ)×3.50 (Β-Ν) μ., πραγματοποιήθηκε δυτικὰ τῆς 1. Ἀνάμεσα στὶς δύο τομὲς ἀφῆθηκε μάρτυρας πλάτους 2 μ. Σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ τὴ Β παρειὰ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς ὁδοῦ (T78), σὲ βάθ. 0.45 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνειά του καὶ λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο πάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζεται, βρέθηκε τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ κλειστοῦ ἀγγείου μὲ τὴ μελανόμορφη παράσταση (βλ. πίν. 37α).

Σὲ μεγαλύτερο βάθος ἀποκαλύφθηκαν δύο λάκκοι (XLII-XLIII, εἰκ. 3). Τὸ στόμιο τοῦ δυτικοτέρου (XLII) ἦταν καλυμμένο ἀπὸ λίθινο τύμβο (εἰκ. 3α, πίν. 386) ὕψ. 0.40 μ. περίπου (ὁ πρῶτος λίθος φάνηκε σὲ βάθ. -1.77 ἀπὸ τὸν T78). Ἀνάμεσα στοὺς λίθους (κυρίως ποταμίσιοι ἀλλὰ καὶ ὀρισμένες ἀσβεστόπλακες) βρέθηκαν ἄρκετὰ θραύσματα ἀπὸ ἀγγεῖα (σκύφοι, κρατηρίσχοι, πινάκιο, ληκύθιο, χειροποίητη τριφυλλόσχημη οἰνοχόη κ.ἄ.), μερικὰ θραύσματα ἀπὸ μικρὰ ἐργαλεῖα ἀπὸ ὀψιανὸ καὶ πυριτόλιθο, δύο θραύσματα χάλκινης πόρπης, μικρὲς σκωρίες, καθὼς καὶ ὅστὰ ζῶων. Τὰ χῶματα ἀνάμεσα καὶ ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ τύμβου ἦταν ἐρυθροκάστανα καὶ κατὰ τόπους γκριζωπά, μὲ ἄρκετὰ κάρβουνα. Τὸ βάθος τοῦ λάκκου ἦταν γύρω στὸ 1.50 μ.,

11. Μετρήσεις βάθους ἀπὸ ἄνω ἐπιφάνεια T78, -2.22 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους.

Εἰκ. 3. Τομή 2. Κάτοψη λάκκων XLII καὶ XLIII (α) πρὶν τὴν ἔρευνά τους, (β) τὸ ἐσωτερικὸ τῶν λάκκων XLII καὶ XLIII (σχ. Ἀ. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος).

ἡ διάμετρος τοῦ στομίου τοῦ 1.40 μ. καὶ ἐκείνη τοῦ πυθμένα 0.70 μ. (ὁ πυθ-
 μένας ἀπαντήθηκε σὲ βάθ. -3.32 μ.). Σὲ βάθος -2.64 μ. (δηλ. περίπου στὸ
 μέσον τοῦ ὕψους του) ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται νέα συγκέντρωση λίθων καὶ
 ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω (-2.88 μ.), στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ λάκκου, βρέθηκε ἀκέραιη
 χειροποίητη πρόχους τοποθετημένη στὸ πλάι (πίν. 39α). Τὸ ἀγγεῖο (πίν. 39β)
 ἦταν πυρακτωμένο στὸ κατώτερο τμήμα του. Τὰ χρώματα γύρω ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο
 ἦταν ἰδιαίτερα γκριζωπά καὶ χαλαρά, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ὑπόλοιπη ἔκταση τοῦ
 λάκκου ὅπου τὰ χρώματα ἦταν ἐρυθρά-γκριζωπά. Ἐπίσης συγκεντρώθηκαν
 πολλὰ συνανήκοντα καὶ συγκολλώμενα θραύσματα ἀπὸ τροχήλατο κλειστὸ
 ἀγγεῖο μεσαίου μεγέθους (πίν. 39γ), καὶ θραύσματα ἀπὸ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα τῆς
 Γεωμετρικῆς περιόδου. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἀρκετὰ θραύσματα προερχό-
 μενα ἀπὸ τὸ κλειστὸ ἀγγεῖο βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸν λάκκο, ἀνάμεσα στοὺς
 λίθους τοῦ τύμβου. Τοῦτο ἴσως σημαίνει ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἀγγεῖο χρησιμο-
 ποιήθηκε ἀρχικὰ γιὰ κάποια τελετουργία καὶ στὴ συνέχεια ἓνα μέρος του

πετάχτηκε μέσα στὸν λάκκο ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα θραύσματά του ρίχτηκαν πάνω στὸν σωρὸ τοῦ τύμβου.

Ὁ ἀνατολικότερος λάκκος (XLIII, εἰκ. 3) πρέπει νὰ ἀνοίχτηκε σχεδὸν ταυτόχρονα μὲ αὐτὸν ποὺ περιγράφηκε παραπάνω, ἂν καὶ ἡ ἔρευνα δὲν ἐπέτρεψε νὰ ἀποσαφηνιστεῖ ποιὸς ἀπὸ τοὺς δύο λάκκους εἶναι ὁ παλαιότερος. Ὁ λάκκος XLIII ἔγινε ἀντιληπτὸς σὲ βάθ. -2.55 μ. Οἱ διαστάσεις του εἶναι λίγο μικρότερες (ὕψ. 1.45 μ., ἄνω διαμ. 0.90, κάτω διάμ. 0.40 μ.) καὶ δὲν ἦταν καλυμμένος ἀπὸ λίθινο τύμβο. Ἐπειδὴ ὀρισμένοι λίθοι τοῦ τύμβου XLII ἐν μέρει κάλυπταν τὴν Δ πλευρά του, εἰκάζουμε ὅτι ὁ λάκκος XLIII εἶναι ὁ παλαιότερος ἀπὸ τοὺς δύο. Πρὸς τὸν πυθμένα του περιεῖχε καὶ αὐτὸς μία ἀκέραιη χειροποίητη πρόχου, τοποθετημένη στὸ πλάι (εἰκ. 36, πίν. 40α), ἡ ὁποία ἔφερε ἔντονα ἴχνη πυράκτωσης στὰ ἐξωτερικά της τοιχώματα. Δίπλα της βρέθηκαν πολλὰ θραύσματα ἄβαφης τριφυλλόσχημης οἰνοχόης καθὼς ἐπίσης καὶ μία ἀκέραιη βάση κλειστοῦ ἀγγείου. Ἡ πρόχους ἦταν σκεπασμένη μὲ ἓνα μεγάλο θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα πίθου, ἐνῶ τμήματα τοῦ ἴδιου πίθου εἶχαν τοποθετηθεῖ στὸν πυθμένα τοῦ λάκκου ἐν εἴδει «δαπέδου». Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πρόχου προῆλθαν ἐλάχιστα τριμμένα ὀστά, πιθανῶς βρέφους.

Ἡ εὕρεση τῶν δύο λάκκων καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκεντρώθηκαν ἐπιτρέπουν τὴ διατύπωση τῆς ὑπόθεσης ὅτι τόσοι αὐτοί, ὅσο καὶ παρόμοιοι λάκκοι ποὺ εἶχε ἐρευνήσει παλαιότερα ἡ Ἀλίκη Δραγώνα¹² εἶχαν ταφικὸ προορισμό. Εἰκάζουμε ὅτι πρόκειται γιὰ παιδικούς τάφους, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν σκεπασμένοι μὲ λίθινο τύμβο. Φαίνεται ὅτι οἱ συνθήκες τοῦ ἐδάφους δὲν ἐπέτρεψαν τὴ διατήρηση τῶν ὀστέων τῶν νηπίων. Ἡ μορφή τῶν τάφων εἶναι ἀσφαλῶς ἐνδιαφέρουσα, ἂν ὅχι μοναδική σὲ σύγκριση μὲ τὰ γνωστὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ συστηματικὴ τους μελέτη θὰ μᾶς διαφωτίσει γιὰ τὴν πολυμορφία τῶν ταφικῶν ἐθίμων κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ εὕρεση ὀστέων ζώων γύρω ἀπὸ τοὺς λάκκους καὶ ἐνὸς πῆλινου εἰδωλίου ἀλόγου (πίν. 406) λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸν τύμβο τοῦ λάκκου XLII (βάθ. -1.54 μ.), ἵσως ἐνδείξεις τέλεσης κάποιας λατρείας πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν.

12. ΠΑΕ 1996, 85 κέ.

2. ΔΥΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ (εἰκ. 1)

Ἡ ἀνασκαφή ἐπεκτάθηκε φέτος πρὸς Δυσμάρ, στὸν Τομέα Ε τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1985¹³, ὅπου διενεργήσαμε δύο δοκιμαστικές τομές. Σημειώνεται ὅτι οἱ τομές αὐτὲς δὲν θὰ εἶχαν πραγματοποιηθεῖ ἂν δὲν ἐπέμενε πιεστικά ἡ Κοινότητα τῆς Σκάλας Ὁρωποῦ, ἡ ὁποία διέθεσε καὶ τὸν μηχανικὸ ἐκσκαφέα (JCB), καθὼς στὸν χώρο αὐτὸ σχεδίαζε τὴν ἄμεση οἰκοδόμηση δύο ἀκόμη σχολικῶν μονάδων: ἐνὸς Δημοτικοῦ Σχολείου καὶ ἐνὸς Νηπιαγωγείου. Προκειμένου νὰ ἀποφύγουμε τὴ διενέργεια τῶν δοκιμαστικῶν τομῶν ἐπιχειρήσαμε διερεύνηση τοῦ ὑπεδάφους μὲ ὄργανα μέτρησης ἡλεκτρικῆς ἀντίστασης¹⁴. Δυστυχῶς ἡ ἔρευνα δὲν ἀπέφερε ἀποτελέσματα λόγω τοῦ μεγάλου βάθους στὸ ὁποῖο βρίσκονται τὰ ἀρχαῖα. Ἔτσι ἀποφασίστηκε ἡ διενέργεια δύο δοκιμαστικῶν τομῶν ποὺ εἶχαν ὡς στόχο νὰ ἐπισημανθοῦν τυχὸν ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Ἡ πρώτη τομή (Σκάμμα 1), φορᾶς Α-Δ, ἀκολουθεῖ τὸ Ν ὄριο τοῦ κοινοτικοῦ οἰκοπέδου καὶ τὸ μῆκος τῆς ἔφθασε τὰ 56 μ. Ἡ δεύτερη τομή (Σκάμμα 2), μήκους 60 μ., εἶχε διαγώνια φορὰ σὲ σχέση μὲ τὴν πρώτη (ΝΑ-ΒΔ). Τὸ βάθος τῆς ἐκσκαφῆς ἔφθασε παντοῦ τὰ 4 μ., μὲ ἐξαίρεση τὰ σημεῖα ὅπου βρέθηκαν ἀρχαῖα. Πράγματι, οἱ παραπάνω τομές, καθὼς καὶ μία μικρότερη ποὺ εἶχε πραγματοποιηθεῖ τὸ 1998 σὲ συνεργασία μὲ τὴν Β' ΕΠΚΑ (Σκάμμα 3), ὅπως ἀναμενόταν, πιστοποίησαν τὴν παρουσία πολλῶν ἀρχαίων τοίχων καὶ ἔπεισαν τὴν Κοινότητα ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσῃ ἄλλο χώρο γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν νέων σχολικῶν μονάδων. Ἐπειδὴ ὁ χώρος πρόκειται νὰ ἐρευνηθεῖ συστηματικὰ πλέον ἀπὸ τὴν ἐρχόμενη περίοδο, ἡ ἔκθεση ποὺ ἀκολουθεῖ περιορίζεται σὲ μία ἰδιαίτερα συνοπτικὴ περιγραφή.

Ἔως τὸ βάθος τῶν 3 μέτρων περίπου, σὲ ὁλόκληρο τὸ μῆκος τῶν δοκιμαστικῶν τομῶν παρατηρήθηκαν προσχλωσιγενεῖς ἐπιχώσεις ἀπὸ κοκκινωπὰ ἀργιλοχώματα. Μόνον στὸ ἐπίπεδο περίπου τῶν ἀρχαίων (-2.95/-3 μ.) παρατηρήθηκε λεπτὸ ἀμμουδερὸ στρώμα, πάχους λίγων ἑκατοστῶν, τὸ ὁποῖο σκέπασε τοὺς ἀρχαίους τοίχους (στρώμα πλημμύρας).

13. ΠΑΕ 1996, 26-36.

14. Τὴν ἔρευνα πραγματοποιήσε ὁ Δρ R. Doonan μὲ ὄργανο Geoscan RM 15.

ΣΚΑΜΜΑ 1 (πίν. 40γ)

Στὸ Σκάμμα 1, σὲ βάθ. -2.95 μ. ἀπὸ τὴν ἄσκαφη ἐπιφάνεια, ἤλθε στὸ φῶς εὐθύγραμμος τοίχος (T81) ποὺ ἐνδεχομένως ἀνήκει σὲ κάποιο περίβολο ποὺ ἀκολουθεῖ B-N κατεύθυνση. Ὁ τοίχος ἐδράζεται σὲ βάθ. -3.40, τὸ ἀποκαλυφθὲν μῆκος του εἶναι 3.70 μ., τὸ πλάτος του 0.35 μ. Τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ τοίχου, ὕψ. 0.21 μ., εἶναι κατασκευασμένο μὲ ὀρθογωνισμένους κατεργασμένους λίθους, ἐνῶ τὸ κατώτερο τμήμα, ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἀντιπροσωπεύει παλαιότερη φάση τοῦ ἴδιου τοίχου, μὲ στρογγυλεμένους ποταμίσιους λίθους. Ὁ νεώτερος τοίχος ἐδράζεται ἀπευθείας πάνω στὰ λείψανα τοῦ τοίχου τῆς παλαιότερης περιόδου. Ὁ τελευταῖος εἶναι μετατοπισμένος σὲ σχέση μὲ τὸν πρῶτο κατὰ 0.06 μ., σχηματίζεται δηλ. μία «πατούρα» πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ὁ τοίχος αὐτός, ὕψ. 0.30 μ., ἐδράζεται σὲ βάθ. -3.45 μ. Στὸ N τμήμα του παρατηρεῖται ἄνοιγμα πλ. 1 μ.

Στὰ NΔ τοῦ τοίχου ἀνασκάφηκε ἀποθέτης διαμέτρου 1.70 μ. καὶ βάθους 0.50 μ. ὁ ὁποῖος περιεῖχε πέτρες, χρηστικά ἀγγεῖα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, πληθὸς ἀπὸ κεραμίδια, ὅστὰ ζῶων, καθὼς καὶ ὄστρεα. Ὁ λάκκος τοῦ ἀποθέτη εἶχε διανοιχτεῖ ἀπὸ τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο χρήσης τοῦ T81.

ΣΚΑΜΜΑ 2 (πίν. 41α-β)

Στὸ Σκάμμα 2 ἀποκαλύφθηκαν δέκα τοῖχοι (T82-T91) ποὺ ἀνήκουν σὲ διάφορα κτίσματα καὶ ἀρχιτεκτονικὲς περιόδους. Ἀπὸ τὴν προκαταρκτικὴ ἐξέταση τῶν εὐρημάτων, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς Ὑστερογεωμετρικοὺς ἕως καὶ τοὺς πρώιμους ἀρχαίκοις χρόνους. Ὅλοι οἱ τοῖχοι βρέθηκαν στὸ ἴδιο περίπου βάθος (-3 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους) καὶ εἶναι προσανατολισμένοι A-Δ, B-N, τέμνουν δηλ. τὶς παρειαὶς τοῦ σκάμματος λοξά. Μόνον ὁ καμπύλος T85 βρέθηκε λίγο βαθύτερα καὶ ἐνδέχεται νὰ ἀνήκει στὴν Ὑστερογεωμετρικὴ περίοδο.

Πρὸς Νότον ἀποκαλύφθηκε ἡ NA γωνία ἐνὸς μνημειακοῦ περιβόλου, πλ. 0.70, ὕψ. 0.70 μ. (T82-83, πίν. 41α). Ὁ Νότιος τοίχος (T82) ἔχει μῆκος 3.90 μ. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ δυτικὴ του ἀπόληξη, στὸ σημεῖο ὅπου πιθανῶς σχηματίζεται κάποιο ἄνοιγμα, ἀναγνωρίστηκαν τὰ ἔχνη πασσαλότρυπας. Λίγο βορειότερα ἐπιστημάνθηκαν τὰ λείψανα εὐθύγραμμου τοίχου πλ. 0.35 μ., φορᾶς

Α-Δ (Τ84), ὁ ὁποῖος ἐνδέχεται νὰ ἀνήκει σὲ μικρὸ ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα ἢ περίβολο. Πιο βόρεια ἀκόμη φάνηκε ἕνας καμπυλόγραμμος τοῖχος (Τ85) ὁ ὁποῖος εἰκάζεται ὅτι ἀνήκει σὲ ἐλλειψοειδές (;) οἰκοδόμημα τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Συνεχίζοντας βορειότερα βρέθηκε ἕνας σχεδὸν τετράγωνος χώρος ὁ ὁποῖος σχηματίζεται ἀπὸ τέσσερις ἰσχυροὺς τοίχους, πλ. 0.80-0.90 μ. καὶ ὕψους 0.20 μ. (Τ86-Τ89). Τόσο ἡ κάτοψη ὅσο καὶ τὸ πάχος τοῦ τοιχοβάτη ἐπιτρέπουν τὴν εἰκασία ὅτι πρόκειται γιὰ διώροφο οἰκοδόμημα, ἐνδεχομένως πύργο. Τὸ παλαιότερο δάπεδό του ἦταν σπαρμένο μὲ θραύσματα προερχόμενα ἀπὸ μεγάλα χρηστικά ἀγγεῖα (πίν. 416). Μερικὰ τροχήλατα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν προσωρινὰ στοὺς πρώιμους ἀρχαίους χρόνους. Τὸ νεώτερο ἐπίπεδο χρήσης χαρακτηρίζεται ἀπὸ δύο ἐπικαλυπτόμενες πρόχειρες κεντρικὲς ἐστίες. Ὡς ὑπόβαθρο τῆς παλαιότερης χρησιμοποίηθηκε τὸ κοῖλο σῶμα ἑνὸς μεγάλου χρηστικοῦ ἀγγείου, μάλλον πίθου. Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ χώρου, στὴ 6' φάση, εἶχε τοποθετηθεῖ ἕνας πλακοειδὴς λίθος ἐν εἴδει «θρανίου». Ἐν μέρει πάνω στό «θρανίον» καὶ κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ Β τοῖχου, παρατηρήθηκαν πολλὰ κάρβουνα. Παράλληλα μὲ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀρθογώνιου χώρου διέρχεται εὐθύγραμμος τοῖχος (Τ90), πλ. 0.50 μ., πιθανῶς περίβολος μέσα στὸν ὁποῖο ἐγγράφεται τὸ ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα. Ἀρκετὰ μέτρα βορειότερα, τέλος, ἦλθε στὸ φῶς εὐθύγραμμος τοῖχος Α-Δ κατεύθυνσης, πλ. 0.45 μ.

ΣΚΑΜΜΑ 3

Σὲ δοκιμαστικὴ τομὴ πού διενεργήσαμε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1998 σὲ συνεργασία μὲ τὴν Δρ Π. Ἀγαλλοπούλου τῆς Β' ΕΠΚΑ ἀρκετὲς δεκάδες μέτρα βορειότερα (συμβατικά ὀνομάζουμε τὴν τομὴ αὐτὴ Σκάμμα 3), εἶχε βρεθεῖ ὁ Βόρειος τοῖχος ἑνὸς μνημειακοῦ οἰκοδομήματος (Τ93) τοῦ ὁποῖου ὁ μακρὺς Ἀνατολικὸς τοῖχος (Τ35), καθὼς καὶ οἱ ΒΑ (Τ35/Τ92) καὶ ΝΑ (Τ35/Τ94) γωνίες εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1985¹⁵. Ὁ τοῖχος αὐτός, μήκους 17.60 μ., στὰ Δ σχηματίζει ὀρθὴ γωνία καὶ στρέφεται πρὸς Νότον (Τ93).

15. ΠΑΕ 1996, 35.

Συνεπῶς, τὸ ὀλικὸ πλάτος τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι 17.60 μ. καὶ τὸ μῆκος περίπου 60 μ. Τὸ πλ. τοῦ τοιχοβάτη, ὁ ὁποῖος εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μία στρώση λίθων, εἶναι κατὰ μέσον ὅρο 0.45 μ. Στὴ Β πλευρὰ παρατηρήθηκε ἔκκεντρο πρὸς Δυσμᾶς ἄνοιγμα πλ. 2.60 μ., ἐνῶ στὴ ΒΔ γωνία ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ὀρθογώνιο δωμάτιο μὲ δάπεδο ἀπὸ ποταμίσιους λίθους μετρίου μεγέθους.

Ἡ πρόοδος τῆς ἀνασκαφῆς στὸν Δυτικὸ Τομέα δὲν ἐπιτρέπει πρὸς τὸ παρὸν τὴ συναγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὸν προορισμὸ καὶ τὴ χρονολογικὴ σχέσι τῶν νέων τοίχων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν. Συνδυάζοντας τὰ στοιχεῖα τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς μὲ τὰ φετινὰ εὐρήματα καταλήγουμε στὴν προσωρινὴ ὑπόθεσι ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα ἐνιαῖο οἰκοδομικὸ συγκρότημα μνημειακῶν διαστάσεων. Ὁ σχεδὸν τετράγωνος χῶρος ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἐφέτος (T86-T89) θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς «πύργος» πλησίον τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος (παρατηρήθηκε μικρὴ ἀπόκλισις στὸν προσανατολισμὸ τῆς «πυργόσχημης» κατασκευῆς σὲ σχέσι μὲ τὸ μνημειακὸ οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι εἶναι κατὰ τι παλαιότερο). Ἡ ἐπιβεβαίωσις τῆς παραπάνω ὑπόθεσις προϋποθέτει τὴ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ ὁλόκληρου τοῦ χώρου ποὺ καταλαμβάνει τὸ οἰκοδόμημα αὐτό, κάτι τὸ ὁποῖο προγραμματίζεται γιὰ τὸ 2000.

Ἔργασίες συντήρησης

Φέτος, ὕστερα ἀπὸ αὐτοψία τοῦ Δρ Ν. Μπελογιάννη τοῦ Κέντρου Λίθου, πραγματοποιήθηκε συντήρησις καὶ στερέωσις τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τοῦ Κεντρικοῦ Τομέα, μὲ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ συντηρητῆ Ἀλ. Παπαϊωάννου. Μὲ τίς παραπάνω ἐργασίες ὁ χῶρος δὲν κινδυνεύει ἄμεσα νὰ ὑποστῇ φθορὰς ἀπὸ τίς καιρικὰς συνθῆκες καὶ εἶναι πλέον ἐπισκέψιμος. Παράλληλα, δόθηκε ἔμφασι στὴ συντήρησις τοῦ ὕλικου τόσο τῆς παλαιᾶς ὅσο καὶ τῆς νέας ἀνασκαφῆς. Ἡ συντηρήτρια Μ. Βενάκη συγκόλλησε μεγάλο ἀριθμὸ ἀγγείων καὶ συντήρησε ὅλα τὰ μετάλλινα τῆς ἀνασκαφῆς. Στὸ Ἔργαστήριο Fitch τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς ὁ Δρ R. Doonan πραγματοποιήσε συμπληρωματικὰ ἀναλύσεις σκωριῶν καὶ διαφόρων δειγμάτων ἀπὸ ἄλλα ὕλικά. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ μικροσκοπικὴ ἀνάλυσις δειγμάτων ἀπὸ τίς δύο μικρὰς ἐστίες στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἐλλειψοειδῶν Κτιρίων Ι καὶ ΙΣΤ

ἔδειξε, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι πιστεύαμε μέχρι σήμερα¹⁶, ὅτι πρόκειται γιὰ κοινὲς ἐστίες καὶ ὄχι γιὰ μεταλλευτικὰ καμίνια. Τέλος, ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἐργαστηρίου Fitch Δρ I. Whitbread συγκέντρωσε δείγματα ἀπὸ ἀνασκαφικὰ στρώματα τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ μελετηθοῦν ἀπὸ τὴν μικρογεωμορφολόγο τοῦ ἐργαστηρίου Μ. Κουσουλάκου.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

---

16. ΠΑΕ 1997, 74. ΠΑΕ 1998, 59-60.

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 42-45)

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου τῆς Καλλιθέας Πατρῶν συνεχίσθηκε ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μὲ χρηματοδότηση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου καὶ τῇ συνεργασία τῆς ἐπικ. καθηγήτριας προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δρ Λίτσας Κοντορλή-Παπαδοπούλου, τῶν πτυχιούχων ἀρχαιολογίας καὶ μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Κ. Πασχαλίδη, Δ. Μπασκάκου καὶ ὁμάδα εἴκοσι φοιτητῶν ἀρχαιολογίας γιὰ ἐκπαίδευση.

Στὴ θέση Λαγανιδιά, ὅπου κατὰ τὸ διάστημα 1987-1993 εἶχαν ἐρευνηθεῖ ἓνας θολωτὸς καὶ δεκατέσσερις θαλαμοειδεῖς τάφοι¹, ἀνασκάφηκαν τέσσερις νέοι τάφοι (XV, XVI, XVII, XVIII), λαξευμένοι σὲ νέα, κατώτερη σειρὰ στὴν πλαγιά τοῦ λόφου, δυτικὰ τῶν προηγουμένων (πίν. 42α).

Σὲ γενικὲς γραμμὲς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν τάφων, ποὺ ἦσαν ἀσύλητοι, ἦταν ὅμοια μὲ ἐκείνη τῶν ἤδη ἐρευνημένων, δηλ. εἶχαν βραχεῖς καὶ ἔντονα κατηφορικοὺς δρόμους, χαμηλὲς εἰσόδους φραγμένες μὲ ἰσχυρὲς ξερολιθιές, ὀρθογώνιους, θολοειδεῖς ἢ πεταλόσχημους, μέτριων διαστάσεων θαλάμους, οἱ ὁροφὲς τῶν ὁποίων εἶχαν καταρρεύσει (πίν. 42β).

Τάφος XV (πίν. 43)

Ὁ τάφος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἑξὶ πρωτογενεῖς ταφές, ἀπὸ τίς ὁποῖες μία (Α) ἦταν τοποθετημένη σὲ ὕπτια συνεσταλμένη στάση, ἀκτέριστη, σὲ

---

1. Βλ. ΘΑΝΑΣΗ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΠΑΕ 1987-1993 τίς σχετικὲς ἐκθέσεις.

ἀβαθὴ κοιλότητα στὸ δάπεδο τοῦ δρόμου². Ἡ ταφὴ αὐτή, ἡ ὁποία πιθανότατα εἶναι ἡ τελευταία τοῦ τάφου, εἶχε τοποθετηθεῖ στὸν δρόμο λόγω κατάρρευσης τοῦ θαλάμου καὶ μπροστὰ τῆς εἶχε χτισθεῖ δεύτερη μικρότερη ξερολιθιά, σὲ ἀπόσταση 1.20 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψη καὶ τὴν κανονικὴ ξερολιθιά πού ἔφραζε τὴν εἴσοδο τοῦ θαλάμου. Ἡ ὑπαρξὴ δεύτερης ξερολιθιάς στὸν δρόμο εἶναι μοναδική στὰ ἀρχαῖα μυκηναϊκά νεκροταφεῖα. Οἱ ὑπόλοιπες πέντε πρωτογενεῖς ταφές (B, Γ, Δ, M, N) εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ ὕπτια συνεσταλμένη στάση, σὲ τρία ἐπ'ἀλλήλα στρώματα³ καὶ ἦσαν κτερισμένες μὲ δύο ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα, τρία στεάτινα σφονδύλια καὶ χάντρες περιδεραίου ἀπὸ γυαλί, φαγεντιανή καὶ χαλκό. Στὸ δεύτερο ταφικὸ στρώμα βρέθηκαν ἐπίσης, παραμερισμένες ἀτάκτως στὰ πλάγια τοιχώματα τοῦ θαλάμου⁴, ἐπ'τα δευτερογενεῖς ταφές (Δ, E, Z, H, Θ, I, K, Λ), κτερισμένες μὲ τέσσερα ἀγγεῖα διαφορετικῶν σχημάτων, ἓνα σφραγιδόλιθο, τρία σφονδύλια καὶ χάντρες περιδεραιῶν.

Τάφος XVI (πίν. 44α)

Ὁ τάφος μὲ ὀρθογώνιο θάλαμο καὶ δικλινὴ ὀροφή (;)⁵ περιεῖχε δύο πρωτογενεῖς ταφές (A, B), τοποθετημένες παράλληλα μετὰξύ τους μὲ προσανατολισμὸ NA-BΔ (ζεῦγος ἐνγλίκων ἀτόμων;) στὸ νότιο τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου σὲ ὕπτια συνεσταλμένη στάση καὶ ἡ A ἦταν κτερισμένη μὲ ἓνα κυλινδρικό ἀλάβαστρο.

2. Ταφές ἐνγλίκων σὲ λάκκους στὸ δάπεδο τοῦ δρόμου εἶναι σπάνιες σὲ μυκηναϊκά νεκροταφεῖα. Στὴν περίπτωσι τοῦ τάφου XV πρέπει νὰ ὑπαγορεύθηκε πιθανότατα ἀπὸ ἔλλειψι χώρου στὸν θάλαμο ἢ ἀπὸ δυσκολία ἀπόφραξης τῆς εἵσοδου λόγω κατάρρευσης τῆς ὀροφῆς, ἢ τέλος λόγω πρόσφατης προηγούμενης ταφῆς στὸν θάλαμο.

3. Ταφές σὲ ἐπ'ἀλλήλα στρώματα εἶναι γνωστές καὶ ἀπὸ ἄλλα μυκηναϊκά νεκροταφεῖα (βλ. π.χ. WACE, *Ch.T.*, 137), εἶναι ὅμως σχετικὰ σπάνιες.

4. Στὸ νεκροταφεῖο τῆς Λαγανιδιάς συνυπάρχουν ἀκόμη καὶ στὸν ἴδιο τάφο οἱ πρακτικὲς τοῦ ἐνταφιασμῶ σὲ ἐπ'ἀλλήλα στρώματα καὶ τοῦ παραμερισμῶ ἀτάκτως τῶν ὀστέων προηγούμενων ταφῶν στὰ τοιχώματα τοῦ θαλάμου γιὰ ἐξοικονόμησι χώρου γιὰ νέες ταφές.

5. Ἡ ὀροφή τοῦ τάφου εἶχε καταρρεύσει καὶ τὸ σχῆμα τῆς εἰκάζεται μόνο ἀπὸ τὰ σωζόμενα τοιχώματα καὶ τὸ σχῆμα τοῦ θαλάμου, πού μοιάζουν μὲ ἀντίστοιχα τάφων μὲ δικλινὴ ὀροφή τοῦ γειτονικοῦ νεκροταφείου Καλλιθέας-Ραμπαντανίων.

Ἐπιπλέον, ἀναγνωρίσθηκαν τὰ σκελετικά κατάλοιπα ἐννέα δευτερογενῶν ταφῶν (Γ, Δ, Ε, ΣΤ, Ζ, Η, Θ, Ι, ΙΑ) παραμερισμένων ἀτάκτως σὲ σωρὸ κατὰ μῆκος τοῦ Β τοιχώματος τοῦ θαλάμου καὶ κτερισμένων μὲ ὀκτὼ ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων (δύο ἄωτα σφαιρικά πιθάρια, τέσσερα ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα, ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ μία μόνωτη πρόχου), μία χάλκινη λόγχη, ἓνα χάλκινο μαχαίρι, δύο σφονδύλια καὶ χάντρες περιδεραίου διαφόρων σχημάτων ἀπὸ ὀρεία κρύσταλλο, κορναλίνη, φαγεντιανή, στεατίτη καὶ ὑαλόμαζα.

Τάφος XVII (πίν. 446)

Ὁ τάφος XVII, ἂν καὶ μεγαλυτέρων διαστάσεων ἀπὸ τοὺς ἄλλους τάφους τοῦ νεκροταφείου, μὲ θολοειδῆ θάλαμο (διαμ. 2.83 μ.) ἐπιμελῶς λαξευμένο, περιεῖχε μόνο δύο πρωτογενεῖς ταφές ἐνηλίκων (Α, Β) τοποθετημένες παράλληλα μεταξὺ τους στὸ Ν τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου σὲ ὕπτια συνεσταλμένη στάση καὶ κτερισμένες μὲ δύο τρίωτους πιθαμοφόρισκους καὶ ἓνα πῆλινο σφονδύλι. Τὸ Β τμήμα τοῦ θαλάμου ἦταν κενό. Πιθανότατα ἡ ὁροφή τοῦ τάφου κατέρρευσε πρόωρα, μετὰ τὴν ταφή τῶν δύο πρώτων νεκρῶν τῆς οἰκογενείας, ἐμποδίζοντας τὴν ἐπαναχρησιμοποίησή του.

Τάφος XVIII (πίν. 45α)

Ὁ τάφος αὐτός, μικρότερος τῶν ἄλλων καὶ περισσότερο κατεστραμμένος, μὲ ὀρθογώνιο θάλαμο, εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ δύο πρωτογενεῖς ταφές (Α, Β), τοποθετημένες σὲ δύο ἐπ'ἀλλήλα στρώματα σὲ ὕπτια συνεσταλμένη στάση καὶ κτερισμένες μὲ ἑξὶ ἀγγεῖα (μία πρόχου, δύο ψευδόστομους, ἓνα κυλινδρικό ἀλάβαστρο, ἓνα τρίωτο ἀμοφορίσκο καὶ ἓνα τρίδυμο κέρνο) ἓνα στεατίνο φακόσχημο σφραγιδόλιθο καὶ δύο στεατίνα σφονδύλια. Στὴν ἐπίχωση τῶν δρόμων τῶν τάφων βρέθηκαν διάσπαρτα ὄστρακα ἀνοικτῶν κυρίως ἀγγείων (κυλίκων, σκύφων), κατάλοιπα νεκροδείπνων μετὰ τίς διαδοχικὲς ταφές σὲ κάθε τάφο⁶.

6. Ὅστρακα κυρίως ἀνοικτῶν ἀγγείων ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἐπὶχώσεις δρόμων θαλαμοειδῶν τάφων πολλῶν μυκηναϊκῶν νεκροταφείων καὶ ἐρμηνεύονται ὡς ὑπολείμματα νεκροδείπνων, βλ. σχετικὴ συζήτηση καὶ βιβλιογραφία Θ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Mycenaean Achaea*, 57, n. 22.

Οἱ τέσσερες ἀνασκαφέντες τάφοι περιεῖχαν συνολικά εἴκοσι ὀκτὼ ταφές ἐνηλίκων, κτερισμένες μὲ διάφορα ἀντικείμενα (ἀγγεῖα, ὅπλα, ἐργαλεῖα, κοσμήματα), σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὴν ὙΕ IIΒ-IIIΓ περίοδο.

Τέλος, σημαντικό ἐπίτευγμα τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου ἦταν ὁ ἐντοπισμός, κατὰ τὴ διάρκεια ἐπιφανειακῆς ἔρευνας στὴν περιοχή, σὲ γειτονική θέση, ἀνατολικά τοῦ νεκροταφείου, τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ (στὸν ἀγρὸ Κορκόντζηλα) (πίν. 456), ποὺ ἀναζητούσαμε ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια. Θεωροῦμε ὅτι ἡ ἔρευνα τοῦ μυκηναϊκοῦ αὐτοῦ οἰκισμοῦ – ποὺ εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους στὴν Ἀχαΐα – πρέπει νὰ προγραμματισθεῖ χωρὶς καθυστέρηση, προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ καταστροφή του ἀπὸ τὴν ἄροση καὶ τὶς λαθροανασκαφές.

Ἡ ἰσχνὴ χρηματικὴ πίστωση ποὺ διαθέταμε, δυστυχῶς, δὲν ἐπέτρεψε, παρὰ τὴν ἐπιθυμία μας, τὴν περάτωση τῆς ἔρευνας τοῦ νεκροταφείου, ποὺ κινδυνεύει νὰ καταστραφεῖ ἀπὸ ἀρχαιοκαπήλους, οὔτε τὴ συστηματικὴ ἔρευνα τοῦ γειτονικοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ. Γι' αὐτὸ κρίνεται ἀναγκαία καὶ ἐπιβεβλημένη ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ κατὰ τὸ ἐπόμενο ἔτος.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 46-74)

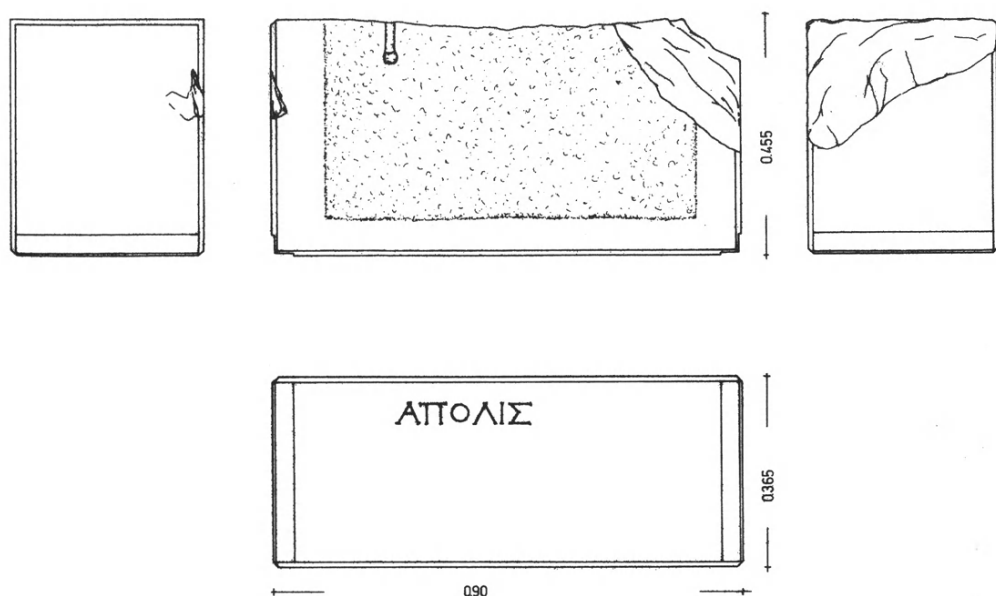
Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1999 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Ἔλαβαν μέρος ἡ βυζαντινολόγος Βασιλικὴ Πέννα, οἱ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες ἀρχαιολόγοι Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Εὐανθία Παπαευθυμίου, Κυριάκος Ψαρουδάκης καὶ Ἐλίζα Σιουμπάρα, οἱ μεταπτυχιακοὶ Κωνσταντῖνος Στρατῆς καὶ Ἀναστασία Γιαγκάκη, οἱ φοιτητὲς καὶ οἱ φοιτήτριες τῶν Τμημάτων Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας ἐλληνικῶν καὶ ξένων Πανεπιστημίων Γιώργος Ἀλεξόπουλος, Ἀριστείδης Βάσιος, Δημήτρης Βλαχάκος, Γιώργος Δεληγιαννάκης, Ἀλέξης Εὐσταθόπουλος, Δημήτρης Κιουσόπουλος, Θεόδωρος Παλιούγκας, Domenico Perroni, Φώτης Σταυριανόπουλος, Μαρία Ἀδαμοπούλου, Ἀναστασία Βόγκλη, Δήμητρα Γαβριήλ, Μαρία Καλλιαντέρη, Helen Kühnelt, Εὐγενία Πουλημένου, Ἐφη Στατήρα, Παναγιώτα Ταξιάρχη, Μαρία Τσουλάκου καὶ Μαργαρίτα Felten. Τὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἀνέλαβαν οἱ σπουδαστὲς ΙΕΚ καὶ ΤΕΙ Στρατηγούλα Ράθωσι, Νικήτας Ἀναγνωστόπουλος καὶ Παναγιώτης Γιαννακόπουλος. Τὰ σχέδια τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, καθὼς καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐκπόνησε ὁ φοιτητὴς τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν Ἀναστάσιος Παπαδόγκωνας. Ὁ καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὸ Πανεπιστήμιο Kumamoto τῆς Ἰαπωνίας Juko Ito μὲ τὸν συνεργάτη του Hoshi Kazuhiko τοῦ Τεχνολογικοῦ Ἰνστιτούτου Maehashi καὶ ἑξι φοιτητὲς καὶ φοιτήτριές τους ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἀποτύπωση καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τῶν ταφικῶν μνημείων K1 - K3 τοῦ Σταδίου, ἐνῶ ὁ τοπογράφος Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου μὲ τὴν τοπογράφηση- κτηματογράφηση τῆς περιοχῆς δυτικὰ τοῦ θεάτρου. Ὁ Βασίλης Σταματόπουλος καὶ ἡ Κατερίνα Παινέση ἀνέλαβαν τὴ φωτογράφηση τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Ὁ Ἀγγελος Ματθαίου, ἡ Βούλα Μπαρδάνη καὶ ἡ Ἀνδρονίκη Μακρῇ συνέχισαν τὴ μελέτη

τῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ Βούλα Μπαρδάνη ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴ μεταγραφὴ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ σὲ αὐτὴν ὀφείλονται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τὰ κείμενα ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Minnesota τῶν ΗΠΑ Frederic Cooper μὲ τὸν βοηθό του Pieter Broucke συνέχισαν τὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἡρώου-Μαυσωλείου στὸ Στάδιο, ἐνῶ ὁ ἀρχαιοζωολόγος Günter Nobis τὴ μελέτη τῶν ὀστέων τῶν ζώων. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Ἐλεύθερου Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου Wolfram Höpfner μὲ τοὺς βοηθοὺς του Silke Muth καὶ Lauri Lehman συνέχισαν τὴ μελέτη τοῦ πολεοδομικοῦ συστήματος τῆς ἀρχαίας πόλης, ἐνῶ ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Κιέλου Herald Stümpel πραγματοποίησε ἡλεκτρομαγνητικὲς διασκοπήσεις στὴν περιοχὴ δυτικὰ τοῦ Ἀσκληπείου καὶ τοῦ Σταδίου γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων ἰδιωτικῶν κατοικιῶν. Ἡ ἀρχαιολόγος Fulvia Giliberto τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βέρνης ἀνέλαβε τὴ μελέτη τῶν νεοαττικῶν σαρκοφάγων τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ. Τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἀναστηλωτικῶν καὶ τῶν τεχνικῶν ἔργων εἶχαν οἱ ἀρχιτέκτονες Παναγιώτης Μπίρταχας καὶ Γεώργιος Βογιατζῆς. Ὁ Γιώργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε μὲ τὶς ἀγορὲς ἀγροτεμαχιῶν, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος μὲ τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση.

Οἱ θέσεις καὶ τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) ἡ περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς, β) τὸ Θέατρο, γ) ἡ παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, δ) ἡ περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπείου, ε) τὸ ἱερό τοῦ Ἡρώος στὸ Γυμνάσιο, στ) ἡ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου μὲ τὸ Στάδιο καὶ ζ) ἡ ρωμαϊκὴ ἔπαυλη ΒΑ τοῦ Γυμνασίου.

Ἡ περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ἀγορᾶς, βόρεια ἀπὸ τὸ Ἐκκλησιαστήριο καὶ μέσα στὸν ἐλαιῶνα τοῦ Ἡλία Νικολόπουλου, ὅπου εἶχαν πέρυσι ἀποκαλυφθεῖ διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Σύλλα, πραγματοποιήθηκε ἀποψίλωση καὶ ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς τῶν τοίχων νεώτερου κτίσματος, ποὺ ἐξεῖχαν στὴν ἐπιφάνεια. Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ τοῖχοι ἀνήκουν μάλλον σὲ βυζαντινὸ ἐκκλησίδιο καὶ ὅτι ἔχουν κατὰ τὸ πλεῖστον κτιστεῖ μὲ λιθοπλίνθους ἀρχαίων οἰκοδομημάτων καὶ θραύσματα ἐπιγραφῶν. Ἀποκαλύφθηκαν δύο νέες ἐνεπίγραφες λιθόπλινθοι καὶ μία ἐνεπίγραφη στήλη, ποὺ μεταφέρθηκαν στὸ Μουσεῖο Μαυροματίου:

Εἰκ. 1. Λιθόπλινθος με ἡμιτελὴ ἐπιγραφή.

1. Ἀρ. εὗρ. 10267. Μῆκ. 0.90 μ., ὕψ. 0.365 μ., πλ. 0.455 μ. Ὁρθογώνια ἀσβεστολιθική λιθόπλινθος με σπασμένη τὴν πίσω δεξιὰ γωνία της. Ἡ πρόσθια μακρὰ καὶ οἱ δύο στενὲς πλευρὲς της εἶναι λειασμένες καὶ ἔχουν τὶς ἀκμὲς τους λοξότμητες, ἐνῶ βυθισμένες ἐλαφρὰ ταινίες, πλάτους 0.05 μ., πλαισιώνουν τὶς πρόσθιες κατακόρυφες ἀκμὲς τῆς λιθοπλίνθου. Φέρει ἀναθύρωση στὴν ἄνω, κάτω καὶ πίσω ἐπιφάνεια γιὰ σύνδεση με τὶς λοιπὲς λιθοπλίνθους, οἱ ὁποῖες συγκροτοῦσαν τὸ μνημεῖο¹. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὑπάρχουν καὶ δύο τὸρμοι (σώζεται μόνο ὁ ἓνας) γιὰ τὴν τοποθέτηση σιδερένιων πειόσχημων συνδέσμων. Στὸ μέσον περίπου τῆς πρόσθιας ἐπιφάνειας βρίσκεται ἡ μονόστιχη ἐπιγραφή (εἰκ. 1, πίν. 46α):

Ἄ πόλις

1. Βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, ΠΑΕ 1998, 97-102.

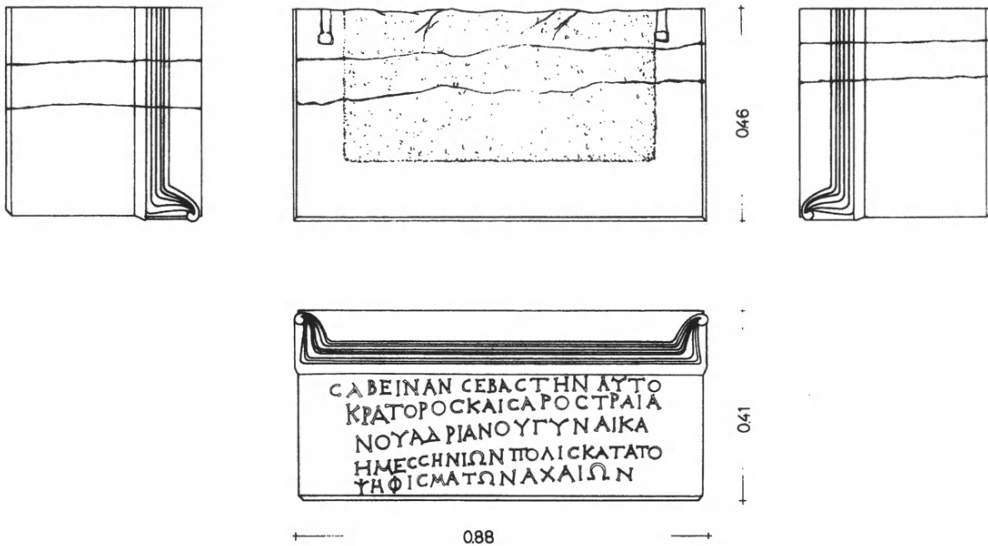
Ὑψ. γραμμ. 0.035 μ. 1ος αἰ. π.Χ. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἐλλιπής. Ὁ χαρακτής ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναγραφή τοῦ πρώτου στίχου δὲν προχώρησε στὴ χάραξη καὶ τοῦ κειμένου τῆς ἀπόδοσης τῶν τιμῶν. Ἰχνη ἀπόξεσης δὲν διακρίνονται. Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων εἶναι ἴδιος καὶ ἐπομένως σύγχρονος μὲ αὐτὸν τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Σύλλα.

Μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι τὸ ἐπιβλητικὸ θάβρο τοῦ μνημείου, τὸ ὁποῖο ἦταν στημένο στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ἀγορᾶς τῶν Μεσσηνίων καὶ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πολλὰς μὲ ἐπιμέλεια ἀρμολογημένους λιθοπλίνθους, ἔφερε ἀρχικὰ μόνο τοὺς χάλκινους ἀνδριάντες τοῦ Λευκίου Κορνηλίου Σύλλα καὶ τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Λευκίου Λικινίου Μουρήνα. Προστέθηκαν ὅμως σὲ αὐτὸ σταδιακὰ οἱ τιμητικοὶ ἀνδριάντες καὶ ἄλλων Ρωμαίων ἀξιωματούχων ἢ μελῶν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τῆς δεύτερης λιθοπλίνθου.

2. Ἀρ. εὐρ. 10268. Μῆκ. 0.88 μ., ὕψ. 0.41 μ., πλ. 0.46 μ. Ὁρθογώνια λιθοπλίνθος ἀπὸ ἀσβεστόλιθο μὲ δύο κατακόρυφες κατὰ μῆκος φερόμενες, παράλληλες ἀβαθεῖς ρωγμές. Ἡ πρόσθια μακρὰ καὶ οἱ δύο στενὲς πλευρές τῆς εἶναι λειασμένες, ἐνῶ οἱ τρεῖς κάτω ἀκμὲς εἶναι λοξότμητες. Τὸ ἄνω μέρος τῆς πρόσθιας μακρᾶς καὶ τῶν δύο στενῶν πλευρῶν εἶναι διαμορφωμένο σὲ ἀνακλιντροσιδὲς ἐπίκρανο. Φέρει ἀναθύρωση στὴν ἄνω, τὴν κάτω καὶ τὴν πίσω ἐπιφάνεια γιὰ σύνδεση μὲ τίς λοιπὰς λιθοπλίνθους τοῦ μνημείου. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, πρὸς τὰ ἄκρα, ὑπάρχουν δύο τόρμοι γιὰ τὴν ἐνθεση σιδερένιων πειόσχημων συνδέσμων. Στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια φέρει τὴν ἐξῆς τρίστιχη ἐπιγραφή (εἰκ. 2, πίν. 466):

Σαβεῖναν Σεβαστὴν αὐτο-
κράτορος Καίσαρος Τραϊα-
νοῦ Ἀδριανοῦ γυναῖκα
ἢ Μεσσηνίων πόλις κατὰ τὸ
ψήφισμα τῶν Ἀχαιῶν.

Ὑψ. γραμμ. 0.02-0.035 μ. Ἡ χάραξη τῶν γραμμάτων εἶναι βαθιὰ καὶ γενικὰ ἐπιμελής, ἔχει γίνῃ ὅμως ἐλεύθερα χωρὶς τὴν χρῆση ὁδηγῶν, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ γράμματα νὰ ἐμφανίζονται ἀνισομεγέθη καὶ ἡ ὁρίζοντια στοίχιση νὰ

Εἰκ. 2. Λιθόπλινθος με ἐπιγραφὴ πρὸς τιμὴν τῆς Σαβείνας.

μὴν τηρεῖται. Ἡ Σαβεῖνα ἔλαβε τὸν τίτλο τῆς Σεβαστῆς τὸ 128 μ.Χ.² Τὸ ἴδιο ἔτος ὁ Ἀδριανὸς παίρνει τὸν τίτλο τοῦ Ὀλύμπιου στὴν Ὀλυμπία. Ἡ Σαβεῖνα τιμήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους (*IG* II² 3387), τοὺς Τηνίους (*IG* XII Suppl. 322), τὴν πόλιν τῶν Βραγυλίων τῆς Μακεδονίας (*SEG* 12, 347) καὶ τοὺς Ἑρμιονεῖς (*IG* IV 702). Δὲν προκύπτουν δυστυχῶς οἱ λόγοι τῆς ἀνάθεσης τιμητικοῦ ἀνδριάντος γιὰ τὴ γυναῖκα τοῦ Ἀδριανοῦ Σαβεῖνα ἐκ μέρους τῶν Μεσσηνίων. Γιὰ τὸν ἴδιο τὸν «κοσμοπολίτη» αὐτοκράτορα Ἀδριανό, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Rostovtzeff³, δὲν ἔχει βρεθεῖ μέχρι σήμερα κάτι ἀνάλογο στὴ Μεσσήνη. Ἄν δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὴ σύμπτωση, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς σκόπιμη ἀποφυγὴ ἀπόδοσης τιμῶν στὸν Ἀδριανὸ ἐκ μέρους τῶν Μεσσηνίων, γιατί ὁ αὐτοκράτορας εἶχε δεῖξει ἰδιαίτερη εὐνοία πρὸς τοὺς Λάκωνες μὲ τὸ νὰ τοὺς ἀποκαταστήσει στὴ Δελφικὴ Ἀμφικτυονία καὶ νὰ ἐπισκεφθεῖ δύο

2. PIR III, ἀρ. 414.

3. M. ROSTOVITZEFF, *Rome* (μετφρ. στὰ ἀγγλικά) (Oxford 1960), 209.

ἐπιφανέστατο τόπο τῆς πόλεως, προφανῶς στὴν ἀγορὰ τῆς Μεσσήνης, ὅπου ἄλλωστε καὶ βρέθηκε. Ἡ ξένη πόλη ἐκλέγει πρεσβευτὴ τὸν Διονύσιο Μενεκρ[άτους], μὲ τὸ καθήκον νὰ μεταφέρει τὸ ψήφισμα (γραμμένο σὲ εἰλητάριο παπύρου βεβαίως καὶ σφραγισμένο μὲ τὴν ἐπίσημη σφραγίδα τῆς πόλεως) στὶς ἀρχές τῆς Μεσσήνης, ὅπως καὶ ἔγινε. Παρόμοια διαδικασία προβλέπεται καὶ στὸ ψήφισμα IG V¹, 1428 ἄλλης ξένης πόλεως (ἴσως τῆς Ἑρέτριας), ποὺ βρέθηκε στὴ Μεσσήνη καὶ ἀφορᾷ στὴν ἀπόδοση τιμῶν σὲ δύο Μεσσήνιους δικαστὲς (ἢ πιθανῶς ἓνα) καὶ τὸν γραμματέα τους. Τόσο τὸ ὄνομα Διονύσιος ὅσο καὶ τὸ Μενεκράτης δὲν εἶναι σπάνια.

Ἄρ. εὐρ. 10464. Στὴ βορειοδυτικὴ περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ λεγόμενη στοὰ Μπαλοπούλου, βρέθηκε ἐντοιχισμένο σὲ βυζαντινὸ κτίσμα τμῆμα μαρμαρίνης ἐρμαϊκῆς στήλης Ἑρακλέους (Ἑρμῆ-ρακλῆς). Ὑψ. μέγ. 0.365 μ., μέσο πλ. 0.32 μ., πᾶχ. 0.16-0.19 μ. (πίν. 47α-β). Σώζεται τὸ κάτω μέρος τῆς στήλης, τὸ ὁποῖο καλύπτεται μπροστὰ ἀπὸ τὴν καμπύλη παρυφὴ τῆς λεοντῆς, ἐνῶ κατὰ μῆκος τῆς δεξιᾶς στενῆς πλευρᾶς φέρονται κατακόρυφα οἱ ἀπολήξεις ἀπὸ τὰ ἄψυχα πέλματα τῆς δορᾶς τοῦ ζώου. Συνανήκει πιθανότατα μὲ τὸ κεφάλι μαρμαρίνης λεοντῆς ποὺ ἀποκαλύφθηκε πέρυσι ἐντοιχισμένο στὸ ἴδιο βυζαντινὸ κτίσμα⁵.

Τὸ μνημεῖο τοῦ Σύλλα καὶ τὸ ψήφισμα, ὅπως προκύπτει τουλάχιστον ἀπὸ τὴ θέση εὕρεσης, πρέπει νὰ ἦταν στημένα στὴ νοτιοανατολικὴ περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς, ἐνῶ ὁ Ἑρμῆρακλῆς στὴ βορειοδυτικὴ. Ἡ ἀγορὰ, σύμφωνα μὲ τὰ σωζόμενα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τῶν στοῶν τῆς, κάλυπτε ἔκταση διαστάσεων 160×160 μ. περίπου, ἦταν δηλαδὴ τετραπλάσια τοῦ Ἀσκληπιείου⁶. Στὸ μέσο ἢ σὲ κάποιο ἄλλο σημεῖο τῆς πρέπει νὰ δέσποζε, ὅπως σημειώσαμε σὲ προηγούμενες ἐκθέσεις μας, ὁ κύριος ναὸς τοῦ Διὸς Σωτῆρος, σὲ σχέση μὲ τὸν ὁποῖο καθοριζόταν ἡ θέση ἀνίδρυσης τιμητικῶν ἀνδριάντων, σημαντικῶν ψηφισμάτων καὶ διάφορων ἄλλων μνημείων καὶ ἀναθημάτων. Στὸ νότιο τμῆμα τῆς ἀγορᾶς εἶναι πιθανὸ νὰ βρισκόταν καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος. Ὡς πρὸς τὸ μέγεθος, τὴ μορφή καὶ τὴν ὀργάνωση, ἡ ἀγορὰ τῆς Μεσσήνης μπορεῖ νὰ

5. ΠΑΕ 1998, 93, πίν. 38α.

6. Βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, ΠΑΕ 1998, 90-93.

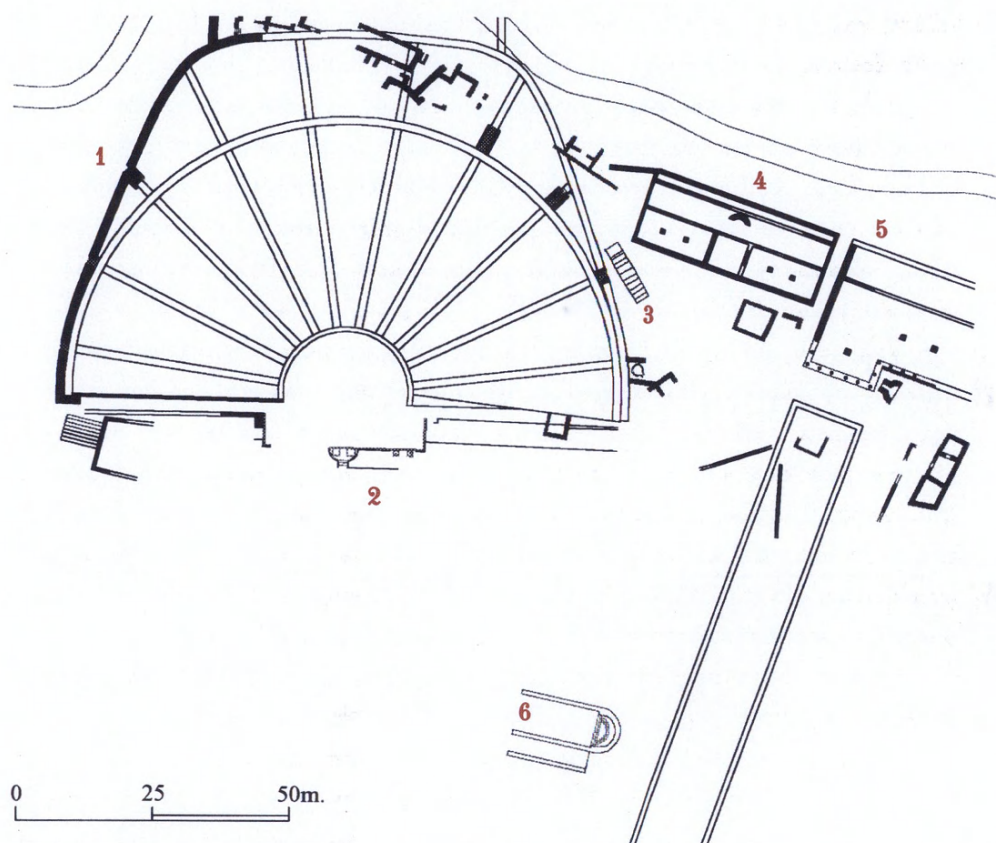
παραβλήθει μὲ ἐκείνην τῆς σύγχρονης καί «προγραμματικά» ἰδρυμένης Μεγαλόπολης, ὅπου μεταξύ ἄλλων ὑπῆρχε καὶ ἱερὸ τοῦ Διὸς Σωτῆρος.

Τὸ Θέατρο

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου προχώρησε σὲ ὅσο βάθος ἐπέτρεψε τὸ νερὸ ποὺ ἀναβλύζει στὸ σημεῖο αὐτό. Παρὰ τὴ μεγάλη καταστροφὴ σώζονται τὰ κατώτατα τμήματα ὧν σχεδὸν τῶν κλιμακοστασίων, ποὺ ὑπολογίζονται σὲ δέκα περίπου, καθὼς καὶ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς πλάκες ἑδρασης τῶν ἐδωλίων (εἰκ. 3). Ὅρισμένα προκαταρκτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τῆς ἀρχικῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου, ὅσο καὶ τῆς ριζικῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ προσκηνίου, τῶν παρόδων καὶ τοῦ κοίλου στὰ ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια, δόθηκαν στὴν ἔκθεσιν τοῦ 1998⁷. Τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό του (λιθόπλινθοι ἀναλημμάτων, λίθινα ἐδῶλια, πλάκες κλιμακοστασίων) ἦταν ἀπόλυτα κατάλληλο καὶ ἑτοιμο γιὰ χρῆσιν, γι' αὐτὸ καὶ λεηλατήθηκε εὐρύτατα κατὰ τὴν Πρωτοβυζαντινὴ καὶ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο, προκειμένου νὰ οἰκοδομηθῇ ἡ παρακείμενη Βασιλικὴ καὶ ὁ γύρω οἰκισμός (εἰκ. 3). Φαίνεται ὅτι ἡ μεταφορὰ τοῦ ὕλικου γινόταν ὀργανωμένα καὶ μὲ κάποια τάξιν, ὅπως δείχνει τουλάχιστον ἡ τοποθέτησιν τῶν λίθινων ἐδωλίων ἀκτινωτὰ καὶ κατὰ διπλὰς σειρὰς, πιθανῶς γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ φόρτωσή τους (πίν. 486). Ἀνάμεσα στοὺς λιθοσωροὺς βρέθηκαν πέρυσι καὶ ὀρισμένοι ἀκτέριστοι Πρωτοβυζαντινοὶ τάφοι, ἐνῶ φέτος σημειώθηκαν καὶ ἀρκετὰ θραύσματα ἐπιτύμβιων μαρμάρινων πλாகῶν (ἀρ. εὐρ. 10866, 10868, 10869).

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς σκηνῆς, στὴν περιοχὴ τῆς ὀρθογώνιας κόγχης τοῦ προσκηνίου, ὅπου εἶχε πέρυσι ἀποκαλυφθῇ τὸ μαρμάρινο ἐνεπίγραφο θάβρο τοῦ τιμητικοῦ ἀνδριάντος τοῦ Κλαυδίου Σαιθίδα, πιθανότατα τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Σαιθίδα Καίλιανου Ι. Τὸ μακροσκελὲς καὶ φλύαρο κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ θάβρου ἐκτείνεται, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, σὲ 41 στίχους, χωρὶς νὰ προκύπτει μὲ βεβαιότητα ἀπὸ τὸν ἐλλιπῶς σωζόμενο τελευταῖο στίχο, ὅτι ἐκεῖ ὁλοκληρώνεται νοηματικὰ καὶ τερματίζει τὸ τιμητικὸ αὐτὸ ψήφισμα. Φέτος βρέθηκαν ἀρκετὰ θραύσματα ἀπὸ

7. ΠΑΕ 1998, 102-106.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Ἅγιος Νικόλαος
2. Θέατρο
3. Κρήνη Ἀρσινόη
4. Βόρεια στοὰ Ἀγορᾶς
5. Ἀγορά
6. Βασιλική

Εἰκ. 3. Τὸ θέατρο καὶ ἡ γύρω περιοχή. Ἡ ρωμαϊκὴ φάση σὲ ἀποκατάσταση.

τὸ ἀπολεπισμένο δεξιὸ μισὸ τῆς ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας τοῦ βάθρου, τὰ ὅποια καὶ συγκολλήθηκαν, προσφέροντας μιὰ περισσότερο ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τοῦ κειμένου. Ἀρκετὰ ἐν τούτοις ἐνεπίγραφα θραύσματα φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ παρόμοιο βάθρο δεύτερου τιμητικοῦ ἀνδριάντος, στημένο στὴν ἴδια κόγχη ἀμέσως δυτικὰ ἀπὸ τὸ προηγούμενο. Τὸ κείμενο θὰ δημοσιευθεῖ μετὰ τὴ μελέτη καὶ τῶν νέων θραυσμάτων, καθὼς καὶ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὴν κόγχη. Ἡ οἰκογένεια τῶν Σαιθιδῶν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἐπιγραφὰς καὶ τὸν Πausanias⁸. Ἀποκατάσταση τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τῆς οἰκογένειας γιὰ διάστημα τεσσάρων ἑως καὶ πέντε γενεῶν ἔχουν ἐπιχειρήσει οἱ I. Tod, ὁ G. Kolbe καὶ πρόσφατα ὁ Chr. Habicht⁹. Ὁ Τιβέριος Κλαύδιος Σαιθίδας Καίλιανός II διετέλεσε «ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου καὶ Ἑλλαδάρχης ἀπὸ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν» μετὰξὺ 139-161 μ.Χ. Δύο μέλη τῆς οἰκογένειας ὑπῆρξαν συγκλητικοί¹⁰.

Βρέθηκαν ἑκατοντάδες θραύσματα ἀπὸ τὴ μαρμάρινη κατακερματισμένη ἐπένδυση τοῦ προσκηνίου. Ξεχωρίζει θραῦσμα μὲ μέρος ἀνάγλυφης παράστασης ψαριοῦ (πίν. 49α). Ἀρ. εὐρ. 10844. Ὑψ. μέγ. 0.084 μ., πλ. μέγ. 0.065 μ., πᾶχ. 0.022 μ. Γύρω στὴν κόγχη ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἀρκετὰ διάσπαρτα θραύσματα γλυπτῶν, πού ἀνήκουν σὲ περισσότερα ἀπὸ ἓνα ἀγάλματα. Μεταξὺ αὐτῶν ἡ ἀριστερὴ κνήμη μαρμάρινου ἀνδριάντα πού εἰκόνιζε πιθανῶς τὸν Κλαύδιο Σαιθίδα (πίν. 49β). Ἀρ. εὐρ. 10846. Ὑψ. μέγ. 0.34 μ., πᾶχ. 0.15 μ. Στὸ κάτω μέρος σώζεται ἡ προεξέχουσα παρυφὴ ὑψηλοῦ ὑποδήματος.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν κόγχη, πλησιέστερα στὴν ὀρχήστρα βρέθηκε θραῦσμα μαρμάρινου ἀγάλματος μὲ ἔντονα διαβρωμένη τὴν ἐπιφάνεια.

8. IG V¹, 1455· PIR 2, C 872, 873, 1004a, 1005· CHR. HABICHT, *Pausanias und seine Beschreibung Griechenlands* (München 1985) 60 καὶ 62· J. H. OLIVER, *Senators from Greece and Macedonia*, στί: *Epigrafia e ordine senatorio, Atti del Colloquio A.I.E.G.I. Roma 1981* (Roma 1982), 595.

9. JHS 25, 1905, 43· IG V¹, 1451, 1455a καὶ 512· CHR. HABICHT, *Kleine Beiträge zur altgriechischen Personenkunde*, REA 100, 1998, 491-494.

10. Γιὰ τὸ ἄξιωμα τοῦ Ἑλλαδάρχου B. PUECH, *Grands-prêtres et helladarques d'Achaïe*, REA 85, 1983, 15-43· A. J. S. SPAWFORTH, *Corinth, Argos, and the Imperial Cult: Pseudo-Julian Letters 198*, *Hesperia* 63, 1994, 211-232.

Ἄρ. εὐρ. 10845. Ὑψ. μέγ. 0.32 μ., πλ. μέγ. 0.22 μ. Σώζεται ἡ δεξιὰ κνήμη ἀνδρικής μορφῆς καὶ τὸ σῶμα μεγάλου πτηνοῦ (ἀετοῦ) σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς κνήμης (πίν. 49γ). Τὸ πτίλωμα στὸ στῆθος τοῦ πτηνοῦ ἐμφανίζεται φολιδωτό. Ἐνδέχεται νὰ εἰκονίζεται αὐτοκράτορας ὡς Ζεὺς¹¹ ἢ τὸ πιθανότερο, λόγω τοῦ μικροῦ μεγέθους, Γανυμήδης μὲ τὸν ἀετὸ τοῦ Διός.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς ὀρχήστρας προέρχεται καὶ τὸ κάτω μέρος ἀπὸ τὸν κορμὸ ἀγαλματιδίου Ἀφροδίτης ἀναδυομένης μὲ συμφυὴ τὴν πλίνθο, πιθανῶς τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (πίν. 50α-β). Ἄρ. εὐρ. 10847. Ὑψ. μέγ. 0.25 μ., πλ. 0.145 μ. Ἡ θεὰ συγκρατεῖ μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ τὴ μάζα τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου της, ποὺ ἔχει ἤδη κυλήσει φιλάρεσκα χαμηλότερα ἀπὸ τὸ αἰδοῖο της, καλύπτοντας μόνον τὰ πόδια. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀριστερὸ λυγισμένο πόδι της ὑπάρχει πεσσίσκος.

Κοντὰ στὴν εἴσοδο τῆς ἀνατολικῆς παρόδου τοῦ θεάτρου, ἦλθαν στὸ φῶς ἀσβεστολιθικὲς ὀρθογώνιες πλάκες, ποὺ ἀνήκουν στοὺς ὀρθοστάτες μεγάλου βάθρου χάλκινων ἀνδριάντων. Ἀκέραιος διατηρεῖται μόνον ὁ ἐνεπίγραφος ὀρθοστάτης τῆς πρόσθιας πλευρᾶς. Ἄρ. εὐρ. 10829. Ὑψ. 0.725 μ., μῆκ. 0.114 μ., πᾶχ. 0.245 μ. Κατὰ μῆκος τῆς κάτω παρυφῆς ὑπῆρχε ἔξεργος κανόνας, ποὺ ἔχει κατὰ τὸ πλεῖστον ἀποκοπεῖ, ἐνῶ κατὰ μῆκος τῆς ἄνω παρυφῆς ἔφερε κυμάτιο, μᾶλλον λέσβιο ἀνεστραμμένο, ποὺ ἔχει πλήρως ἀπολαξευθεῖ, γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ δεύτερη οἰκοδομικὴ χρῆση τῆς πλάκας. Δύο τόρμοι γιὰ σιδερένιους συνδέσμους στὰ ἄκρα τῆς ἄνω στενῆς πλευρᾶς καὶ δύο τόρμοι γιὰ κατακόρυφη γόμφωση στὰ ἄκρα τῆς κάτω σώζουν καὶ ὑπολείμματα τῆς μολυβδοχόησης. Στὴν πρόσθια ὄψη ἡ ἐξῆς τετράστιχη ἐπιγραφή (πίν. 51α):

Παγκράτη - Παγκράτεος ὦ νικάσαντα

Πύθια - παῖδας - στάδιον δίαυλον

ὁ δᾶμος - ἀνέθηκε.

vacat

Δαμοχάρης - Ἀγίας ἐπόησαν.

11. Π. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, Ζητήματα τῆς εἰκονογραφίας καὶ τῆς παρουσίας τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων στὴν Ἑλλάδα, ΑΕ 1995, 22-223, πίν. 596-60.

Ἐπιμελημένη γραφή μὲ γράμματα ὕψους 0.15-0.25 μ. τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἰδιόμορφος ὁ χωρισμὸς λέξεων μὲ παῦλες. Ἡ ἐπιγραφή παρουσιάζει πολλαπλὸ ἐνδιαφέρον. Κατ' ἀρχὴν ἀναφέρεται ὡς ἀναθέτης ὁ δῆμος ἀντὶ τῆς πόλεως¹². Ὁ Μεσσήνιος γλύπτης τοῦ 2ου/1ου αἰ. π.Χ. Ἀγίας, ὁ πατέρας του Ἀριστομένης καὶ ὁ γιὸς του Πυριλάμπης (μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ καὶ ὡς Πυρίλαμπος)¹³, ἀμφότεροι γλύπτες ἐπίσης, μᾶς ἦταν ὡς σήμερα γνωστοὶ μόνον ἀπὸ τὰ ἐνεπίγραφα βάθρα τους ποὺ ἔφεραν εἰκόνες ἀθλητῶν ἀνδρὺς στὴν Ὀλυμπία (IuO 397-399, 5 καὶ 400, 4) καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Παυσανία (6.3.13, 6.15.1 καὶ 6.16.5). Ὁ γλύπτης Δαμοχάρης, ὅπως καὶ ὁ Μεσσήνιος πυθιονίκης δρομέας Παγκράτης Παγκράτεος, δὲν εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ φιλολογικὲς ἢ ἄλλες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες.

Κρίνουμε σκόπιμο νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ ὅτι σὲ μικρὴ ἀπόσταση βόρεια ἀπὸ τὸ θέατρο βρίσκεται ἐρειπωμένο βυζαντινὸ ἐκκλησάκι, γνωστὸ μὲ τὸ ἀρβανίτικο ὄνομα «Κλησα-κούκιε», δηλαδὴ ἐκκλησία κόκκινη. Τὸ ὄνομα ὀφείλεται κατὰ τὴ γνώμη μου στὸ γεγονός ὅτι στὴ νοτιοανατολικὴ ἐξωτερικὴ γωνία τοῦ ὑπῆρχε ἐντοιχισμένη βάση ἀγάλματος μεγάλων διαστάσεων ἀπὸ πορφυρὸ ἀσβεστόλιθο καὶ ὅχι στὴν παρουσία τῶν «ἐρυθρῶν πλίνθων» τῆς τοιχοποιίας, ὅπως δέχεται ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος¹⁴. Ἡ βάση αὕτη ἀποτοιχίστηκε τὸ 1990 καὶ μεταφέρθηκε στὸ αἶθριο τοῦ Μουσείου, ὅπου ἐκτίθεται σήμερα:

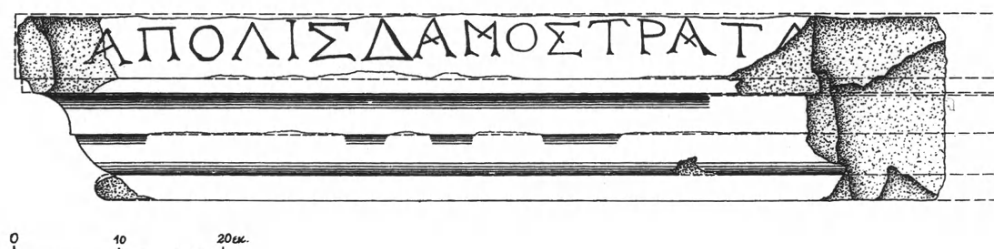
Ἀρ. εὗρ. 2079. Τὸ ἀριστερὸ πρόσθιο τμήμα ἀπὸ τὴν κυματιοφόρο στέψη ὀρθογώνιου βάθρου. Τὰ ἐλλείποντα τμήματα τῆς στέψης ἦταν κατασκευασμένα ἐπίσης ἀπὸ πορφυρὸ λακωνικὸ ἀσβεστόλιθο καὶ συνδέονταν μεταξύ τους μὲ σιδερένιους συνδέσμους. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια φέρει τρεῖς ἐγκοπές (ἀκέραια σώζεται ἡ μία) γιὰ τὴ στερέωση χάλκινου ἀγάλματος. Στὴ δεξιὰ γωνία τῆς

12. Ὁ δῆμος ἀναφέρεται καὶ στὶς IG V¹, 1425 καὶ 1432, στ. 42.

13. Ἡ διακεκριμένη συνάδελφος BRUHILDE SISMONDO RIDGWAY, *Hellenistic Sculpture* II (Wisconsin 2000), 259, πρόσθεσε ἕνα εἰρωνικὸ [sic] δίπλα στὴ λέξη Πυρίλαμπος, πιστεύοντας ὅτι ἔχω κάνει λάθος. Θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ ἐρευνήσει καλύτερα τὸ θέμα. Μαρτυρεῖται καὶ ἕνας Σικυνώνιος γλύπτης Πυριλάμπης: G. MADDOLI, *Pyrilampes, dimenticato scultore di Sicione, e la cronologia di Pyrilampes di Messene*, *DialArch* 1989, Σειρὰ 3, τόμ. 7, 65-69.

14. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης, *ABME* 11, 1969, 128, σημ. 3.

Εἰκ. 4. Ἡ στέψη τοῦ πορφυροῦ βάθρου τῆς Δαμοστράτας.

ἄνω ἐπιφάνειας ὑπάρχει τόρμος τετράγωνης διατομῆς, 0.03×0.03 μ. καὶ βάθους 0.025 μ. Στὸ μέτωπο πάνω ἀπὸ τὰ κυμάτια ἡ ἐπιγραφή (εἰκ. 4, πίν. 516):

Ἀ πόλις Δαμοστράταν [- - - - -].

Ὑψ. γραμμ. 0.035 μ. 1ου αἰ. μ.Χ. Τὸ χάλκινο ἄγαλμα τῆς τιμωμένης, μεγέθους μεγαλύτερου ἀπὸ τὸ φυσικό, πρέπει νὰ ἦταν στημένο στὴν περιοχὴ τοῦ θεάτρου ἢ τῆς ἀγορᾶς. Εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ ταυτίζεται ἡ Δαμοστράτα μὲ τὴν [- - -]στράταν Τεισάρχου θυγατέρα, τὴν ὁποία τιμᾷ μὲ ἄγαλμα «ἀρετᾶς ἕνεκεν» ἡ πόλις (IG VI, 1457), μολονότι ἡ κατάληξη -στράτα εἶναι μάλλον συνηθισμένη στὰ γυναικεῖα ὀνόματα τῆς Μεσσήνης.

Ἡ Βασιλική

Ὁ σύγχρονος μὲ τὴ Βασιλικὴ οἰκισμὸς εἶχε, ὅπως διαπιστώνεται, μεγάλες διαστάσεις, κάλυπτε ὅχι μόνο τὴν περιοχὴ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς κρήνης Ἀρσινόης, ἀλλὰ καὶ μεγάλο μέρος τῆς ἀγορᾶς. Εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ ἀποτελεῖ ἐνιαῖο σύνολο μὲ τὸν Πρωτοβυζαντινὸ οἰκισμὸ στὰ ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπείου. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Βασιλικῆς πραγματοποιεῖται ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς Βυζαντινολόγου Βασιλικῆς Πέννα. Φέτος ἀποκαλύφθηκε τμήμα τοῦ νότιου κλίτους, πού φέρει πλακόστρωση ἀπὸ ἀνισομεγέθεις καὶ ἀκανόνιστα τοποθετημένες πλάκες. Ἔχει πλάτος 3.50 μ. (τὸ κεντρικὸ κλίτος ἔχει πλάτος 6.50 μ.) καὶ πάχος τοίχων 0.70 μ. Μὲ ἐγκάρσιους τοίχους διαιρεῖται σὲ τρία διαμερίσματα. Τὸ νοτιότερο μερικῶς ἀνεσκαμμένο διαμέρισμα δὲν ἔχει πλακό-

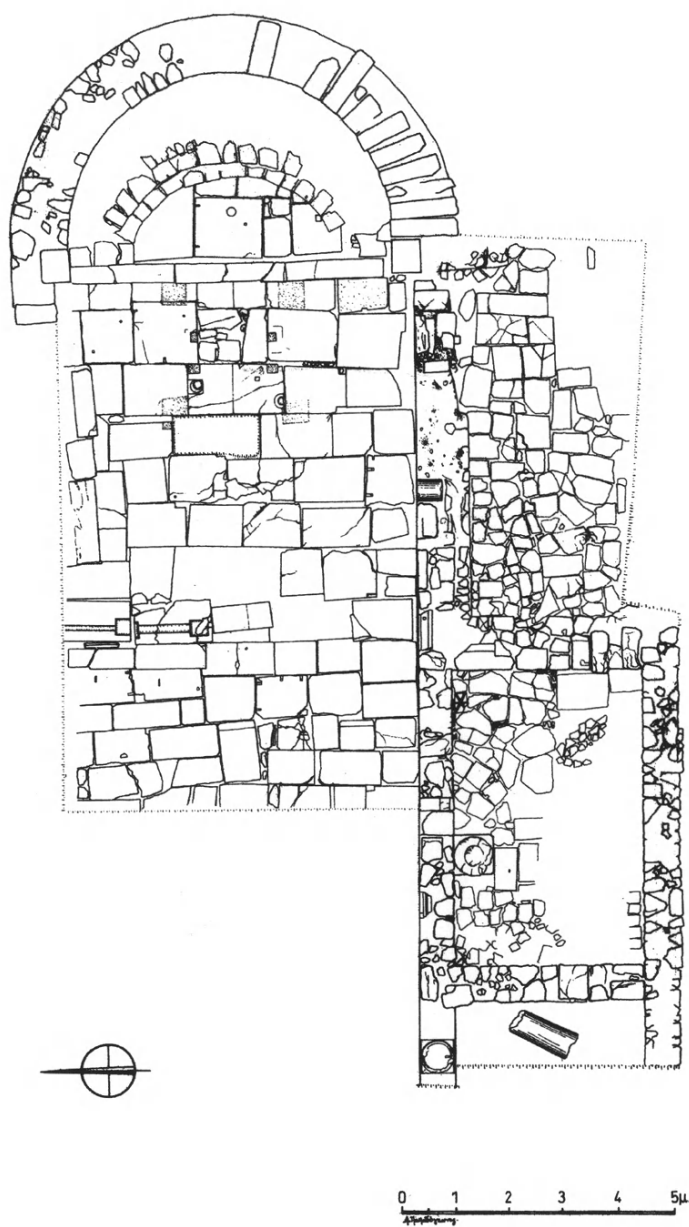
στρωση, ἐνῶ στή δυτική πρὸς τὸ κεντρικὸ κλίτος πλευρά του ὑπάρχει στυλοβάτης ἀντὶ γιὰ τοῖχο μὲ τὴ βάση μάλιστα ἐνὸς ἰωνικοῦ κίονα στή θέση του (εἰκ. 5). Στὸ κεντρικὸ διαμέρισμα ἤλθαν στὸ φῶς δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, πού φαίνεται νὰ ἀνήκουν στή νεώτερη Μεσοβυζαντινὴ φάση τῆς Βασιλικῆς. Ὁ νεκρὸς τοῦ νοτιότερου τάφου συνοδευόταν καὶ ἀπὸ προχοῖδιο. Στὸ βορειότερο διαμέρισμα τοῦ νότιου κλίτους σώζεται μερικῶς κτιστὸ ἔδρανο κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ νότιου ἐγκάρσιου τοίχου (εἰκ. 5).

Τόσο στοὺς τοίχους τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους, ὅσο καὶ στὶς πλακοστρώσεις ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὕλικὸ ἀπὸ προγενέστερα οἰκοδομήματα Ἑλληνιστικῶν καὶ Ρωμαϊκῶν χρόνων, κυρίως ἀπὸ τὸ παρακείμενο θέατρο, βάθρα ἀνδριάντων καὶ ἐνεπίγραφες στήλες ἀπὸ τὴν ἀγορά, καθὼς ἐπίσης ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς παλαιότερης φάσης τῆς ἰδίας τῆς Βασιλικῆς, ὅπως μαρμάρινα τραπεζοειδῆ κιονόκρανα, πεσσοί, βατῆρες καὶ θωράκια τοῦ τέμπλου. Θραῦσμα ἐνεπίγραφης στήλης ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Ἀρ. εὐρ. 10447. Τμῆμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης σπασμένο ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές. Ὑψ. μέγ. 0.305 μ., πλ. μέγ. 0.165 μ., πᾶχ. 0.125 μ. Σώζει τοὺς ἐξῆς δεκατέσσερις στίχους ἐπιγραφῆς (πίν. 52α):

```

-----
[ - - - - - ] EANT[ - - - - - ]
[ - - - - - ] ΗΣΑ[ - - - - - ]
[ - - - - - ] ιαι κυ[ - - - - - ]
[ - - - - - ] αμίας καὶ [ - - - - - ]
5 [ - - - - - ] Ι ια ἐπὶ τὴν Η[ - - - - - ]
[ - - - - - ] τῆς Θεοτι[ - - - - - ]
[ - - - - - ] ερου προξε[ - - - - - ]
[ - - - - - ] κομένει Ο[ - - - - - ]
[ - - - - - ] γενόμεν[ην - - - - - ]
10 [ - - - - - ] στράτου Νικ[ - - - - - ]
[ - - - - - ] Νικιππίδαν[ - - - - - ]
[ - - - - - ] Λ]υσικράτη Λυσ[ - - - - - ]
[ - - - - - ] ας τῆς πόλεω[ς - - - - - ]
[ - - - - - ] -δ[σα καὶ τοῖς ἄλ[λοις - - - - - ]
-----

```


Εἰκ. 5. Κάτοψη τῆς Βασιλικῆς. Κεντρικὸ καὶ νότιο κλίτος.

Ὑψ. γραμμ. 0.01 μ., διαστ. 0.005 μ. 2ου/1ου αἰ. π.Χ. Τὸ μέγεθος καὶ ὁ τύπος τῶν γραμμμάτων, καθὼς καὶ τὸ πάχος τῆς στήλης παρουσιάζουν στενὴ συγγένεια μὲ τὸ ψήφισμα ἀρ. εὐρ. 1353¹⁵. Ἡ διάλεκτος εἶναι ἰωνικὴ, γεγονὸς πὺν δηλώνει ὅτι τὸ ψήφισμα ἔλαβε χώρα σὲ ξένῃ πόλῃ, ἥ ὅποια τιμᾶ πιθανότατα καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ Μεσσήνιους ἀξιωματοῦχους ὡς προξένους καὶ εὐεργέτες. Τὰ ὀνόματα Νικιππίδας καὶ Λυσικράτης ἀπαντοῦν συχνὰ στὴ Λακωνία καὶ τὴ Μεσσηνία.

Ἀπὸ τὰ θραύσματα δύο στηλῶν πὺν προέρχονται ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο τοῦ νότιου κλίτους, τὸ ἓνα (ἀρ. εὐρ. 10776) ἀποτελεῖ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο κατάλογο τοῦ 4ου/3ου αἰ. π.Χ. ἄγνωστου εἴδους (ἴσως ἐφήβων). Τὸ θραῦσμα τῆς δεύτερης ἀσβεστολιθικῆς στήλης, ἀρ. εὐρ. 10777, εἶναι σπασμένο ἄνω, κάτω καὶ δεξιὰ. Ὑψ. μέγ. 0.39 μ., πλ. μέγ. 0.45 μ., πάχ. 0.118 μ. Φέρει ἐπιγραφὰς στίς τρεῖς σωζόμενες πλευρές, τὴν πρόσθια (Α), τὴν πίσω (Β) καὶ τὴν ἀριστερὴ στενὴ (Γ) (πίν. 526):

Πλευρὰ Α

- - - - -

[- - - -]ιμων

[- - - -]ος

[. .]θι[- -]

[- - - - -]

[. .]ο[. :⁵ .]ο[ς]

Ν[. .]δάμιος

Εὐφορι[- -]

Πολυρήνιος Θρίας Θαρσέας

Μεγαλοπολίται

Ἔντιμος

Μεγαρέας Φ[- -]

Θεόφαντος

Πλευρὰ Γ

- - - - -

[- - - -]θε[ος]

Ἀριστίππου

Ἀργεῖος

[Μ]ε[ν]άλκης Ἀ[. .]-

[. .] Τεγεάτας

[. .]ων Φυλάρχου

Ζακύνθιος

Εὐρυκρατίδας

[. .] Ἀναξάνδρου

[. .] ΛΑΙΩΝ

Ξένων Ἀγιάρχου

Μεγαλοπολίτας

15. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΙΑΕ* 1989, 91, πίν. 70α· *SEG* 41, 326· *BullEpigr.* 1994, 341.2.

Ἀριστομέν[ης]	[.]α [.]ενίας
[. . .]ωρος	[. . .]λόχου
Να[- - -]	- - - - -

Πλευρά Β

- - - - -

[- - -]ρος Εὐάρχου
 [- -]εόκριτος Εὐάρχου
 [- -]αθος [ῚΡ]οδά[ν]θο[υ] Θαρίων
 [- - -]αρις [.]αλύμα Παίωνος
 [- - - -]ρ [Εὐ]δάμου Μνασέας
 [- -]λιστίδας Θώπα Μνασέα
 - - - - -]οκλῆς Εὐρυφάεως
 [- - -]ολας [. . ^{ε7} . .]μάχου
 [- - -]οσθε[. . ⁵ : ⁶ . .]ατέα
 [- - -]θίας [Λ]ευ[κα]ρίωνος Γόργος
 [- - - -]νετος Κέ[.]ωνος Ἴπποθράσο
 [- - - -]ος Πολύστρατος Μεγακλῆς
 [- - - -]ς Ἀρίστιος Σύμμαχος Μίδα
 [- -] Σάτυρος Θρασέα [.]αναρις
 [- -] Καλλικράτης Πολυξενίδα[ς]
 [- - -]Κλεόξενος Πρόδικος *vac.*
 [- - Ν]ικόστρατος Πελλίας
 [- - - - -]τέα
 - - - - -

Ἰψ. γραμμ. 0.018 μ. 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ παρουσία σύγχρονων ἐπιγραφῶν καὶ στὶς τρεῖς σωζόμενες πλευρὲς τῆς στήλης καὶ πιθανῶς καὶ στὴ σπασμένη τέταρτη στενὴ, εἶναι μοναδικὴ γιὰ τὰ μέχρι στιγμῆς δεδομένα τῆς Μεσσήνης. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνομοιογένεια τῶν ἀναγραφῶν δυσχεραίνει τὴν κατανόησιν τοῦ χαρακτῆρα τῶν καταλόγων. Στὴν πλευρὰ Α τὰ ὀνόματα δὲν συνοδεύονται ἀπὸ πατρώνυμο, ἐνῶ στὸν στίχο 10 ἐμφανίζονται τὰ ἐθνικὰ Μεγαλοπολῖται καὶ Πολυρ(ρ)ήνιος (;). Στὴν πλευρὰ Β ὑπάρχουν τὰ πατρώνυμα, ἐνῶ τὰ ὀνόματα Θαρίων Παίωνος, Μνασέας Μνασέα καὶ Γόργος Ἴπποθράσο ἀποτελοῦν

προσθήκες ἐκ τῶν ὑστέρων, ἡ τελευταία μάλιστα περιγεγραμμένη. Στὴ στενὴ πλευρὰ Γ, κάτω ἀπὸ κάθε ὄνομα καὶ πατρώνυμο, ἀναγράφεται ἡ ἐθνικότης: Ἀργεῖος, Τεγεάτας, Ζακύνθιος, [. .]ΛΑΙΩΝ καὶ Μεγαλοπολίτας, γεγονός πὺ προσδίδει ἰδιαίτερη πολιτικὴ σημασία στὸ ἀποσπασματικὰ δυστυχῶς σωζόμενο κείμενο.

Περιοχὴ Ἀσκληπιείου

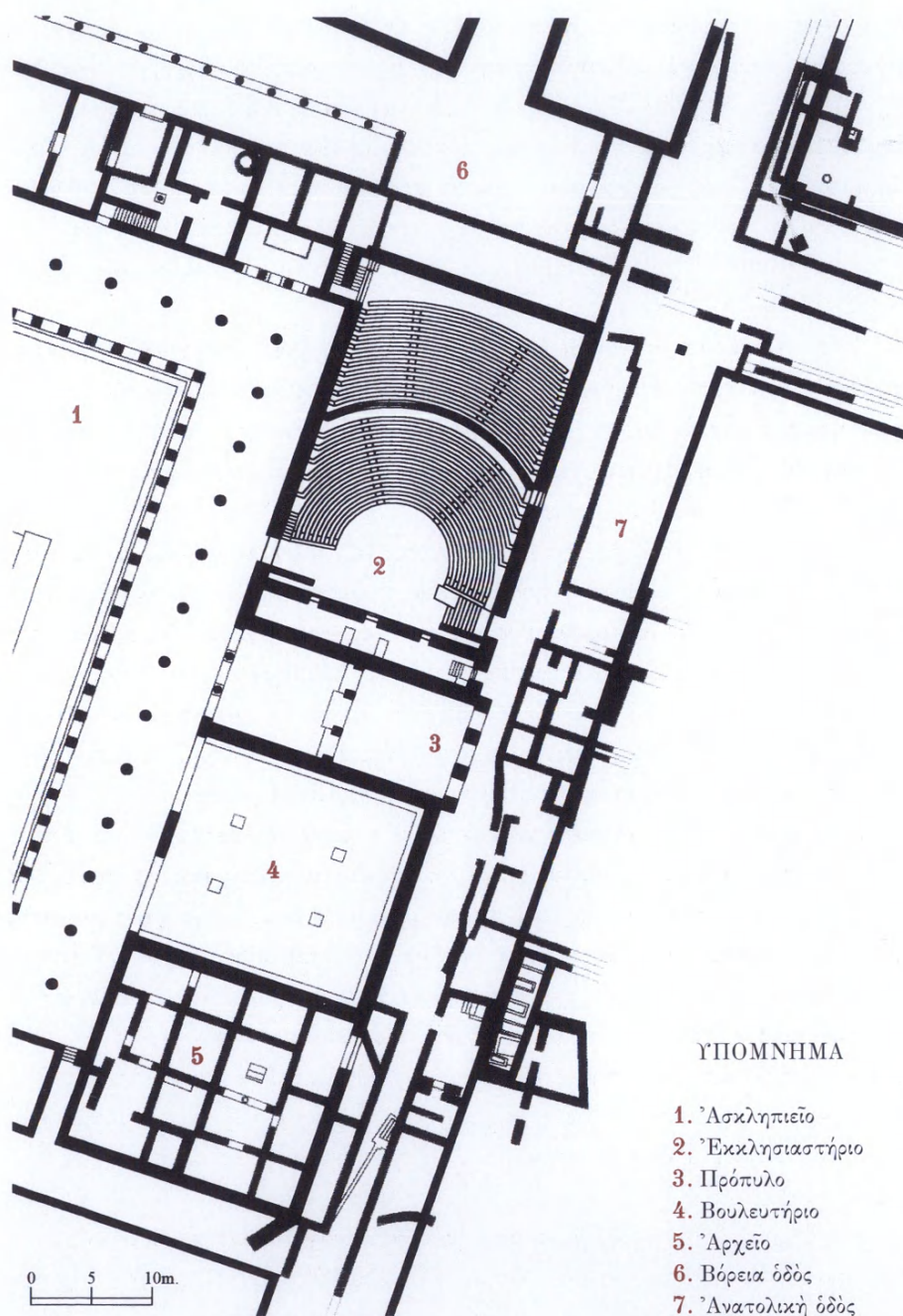
Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν ἀποκατάστασης-ἀναστήλωσης τοῦ προσκηνίου καὶ τοῦ κάτω κοίλου τοῦ Ἐκκλησιαστηρίου, στὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπιείου (πίν. 53α), πραγματοποιήθηκαν καὶ ἐργασίες διαμόρφωσης τῆς ἀνατολικῆς ὁδοῦ, ὅπου βρίσκεται ὁ Πρωτοβυζαντινὸς οἰκισμὸς, καθὼς καὶ τοῦ γύρω χώρου (εἰκ. 6). Πραγματοποιήθηκε ἐπίσης ἐπιμελὴς καθαρισμὸς τοῦ ἐρειπωμένου Βυζαντινοῦ ναΐσκου, τοῦ ἀφιερωμένου σὲ ἄγνωστο Ἅγιο, πὺ ἐξεῖχε ἀπὸ τὸ ἔδαφος σὲ ἀπόσταση 90 μέτρων περίπου ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο. Δὲν καλύπτονταν μόνον ἀπὸ τὴ βλάστηση, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ σωροὺς λίθων καὶ χωμάτων, ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους «χαλιάδες», ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦν οἱ ντόπιοι, μέσα στοὺς ὁποίους ἐντοπίστηκαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προερχόμενα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, καθὼς καὶ θραῦσμα γλυπτοῦ:

Ἀρ. εὗρ. 10195. Ὑψ. μέγ. 0.48 μ., πλ. μέγ. 0.18 μ., πάχ. μέγ. 0.13 μ. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ πόδι μαρμάρινου ἀγάλματος μεγάλου μεγέθους (πίν. 54α). Καλύπτεται ἀπὸ ἱμάτιο, μὲ τὸ ὁποῖο ἦταν σφικτὰ τυλιγμένη ἡ μορφή. Οἱ πτυχές συνωστίζονται ἀνήσυχα καὶ μὲ ἔνταση γύρω ἀπὸ ἐλαφρὰ διόγκωση τῆς σάρκας, στὸ ὕψος μᾶλλον τοῦ ἀριστεροῦ ἰσχίου. Ἔργο ποιότητος Ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Θραύσματα γλυπτῶν, ἀναθηματικῶν κυρίως ἀναγλύφων καὶ ἐπιγραφές ἤλθαν στὸ φῶς καὶ κατὰ τὴν καθαίρεση σύγχρονου μανδρότοιχου στὰ ὅρια τοῦ ἀγροῦ πρώην ἰδιοκτησίας Γεωργακόπουλου, βορειότερα ἀπὸ τὸ παραπάνω ἐκκλησάκι καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΒΑ τοῦ Ἐκκλησιαστηρίου. Ἀπὸ τὰ γλυπτὰ ξεχωρίζουμε τὰ παρακάτω:

Ἀρ. εὗρ. 10215. Θραῦσμα ἀναγλύφου ἀπὸ τοπικὸ ἀσβεστόλιθο. Ὑψ. μέγ. 0.22 μ., πλ. μέγ. 0.27 μ., πάχ. 0.10 μ. (πίν. 53β). Σῶζεται μέρος ἀπὸ τὸν κορμὸ γυναικείας μᾶλλον μορφῆς ἀπὸ τὴ μέση ἕως τοὺς μηροὺς περίπου. Φοράει πτυχωμένο χιτῶνα καὶ λεῖο (δερμάτινο;) ἀπὸ πάνω ἐπίδημα. Κρατᾷ

Εἰκ. 6. Κάτοψη τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ τῶν πέριξ.

μέ τὸ ἀριστερὸ χέρι μάλλον λαμπάδα ὑψηλόκορμη στὸν τύπο τῆς Ἀρτέμιδος Φωσφόρου. Χειρωνακτικὴ ἐργασία τοπικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 3ου/2ου αἰ. π.Χ.

Ἄρ. εὗρ. 10208. Ὑψ. μέγ. 0.45 μ., πλ. μέγ. 0.30 μ., πάχ. 0.10 μ. Θραῦσμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τοπικὸ ἀσβεστόλιθο (πίν. 546). Παρὰ τὴν ἔντονη διάβρωση διακρίνεται ὀρθία γυναικεία μορφή κατὰ μέτωπον. Φοράει ποδὴρη ἀδρὰ πτυχωμένο χιτῶνα ποὺ σχηματίζει βαθιὰ κόλπωση. Ἔχει στάσιμο τὸ δεξιὸ καὶ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ πόδι. Χειρωνακτικὴ ἐργασία τοπικοῦ ἐργαστηρίου.

Στὴν ἴδια μέ τὰ παραπάνω κατηγορία λαϊκῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων ἀπὸ τοπικὸ ἀσβεστόλιθο, συχνῶν στὴ Μεσσήνη, ἀνήκει καὶ τὸ ἄνω μέρος πεσσίσκου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ποὺ βρέθηκε δίπλα στὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου τοῦ Ἐκκλησιαστηρίου, χρησιμοποιημένο στὴν ἐπίστρωση τῆς Πρωτοβυζαντινῆς ὁδοῦ.

Ἄρ. εὗρ. 10853. Ὑψ. μέγ. 0.27 μ., πλ. 0.11 μ., πάχ. 0.085 μ. Τὸ πλάτος τοῦ πεσσίσκου μειώνεται προοδευτικὰ πρὸς τὰ πάνω καὶ ἀπολήγει σὲ κυμάτιο. Στὴν ἔντονα φθαρμένη κύρια ὄψη διακρίνεται τὸ πρόσθιο μέρος ἐλισσόμενου πρὸς τὰ ἄνω ἔξεργου φιδιοῦ (πίν. 55α). Ἀνάθημα σὲ ἱερὸ χθόνιας θεότητας ἢ ἥρωος.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν ἴδια θέση, τόσο γιὰ τὸ περιεχόμενο ὅσο καὶ γιὰ τὴ χρονολογικὴ πρωιμότητά τους:

Ἄρ. εὗρ. 10263. Ἐνεπίγραφη πλίνθος ἀπὸ ἀσβεστόλιθο σπασμένη ἀριστερὰ καὶ πίσω. Ἀπὸ τὸ κτῆμα πρώην ιδιοκτησίας Γεωργακόπουλου. Ὑψ. 0.155 μ., πλ. μέγ. 0.296 μ., πάχ. 0.225 μ. (πίν. 556). Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια φέρει λοξὰ τοποθετημένη τετράγωνη ἐγκοπή, 0.09×0.095 μ., γιὰ τὴν ἔνθεση πεσσίσκου ἢ ἐρμαϊκῆς στήλης, ἐνῶ στὰ ἀριστερά της σώζεται μέρος μικρότερης κυκλικῆς ἐγκοπῆς (πίν. 56α). Στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια φέρει τὴν ἐξῆς ἐξάστιχη ἐπιγραφή:

	[- - - - -]	γροφεὺς
	[- - - - -]ς	Ἀριστόδαμος
	[- - - - -]εος	θεῶν ἀγῆτηρ
	[- - - - -]δα	Εὐτυχος
5	[- - - - -]μέρου	πρόσπολος
	[- - - - -]δα	Λυδεύτυχος

Τὰ γράμματα εἶναι ἀνισομεγέθη (0.01 - 0.02 μ.), ἀλλὰ μὲ ἐπιμέλεια χαραγμένα καὶ θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ βάση τὸν τύπο τους στὸν πρῶμο 3ο αἰ. π.Χ. Στὴν ἀριστερὴ στήλῃ σώζονται οἱ καταλήξεις πατρώνυμων πέντε τουλάχιστον ὀνομάτων, ἐνῶ στὴν τελευταία δεξιὰ στήλῃ τρία ὀνόματα συνοδευόμενα ἀπὸ τοὺς τίτλους τῶν ἀξιωματῶν τους: ὁ γροφεὺς (=γραφεὺς) Ἀριστόδαμος, ὁ ἀγητὴρ θεῶν Εὐτυχὸς καὶ ὁ πρόσπολος Λυδεύτυχος. Μὲ βάση τὴ μορφή καὶ τὶς διαστάσεις τοῦ λίθου καὶ τῶν γραμμάτων, εἰκάζεται ὅτι τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς ἀντιστοιχεῖ στὸ ἓνα τρίτο περίπου τοῦ ὅλου. Ὁ κατάλογος ἐπομένως τῶν ὀνομάτων ἀριστερὰ θὰ πρέπει νὰ ἀπλωνόταν σὲ τρεῖς τουλάχιστον στήλες. Παρουσιάζει ἀντιστοιχίες μὲ τοὺς καταλόγους τῶν κιστιοκόσμων καὶ προστατῶν τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν γραφέα (γραμματέα) καὶ τὸν πρόσπολο (ὕπηρετή) μὲ τὸ ἀμάρτυρο ὄνομα Λυδεύτυχος, εἰδικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀγητῆρος θεῶν. Σύμφωνα μὲ τὸ λεξικὸ Liddel-Scott-Jones ἡ λέξη ἡγήτωρ στὴν Κύπρο ἀπαντᾷ ὡς τίτλος τοῦ ἀνώτατου ἱερέα τῆς Ἀφροδίτης, ἐνῶ ὁ Ἡσύχιος ἐρμηνεύει τὴ λέξη ὡς «ὁ ἱερωμένος, ἄτιμος. ἐν δὲ τοῖς Καρνείοις ὁ ἱερωμένος τῆς θεοῦ. καὶ ἑορτὴ Ἀγητόρια». Ἀγήτωρ εἶναι τὸ ἐπίθετο τοῦ Ἀπόλλωνος Ὑπερτελεάτα στὴν Ἀσωπὸ τῆς Λακωνίας (Παυσ. 3.22.10)¹⁶. Μποροῦμε ἐπομένως νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἐπιγραφή μας ἀφορᾷ σὲ ἀξιωματούχους σχετιζόμενους μὲ τὴ λατρεία θεοτήτων περισσότερων τῆς μιᾶς ἢ ζεύγους θεοτήτων, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ πληθυντικός «θεῶν ἀγητῆρ». Τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ σχετίζονται μὲ τοὺς Καρνεῖους θεοὺς, ποὺ λατρεύονταν στὴν κώμη τῆς Μεσσήνης Ἀνδανίαν^{16α}.

Ἀρ. εὐρ. 10265. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μέρος ἀσβεστολιθικῆς στήλης. Βρέθηκε στὴν ἴδια θέση μὲ τὴν προηγούμενη ἐπιγραφή. Ὑψ. μέγ. 0.33 μ., πλ. μέγ. 0.32 μ., πάχ. 0.145 μ. Διατηροῦνται οἱ παρακάτω δεκατέσσερις στίχοι ἐπιγραφῆς (πίν. 566):

16. IG V¹ 977.

16α. Βλ. καὶ τὸν χρησμὸ ποὺ δόθηκε στὸν ἱεροφάντη Μνασίστρατον στὸ Ἄργος: Μ. ΠΙΕΡΑΡΤ, *Kernos* 3, 1990, 330-331.

[- - - - - Με]-
γαλοπ[ο]λιτᾶν Δα[- - - - -]
Ἀλκῖνος, Καλιππί[δας- - - - -]
Καλλίδαμος, Νικά[- - - - -]
Καλλικράτης, Τίμων, Φι[- - - - -]
Κλεοπάμων, Δαμέων, Δαμάγ[ητος]
στραταγὸς Παιδίας Ἴππα[ρχος- - -]
των ἐπιμελητᾶς Ξενοφάν[- - - - -]
Μεγακλῆς, Πυθέας, Κλε[- - - - -]
ανδρος, Δαμάγητος, [- - - - -]
Ἄγαθις, Θέρρανδρ[ος- - - - -]
Ἀριστείδας, Εὐθυ[- - - - -]
οχος, Φαίνων, Ἐτ[- - - - -]
Τιμανορίδας υ υ [- - - - - δαμιο]-
ργοί· Κλέων [- - - - -]
- - - - -

Υψ. γραμμ. 0.006-0.01 μ. 4ου αἰ. π.Χ. Μεταξὺ τῶν ὀνομάτων ὑπάρχει διάστημα ἑνὸς γράμματος. Τὰ ὀνόματα Δαμέων καὶ Θέρρανδρος δὲν μαρτυροῦνται. Ἡ παρουσία σημαντικῶν ἀξιομάτων, ὅπως στραταγός, ἵππαρχος καὶ δαμιουργοὶ δηλώνει τὸν ἱστορικὸ καὶ ταυτόχρονα στρατιωτικό-πολεμικὸ χαρακτήρα τοῦ κειμένου, ὅπου ἐμπλέκονται καὶ Μεγαλοπολῖται. Τὸ περιεχόμενόν της ἐνδέχεται νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ταραγμένη γιὰ τὴν Πελοπόννησο περίοδο τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μέχρι καὶ τὴν ἀπόπειρα κατάληψης τῆς Μεσσήνης ἀπὸ τὸν Δημήτριο Πολιορκητὴ τὸ 295 π.Χ., καθὼς καὶ τὴν ἀνάθεση τῆς χάλκινης ἀσπίδας στὸ ἱερὸ τῶν Διοσκούρων ἀπὸ τὸν Καλιππίδα, ὁ ὁποῖος πιθανὸν νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Καλιππίδα τῆς παραπάνω ἐπιγραφῆς¹⁷.

Στάδιο

Οἱ ἀποθέσεις τοῦ χειμάρρου ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸ πέταλο τοῦ Σταδίου ὥς τὸ ἐπίπεδο τοῦ στίβου καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ κατασκευὴ τοῦ ὑπόγειου

17. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1994, 84-85, πίν. 9· IG V¹, 1426· SEG 41, 1991, 321.

ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ. Στὴν τελευταία φάση χρήσης τοῦ Σταδίου, αὐτὴν τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., τὸ κάτω διάζωμα τοῦ πετάλου κλείστηκε μὲ χαμηλὸ στηθαῖο, κτισμένο πολὺ πρόχειρα μὲ παντοειδῆ ὕλικά, ἀκόμη καὶ μὲ ἐδῶλια τῆς κατώτατης σειρᾶς τοῦ ἴδιου τοῦ Σταδίου, γιὰ λόγους ποὺ μᾶς ἦταν ἄγνωστοι. Φέτος παρατηρήθηκε ὅτι ὑπάρχουν κατὰ κανονικὰ διαστήματα, ἀπέχοντα μεταξύ τους 2.50 μ. περίπου, κυκλικές ὁπές (τόρμοι) στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν ἐδωλίων τῆς δεύτερης ἀπὸ κάτω σειρᾶς γιὰ τὴ γόμφωση σιδηρῶν πασσάλων φράκτου. Φαίνεται ὅτι τόσο ὁ φράκτης, ὅσο καὶ τὸ στηθαῖο προστάτευαν τοὺς θεατὲς ἀπὸ τὰ θηρία τῶν θηριομαχιῶν, ποὺ τελοῦνταν στὸ Στάδιο κατὰ τὴν ὕστερη Ρωμαϊκὴ περίοδο τοῦ πλήρους ἐκρωμαϊσμοῦ. Στὴν περίοδο αὕτῃ τῶν θηριομαχιῶν φαίνεται ὅτι ἔλαβε χώρα καὶ ἡ χάραξη τῶν ὀνομάτων μὲ τὰ τεράστια γράμματα πάνω στὰ λίθινα ἐδῶλια. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἐξασφάλιζαν μόνιμη κατοχὴ θέσης, καταβάλλοντες βεβαίως κάποιον ἀντίτιμο. Στὸ μέτωπο τῶν πλακῶν, οἱ ὁποῖες ὀρίζουν τὸ κάτω διάζωμα καὶ λειτουργοῦν ὡς στέψεις τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ κοίλου, ὑπάρχει μονόστιχη ἐπιγραφὴ χαραγμένη ἐπιμελῶς μὲ γράμματα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ./1ου αἰ. μ.Χ., ὕψους 0.10 μ. περίπου. Λόγω τῆς μεγάλης ἀπόστασης (1 μ. περίπου) μεταξύ τῶν γραμμάτων ἀπλώνεται περιμετρικὰ σὲ μῆκος 50 μέτρων περίπου καλύπτοντας τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πετάλου (πίν. 57α). Ἔχει ὡς ἐξῆς:

Θιώτας Φιλίνου γυμνασιάρχης θεοῖς πᾶσι καὶ τᾷ πόλει.

Ὁ Θιώτας ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὸν ὁμώνυμο μιᾶς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς σὲ βάθρο ἀγάλματος ἀπὸ τὸ Ἀρτεμίσιο τοῦ Ἀσκληπιείου¹⁸. Τὸ Φιλῖνος ἀπαντᾷ ἐπίσης σὲ ἐπιγραφὲς τῆς Μεσσήνης (βλ. παρακάτω καὶ τὸν Πόπλιο Ἀνθέστιο Φιλῖνο)¹⁹. Ὁ Θιώτας Φιλίνου ὡς γυμνασίάρχης κατέβαλε τὴ δαπάνη γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ λίθινου πετάλου τοῦ Σταδίου, τὸ ὁποῖο καὶ ἀνέθεσε σὲ ὅλους τοὺς θεοὺς καὶ τὴν πόλιν, ὅπως ἀκριβῶς ἔπραξε καὶ ὁ Ἀγα-

18. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1962, 112, ἀρ. 3, πίν. 113β· *Bull.Epigr.* 1966, 202· *SEG* 23, 221.

19. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1960, 218-219· *SEG* 23, 210· *IG V¹* 1438α, ἡ ὁποία ξαναβρέθηκε φέτος στὸν στίβο τοῦ Σταδίου (βλ. παρακάτω).

θοκλῆς Σατύρου, ἱερεὺς τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα ὁ ὁποῖος χρηματοδότησε τὴν ἐπισκευὴ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου καὶ τὴν ἀνέθεσε ὁμοίως στοὺς θεοὺς ὅλους καὶ τὴν πόλιν τῆς Μεσσήνης²⁰.

Μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ στίβου βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τμήματα ἀπὸ τοὺς κίονες καὶ τὸν δωρικό θριγμό, πὺ ἀνήκουν στὶς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου, καθὼς ἐπίσης πολλὰ λίθινα ἐδώλια προερχόμενα κυρίως ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τῆς βόρειας μεσαίας κερκίδας πὺ παρασύρθηκε ἀπὸ τὸν χειμάρρο. Σημειώθηκαν ἐπίσης ἐπιγραφές καὶ θραύσματα γλυπτῶν μεταφερόμενα ἀπὸ τὰ νερά τοῦ χειμάρρου, τὰ σημαντικότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται ἐδῶ:

1. Ἀρ. εὐρ. 10549. Ἀσβεστολιθικό βάθρο ἀγάλματος μὲ κυματιοφόρο βάση καὶ στέψη ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ στίβου. Ὑψ. 0.46 μ., πλ. 0.76 μ., πᾶχ. 0.57 μ. Ἐντονα διαβρωμένο μὲ πολλὲς ἐλλείψεις στὸ πάνω κυρίως τμήμα καὶ στὸ κυμάτιο. Στὴν πρόσθια λειασμένη πλευρὰ φέρει τὴν ἐπιγραφή (πίν. 576):

Τ(ίτου) Φλαβίου Κλεοφά[του]

ἥρωος ἀπὸ Ἡρακλέ-
ους.

Ὑψ. γραμμ. 0.035-0.04 μ. Τὸ Σ μηνοειδές, καθὼς καὶ τὸ Ε. 2ος/3ος αἰ. μ.Χ. Ὁ μετὰ θάνατον τιμώμενος Κλεόφατος εἶναι πιθανῶς ἀπόγονος τοῦ Κλεοφάτου Ἀριστέως τῆς ἐπιγραφῆς IG V¹, 1449, ὁ ὁποῖος εἶχε διατελέσει πρῶτος ἱερέας τοῦ Νέρωνος, ἱερέας τῆς Ρώμης, γραμματεὺς τῶν Συνέδρων καὶ ἀγορανόμος. Οἱ μικρὲς διαστάσεις τῆς βάσης καὶ ὁ τύπος τῆς τὴν καθιστοῦν κατάλληλη γιὰ στήριξη ὄχι ἀγάλματος, ἀλλὰ Ἑρμηνρακλέους μὲ πορταῖτο τοῦ τιμωμένου ὡς «ἥρωος ἀπὸ Ἡρακλέους» ἀνδρός.

2. Ἀρ. εὐρ. 10854. Συγκολλήθηκε μὲ τὰ θραύσματα ἀρ. 4100, 9961 καὶ 7239. Σφίγγα ὀκλάζουσα ἀπὸ μάρμαρο χονδρόκοκκο. Ἡ πλίνθος εἶναι συμφοῆς. Λεῖπουν τὰ μπροστινὰ πόδια, τὸ κεφάλι καὶ τὸ ἄνω μέρος τῶν πτερύγων

20. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1996, 163, πίν. 706 καὶ 71α· SEG 46, 414.

(πίν. 58α-β). Τὸ σῶμα τοῦ μίξογενοῦς ὄντος εἶναι νευρῶδες καὶ μὲ ἔνταση πλασμένο. Τὰ φτερά μὲ τέσσερις ραβδώσεις ἀνυψώνονται σχεδὸν κατακόρυφα καὶ ἀπολήγουν σε ἑλικωτὰ ἄκρα, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἀπόληξη τοῦ δεξιοῦ ἔνθετου φτεροῦ (πίν. 58γ). Τὰ στήθη προβάλλουν ἀφύσικα συμπιεσμένα καὶ διογκωμένα, πλαισιωμένα καὶ ἀπὸ δύο μακροὺς ἀλυσιδωτοὺς βοστρύχους τῆς κόμης. Εἶναι ἔργο ποιότητος τοῦ 3ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. μὲ προφανὴ τὰ ἀρχαϊστικὰ στοιχεῖα.

3. Ἀρ. εὐρ. 10861. Προχοή μαρμάρινης λεκανίδας σὲ σῆμα λεοντοκεφαλῆς (πίν. 59α). Ὑψ. μέγ. 0.52 μ., πλ. 0.086 μ., πάχ. τοιχώματος λεκάνης 0.02 μ. 4ου αἰ. π.Χ. Πρόκειται γιὰ τελετουργικὸ σκεῦος σχετιζόμενο πιθανότατα μὲ τὴ λατρεία τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν, ὅπως δηλώνει ἡ λεοντοκεφαλή.

4. Ἀρ. εὐρ. 10841. Κυλινδρικός ἀσβεστολιθικός βωμίσκος. Λεῖπει μέρος τοῦ κορμοῦ, ἡ στέψη καὶ μέρος τῆς κυματοφόρου βάσης (πίν. 60α-β). Ὑψ. μέγ. 0.27 μ., πλ. μέγ. κάτω 0.24 μ., διαμ. 0.205 μ. Γύρω στὸν κορμὸ ἀνάγλυφος σχηματοποιημένος ἀνθοπλόκαμος, δύο φιάλες καὶ δύο βουκράνια μὲ στέμματα.

5. Ἀρ. εὐρ. 10665. Τμημα ἀσβεστολιθοῦ σηκώματος ἐλλιπὲς ἀριστερὰ καὶ πίσω καὶ ἔντονα διαβρωμένο. Ὑψ. 0.108 μ., μῆκ. μέγ. 0.456 μ., πλ. μέγ. 0.265 μ. Σῶζει μερικῶς δύο ἡμισφαιρικές μετρητικὲς κοιλότητες μὲ ὑπερψωμένο περιχεῖλωμα καὶ μὲ τὴ συνήθη ὀπὴ στὸν πυθμένα (πίν. 59β).

6. Λίθινο συμπαγὲς ἀγγεῖο μεγάλου μεγέθους σὲ μορφή ἀμφορέα, ἐπιτύμβιας προφανῶς χρήσης. Ἔχει πρότυπο τὰ ἀττικὰ παραδείγματα.

Γυμνάσιο

Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε στὸ δωμάτιο XI τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου. Γύρω ἀπὸ τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο, πού ἔφερε τὸ μεταθανάτιο τιμητικὸ μαρμάρينو ἄγαλμα τοῦ Διονυσίου, γιοῦ τοῦ Ἀριστομένους καὶ τῆς Πλεισταρχίας, ἀποκαλύφθηκαν θραύσματα πού συγκολλῶνται στὰ παλαιά²¹. Στὸν παρακείμενο χώρo X ἀποκαλύφθηκε ἡ πλίνθος συμφυῆς με τὰ πόδια τοῦ ἰδίου ἀγάλματος (πίν. 60γ):

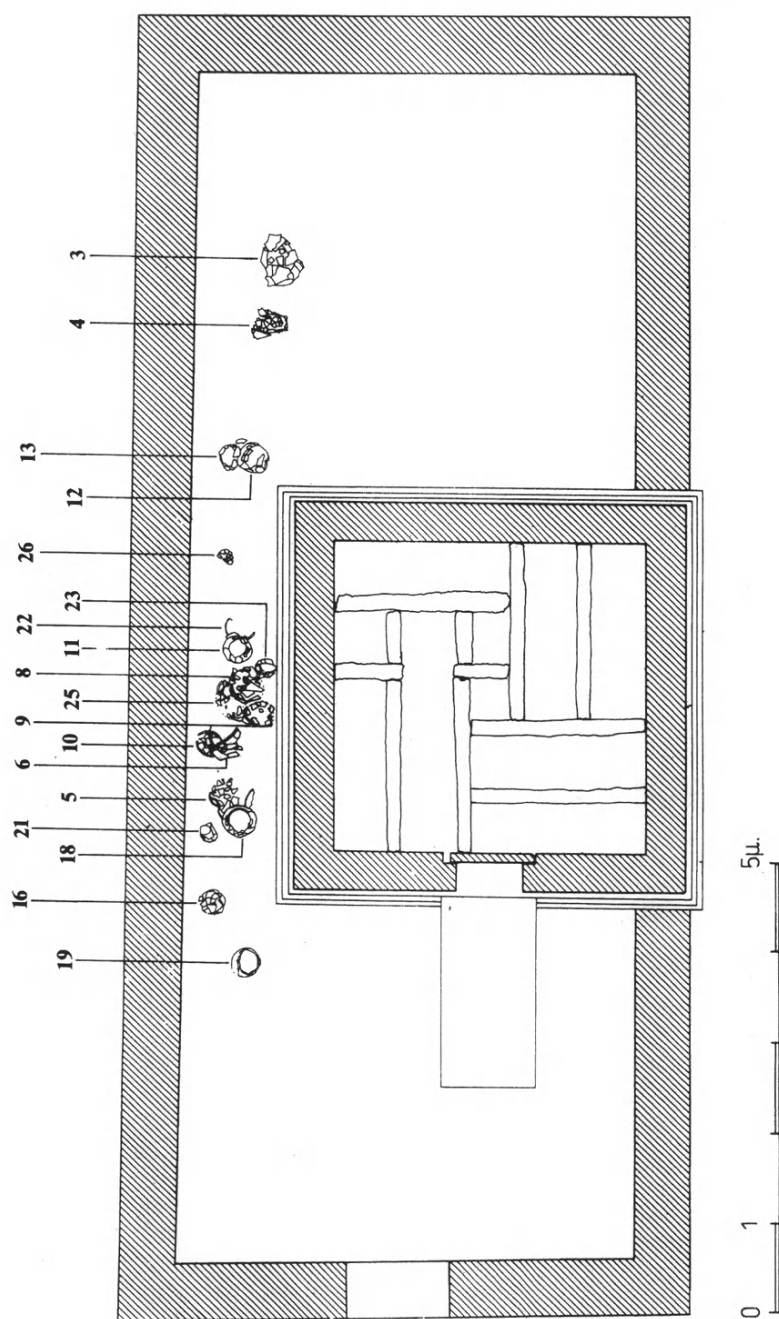
21. Ἔργον 1997, 41· ΠΑΕ 1997, 97-100, εἰκ. 7, πίν. 556-γ καὶ 56α-β.

Ἄρ. εὐρ. 10839 καὶ 2505, 240, 9550. Ὑψ. μέγ. 0.76 μ., πλ. πλίνθου 0.53 μ., πάχ. πλίνθου 0.095 μ. Ἡ δεξιὰ κνήμη μὲ μέρος τοῦ ἀντίστοιχου γόνατου καὶ τὸ ἄριστερό πέλμα συμφυῇ μὲ τὴν πλίνθο μαρμάρινου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος, μεγέθους λίγο μεγαλύτερου τοῦ φυσικοῦ. Ἀξιόλογη πρωτοτυπία ἐμφανίζει τὸ ἰδιόμορφο μικροῦ μεγέθους στήριγμα πίσω ἀπὸ τὴ δεξιὰ κνήμη (πίν. 616). Μικροῦ μεγέθους στηρίγματα πίσω ἀπὸ τὰ πέλματα ἢ τὶς κνήμες τῶν μορφῶν ἀπαντοῦν σὲ πρωιμότερα ἔργα γλυπτικῆς, ὅπως στὸ σύνταγμα τοῦ Δαόχου στοὺς Δελφούς. Ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἄποψη τεχνικῆς παρουσιάζει ἐπίσης ἡ χωριστὴ ἐπεξεργασία πολλῶν σχετικὰ μικρῶν κομματιῶν καὶ ἡ προσρμογὴ τους στὰ πέλματα τοῦ ἀγάλματος μὲ σιδερένιους συνδέσμους καὶ κόλλα (πίν. 61α). Τὸ τεχνικὸ αὐτὸ χαρακτηριστικὸ ἀπαντᾷ σὲ γλυπτὰ τοῦ πρώιμου 1ου αἰ. π.Χ., ὅπως γιὰ παράδειγμα στὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ ναυάγιο τῶν Ἀντικυθήρων²². Τὰ σωζόμενα μέρη τοῦ ἔργου ἐπιτρέπουν τὴν ἀπόδοσή του σὲ παραλλαγὴ τοῦ Ἑρμῆ τῆς Ἀνδρου, πὺ σχετίζεται μὲ τὸν Ἑρμῆ ἀπὸ τὸ δωμάτιο IX²³. Δύο συνανήκοντα θραύσματα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος γυμνοῦ ἀνδρικοῦ κορμοῦ (πίν. 62α-β), πὺ βρέθηκαν ἐντοιχισμένα σὲ μανδρότοιχο νοτιότερα, εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔργο. Ὁ Διονύσιος γιὸς τοῦ Ἀριστομένη ἦταν μέλος γνωστῆς οἰκογένειας εὐπατριδῶν τῆς Μεσσήνης. Περιλαμβάνεται σὲ κατάλογο ἐφῆβων τῆς Ὑλλίδος φυλῆς τοῦ ἔτους 3 μ.Χ., ἐνῶ ἐνήλικας πλέον πρόσφερε χρήματα γιὰ χάρη τῆς μητέρας του Πλεισταρχίας στὴν ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρος. Γιὸς του πρέπει νὰ ἦταν ὁ ἱερέας τοῦ Νέρωνα καὶ τῆς Ρώμης καὶ ἀγορανόμος Τιβέριος Κλαύδιος Διονυσίου Ἀριστομένης τῆς ἐπιγραφῆς IG V¹, 1450.

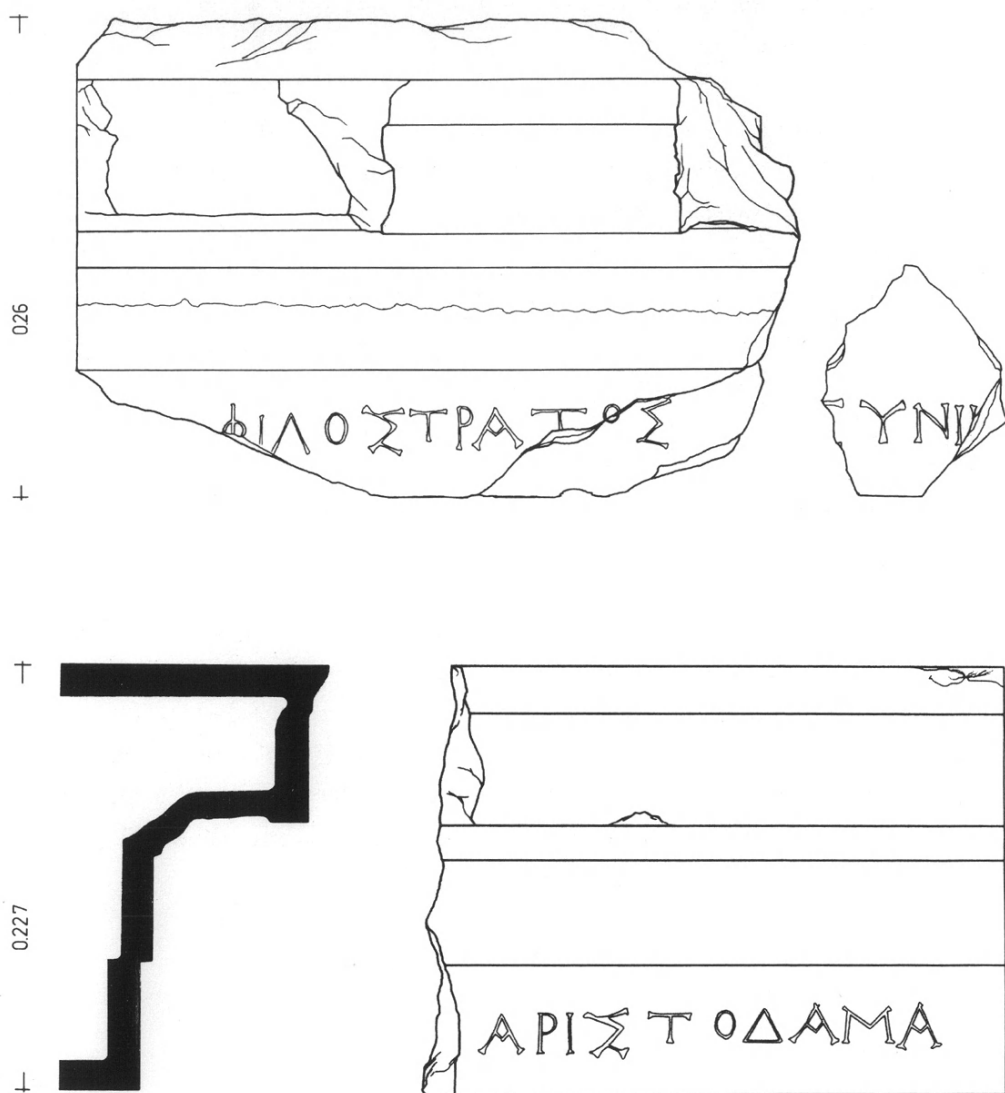
Στὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου X βρέθηκε καὶ ἀγαλματάκι Ἀσκληπιοῦ στὸν τύπο Este (πίν. 63α). Ἄρ. εὐρ. 10504. Ὑψ. μέγ. 0.23 μ., πλ. μέγ. 0.10 μ., πάχ. 0.04 μ. Λεῖπει τὸ κεφάλι, ἐνῶ τὸ δεξιὸ χεῖρ βρέθηκε χωριστὰ καὶ συγκολλήθηκε. Εἶναι ἐπιπεδόγλυφο χωρὶς σωματικότητα μὲ ἄπεργη τὴν πίσω ἐπιφάνεια.

22. P. C. BOL, *Die Skulpturen des Schiffsfundes von Antikythera* (Berlin 1972) 109-110, πίν 24.1, 36.1-3, 40, 51.

23. Βλ. ΠΑΕ 1996, 161-162, πίν. 68α· ΠΑΕ 1998, 122, πίν. 67-70.

Εἰκ. 7. Κάτοψη τοῦ ταφικοῦ μνημείου K3, τοῦ περιβάλλοντος τοῦ καὶ τῶν ἐγγυστριμῶν.

Εἰκ. 8. Ὅψεις καὶ τομὴ στέψης ταφικοῦ μνημείου.

Θραῦσμα με ἀνάγλυφο Ἀσκληπιοῦ τοῦ ἴδιου τύπου ἀποκαλύφθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ ταφικοῦ μνημείου K3. Ἀρ. εὗρ. 10819. Ὑψ. μέγ. 0.10 μ., πλ. μέγ. 0.075 μ., πᾶχ. 0.029 μ. Σώζεται μόνο ὁ δεξιὸς ὦμος με τὸν ἀντίστοιχο λυγισμένο βραχίονα (πίν. 636).

Ἡ ἀνασκαφή πίσω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ταφικοῦ μνημείου K3, τὸ ὁποῖο σχετίζεται, κατὰ τὴ δεύτερη μεταγενέστερη τουλάχιστον χρῆση του, σύμφωνα με τὶς ἐπιγραφές, με τὴν οἰκογένεια τοῦ Διονυσίου Ἀριστομένους, ἔφερε στὸ φῶς τὸν ἰσχυρὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ ταφικοῦ τοῦ περιβόλου διαστάσεων 6×14 μ. περίπου (εἰκ. 7). Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου καὶ σὲ διάφορα ἐπίπεδα ἐντοπίστηκαν πολυάριθμοι ἐγχυτρισμοὶ νηπίων τοῦ 2ου/1ου αἰ. π.Χ., ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουν μέχρι στιγμῆς ἐρευνηθεῖ οἱ ἔνδεκα. Ὅρισμένοι ἀπὸ ἐγχυτρισμοὺς συνοδεύονταν ἀπὸ μικρῆς ἡλικίας σκύλους, ἐνταφιασμένους δίπλα στὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 7 καὶ πίν. 63γ, 66α). Φαίνεται ὅτι τὰ ζῶα ἐνταφιάστηκαν γιὰ νὰ συνοδεύσουν τοὺς ἀνήλικους φίλους καὶ κυρίους τους στὸν ἄλλο κόσμο.

Στὶς ἐπιχώσεις μπροστὰ καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὸ K3 (πίν. 666) ἦλθαν μεταξὺ ἄλλων στὸ φῶς θραύσματα ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἐνεπίγραφα (ἀρ. εὗρ. 8067 καὶ 9519), συγκολλῶνται καὶ φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὴ στέψη τῶν τοίχων ἐνὸς ὑπέργειου ταφικοῦ κτίσματος, πιθανότατα τοῦ παρακείμενου κτίσματος K2, κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν τέσσερες κιβωτιόσχημοι τάφοι. Τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν ποὺ ἀναγράφονται στὸ ἐπιστύλιο εἶναι τὰ ἑξῆς (εἰκ. 8α-γ):

Ἀριστοδάμα Φιλόστρατος Εὐνικ[ος]

Ὑψ. γραμμ. 0.02 μ. 2ου/1ου αἰ. π.Χ.

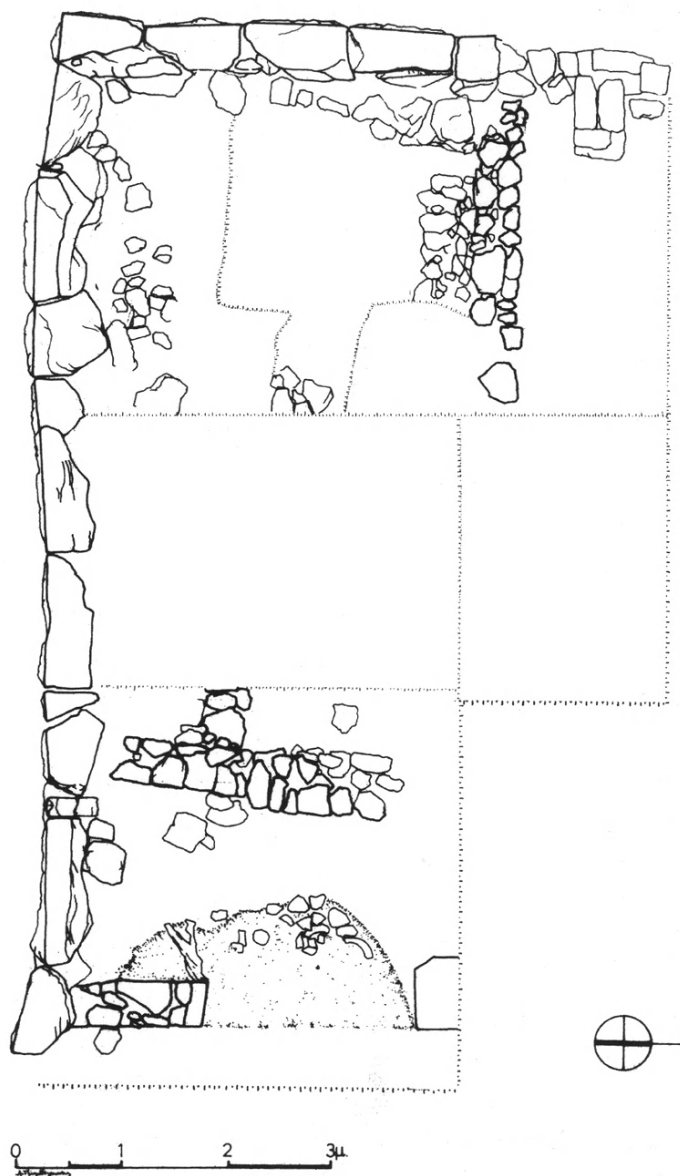
Ἱερό ἥρωος

Ἡ ἀνασκαφή συνεχίστηκε στό ἐσωτερικό τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ ἥρωος (Κ4), πού βρίσκεται στή ΒΔ γωνία τοῦ Γυμνασίου, πίσω ἀπό τή θόρεια στοά καί δίπλα στό τετρακίονιο Πρόπυλο καί ἐνδέχεται νά ταυτίζεται μέ τόν τάφο τοῦ Ἀριστομένη καί τὰ μαντικά δρώμενα πάνω σέ αὐτόν πού μνημονεύει ὁ Πausanias. Ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι ἄγνωστου πρὸς τὸ παρὸν προορισμοῦ, ἀποθέτης (μέ ἔντονα κατάλοιπα φωτιάς), ὀριζόμενος ἀπὸ πέτρες ἐν κύκλῳ στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ σκάμματος (εἰκ. 9) καί λεκάνη μέ ὀπὴ στόν πυθμένα της στή δυτική. Μικροσκοπικά ἀναθηματικά ἀγγεῖα, ἄωπα σκυφίδια, πινάκια, λύχνοι, θυμιατήρια τῶν ὁποίων τὸ ὕψος δὲν ξεπερνᾷ τὰ 9-10 ἑκατοστά, θραύσματα εἰδωλίων καί πήλινων πινάκων μέ σκηνές συμποσίου, περιλαμβάνονται ἀνάμεσα στὰ κινητὰ εὐρήματα.

Ἀγάλμα σατύρου

Κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος βρέθηκε ἐντοιχισμένος σέ νεώτερο τοῖχο στό ἀνατολικὸ πέρασ τῆς θόρειας στοᾶς τοῦ Γυμνασίου. Ἀρ. εὐρ. 10174. Ὑψ. μέγ. 0.51 μ., πλ. 0.31 μ. Λεῖπει τὸ κεφάλι, οἱ κνήμες ἀπὸ τὰ γόνατα καί κάτω, τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀπὸ τὸν ὦμο καί κάτω καί ὁ ἐνθετος δεξιὸς πήχυς (πίν. 64-65). Ἡ τρυφερὴ σάρκα καί ἡ διάπλαση τοῦ σώματος, ἰδιαίτερα στήν κοιλιά, τὴ βουβωνική χώρα καί τὸ στῆθος προδίδουν νεαρὴ ἡλικία. Ἡ ἀναριγμένη στὸν ἀριστερὸ ὦμο δορὰ αἰλουροειδοῦς χαρακτηρίζει τὸν εἰκονιζόμενο ὡς Σατυρίσκο, ἀκόλουθο τοῦ Διονύσου. Φαίνεται ὅτι στηριζόταν ἀριστερὰ σέ πεσσὸ ἢ κορμὸ δένδρου πού ἔχει ἀποσπασθεῖ. Ὁ Σατυρίσκος τῆς Μεσσήνης εἶναι ἔργο ποιότητος τοῦ 2ου πιθανῶς αἰ. π.Χ. καί τὸ μόνο μέχρι σήμερα εὑρημα πού σχετίζεται μέ τὸν Δίονυσο, ἢ λατρεία τοῦ ὁποίου δὲν μαρτυρεῖται στή Μεσσήνη. Ὁ Pausanias (4.31.4) ἐντούτοις ἀναφέρει ὅτι τὸ ὄρος Εὖα (σημ. Ἅγιος Βασίλειος Α. τῆς Μεσσήνης) ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὸ βακχικὸ ἐπιφώνημα εὐοῖ, πού ἐκεῖ πάνω γιὰ πρώτη φορὰ πρόφεραν ὁ Δίονυσος καί οἱ Μαινάδες του.

Εἰκ. 9. Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ ἥρωος στὸ Γυμνάσιο.

Ἡ ἔπαυλη ρωμαϊκῶν χρόνων

Ἡ ὁδική ἀρτηρία Β-Ν κατεύθυνσης, πού καταλήγει στό δυτικό Πρόπυλο τοῦ Γυμνασίου, ἀποκαλύφθηκε σέ μήκος 75 μέτρων περίπου, ὅσο καί τὸ μήκος μιᾶς νησίδας τοῦ πολεοδομικοῦ ἱστοῦ. Τὸ βόρειο τμήμα τῆς νησίδας, δυτικά τῆς ὁδοῦ, καταλαμβάνεται ἀπὸ μεγάλη ἔπαυλη, διαστάσεων 25×30 μ. περίπου, τοῦ 3ου-4ου αἰ. μ.Χ. (εἰκ. 10). Ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στὰ ἐρείπια προγενέστερων οἰκοδομημάτων δύο τουλάχιστον διαφορετικῶν φάσεων τῆς ὕστερης Κλασικῆς καί τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἀκολουθεῖ τοὺς προσανατολισμούς τῶν προγενέστερων φάσεων καί ἐνσωματώνει ἐν μέρει καί τοὺς τοίχους τοὺς στὸν ἀρχιτεκτονικὸ σχεδιασμό της (εἰκ. 10, φάσεις μελανή καί γκριζα). Ἡ κεντρικὴ εἴσοδος τῆς ἔπαυλης βρίσκεται στὴ βόρεια πλευρά. Εἶναι προσιτὴ ἀπὸ δρόμο Α-Δ κατεύθυνσης, ὁ ὁποῖος τέμνει κάθετα τὴν παραπάνω κεντρικὴ ὁδική ἀρτηρία καί ὀρίζει ἀπὸ Βορρὰ τὴν ἵπποδάμεια νησίδα. Ἡ ἀστικὴ αὕτη ἔπαυλις (*villa urbana*) ἔχει τὴν τυπικὴ μορφή τῶν ἐπαύλεων τῆς ρωμαϊοκρατίας. Περιλαμβάνει μεγάλο ἀριθμὸ δωματίων (εἴκοσι ἕξι μέχρι στιγμῆς), μεταξύ τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζονται τὸ *vestibulum*, οἱ *fauces*, τὸ *impluvium*, τὸ *atrium*, τὸ *tablinum*, οἱ ἀποθήκες, δύο τουλάχιστον αἶθρια μὲ πηγάδια καί ἄλλοι βοηθητικοὶ χώροι γιὰ τὴν παρασκευὴ κρασιοῦ καί τὸ ἄλεσμα δημητριακῶν. Τὸ δωμάτιο ἀρ. 4 μὲ τὴν προεξέχουσα ἐλαφρῶς ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ γραμμὴ τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τῆς ἔπαυλης καί τὶς πῆλινες πλάκες στὸ δάπεδο, λειτουργοῦσε ὡς οἰκογενειακὸς ταφικὸς θάλαμος, ὡς Μουσουλεῖο ἐνσωματωμένο μὲν στὴν ἔπαυλη, ἀλλὰ ἀνεξάρτητο ἀπὸ αὐτὴν (εἰκ. 10, δωμ. 4). Βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ὁδοῦ καί στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὰ νοτιότερα εὐρισκόμενα καί προγενέστερά του ταφικὰ μνημεῖα ΚΙ, Κ2 καί Κ3. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ καί νότιο τοῖχο τοῦ ἤλθαν στὸ φῶς δύο ὑπέργειοι τάφοι-σαρκοφάγοι κτισμένες μὲ ὀπτοπλίνθους, συλημένες ὅμως καί κατεστραμμένες. Στὸν νότιο τάφο βρέθηκαν ἐλάχιστα ὅσα ἀπὸ τὸν σκελετὸ ἐνταφιασμένου νεκροῦ.

Τὰ ἐπισημότερα δωμάτια τῆς ἔπαυλης ἔχουν ψηφιδωτὰ δάπεδα μὲ ποικίλα γεωμετρικὰ μοτίβα ἀπὸ λευκὲς, μελανές, ἐρυθρὲς καί πράσινες ψηφίδες (πίν. 67α). Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ ἀνδρώνα διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση (πίν. 68α). Στὶς τέσσερις πλευρὲς τοῦ δαπέδου, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τῶν τοίχων, ὑπάρχει ζώνη μὲ μεγάλα κισσόφυλλα. Ἀκολουθεῖ πλατιά ζώνη μὲ προοπτικὰ ἀποδοσμένους κύβους, ἡ ὁποία περιβάλλει τὸν κεντρικὸ

Εἰχ. 10. Κάτοψη τῆς ρωμαϊκῆς ἑπαυλῆς (σχ. Ἀ. Παπαδόγκωνα).

ὀρθογώνιο πίνακα μετὰ τὴν εἰκονιστικὴν παράστασιν, ὅπου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ πολυχρωμὲς ψηφίδες ἀπὸ ὑαλομάζας (πίν. 686). Εἰκονίζεται θεῖον ζεῦγος, ἀνακαθισμένον σὲ μὴ σαφῶς δηλούμενον ἀνάκλιτρο. Ἡ γυναικεῖα μορφή δεξιὰ στρέφει πρὸς τὸν θεϊκὸν σύντροφό της καὶ ἀπλώνει τὰ χέρια πρὸς τὸν λαιμὸν τοῦ ἑτοιμῆ νὰ τὸν ἐναγκαλισθεῖ, ἐνῶ ἀριστερὰ ἀνδρική μορφή σὲ πολὺ μικρότερον μέγεθος καὶ σχεδὸν αἰωρούμενη κρατεῖ τὸ ἀπλωμένο νωχελικὰ δεξιὸν χεῖρ τοῦ θεοῦ καὶ τὸ ἀσπάζεται μετὰ εὐλάβεια. Κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ θεοῦ προβάλλει τὸ πρόσθιον μέρος κάπρου, ἐνῶ δεξιὰ, κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τῆς γυναίκας εἰκονίζεται τιμόνι πλοίου (οἶαξ). Τόσο ἡ εἰκονογραφία ὅσο καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς παράστασης παρουσιάζουν προβλήματα, ἀλλὰ καὶ τεράστιον ἐνδιαφέρον λόγῳ τῆς μεταβατικῆς περιόδου στὴν ὁποία ἀνήκουν, λίγο πρὶν τὴν ὀριστικὴν κατάρρευσιν τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀναγνωρίσῃ στὴ μικρὴ μορφή τοῦ θνητοῦ ἀριστερὰ τὸν παραγγελιοδότη καὶ ἰδιοκτῆτη τῆς ἐπαύλεως, ὁ ὁποῖος εὐχαριστεῖ ἢ ἱκετεύει τὸν θεὸν Διόνυσον καὶ τὴν Ἀριάδνην. Τὰ σύμβολα κάτω πρέπει νὰ ὑποδηλώνουν τὴν σχέσιν τοῦ ἀνδρὸς καὶ τοῦ θεοῦ ζεύγους μετὰ τὴν θάλασσαν. Ὁ τρόπος, μετὰ τὸν ὁποῖον φιλα μετὰ εὐλάβεια τὸ ἀπλωμένο πρὸς τὴν μεριά τοῦ χεῖρ τοῦ Θεοῦ ἢ μηδαμινὴ σὲ μέγεθος σὲ σύγκρισιν μετὰ τὸν Θεὸν καὶ αἰωρούμενη στὴν ἀβεβαιότητα μορφή τοῦ «ταπεινοῦ» θνητοῦ, παραπέμπει σὲ θέματα ἀλληλοεπιδράσεων, τόσο εἰκονογραφικῶν ὅσο καὶ ἰδεολογικῶν, μεταξὺ παγανισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ μετὰ τὴν συμβολὴν τῶν μορφωμένων Νεοπλατωνικῶν. Ὁ παγανιστὴς καὶ θεοφοβούμενος ἰδιοκτῆτης τῆς ἐπαύλεως, ὅπως καὶ ἄλλοι εὐπατρίδες Μεσσήνιοι, δὲν δίσταζαν νὰ ἐπιλέξουν «ἐπιφανεῖς τόπους» τῆς πόλεως γιὰ νὰ οἰκοδομήσουν τίς πολυτελεῖς κατοικίαις τους, τόπους, ὅπου, κατὰ τίς προηγούμενες περιόδους, δὲν ὑπῆρχαν παρὰ μόνον οἰκοδομήματα πολιτικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα²⁴. Σύμφωνα μετὰ ὅσα σημειώνει ὁ Λιβάνιος (314-393 μ.Χ.), σὲ μιὰ ἐπαρχιακὴ πόλιν ὅπως ἡ Νικομήδεια (καὶ προ-

24. Πρβ. Α. KARIVIERI, The "House of Proclus" on the Southern Slope of the Acropolis: A Contribution, στὸ: Ρ. CASTRÉN (ἐκδ.), *Post-Herulian Athens* (Helsinki 1994), 139 σημ. 164 γιὰ τὴν Ἀθηναϊκὴν ἑλίτ καὶ τίς κατοικίαις της.

φανῶς καὶ ἡ Μεσσήνη) ἔδρισκε ἀκόμη κανεῖς «ἄνδρες εὐγενικῆς καταγωγῆς» καὶ «ἐραστές τῶν Μουσῶν»²⁵.

Ἐνα ἀκόμη οἰκοδόμημα μεγάλων διαστάσεων, τῆς ἴδιας μέ τὴν ἔπαυλη περιόδου, ποὺ περιλαμβάνει πρὸς τὸ παρὸν δύο μόνο χώρους, ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται στὴν ἀνατολική πλευρὰ τῆς παραπάνω ὁδικῆς ἀρτηρίας. Ἐντυπωσιακὴ ἡ εἰκόνα τῆς καταστροφῆς τοῦ τέλους τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. μετὰ τὰ κατακερματισμένα κεραμίδια τῆς πεσμένης στέγης (πίν. 676).

Οἱ προγενέστερες τῆς ἔπαυλης οἰκοδομικὲς φάσεις χρονολογοῦνται, σύμφωνα μετὰ τὴν κεραμική, τὰ νομίσματα (βλ. παρακάτω) καὶ τὰ λοιπὰ εὐρήματα (εἰδῶλια, γλυπτὰ, ἐπιγραφές), ἀπὸ τὸν 4ο ἕως καὶ τὸν 1ο αἰ. π.Χ. Τὰ εἰδῶλια, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα γλυπτὰ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀναγνώρισης τοῦ προγενέστερου αὐτοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος ὡς ἱεροῦ. Σὲ προηγούμενες ἐκθέσεις μας ἀναφέραμε τὰ χαρακτηριστικότερα εὐρήματα, ποὺ καθιστοῦν πολὺ πιθανὴ τὴν ταύτιση τοῦ λατρευτικοῦ αὐτοῦ οἰκοδομήματος μετὰ τὸ ἱερὸ τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν καὶ δὲν θεωροῦμε σκόπιμο νὰ τὰ ἐπαναλάβουμε ἐδῶ. Στὴν ἐπίχωση τῶν δωματίων τῆς ἔπαυλης, καθὼς καὶ σὲ αὐτὴν τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μετὰ τὴν ἀνατολική μακρὰ πλευρὰ τῆς ἔπαυλης, ἀποκαλύφθηκαν φέτος ἀρκετὰ θραύσματα γλυπτῶν καὶ ὀρισμένες ἐπιγραφές. Ξεχωρίζουμε τὰ παρακάτω:

1. Ἀρ. εὐρ. 10852. Θραῦσμα ἀπὸ γυναικεῖο μαρμάρينو ἄγαλμα φυσικοῦ μεγέθους. Ὑψ. μέγ. 0.42 μ., πλ. μέγ. 0.25 μ., πάχ. πλίνθου 0.9 μ. Σῶζεται τὸ κατώτατο τμήμα τῆς ἀριστερῆς κνήμης γυναικείου ποδιοῦ μετὰ μέρος τοῦ πέλματος συμφυῆς μετὰ πλίνθο (πίν. 69α). Καλύπτεται ἀπὸ ποδὴρην χιτῶνα, ποὺ ἐμφανίζεται πίσω νὰ καταλήγει μετὰ πυκνὲς ἀδρὲς πτυχὲς πάνω στὴν πλίνθο (πίν. 69β). Πάνω ἀπὸ τὸν χιτῶνα ἡ μορφὴ φορεῖ ἱμάτιο, ποὺ πέφτει μετὰ βαθιὲς πτυχὲς δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν κνήμη (πίν. 69α), ἐνῶ πίσω ἐμφανίζεται ἀπλωμένο μετὰ λίγες γραμμικὲς πτυχὲς (πίν. 69β).

2. Ἀρ. εὐρ. 10193. Τμήμα μαρμαρίνου ἀγάλματος νέου ἀνδρα μετὰ ζῶο. Ὑψ. μέγ. 0.278 μ., πλ. μέγ. 0.21 μ., πάχ. πλίνθου 0.06 μ. Σῶζεται ἡ δεξιὰ

25. P. BROWN, *The World of Late Antiquity* (Λονδίνο 1971), 1989 (μετάφραση στὰ ἑλλην. Ε. Στάμπογλης, Ἀθήνα 1998) 33.

γυμνή κνήμη νεαροῦ ἀτόμου σὲ ἐπαφή μὲ ἀνακαθισμένο αἰλουροειδές(;), τοῦ ὁποίου λείπει τὸ κεφάλι (πίν. 70α-β).

3. Ἀρ. εὐρ. 10280. Πήχυς μαρμάρινου γυναικείου ἀγάλματος ὑπερφυσικοῦ μεγέθους. Μῆκ. μέγ. 0.31 μ., πάχ. 0.16 μ. Σώζεται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ κοιλότητα τοῦ ἀγκώνα ὥς τὸν καρπὸ περίπου (πίν. 70γ). Ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου σώζεται σχεδὸν ἄθικτη. Ἡ ὑψηλὴ ποιότητα καὶ ὁ τρόπος τῆς κατεργασίας τῆς ἐπιφάνειας καὶ τὸ ὀγκηρὸ τῆς σάρκας, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μεγάλο μέγεθος τοῦ γλυπτοῦ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀνήκει σὲ γυναικεῖο λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

4. Ἀρ. εὐρ. Κυκλικὴ πλίνθος μικροῦ ἀγάλματος μὲ συμφυῇ τὰ πέλματα τῆς μορφῆς (πίν. 70δ). Ὑψ. 0.04 μ., διάμ. 0.13 μ. Μέρος τοῦ ἀριστεροῦ πέλματος λείπει μαζὶ μὲ μέρος τῆς πλίνθου. Δίπλα στὸ δεξιὸ πέλμα σώζονται κατάλοιπα πεσσοῦ (;). Σώζονται καὶ ἴχνη ἀπὸ τοὺς ἱμάντες τῶν πεδίων τῆς μορφῆς. Καλὴ ἐργασία τοῦ 2ου/1ου αἰ. π.Χ.

5. Ἀρ. εὐρ. 10183. Τὸ κάτω τμήμα ἀπὸ μαρμάρينو ἀγαλματίου γυναικείας μορφῆς, μάλλον Ἀφροδίτης (πίν. 71α). Ὑψ. μέγ. 0.153 μ., πλ. 0.13 μ. Σώζεται ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάτω. Ἡ γυναίκα ἔχει στάσιμο τὸ δεξιὸ καὶ ἄνετο τὸ ἀριστερὸ τῆς σκέλος, τὸ ὁποῖο φέρεται πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἐμπρὸς καὶ πατάει πάνω σὲ χελώνα (;).

6. Ἀρ. εὐρ. 10167. Κάτω μέρος μαρμάρινου ἀγαλματιδίου γυναίκας. Ὑψ. μέγ. 0.22 μ., πλ. μέγ. 0.17 μ. Σώζεται τὸ ἄνετο ἀριστερὸ προβαλλόμενον πόδι ἀπὸ τὸν μηρὸ καὶ κάτω καὶ μέρος ἀπὸ τὸ στάσιμο δεξιὸ (πίν. 71β). Ἡ μορφή φοράει πλούσια πτυχωμένο ἱμάτιο, ποὺ ἀπλώνεται πρὸς τὰ ἀριστερά της, ὅπου πιθανῶς ὑπῆρχε καὶ δευτέρη μορφή.

7. Ἀρ. εὐρ. 10173. Κορμὸς δένδρου μὲ ἐλισσόμενη ἄμπελο (πίν. 72α). Ὑψ. μέγ. 0.82 μ., διάμ. ἄνω 0.20 μ., διάμ. κάτω 0.145 μ. Τὸ κάτω συνανῆκον μέρος τοῦ κορμοῦ, ἔντονα φθαρμένο, θρискόταν στὴν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου, χωρὶς ἀκριβῆ ἔνδειξη προέλευσης. Τὸ πάνω μέρος βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ. Ὁ κορμὸς διευρύνεται προοδευτικὰ πρὸς τὰ πάνω καὶ ἀπολήγει κομμένοι ὀριζόντια. Ὁ βλαστὸς τῆς ἀμπέλου ἐλίσσεται ἀναρριχόμενος γύρω στὸν κορμό, φέρει φύλλα καὶ ἓνα μεστὸ τσαμπὶ σταφύλια. Ἄν δὲν ἀνήκει σὲ τραπεζοφόρο, ἀποτελεῖ στήριγμα ἀγάλματος τοῦ κύκλου τοῦ Διονύσου.

8. Ἀρ. εὐρ. 10269. Ἀσβεστολιθικὴ πλάκα μὲ ἔξεργη ἀνοιχτὴ παλάμη

χεριοῦ, σπασμένη κάτω καὶ ἀδρὰ δουλεμένη πίσω (πίν. 71γ). Ὑψ. μέγ. 0.105 μ., πλ. 0.127 μ., πάχ. 0.046 μ.· ὑπάρχουν ἀρκετὲς παρόμοιες στῆ Μεσσήνη.

9. Ἀρ. εὐρ. 10466. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης με ἐπιγραφή. Ὑψ. μέγ. 0.19 μ., πλ. μέγ. 0.164 μ., πάχ. 0.124 μ. Σώζεται τὸ ἄνω δεξιὸ μέρος τῆς στήλης, που ἀπολήγει σὲ ὀριζόντιο ἐλαφρῶς ἔξεργο καὶ ἀδρὰ δουλεμένο κανόνα. Φέρει τὴν ἐξῆς ἐξάστιχη ἐπιγραφή (πίν. 726):

Ἐπὶ Ἀρισ[τ- - - - -]
 [Ἐπεὶ Ἀριστό]κλεια ἀγα[- - - - -]
 [- - - - - Ἀ]ριστοκλε[ίαν - - - - -]
 [- - - - -]ς ἀμῶν [- - - - -]
 [- - - - -]ν δικ[- - - - -]
 - - - - -]Σ[- - - - -]
 - - - - -

Ὑψ. γραμμ. πρώτου στίχου 0.02 μ., ὑπολοίπων 0.01 μ. 1ος/2ος αἰ. μ.Χ. Πρόκειται μάλλον γιὰ ψήφισμα μετὰ τὸ ὁποῖο τιμᾶται γυναίκα, πιθανῶς μετὰ θάνατον, ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὁ πρῶτος στίχος θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ Ἐπὶ Ἀριστοκλείαι. Ἡ λέξη μάλιστα ἀγα[θή:] στὸν δεύτερο στίχο φαίνεται ἀνάλογη μετὰ τὴν ἔκφραση «ἐπὶ τῷ γεγονότι ἀγαθῷ πενθεῖν αὐτόν» τῆς ἐπιγραφῆς IG V1, 1447. Ἀλλωστε ἡ θέση ὅπου βρέθηκε ἡ ἐπιγραφή δὲν ἀπέχει ἀπὸ τὸ δωμάτιο ἀρ. 4, τὸ ὁποῖο λειτουργοῦσε ὡς ταφικὸς θάλαμος, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω.

10. Ἀρ. εὐρ. 10162. Ἐπιτύμβια ἀετωματικὴ στήλη ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. Ὑψ. 0.68 μ., πλ. 0.47 μ., πάχ. 0.055 μ. Σπασμένη ἡ κάτω ἀριστερὴ γωνία καὶ τὸ δεξιὸ ἀκρωτήριο (πίν. 73). Πάνω στὸ ἐλαφρῶς προζέχον ἀέτωμα ἡ ἐπιγραφή:

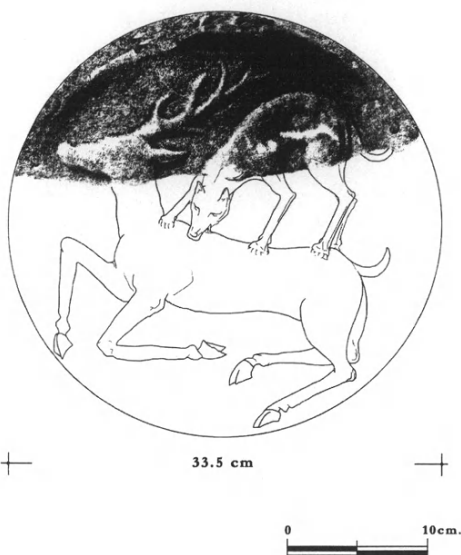
Πόπλιος Ἀνθέστιος Φιλῖνος χαῖρε.

Ὑψ. γραμμ. 0.015 μ. Χάραξη ἐπιμελὴς καὶ βαθιὰ μετὰ γράμματα ποὺ φαίνονται νὰ ἀνήκουν στὸν 3ο/2ο αἰ. π.Χ., μολονότι τὸ ὄνομα Πόπλιος θὰ ἀπαιτοῦσε νεώτερη χρονολόγηση. Πιθανῶς νὰ κλασικίζουν, ἐφόσον γράφτηκαν ὅπως φαίνεται στὸ ἀέτωμα προγενέστερης γραπτῆς στήλης. Βρέθηκε στὴν ἴδια περίπου θέση μετὰ τὴν παραπάνω στήλη τῆς Ἀριστόκλειας καὶ φαίνεται ὅτι

μπορεῖ καὶ αὐτὴ νὰ σχετίζεται μὲ τὸν ταφικὸ θάλαμο ἀρ. 4 στὰ δυτικὰ τῆς ὁδοῦ. Στὴν ἐπίκωση τῆς ὁδοῦ βρέθηκαν καὶ θραύσματα χριστιανικῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν τοῦ 5ου-6ου αἰ. μ.Χ.

11. Ἀρ. εὐρ. 10851. Κύβος μαρμάρου μὲ ἔξεργο μαστό (πίν. 74α). Ὑψ. 0.087 μ., πλ. 0.075 μ., πάχ. 0.06 μ. Ἀνάθημα Ἰάσης συνηθισμένο σὲ ἱερὰ τῆς Ἀφροδίτης, ἀλλὰ καὶ σὲ ἱερὰ ἄλλων θεοτήτων²⁶.

Ἀξίζει τέλος νὰ μνημονευθεῖ ἡ τυχαία εὕρεση ἀπὸ τὸν Δημήτριο Πανουσόπουλο, κάτοικο Ἀρσινόης, στὸν ἀγρὸ τοῦ Λυκούργου Ἀθανασακόπουλου στὰ ΝΑ τῆς πόλης καὶ ἡ παράδοση τμήματος μαρμάρινης φιάλης. Ἀρ. εὐρ. 10278. Διάμ. 0.315 μ. πάχ. 0.06 μ. Φέρει μέρος ἀνάγλυφης παράστασης ἐλαφιοῦ πρὸς ἀριστερά (σώζεται μόνο τὸ κεφάλι) καὶ τὸ κυρτωμένο μὲ ἔνταση σῶμα κυνηγετικοῦ σκύλου, πού ἐπιτίθεται στὸ ἐλάφι (εἰκ. 11, πίν. 746). Ἔργο ἄριστης ποιότητος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Πιθανῶς ἔμβλημα ἐντοιχισμένο σὲ ταφικὸ μνημεῖο.

Εἰκ. 11. Σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση παράστασης μαρμάρινου δίσκου (σχ. Π. Θέμελη).

26. B. FORSÉN, *Griechische Glieder Weihungen* (Helsinki 1996), εἰκ. 8-19.

Τὰ νομίσματα

Ἡ ἔκθεσις πού ἀκολουθεῖ ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν Κλεάνθη Σιδηρόπουλο.

Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν νομισμάτων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή τοῦ 1999 ἀνέρχεται σὲ 288, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πέντε εἶναι ἀργυρὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα χάλκινα. Σὲ αὐτὰ μπορεῖ νὰ προστεθοῦν καὶ δύο νομισματοσχημα δισκάρια (ἓνα ἀπὸ χαλκὸ καὶ ἓνα πῆλινον) πού συμβατικά ὀνομάζονται «σύμβολα» ἢ «εἰσιτήρια», καθὼς ἡ ἀκριβὴς χρῆσις τους παραμένει ἀπροσδιόριστη. Νὰ σημειωθεῖ πάντως ὅτι ἡ προέλευσί τους ἀπὸ τὸ Ὑδεῖο τῆς πόλης φαίνεται νὰ ὑποστηρίξει τὴν προτεινόμενη ὁρολογία.

Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ἡ συντριπτικὴ πλειονότης τῶν νομισμάτων ἐντάσσεται στὶς χρονικὲς περιόδους, κατὰ τίς ὁποῖες ἡ Μεσσήνη ὑφίσταται ὡς ἀστική ὄντοτητα (4ος αἰ. π.Χ. - 6ος αἰ. μ.Χ.). Λιγοστὰ εἶναι τὰ κατάλοιπα τῶν βυζαντινῶν χρόνων (10ος-12ος αἰ.), μαρτυρίες ἑνὸς οἰκισμοῦ, σκιάς τοῦ παρελθόντος του. Ὡς πρὸς τὴ νομισματικὴ κυκλοφορία οἱ βασικὲς ποσοτικὲς κατανομὲς παραμένουν σταθερές: ὑψηλὰ εἶναι τὰ ποσοστὰ τῶν κοπῶν τῆς πόλης καὶ τοῦ εὐρύτερου πελοποννησιακοῦ χώρου, περιορισμένη ἡ παρουσία ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ἐλλαδικὸ κορμὸ καὶ τὰ νησιά (Αἶγινα, Κῶ, Ρόδο). Ἡ συχνὴ ἀναλογικὰ ἐμφάνισις τῶν πτολεμαϊκῶν νομισμάτων καὶ μάλιστα ἐκείνων τοῦ Πτολεμαίου Γ', πού πιθανότατα κόπηκαν στὴν Πελοπόννησο γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις τῶν συμμάχων του, ἔχει σχολιαστῇ ἀπὸ παλαιά²⁷. Μεταπολεμικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἴδια γεωγραφικὴ περιοχὴ, τώρα καὶ ἀπὸ τὴ Μεσσήνη, πολλαπλασίασαν τὰ παραδείγματα καὶ ἐπιβεβαίωσαν τίς ἀρχικὲς προτάσεις. Ἀπόκλιση ἀπὸ τὰ πελοποννησιακὰ μέτρα συνιστᾷ ἡ πυκνὴ ἐπίσης, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, παρουσία ἐκδόσεων τῶν ὀψιμότατων γόνων τῆς πτολεμαϊκῆς δυναστείας, προϊόντων ἀσαφοῦς νομισματοκοπείου (Κύπρου;). Τὰ ἱστορικὰ συμφραζόμενα τοῦ φαινομένου δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ, φαίνεται πάντως εὐλόγος ὁ συσχετισμὸς τους μὲ τὴν αἰγυπτιακὴ παρουσία στὴν περιοχὴ στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν κρίσιμη ναυμαχία στὸ Ἄκτιο.

27. Εἰρ. ΒΑΡΟΓΧΑ-ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πτολεμαϊκὰ νομίσματα στὴν κυρίως Ἑλλάδα, *Ἐπιτύμβιον Χρ. Τσουντα* (Ἀθήνα 1941), 668-679.

Ἡ διασπορά στὸν χρόνο τῶν ρωμαϊκῶν καὶ πρωτοβυζαντινῶν κοπῶν δὲν ἦταν ἀνάλογη τῶν περιόδων οἰκονομικῆς ἰσχύος τῆς πόλης, ὅπως αὐτὴ τεκμηριώνεται μὲ βάση τὰ ἀνασκαφικά δεδομένα, τὴν ἐπιγραφικὴ καὶ τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες. Πολὺ συχνὲς εἶναι οἱ κοπὲς στὰ χρόνια τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, ὄχι μόνο τῆς Μεσσήνης ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρης τῆς Πελοποννήσου, γεγονὸς ποὺ ἀναμένει συνολικὴ ἐρμηνεία²⁸.

Ἡ στρωματογραφικὴ - χρονολογικὴ μαρτυρία τῶν νομισμάτων προσφέρει εἰκόνα τῆς διάρκειας χρήσης τῶν οἰκοδομημάτων. Τυπικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ θέατρο μὲ τὴ φάση ἀνέγερσής του στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια, ἐκτεταμένες ἐπισκευὲς καὶ μετασκευὲς στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια (2ος-3ος αἰ.), τὴν ἐγκατάλειψη καὶ διάλυσή του στὸν 4ο αἰ. μ.Χ. καὶ τέλος τὴν κατάληψη τοῦ χώρου τοῦ ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων (10ος-12ος αἰ.). Στὸ Ἐκκλησιαστήριο οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης τοῦ κάτω κοίλου ἔφεραν στὸ φῶς νομίσματα ποὺ μαρτυροῦν ἐπισκευὲς στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου καὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ὅπως ἔχει ἤδη ἀποδείξει ἡ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του καὶ τῶν ἐπιγραφῶν.

Ἡ ἔρευνα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Σταδίου ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἐπέτρεψε τὸν ἐντοπισμὸ ἐνὸς οἰκιστικοῦ πυρῆνα τῆς ὀψιμης ρωμαϊκῆς - πρωτοβυζαντινῆς περιόδου, χρονικὰ καὶ μορφολογικὰ παράλληλου μὲ τοὺς ἀντίστοιχους ποὺ γνωρίζουμε ἤδη ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ Ἀσκληπείου, τῆς Κρήνης Ἀρσινόης καὶ τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης²⁹. Ἐξαιρετικὰ πλούσια καὶ σημαντικὴ ἦταν ἡ νομισματικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἔπαυλη, συμβάλλοντας οὐσιαστικὰ στὸ νὰ διαγραφοῦν οἱ φάσεις κατασκευῆς, ἐπισκευῶν ἢ ἐγκατάλειψης τῶν ἐπιμέρους χώρων της ὡς τὸν 6ο αἰ. μ.Χ. Τέλος, τὴν πρῶτη χρονολόγηση (3ος αἰ. π.Χ.) τοῦ ιδιόρρυθμου ταφικοῦ μνημείου Κ3 ἐνισχύουν τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν σὲ σχέση μὲ δύο ἐγγυτρισμοὺς βρεφῶν στὸν περιβάλλοντα χώρο του.

Ἀκολουθοῦν ἀναλυτικοὶ πίνακες:

28. Τὸ ἐξαγγελθὲν Corpus παραμένει desideratum τῆς ἔρευνας: S. GRUNAUER VON HOERSCHELMAN, The severan Emissions of the Peloponessus, *INJ* 6/7, 1982/3, 39-46.

29. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ὑστερορωμαϊκὴ καὶ πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη, *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ὀλυμπία. Ἀστικός καὶ ἀγροτικός χώρος στὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο*, Ἀθήνα 29-30 Μαΐου 1998 (Ἀθήνα 2002), 20-58.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ἡ στρωματογραφικὴ μαρτυρία τῶν νομισμάτων

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ	α' φάση	β' φάση	γ' φάση	δ' φάση	ε' φάση
Ἀρχαδικὴ Πύλη καὶ					
Πύργος 17	4ος αἰ. μ.Χ.				
Θέατρο	4ος-1ος αἰ. π.Χ.	2ος-3ος αἰ. μ.Χ.	4ος αἰ. μ.Χ.		10ος-12ος αἰ. μ.Χ.
ᾠδεῖο	4ος-3ος αἰ. π.Χ.	ᾠψμος 1ος αἰ. π.Χ.	3ος αἰ. μ.Χ.		
Στάδιο (στίβος καὶ	4ος-2ος αἰ. π.Χ.	1ος-3ος αἰ. μ.Χ.	4ος αἰ. μ.Χ.		12ος αἰ. μ.Χ.
εὐρύτερη περιοχὴ)					
Ἱερὸ ἥρωος (Κ4)	4ος-2ος αἰ. π.Χ.	1ος αἰ. π.Χ.	τέλη 3ου-ἀρχές 4ου αἰ. μ.Χ.	5ος-6ος αἰ. μ.Χ.	
Ταφικὸ Μνημεῖο Κ3					
(ἐγγυτρισμοί)	3ος αἰ. π.Χ.				
Ταφικὸ Μνημεῖο Κ7	3ος-2ος αἰ. π.Χ.				
Ρωμαϊκὴ βίβλα 1	4ος-1ος αἰ. π.Χ.	1ος-3ος αἰ. μ.Χ.	τέλη 3ου- 4ος αἰ. μ.Χ.	4ος-6ος αἰ. μ.Χ.	
Ρωμαϊκὴ βίβλα 2	2ος-1ος αἰ. π.Χ.	2ος αἰ. π.Χ.		5ος-6ος αἰ. μ.Χ.	

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Νομίσματα κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων

Ἐκδότριες ἀρχές	ἀριθμὸς
Μεσσήνη	43
Μεσσήνη (ἐπισημασμένα)	12
μεσσηνιακό «σύμβολο» (χάλκινο)	1
μεσσηνιακό «εἰσιτήριο» (πῆλινο)	1
Κόρινθος	16
Σικυῶν	16
Πτολεμαῖοι	7
Ἀθήνα	6
Κοινὸ τῶν Ἀρκάδων	5
Ρόδος	4
Ἡραῖα	3
Ἄργος	2
Ἡλῖς	2
Κῶς	2
Φλιοῦς	2
Αἶγινα	1
Θέλπουσα	1
Θήβα	1
Κοινὸ τῶν Θεσσαλῶν	1
Μακεδονία	1
ἀδιάγνωστη	47
ΣΥΝΟΛΟ	174

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Νομίσματα ρωμαϊκῶν καὶ πρωτοβυζαντινῶν χρόνων

Ἐκδότριες ἀρχές	Χρονολογία κοπῆς (αἰ.)									ΣΥΝΟΛΟ
	π.Χ. 1ος	μ.Χ. 1ος	2ος	196-208	3ος	4ος	5ος	6ος	(:)	
Ρώμη-αὐτοκρ. κοπές	1	1	12		20	29	10	7		80
«βανδαλικά»								4		4
Κολωνίδες				1						1
Κυπαρισσία				2						2
(:) πελοποννησιακῇ				19						19
ἀδιάγνωστη									7	7
ΣΥΝΟΛΟ		1	12	22	20	29	10	11	7	113

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

7. ΙΕΡΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

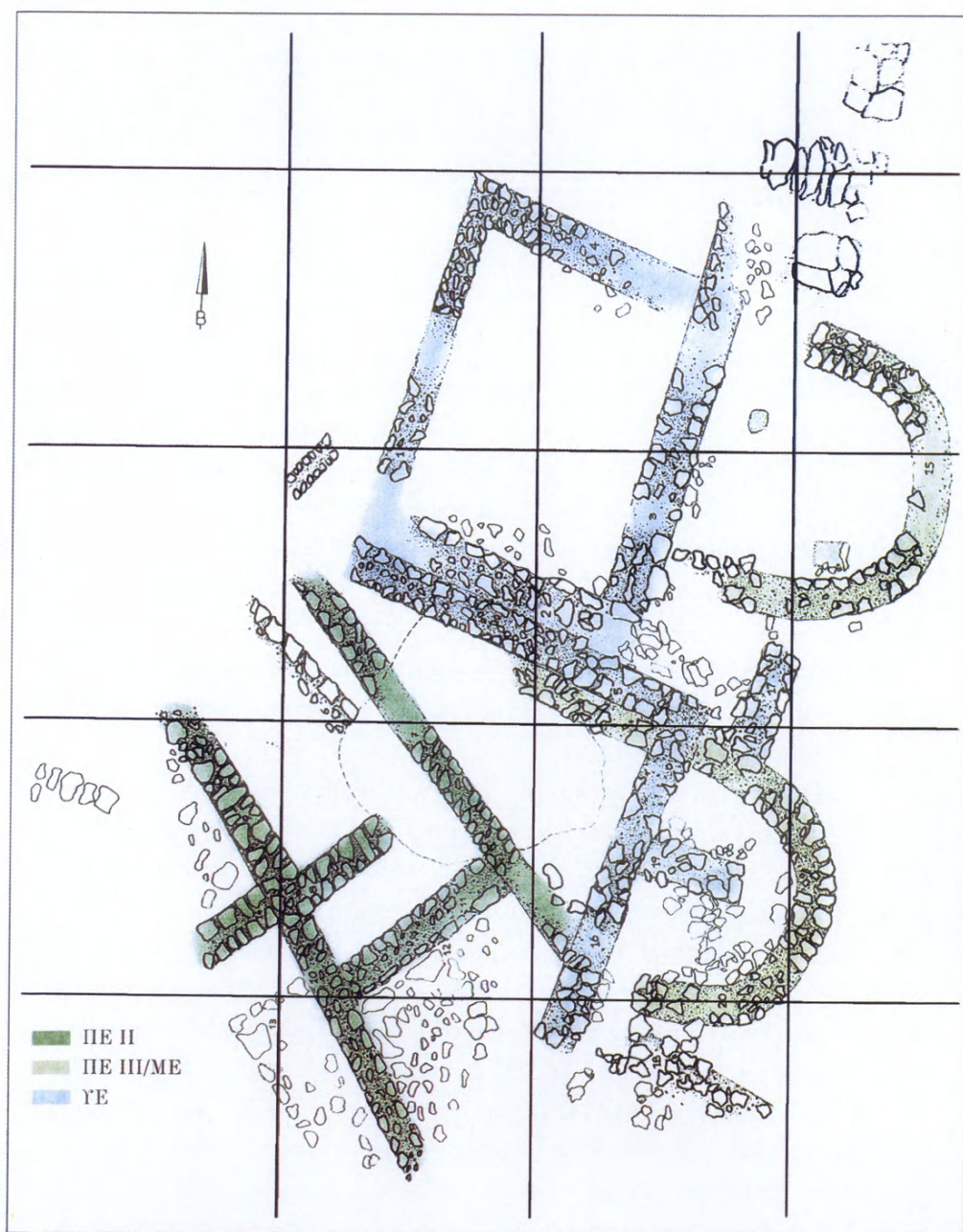
(Πίν. 75)

Κατὰ τὸ 1999 στὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τῆς Ἐπιδαύρου συνε-
χίσθηκαν οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης καὶ ἀνάδειξης τῶν μνημείων τοῦ ὑπὸ
τὴν διεύθυνση τοῦ καθηγ. Β. Λαμπρινουδάκη καὶ μὲ συγχρηματοδότηση τῆς
ΟΕΣΜΕ καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τὴν ἄμεση ἐπίβλεψη εἶχαν ὁ
ἀρχιτέκτων Ι. Μαυροματιδῆς καὶ ἡ ἀρχαιολόγος Α. Θεοδώρου:

1. Ὁλοκληρώθηκε ἡ μελέτη ἀποκατάστασης τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος
τοῦ ἱεροῦ.

2. Συνεχίσθηκε ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐγκεκριμένης μελέτης ἀναστήλωσης τοῦ
μνημειώδους βωμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἀποκαταστάθηκαν οἱ στρώσεις τῆς
κατασκευῆς μέχρι τὴν εὐθυνηρία.

3. Στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τοῦ ἱεροῦ συνεχίσθηκε ἡ συμπληρωματικὴ
ἐρευνα στὰ προϊστορικὰ κτίσματα γιὰ τὴν τελικὴ, ἐνιαία διαμόρφωση τοῦ
χώρου αὐτοῦ. Ἀποδείχθηκε ὅτι στὴν κορυφὴ σώζονται, στὸ ὕψος τῆς πρώτης
μόνον στρώσεως τῶν θεμελίων, τὰ λείψανα δύο τουλάχιστον ἀψιδωτῶν κτιρίων
(πίν. 75), τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀνήκουν, σύμφωνα μὲ τὴν κάτοψή τους καὶ τὴν
κεραμεικὴ πού βρέθηκε στὸν ὀρίζοντά τους, στοὺς ΠΕ ΙΙΙ ἢ τοὺς πρώιμους
ΜΕ χρόνους. Τὰ κτίρια αὐτὰ ἐκτείνονται πάνω ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν παλαιοτέ-
ρων, ὀρθογωνίων κτισμάτων τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου (εἰκ. 1), τὰ ὁποῖα εἶχαν
ἀποκαλυφθεῖ παλαιότερα (1977-78) καὶ τῶν ὁποίων ἐρευνήθηκε περαιτέρω
μικρὸ μέρος. Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι μεταξὺ τῆς περιόδου πού ἀντιπροσωπεύουν
τὰ ἀψιδωτὰ κτίρια καὶ ἐκείνης τῶν ὀρθογωνίων πρέπει νὰ μεσολάβησε μακρὰ
ἐγκατάλειψη, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σκληρὴ ἐπίχωση μεταξὺ τῶν θεμελίων
καὶ ἀπὸ τὸν ἐντελῶς διαφορετικὸ προσανατολισμὸ τῶν κτιρίων. Ἡ συμπληρω-
ματικὴ ἐρευνα ἔδειξε ἀκόμη ὅτι τὰ ὀρθογώνια κτίσματα τῆς μυκηναϊκῆς περιό-

Εἰκ. 1. Σχεδιογράφημα τῶν προϊστορικῶν λειψάνων στὸν λόφο τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα.

δου σὲ ἓναν τρίτο, ὑψηλότερο ὀρίζοντα, ἐκτείνονταν, μὲ συγγενὴ προσανατολισμό, πάνω ἀπὸ τὰ ἀψιδωτὰ πρὸς τὰ νότια.

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

8. ΕΡΕΥΝΑ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

(Πίν. 76-78)

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1999 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διεξήγαγε ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὴν Ἰκλαινα Μεσσηνίας, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Κέντρο Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Manitoba¹. Ἡ ἔρευνα ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος ὁλοκλήρωσης καὶ δημοσίευσης παλαιῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας, καθὼς ἡ θέση εἶχε ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἡμιτελοῦς ἀνασκαφῆς τοῦ Σπυρίδωνος Μαρινάτου². Χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ Συμβούλιο Ἑρευνας Κοινωνικῶν καὶ Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Καναδᾶ (Social Sciences and Humanities Research Council of Canada) καὶ τὸ Ἰνστιτούτο Προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου (INSTAP). Ἡ ἐρευνητικὴ ὁμάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα-τοπογράφο Chris Mundigler, τὴν ὀστεολόγο Deborah Ruscillo Κοσμοπούλου, τὶς εἰδικὲς ἐπὶ θεμάτων κεραμεικῆς Joann Gulizio καὶ Cynthia Shelmerdine, τὸν εἰδικὸ σὲ θέματα ἡλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν καὶ

---

1. Θερμότατες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν ἔγκριση τῆς ἔρευνας. Ἐπίσης θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὴν Προϊσταμένη τῆς Ζ' ΕΠΚΑ, κυρία Ξένη Ἀραπογιάννη γιὰ τὴν ἄδεια διεξαγωγῆς τῆς ἔρευνας καὶ τὴν ἐπιμελήτρια κυρία Γεωργία Χατζῆ γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά της σὲ πρακτικὰ προβλήματα ποὺ ἀνέκυψαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται καὶ πρὸς τὴν ἀρχαιολόγο κυρία Εὐαγγελία Μαλαπάνη καὶ τὸν ἀρχιφύλακα τοῦ Μουσείου Πύλου κ. Κώστα Συκαλιᾶ ποὺ συμμετεῖχαν στὴν ἔρευνα ἐκ μέρους τῆς Ἐφορείας. Ἰδιαιτέρα εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Γεώργιο Κορρέ γιὰ τὴν παροχὴ ἀντιγράφου τῶν ἡμερολογίων τοῦ Μαρινάτου ἀπὸ τὴν Ἰκλαινα καθὼς καὶ πολύτιμων πληροφοριῶν καὶ στοιχείων σχετικὰ μὲ τὶς δραστηριότητες τοῦ Μαρινάτου στὴν περιοχὴ.

2. ΠΑΕ 1954, 308-311. Ἦδη πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο ὁ Ἀνδρέας Σκιας εἶχε ἐπισημάνει τὴν ὕπαρξη σποραδικῶν εὐρημάτων, τόσο τῶν προϊστορικῶν (λίθινοι πελέκεις) καὶ ἱστορικῶν (τάφοι, νομίσματα, κεραμίδια) χρόνων. Βλ. ΠΑΕ 1909, 284.

ἠλεκτρονικῆς ἐπεξεργασίας δεδομένων Ian Cameron καὶ τὶς ἀρχαιολόγους Πόπη Καλογεράκου, Μαρία Ἀντωνίου, Phoebe Acheson καὶ Amanda Slavin, οἱ ὁποῖες ἦσαν οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν ομάδων. Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος σαράντα τρεῖς φοιτητὲς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Manitoba.

Ὁ στόχος τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας ἦταν ὁ καθορισμὸς τῆς ἀκριβοῦς χρονολόγησης, μεγέθους καὶ χρήσης τῆς θέσης καὶ τοῦ φυσικοῦ της περιβάλλοντος, οὕτως ὥστε νὰ κατανοηθεῖ καλύτερα ἡ σημασία τῆς Ἰκλαινας κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ περίοδο³. Ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στὴν περιοχὴ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου στὴ θέση Τραγάνες, σὲ ἀπόσταση περίπου 1 χλμ. δυτικὰ ἀπὸ τὸ σύγχρονο χωριὸ τῆς Ἰκλαινας. Ἡ θέση αὐτὴ (πίν. 766) βρίσκεται στὸ δυτικὸ ἄκρο ἐκτεταμένου ἰσοπέδου, καλυμμένου ἀπὸ ἐλαιῶνες, ἀμπέλια, καὶ ἄγρια χόρτα (βλ. τὴν πανοραμικὴ ἀποψη τοῦ πλατώματος στὸν πίν. 76α).

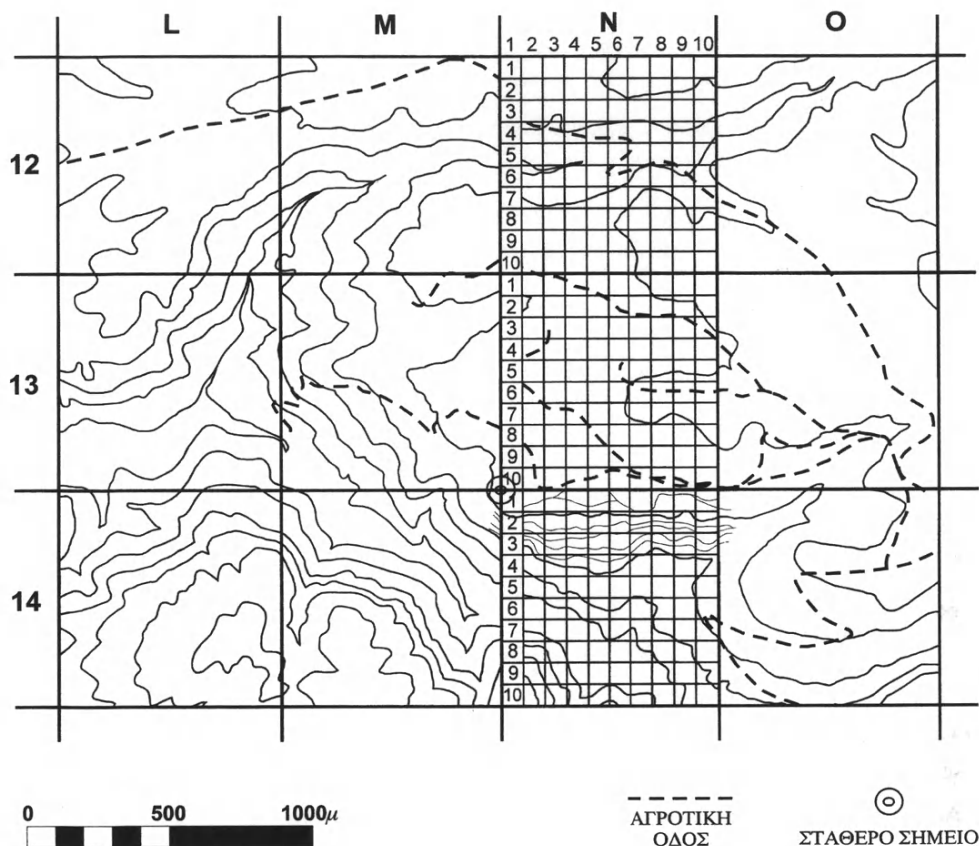
Μεθοδολογία ἔρευνας

Ἡ μεῖζων περιοχὴ τῆς Ἰκλαινας διαιρέθηκε σὲ μεγάλα τετράγωνα πλευρᾶς 500 μ. Ὁ κánaθος αὐτὸς ἐπεκτάθηκε πρὸς τὰ δυτικὰ μέχρι τὸ χωριὸ Κορυφάσιο, ὅπου βρίσκεται ἡ ἄκρη τῆς περιοχῆς ποὺ καλύφθηκε ἀπὸ ἄλλη πρόσφατη ἐπιφανειακὴ ἔρευνα⁴, μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι στὸ ἀπώτερο μέλλον ἴσως καταστεῖ δυνατὴ ἡ κάλυψη τῆς ἐνδιάμεσης περιοχῆς. Οἱ ὀριζόντιες σειρὲς τοῦ κανάβου αὐτοῦ ὀνομάσθηκαν μὲ κεφαλαῖο γράμμα τῆς ἀλφαβήτου καὶ οἱ κάθετες μὲ ἀριθμὸ. Τὸ ἰσόπεδο πρὸς ἐξερεύνηση καλύπτει τὰ τετράγωνα Λ-M-N-O/12-14, τὰ ὁποῖα διαιρέθηκαν σὲ μικρότερα τετράγωνα πλευρᾶς 50 μ., οὕτως ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ὅσο τὸ δυνατόν πυκνότερη κάλυψη τοῦ χώρου (εἰκ. 1). Στὰ μικρότερα αὐτὰ τετράγωνα δόθηκαν δύο ἀριθμητικὲς συντεταγμένες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη δηλώνει τὴν κάθετη στήλη καὶ ἡ δεύτερη τὴν ὀριζόντια σειρὰ στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ τετράγωνο. Τὰ τετράγωνα τοῦ μικρότερου αὐτοῦ κανάβου ὀρίσθηκαν μὲ χρωματιστὲς ταινίες στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, γιὰ νὰ ἐπιταχυνθεῖ ἡ συστηματικὴ μελέτη τῶν ἐπιφανειακῶν εὐρημάτων. Τὸ

3. Ἴσως ἦταν ἔδρα ἀνακτόρου (ΙΑΕ 1954, 309).

4. Βλ. J. L. DAVIS (ἐπιμ.), Sandy Pylos; *An Archaeological History from Nestor to Navarino* (University of Texas Press 1998).

Εἰκ. 1. Γενικὸ τοπογραφικὸ τοῦ πλατώματος μετὰ τὰ τετράγωνα τοῦ μικροῦ κανάβου.

σταθερὸ σημεῖο ὁρίσθηκε στὴ συμβολὴ τῶν τετραγώνων M-N/13-14, ἐπὶ ἐξάρματος ποὺ δεσπόζει στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἰσοπέδου. Σαράντα ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς χωρίσθηκαν σὲ τέσσερις ὁμάδες, ἡ καθεμία ἀποτελούμενη ἀπὸ δέκα μέλη, ἐνῶ τρεῖς φοιτητὲς βοήθησαν στὴν τοπογραφικὴ μελέτη καὶ στὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων στὸ μουσεῖο. Ἡ ἀπόσταση ποὺ χώριζε τὰ μέλη τῆς κάθε ὁμάδας ἦταν μόλις 5 μ., οὕτως ὥστε νὰ ἐξασφαλισθεῖ πλήρης κάλυψη τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους. Τὰ μέλη τῶν ὁμάδων ἦσαν ὑπεύθυνα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν καταγραφή ὅλων τῶν ἐπιφανειακῶν εὐρημάτων, καθὼς καὶ τὴν καταγραφή τῶν ἐπιμέρους χαρακτηριστικῶν τους (π.χ. τμήμα ἀγγείου, μέγεθος, τυπολογία). Ἐπικεφαλῆς κάθε ὁμάδας τέθηκε ἔμπειρη ἀρχαιολόγος, ἡ

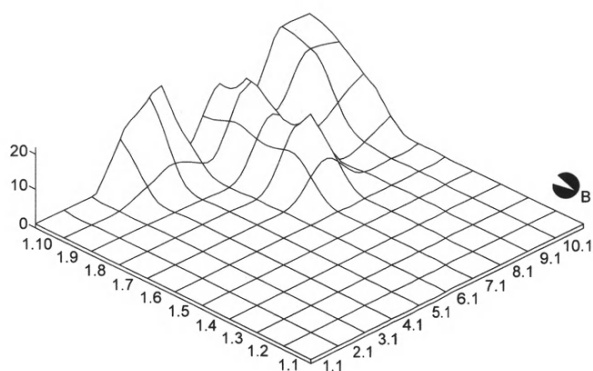
ὅποια ἦταν ὑπεύθυνη γιὰ τὴν τήρηση ἡμερολογίου καὶ τὴ συλλογὴ λεπτομερῶν στοιχείων γιὰ τὸ ἔδαφος, τὴν τυπογραφία, τὴν ὁρατότητα, τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ εὐρήματα κάθε τετραγώνου. Ὄταν ὁλοκληρωνόταν ἡ κάλυψη κάθε τετραγώνου, ἡ ὑπεύθυνη τῆς κεραμεικῆς ἐξέταζε τὴν κεραμεικὴ τοῦ τετραγώνου καὶ κατέγραφε τὰ τεχνολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς (τύποι πηλῶν, ποιότητα καὶ χρῶμα πηλοῦ, κλπ.). Ὑστερα ἀπὸ συνεννόηση μὲ τὴν Ζ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων, συλλέχθηκαν μόνο τὰ ἀπολύτως χαρακτηριστικὰ ὄστρακα, τὰ ὅποια στάλθηκαν στὸ Μουσεῖο Πύλου, ὅπου καὶ μελετήθηκαν. Ἡ μελέτη περιέλαβε λεπτομερὴ καταγραφὴ τῶν χαρακτηριστικῶν εὐρημάτων σὲ ἠλεκτρονικὴ τράπεζα δεδομένων, πού σχεδιάσθηκε ἀπὸ τὸν κ. Ian Cameron ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν ἔρευνα Ἰκλαινας. Τὰ σχέδια καὶ οἱ φωτογραφίες τῶν εὐρημάτων μετατράπηκαν σὲ ψηφιακὲς εἰκόνες καὶ εἰσῆχθησαν καὶ αὐτὰ στὴν ἠλεκτρονικὴ τράπεζα δεδομένων.

Ἀποτελέσματα

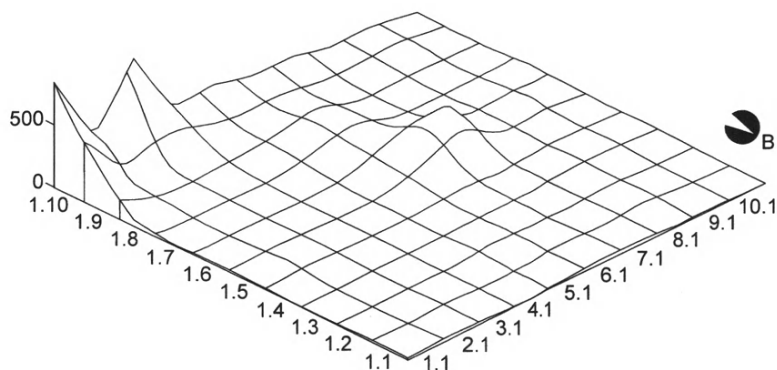
Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο ἔρευνας ἐξερευνήθηκαν 330 τετράγωνα τοῦ μικροῦ κανάβου, πού ἀντιστοιχοῦν σὲ μία ἔκταση 0.825 τ.χλμ. (εἰκ. 1). Ἡ ὁρατότητα γενικὰ ἦταν καλὴ (εἰκ. 2), μὲ μέσο ὅρο 81%. Συνολικὰ καταγράφηκαν καὶ μελετήθηκαν ἐπιτόπου πάνω ἀπὸ 10.000 ὄστρακα, ἐκ τῶν ὁποίων περίπου 200 κρίθηκαν ὡς ἰδιαζούσης σημασίας καὶ μεταφέρθηκαν στὸ μουσεῖο Πύλου, ὅπου ἔγινε λεπτομερὴς μελέτη τους. Ἡ μέση πυκνότητα τῶν ὀστράκων ἦταν 28 ὄστρακα ἀνὰ 1000 τ.μ.

Ὅπως ἀναμενόταν, ἡ ἔρευνα κατέδειξε μεγάλη συγκέντρωση ὀστράκων (εἰκ. 2α-γ) γύρω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου, ἐπὶ συνολικῆς ἐπιφανείας περίπου 5000 τ.μ., στὰ τετράγωνα *N14,1.1-N14,2.5* καὶ *N13,1.6-N13,4.10*, γύρω ἀπὸ τὸ χαμηλὸ ἔξαρμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου τοποθετήθηκε τὸ σταθερὸ σημεῖο. Τὸ ἔδαφος καλύπτεται ἀπὸ χαμηλὴ βλάστηση, κυρίως ἀγριόχορτα καὶ θάμνους, ἐνῶ ὅλη ἡ περιοχὴ εἶναι φυτεμένη μὲ ἐλαιό-δενδρά σὲ ἀποστάσεις περίπου 8-11 μ.

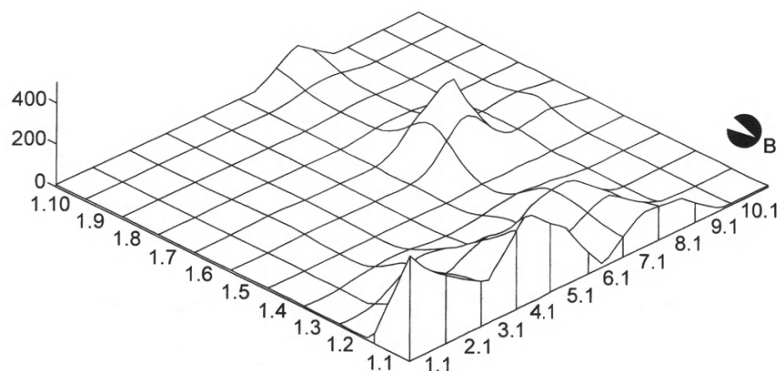
Μεγάλος ἀριθμὸς εὐρημάτων ἐντοπίσθηκε στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τοῦ τετραγώνου *N14,1.1* (μέχρι τὸ εἰκοστὸ μέτρο μήκους ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο). Τὰ εὐρήματα αὐτὰ περιλαμβάνουν καλῆς ποιότητος ἀδιακόσμητα ὄστρακα τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου (ἰδιαίτερα στελέχη κυλίκων) καθὼς καὶ πολυἀριθμα χον-

Είκ. 2α. Χάρτης συχνότητας άστράκων στο τετράγωνο N12.

Είκ. 2β. Χάρτης συχνότητας άστράκων στο τετράγωνο N13.

Είκ. 2γ. Χάρτης συχνότητας άστράκων στο τετράγωνο N14.

δροειδή. Στη νοτιοδυτική ἄκρη τοῦ τετραγώνου καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 40 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο ἀρχίζει ὁ γκρεμὸς, ἐνῶ στὸ κεντρικὸ καὶ ἀνατολικὸ τμήμα μετὰ τὸ τριακοστὸ μέτρο μήκους ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τὸ ἔδαφος παρουσιάζει ἀπότομη κλίση τῆς ὁποίας ἡ σκάρπα, πλάτους 2.5-6 μ., καλύπτεται ἀπὸ βᾶτα καὶ θάμνους. Στὰ νότια τῆς σκάρπας αὐτῆς τὸ τετράγωνο συνεχίζεται σὲ μικρὸ τριγωνικὸ πλάτωμα καλυμμένο μὲ ἐλαιόδενδρα, τὸ ὁποῖο διακόπτεται ἀπότομα στὰ νότια ἀπὸ πυκνὴ βλάστηση καὶ τὴν ἄκρη τοῦ γκρεμοῦ. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ πλάτωμα αὐτὸ εἶναι ἐλάχιστα καὶ ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ σώματα χονδροειδῶν ἀγγείων. Στὸ τεσσαρακοστὸ μέτρο μήκους ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴ θαμνώδη σκάρπα, καὶ σὲ ἀπόσταση 15 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τετραγώνου, ἐντοπίσθηκε τοιχάριο μήκους 1 μ. κατασκευασμένο ἀπὸ ἀργοὺς ἀκανόνιστους λίθους. Πρόκειται γιὰ ἀναλημματικὸ τοιχάριο, μάλλον σύγχρονο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ σχεδὸν παντελὴ ἔλλειψη ὀστράκων ἀπὸ τὸ σημεῖο ἐκεῖνο. Σχεδὸν ὁλοκληρωτικὴ ἀπουσία εὐρημάτων χαρακτηρίζει καὶ τὰ τετράγωνα στὰ νότια τοῦ *N14,1.1*, τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὰ ἰσόπεδα ποὺ κατεβαίνουν πρὸς τὸ γκρεμὸ. Ἀντίθετα, ὁ ὑψηλὸς ἀριθμὸς εὐρημάτων συνεχίζεται στὰ ἀνατολικά. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τετραγώνου *N14,2.1* καταλαμβάνεται ἀπὸ ὀργωμένο χωράφι μὲ ἐλαιόδενδρα, ποὺ καλύπτει 40 ἀπὸ τὰ 50 μέτρα μήκους τοῦ τετραγώνου ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο. Ἡ σκάρπα τοῦ τετραγώνου *N14,1.1* συνεχίζεται καὶ στὸ τετράγωνο αὐτὸ καὶ ὀρίζει πρὸς τὰ νότια ἓνα πλάτωμα σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, τὸ ὁποῖο καλύπτεται ἀπὸ ἐλαιόδενδρα καὶ πυκνὰ χόρτα. Στὸ πλάτωμα αὐτὸ βρέθηκε καὶ δεύτερο ἀναλημματικὸ τοιχάριο, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἀπέδωσε ὄστρακα καὶ φαίνεται νὰ εἶναι σύγχρονο. Τὰ περισσότερα εὐρήματα σημειώθηκαν στὸ χωράφι τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ τετραγώνου καὶ συνίστανται σὲ καλῆς καὶ μεσαίας ποιότητος ὄστρακα ἀπὸ ἀδιακόσμητα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα (καὶ ἐδῶ ξεχωρίζουν τὰ στελέχη κυλίκων), χονδροειδῆ ὄστρακα ἀπὸ πίθους καὶ πολλὰ θραύσματα κεραμίδων. Ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐρημάτων γίνεται προοδευτικὰ μικρότερος στὰ τετράγωνα πρὸς Νότο καὶ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ βαθμιαία ἐλάττωση τῶν κυλίκων καὶ ἡ αὔξηση τῆς χονδροειδοῦς κεραμικῆς. Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ τετραγώνου *N14,3.1* καλύπτεται ὅπως καὶ ἐκεῖνο τοῦ *N14,2.1*, ἀπὸ ὀργωμένο χωράφι μὲ ἐλαιόδενδρα. Σὲ ἀπόσταση 20 μέτρων ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τετραγώνου συνεχίζεται ἡ σκάρπα τῶν τετραγώνων *N14,1.1* καὶ *N14,2.1*, στὰ νότια τῆς ὁποίας ὑπάρχει πλάτωμα καλυμμένο μὲ χόρτα καὶ

ἐλαιόδενδρα. Τὰ περισσότερα ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ τὸ ὀργωμένο χωράφι καὶ εἶναι τῶν ἰδίων κατηγοριῶν μὲ τὰ ὄστρακα τῶν προηγουμένων τετραγώνων. Ὅπως καὶ στὰ προηγούμενα τετράγωνα, ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐρημάτων ἐλαττώνεται βαθμιαῖα πρὸς τὰ νότια. Τὸ τετράγωνο *N14,4.1* παρουσιάζει παρόμοια εἰκόνα μὲ τὰ προηγούμενα: τὸ βόρειο τμήμα του (μέχρι τοῦ 25ου μέτρου μήκους στὸ δυτικὸ καὶ τοῦ 33ου μέτρου μήκους στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο) καλύπτεται ἀπὸ ὀργωμένο χωράφι μὲ ἐλαιόδενδρα, τὸ ὁποῖο ὅμως καλύπτεται ἀπὸ πυκνὴ ἄγρια βλάστηση. Τὸ χωράφι ὀρίζεται ἀπὸ τὴ συνέχεια τῆς προαναφερθείσας σκάρπας τῶν τετραγώνων *N14,1.1*, *N14,2.1*, *N14,3.1*, στὰ νότια τῆς ὁποίας ὑπάρχει πλάτωμα πού ἐπίσης καλύπτεται ἀπὸ ἀγριόχορτα. Τὰ εὐρήματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα τῶν προαναφερθέντων κατηγοριῶν, περιλαμβάνουν καὶ ἓνα μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὸν λαιμό, τὸν ὦμο καὶ τὶς λαβὲς ψευδόστομου ἀμφορέα (πίν. 78γ). Τὸ τετράγωνο *N14,5.1* παρουσιάζει ἐξ ἴσου μεγάλο ἀριθμὸ εὐρημάτων, ἀλλὰ πιὸ ἀνατολικά ἢ κατάσταση εἶναι συγκεχυμένη, γιατί ἢ πυκνὴ βλάστηση μὲ σχεδὸν μηδενικὴ ὁρατότητα στὸ τετράγωνο *N14,6.1* καὶ οἱ κίνδυνοι ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ φιδιῶν κατέστησαν ἀδύνατη τὴ συστηματικὴ ἐξερεύνησή του. Τὸ τετράγωνο *N14,6.2* καταλαμβάνεται ἀπὸ πλάτωμα σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ *N14,6.1*, στὸ ὁποῖο ἐντοπίσθηκε μία σειρὰ ἐπιμήκων λίθων πού φαίνονται νὰ σχηματίζουν γωνία πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἐνῶ διάσπαρτοι λίθοι βρίσκονται στὴ γύρω περιοχῇ. Ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐρημάτων αὐξάνεται στὸ τετράγωνο *N14,6.3*, μὲ τὴν ἀνεύρεση πολυἀριθμῶν σωμάτων ἀπὸ ἀδιακόσμητα ἀγγεῖα καλῆς ποιότητος καὶ πολλῶν θραυσμάτων ἀπὸ κεραμίδες. Ἡ ὑψηλὴ συχνότητα ἀδιακόσμητων ὀστράκων καὶ κεραμίδων συνεχίζεται καὶ πιὸ ἀνατολικά, στὰ τετράγωνα *N14,7.1*, *N14,7.2*, *N14,7.3*, *N14,8.1*, καὶ *N14,8.2*, τὰ ὁποῖα ἐκτείνονται σὲ πλατώματα μὲ ἐλαιόδενδρα. Μόλις στὸ τετράγωνο *N14,9.1* παρουσιάζεται ἐλάττωσις στὸν ἀριθμὸ τῶν εὐρημάτων.

Πρὸς τὰ βόρεια τοῦ σταθεροῦ σημείου, τὸ τετράγωνο *N13,1.10* παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί περίπου στὸ κέντρο του εἶχε βρεθεῖ ἀπὸ τὸν Μαρινάτο ἢ ἀσάμινθος⁵. Πρόκειται γιὰ ἐπίπεδο ἀγρὸ μὲ ἐλαιόδενδρα, καλυπτόμενο ἀπὸ χαμηλὴ βλάστηση, κυρίως ἀγριόχορτα καὶ θάμνους, μὲ ἐξαιρετικὴ

5. ΠΑΕ 1954, 310, εἰκ. 8.

θέα πρὸς τοὺς γύρω λόφους, τὸ Κορυφάσιο, καὶ πιὸ μακριὰ πρὸς τὸ Ἴονιο Πέλαγος. Καθ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ τετραγώνου βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμεικῆς πού φθάνει σχεδὸν τὰ 900 ὄστρακα. Τὰ εὐρήματα περιλαμβάνουν ὄστρακα ἀπὸ σώματα χονδροειδῶν ἀγγείων, θραύσματα ἀπὸ καλῆς ποιότητος ἀδιακόσμητα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα καὶ τεμάχιο φαιοῦ μινύειου ἀγγείου, θραύσματα ἀπὸ κεραμίδες, καθὼς καὶ ἓνα τεμάχιο σκωρίας μετάλλου («slag») πού διακρίνεται γιὰ τὸ βάρος του. Τὸ ἐπόμενο τετράγωνο πρὸς βόρεια, *N13,1.9* ἀποτελεῖ προέκταση τοῦ ἰδίου ἀγροῦ καὶ καταλήγει σὲ σειρὰ ἀπὸ βάτα πού χωρίζουν τὸν ἀγρὸ ἀπὸ μικρὸ ρέμα καὶ τὴν ἀγροτική ὁδὸ πού κατεβαίνει πρὸς τὴ χαράδρα. Παρ' ὅλο πού ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐρημάτων δὲν εἶναι τόσο μεγάλος ὅσο στο προηγούμενο τετράγωνο (περίπου 400), παραμένει σχετικὰ ὑψηλός, μὲ κεραμεικὴ τῶν ἰδίων κατηγοριῶν ὅπως καὶ στὸ τετράγωνο *N13,1.10*. Ἀντίθετα, ἡ ποσότητα τῶν ὀστράκων ἐλαττώνεται σημαντικὰ τόσο πρὸς τὰ βόρεια, ὅσο καὶ στὰ ἀνατολικά τῶν τετραγώνων *N13,1.10* καὶ *N13,1.9*. Πρὸς τὰ βόρεια, στὸ τετράγωνο *N13,1.8*, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀστράκων πέφτει ἀπότομα στὰ 50 καὶ καθίσταται ἀμελητέος στὰ τετράγωνα πού ἐκτείνονται πρὸς Βορρὰ τοῦ τετραγώνου αὐτοῦ, δηλαδὴ στὰ τετράγωνα *N13,1.7*, *N13,1.6*, *N13,1.5*, *N13,1.4*, *N13,1.3*, *N13,1.2* καὶ *N13,1.1*, ἐνῶ σπανίζουν τὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα καὶ ὑπερτεροῦν τὰ θραύσματα χονδροειδῶν ἀγγείων. Πρὸς τὰ ἀνατολικά παρουσιάζεται ἀνάλογη μείωση εὐρημάτων: στὸ τετράγωνο *N13,2.10*, τὸ ὁποῖο καλύπτεται ἀπὸ ἐλαιῶνα, βρέθηκαν περίπου 280 ὄστρακα, κυρίως ἀπὸ ἀδιακόσμητα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα (καὶ λίγα μὲ μονόχρωμη καστανὴ βαφή) καὶ κεραμίδες, ἐνῶ στὸ *N13,2.9* βρέθηκαν 45 ὄστρακα ἐκ τῶν ὁποίων ἐλάχιστα πού θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ βεβαιότητα στὴ μυκηναϊκὴ περίοδο. Στὸ τετράγωνο *N13,2.8* ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐρημάτων εἶναι ἀκόμα μικρότερος (ἂν καὶ ἀξιοσημείωτο εἶναι ἓνα ΜΕ φαιὸ μινύειο ὄστρακο). Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀστράκων μειώνεται δραματικὰ στὰ τετράγωνα *N13,2.7*, *N13,2.6* (στὸ ὁποῖο ὅμως σημειώθηκε μεγάλη συγκέντρωση θραυσμάτων κεραμίδων), *N13,2.5* (στὸ ὁποῖο βρέθηκε καὶ ἄλλο θραῦσμα ΜΕ φαιοῦ μινύειου ὀστράκου καὶ ἓνας ξυστήρας ἀπὸ λευκωπὸ λίθο), *N13,2.4*, *N13,2.3*, *N13,2.2*, καὶ *N13,2.1*.

Μεγάλη συγκέντρωση ὀστράκων σημειώνεται περίπου 100 μ. πρὸς τὰ ἀνατολικά τοῦ σταθεροῦ σημείου, στὸ τετράγωνο *N13,3.10*. Τὸ ὕλικὸ ἀνέρχεται σὲ περίπου 750 ὄστρακα, τῶν ἰδίων κατηγοριῶν ὅπως καὶ τῶν τετραγώ-

νων *N13,2.10* καὶ *N13,1.10*. Ὅπως καὶ στὶς ἄλλες σειρὲς τετραγώνων, ἡ ποσότητα τῶν εὐρημάτων μειώνεται δραματικά πρὸς τὰ βόρεια, καὶ πέφτει στὰ 70 ὄστρακα στὸ *N13,3.9*, 30 ὄστρακα στὸ *N13,3.8*, 10 ὄστρακα στὸ *N13,3.7*, καὶ παραμένει στὰ 10-20 ὄστρακα σὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ τετράγωνα *N13,3.6*, *N13,3.5*, *N13,3.4*, *N13,3.3*, *N13,3.2*, καὶ *N13,3.1*. Παρόμοια ἐλάττωση σημειώνεται στὰ τετράγωνα *N13,4.10* καὶ *N13,4.9*, ὅπου οἱ συχνότητες τῶν ὀστράκων μειώνονται στὰ 200 καὶ 100 ἀντίστοιχα, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει στὰ τετράγωνα πρὸς Βορρὰ μείωση ἀνάλογη ἐκείνης μὲ τὶς ἄλλες σειρὲς (21 ὄστρακα στὸ *N13,4.8*, καὶ 0-10 στὰ *N13,4.7-4.1*).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου, ἀξιοσημείωτη συγκέντρωση κεραμεικῆς σημειώθηκε στὰ συνεχόμενα τετράγωνα *N13,6.6* - *N13,6.7* - *N13,7.6* - *N13,7.7*. Τὰ περισσότερα εὐρήματα προέρχονται ἀπὸ τὸ *N13,7.6* (περίπου 400 ὄστρακα), στὰ νότια τῆς ἀγροτικῆς ὁδοῦ, ὅπου τὸ τετράγωνο χωρίζεται σὲ τρία ἴσα μέρη: τὸ δυτικὸ τρίτο καταλαμβάνεται ἀπὸ νεαρὸ ἀμπέλι, τὸ μεσαῖο τρίτο καταλαμβάνεται ἀπὸ ἀγροκτήμα μὲ ἀγροτικὴ οἰκία, τοῦ ὁποῦ ἡ νότια ἄκρη εἰσχωρεῖ στὸ τετράγωνο *N13,7.7*, καὶ τὸ ἀνατολικὸ τρίτο ἀπὸ ἐλαιώνα. Ἡ ὑψηλὴ συγκέντρωση ὀστράκων σημειώθηκε στὸ ἀμπέλι καὶ στὴ νότια ἄκρη τοῦ ἀγροκτήματος καὶ περιλαμβάνει πολυάριθμα θραύσματα ἀπὸ ἀδιακόσμητες ὙΕ ΙΙΙ κύλικες καλῆς ποιότητος, καθὼς καὶ τεμάχια χονδροειδῶν ἀγγείων καὶ κεραμίδες.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ πιθανὴ ὑπαρξὴ κλασικοῦ ἢ ἐλληνιστικοῦ τάφου στὸ τετράγωνο *N13,6.8*. Συγκεκριμένα, σὲ τοιχάριο κοντὰ σὲ ἀγροτικὴ οἰκία ποὺ δεσπόζει τοῦ τετραγώνου, ἐντοπίσθηκαν πολλὰ μεγάλα θραύσματα ἀπὸ κεραμίδες καὶ πίθους, τοποθετημένα ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη σὲ τοιχάριο (πίν. 77α), ἐνῶ θαμμένα στὸ ἔδαφος κοντὰ στὸ τοιχάριο διακρίνονται καὶ ἄλλα θραύσματα κεραμίδων. Ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη πληροφορηθήκαμε ὅτι παλαιότερα στὴν περιοχὴ εἶχαν βρεθεῖ ἀνθρώπινα ὀστά, γεγονός πού ἴσως σημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπολείμματα κεραμοσκεποῦς τάφου τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου. Ἀπὸ τὰ θραύσματα ξεχωρίζουν δύο: ἓνα ἀπὸ τὸν λαϊμὸ μεγάλου πίθου, πού σώζεται σὲ διαστάσεις 23×25 ἐκ. καὶ ἓνα ἐπίπεδο θραῦσμα, μᾶλλον ἀπὸ κεραμίδα, διαστάσεων 20×23 ἐκ. Ἐξ ἄλλου, στὸ τετράγωνο *N13,10.6* ἐντοπίσθηκε μεγάλος σωρὸς ἀπὸ λίθους καὶ κεραμίδες, κοντὰ στὸν ὁποῖο βρίσκεται θραῦσμα κίονα ἀπὸ ἀσβεστόλιθο (πίν. 77β). Ὁ κίονας δὲν φέρει ραβδώσεις καὶ ἔχει διάμετρο 33 ἐκ. Χαρακτηριστικὰ ὄστρακα δὲν βρέθηκαν στὴν περιοχὴ.

Τέλος, πρέπει νὰ σημειωθοῦν διάφορα μικρὰ εὐρήματα, ὅπως θραῦσμα ζωόμορφου εἰδωλίου (N13,5.2, πίν. 78α1), πυραμιδοειδῆς ἀγνύθα (ἀπὸ τὸ τετράγωνο N13,10.6, πίν. 78β2), τμήματα πήλινων γυναικείων εἰδωλίων (πίν. 78α3), καθὼς καὶ λίθινα εὐρήματα, ὅπως ξυστῆρες καὶ ἀπολεπίσματα ἀπὸ πυριτόλιθο καὶ ὄψιανό καὶ δύο λαβὲς κυλινδρικής διατομῆς ἀπὸ πράσινο λίθο (πίν. 78β).

Ἡ κεραμεικὴ (JOANN GULIZIO - CYNTHIA SHELMERDINE)

Ἄν καὶ ἡ πλειονότητα τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων χρονολογεῖται στὴ μυκηναϊκὴ περίοδο, βρέθηκαν καὶ ὀρισμένα ὄστρακα ποὺ φανερώνουν ὅτι ἡ θέση ἦταν σὲ χρῆση καὶ κατὰ τὴν Πρωτοελλαδικὴ καὶ τὴ Μεσοελλαδικὴ περίοδο. Ὅρισμένα ἔσω νεύοντα χεῖλη ἀπὸ χειροποίητες φιάλες καὶ δύο ὄστρακα μὲ τὸ τυπικὸ γιὰ τὴν Πρωτοελλαδικὴ περίοδο γάνωμα *Urfirnis* ἀποτελοῦν ἐνδείξεις ὅτι ἡ θέση κατοικήθηκε κατὰ τὰ μέσα τῆς τρίτης χιλιετίας π.Χ. Τὰ ΠΕ ὄστρακα βρέθηκαν στὰ γειτονικὰ τετράγωνα N14.1,1 καὶ N14.2,2, ὅπου ἐντοπίσθηκε ἡ μεγαλύτερη συγκέντρωση ὀστράκων. Οἱ ἐνδείξεις γιὰ ΜΕ κατοίκηση εἶναι ἐπίσης λιγιστὲς καὶ συνίστανται σὲ λίγα φαιὰ μινύεια ὄστρακα, ἀπὸ σκύφους καὶ ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα, κατασκευασμένα ἀπὸ πηλὸ μέτριας ἢ χονδροειδοῦς ποιότητος, χρώματος φαιοῦ (2.5YR 4/2-5/2) ἕως ἀνοιχτοῦ φαιοῦ (10YR 7/1) ἢ φαιοῦ - πράσινου (5G 4/7), καὶ δύο ἀμαυρόχρωμα ὄστρακα κατασκευασμένα ἀπὸ καλῆς ποιότητος φαιοῦ - πράσινο πηλὸ (5Y 4/2) καὶ διακοσμημένα μὲ παράλληλες γραμμές.

Ἀντίθετα μὲ τὰ λιγοστὰ ὄστρακα τῶν ΠΕ καὶ ΜΕ περιόδων, ἡ ΥΕ κεραμεικὴ ἀφθονεῖ. Τὰ εὐρήματα χρονολογοῦνται στὶς ΥΕ I, II, καὶ IIIA-B περιόδους. Τὰ ΥΕ I-II ὄστρακα συνίστανται σὲ βαθιὲς κύλικες μὲ κοντὰ στελέχη καὶ κοῖλες βάσεις καὶ μικρὰ κύπελλα μὲ ἐπίπεδη βάση, ἐνίοτε μὲ βραχὺ στέλεχος. Ἐπίσης, τμήματα κλειστῶν ἀγγείων, μάλλον πιθαμοφωρέων, ἀναγνωρίσθηκαν σὲ ὀρισμένες βάσεις.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὕλικου χρονολογεῖται στὴ ΥΕ III περίοδο καὶ περιλαμβάνει τόσο διακοσμημένα, ὅσο καὶ ἀδιακόσμητα ὄστρακα. Τὰ διακοσμημένα ἀνήκουν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ σὲ κύλικες, ἀλλὰ στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ βαφὴ ἔχει φθαρεῖ καὶ γι' αὐτὸ τὸ ἀκριβὲς χρῶμα εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστωθεῖ. Τὰ περισσότερα διακοσμημένα ὄστρακα φέρουν μονόχρωμη ἢ

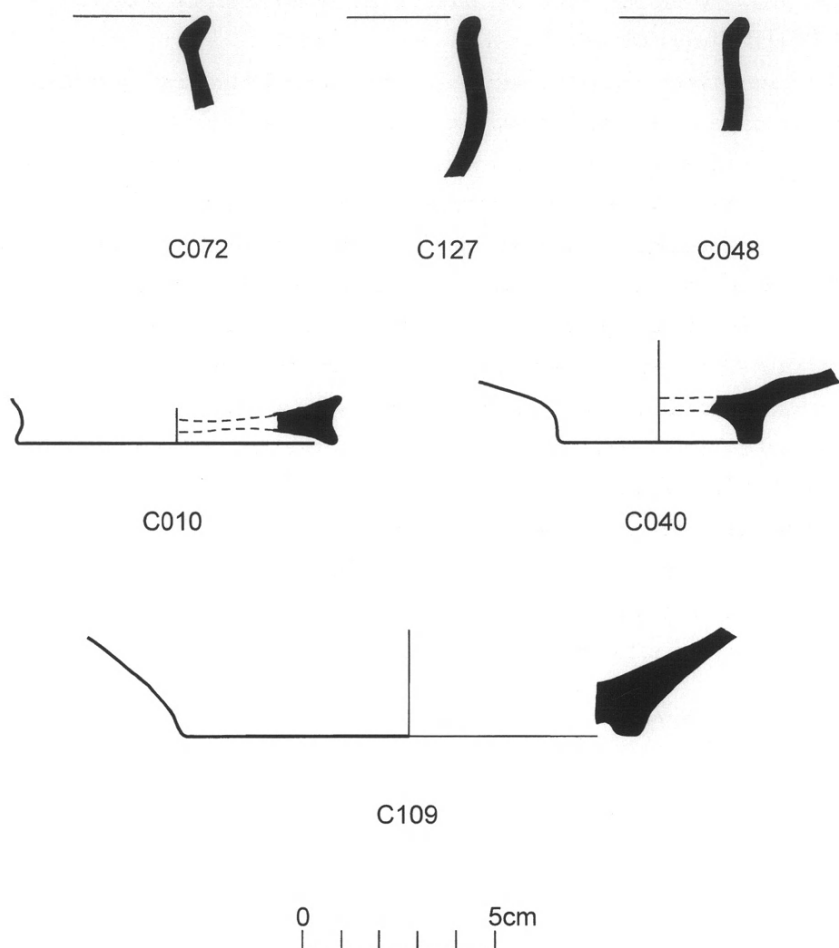
ταινιωτή διακόσμηση χρώματος μαύρου, σκούρου καστανού ή σκούρου έρυθρου και ανήκουν σε βάσεις, στελέχη, λαβές και λίγα χείλη από κύλικες της ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ1 (πίν. 78γ).

Αδιακόσμητα όστρακα είναι ιδιαίτερα πολυπληθή και ανήκουν, ως επί το πλείστον, σε ανοικτά άγγεϊα καλής ποιότητας, κυρίως ΥΕ ΙΙΑ1-ΙΙΒ2 κύλικες με βραχύ έξω νεύον (είκ. 3α) ή έξω στρεφόμενο (είκ. 3β) χείλος, κοίλες ή επίπεδες βάσεις, και στελέχη με διαμέτρους κυμαινόμενες από 2 μέχρι 2.25 εκ. Επίσης βρέθηκαν πολυάριθμα όστρακα από κύπελλα με κοντά έξω νεύοντα ή ελαφρώς έξω στρέφοντα χείλη και δακτυλιόσχημες βάσεις από ΥΕ ΙΙΑ1-Β2 βαθείς σκύφους και κρατήρες (είκ. 3). Πιθαμφορείς και πρόχοι επίσης αναγνωρίστηκαν στο ύλικό, αλλά ή έλλειψη επαρκών διαγνωστικών στοιχείων καθιστά αδύνατη τή χρονολόγηση: ή μόνη εξαίρεση είναι ό ώμος και τμήμα του ψευδούς λαιμού από ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ2 κωνικό ψευδόστομο άμφορέα (πίν. 78γ).

Αξιοσημείωτη είναι ή απουσία διαγνωστικών χαρακτηριστικών της ΥΕ ΙΙΓ, αλλά δέν πρέπει να αποκλεισθεϊ ή πιθανότητα κατοίκησης της θέσης εκείνη τήν περίοδο μέχρι να ολοκληρωθεϊ ή έρευνα.

Όστεολογική έρευνα (DEBORAH RUSCILLO ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ)

Παράλληλα με τήν καθαυτό αρχαιολογική έρευνα πραγματοποιήθηκε και μελέτη τών όστων και θαλάσσιων όστρέων που έντοπίσθηκαν από τίς ομάδες. Ό λόγος για τόν όποιο αύτη ή μελέτη κρίθηκε απαραίτητη για να διερευνηθεϊ ή πιθανότητα ύπαρξης όστων ζώνων που δέν ζοϋν πιά στήν περιοχή, καθώς και συγκεντρώσεων θαλασσίων όστρέων μή γεωλογικής προέλευσης, οί όποιες πιθανόν να ύποδηλώνουν θέσεις απόρριψης ύπολειμμάτων φαγητού. Συνολικά έντοπίσθηκαν 14 όστα τά όποια πιθανόν να προέρχονται από τήν αρχαία κατοίκηση του χώρου. Τά μισά βρέθηκαν στή θέση της άνασκαφής Μαρινάτου και τά ύπόλοιπα διάσπαρτα στο τετράγωνο Ν13. Τά όστα αύτα ανήκουν σε αϊγοπρόβατα, αλλά ιδιαίτερο ένδιαφέρον παρουσιάζει όστο από έλάφι (τετράγωνο Ν14,1.1). Έλάφια δέν ύπάρχουν σήμερα στήν περιοχή και πρέπει τó όστο με βεβαιότητα να θεωρηθεϊ αρχαίο. Η μελέτη τών σαλιγκαριών προσφέρει επίσης χρήσιμες ένδείξεις για τήν ιστορία της χρήσης του χώρου. Σαλιγκάρια βρέθηκαν σε όλα τά μέρη της έρευνηθείσας περιοχής και ανήκουν

Εἰκ. 3. Ὑστεροελλαδικὰ ΙΙΙ ὄστρακα.

στοὺς τύπους *Rumina decollata*, *Clausilia* sp., *Helicella* sp., *Helix aspersa* καὶ *Helix melanostoma*. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος εἶναι ἡ ἀνεύρεση σαλιγκαριῶν *Helix aspersa* μαζί με σαλιγκάρια *Helix melanostoma*, γιατί σὲ ἄλλες προϊστορικές θέσεις, ὅπως π.χ. στὸν Κομμό, ὁ πρῶτος τύπος ἀντικατέστησε τὸν δεύτερο, καθὼς ὁ τύπος *Helix aspersa* ζεῖ σὲ καλλιεργημένες ἐκτάσεις καὶ

κήπους, ἐνῶ τὸ *Helix melanostoma* ἐπιζεῖ δύσκολα σὲ περιοχὲς ποὺ ὑφίστανται καλλιέργεια. Ἡ συνέντευξη τῶν δύο αὐτῶν εἰδῶν ἴσως ὑποδεικνύει ὅτι τὸ ἰσόπεδο καλλιεργήθηκε συστηματικὰ μόνο πρόσφατα, κάτι ποὺ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν κατοίκων τῆς Ήκλαινας γιὰ ἐντατική καλλιέργεια κυρίως μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο.

Μία ἄλλη πτυχή τῆς γεωλογικῆς ἱστορίας τῆς Ήκλαινας φανερώνεται ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν θαλασσίων ὀστρέων. Σύγχρονα θαλάσσια ὀστρεα δὲν βρέθηκαν στὴν περιοχή, ἀλλὰ ἐντοπίσθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ἀπολιθωμένων ὀστρέων, ἰδιαίτερα στὸ βόρειο τμήμα τοῦ τετραγώνου N13, ὅπου ὑπάρχει ρηχὴ ρεματιά μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά, καὶ στὶς γυμνὲς πλαγιὲς τοῦ ἰσοπέδου στὸ νότιο ἄκρο του. Τὰ εἶδη τῶν ἀπολιθωμένων ὀστρέων ποὺ βρέθηκαν στὴν Ήκλαινα ἀνήκουν σὲ εἶδη ποὺ ζοῦν σὲ ρηχὲς θάλασσες μὲ ἀμμώδη πυθμένα. Ἡ προκαταρκτικὴ ἐξέτασή τους ὑποδεικνύει χρονολόγηση περίπου 125.000 ἐτῶν, ἀλλὰ τὰ ἀπολιθώματα αὐτὰ θὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο περαιτέρω μελέτης ἀπὸ εἰδικὸ παλαιοντολόγο.

Ἡ συστηματικὴ ἔρευνα τῆς Ήκλαινας θὰ συνεχισθεῖ καὶ κατὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 2000, μὲ τὴν ἐξερεύνηση τῶν τετραγώνων M13-M14 καὶ τὴ διεξαγωγὴ γεωφυσικῆς ἔρευνας.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

(Πίν. 79-83)

Τὸ 1999 ἔγιναν νέες συμπληρωματικὲς ἔρευνες ὑπὸ τοὺς τοίχους τοῦ σηκοῦ καθὼς τὴν 4η καὶ 5η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (εἰκ. 1). Ἔγιναν ἐπίσης ἐργασίες συντήρησης καὶ προστασίας τῶν ἀποκαλυφθέντων. Ἐργάσθηκαν καὶ πάλι ἡ ἀρχαιολόγος Μαρία Πατεράκη, ὁ τεχνίτης Δημ. Νίτερος καὶ ὁ Ἀθαν. Ἀναστασόπουλος. Τὰ σχέδια ἔκανε ὁ σχεδιαστὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Γιάννης Διαμαντόπουλος. Στὸ ἔργο μᾶς ἐβοήθησε καὶ πάλι ἀποτελεσματικὰ ὁ ἀρχιφύλακας τοῦ χώρου Χρῆστος Κοσμᾶς. Ἀρωγὸς ἦλθε ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τὸν Λάζαρο Κολώνα, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ.

Στρωματογραφία ὑπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ μεταξὺ τῶν στρωματογραφιῶν 15 καὶ 1 (α-α'-α'')

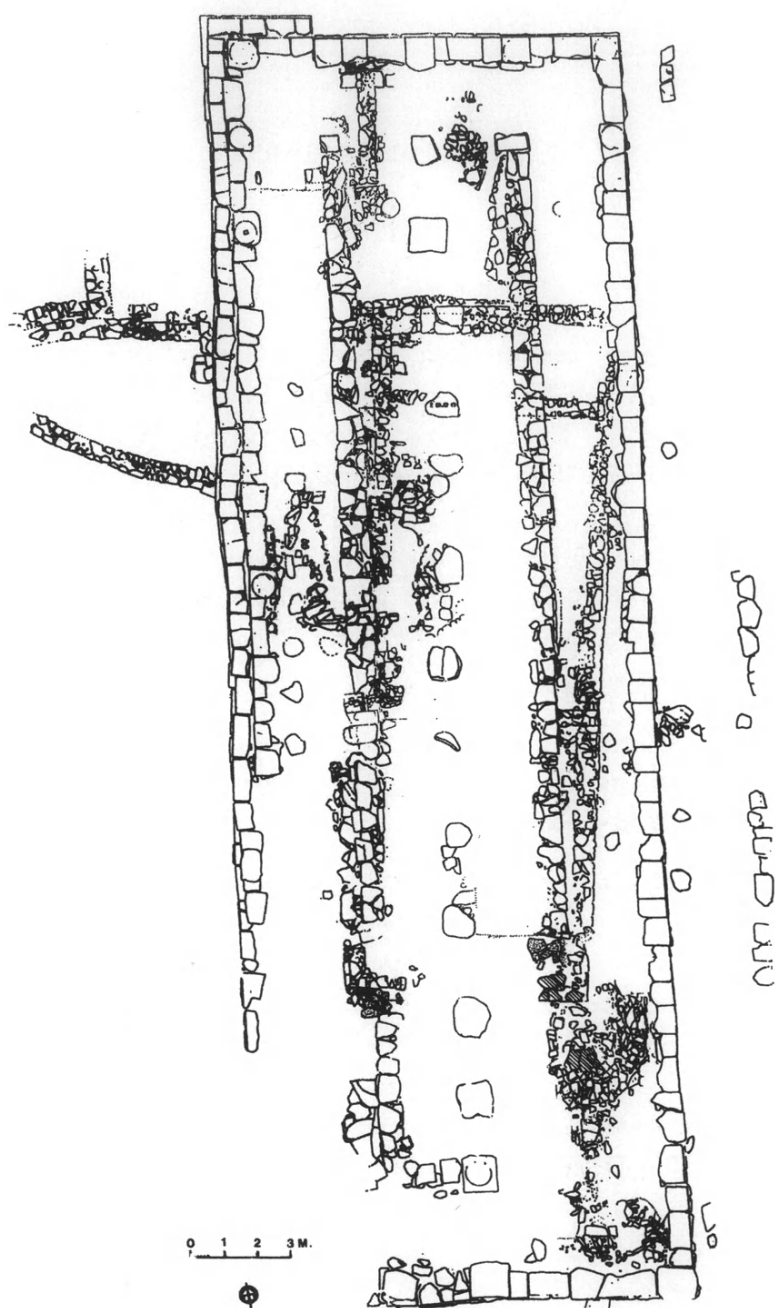
Γιὰ νὰ ἐλέγξουμε τὰ στρώματα ποὺ εἴχαμε ἐρευνήσει στὶς στρωματογραφίες 15 καὶ 1α ὑπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ¹ (εἰκ. 2), μετακινήσαμε ὀρισμένες πέτρες ἀπὸ τὸ ἀνατολικότερο μέρος τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ κάναμε δύο μικρὲς τομές, τὴν α-α' παράλληλῃ πρὸς τὴν 15 καὶ τὴν α'-α'' κάθετῃ στὴν προηγούμενη, ὅπως φαίνεται στὴν κάτοψη τῆς εἰκ. 3 (πίν. 79α).

Ἐνὰ ἀπὸ τὰ ζητήματα ἦταν νὰ διευκρινισθεῖ ἡ πρὸς Α κλίση τοῦ κίτρινου στρώματος ποὺ διαπιστώσαμε στὴν ἐπαναληπτικὴ ἔρευνα τῆς στρωματογραφίας 15 τὸ 1998. Πρόκειται γιὰ τὸ κίτρινο στρῶμα τὸ ὁποῖο ὑπόκειται τῶν

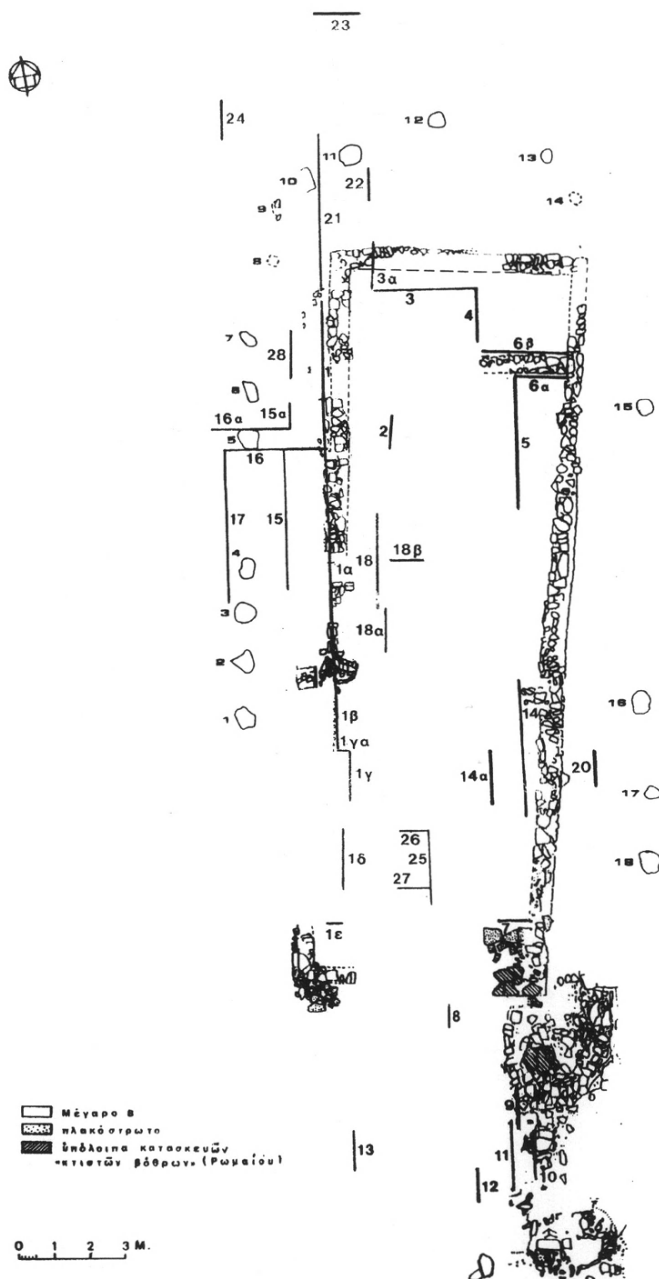
---

1. Στρωματογραφία 15, ΠΑΕ 1995, 94 κέ., 1996, 173 κέ., 1998, 129 κέ. Στρωματογραφία 1α, ΠΑΕ 1996, 179 κέ.

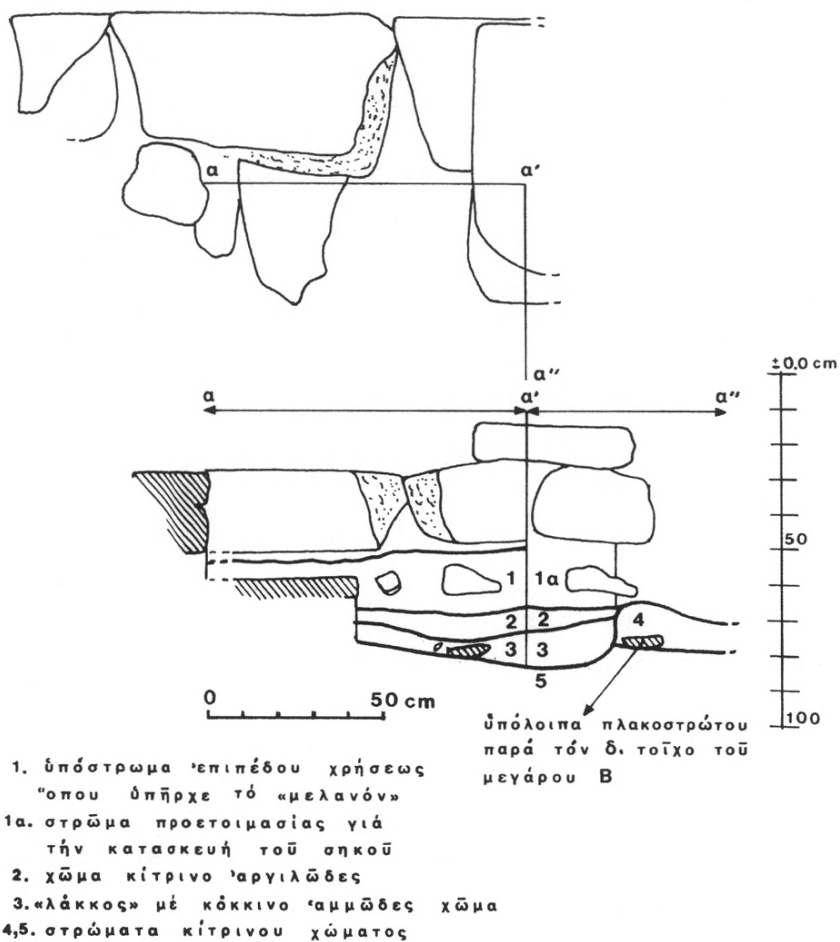

Εἰχ. 1. Κάτοψη ναοῦ καὶ μεγάρου Β.

Εἰκ. 2. Τὸ μέγαρο Β μετὰ τὰς πλάκας τῆς ἐλλειπτικῆς περιστάσης καὶ τὰς στρωματογραφικὰς τομὰς 1-28.

Εἰκ. 3. Στρωματογραφία α-α'-α''.

πλακῶν τῆς «ἐλλειπτικῆς περίπτωσης». Κάτω ἀπὸ τὴν κατώτερη τῶν δύο σειρῶν λίθων τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ὑπάρχει στρώση πλακοειδῶν λίθων γιὰ ἰσοπέδωση τοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ τοίχου (πίν. 796).

Στὴν α-α' διαπιστώθηκε πάλι σὲ βάθος 0.50-0.52 μ. τὸ γνωστὸ ἐπίπεδο χρήσεως μὲ τὸ «μελανὸ» χῶμα στὸ ὁποῖο ἔχει ἐγκατασταθεῖ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ². Πρόκειται γιὰ τὸ στῶμα 16 τῆς ἔρευνας τοῦ 1998. Τὰ χῶματα στὰ ὁποῖα φέρεται τὸ «μελανό» (1) εἶναι κόκκινα, σκληρὰ μὲ πολλὰ καμένες ὀργανικὲς ὕλες καὶ πυρακτωμένους πηλούς. Τὸ ὑπόστρωμα αὐτὸ τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως φθάνει μέχρι βάθους 0.67 μ. Στὴν α'-α'' δὲν διαπιστώθηκε τὸ ἐπίπεδο αὐτό, ὑπῆρχε μόνο χῶμα καστανό (1α) ὡς προετοιμασία γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Προφανῶς τὸ «μελανό» εἶχε καταστραφεῖ ἤδη ὅταν κτιζόταν ὁ σηκὸς τοῦ ναοῦ³.

Ἀκολουθεῖ καὶ στὶς δύο τομὲς στρώση κίτρινου ἀργιλώδους χρώματος (2) κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει πράγματι κοιλότητα ὅπως εἶχαμε ὑποθέσει πέρυσι. ἡ ὁποία ἔχει πληρωθεῖ μὲ κόκκινα ἀμμόδη χῶματα, ποὺ περιέχουν λεπτὰ χαλίκια καὶ μεταλλικὰ συσσωματώματα (3). Πρόκειται γιὰ τὸ 2α τῆς στρωματογραφίας 15 τοῦ 1998. Ἀνατολικότερα, στὴν α'-α'' τὰ κίτρινα χῶματα φθάνουν ὑψηλότερα καὶ μέσα σὲ αὐτά, σὲ βάθος 0.75-0.77 μ. ἐμφανίσθηκαν τρεῖς ἢ τέσσερις μικρὲς πλάκες οἱ ὁποῖες βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β καὶ πρέπει νὰ σχετισθοῦν μὲ τὸ πλακόστρωτο ποὺ εἶχαμε ἐπισημάνει τὸ 1992 ἐξωτερικῶς τοῦ τοίχου αὐτοῦ στὴ στρωματογραφία 1 (πίν. 80α)⁴. Γίνεται τώρα φανερό ὅτι οἱ πλάκες αὐτὲς ἀποτελοῦν ἓνα ἐπίπεδο τὸ ὁποῖο διακρίνει τὸ ὑπεράνω αὐτῶν στῶμα κίτρινου χρώματος (4) ἀπὸ ἓνα ἄλλο ὁμοίου χρώματος (5) ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο. Ἐπομένως ἔχουμε δύο καθαρὰ διακρινόμενες ἀλλεπάλληλες ἐπιστρώσεις κίτρινου χρώματος. Τὴν κατώτερη ἡ ὁποία φέρει τὰ ὑπόλοιπα τοῦ πλακοστρώτου τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάρου Β καὶ τὴν ἀνώτερη ἡ ὁποία φέρεται στὸ πλακόστρωτο αὐτὸ καὶ τῆς ὁποίας ἡ ἀνώτερη στάθμη ἔφθανε ἔως σχεδὸν

2. Βλ. ΠΑΕ 1995, 95, ΑΕ 1900, 176-178. ΑΔ 1, 1915, 228.

3. Πρβ. τὰ σχόλια ΠΑΕ 1996, 180 καὶ 1998.

4. ΠΑΕ 1992, 98.

0.60 μ. Κατὰ συνέπειαν πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ δεύτερη εἶναι τὸ ἴδιο κίτρινο στρώμα τὸ ὁποῖο ἐκάλυψε τὸ ἐρείπιο τοῦ μεγάρου Β, ὅπως ἐπανειλημμένως διαπιστώσαμε κατὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου. Τὸ κατώτερο κίτρινο στρώμα ἀνήκει στὴν ἐποχὴ λειτουργίας τοῦ μεγάρου Β. Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς βρίσκουν στήριγμα στὰ δεδομένα τῆς στρωματογραφίας 15 τοῦ 1995⁵. Στὴν τομὴ ποὺ κάναμε τότε πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ γιὰ τὴ μελέτη τῶν στρωμάτων αὐτῶν, εἶχαμε παρατηρήσει τὴν ὕπαρξη δύο ἀλλεπάλληλων ἐπιχωματώσεων κίτρινου χρώματος ποὺ διακρίνονταν μεταξύ τους μὲ τὴν παρεμβολὴ ἑνὸς ἐπιπέδου χρήσεως σὲ βάθος 0.85 μ. Τὸ βάθος αὐτὸ ταιριάζει μὲ ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ἀνατολικότερα ἔχουμε τὶς προαναφερθεῖσες πλάκες, δηλαδὴ 0.70-0.75 μ. περίπου. Ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους πρὸς Δ δικαιολογεῖ τὴ διαφορὰ βάθους τοῦ ἴδιου ἐπιπέδου. Ἀλλωστε τὸ ὑπόλοιπο τοίχου ποὺ διαπιστώσαμε στὴν τομὴ τοῦ 1995⁶ προορισμὸ εἶχε νὰ συγκρατῇ ὡς ἀνάλημμα τὰ καταρρέοντα πρὸς Δ χρώματα. Ἀρα ἔχουμε δύο ἐποχῶν ἀλλεπάλληλες ἐπιστρώσεις καθαρῶν κίτρινων χρωμάτων γιὰ ἰσοπέδωση, μιὰ κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν καὶ ἄλλη μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β. Ἡ κοιλότης ποὺ σημειώσαμε ἔχει παραβιάσει καὶ τὰ δύο αὐτὰ στρώματα, εἶναι ἄρα μεταγενέστερη. Ἐπειτα ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτές, μπορούμε νομίζω νὰ διαγράψουμε τὴν ἐξῆς διαδοχὴ τῶν φάσεων κατὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου τοῦ μεγάρου Β:

1. Ἐπίχωση κίτρινου χρώματος ποὺ προφανῶς σχετίζεται μὲ τὴν προετοιμασίαν τῆς οἰκοδόμησιν τοῦ μεγάρου Β (ἐπίπεδο κατασκευῆς μεγάρου Β).
2. Κατασκευὴ τοῦ κτιρίου καὶ τῆς λωρίδας τοῦ πλακοστρώτου ἐξωτερικῶς κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου.
3. Καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β καὶ στὴ συνέχεια κάλυψη τοῦ ἐρείπιου τοῦ δυτικοῦ τοῦ τοίχου καὶ τοῦ πλακοστρώτου μὲ κίτρινο χῶμα.
4. Δημιουργία μιᾶς κοιλότητος μέσα στὸ πιὸ πάνω στρώμα.
5. Πλήρωση τῆς κοιλότητος προφανῶς πρὸς ἰσοπέδωση καὶ προετοιμασίαν γιὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν πλακῶν τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης».

5. ΠΑΕ 1995, 96, πίν. 45α, 46α-β.

6. Ὁπ. 101.

6. Δημιουργία ἐπιπέδου χρήσεως καὶ ἐναπόθεση μελανοῦ χρώματος θυσιῶν.

7. Οἰκοδόμησις τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ἐπάνω στὸ προηγούμενο ἐπίπεδο χρήσεως.

Στρωματογραφία 1γ^α

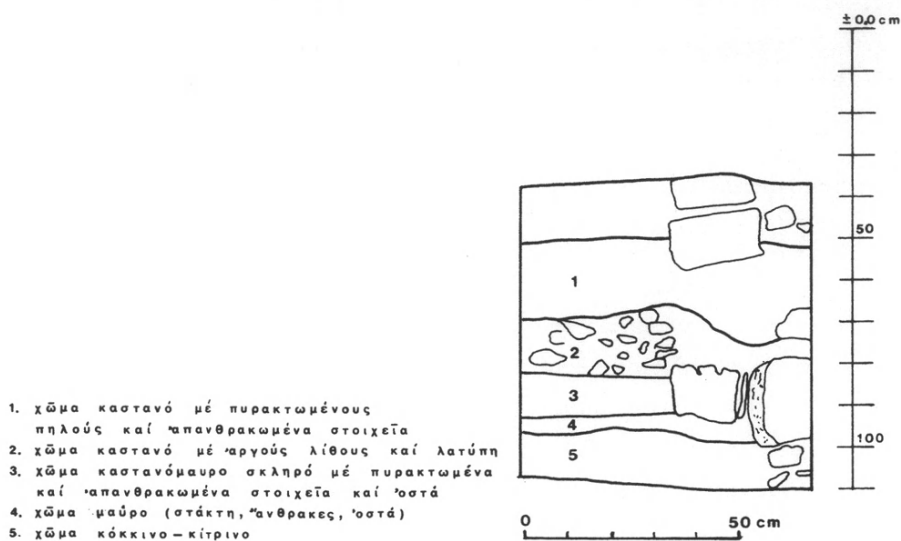
Μεταξὺ τῶν στρωματογραφιῶν 1β καὶ 1γ⁷ εἶχε μείνει μικρὸ τμήμα ἄσκαφης γῆς προστατευμένο ἀπὸ ξερολιθιά τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς ξερολιθιάς αὐτῆς ποὺ συνέδεε τὴν 6η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ καὶ μιᾶς ἄλλης κάθετης στὴν προηγούμενη, μπορέσαμε νὰ ἐρευνήσουμε στρωματογραφικῶς τὸ ἄθικτο αὐτὸ τμήμα διαστάσεων 0.35×0.44 μ. Τὸ μικρὸ τοῦ μέγεθος μᾶς ὑποχρέωσε νὰ ἀφαιροῦμε ὀριζοντίως κάθε φορά τὰ στρώματα τὰ ὁποῖα βρίσκονταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου. Ἔτσι ἀποκαλύφθηκε καὶ ἄλλο τμήμα τοῦ τοίχου αὐτοῦ. Χρειάσθηκε νὰ μετακινήσουμε ὀρισμένες πέτρες τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ποὺ εἶχαν κατολισθήσει ἔξω, πρὸς Α, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἄσκαφο τμήμα, τίς ὁποῖες ἐπαναφέραμε στὴ θέση τους μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.

Διαπιστώθηκε ἀντιστοιχία πρὸς τὰ στρώματα τῆς 1γ, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν σχεδίων ΠΑΕ 1996, 187, εἰκ. 11 καὶ τοῦ παρόντος εἰκ. 4. Τὸ κίτρινο - κόκκινο στρώμα 5 ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ ἐπίπεδο κατασκευῆς τοῦ μεγάρου Β ποὺ συναντήσαμε καὶ στὶς στρωματογραφίες 1γ, 1δ, 1ε καὶ 18 τῆς ἴδιας δυτικῆς πλευρᾶς⁸, ἔχει διαταραχθεῖ ἀπὸ μία κατασκευή τῆς ὁποίας σώζονται ὑπόλοιπα (πίν. 806, εἰκ. 5, 6). Αὐτὴ ἔγινε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ στρώμα εἶχε θεμελιωθεῖ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ μεγάρου ὁ ὁποῖος εἰσχωροῦσε μέχρι καὶ τοῦ τρίτου ἀπὸ κάτω δόμου του. Τὸ λεπτὸ στρώμα μαύρων χρωμάτων (0.93-0.97) μὲ στάχτη, ὅστὰ ζώων, ἀπανθρακωμένες ὕλες καὶ πυρακτωμένους πηλούς, μπορεῖ νὰ εἶναι κατάλοιπο τῆς καταστροφῆς τοῦ κτιρίου. Ἀντιστοιχεῖ στὸ στρώμα 3 τῆς στρωματογρα-

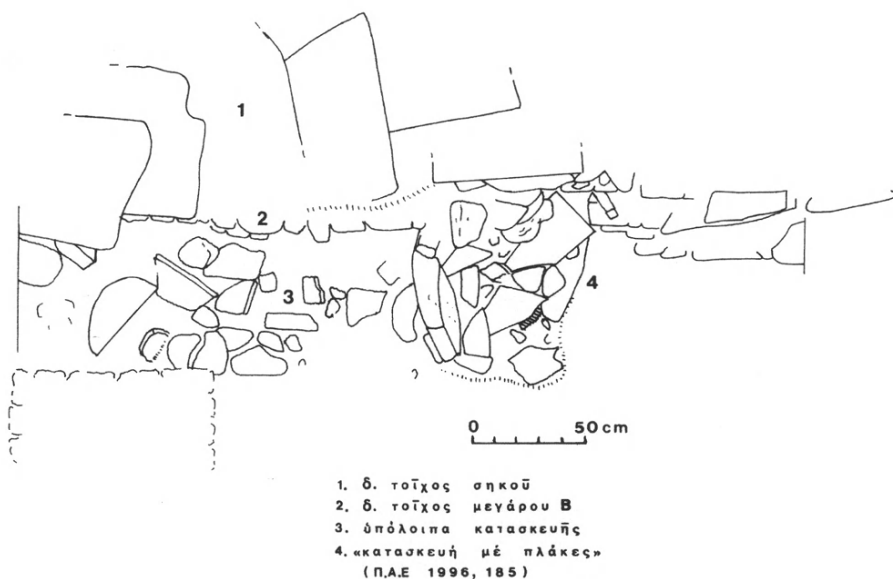
7. ΠΑΕ 1996, 181 κέ.

8. Ὁπ. 187-188, 195, 197.

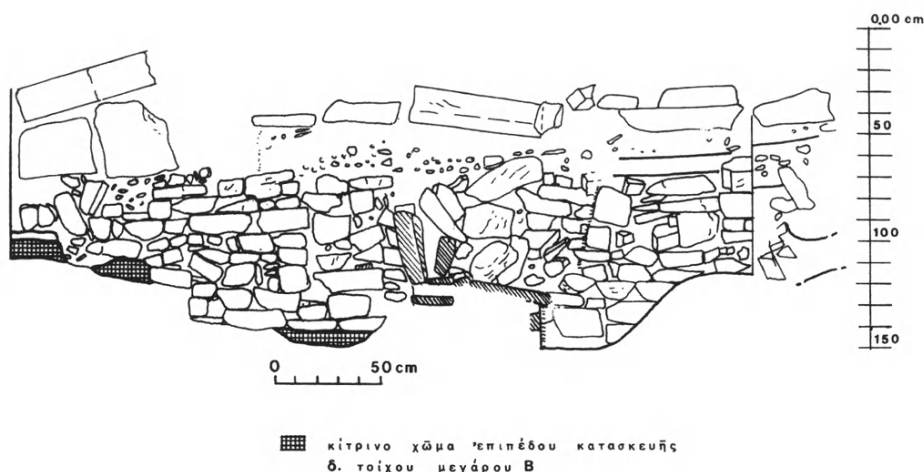

Εἰκ. 4. Στρωματογραφία 1γα.

Εἰκ. 5. Κάτοψη παρὰ τὸν δυτ. τοῖχο τοῦ μεγάρου Β καὶ τῇ στρωματογραφίᾳ 1γα.

Εἰκ. 6. Ὁψη τοῦ δυτ. τοίχου τοῦ μεγάρου Β μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων τῆς στρωματογραφίας 1γ.

φίας 1γ. Στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκαν περισσότερες χάλκινες ψῆφοι καὶ τμήμα σιδερένιου μαχαιριοῦ.

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς ξερολιθιάς πού σημειώσαμε πρὶν ἀνω καὶ τοῦ ἄσκαφου αὐτοῦ τμήματος, ἀποκαλύφθηκε νέο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου, αὐτὸ μάλιστα κατακόρυφο, γιατί στηριζόταν ἀπὸ τὴν ξερολιθιά (πίν. 81α, εἰκ. 6). Ἔχουμε ἔτσι σαφὴ ἔνδειξη ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ μεγάρου Β δὲν εἶχαν κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικό. Ἀπὸ τὴν κατασκευὴ μὲ πλάκες τῆς στρωματογραφίας 16 τὸ νεοαποκαλυφθὲν τμήμα μετρεῖ πρὸς Ν 1.70 μ. Ἐδῶ δὲν καλύπτεται τὸ ἐρείπιο τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀπὸ τὴν κίτρινη ἐπίχωση ὅπως βορειότερα κατὰ τόπους, ἀφοῦ ἔχουμε τὴν κατασκευὴ ἐξαιτίας τῆς ὁποίας ἐγίνε διαταραχὴ τῶν ἐπιχώσεων. Γι' αὐτὸ ἐπάνω ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῆς κατασκευῆς ἀπὸ βάθους 0.44 μ. ἕως 0.87/0.68 μ. ὑπάρχει τὸ χῶμα τῆς προετοιμασίας γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ σηκοῦ.

Δυτικὸ ἄκρο τοίχου γ (;)

Ἐγίνε προσεκτικὸς καθαρισμὸς τῆς κατασκευῆς μὲ πλάκες (μήκους 0.90 μ. πλ. - 0.57 μ. ὕψ. - 0.16 μ.) πού βρήκαμε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ

τοῖχο τοῦ μεγάρου Β κατὰ τὴν ἔρευνα τῆς στρωματογραφίας 16⁹ (πίν. 81α, εἰκ. 5, 6) γιὰ νὰ ἐλεγχθεῖ μήπως πρόκειται γιὰ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου γ. Ὅτι εἶναι δυνατὸ τὸ τμήμα αὐτὸ νὰ ἀνήκει σὲ τοῖχο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ. Βρίσκεται ὅμως 0.50 μ. πρὸς Β τῆς γραμμῆς τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ τοίχου γ. Ἐτσι ὁ τοῖχος γ θὰ ἦταν λοξὸς καὶ ἡ ἀπόκλιση αὐτὴ θὰ ἦταν ἔντονα αἰσθητὴ σὲ τοῖχο μήκους 7 μ. περ. Παραμένει ἐπομένως ἡ διαπίστωση πού εἶχε κάνει ὁ Ρωμαῖος ὅτι τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου γ καταστράφηκε κατὰ τὶς πρῶτες ἀνασκαφές¹⁰, ἐκτὸς ἐὰν ἀποδώσουμε σὲ αὐτὸ τὰ ὑπόλοιπα «κατασκευῆς» πού βρήκαμε στὴν τομὴ γιὰ τὴν πιοπάνω στρωματογραφία 1γ (πίν. 80β, εἰκ. 5 ἄρ. 3).

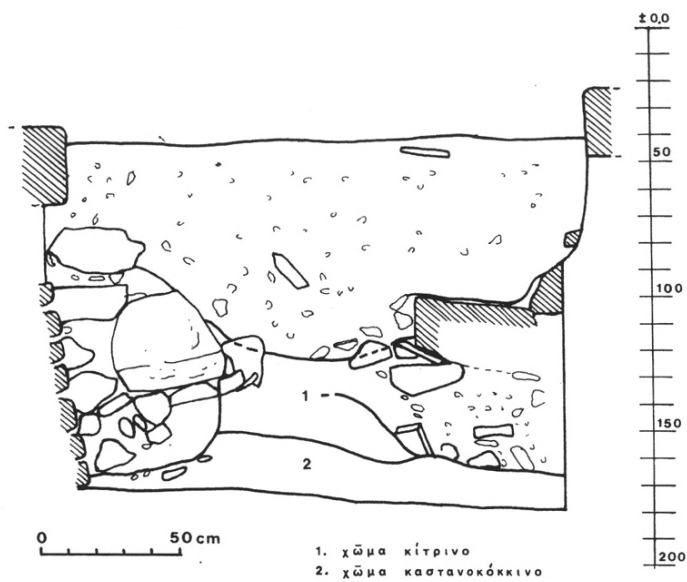
Στρωματογραφίες 25, 26, 27

Μεταξὺ τῆς 4ης καὶ τῆς 5ης βάσης τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ δὲν ὑπῆρχε ὁ συνήθης ξηρότοιχος τοῦ Σωτηριάδου. Ἐσκάψαμε σὲ ἀναζήτηση ἄθικτου στρώματος τὸ ὁποῖο βρέθηκε σὲ βάθος 1.17/1.29 (στρωματογραφία 25) (πίν. 81β, εἰκ. 7). Εἶναι κίτρινο χῶμα καὶ σὲ βάθος 1.48 μ. ἀκολουθεῖ καστανόκοκκιο χῶμα μὲ χαλίκια, θρύμματα ὀστέων καὶ ἀπανθρακωμένο ὕλικό. Οἱ δύο πρὸ πάνω βάσεις δὲν ἔχουν ὑποκατασκευές, ἀλλὰ πατοῦν σὲ χῶμα μὲ λατύπη καὶ πολλοὺς ἀργοὺς λίθους (στρωματογραφίες 26, 27) (πίν. 82α, 83, εἰκ. 8, 9). Σὲ βάθος ὅμως 0.90-1 μ. βρέθηκαν ὑπὸ τὶς βάσεις καὶ ἐν μέρει στὸν μεταξὺ αὐτῶν χῶρο ὑπόλοιπα κατασκευῶν μὲ ὀγκόλιθους. Πρόκειται καὶ πάλι γιὰ τὰ ὑπόλοιπα τῶν «τοιχῶν καὶ τοιχιῶν» ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν κατὰ τὸν Σωτηριάδου πλήρες τὸ ὑπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ ἔδαφος¹¹. Θραύσματα σιδερένιων ἀντικειμένων βρέθηκαν τόσο στὴ μετανασκαφικὴ ἐπιχωμάτωση ὅσο καὶ κάτω ἀπὸ τὴν 4η βάση (δύο σιδερένιες αἰχμὲς δοράτων).

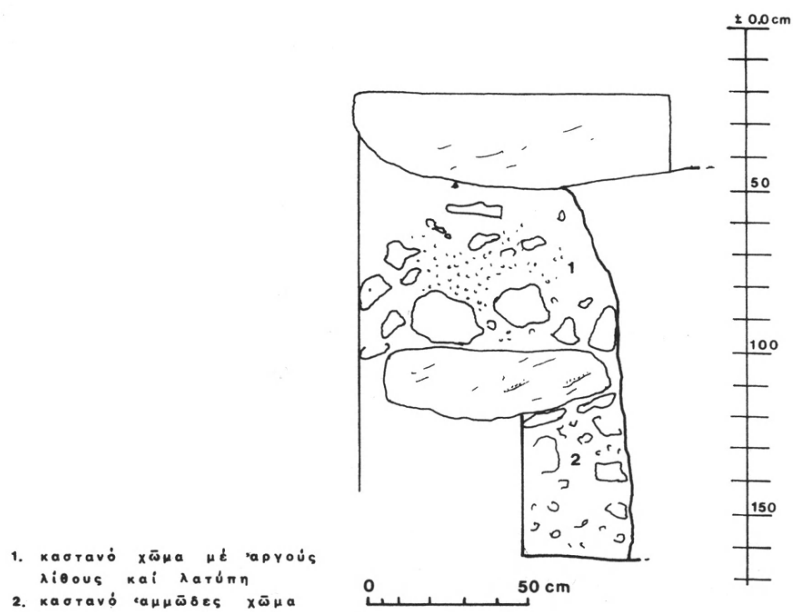
9. Ὅπ. 184 εἰκ. 9-10, πίν. 76α-β, 77α.

10. ΑΔ 1, 1915, 243, ΠΑΕ 1992, 120.

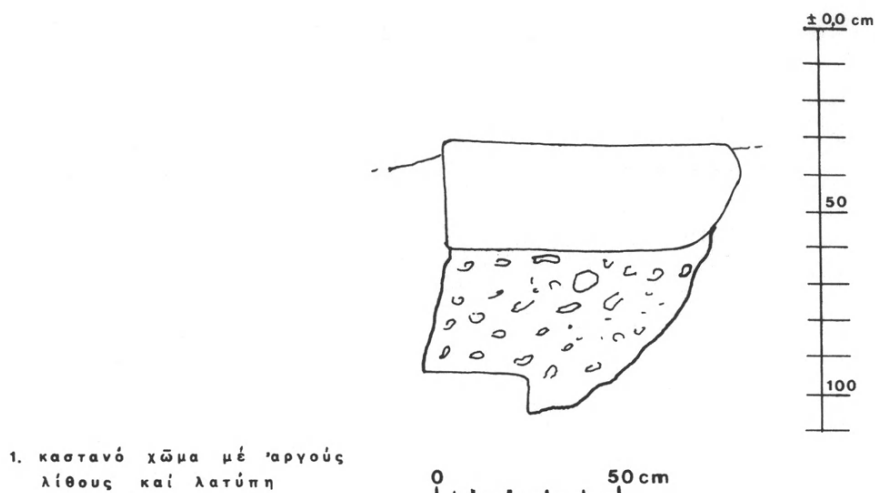
11. Τὴ μνεία αὐτὴ κάνει σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στίς 23/8/1898.

Εἰκ. 7. Στρωματογραφία 25.

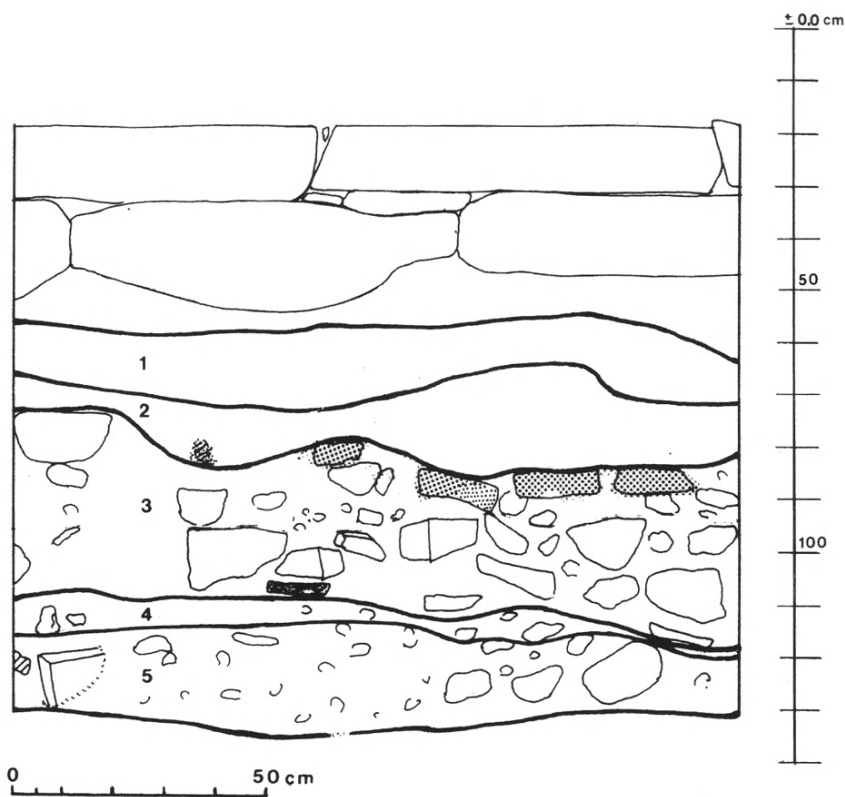
Εἰκ. 8. Στρωματογραφία 26.

Εἰκ. 9. Στρωματογραφία 27.

Στρωματογραφία 28

Νέα τομή, διαστάσεων 1.50×1 μ., ἔγινε πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ἀπέναντι ἀπὸ τὶς πλάκες 6 καὶ 7 τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης». Βρισκόμαστε στὸν ἀντίστοιχο τῆς στρωματογραφίας 1/1992, χῶρο ἐξωτερικῶς τοῦ σηκοῦ. Τὰ χῶματα τῆς τομῆς εἶναι μετανασκαφικὰ μέχρι βάθους 1.33 μ., ὅπου συναντήσαμε ἀρχαία ἐπίχωση, κόκκινα ἀμμόδη χῶματα μέ ἄνθρακες, πηλοὺς πυρακτωμένους καὶ πέτρες. Οἱ στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις ἔγιναν στὴν ἀνατολική παρειά τοῦ σκάμματος, δηλαδὴ ὑπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ ὅπου ἔχουμε τὰ στρώματα ἄθικτα (πίν. 826, εἰκ. 10). Ὑπάρχουν φυσικὰ ἀντιστοιχίες μέ τὰ στρώματα τῆς παράλληλης πρὸς Α στρωματογραφίας

1. χῶμα καστανό ἄργιλῶδες μέ χαλίκια
  2. χῶμα κίτρινο
  3. χῶμα κόκκινο ἄργιλῶδες μέ λίθους
(ἐπίπεδο κατασκευῆς μεγάρου Β)
  4. χῶμα κόκκινο μέ λατύπη
  5. χῶμα κόκκινο ἄμμῶδες μέ λίθους
- πλακόστρωτο πρὸς Δ. τοῦ μεγάρου Β

Εἰκ. 10. Στρωματογραφία 28.

1/1992¹². Τὸ κατώτερο («προϊστορικό») λιθόστρωτο ποὺ ἀνήκει στὴν πρὶν ἀπὸ τὸ μέγαρο Β ἐποχὴ ἐδῶ λείπει. Τὰ στρώματα 3 καὶ 4 τῆς παρούσας ἀντιστοιχοῦν

12. ΠΑΕ 1992, 95 κέ.

στό στρώμα καταστροφῆς (ἀρ. 2) τῆς 1/1992 πὺ ὑπῆρχε ἐπάνω στό λιθόστρωτο ἐκεῖνο καθὼς καὶ στό στρώμα μέ «χῶμα καστανὸ ἀμμῶδες μέ μικρὲς πέτρες», ἀρ. 3 πὺ ὑπῆρχε ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς 1/1992 καὶ εἶχε χαρακτηρησθεῖ ὡς ἐπίπεδο κατασκευῆς τοῦ μεγάρου Β. Τὸ σημαντικότερο εὑρημα τῆς στρωματογραφικῆς αὐτῆς ἔρευνας εἶναι τέσσερεις πλακοειδεῖς λίθοι τοποθετημένοι σὲ βάθος κυμαινόμενο μεταξὺ 0.69 ἕως 0.79 μ. ἐπάνω στό στρώμα ἀρ. 3. Πρόκειται φανερά γιὰ ὑπόλοιπο τοῦ ἴδιου πλακοστρώτου, ἐξωτερικῶς τοῦ μεγάρου Β, πὺ διαπιστώσαμε στὴ στρωματογραφία 1/1992 καὶ στὴν ἐφετινὴ ἐγκάρσια στρωματογραφικὴ τομὴ, α'-α'', μεταξὺ τῆς 15 καὶ τῆς 1α, σὲ βάθη ἀντίστοιχα (πίν. 80α). Τὸ στρώμα 2 ἐπάνω ἀπὸ τὶς πλάκες εἶναι τὸ γνωστὸ κίτρινο χῶμα πὺ καλύπτει στὴ δυτικὴ πλευρὰ τὸ ἐρείπιο τοῦ μεγάρου Β (ἀρ. 5 στὴν 1/1992). Ἐδῶ ἔχει κατὰ τόπους νησίδες κόκκινου ἀργιλώδους χρώματος.

Ἔργασίες προστασίας καὶ συντήρησης

Γιὰ τὴν ὑποστήριξη τοίχων, ἀλλὰ καὶ τὴ διατήρηση κατὰ τὸ δυνατόν ἀλώβητων τῶν παρειῶν τῶν τομῶν ὅπου ἔγιναν στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις, κατασκευάσθηκαν «ξηρότοιχοι» κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν.

Συγκεκριμένα κτίσθηκαν πρόχειροι τοῖχοι γιὰ τὴ στήριξη: α. τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ στὴ θέση τῆς στρωματογραφίας 14/1994, β. τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ μεγάρου Β, γ. τῆς 10ης πλάκας τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης», δ. τῶν τοίχων β καὶ β1 τοῦ μεγάρου Β, ε. τοῦ τοίχου Δ τοῦ πρὸς Β τοῦ μεγάρου Β συγχρόνου κτιρίου τὸ ὁποῖο καταχώσθηκε.

Καταχώσθηκαν ἐπίσης οἱ τομὲς πρὸς Β καὶ ἐν μέρει πρὸς Ν τοῦ μεγάρου Β καὶ ἐκεῖνες τῶν στρωματογραφιῶν 1γ, 1δ, 14α, 15 καὶ 16. Προηγήθηκε καὶ ἀκολούθησε φωτογραφικὴ τεκμηρίωση.

I. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 84)

Τò 1999 ἔγιναν στò καθολικò τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος πολὺ λιγότερες ἐργασίες ἀπὸ ὅσες εἶχαν προγραμματισθεῖ, λόγῳ ἀνεπαρκoῦς χρηματοδοτήσεως, πoὺ καὶ αὐτὴ ἔγινε κατὰ τὰ μέσα τοῦ καλοκαιριοῦ, ὅταν οἱ συνεργάτες τοῦ ἔργου δὲν ἦταν πιά ὅλοι διαθέσιμοι. Τῖς ἐργασίες ἐνίσχυσε τὸ Ἰδρυμα Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου.

Συμπληρώθηκε τὸ ἀνώτερο μέρος τῆς τοιχοποιίας τοῦ τρούλλου τοῦ νοτίου παρεκκλησίου, ὁ ὁποῖος ἐκαλύφθη μὲ χειροποίητα κεραμίδια πoὺ παρηγγέλθησαν εἰδικῶς στὰ Γιαννιτσά (πίν. 84α). Τὰ κεραμίδια στερεώθηκαν μὲ κονίαμα μόνο στὰ δύο ἄκρα, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ πρόκληση ρωγμῶν ἀπὸ τὸν παγετό. Στὴ στέψη του κατασκευάσθηκε ὀδοντωτὴ ταινία καὶ ἀπὸ πάνω μονὸ ὀδοντωτὸ γεῖσο. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι τὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου παρουσιάζει μικρὴ κλίση πρὸς Νότο καὶ ὅτι τὰ ἀψιδώματα πoὺ σχηματίζονται στὴν ἀνατολική, τὴ νοτία καὶ τὴ δυτικὴ πλευρά του ἔχουν διαφορετικὲς διαστάσεις¹. Τὸ πλάτος τους κυμαίνεται μεταξύ 0.70 καὶ 0.93 μ. μεταξύ τῶν ἐσωραχίων τῶν πλαισίων. Μεγαλύτερο εἶναι τὸ ΑΒΑ ἀψίδωμα.

Συγκολλήθηκαν τὰ συνανήκοντα τμήματα τῆς μεγάλης φιάλης πoὺ ἦταν ἄλλοτε στημένῃ δυτικῶς τοῦ μνημείου², καὶ τῆς μαρμάρινης λεκάνης πoὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1977 νοτιοανατολικῶς τοῦ πύργου πoὺ ὑψώνεται νοτίως τῆς δυτικῆς στοᾶς³ (πίν. 84β). Δυστυχῶς δὲν προχώρησε, παρὰ τῖς ἐνέργειες πoὺ

---

1. Στὴ βορεία πλευρὰ δὲν ὑπάρχουν ἀψιδώματα, διότι ὁ τρούλλος ἐφήπτετο τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ διακονικοῦ.

2. ΑΑΑ, Χ.2, 1977, 160, εἰκ. 15, σχ. 2. ΠΑΕ 1977, 151, πίν. 93δ.

3. ΠΑΕ 1977, 151, εἰκ. 2, πίν. 92α.

ἔγιναν, ἡ συντήρηση τῶν ἑκατοντάδων σπαραγμάτων τοιχογραφιῶν ποὺ ἔχουν περισυλλεγεῖ κατὰ τὶς ἀνασκαφές. Πολλές δεκάδες κιβωτίων μὲ σπαράγματα μετεφέρθησαν στὸ Κεντρικὸ Ἑργαστήριο Συντηρήσεως, ἀλλὰ ἡ συντήρησή τους δὲν ἔχει κὰν ἀρχίσει.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἐνῶ πέρυσι εἶχε προσληφθεῖ ὠρομίσθιος φύλακας κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες καὶ τὸ σημαντικότερο μετὰ τὴν Παρηγορήτισσα βυζαντινὸ μνημεῖο τῆς Ἠπείρου εἶχε ἔτσι καταστεῖ ἐπισκέψιμο, ἡ θέση αὐτὴ δὲν ἐκαλύφθη τὸ 1999.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

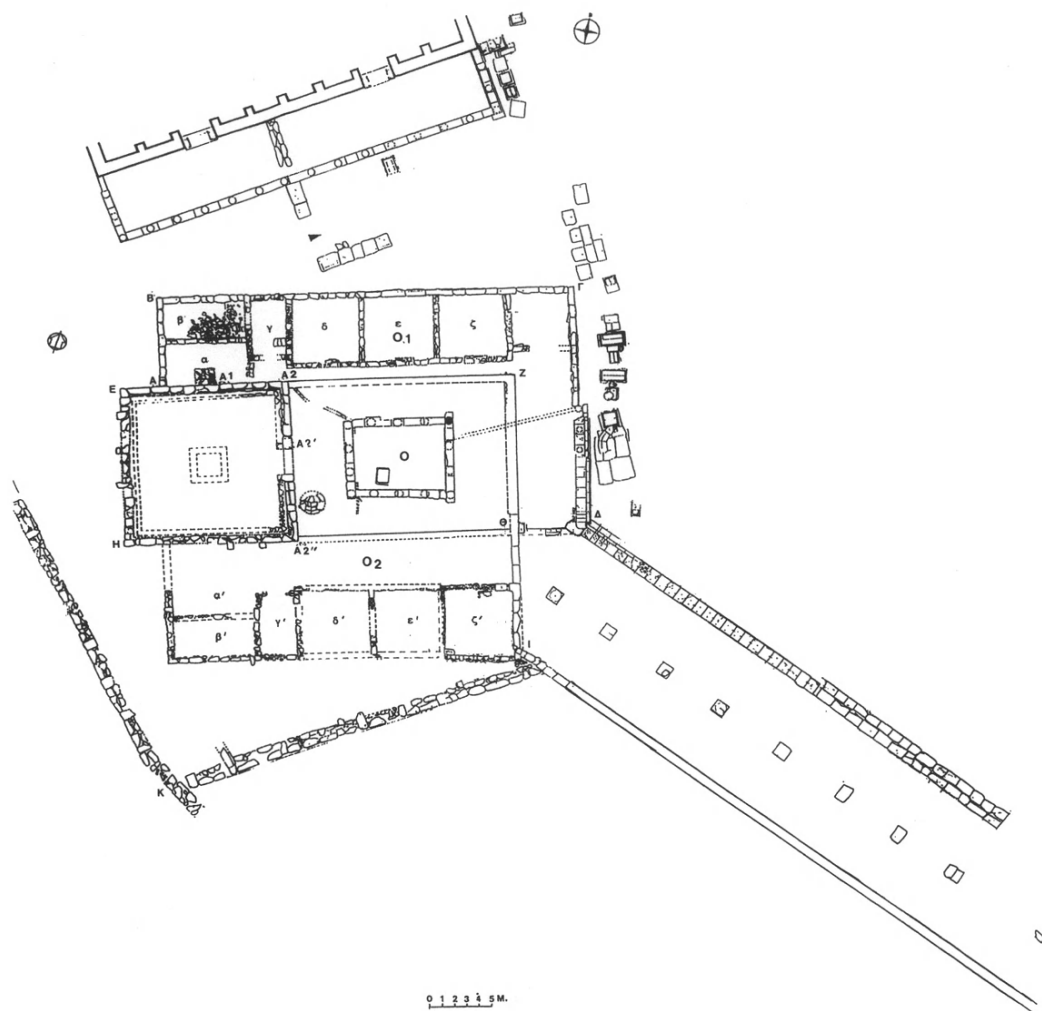
(Πίν. 85-94)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Δωδώνης κατὰ τὸ 1999 διενεργήθηκε ἀπὸ τὶς ὑπογρα-
φόμενες μὲ δαπάνες τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων¹. Ἐρευνήθηκε ὁ χώρος
νότια καὶ νοτιοανατολικά τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα Ο τοῦ πρυτανείου² (εἰκ. 1-2,
πίν. 85-86α) στοὺς παρακάτω τομεῖς: α) στὸ ἐσωτερικὸ τῆς νότιας πτέρυγας
Ο2 τοῦ πρυτανείου, β) ἐξωτερικὰ τῆς πτέρυγας Ο2, ὡς τὸν νεώτερο περίβολο,
γ) στὴν ἀνατολικὴ στοὰ τοῦ πρυτανείου, δ) νότια τῶν βάθρων, ποὺ ἐκτείνονται

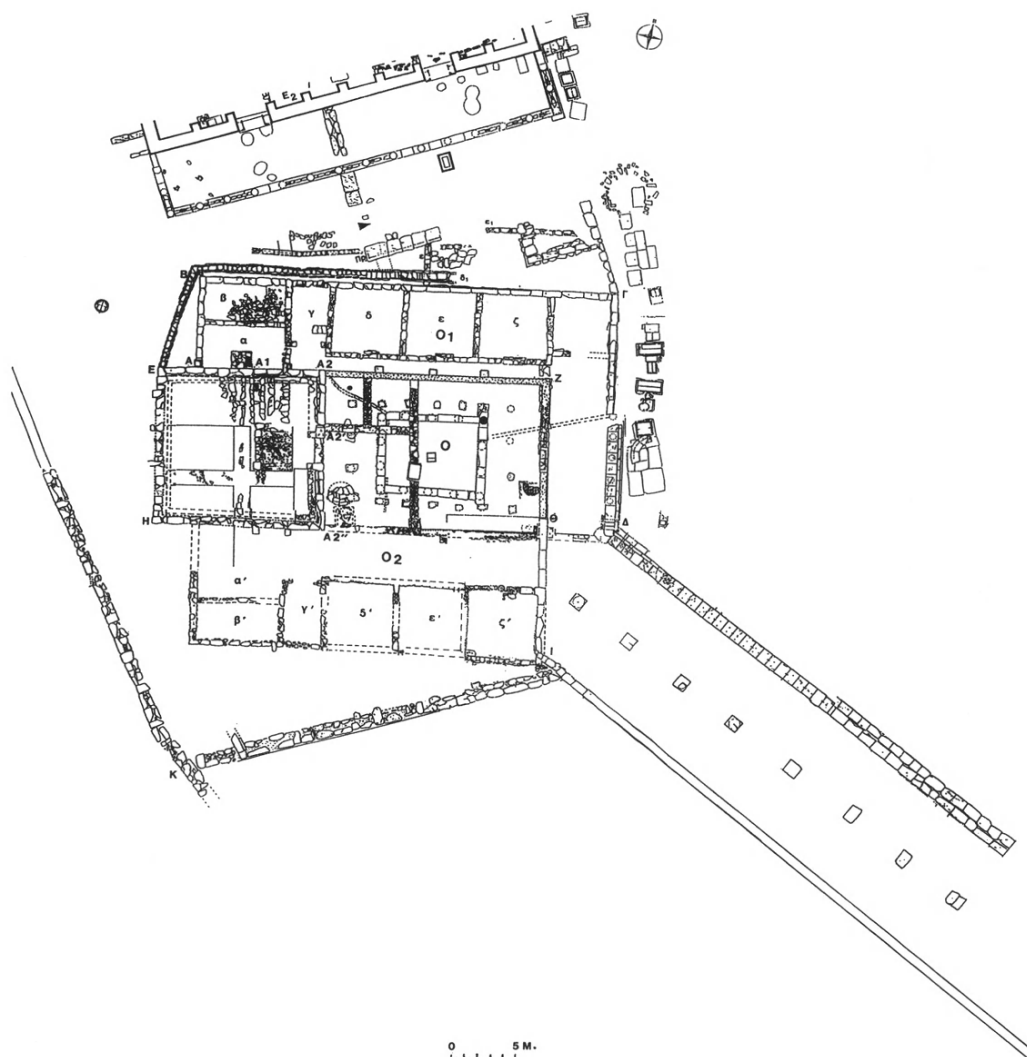
---

1. Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάστηκαν ὁ σχεδιαστὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἰ. Διαμαντόπουλος καὶ οἱ πτυχιούχοι Ἀρχαιολογίας Γ. Βαβλιᾶκης καὶ Φ. Λύρου. Ἐκπαι-
δεύτηκαν οἱ πτυχιούχοι καὶ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ
Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων: Β. Ἀντωνοπούλου, Μ. Αὐγερινίδου, Γ. Βασιλείου, Ε. Βασι-
λείου, Εὐ. Βενέτης, Κ. Γαβαλά, Φ. Γανιά, Μ. Γιαννιοῦ, Β. Γκιζᾶ, Δ. Γκουντενούδη, Ἀ.
Δοξανάκη, Γ. Δρογκούλας, Κ. Ζήνδρου, Β. Ἡσυχου, Ε. Καποπούλου, Μ. Καραμπᾶ, Ἀ.
Καραχάλιου, Μ. Καρβέλα, Ἀ. Καστανάκης, Σ. Κατσανδρῆ, Σ. Κατσαούνου, Π.
Κατσουλάρη, Σ. Κίγκα, Κ. Κοντούρη, Σ. Κορδαλῆ, Εὐ. Κρικώνη, Ε. Λαγοῦ, Ε. Μπο-
νέλλου, Μ. Παλαμάρη, Εὐ. Παπαδοπούλου, Μ. Πασχάλη, Κ. Πετράκη, Γ. Τσίτσικας,
Ἀ. Τσῶνος, Ζ. Φονταρά, Ἀ. Χριστοδουλοπούλου, Ζ. Ψηλακάκου, Ἀ. Ψυχογιῶ.

2. Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν στὸ πρυτανεῖο ὡς τὸ
1996, ὅπου καὶ ἡ πρώτη παρουσίασις τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ κτιρίου, βλ. S.
DAKARIS, CHR. SOULI, A. VLACHOPOULOU, K. GRAVANI, *The Prytaneion of Dodona,
L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité, Actes du IIIe Colloque International de
Chantilly, 1996* (Paris 1999) 149-159. Γιά τὶς νεώτερες ἔρευνες βλ. Ἔργον 1996, 64-
69, Ἔργον 1997, 54-59, Ἔργον 1998, 59-65, Ἔργον 1999, 67-68, Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ,
ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1996, 215-228, ὅπου (σημ. 2)
συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς παλαιότερων περιόδων. Ἐπίσης βλ. ΧΡ.
ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1997, 155-163· ΠΑΕ 1998, 143-151.

Εἰκ. 1. Τὸ Πρυτανεῖο κατὰ τὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση μὲ τὶς πτέρυγες O1, O2, τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ νοτιοανατολικὴ στοά.

Εἰκ. 2. Οἱ τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις 5 τοῦ Πρυτανείου καὶ τὰ λείψανα ἰδιωτικῶν κατοικιῶν στὸ κεντρικό, ἀρχικό κτίριο Ο.

στήν πρόσοψη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, καὶ ε) στὸ στωικὸ οἰκοδόμημα ποὺ ἐκτείνεται στὴ συνέχεια τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς πρὸς Νότο (νοτιοανατολικὴ στοά).

Ἡ ἔρευνα στὴν πτέρυγα Ο2 διενεργήθηκε στὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα τῆς καὶ ἐπικεντρώθηκε πλέον σὲ δωμάτια, ὅπως εἶχαν διακριθεῖ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1998³. Φέτος συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στὰ δωμάτια α' καὶ β', τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀποκαλύπτονται μὲ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ (εἰκ. 1-2, πίν. 85), ἐνῶ παράλληλα ἄρχισαν νὰ ἀνασκάπτονται καὶ τὰ δωμάτια γ' καὶ ζ', καθὼς καὶ ὁ διάδρομος πρὸ τοῦ δωματίου ζ' (εἰκ. 1-2, πίν. 85-86α).

Ἡ ἀνασκαφὴ στὰ δωμάτια α', β' καὶ γ' ἔφθασε ὡς τὸ στρώμα πηλοῦ γ, τὸ ὁποῖο προῆλθε ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν ὠμοπλίνθων τῆς ἀνωδομῆς μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὸ 167 π.Χ.⁴ (πίν. 86β, 87). Στὸ ἐπίπεδο αὐτό, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῶν δωματίων α' καὶ β', βρέθηκαν πεσμένοι σὲ σειρὰ λίθοι ἀπὸ τὴν ἐνδιάμεση τοιχοποιία μὲ τὸ δωμάτιο γ' (πίν. 86β, 87α). Ἀντίστοιχα, στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου γ' ἦλθε στὸ φῶς τμήμα τῆς κεράμωσης τῆς στέγης, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται καὶ ἐνσφράγιστοι κέραμοι μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ΔΙΟΣ ΝΑΟΙ⁵ (πίν. 87β, 88α).

Σὲ μικρὴ τομὴ στὸ δωμάτιο α', μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν κεράμων τῆς στέγης, ἀποκαλύφθηκε ὁ μεσότοιχος α'-β', ἡ θέση τοῦ ὁποίου εἶχε ἐντοπιστεῖ κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ⁶ (πίν. 88β).

3. Βλ. ᾿Εργον 1998, 59-65, Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1998, 143-151.

4. Γιά τὴ στρωματογραφία τοῦ οἰκοδομήματος βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1985, 40-42, ΠΑΕ 1987, 118-120 καὶ Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, Ἀνάγλυφοι σκύφοι ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Δωδώνης, Πρακτικά τῆς Δ' Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν κεραμική, Μυτιλήνη 1994 (Ἀθήνα 1997), 332-335.

5. Κεραμίδες μὲ τὸ ἴδιο σφράγισμα βρέθηκαν τόσο στὴν πτέρυγα Ο1 τοῦ πρυτανείου κατὰ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφές (Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1981, 70, ΠΑΕ 1985, 41), ὅσο καὶ κατὰ τὶς νεώτερες ἔρευνες (Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1998, 143-151). Εἰδικότερα βλ. Α. VLACHOPOULOU-ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Τὰ σφραγίσματα κεραμίδων ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Δωδώνης, *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods 1991*, ἐκδ. Ν. WINTER, *Hesperia Suppl.* XXVII, 1994, 195-200.

6. ᾿Εργον 1998, εἰκ. 53-54.

Στὸ δωμάτιο ζ' καὶ στὸ τμήμα τοῦ διαδρόμου τῆς πτέρυγας Ο2, ποὺ ἐκτείνεται πρὸ αὐτοῦ, ἡ ἀνασκαφή προχώρησε ὥς τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος 6 τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν καὶ πρώιμων χριστιανικῶν χρόνων (πίν. 89α-β). Στὸν διάδρομο πρὸ τοῦ δωματίου ζ' ἦλθε στὸ φῶς ἡ συνέχεια τοῦ ρωμαϊκοῦ τοίχου ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μὲ τὶς ἀνασκαφές τοῦ καθηγητῆ Δάκαρη σὲ μικρὸ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς περίστυλης αἴθουσας τοῦ κεντρικοῦ συγκροτήματος Ο τοῦ πρυτανείου (στὸν ἄξονα τοῦ μεσότοιχου τῶν δωματίων δ' καὶ ε' τῆς πτέρυγας Ο2 ποὺ ἀποκαλύφθηκε μὲ τὶς νεώτερες ἔρευνες)⁷. Ὁ τοῖχος πρὸ τοῦ διαδρόμου τοῦ δωματίου ζ εἶναι κτισμένος ἀπὸ σειρές πλίνθων πάνω στὴ θεμελίωση τοῦ ἐξωτερικοῦ νότιου τοίχου τῆς περίστυλης αἴθουσας τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου Ο (πίν. 94). Μὲ τὴ φετινὴ ἔρευνα ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἡ πλίνθινη αὐτὴ κατασκευὴ ἀποτελεῖ ἐπένδυση τοιχοποιίας, ἡ ὁποία, πρὸς τὸν διάδρομο τῆς πτέρυγας Ο2, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Ἐπίσης, ἀπὸ τὰ λείψανα κονιάματος ποὺ σώθηκαν, προκύπτει ὅτι στὴν πρόσοψη πρὸς τὴν περίστυλη αὐλὴ ὁ τοῖχος πρέπει νὰ ἦταν ἐπιχρισμένος. Ἀπὸ τὸν Δάκαρη εἶχε ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ πλινθόκτιστος αὐτὸς τοῖχος ἀνήκει στὴν τέταρτη φάση χρήσης τοῦ χώρου, ὅταν τὸ πρυτανεῖο ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ καὶ κτίστηκαν ἐδῶ ἰδιωτικὰ σπίτια, μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη καὶ τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου Ο στὸν 4ο αἰ. μ.Χ.⁸

Σύμφωνα μὲ τὰ νέα στοιχεῖα, εἶναι πολὺ πιθανὸ τὴν ἴδια ἐπένδυση νὰ εἶχε καὶ ὁ ρωμαϊκὸς τοῖχος ποὺ εἶναι κτισμένος ἐπὶ τοῦ στυλοβάτη τῆς βόρειας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῆς περίστυλης αἴθουσας⁹ πρὸς τὴν πτέρυγα Ο1, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐνδεχομένως προέρχονται οἱ διάσπαρτες πλίνθοι ποὺ βρέθηκαν σὲ παλαιότερες ἀνασκαφές.

Ἀκόμα μεταγενέστερη χρήση τοῦ χώρου στὸ σημεῖο αὐτὸ μαρτυρεῖ ἓνας τάφος σκαμμένος μέσα στὸ στρῶμα 6. Πρόκειται γιὰ κεραμοσκεπὴ τάφο μικροῦ παιδιοῦ, χωρὶς εὐρήματα, πιθανότατα χριστιανικό, ποὺ βρέθηκε στὶς ἐπιχώσεις πάνω ἀπὸ τὸν ρωμαϊκὸ τοῖχο (πίν. 90α).

7. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1987, 119, εἰκ. 1, πίν. 89α, ΠΑΕ 1989, 177, εἰκ. 1, πίν. 124α-β.

8. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1992, 157-158.

9. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1987, 121, πίν. 90β.

Ἡ ἔρευνα ἐξωτερικὰ τῆς πτέρυγας O2 περιορίστηκε στὸν τριγωνικὸ χῶρο νότια τοῦ δωματίου ζ' καὶ ὡς τὸν νεώτερο περιβόλο (πίν. 906). Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφτασε ὡς τὸ στρώμα τῶν κεραμιδιῶν τῆς ρωμαϊκῆς καταστροφῆς. Σὲ ὅσα σημεῖα προχώρησε κάτω ἀπὸ αὐτά, ἦλθαν στὸ φῶς πολλὰ εὐρήματα, κυρίως κεραμεικὴ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Τὸ ἴδιο ἀρατηρήθηκε καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1997-98, νότια τῶν ἄλλων δωματίων, στὶς διερευνητικὲς τομὲς μετὰ τῆς πτέρυγας O2 καὶ τοῦ περιβόλου. Ἐνδεχομένως ὁ χῶρος νὰ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀπόθεση τῶν ἀπορριμμάτων τοῦ Πρυτανείου.

Συνεχίστηκε ἐπίσης ἡ ἔρευνα στὴν τομὴ, πού εἶχε ὀριστεῖ κατὰ τὸ 1998¹⁰ μετὰ τῆς στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς αἵθουσας μὲ τὴν περιστυλὴ αὐλὴ τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου O. Κατὰ μῆκος τῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκαν δύο συνεχόμενοι δόμοι στὴν προέκταση πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ νότιου τοίχου τῆς αἵθουσας μὲ τὸ περιστύλιο (εἰκ. 1-2, πίν. 91α-6). Ἡ ὑπαρξὴ τοιχοποιίας στὸ σημεῖο αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει τὸν συλλογισμόν ὅτι πιθανόν ἡ δίδαμνη κρηπίδα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς δὲν σχετίζεται μὲ τὴν δεύτερη ἀλλὰ μὲ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ πρυτανείου, κατὰ τὴν ὁποία θὰ ὑπῆρχαν στὰ δυτικὰ τοῦ κτιρίου O ἡ τετράγωνη αἵθουσα τελετῶν, στὸ κέντρο ἡ ὀρθογώνια περιστυλὴ αἵθουσα καὶ στὸν ἄξονα τῶν δύο αὐτῶν χώρων πρὸς τὰ ἀνατολικά μόνον τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. Μὲ βάση τὸν συλλογισμόν αὐτό, ὅταν, κατὰ τὴν δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ πρυτανείου, προστέθηκαν οἱ πτέρυγες O1 καὶ O2, τὸ βόρειο πέρασ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἐπεκτάθηκε βορειότερα προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ σὲ ξεχωριστὸ δωμάτιο στὴν προέκταση τῆς πτέρυγας O1. Τὸ νότιο πέρασ καταργήθηκε προκειμένου στὰ σημεῖα Δ καὶ Θ, ὅπου ἔκλεινε ἀρχικὰ μὲ τοῖχο, νὰ διαμορφωθεῖ εἴσοδος γιὰ τοὺς εἰσερχόμενους στὸ πρυτανεῖο ἀπὸ τὴν κύρια, νότια πύλη τοῦ ἱεροῦ μέσω τοῦ νοτιοανατολικοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖο συνδέθηκε μὲ τὸ προϋπάρχον κεντρικὸ τμήμα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου (εἰκ. 1-2).

Τὴν παραπάνω ὑπόθεση ἐνισχύουν καὶ οἱ διερευνητικὲς τομὲς στὸν χῶρον πρὸ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ὁποίων ἀποκάλυψε τὴ σύνδεση

10. Χρ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, ΠΑΕ 1998, 143-151.

τοῦ στυλοβάτη καὶ τῆς κρηπίδας τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς μετὰ τὸν στυλοβάτη καὶ τὴν κρηπίδα τοῦ συνεχιζόμενου πρὸς ΝΑ στωικοῦ οἰκοδομήματος (πίν. 916). Τελικὴ ὁμως γνώμη γιὰ τὴ μνημειακὴ κατασκευὴ τοῦ πρυτανείου κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἐπιφυλασσόμεθα νὰ διαμορφώσουμε ἀφοῦ ἐρευνήσουμε τὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ ἐξαντλήσουμε τὴν ἀνασκαφὴν ὥς τὸ φυσικὸ ἔδαφος σὲ ὅλες τὶς τομῆς. Πρὸς τὸ παρὸν ἀρκούμεστε στὴ διαπίστωση ὅτι τὸ νοτιοανατολικὸ στωικὸ οἰκοδόμημα εἶναι νεώτερο ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν στοὰ τοῦ Πρυτανείου.

Σὲ τομὴ στὸν χῶρο πρὸ τοῦ στυλοβάτη τῆς νοτιοανατολικῆς στοᾶς ἦλθε στὸ φῶς καταχωσμένο βάθρο σὲ βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τὴν εὐθυντηρίαν τῆς κρηπίδας (εἰκ. 1-2, πίν. 92α-β). Τὸ εὔρημα αὐτὸ ὀφείλεται ἐνδεχομένως στὴν ἀναμόχλευση ποὺ ὑπέστησαν τὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές Καραπάνου στὸν χῶρο αὐτό¹¹.

Τέλος πρὸ τῶν βάθρων τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἔγιναν ἐκτεταμένοι καθαρισμοὶ γιὰ τὴν καλύπτερη διαμόρφωση τοῦ χώρου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση ἀφαιρέθηκαν καὶ τὰ μπάζα ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφές, τόσο τοῦ Καραπάνου¹², ὅσο καὶ τοῦ Δάκαρη στὸ γειτονικὸ βουλευτήριον¹³ (πίν. 85, 86α).

Ἔργασίες ἀποψίλωσης ἔγιναν ἐπίσης στὸν χῶρο ποὺ ἐκτείνεται ἐξωτερικὰ τοῦ νεώτερου περιβόλου τοῦ ἱεροῦ, νότια τῆς πτέρυγας Ο2, καὶ ἕως τὴν περίφραξη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου (πίν. 85, 86α).

Ἡ ἔρευνα στὴ νοτιοανατολικὴ στοὰ συνεχίστηκε μετὰ τομῆς ἕως μῆκος 40 περίπου μέτρων (εἰκ. 1-2). Ἀποκαλύφθηκαν ἄλλοι πέντε κίονες τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (σύνολο 9), καθὼς καὶ ἡ δίβαθμη κρηπίδα τοῦ στυλοβάτη. Ὁ στυλοβάτης δὲν σώζεται σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς στοᾶς, ποὺ ἐρευνήθηκε φέτος. Ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ τέταρτου κίονα καὶ πρὸς Νότο σώζεται μόνον ὁ δεύτερος δόμος τῆς κρηπίδας, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ πέμπτου κίονα καὶ ἐξῆς μόνον ὁ τρίτος, ὁ ὁποῖος εἶναι διπλὸς καὶ ἀποτελεῖ καὶ τὴν εὐθυντηρίαν.

11. Βλ. C. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (Paris 1878) πίν. VIII.

12. C. CARAPANOS, ὁ.π.

13. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1965, 53-65, ΠΑΕ 1966, 71-84, ΠΑΕ 1967, 33-54, ΠΑΕ 1970, 76-81, ΠΑΕ 1971, 125-129, ΠΑΕ 1973, 87-98.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ φετινὴ ἔρευνα τὸ μεγάλο πλάτος τοῦ νοτιοανατολικοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος ὑπαγορεύεται, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ τὸ πλάτος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου στὰ σημεῖα Δ καὶ Θ, ὅπου ἔκλεινε μὲ τοῖχο σύμφωνα μὲ τοὺς δόμους ποὺ βρέθηκαν, ἀφετέρου δὲ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου στὸ σημεῖο Ι, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦσε καὶ τὸν ἐσωτερικό (ὀπίσθιο) τοῖχο τῆς ΝΑ στοᾶς ποὺ ἀνασκάπτουμε (εἰκ. 1-2). Σύμφωνα μὲ τὴν κάτοψη τοῦ ἱεροῦ ποὺ ἔδωσε ὁ Καραπάνος, στωικά οἰκοδομήματα πλαισίωναν ἐσωτερικά καὶ τίς δύο μακρὲς πλευρὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὴ νότια, κεντρικὴ πύλη. Τὸ στωικὸ οἰκοδόμημα, ποὺ ἀνασκάπτουμε, στὴν προέκταση τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ πρυτανείου, εἶναι τὸ δυτικὸ τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ἀνωτέρω κάτοψη δὲν εἶναι ἐπαρκὴς καὶ ἡ ἀκριβὴς σχέσις ἀφενὸς μὲν τῶν οἰκοδομημάτων μὲ τὸν περιβόλο, ἀφετέρου δὲ τῶν ἀναθημάτων μὲ τὰ στωικά κτίσματα εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποσαφηνιστεῖ πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Ὡστόσο μὲ βάση τὰ δεδομένα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἡ πλαισίωσις τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ περιβόλου μὲ τίς στοᾶς θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωσις τοῦ ἱεροῦ ποὺ βρίσκεται σὲ ἐξέλιξιν κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Τέλος, κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο, ἔγιναν οἱ ἐξῆς στερεωτικὲς ἐργασίαι: α) στὸν πλινθόκτιστο ρωμαϊκὸ τοῖχο ποὺ ἀποκαλύφθηκε μὲ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ διαδρόμου τῆς πτέρυγας Ο2 καὶ ἀνήκει στὴ τέταρτη οἰκοδομικὴ φάσις τῶν ἰδιωτικῶν σπιτιῶν (πίν. 896, 94α-6) καὶ β) στὸν σύγχρονο, λιθόκτιστο τοῖχο, ποὺ ἔφραξε τὴν πόρτα τῆς ἀρχικῆς αἵθουσας τελετῶν (μετέπειτα αἵθουσας συνεδρίου) μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ πρυτανείου, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἀνήκει στὴν ἴδια φάσις (πίν. 94α-6).

ΧΡ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 95-145)

Οι δραστηριότητες στην ανασκαφή του Ἀκρωτηρίου κατά τὸ 1999 περιελάμβαναν ανασκαφικὲς ἐργασίες καὶ ἐργασίες στὰ ἐργαστήρια ποὺ ἔχουν ὀργανωθεί ἐπὶ τόπου¹.

1. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ἡ ἐγκριση τοῦ ἔργου γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ στεγάστρου στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ Ἀκρωτηρίου στὴ Θήρα προέβλεπε νὰ προηγηθεῖ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὶς βάσεις τῶν νέων στύλων, προκειμένου νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ διάνοιξη τῶν θεμελίων τους ἀπὸ τὸν ἐργολάβο στὸν ὑποκείμενο πυροκλαστικὸ βράχο. Προκειμένου νὰ ἐξοικονομηθεῖ ὁ χρόνος τῆς διαδικασίας γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀναδόχου τοῦ ἔργου, ἡ ἀνασκαφή, ποὺ κατ' ἀνάγκην πῆρε χαρακτῆρα σωστικό, ἄρχισε τὸν Μάρτιο τοῦ 1999. Μὲ συστηματικὴ ἀνασκαφή ὡς τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ὑπόβαθρο τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ, διανοίχτηκαν τὰ μισὰ περίπου ἀπὸ τὰ ὑπερεκατὸν συνολικῶς προβλεπόμενα φρέατα γιὰ τοὺς στύλους τοῦ νέου στεγάστρου (εἰκ. 1). Ἡ ἀνασκαφικὴ διαδικασία ἀπέβλεπε κυρίως στὴν ἀποφυγὴ πρόκλησης βλαβῶν στὰ μνημεῖα κατὰ τὴ θεμελίωση τῶν στύλων. Ὡστόσο, ἀποκάλυψε

---

1. Τὸν ἐπὶ τόπου συντονισμό τῶν ἐργασιῶν εἶχεν ὁ διδάκτωρ ἀρχαιολογίας κ. Ἀνδρέας Βλαχόπουλος, ἐνῶ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ διαχείριση τῶν ἀρχείων τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν ἐπιμέλεια τῶν λιθίνων εὐρημάτων εἶχε καὶ κατὰ τὸ 1999 ἡ διδάκτωρ κ. Ἀναστασία Δεβετζῆ, ἡ ὁποία εἶναι ἐπιφορτισμένη ἐπίσης μὲ τὰ θέματα μισθοδοσίας καὶ ἐν γένει λειτουργίας τοῦ γραφείου τῶν ἀνασκαφῶν.

πλούσια τὴν ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ του (μέσα περίπου τῆς 5ης χιλιετίας π.Χ.) ἕως τὸν ἐνταφιασμό του κάτω ἀπὸ παχὺ στρώμα ἡφαιστειακῆς σποδοῦ (μέσα 17ου αἰ. π.Χ. περίπου). Τὰ ἐρείπια τῶν πολυωρόφων κτιρίων τῆς τελευταίας περιόδου, χάρις στὴν καλὴ «συσκευασία» τους μέσα στὰ ἡφαιστειακὰ ὑλικά, σώζονται σὲ μεγάλο ὕψος, ἀλλὰ ἡ κορυφή τους ἐνίοτε βρίσκεται σὲ βάθη ποὺ φθάνουν καὶ τὰ 10 μέτρα κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους.

Τὸ ἡφαιστειογενὲς στρώμα ἀποτελούμενο ἀπὸ θηραϊκὴ γῆ καὶ κίσσηρη εἶναι ἀρχαιολογικὰ στεῖρο καὶ ἡ ἀφαίρεσή του εἶναι εὐκόλη. Παρὰ ταῦτα σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις εἶναι δυνατὴ ἡ χρησιμοποίησις μηχανικοῦ μέσου. Χρονόβωρα καὶ ἀρκετὰ δύσκολη ἀποδείχτηκε ἡ ἀνασκαφικὴ διαδικασία μέσα στὸ ἀρχαιολογικὸ στρώμα, τοῦ ὁποῖου τὸ πάχος, μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου, κυμαίνεται μεταξὺ 3 καὶ 7 μέτρων. Στὸ στρώμα αὐτὸ ἐντοπίστηκαν τέσσερις βασικοὶ πολιτισμικοὶ ὀρίζοντες: ὁ Νεολιθικὸς (μέσα 5ης ὡς τέλος 4ης χιλιετίας π.Χ.), ὁ Πρωτοκυκλαδικὸς (3η χιλιετία), ὁ Μεσοκυκλαδικὸς (20ός-18ος αἰ. π.Χ.) καὶ ὁ Ὑστεροκυκλαδικὸς (17ος αἰ. π.Χ.). Τοῦ Νεολιθικοῦ ὀρίζοντα ἡ παρουσία περιορίζεται σὲ ὄστρακα κεραμεικῆς, θραύσματα ὄψιανῶν καὶ ἐνδεχομένως μαρμάρινα εἰδῶλια χωρὶς ἀρχιτεκτονικὴ ἢ ταφικὴ συνάφεια. Οἱ μαρτυρίες τοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ ὀρίζοντα εἶναι πλουσιότερες καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ κατὰλοιπα, ταφικὰ κατασκευὰς, κεραμεικὴ, λίθινα ἐργαλεῖα καὶ σκεύη, μαρμάρινα εἰδῶλια καὶ λεπίδες ὄψιανῶν. Ἀκόμη πλουσιότερες εἶναι οἱ μαρτυρίες τοῦ Μεσοκυκλαδικοῦ ὀρίζοντα συνιστώμενες σὲ ἀξιόλογες ἀρχιτεκτονικὰς κατασκευὰς, πλούσια κεραμεικὴ μὲ δίχρωμη διακόσμηση καὶ πολλὰ κινητὰ ποικίλα εὐρήματα. Στὸν ὀρίζοντα αὐτὸν ἐπίσης ἐντοπίστηκαν φάσεις μὲ ἐμφανὴ τὴν προσπάθεια διευθέτησης ἐρειπίων μετὰ ἀπὸ σεισμικὰς καταστροφές. Ἰδιαιτέρη ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ εἰκόνα τῆς συγκέντρωσης λίθων ἐπιλεγμένων μέσα ἀπὸ τὰ ἐρείπια προκειμένου νὰ ἀνακυκλωθοῦν γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ οἰκισμοῦ.

Ὅπως γίνεται ἀντιληπτό, ἡ ἀποφυγὴ καταστροφῆς τῶν ἐντοπιζομένων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων συχνὰ ἐπέβαλε τὴ μετάθεσιν στύλων μὲ συνέπεια τὸν διπλασιασμό ἢ καὶ τριπλασιασμό ἀκόμη τοῦ χρόνου καὶ τοῦ κόστους ἀνασκαφῆς τῶν ἀντίστοιχων τομέων. Γιὰ τὸν ἴδιον λόγον ἐνίοτε χρειάστηκε ἡ κατάρ-

γηση στύλων καὶ ἀντίστοιχη προσαρμογὴ τῆς σχετικῆς στατικῆς μελέτης. Παράγων πού ἐπίσης συνέβαλε στὴν αὐξηση τοῦ κόστους καὶ στὴν ἐπιμύκνωση τοῦ χρόνου ἦταν ἡ συνεχὴς λήψη μέτρων προστασίας τόσο γιὰ τὰ μνημεῖα ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἐργαζόμενο ἐκεῖ προσωπικό. Ἡ ἀνασκαφὴ φρεάτων σὲ βάθη 10-15 μέτρων κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀπαιτοῦσε ἀφ' ἑνὸς τὸ σκάμμα νὰ εἶναι ἀρκετὰ εὐρύ (τουλάχιστον 3×4 μέτρα), καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴ συνεχὴ ἀντιστήριξη τῶν παρειῶν του. Πρόσθετα μέτρα πού ἐλήφθησαν γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ προσωπικοῦ ἦσαν ἡ χρησιμοποίηση προστατευτικῶν κρανῶν καὶ εἰδικῶν ἀτομικῶν ζωνῶν ἀσφαλείας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῶν διαφόρων περιόδων, ἡ διατήρηση τῶν ὁποίων κατὰ χώραν ἀποτελεῖ βασικὴ μας μέριμνα, ὑπάρχουν καὶ τεράστιες ποσότητες κινητῶν εὐρημάτων: τοιχογραφιῶν, κεραμεικῆς, λίθινων σκευῶν καὶ ἐργαλείων, μετἀλλινων ἀντικειμένων, ὀργανικῶν ὑλικῶν κλπ. Ἡ παροχὴ πρῶτων βοηθειῶν κατὰ χώραν καὶ ἐν συνεχείᾳ ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ προκαταρκτικὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων αὐτῶν ὑπῆρξε φροντίδα τοῦ προσωπικοῦ πού στελεχώνει τὰ ἐπιτοπίως ὀργανωμένα εἰδικὰ ἐργαστήρια συντήρησης: κεραμεικῶν, τοιχογραφίας, ὀργανικῶν ὑλῶν καὶ μετἀλλινων ἀντικειμένων. Κατεβλήθη ἐπίσης προσπάθεια, ὥστε ἡ τεκμηρίωση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν πάσης φύσεως εὐρημάτων νὰ εἶναι συνεχὴς καὶ πλήρης. Παράλληλα μὲ τὴν τήρηση τῶν ἡμερολογίων ἀνασκαφῆς οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν σκαμμάτων ἀρχαιολόγοι² εἶχαν καὶ τὴν εὐθύνη τῆς συνεχοῦς σχεδιαστικῆς ἀποτύπωσης³ καὶ τῆς φωτο-

2. Ὑπεύθυνοι σκαμμάτων βοηθούμενοι ἀπὸ ἀσκούμενους φοιτητὲς ἀρχαιολογίας ἦσαν οἱ ἑξῆς ἀρχαιολόγοι: Ἀκριβάκη Ἀναστασία, Ἀλεξόπουλος Γεώργιος, Γεωργάκη Εὐαγγελία, Καριώτης Στέφανος, Λαναρᾶς Βενέδικτος, Μανίκη Ἀθηνᾶ, Μπίρταχα Βασιλική, Νικολακοπούλου Εἰρήνη, Παππᾶς Δημήτριος, Σιγάλας Νικόλαος, Σπανὸς Στέφανος, Φωτιά Μαρία, Χρυσοπούλου Ἑλένη.

3. Στὴ σχεδιαστικὴ τεκμηρίωση τῶν ἀνασκαφικῶν φάσεων συνέβαλαν οἱ σχεδιάστριες Γκουλὴ Ζαφειρία, Δαμίγου Εὐαγγελία, καὶ Πελέκη Κυριακή. Τὸ συνεργεῖο αὐτὸ κατὰ καιροὺς ἐνισχύθηκε ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς ἀρχιτεκτονικῆς: Βαλντὲν Ρέα, Δευτεραίου Κυριακή, Ζαχαρόδης Παναγιώτης, Κοσμαδάκης Νέστορας, Λαγόπουλος Ἀλέξανδρος, Μπουντούρα Αἰκατερίνη, Ντούμας Πρίαμος, Παπαευαγγελίου Γεώργιος, Πατσαβὸς Νικόλαος, Φουρνάρη Ἀναστασία, Χαλκίδη Ἀφροδίτη, Χατζητσακίρης Παναγιώτης.

γράφησης⁴ τῶν ἀνασκαφικῶν φάσεων καὶ τῆς στρωματογραφίας, καθὼς ἐπίσης καὶ τῶν δειγματοληψιῶν γιὰ τὶς ἀνάγκες ραδιοχρονολογήσεων καὶ τῆς ἐπιλογῆς χρωμάτων γιὰ ὑδροκοσκίνισμα⁵. Μὲ τὴ διαδικασία τοῦ συστηματικοῦ ὑδροκοσκίνισματος δειγμάτων χρώματος ἀπὸ κάθε σκάμμα κατέστη δυνατὴ ἡ συλλογὴ ποικίλων περιβαλλοντικῶν καταλοίπων, τῇ μελέτῃ τῶν ὁποίων ἔχουν ἀναλάβει εἰδικευμένοι πρὸς τοῦτο ἀρχαιολόγοι⁶.

Ἀπὸ ὅλους τοὺς πολιτισμικοὺς ὀρίζοντες τῶν σκαμμάτων συνελέγησαν δείγματα, τὰ ὁποῖα προορίζονται γιὰ ραδιοχρονολογήσεις ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τοῦ ΔΙΚΕΦΕ «Δημόκριτος» προκειμένου νὰ ἐξασφαλιστεῖ μία ὅσο γίνεται πιὸ πλήρης σειρά ἀπόλυτων χρονολογήσεων.

Μεγάλον πρόβλημα ποὺ δὲν ἔχει βρεῖ ἀκόμη τὴ λύση του εἶναι ἡ στέγαση τῶν κινητῶν εὐρημάτων, κυρίως τῆς κεραμεικῆς, τῆς ὁποίας ὁ ὄγκος μέχρι στιγμῆς ἔχει ὑπερβεῖ τὰ 5000 κιβώτια. Ὡς προσωρινὴ λύση γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν καιρικῶν συνθηκῶν ἐπιλέχτηκε ἡ κατασκευὴ ἐλαφροῦ ὑποστέγου. Ἀπαιτεῖται ὅμως μονιμότερη ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος, ὥστε τὸ πλοῦσι αὐτὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικον νὰ συντηρηθεῖ συστηματικὰ καὶ νὰ κατασταεῖ προσιτὸ στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα.

4. Τὴν εὐθύνη τῆς φωτογραφικῆς τεκμηρίωσης εἶχε ὁ φωτογράφος Χρόνης Παπανικολόπουλος. Τὸ ἔργο τῆς συνεχοῦς καὶ ἄμεσης φωτογράφησης κατέστη δυνατό χάρις στὴ δωρεὰ ψηφιακῆς φωτογραφικῆς μηχανῆς ἀπὸ τὸν φιλόρχαιο Θηραῖο καὶ διαρκὴ χορηγὸ τῆς ἀνασκαφῆς κ. Πέτρο Μ. Νομικό, πρὸς τὸν ὁποῖο ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῇ θερμὲς εὐχαριστίες.

5. Τὴν εὐθύνη γιὰ τὸ κοσκίνισμα τῶν χρωμάτων μὲ τὴ διαδικασία αὐτὴ καθὼς καὶ γιὰ τὴ διαλογή τῶν περιβαλλοντικῶν καταλοίπων εἶχε ὁ ἀρχαιολόγος κ. Γασπαράκης Βασίλειος ἐπικουρούμενος ἀπὸ τὴν ἐπίσης ἀρχαιολόγο κ. Μαραγκάκη Δήμητρα.

6. Ἀρχαιοβοτανικά: Δρ. Ἀνάγια Σαρπάκη, ἀρχαιοζωολογικά: Δρ. Αἰκατ. Τρανταλίδου, ἐντομολογικά: Δρ. Εὐᾶ Παναγιωτακοπούλου, μαλακολογικά: Ἀναπλ. Καθηγ. Ἰουλία Καραλῆ, ἀρχαιοῖχθυολογικά: Δήμητρα Μυλωνᾶ.

ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΤΑ ΣΚΑΜΜΑ

Προκειμένου νά διευθετηθεῖ περιμετρικός διάδρομος ἐπισκεπτῶν σέ στάθμη ψηλότερη ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῶν ἤδη ἀποκαλυφθέντων μνημείων ἡ μελέτη προβλέπει ἀνάλογα τὴ διεύρυνση τῆς στεγασμένης ἐπιφανείας. Μετὰ ἀπὸ δοκιμαστικὲς τομὲς διαπιστώθηκε ὅτι μέρος τῆς ἡφαιστειογενοῦς ἐπίχωσης στὴν περίμετρο μποροῦσε νά ἀφαιρεθεῖ μὲ μηχανικὰ μέσα ὥστε τὸ κόστος γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση χιλιάδων κυβικῶν μέτρων χώματος νά μειωθεῖ κατὰ τὸ δυνατόν περισσότερο. Ἀντικειμενικὸς στόχος τῆς ἀνασκαφικῆς διαδικασίας ὑπῆρξε ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἐπιφανείας τοῦ πυροκλαστικοῦ ὑποβάθρου, στὸ ὁποῖο θεμελιώθηκε ὁ προϊστορικός οἰκισμὸς καὶ ἐντὸς τοῦ ὁποῖου θὰ κατασκευαστοῦν ἀπὸ τὴν ἀνάδοχο Κοινοπραξία τοῦ ἔργου οἱ φρεατοπάσσαλοι τοῦ στεγάστρου. Δεδομένου ὅτι ἡ μετάθεση τῶν πεσσῶν εἶναι δυνατὴ μόνο κατὰ τὸν ἄξονα Χ καὶ μόνο κατὰ πολλαπλάσιο τοῦ ἑνὸς μέτρου, οἱ ἐπιλεγεῖσες ἀρχικὲς διαστάσεις γιὰ κάθε φρέαρ εἶναι τῆς τάξεως 2×3 μ. μὲ μέγιστη τὴ διάσταση κατὰ τὸν ἄξονα αὐτόν. Οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν προετοιμασία τῶν φρεάτων θεμελίωσης τῶν πεσσῶν γιὰ τὸ νέο στέγαστρο ἄρχισαν ἀπὸ τὸ νοτιότερο σημεῖο τοῦ χώρου, ὥστε νά μὴ δημιουργηθεῖ πρόβλημα διοχέτευσης τῶν ὀμβρίων ὑδάτων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκτέλεσης τοῦ ἔργου. Κατὰ συνέπειαν ἡ παρουσίαση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν ἀκολουθεῖ τὴ σειρά τῶν πεσσοστοιχιῶν (Δ) ἀπὸ Νότου πρὸς Βορράν. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν πεσσοστοιχιῶν εἶναι 14 (Δ1-Δ14).

Πεσσοστοιχία Δ1 (εἰκ. 1)

Στὴν πεσσοστοιχία αὐτὴν ἀνήκουν τὰ φρέατα (ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά) 51, 50A, 50, 49, 45A, 44A, 43A, 58A, 58B καὶ 59A. Γιὰ τὰ τέσσερα πρῶτα φρέατα (51, 50A, 50 καὶ 49) δὲν χρειάστηκε νά ἀφαιρεθοῦν μεγάλες ἐπιχώσεις ἀφοῦ αὐτὰ βρίσκονται στὴν περιοχὴ τοῦ χειμάρρου ποὺ διέσχισε τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο. Τὸ στόμιο τῶν φρεάτων αὐτῶν βρίσκεται στὴ στάθμη, στὴν ὁποία κινοῦνται σήμερα οἱ ἐπισκεπτόμενοι τὸν χώρον (+21.50 μ.). Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα φρέατα τῆς πεσσοστοιχίας Δ1 (45A, 44A, 43A, 58A, 58B καὶ 59A) ἀπαιτήθηκε μηχανικὴ ἀφαίρεση ἡφαιστειογενῶν ἀποθέσεων πάχους 4 μέτρων περίπου, ἀπὸ τὴ στάθμη +27 μ. Ὡς τὴ στάθμη +23 μ., στὴν ὁποία μὲ βεβαιότητα δὲν ἀναμένονταν ἀρχαιότητες. Ἡ εἰκόνα κατὰ φρέατα ἔχει ὡς ἑξῆς:

Φρέαρ 51 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 06/05-28/07/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.80×3.75 μ. Στάθμες: ἀπὸ +21.50 μ. ἕως +16.16 μ.

Κάτω ἀπὸ ἐπίχωση ἐν πολλοῖς προσχωσιγενὴ καὶ ἐν μέρει ἡφαιστειογενή, συνολικοῦ πάχους ± 5 μ., ἐντοπίστηκε ἡ κατώτατη σειρὰ λίθων κατασκευῆς ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση ἀναλήμματος. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ ὑποβάθρου βρέθηκε στὴ στάθμη τῶν +16.16 μ.

Φρέαρ 50A (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 07-19/05 καὶ 06-13/07/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.50×3.10 μ. Στάθμες: ἀπὸ +21.50 μ. ἕως +17.15 μ.

Ἡ ἐπίχωση, πάχους 4.30 μέτρων περίπου, ἦταν στεῖρα ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς ἀπόψεως ἀποτελούμενη μόνο ἀπὸ προσχώσεις τοῦ χειμάρρου. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ πετρώματος βρέθηκε στὴ στάθμη +17.15 μ.

Φρέαρ 50 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 19/05-25/06/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2×3 μ. Στάθμες: ἀπὸ +21.50 μ. ἕως +16.80 μ.

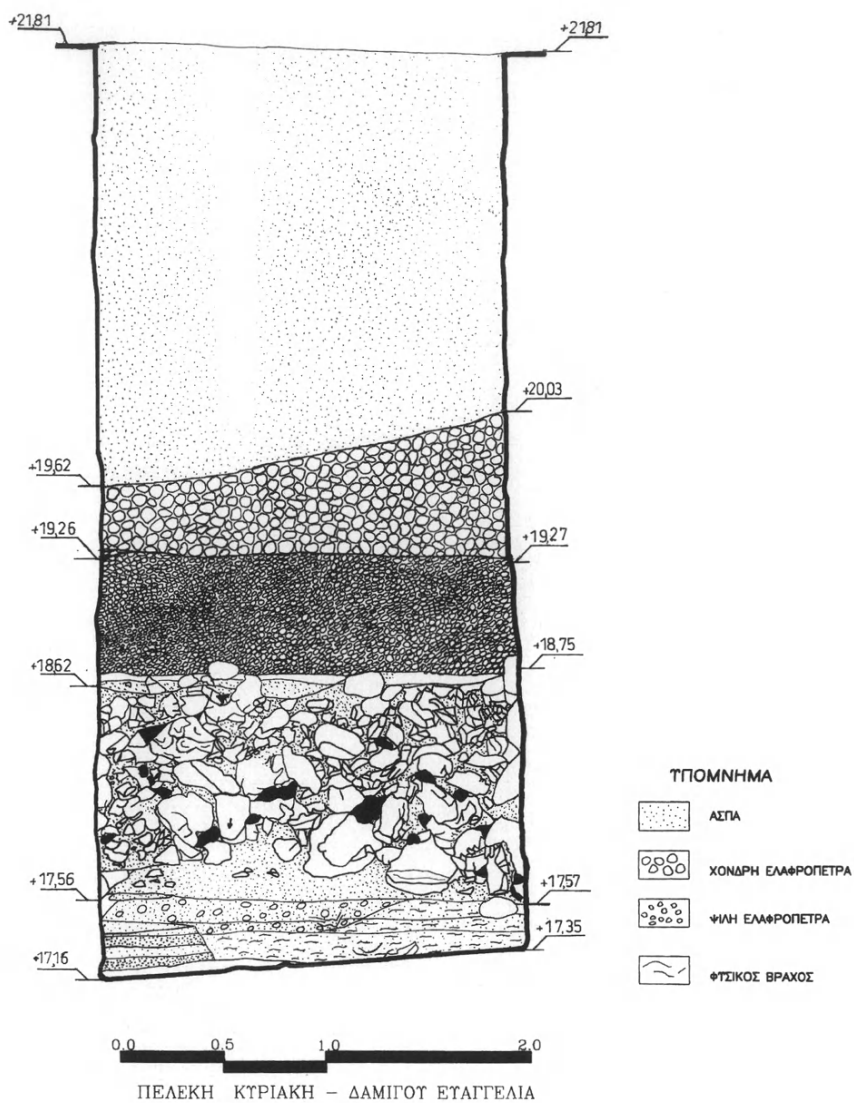
Ἡ ἐπίχωση, πάχους ± 4.70 μέτρων, ἦταν ἀρχαιολογικῶς στεῖρα ἀποτελούμενη μόνο ἀπὸ προσχώσεις τοῦ χειμάρρου. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ πετρώματος βρέθηκε στὴ στάθμη +16.80 μ. (πίν. 95α).

Φρέαρ 49 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 12/11-26/11/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.10×2.40 μ. Στάθμες: ἀπὸ +21.80 μ. ἕως +17.10 μ.

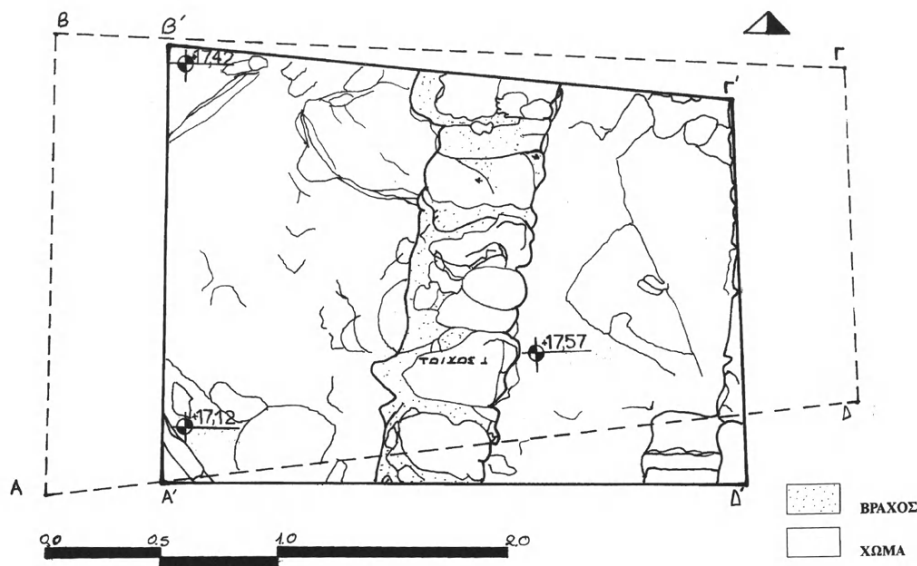
Κάτω ἀπὸ παρόμοια μὲ τοῦ φρέατος 51 ἐπίχωση πάχους 4.70 μ. βρέθηκαν λείψανα πρόχειρων κατασκευῶν (εἰκ. 2-3, πίν. 95β). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ ὑποβάθρου βρέθηκε στὴ στάθμη τῶν 17.10 μ. Σημαντικὸ κινητὸ εὔρημα εἶναι μαρμάρينو σχηματικὸ πρωτοκυκλαδικὸ εἰδῶλιο τοῦ τύπου Φυλακωπῆς (πίν. 96α).

Φρέαρ 45A (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 09/06-02-08/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2×4.50 μ. Στάθμες: ἀπὸ +23.65 μ. ἕως +17.15 μ.

Ἡ ἀρχαιολογικῶς στεῖρα καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον διαταραγμένη ἡφαιστειογενὴς ἐπίχωση πάχους ± 6.50 μ. μέτρων ἐξικνούμενη μέχρι τῆς στάθμης +17 μ. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὕτῃ ὑπῆρχε στρώμα καταστροφῆς, πάχους

Εἰκ. 2. Φρέαρ 49. Τομή.

Εἰκ. 3. Φρέαρ 49. Κάτοψη.

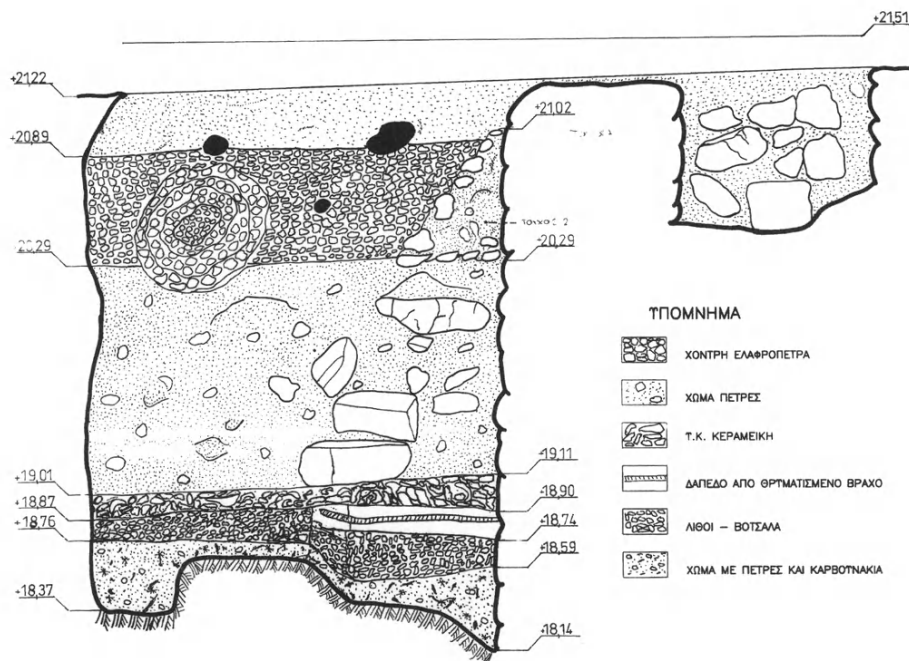
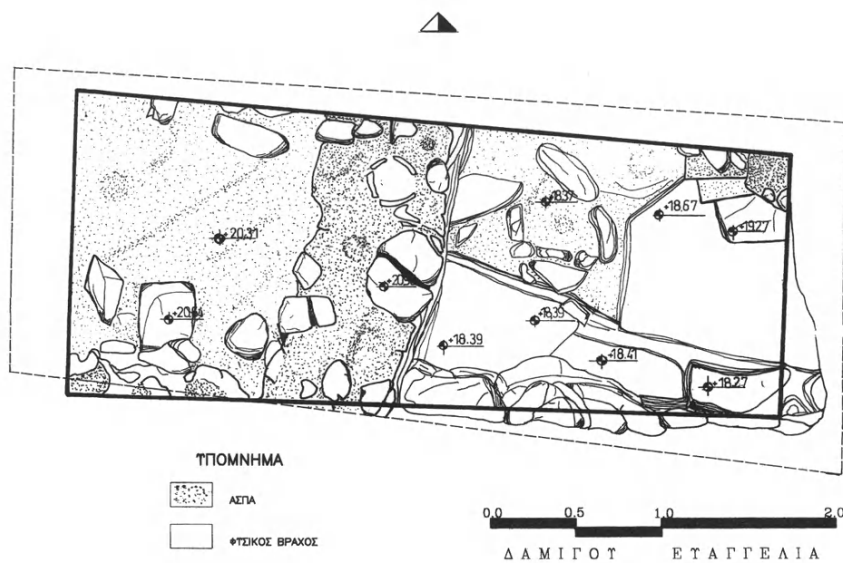
± 0.50 μ. Δάπεδο πάχους περίπου 0.10 μ. εἶχε καλύψει ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ ὑποβάθρου στὴ στάθμη $+16.40$ μ. Τὴ ΝΔ γωνία τοῦ φρέατος στὴ στάθμη αὐτὴ καταλαμβάνει ἡ ΒΑ γωνία θεμελίου ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς εὐμεγέθεις ἀδρὰ πελεκημένους λίθους (πίν. 966). Ἐπειδὴ οἱ λίθοι αὐτοὶ βρίσκονται σὲ εὐθυγραμμία μόνο κατὰ τὴν ἐξωτερικὴ τους παρειά, χωρὶς νὰ ἔχει συμπληρωθεῖ ἐσωτερικῶς ἡ τοιχοποιία, ἐκτιμᾶται ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ κτιρίου δὲν προχώρησε πέραν τοῦ θεμελίου. Λεῖψανα τοίχων ἐντοπίστηκαν καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴ παρειά τοῦ φρέατος (πίν. 97α). Λαξευμένες στὸν πυροκλαστικὸ βράχο ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς ρηχὲς κοιλότητες βάθους ± 0.12 μ. Οἱ δύο ἀπὸ αὐτὲς εἶναι κυκλικοῦ σχήματος (διαμ. ± 35 μ.), καὶ ἡ ἄλλη ἀκανόνιστου. Μία τέταρτη κοιλότητα ἔχει σχῆμα ὠοειδοῦς πίθου μὲ στόμιο διαμέτρου 0.85 μ. καὶ βάθος 0.90 μ. Ἡ παρουσία ὀστράκων νεολιθικῆς καὶ πρωτοχαλκῆς κεραμικῆς στὴν κατώτατη στρώση τῆς ἐπίχωσης ὁδηγεῖ σὲ ἀνάλογη χρονολόγηση τῶν κοιλοτήτων.

Φρέαρ 44A (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 01/06-09/06, 07/07, 12/07-14/07, 01/09-06/09/1999, 01-11/11, 25/11-17/12/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2×3 μ. ἀρχικά, 4.50 μ. μετὰ τὴν πρὸς Ἀνατολὰς διεύρυνση. Στάθμες: ἀπὸ +27.40 μ. ἕως +18.67 μ.

Οἱ πολλὲς διακοπὲς τῆς ἀνασκαφικῆς διαδικασίας ὀφείλονται στὴν ἀνακάλυψη σημαντικῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων κτιρίου ποὺ σώζεται σὲ μεγάλο σχετικὰ ὕψος. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση διαταραγμένης ἢ μὴ ἡφαιστειογενοῦς ἐπίχωσης 6 περίπου μέτρων ἐμφανίστηκαν τοῖχοι κτιρίου ποὺ κατελάμβαναν τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ σκάμματος καὶ ὄριζαν τὴ γωνία δωματίου (πίν. 976). Τὸ σωζόμενο ὕψος τῶν τοίχων αὐτῶν (3.15 μ.) ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ τουλάχιστον δευτέρου ὀρόφου. Ἐνσωματωμένος στὸν ἓνα ἀπὸ τοὺς τοίχους αὐτοὺς ἐντοπίστηκε πῆλινος σωλήνας διαμ. 0.24 μ. προφανῶς ἀνήκων σὲ ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ τοῦ κτιρίου (πίν. 98α). Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ σκάμματος, λόγῳ τῆς παρουσίας τῶν ἐρειπίων, ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε μόνον ὥς τὴ στάθμη +20.37 μ., ἐνῶ στὸ ἀνατολικὸ ἔφθασε ὥς τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ ὑποστρώματος (+18.67 μ., εἰκ. 4-5). Οἱ ἀρχιτεκτονικὲς κατασκευὲς ἀνήκουν στὴν τελευταία (Ἵστεροκυκλαδικὴ Ι) φάση τοῦ οἰκισμοῦ, καθὼς προκύπτει ἀπὸ δωδεκάδα τουλάχιστον πῆλινων ἀγγείων ποὺ ἀποκαταστάθηκαν. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα ἄξια ἐιδικῆς μνείας εἶναι: μπρούντζινο ἐγχειρίδιο μήκ. 0.12 μ. (πίν. 986), ἐλεφάντινη μυκητοειδὲς λαβὴ (σκηπτροῦ; πίν. 98γ) καὶ κομβιοειδὲς ἀντικείμενο ἀπὸ φαγεντιανὴ μὲ ἐγχάρακτο ἐξάκτινο ἀστέρα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ διασταύρωση δύο τριγώνων (πίν. 98δ-ε). Χωρὶς νὰ ἀνήκουν σὲ σαφῶς διακρινόμενο ὀρίζοντα ἄφθονα ὄστρακα μεσοκυκλαδικῆς καὶ πρωτοκυκλαδικῆς κεραμικῆς προέρχονται, ἀνάμικτα μὲ ἕστεροκυκλαδικά, ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα τοῦ σκάμματος.

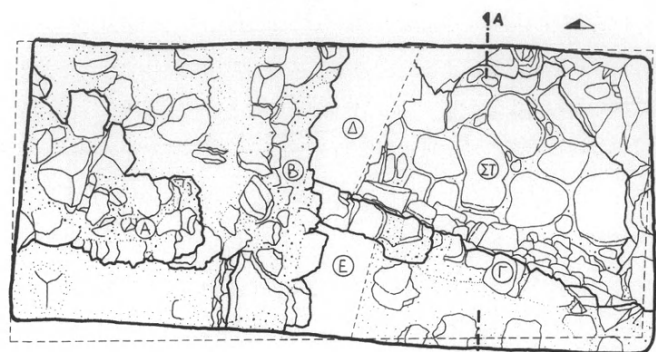
Φρέαρ 43A (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 1-9/6, 12-30/7, 30/11-21/12/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.65×6 μ. Στάθμες: ἀπὸ +27.50 μ. ἕως +15.70 μ.

Τὸ μεγάλο μῆκος τοῦ σκάμματος ὀφείλεται στὴν πρὸς Ἀνατολὰς διεύρυνσή του λόγῳ παρουσίας σημαντικῶν ἐρειπίων (εἰκ. 6-7). Ἐπίχωση ἀπὸ διαταραγμένη θηραϊκὴ γῆ (ἄσπα) ± 7.20 μέτρων ὑπέρκειται καθαροῦ στρώματος κισήρεως πάχους 0.60-1.40 μ. Κάτω ἀπὸ αὐτό, στὸ στρώμα τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς πάχους 0.90-1.10 μ., ἐντοπίστηκαν ἐρείπια σωζόμενα

Εἰκ. 4-5. Φρέαρ 44Α. Κάτοψη καὶ τομή.

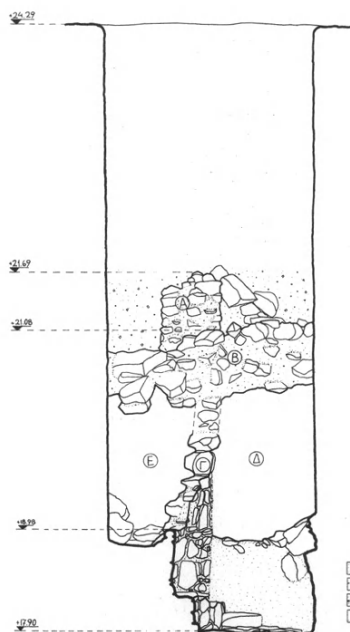

00 05 10 20

ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
ΤΣΙΦΤΗΣ ΣΤΕΛΙΝΑ
ΧΑΤΖΗΤΣΑΚΙΡΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

- ΠΡΟΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗ
ΛΕΚΑΦΟ ΤΜΗΜΑ ΤΟΥ ΤΟΙΧΟΥ (ΧΩΜΑ)
Α ΤΟΙΧΟΣ Α
Β ΤΟΙΧΟΣ Β
Γ ΤΟΙΧΟΣ Γ
Δ Ε ΑΡΧΑΙΑ ΑΝΟΙΓΜΑΤΑ ΠΟΥ ΜΗΔΙΩΘΗΚΑΝ
ΓΙΑ ΛΟΓΟΥΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΑΦΗΣ
ΣΤ ΛΙΘΟΣΤΡΩΤΟ

00 05 10 20

ΛΑΓΟΠΟΥΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
ΤΣΙΦΤΗΣ ΣΤΕΛΙΝΑ
ΧΑΤΖΗΤΣΑΚΙΡΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

- ΕΚΑΦΟ, ΕΚΑΦΟ ΣΩΜΑ
ΛΕΚΑΦΟ ΤΜΗΜΑ ΤΟΥ ΤΟΙΧΟΥ (ΧΩΜΑ)
ΠΛΗΡ ΕΚΑΦΟΙΣΤΕΡΑ
ΛΕΙΡΑ
Α ΤΟΙΧΟΣ Α
Β ΤΟΙΧΟΣ Β
Γ ΤΟΙΧΟΣ Γ
Δ Ε ΑΡΧΑΙΑ ΑΝΟΙΓΜΑΤΑ ΠΟΥ ΜΗΔΙΩΘΗΚΑΝ
ΓΙΑ ΛΟΓΟΥΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΑΦΗΣ

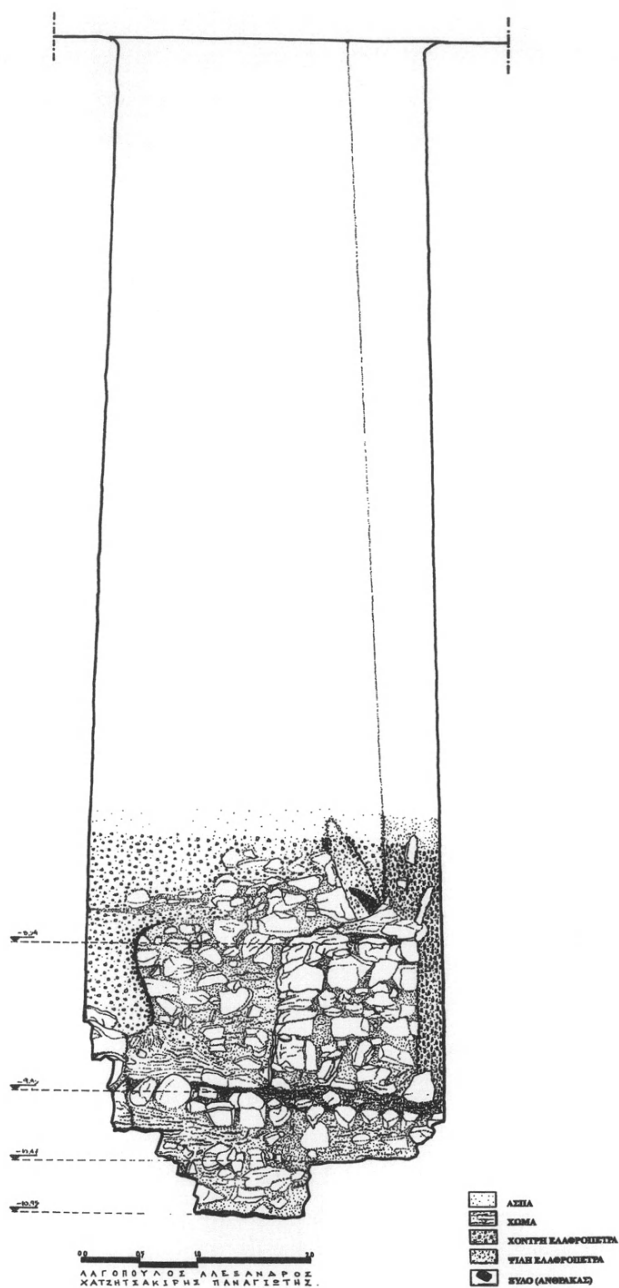
Εἰκ. 6-7. Φρέαρ 43Α. Κάτοψη καὶ τομή.

σὲ ὕψος 4 μ. περίπου, ἀπὸ τὴ στάθμη τῶν +21 μ. ὡς τὴ στάθμη τῶν +17 μ. (πίν. 99α), ὅπου, σὲ βάθος 10.50 μ. περίπου ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἐντοπίστηκε τμῆμα λιθόστρωτης ὁδοῦ μὲ κλίση πρὸς τὰ ἀνατολικά (πίν. 99β). 1.50 μέτρα βαθύτερα ἐντοπίστηκε ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ πετρώματος.

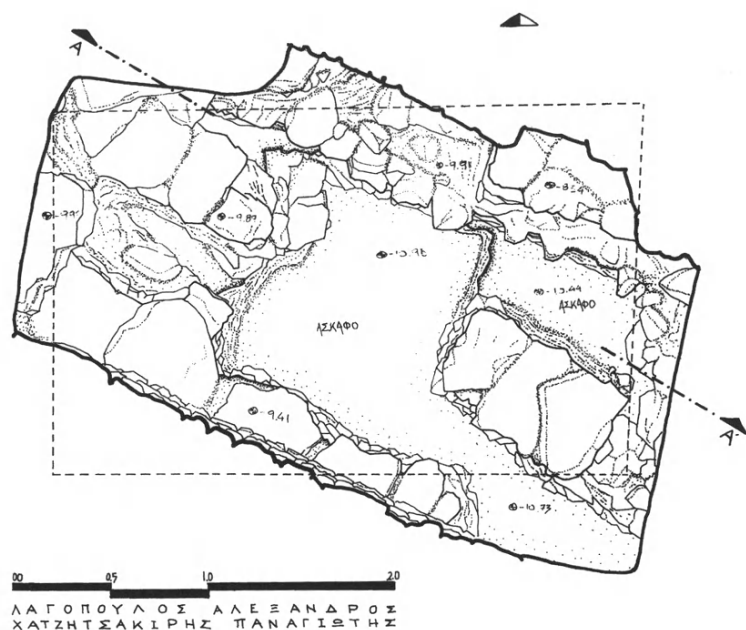
Φρέαρ 58A (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 10/06-02/08, 03/11-10/12/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.25×3.25 μ. Στάθμες: ἀπὸ +27 μ. ἕως +12 μ.

Τὸ ἀνώτερο ἡφαιστειογενὲς στρώμα πάχους +/-6.50 μέτρων συνίστατο ἀπὸ διαταραγμένη θηραϊκὴ γῆ (ἄσπα). Ἀκολουθοῦσε στρώμα πάχους 3 μέτρων περίπου ἀπὸ ἀδιατάρακτη θηραϊκὴ γῆ, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ στρώμα κισσήρεως εἶχε πάχος 2.30 μ. Ἀρχαιολογικὸ ἐνδιαφέρον τὸ σκάμμα ἐμφανίζει ἀπὸ τὸ βάθος τῶν 9 περίπου μέτρων, ὅπου ἐμφανίστηκε ἡ κορυφὴ ἐρειπωμένων τοίχων (εἰκ. 9, πίν. 100α). Ἡ ἔρευνα, ἡ ὁποία ἔφθασε σὲ βάθος 14 μέτρων (στάθμη +13.50 μ.), ἔδειξε ὅτι οἱ τοῖχοι αὐτοὶ μάλλον ἀνήκουν σὲ δύο διαφορετικὰ, τουλάχιστον διώροφα, κτίρια τῆς Ὑστεροκυκλαδικῆς Ι περιόδου (πίν. 100β). Ἡ παρουσία τῶν ἐρειπίων αὐτῶν ἐπέβαλε τὴ διακοπὴ τῆς ἔρευνας προκειμένου νὰ ληφθοῦν μέτρα προστασίας τους καὶ γιὰ νὰ ἀντιστηριχθοῦν τὰ τοιχώματα τοῦ σκάμματος (πίν. 101α). Ἡ ἔρευνα ἀκολούθως περιορίστηκε στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ σκάμματος ἐξικινούμενη μέχρι τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ πετρώματος στὴ στάθμη +12 μ. (βάθος 15 μ.) (εἰκ. 8). Στὸ κατώτερο αὐτὸ τμῆμα τῶν ἐπιχώσεων διαπιστώθηκαν πρόχειρες κατασκευὲς ἀπὸ ξηρολιθὰ καὶ δραστηριότητες διευθέτησης μπάζων παλαιότερης καταστροφῆς (εἰκ. 10). Μέσα σὲ στρώμα μπάζων πάχους +/-1.50 μ. βρέθηκε ταφὴ μέσα σὲ πύλο τῆς πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου (πίν. 101β, 102α)⁷ καί, λίγο βαθύτερα, τμῆμα λιθοστρώτου ἀπὸ στρογγυλεμένες κοράλλες. Βόθρος λαξευμένος στὸν πυροκλαστικὸ βράχο (μέγ. διάμ. 1.10 μ., ἐλάχιστη διάμ. 0.80 μ., βάθος 0.35 μ.) βρέθηκε γεμισμένος μὲ πέτρες καὶ χῶμα ποὺ περιεῖχε ὅστρακα στιλπνῆς καστανόχρωμης καὶ μαύρης κεραμεικῆς καθὼς καὶ μικρὸ ὀκτώσχημο εἰδῶλιο ἀπὸ σχιστόλιθο ὕψους 0.036 μ. (πίν. 102γ).

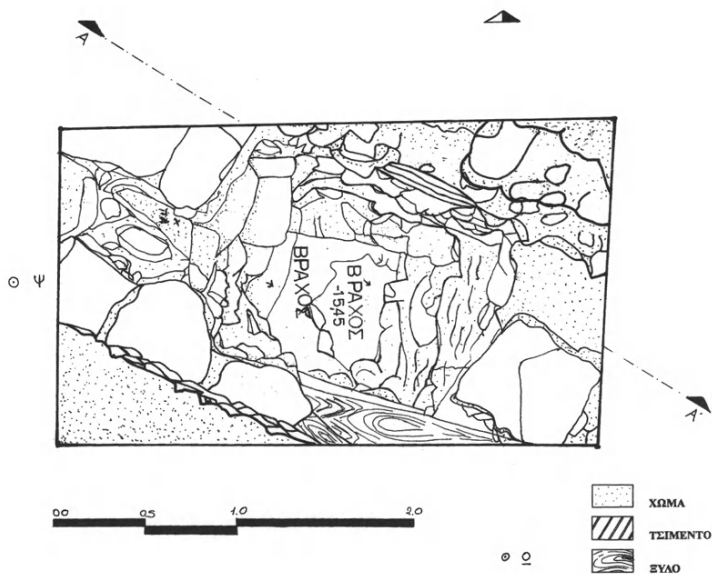
7. Τὴ μελέτῃ τοῦ σκελετικοῦ ὕλικου ἔχει ἀναλάβει ἡ κ. Φωτεινὴ MacGeorge.

Εἰκ. 8. Φρέαρ 58Α. Τομὴ Α-Α' πρὸς ΒΑ.

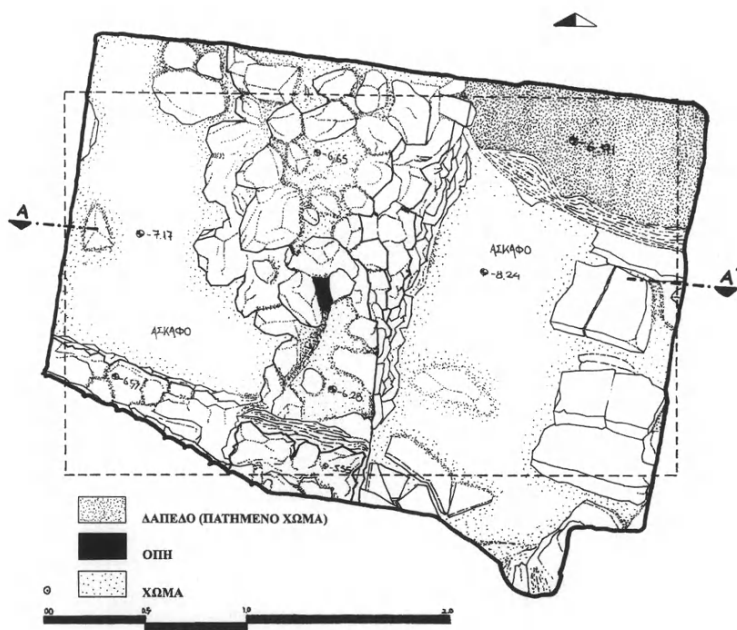
Εἰκ. 9. Φρέαρ 58Α. Κάτοψη.

Εἰκ. 10. Φρέαρ 58Α. Κάτοψη πυροκλαστικοῦ ὑποβάθρου.

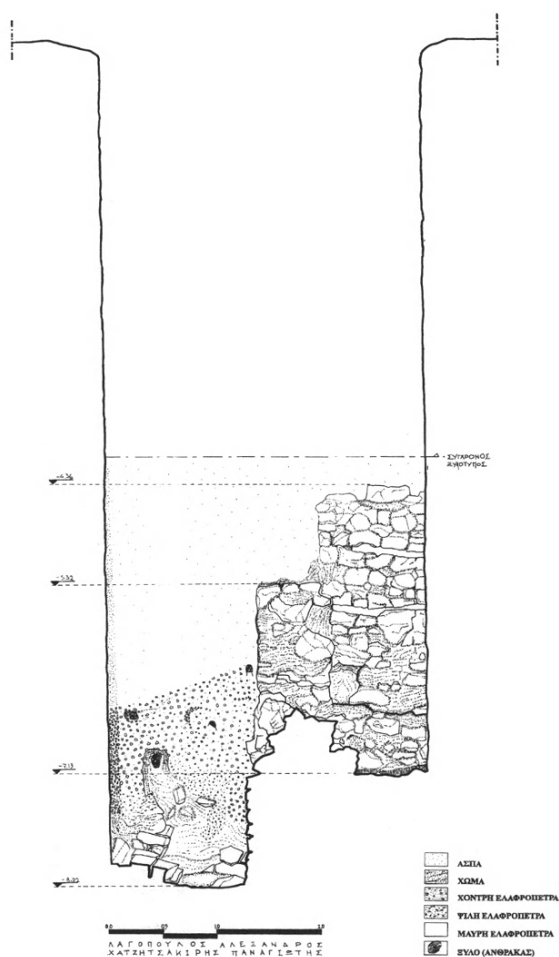
Φρέαρ 58B (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 28/06-20/07/1999, 30/11-09/12/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.50x3 μ. Στάθμες: ἀπὸ +27.50 μ. ἕως +15.35 μ.

Ἡ ἀρχαιολογικῶς στεῖρα ἐπίχωση πού ἔφθανε ἕως τῆ στάθμῃ +20 μ. περίπου περιελάμβανε: στρώμα διαταραγμένης θηραϊκῆς γῆς (ἄσπας) πάχους +/-3 μ., ἄμμου πάχους 1 μ. περίπου, καὶ ἀδιατάρακτης ἄσπας πάχους 3.50 μ. Μέσα στὸ στρώμα κισσῆρεως πάχους +/-1.30 μ. ἐμφανίστηκε ἡ κορυφὴ σωζομένων τοίχων πού ἀποκαλύφθηκαν ὡς τὸ ὕψος τῶν 5.15 μ. (πίν. 103α). Ἐνα τμῆμα τῶν τοίχων αὐτῶν ἀνῆκε στὸν ὄροφο κτιρίου τῆς ΥἼΚ I περιόδου, μὲ διατηρούμενα κατὰ χώραν τμῆμα τοῦ δαπέδου καὶ μέρος κλιμακοστασίου (πίν. 103β). Σὲ βάθος 12 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἐντοπίστηκε κατασκευὴ, πιθανῶς ἐστία (πίν. 104α). Ἐξαιτίας τῆς πυκνότητος καὶ τοῦ σωζομένου ὕψους τῶν ἐρειπίων (εἰκ. 11-12), ὅσο καὶ τοῦ μεγάλου βάθους, στὸ ὁποῖο ἔφθαναν (12.50 μ. κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους χωρὶς νὰ ἐντοπισθεῖ ἡ στάθμῃ τοῦ ἰσογείου), ἡ ἀνασκαφὴ διεκόπη καὶ ἀποφασίστηκε ἡ κατάργηση τοῦ πεσσοῦ μὲ ἀντίστοιχὴ προσαρμογὴ τῆς στατικῆς μελέτης τοῦ στεγάστρου.

Εἰκ. 11. Φρέαρ 58B, κάτοψη (σχ. Α. Λαγόπουλος - Π. Χατζητσακίρης).

Μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἄξια μνείας εἶναι ζεῦγος περιτέχνων πήλινων κρατευτῶν ἀπὸ τὴν ἐστία (πίν. 105α-γ), καὶ δύο πήλινα ἐπίσης σκεύη ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση ληνοῦ (πίν. 104β): ἓνα πιεστήριο μὲ πρόχυση τύπου ὑδρορρόης κατὰ τὸν πυθμένα (πίν. 106β) καὶ μικρὸς κωνικὸς κάδος (πίν. 106α). Μέσα στὸ πιεστήριο βρέθηκε κυλινδρικό κοφίνι μὲ τὸ σκέπασμά του γεμάτο ἀπὸ λευκὴ ὕλη μὲ ὑφὴ ἀσβέστη (πίν. 107α). Τὸ εὖρημα αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον διότι εἶναι τὸ πρῶτο ποὺ παρέχει πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὴν οἰνοπαραγωγὴ στὸ Ἀκρωτήρι.

Εἰκ. 12. Φρέαρ 58B. Τομή.

Φρέαρ 59A (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 25/06-03/08/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.20×3.05 μ. Στάθμες: ἀπὸ +27.50 μ. ἕως +12 μ. περίπου.

Ἡ ἀρχαιολογικῶς στείρα ἐπίχωση ἔφθανε ὡς τὴ στάθμη +16.50 μ. περίπου καὶ ἀπετελεῖτο ἀπὸ στρώμα διαταραγμένης ἄσπας πάχους ± 7.50 μ. καὶ ἄλλο ἀδιατάρακτης πάχους 4 μ. περίπου. Μέσα στὸ στρώμα κισσήρεως πάχους ± 1 μ. ἐμφανίστηκαν τὰ ἀνώτερα τμήματα τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἀνήκοντα προφανῶς σὲ ἐρείπια ὀρόφου (πίν. 1076). Τὸ βάθος τῶν 15.50 μ. περίπου, στὸ ὁποῖο ἐντοπίστηκαν τὰ ἐρείπια αὐτά, καθιστοῦσε τὴν περαιτέρω ἔρευνα ἐπικίνδυνη καὶ τὴ διατήρηση τῶν ἀρχαίων ἐπισφαλῆ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἡ ἔρευνα διεκόπη καὶ ἀποφασίστηκε ἡ προσαρμογὴ τῆς μελέτης τοῦ στεγάστρου μὲ κατάργηση τοῦ πεσσοῦ 59A.

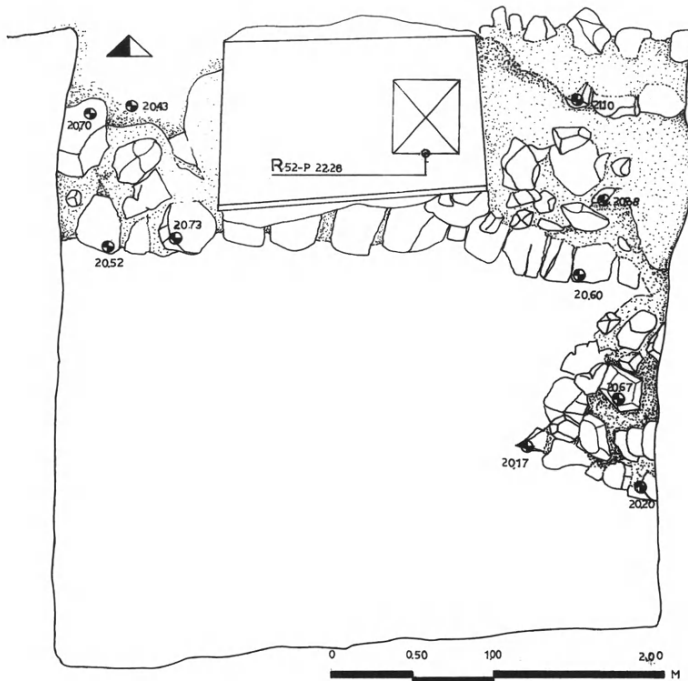
Πεσσοστοιχία Δ2

Τῆς πεσσοστοιχίας Δ2 ἀνεσκάφησαν τὰ φρέατα 52, 47A, 46, 45, 43, 59.

Φρέαρ 52 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 06/05-03/09, 01/12-17/12/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 3×3.50 μ. Στάθμες: ἀπὸ +22.28 μ. ἕως +19.15 μ.

Τὸ φρέαρ 52 βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Οἰκίας τῶν Θρανίων, στὸν ἐξωτερικὸ θόρειο τοῖχο τῆς ὁποίας εἶχε ἐδρασθεῖ ὁ πεσσὸς 52 τοῦ παλαιοῦ στεγάστρου (εἰκ. 13). Κατὰ συνέπειαν μέρος τῆς ἡφαιστειογενοῦς ἐπίχωσης στὴν περιοχὴ εἶχε ἀφαιρεθεῖ σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Παρὰ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία δωματίου τῆς Οἰκίας τῶν Θρανίων ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα κισσήρεως σωρὸς ἑκατοντάδων ζευγῶν κεράτων ἀπὸ αἰγοπρόβατα καὶ βοοειδῆ (πίν. 108α). Ἀνάμεσά τους βρέθηκε ἐπίσης ἓνα κέρατο ἐλαφιοῦ καὶ λείψανα ὑφάσματος. Μέσα στὸ στρώμα κισσήρεως, νότια καὶ δυτικὰ τοῦ κερατῶνος ἐντοπίστηκαν κοιλότητες ἀπὸ δοκοὺς καὶ δοκίδες ποὺ ἀνῆκαν προφανῶς σὲ κατασκευὴ ὁρατὴ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἡφαιστειακῆς ἔκρηξης. Μὲ ἔγχυση γύψου καλλιτεχνίας διατηρήθηκαν κατὰ χώραν τὰ τμήματα αὐτὰ τῶν ξυλοκατασκευῶν. Στὰ δυτικὰ τοῦ σωροῦ τῶν κεράτων τοποθετημένα ἐπάνω στὰ διευθετημένα μπάζα τῆς καταστροφῆς βρέθηκε πήλινη λάρνακα διαστάσεων 0.30×0.50 μ. καὶ ὕψ. ± 0.63 μ. μὲ τὸ κάλυμμά της νὰ

Εἰκ. 13. Φρέαρ 52. Κάτοψη τοῦ σκάμματος.

ἔχει συρθεῖ στοὺς πλάι (πίν. 1086). Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς κισσήρεως ποὺ εἶχε γεμίσει τὸ ἐσωτερικὸ τῆς λάρνακας ἀποκαλύφθηκε χρυσὸ εἰδῶλιο αἰγάγρου σύμφυτο μὲ τὴν ὀρθογώνια βάση του (πίν. 109α). Ἀπὸ τὰ διατηρηθέντα ἀποτυπώματα καὶ τὰ ἴχνη χρώματος προκύπτει ὅτι τὸ εἰδῶλιο ἦταν φυλαγμένο μέσα σὲ κόκκινο ξύλινο κιβώτιο ἐντὸς τῆς λάρνακας (πίν. 1096). Τὸ εἰδῶλιο ἔχει ὕψος, μαζὶ μὲ τὰ κέρατα, 0.092 μ. καὶ μῆκος 0.109 μ., ἡ δὲ βάση του ἀπὸ παχὺ ἔλασμα χρυσοῦ ἔχει διαστάσεις 0.053 x 0.074 μ. Συνολικὰ τὸ εἰδῶλιο μαζὶ μὲ τὴν βάση του ζυγίζει περίπου 180 γραμμάρια. Ἡ προσεκτικὴ ἀφαίρεση τῶν κεράτων ἀφ' ἑνός, ποὺ ἀπαιτοῦσε τὴν προηγούμενη ἐπιτόπου στερέωσή τους, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἰδιαίτερη σημασία ποὺ προκύπτει γιὰ τὴν Οἰκία τῶν Θρανίων ἐπέβαλαν τὴ διακοπὴ τῆς ἀνασκαφικῆς διαδικασίας καὶ τὴ μετὰθεση τοῦ δυτικοῦ ὁρίου τοῦ στεγαστροῦ ἀκόμη δυτικότερα, ὥστε νὰ περιληφθεῖ ὁλόκληρο τὸ κτίριο ἐντὸς αὐτοῦ.

Φρέαρ 47A (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 28/04-3/05/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 1.20×130 μ. Στάθμες: ἀπὸ +19.45 μ. ἕως +17.82 μ.

Νοτίως τῆς Ξεστῆς 3 καὶ ἀνατολικῶς τοῦ παλαιοῦ πεσσοῦ 47 στὴν περιοχὴ ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ σὲ παλαιότερες περιόδους, ἡ ἐπίχωση ὥς τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ ὑποβάθρου ἦταν σχετικῶς λεπτὴ (πάχ. 1.63 μ.) καὶ συνίστατο κυρίως σὲ γέμισμα, ποὺ περιεῖχε ὄστρακα Ὑστεροκυκλαδικῆς, Μεσοκυκλαδικῆς καὶ Πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου. Τὸ γέμισμα αὐτὸ εἶχε διευθετηθεῖ ἐπάνω στὴν ἐξομαλυσμένη καὶ διαμορφωμένη σὲ δάπεδο ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ βράχου. Λεῖψανα τοίχων ἴσως ἀνήκουν σὲ Μεσοκυκλαδικὴ φάση.

Ἡ προσαρμογὴ τῆς μελέτης τοῦ στεγάστρου, ὅσον ἀφορᾷ στὴν πεσσοστοιχία Δ2 ἐπέβαλε τὴν ὀριστικὴν τοποθέτηση τοῦ νέου πεσσοῦ στὸ φρέαρ 47.

Φρέαρ 46 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 12/3-29/7/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.43×3.38 μ. Στάθμες: ἀπὸ +21.13 μ. ἕως +18.03 μ.

Παραπλεύρως τοῦ παλαιοῦ πεσσοῦ 46, ἐντὸς τῆς ἤδη ἀνεσκαμμένης περιοχῆς καὶ σχεδὸν μέσα στὴν κοίτη τοῦ χειμάρρου, ἡ ἀφαιρεθεῖσα ἐπίχωση συνολικοῦ πάχους 3.10 μ. συνίστατο ἀπὸ διαταραγμένες στρώσεις ἄμμου καὶ χώματος. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ ὑποβάθρου βρέθηκε στὴ στάθμη +18.03 μ.

Φρέαρ 45 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 3-6/5/1999. Διαστάσεις σκάμματος: +/-3.50×3.50 μ. Στάθμες: ἀπὸ +22.50 μ. ἕως +18.85 μ.

Παραπλεύρως τοῦ παλαιοῦ πεσσοῦ 45 καὶ στὴν ἀνατολικὴ παρυφὴ τοῦ χειμάρρου σημαντικὸ μέρος τῆς ἐπίχωσης εἶχε ἀφαιρεθεῖ σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους ὥς τὴ στάθμη +22.50 μ. Κατὰ τὴν παρούσα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀφαιρέθηκαν: στρῶμα θηραϊκῆς γῆς πάχους 1.95 μ. καὶ στρῶμα κισσήρεως πάχους 0.95 μ. Λεῖψανα τοίχων ἐν μέρει ὁρατῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς ἀνήκουν σὲ Ὑστεροκυκλαδικὸ I κτίριο θεμελιωμένο κατ' εὐθείαν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ ὑποβάθρου ποὺ βρέθηκε στὴ στάθμη 18.85 μ. (πίν. 110α).

Φρέαρ 44 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 27/04-03/05/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.30×2.60 μ. Στάθμες: ἀπὸ +23.30 μ. ἕως +14 μ.

Μέσα στὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο τοῦ κτιρίου IB, ὅπου ἡ ἀνασκαφή παλαιότερα εἶχε φθάσει στὴ στάθμη +21.97 μ. Κατὰ τὴν παρούσα φάση ἀφαιρέθηκε στρώμα κισσήρεως πάχους 0.30 μ. ἀποκαλύπτοντας τὸ στρώμα καταστροφῆς. Κάτω ἀπὸ αὐτό, πάχους 1.45 μ., ἐντοπίστηκε τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου ἀπὸ πατημένο χῶμα. Ὁκτὼ πῆλινες πλάκες ὀρθογώνιες (0.48×0.34×0.04 μ.) βρέθηκαν ὀρθια στοιβαγμένες κατὰ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου, ἐνῶ μία ἑνατη βρέθηκε σὲ τεμάχια στὸ δάπεδο (πίν. 1106). Λόγω τῆς ἀρίστης καταστάσεως τοῦ δαπέδου καὶ τῆς μοναδικότητος τῶν πῆλινων πλακῶν, οἱ ὁποῖες ἀφέθησαν κατὰ χώραν, ἀποφασίστηκε ἡ ὀριστικὴ μετατόπιση τοῦ πεσσοῦ ἀνατολικότερα ἐκτὸς τοῦ κτιρίου στὴν Ὁδὸ Κουρήτων (Φρέαρ 44B).

Φρέαρ 43 (εἰκ. 1). Ἐναρξὴ ἀνασκαφῆς: 15/12/1999. Διαστ. σκάμματος: 6.18×3.50 μ.

Τὸ φρέαρ 43 βρίσκεται μέσα στὸ δωμάτιο 14 τῆς Ξεστῆς 4, ὅπου οἱ τοῖχοι τοῦ κτιρίου σώζονται σὲ μεγάλο ὕψος (3ος ὄροφος). Γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ ταυτάριθμου πεσσοῦ τοῦ παλαιοῦ στεγάστρου εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἡφαιστειογενὲς ἐπίχωση μέχρι τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου. Μέσα στὴν ἐπίχωση αὕτὴ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἡ λίθινη βάση ξύλινου προφανῶς κίονος (πίν. 111α) ἀπὸ τὸν πρῶτο ὄροφο, τὸ δάπεδο τοῦ ὁποίου ἦταν πλακόστρωτο (πίν. 1116). Στὰ ἀνατολικά τοῦ σκάμματος παράλληλοι τοῖχοι τοῦ πρώτου προφανῶς ὀρόφου καλυμμένοι μὲ χρωματιστὰ κονιάματα φαίνεται πὼς ἀνήκουν σὲ διαδρόμους ἢ κλιμακοστάσιο (πίν. 112α). Κατὰ τὴ διεύρυνση τοῦ παλαιοῦ σκάμματος, μέσα στὴν ἐπίχωση ἀπὸ θηραϊκὴ γῆ (ἄσπα), ἐντοπίστηκε μεγάλη κατακόρυφη κοιλότητα, ἡ ὁποία προφανῶς ὀφειλόταν σὲ ἀποτύπωμα κορμοῦ δένδρου ποὺ εἶχε ἐντελῶς ἀποσυντεθεῖ. Προκειμένου νὰ διατηρηθεῖ ὡς μαρτυρία ἕως τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφικῆς διαδικασίας γεμίστηκε μὲ γύψο καλλιτεχνίας (πίν. 1126). Προφανῶς ἐπρόκειτο γιὰ ξύλινο κίονα, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴ λίθινη βάση ποὺ βρέθηκε στὸν πυθμένα τῆς κοιλότητος. Ἀπὸ τὴν ἴδια αὕτὴ ἐπίχωση, πλησίον τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου, προέρχονται δύο μικρὰ ξύλινα ὁμοιώματα ἀνθρώπων χεριῶν σὲ ἄριστη κατάσταση (πίν. 113α-β)⁸. Ἡ ἀνάγκη συνεχοῦς

8. Συντηρήθηκαν ἀπὸ τὴν συντηρήτρια τῆς Ἐφορείας Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων κ. Ἐλευθερία Παπαδήμα.

λήψεως μέτρων γιὰ τὴν προστασία τῶν τοίχων, γιὰ τὴ στερέωση τῶν ζωγραφιστῶν κονιαμάτων τοῦ κτιρίου καὶ γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν ἐργαζομένων ἐπέβαλε βραδεῖς ρυθμούς στὴ διαδικασία τῆς ἀνασκαφῆς, ἡ ὁποία συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ 1999.

Φρέαρ 59 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 15/11-20/12/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.60×3 μ. Στάθμες: ἀπὸ +23.30 μ. ἕως +14 μ.

Ἡ φαιστειακὴ ἐπίχωση ἄσπας πάχους ± 5 μ. εἶχε ἀφαιρεθεῖ σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους ἕως τὴ στάθμη +23.30 μ. Κατὰ τὴν παρούσα ἀνασκαφικὴ φάση ἀφαιρέθηκαν: στρῶμα θηραϊκῆς γῆς (ἄσπας) πάχους ± 7 μ. καὶ στρῶμα κισσῆρεως πάχους περίπου 1 μέτρου. Καλυμμένα ἀπὸ τὸ στρῶμα τῆς κισσῆρεως βρέθηκαν λείψανα κτιρίου καὶ τμήματα ξύλων (πίν. 113γ), ἐκ τῶν ὁποίων ἓνα διατηροῦσε τὰ ὑπολείμματα σχοινοῦ. Ἀποκαλύφθηκαν ἐπίσης ἀγγεῖα τῆς Ὑστεροκυκλαδικῆς Ι περιόδου (πίν. 114α). Ἡ διατήρηση τῶν ξύλων καὶ ἄλλων ὀργανικῶν ὑλικῶν προφανῶς ὀφείλεται στὶς σταθερὲς συνθῆκες ὑγρασίας καὶ θερμοκρασίας ποὺ ἐξασφάλιζε τὸ μεγάλο πάχος τῶν ὑπερκειμένων ἐπιχώσεων. Ἡ ἀνασκαφὴ διεκόπη μετὰ τὴν ἀκύρωση τῶν πεσσῶν 58B καὶ 59A τῆς πεσσοστοιχίας Δ1 καὶ τὴν προσαρμογὴ τῆς μελέτης κατὰ τὴν περιοχὴ αὐτῇ.

Πεσσοστοιχία Δ3

Ἀπὸ τὰ φρέατα τῆς πεσσοστοιχίας αὐτῆς ἀνεασκάφησαν τὰ φρέατα 5, 6, 61 καὶ 62.

Φρέαρ 5 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 13-31/12/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.64×3.06 μ. Στάθμες: ἀπὸ +21.69 μ. ἕως +19.40 μ.

Τὸ φρέαρ ἀνοίχτηκε περίξ τοῦ παλαιοῦ πεσσοῦ 5, μέσα στὴν κοίτη τοῦ νεώτερου χειμάρρου καὶ κάτω ἀπὸ τὴν τσιμεντένια δοκὸ τοῦ νότιου πέρατος τοῦ παλαιοῦ στεγάστρου. Ἡ ἀφαιρεθεῖσα ἐπίχωση ἦταν πρόσφατο γέμισμα. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ πετρώματος, ὅπου εἶχε θεμελιωθεῖ καὶ ὁ ταυτάριθος παλαιὸς πεσσός, καὶ στὴ βόρεια παρυφῇ τοῦ σκάμματος ἐντοπίστηκε λαξευμένη κοιλότης ἐκτεινόμενη κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση πρὸς Βορράν (πίν. 1146). Οἱ ἐργασίες συνεχίστηκαν καὶ μετὰ τὴν 31/12/1999.

Φρέαρ 6 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 085-31/12/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.50×3 μ. Στάθμες: ἀπὸ +21.78 μ. ἕως +19.51 μ.

Τὸ φρέαρ ἀνοίχτηκε παρὰ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ κτιρίου I πλησίον τῆς ἀνατολικῆς ὁχθῆς τοῦ νεώτερου χειμάρρου, ὅπου παλαιότερα ἡ ἀνασκαφή εἶχε φθάσει ὡς τὴ στάθμη +21.78 μ. Τὴν ἀνώτερη ἐπίχωση πάχους 0.75 μ. ἀποτελοῦσε διαταραγμένη ἄσπας ἀνάμικτη μὲ χαλίκια καὶ ἄμμο τοῦ χειμάρρου. Ἀκολουθοῦσε λεπτὸ στρώμα κισσήρεως πάχους 0.42 μ., κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐντοπίστηκε τὸ ὁδόστρωμα τῆς ὁδοῦ Κουρήτων (στάθμη +20.70 μ.). Τὸ ὑπόστρωμα τῆς ὁδοῦ ἐξικνεῖτο μέχρι τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ ὑποβάθρου (στάθμη +19.51 μ.). Στὸ ὑπόστρωμα αὐτὸ βρέθηκαν τριεδρες λεπίδες ὀψιανῶν, λιθόμυλοι καὶ τριπτῆρες. Οἱ ἐργασίες συνεχίστηκαν καὶ μετὰ τὴν 31/12/1999.

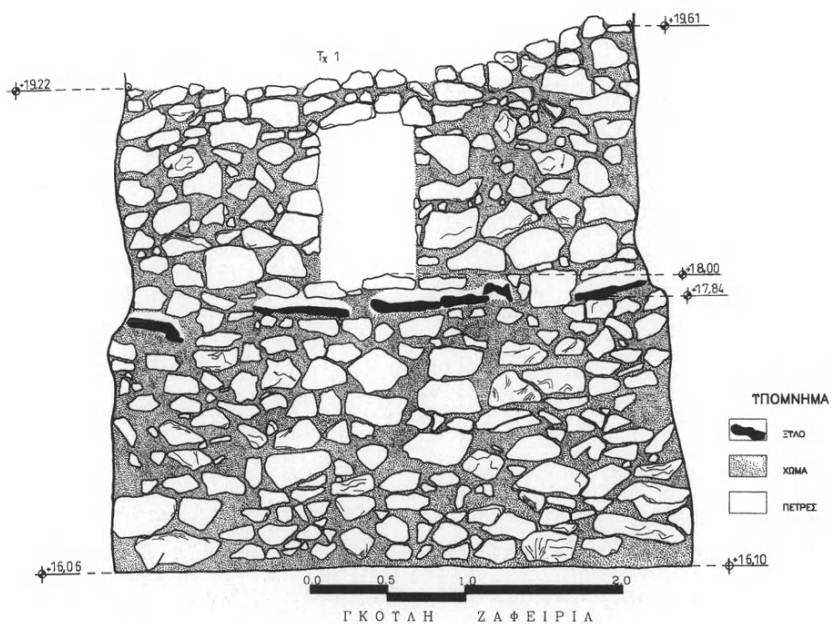
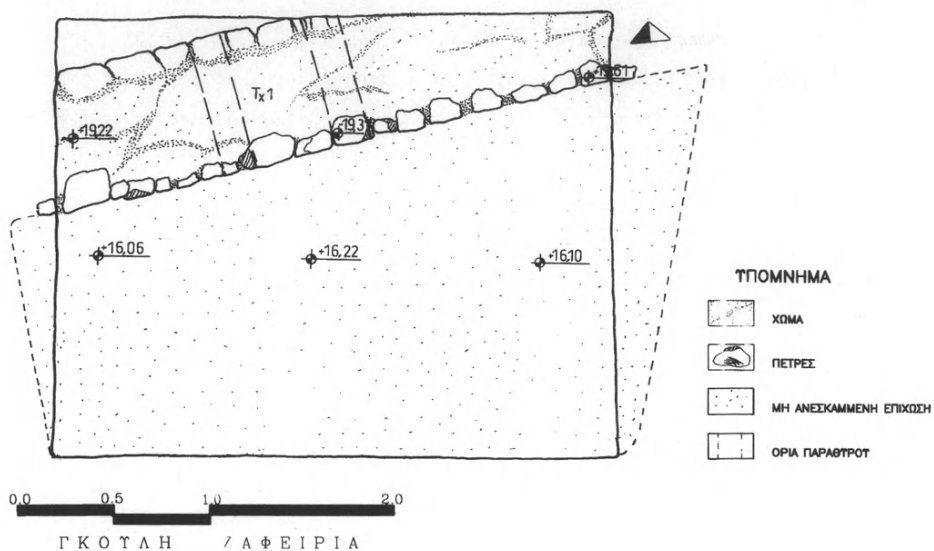
Ἡ ἀναπροσαρμογὴ τῆς μελέτης γιὰ τὴν πεσσοστοιχία 3 ἐπέβαλε τὴ μετάρθεση τοῦ πεσσοῦ 6 ἀνατολικότερα.

Φρέαρ 61 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 25/1-23/8/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.30×4 μ. Στάθμες: ἀπὸ +23.37 μ. ἕως +14.45 μ.

Ἡ ἀνασκαφή στὴν περιοχὴ τοῦ φρέατος εἶχε φθάσει παλαιότερα ὡς τὴ στάθμη +23.37 μ. μετὰ τὴν ἀφαίρεση ἐπίχωσης ἄσπας πάχους ± 6 μ. Τὸ νέο φρέαρ ἀνοίχτηκε ἀνατολικῶς τοῦ παλαιοῦ. Κατὰ τὴν παρούσα φάση ἀφαιρέθηκε ἀκόμη στρώμα ἄσπας πάχους 5 μ. ὡς τὴ στάθμη +18.37 μ. καὶ ἐν συνεχείᾳ κισσήρεως πάχους 1.30-1.50 μ. Μέσα στὸ ἡφαιστειακὸ στρώμα καὶ σὲ ὑψόμετρο 19.65 μ. περίπου ἐμφανίστηκε ἡ κορυφὴ γωνίας κτιρίου κατὰ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ σκάμματος. Μέσα σὲ γέμισμα ἀπὸ προϊόντα καταστροφῆς ἐντοπίστηκαν τοῖχοι ἄλλων παλαιότερων κτιρίων. Γιὰ τὴν προστασία καὶ διατήρηση τῶν τοίχων αὐτῶν ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ λήψη μέτρων ἀντιστήριξης καὶ προστασίας τῶν ἐργαζομένων, οἱ ἐργασίες διεκόπησαν προσωρινά.

Φρέαρ 62 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 05/11-20/12/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.40×3 μ. Στάθμες: ἀπὸ +23.37 μ. ἕως +17 μ.

Ἡ ἀνασκαφή στὴν περιοχὴ τοῦ φρέατος εἶχε φθάσει παλαιότερα ὡς τὴ στάθμη +23.37 μ. μετὰ τὴν ἀφαίρεση ἐπίχωσης ἄσπας πάχους ± 6 μ. Κατὰ τὴν παρούσα φάση ἀφαιρέθηκε ἀκόμη στρώμα ἄσπας πάχους 4.70 μ. ὡς τὸ

Εἰκ. 14-15. Φρέαρ 62. Κάτοψη τοῦ σκάμματος καὶ ὄψη τοῦ νότιου τοίχου.

στρώμα κισσήρεως πάχους 2 μ. περίπου ὡς τὴ στάθμη +17 μ. Τὸ στρώμα κάτω ἀπὸ τὴν κίσσηρη ἀποτελεῖται ἀπὸ μπάζωμα σὲ μία προσπάθεια ἰσοπέδωσης τοῦ χώρου μετὰ ἀπὸ σεισμικὴ καταστροφή. Κατὰ μῆκος τῆς νότιας παρειᾶς τοῦ φρέατος ἀποκαλύφθηκε τοῖχος (εἰκ. 14) διατηρούμενος σὲ μεγάλο ὕψος, ἀφοῦ μόνο τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα του, ἀπὸ τὴ στάθμη +19.61 μ. (στρώμα ἄσπας, πίν. 115α) ὡς τὴ στάθμη +16 μ. (στρώμα μπαζώματος) ἔχει ὕψος 3.60 μ. (εἰκ. 15, πίν. 115β). Λόγω τῶν σταθερῶν συνθηκῶν θερμοκρασίας καὶ ὑγρασίας στὰ μεγάλα αὐτὰ βάθη διατηρήθηκαν σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση τόσο τὸ ξύλινο πλαίσιο παραθύρου (πίν. 116α) ὅσο καὶ τμήματα τῆς ξυλοδεσιᾶς τοῦ κτιρίου (πίν. 116β). Πολλά, ὑστεροκυκλαδικὰ Ι κυρίως, ὄστρακα, λίθινοι τριπτῆρες καὶ τριβεῖα, ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, σκωρίες καὶ τμήμα μεταλλουργικοῦ χυτευτήρα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῶν μπαζωμάτων. Τὰ στατικὰ προβλήματα ποὺ δημιουργεῖ τὸ μεγάλο βάθος, στὸ ὁποῖο βρίσκεται τὸ πυροκλαστικὸ ὑπόβαθρο στὴν περιοχὴ αὐτῇ, ἐπέβαλαν τὴ ἀναπροσαρμογὴ τῆς ἀρχικῆς μελέτης καὶ τὴν κατάργηση τοῦ πεσσοῦ 62, πράγμα ποὺ ὁδήγησε στὴ διακοπὴ τῆς ἀνασκαφῆς.

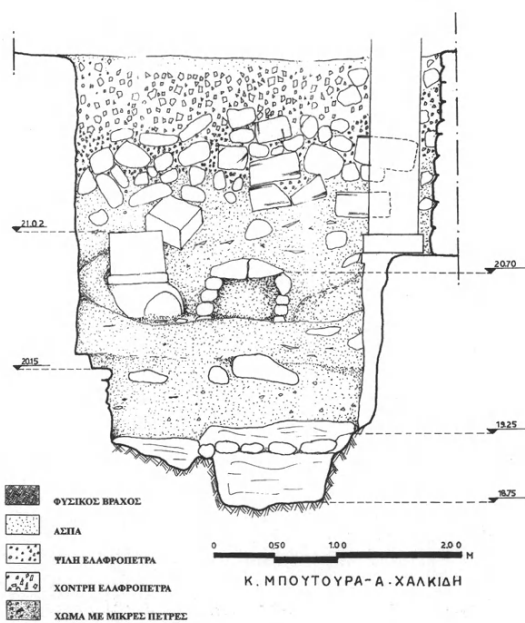
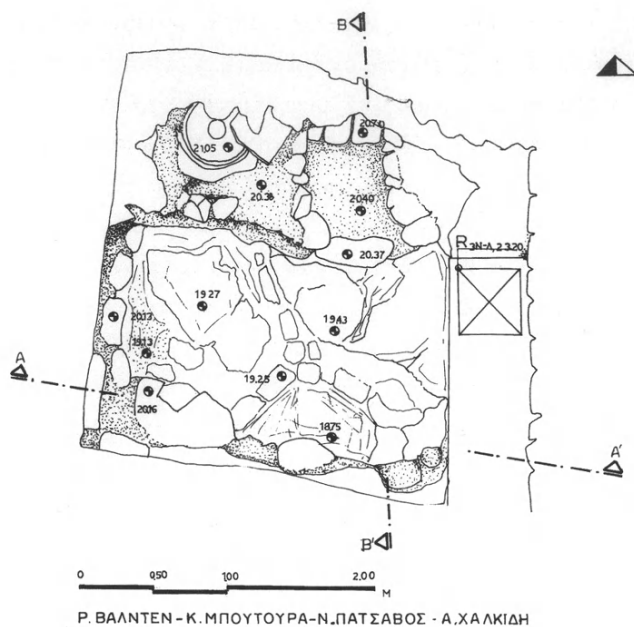
Πεσσοστοιχία Δ4

Τῆς πεσσοστοιχίας αὐτῆς ἀνεσκάφησαν τὰ φρέατα 55, 3, 12, 7, 13 καὶ 39.

Φρέαρ 55 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 15/03-27/04/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.10×2.90 μ. Στάθμες: ἀπὸ +22.70 μ. ἕως +19.60 μ.

Βορείως τῆς Ξεστῆς 3 καὶ 3 μέτρα ἀνατολικῶς τοῦ ταυτάριθμου πεσσοῦ τοῦ παλαιοῦ στεγάστρου ἢ ἐπίχωση συνιστάμενη κυρίως ἀπὸ ἡφαιστειακὲς ἀποθέσεις εἶχε ἀφαιρεθεῖ ὡς τὴ στάθμη +22.70. Κατὰ τὴν παρούσα ἀνασκαφικὴ διαδικασία ἀφαιρέθησαν: στρώμα κισσήρεως πάχους 0.60 μ., στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ χῶμα πάχους 1.50 μ., στρώμα χώματος ἀνάμικτου μὲ μικροὺς λίθους καὶ πλῆθος ὀστράκων Μεσοκυκλαδικῆς καὶ Ὑστεροκυκλαδικῆς 1 κεραμεικῆς πάχους 1 μέτρου καὶ τέλος λεπτὸ στρώμα σχετικὰ καθαροῦ χώματος καὶ μικρῶν λίθων πάχους 0.30 μ. Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ σκάμματος ἀποκαλύφθηκε ἡ ἀνατολικὴ ἀπόληξη τοῖχου ἀνήκοντος σὲ κτίριο μᾶλλον τῆς ΥΚ 1 περιόδου.

Εἰκ. 16-17. Φρέαρ 3. Κάτοψη καὶ τομὴ Α-Α'.

Φρέαρ 3 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 22-31/12/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2×3.20 μ.

Στάθμες: ἀπὸ +22.50 μ. ἕως +19.25 μ.

Σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου Γ (εἰκ. 16-17) ἡ ἀφαίρεση ἐπιχώσεων θηραϊκῆς γῆς εἶχε φθάσει στὴ σημερινή στάθμη κατὰ τὴ διάρκεια παλαιότερων ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν⁹. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση στρώματος κισσῆρεως πάχους 1.50 μ. ἀποκαλύφθηκε ἡ λεπτὴ στρώση (πάχ. 0.05 μ.) ὀξιδωμένης κισσῆρεως ποὺ ἀποτελέσει καὶ τὴν πρώτη ὕλική μαρτυρία τῆς ἐκρήξης¹⁰. Κάτω ἀπὸ τὴ στρώση αὕτὴ ἀκολουθοῦσε τὸ στρώμα καταστροφῆς (πάχ. περίπου 1.10 μ.) ἀπὸ τὸν σεισμὸ ποὺ προηγήθηκε τῆς ἐκρήξεως. Τὸ ὑπόστρωμα τῆς προεκρηξιακῆς στάθμης πάχους περ. 0.35 μ. συνίστατο ἀπὸ χῶμα καὶ μικροὺς λίθους. Λεῖψανα λιθοστρώτου ἀνοικτοῦ χώρου κάτω ἀπὸ τὸ ἐν λόγω ὑπόστρωμα προφανῶς ἀνῆκαν στὴ Μεσοκυκλαδική φάση τοῦ οἰκισμοῦ (πίν. 117α)¹¹. Φαίνεται ὅτι τὸ λιθόστρωτο αὐτὸ παραβιάστηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ Ὑστεροκυκλαδικοῦ μεγάλου ὑπονόμου πλάτους 0.50 μ. καὶ ὕψους 0.48 μ. Τμῆμα τοῦ ὑπονόμου ποὺ εἶχε κατεύθυνση Βορρᾶ-Νότου καὶ τοῦ ὁποίου τομὴ ἀποκαλύφθηκε στὴ βόρεια παρειὰ τοῦ νέου φρέατος, εἶχε καταστραφεῖ κατὰ τὴ θεμελίωση τοῦ παλαιοῦ πεσσοῦ τοῦ στεγάστρου. Μέσα στὴν ἴδια ἐπίχωση, δυτικὰ τοῦ ὑπονόμου, βρέθηκε ἐνδιαφέρουσα λίθινη βάση συμφυῆς μὲ τὸ κατώτερο τμῆμα κίονος (πίν. 117β).

Φρέαρ 7 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 01/04-27/04/1999. Διαστάσεις σκάμματος:

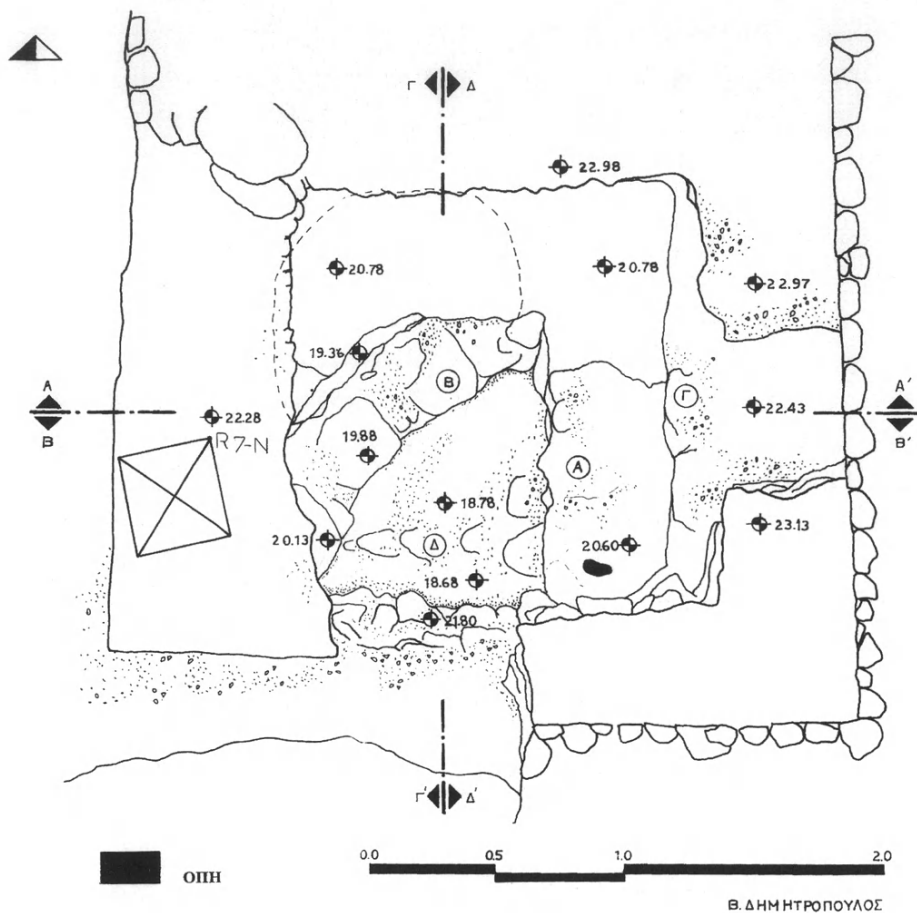
2.10×2.20 μ. Στάθμες: ἀπὸ +22.75 μ. ἕως +20.27 μ.

Στὴ στάθμη ἐναρξῆς εἶχε φθάσει ἡ ἀφαίρεση ἐπιχώσεων παλαιότερης ἀνασκαφικῆς περιόδου στὴ βόρεια παρυφὴ τοῦ χειμάρρου καὶ ἐντὸς δωματίου τοῦ κτιρίου Ι (εἰκ. 18). Τὴν ἐπίχωση ποὺ ἀφαιρέθηκε κατὰ τὴν παρούσα ἀνασκαφικὴ διαδικασία ἀποτελοῦσαν: στρώμα διαταραγμένης ἄσπας πάχους 0.10 μ. καὶ στρώση δαπέδου πάχους 0.30 μ. περ., ποὺ ἀνῆκουν προφανῶς

9. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας ΙΙΙ (1970), 38, πίν. 2, 2.

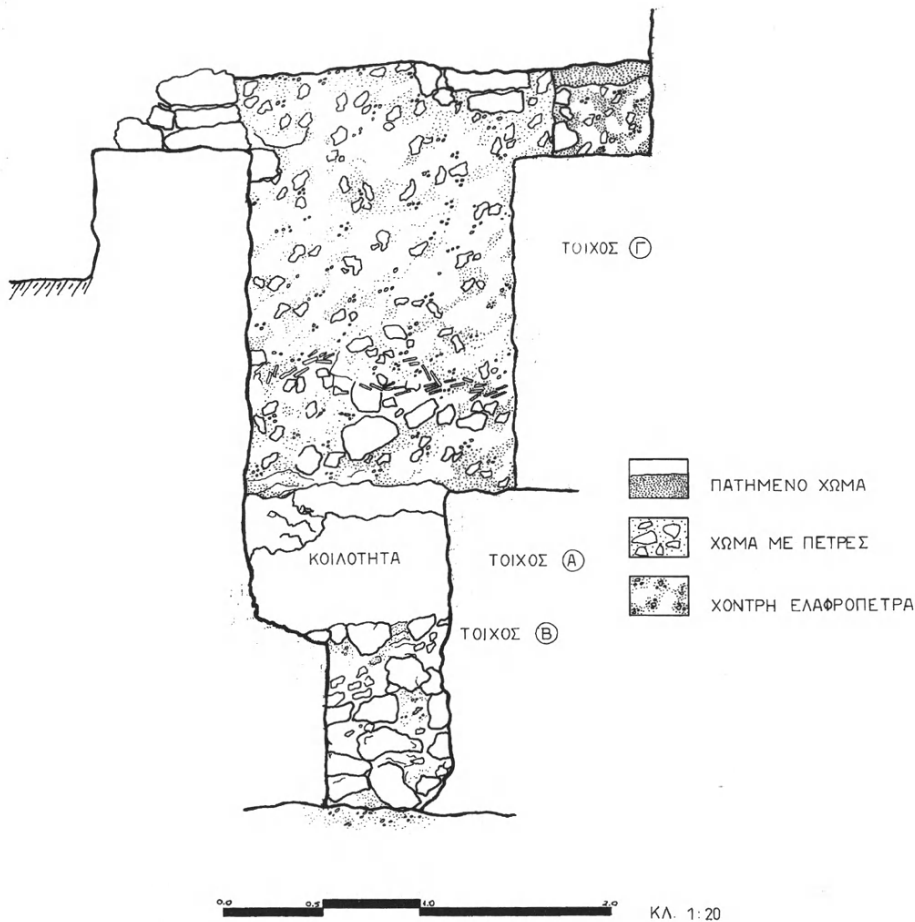
10. Πρ6. ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑ, ΠΑΕ 1983 Β', 313, πίν. 2066.

11. Παρόμοια λιθόστρωτα ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ σὲ ἄλλα σημεία τοῦ οἰκισμοῦ, ὅπως π.χ. στὴν περιοχὴ τοῦ πεσσοῦ 17 (ΠΑΕ 1985, 175, πίν. 866) καὶ στὴν Πλατεία τῶν Θρανίων νοτίως τῆς Ξεστῆς 3 (ΠΑΕ 1993, 170, πίν. 96α-β).

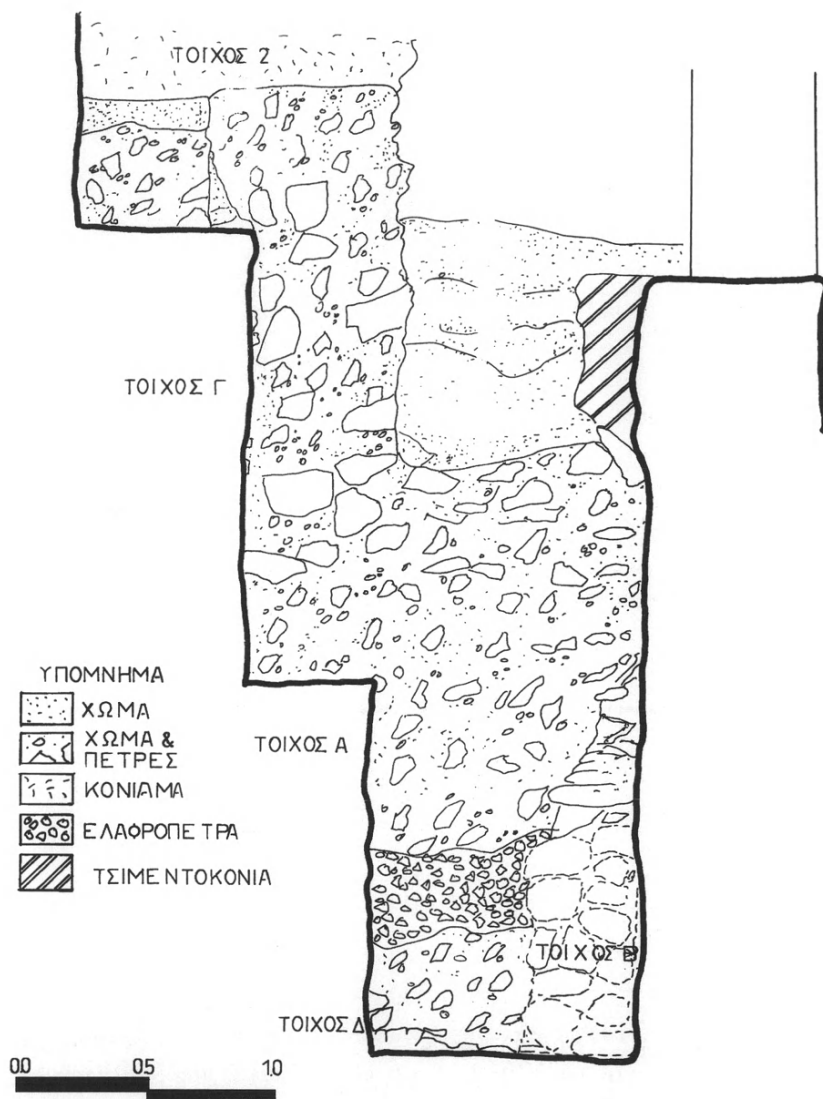
Εἰκ. 18. Φρέαρ 7. Κάτοψη τοῦ σκάμματος.

στήν Ὑστεροκυκλαδική 1 φάση τοῦ οἰκισμοῦ. Τὸ γέμισμα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο συνίσταται σὲ χῶμα καὶ πέτρες πού ἔχουν καλύψει τοίχους δύο τουλάχιστον παλαιότερων περιόδων (εἰκ. 18-22, πίν. 118α). Ἀνάμικτα ὄστρακα Μεσοκυκλαδικῆς καὶ Πρωτοκυκλαδικῆς κεραμεικῆς χαρακτηρίζουν τὴν ἐπίχωση αὐτὴ ἐνῶ, ἄξια ἰδιαίτερας μνείας εἶναι ἡ ἐντόπιση στρώματος κισσήρεως μάλλον ἀπὸ παλαιότερη ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου. Ἐπίσης σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ εὕρεση,

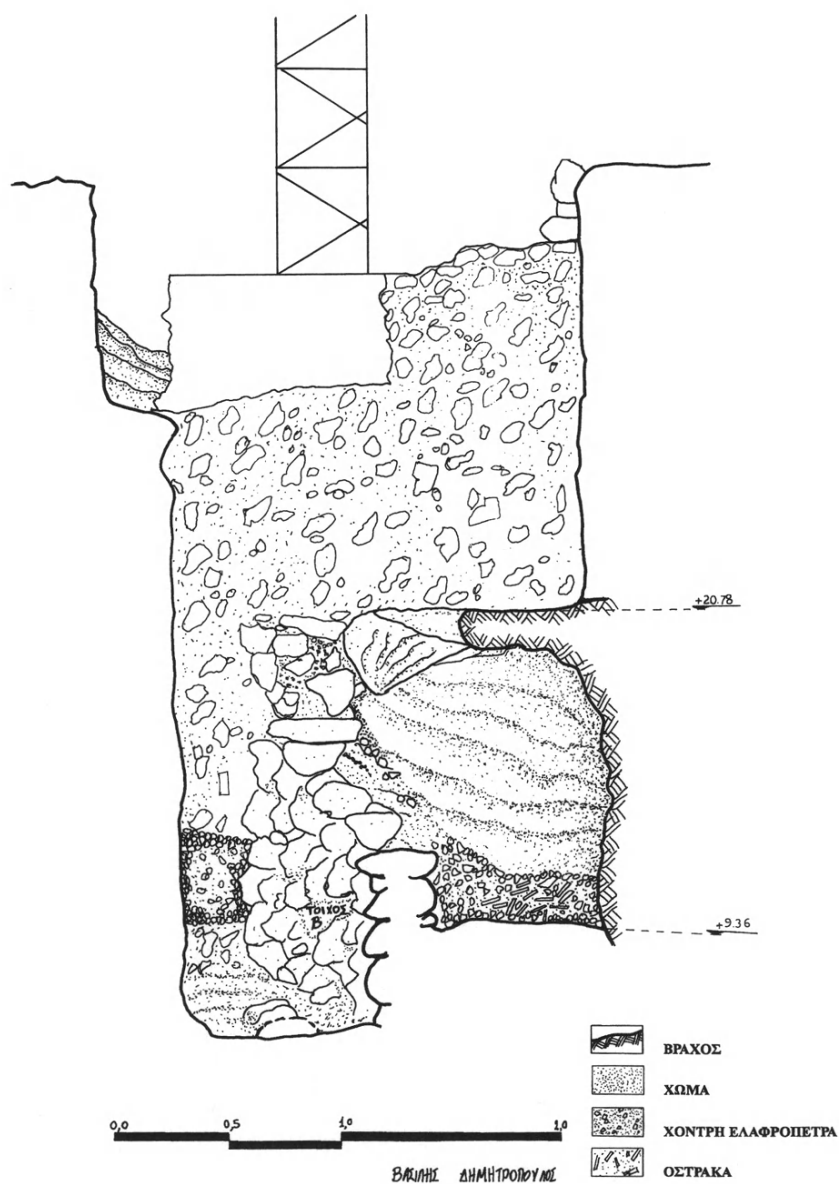

Εἰκ. 19. Φρέαρ 7. Τομή Α-Α'.

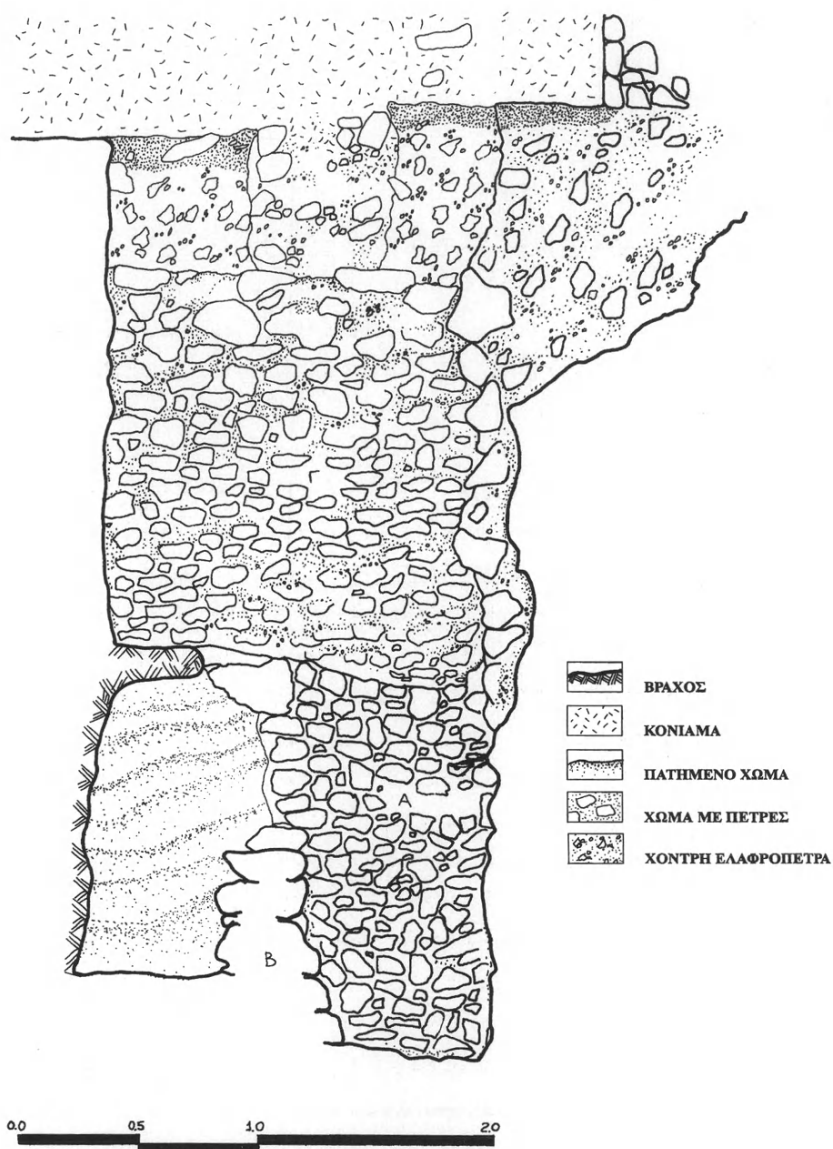
στήν κατώτερη στάθμη τῆς ἐπίκωσης, πλήθους ἀγγείων σχετιζόμενων, τόσο τυπολογικὰ ὅσο καὶ τεχνοτροπικά, μὲ τὸ Βορειοανατολικὸ Αἶγαϊο τῆς Πρώιμης Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ὅπως δέπας ἀμφικύπελλον (πίν. 118β), φιάλη (πίν. 118γ), μόνωτο (πίν. 119α) καὶ δίωτο κύπελλο (πίν. 119β). Τὰ σκεύη αὐτά, γνωστὰ στὸ νότιο Αἶγαϊο ὡς Ὁμάδα Καστριοῦ ἢ Λευκαντιοῦ, καὶ χρονολογούμενα πρὸς τὸ τέλος τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς ΙΙ περιόδου, ἀποτελοῦν ἀξιόλογα τεκμήρια γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ ὁρίζοντα, στὸν ὁποῖο βρέθηκαν.

Εἰκ. 20. Φρέαρ 7. Τομή Β-Β'.

Εἰκ. 21. Φρέαρ 7. Τομή Γ-Γ'.

Εἰκ. 22. Φρέαρ 7. Τομὴ Δ-Δ'.

Φρέαρ 13 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 06/12-09/12/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.60×2.80 μ. Στάθμες: ἀπὸ +21.21 μ. ἕως +20.23 μ.

Στὴν ἴδια θέση μὲ τὸν ταυτάριθμο πεσσὸ τοῦ παλαιοῦ στεγάστρου καὶ μέσα στὴν κοίτη τοῦ χειμάρρου, ὅπου ἡ διάβρωση τοῦ ἐδάφους εἶχε φθάσει ἕως τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ πετρώματος (πίν. 119γ), μέσα ἀπὸ τὴ δια-
ταραχμένη ἐπίχωση συνελέγησαν ὄστρακα ἀνάμικτα Πρωτοκυκλαδικῆς, Μεσοκυκλαδικῆς καὶ Ὑστεροκυκλαδικῆς 1 κεραμεικῆς.

Φρέαρ 39 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 28/07-20/08/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.75×3.50 μ. Στάθμες: ἀπὸ +23.45 μ. ἕως +18.25 μ.

Στὴν ἴδια περίπου θέση μὲ τὸν ταυτάριθμο πεσσὸ τοῦ παλαιοῦ στεγάστρου ἢ ἀφαίρεση τῶν ἡφαιστειακῶν ἀποθέσεων εἶχε φθάσει ὡς τὴ στάθμη +23.45, ὅπου ἐντὸς τοῦ στρώματος κισσήρεως εἶχαν ἐντοπισθεῖ πολλὰ ἀκέραια ἀγγεῖα καὶ τὸ ἀποτύπωμα μιᾶς κλίνης. Τὸ σκάμμα βρίσκεται ἐντὸς τοῦ κτιρίου I, τὸ ὁποῖο ὁ Μαρινᾶτος, λόγω τῆς παρουσίας τῶν ἀκέραιων ἀγγείων, εἶχε ὀνοματί-
σει ἀρχικῶς «Οἰκία τῶν καλῶν ἀγγείων». Κατὰ τὴν παρούσα φάση τῆς ἀνασκαφῆς ἀφαιρέθησαν:

α) Στρώμα κισσήρεως πάχους 0.65 μ. περίπου. Στὴν κατώτερη στάθμη τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἐντοπίστηκε λεπτὴ στρώση χώματος (0.01 μ.) μὲ ἔντονη παρουσία ὀργανικῶν ὑλῶν (π.χ. φακές).

β) Στρώμα τεχνητῆς ἐπίχωσης πάχους 2 περίπου μέτρων προφανῶς ὀφει-
λόμενης σὲ διευθέτηση τοῦ χώρου μετὰ τὴ σεισμικὴ καταστροφὴ ποὺ προηγή-
θηκε τῆς ἔκρηξης. Μὲ τὴ διευθέτηση αὕτη φαίνεται ὅτι καταργήθηκαν τοῖχοι
κτιρίου τῆς Ὑστεροκυκλαδικῆς 1 περιόδου. Στὴν κορυφὴ τῆς ἐπίχωσης αὐτῆς
βρέθηκαν σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀκέραιων ἀγγείων τῆς Ὑστεροκυκλαδικῆς 1
περιόδου, τὰ ὁποῖα προφανῶς περισυλλεγέντα μέσα ἀπὸ τὰ ἐρείπια εἶχαν
ἐναποτεθεῖ ἐκεῖ γιὰ τὴ μεταφορὰ τους σὲ ἀσφαλέστερη θέση (πίν. 120α). Σὲ
δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα, προφανῶς τῆς Μεσοκυκλαδικῆς περιόδου, ἡ
ἀνασκαφὴ διεκόπη προκειμένου νὰ μελετηθεῖ ἡ δυνατότητα ἀλλαγῆς θέσης τοῦ
πεσσοῦ.

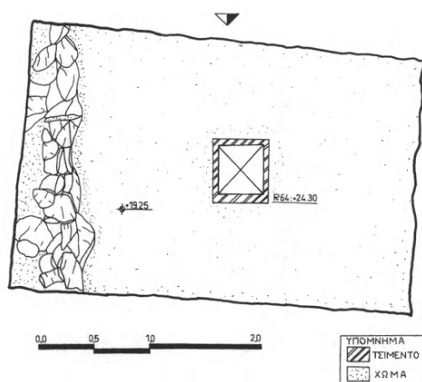
Πεσσοστοιχία Δ5 (εἰκ. 1)

Τῆς πεσσοστοιχίας Δ5 ἀνεσκάφησαν τὰ φρέατα 37 καὶ 64.

Φρέαρ 37 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 22/03-01/04/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.60×3.65 μ. Στάθμες: ἀπὸ +24.07 μ. ἕως +20.70 μ.

Στὶς δυτικὲς παρυφές τῆς Ξεστῆς 2, στὴν περιοχή αὐτὴ εἶχε ἀφαιρεθεῖ παλαιότερα ἡφαιστειογενὲς ἐπίχωση μέχρι τὴ στάθμη +24.07 μ. Κατὰ τὴν παρούσα φάση ἀφαιρέθηκαν: α) Στρῶμα κισσήρεως πάχους 0.60 μ. β) Ἐπίχωση πάχους 1 μ. περίπου ἀποτελούμενη ἀπὸ ὕλικά καταστροφῆς τῆς τελευταίας περιόδου (προεκρηξιακὸς σεισμὸς) καὶ γ) Συμπαγῆς ἐπίχωση ὕλικῶν καταστροφῆς πάχους 1.80 μ. προφανῶς ἀπὸ τὴ σεισμικὴ καταστροφὴ τῶν ἀρχῶν τῆς ΥΚ Ι περιόδου. Στὴν ἐπίχωση αὕτὴ ἐπισημάνθηκε ἡ παρουσία μεγάλης ποσότητος κεραμεικῆς. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὕτὴ ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ πετρώματος στὴ στάθμη +20.70 μ.

Μέσα στὴν κατώτερη ἐπίχωση βρέθηκαν λείψανα τοίχων κτιρίου τῆς Μεσοκυκλαδικῆς περιόδου, τὸ ὁποῖο προφανῶς εἶχε καταργηθεῖ κατὰ τὴν ΥΚ Ι. Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ στρῶμα αὐτὸ συνίσταται σὲ ἀνάμικτα ὄστρακα ὕστερων μεσοκυκλαδικῶν καὶ πρῶιμων ὕστεροκυκλαδικῶν 1 ἀγγείων. Δύο κυκλικοὶ βόθροι διαμέτρου περίπου 0.65 μ. καὶ βάθους 0.20 μ. καὶ 0.30 μ. ἀντίστοιχα ἦσαν λαξευμένοι στὸ πυροκλαστικὸ πέτρωμα (πίν. 1206).

Εἰκ. 23. Φρέαρ 64. Κάτοψη τοῦ σκάμματος.

Φρέαρ 64 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 15/01-17/02/1999 καὶ 10-20/12/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.40×3.60 μ. Στάθμες: ἀπὸ +24.35 μ. ἕως +19.25 μ.

Κατὰ τὴν ἀφαίρεση στρώματος ἡφαιστειακῶν ἀποθέσεων πάχους 4.90 μ. ἀποκαλύφθηκε τμήμα ἀναλημματικοῦ τοίχου ἀπὸ ξηρολιθιά (εἰκ. 23, πίν. 121α) ὡς τὴ στάθμη +19.45 μ. Ἐπάνω στὸ στρώμα καταστροφῆς βρέθηκαν ὁλόκληρα πήλινα καὶ μετάλλινα σκεύη, προφανῶς τοποθετημένα μετὰ τὴ διευθέτηση τῶν μπάζων τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς (πίν. 1216-122).

Πεσσοστοιχία Δ6 (εἰκ. 1)

Τῆς πεσσοστοιχίας Δ6 ἀνέσκαφησαν τὰ φρέατα 10 καὶ 9.

Φρέαρ 10 (εἰκ. 1)

Στὴν Πλατεία Μυλῶνος, μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ Δ15, τὸ φρέαρ 10 οὐσιαστικὰ ἀποτελεῖ διεύρυνση τοῦ φρέατος τοῦ ταυτάριθμου πεσσοῦ τοῦ παλαιοῦ στεγάστρου (πίν. 123α). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ ὑποβάθρου ἐντοπίστηκε σὲ βάθος 1.30 μ. ἀπὸ τὴ σημερινή ἐπιφάνεια τῆς πλατείας καὶ μετὰ ἀπὸ ἀφαίρεση ἐπίχωσης, τὴν ὁποία κατὰ τὸ πλεῖστον ἀποτελοῦσε γέμισμα τοῦ ἀρχικοῦ φρέατος θεμελίωσης τοῦ πεσσοῦ. Λαξευμένες στὸ πυροκλαστικὸ ὑπόβαθρο βρέθηκαν δύο κυκλικὲς κοιλότητες (βοθρίσκοι) διαμέτρου 0.30 μ. καὶ βάθους 0.26 μ. καὶ 0.24 μ. ἀντίστοιχα (πίν. 1236).

Φρέαρ 9 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 03/03-04/05/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2×3 μ.

Στάθμες: ἀπὸ +23.24 μ. ἕως +18.79 μ.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Δ12 καὶ σὲ ἀπόσταση 1 μέτρου ἀπὸ τὸν ταυτάριθμο πεσσὸ τοῦ παλαιοῦ στεγάστρου ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε φθάσει παλαιότερα ὡς τὴ στάθμη +23.24 μ. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση ἐπίχωσης ἀπορριμμάτων (μπάζων) τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς (ΜΚ/ΥΚ 1 περίοδος) πάχους +/-2 μ. ἐντοπίστηκε ἡ κορυφὴ τοίχων ἀνηκόντων σὲ παλαιότερο κτίσμα. Ἐπάνω στὴν ἐπίχωση αὐτή, μὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ προσανατολισμὸ καὶ σὲ ἀναντιστοιχία μὲ τοὺς τοίχους τοῦ παλαιότερου κτιρίου, εἶχε θεμελιωθεῖ ὁ τοῖχος τοῦ δωματίου Δ12. Ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο κτίριο ἀποκαλύφθηκαν οἱ

ἐσωτερικὲς παρειᾶς τῶν τριῶν τοίχων (βόρειου, δυτικοῦ καὶ νότιου) δωματίου μὲ ἀνοιγμα θύρας στὴ δυτικὴ ἄκρη τοῦ βόρειου τοίχου. Τὴν ἀνώτερη ἐπίχωση τοῦ κτιρίου αὐτοῦ (πάχους ± 2 μ.) ἀποτελοῦσαν ἀπορρίμματα καταστροφῆς (λίθοι ἀκατέργαστοι καὶ χῶμα), ἀκολουθοῦσε δὲ στρώμα ἀνοιχτοκάστανου χρώματος πάχους ± 0.60 μ., τὸ ὁποῖο ἐκάλυπτε τὴν ἐξομαλυσμένη ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ ὑποβάθρου. Ἐπάνω στὸ ὑπόβαθρο αὐτὸ εἶχαν θεμελιωθεῖ οἱ τοῖχοι τοῦ ἀρχαιότερου κτίσματος (πίν. 124α), τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα, κυρίως κεραμεικὰ καὶ ὀψιανούς, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴν Πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο (πίν. 124β). Στὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου βρέθηκαν ἑπτὰ συνολικὰ κυκλικοὶ λάκκοι (βοθρίσκοι) ποικίλων διαστάσεων λαξευμένοι στὸν πυροκλαστικὸ βράχο (πίν. 124γ). Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν δύο ζεύγη, τῶν ὁποίων οἱ βοθρίσκοι συνδέονταν μεταξύ τους μὲ ρηχὴ ἐπιφανειακὴ αὐλάκα. Τὸ ἓνα ζεῦγος ἀπαρτίζονται ὁ βαθύτερος (0.60 μ., διάμ. 0.30 μ.) καὶ ὁ εὐρύτερος βοθρίσκος (διάμ. 0.40 μ., βάθ. 0.22 μ.), ἐνῶ στὸ ἄλλο ἀνήκουν δύο σχεδὸν ἰσοπλατεῖς ἀλλὰ σχετικὰ ρηχοὶ λάκκοι (διάμ. ± 0.20 μ., βάθ. 0.8-0.10 μ.). Ἀπὸ τὰ εὐρήματα δὲν κατέστη δυνατὸς ὁ προσδιορισμὸς τῆς χρήσεως τῶν βοθρίσκων αὐτῶν.

Πεσσοστοιχία Δ7 (εἰκ. 1)

Τῆς πεσσοστοιχίας Δ7 ἀνεσκάφη μόνον τὸ φρέαρ 14.

Φρέαρ 14. Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 23-25/11/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.15×1.50 μ. Στάθμες: ἀπὸ $+21.20$ μ. ἕως $+20.20$ μ.

Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 16 τοῦ Συγκροτήματος Δ (Δ16), ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔχει ταφεῖ ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς Σπ. Μαρινᾶτος (πίν. 125α) τὸ Φρέαρ 14 οὐσιαστικὰ ἀποτελεῖ διεύρυνση τοῦ φρέατος γιὰ τὸν ταυτάρημο πεσσὸ τοῦ παλαιοῦ στεγαστροῦ. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ὑποστρώματος δαπέδου τοῦ δωματίου Δ16 πάχους 0.33 μ. βρίσκεται μεσοκυκλαδικὸ στρώμα (πάχ. 0.60 μ. περίπου), στὸ ὁποῖο φαίνεται πὼς ἦταν θεμελιωμένο τὸ δωμάτιο (πίν. 125β). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ ὑποστρώματος ἔχει ἐλαφρὰ κλίση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότον καὶ παρουσιάζει ρηγματώση.

Πεσσοστοιχία Δ11 (εἰκ. 1)

Τῆς πεσσοστοιχίας Δ11 ἀνεσκάφησαν τὰ φρέατα 29 καὶ 70.

Φρέαρ 29 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 03/08-21/09/1999. Διαστάσεις σκάμματος: +/- 3.70×3.85 μ. Στάθμες: ἀπὸ +29.36 μ. ἕως +25.48 μ.

Βρίσκεται ἐξωτερικὰ τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τῆς Οἰκίας Γυναικῶν (πίν. 126α), ἀπὸ ὅπου ἀφαιρέθηκαν ἡφαιστειογενεῖς ἐπιχώσεις ἄσπας (1.50 μ.) καὶ κισσῆρεως (1.10 μ.). Τὸ ὑποκείμενο στρώμα πάχους 0.96 μ. ἀποτελούμενο ἀπὸ πέτρες ἀκατέργαστες καὶ σκληρὸ καστανὸ χῶμα καὶ πληθὸς ὀστράκων, ὀστῶν, ὀστρέων καὶ ἀνθράκων φαίνεται πὺς δημιουργήθηκε ἀπὸ τὰ προϊόντα καθαρισμοῦ ἐρειπίων. Τὸ γέμισμα αὐτὸ φαίνεται πὺς ἐκάλυψε σωρὸ ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους διαφόρων μεγεθῶν συγκρατούμενο νότια καὶ ἀνατολικά ἀπὸ πρόχειρη ξηρολιθία ἐδραζόμενη σὲ συμπαγὲς στρώμα χρώματος ἀνάμικτου μὲ θαλασσινὰ βότσαλα καὶ ἄμμο πάχους 1 μ. περίπου (πίν. 126β). Μέσα στὸ συμπαγὲς αὐτὸ στρώμα παράλληλα καὶ πλησίον τοῦ βορείου τοίχου τῆς Οἰκίας Γυναικῶν ἐντοπίστηκε τμῆμα μικροῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ μὲ κλίση πρὸς Ἀνατολάς (πίν. 127α). Προφανῶς ὡδηγοῦσε πρὸς τὸν κεντρικὸ ἀγωγὸ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Δακτύλων. Κάτω ἀπὸ τὸ συμπαγὲς στρώμα ἀποκαλύφθηκε λιθόστρωτη ἐπιφάνεια ἐξωτερικοῦ χώρου, προφανῶς τῆς Μεσοκυκλαδικῆς περιόδου (πίν. 127β)¹². Τὸ ὑπόστρωμα τοῦ λιθοστρώτου πάχους περίπου 0.30 μ., βρισκόταν ἀμέσως ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ ὑποβάθρου (στάθμη +25.48 μ.), ἐντὸς τοῦ ὁποίου βρέθηκαν λαξευμένοι τρεῖς ἀβαθεῖς βοθρίοι.

Φρέαρ 70 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 04/10-11/11/1999. Διαστάσεις σκάμματος: +/- 3.50×+/-4.50 μ. Στάθμες: ἀπὸ +27.93 μ. ἕως +23.63 μ.

Στὸ ἐσωτερικὸ δωματίου ΥΚ Ι κτιρίου ἡ ἀνασκαφὴ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ ὀρόφου (πίν. 128α). Μέχρι τὴν στάθμη +23.73 μ. ἡ ἐπίχωση συνίστατο ἀπὸ ἡφαιστειακὰ ὑλικά ἀνάμικτα μὲ ὑλικά ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοίχων τοῦ κτιρίου. Στὴν στάθμη αὐτὴ ἐντοπίστηκε τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου τῆς οἰκίας

12. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 9.

ἀπὸ πατημένο χῶμα, ὄστρεα καὶ θραύσματα ἀνθράκων. Σῶζεται μόνο κατὰ μῆκος τῆς βόρειας παρεῖας τοῦ σκάμματος καὶ ἔχει πάχος 0.40 μ. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση μπάζων πάχους 1.75 μ. ἀποκαλύφθηκε τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου τῆς οἰκίας πάχους 0.30 μ. ἀπὸ πατημένο χῶμα, ἀνάμικτο μὲ ὄστρακα καὶ ὄστρεα (πίν. 1286, 129α). Κάτω ἀπὸ αὐτὸ ἐντοπίστηκε παλαιότερο δάπεδο πάλι ἀπὸ πατημένο χῶμα πάχους 0.36 μ. Τὸ κατώτερο αὐτὸ δάπεδο εἶχε διευθετηθεῖ ἐπάνω σὲ ὑπόστρωμα πάχους 0.45 μ. ποὺ εἶχε καλύψει τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ πετρώματος στὴ στάθμη +23.18 μ. Μέσα σὲ αὐτὸ βρέθηκαν λαξευμένοι δύο βοθρίσκοι ἀντίστοιχα βάθους 0.40 μ. καὶ 0.20 μ. καὶ διαμέτρου 0.42 μ. καὶ 0.16 μ. (πίν. 1296).

Προφανῶς ἀπὸ τὴ σκευὴ τῆς ΥἲΚ Ι οἰκίας προέρχονται τὰ 90 περίπου ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση μὲ γραπτὴ κατὰ κανόνα διακόσμηση. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ζευγὸς ρυτῶν σὲ σχῆμα ταύρου (πίν. 130α-β). Ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα προέρχονται ὀστέινη κτένα (πίν. 130γ) καὶ μαρμάρينو πρωτοκυκλαδικὸ ΙΙΙ σχηματικὸ εἰδῶλιο τύπου Φυλακωπῆς (πίν. 130δ).

Πεσοστοιχία Δ12 (εἰκ. 1)

Τῆς πεσοστοιχίας 12 ἀνεσκάφησαν τὰ φρέατα 27, 28Α καὶ 71Α.

Φρέαρ 27 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 17/08-21/09/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 2.10×3.10 μ. Στάθμες: ἀπὸ +30.07 μ. ἕως +25.60 μ.

Στὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ σκάμματος ἡ ἀνασκαφὴ παλαιότερα εἶχε φθάσει στὴ στάθμη τοῦ ἀρχαίου λιθόστρωτου δρόμου (πίν. 131α). Κατὰ τὴν παρούσα φάση αὐτὸ διευρύνθηκε πρὸς τὰ δυτικὰ μὲ τὴν ἀφαίρεση μικρῆς σχετικὰ ἐπίχωσης ἀπὸ ἡφαιστειογενὴ ὕλικά καὶ μπάζα καταστροφῆς. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὕτὴ ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος μὲ λαξευτὲς ὀρθογώνιες διαμορφώσεις στὴν ἐπιφάνειά του στὴ στάθμη +25.95 μ. (πίν. 1316, 132α).

Φρέαρ 28Α (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 9-22/09, 27/10-12/11/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 3.60×2.70 μ. Στάθμες: ἀπὸ +27.87 μ. ἕως +23.03 μ.

Νοτίως τῆς Ἀποθήκης τῶν Πίθων τοῦ Τομέα Α, ὡς τὴ στάθμη +27.87 εἶχε φθάσει ἡ ἀνασκαφὴ παλαιότερα μὲ τὴν ἀφαίρεση μεγάλων ἡφαιστειακῶν

ἐπιχώσεων. Κατὰ τὴν παρούσα φάση, μετὰ τὴν ἀφαίρεση παρόμοιας ἐπιχώσεως 1.70 μ. περίπου ἀποκαλύφθηκε στρώση δαπέδου πάχους 0.20 μ. καὶ ὑπόστρωμα πάχους 0.25 μ. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ βρέθηκαν ἐρείπια κτιρίων (πίν. 1326-133), καὶ σωροὶ λίθων πού τὸ ὕψος τους ἔφθανε ὡς καὶ 2.50 μέτρα (πίν. 134α-6). Ἐπειδὴ οἱ σωροὶ αὐτοὶ δὲν ἦσαν ἀναμιγμένοι μὲ μπάζα καταστροφῆς, φαίνεται πὺς οἱ λίθοι εἶχαν διαχωριστεῖ γιὰ νὰ ἐπαναχρησιμοποιηθοῦν ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό. Κάτω ἀπὸ τοὺς σωροὺς τῶν λίθων τὸ ὑπόστρωμα, πάχους περίπου 0.45 μ., ἐκάλυπτε τὸν φυσικὸ βράχο, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου βρέθηκαν λαξευμένοι δύο βοθρίσκοι (πίν. 1346).

Φρέαρ 71 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 23/09-30/10/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 3×2.72 μ. Στάθμες: ἀπὸ +26.33 μ. ἕως +22 μ.

Στὰ δυτικὰ τοῦ ταυτάριθμου πεσσοῦ τοῦ παλαιοῦ στεγάστρου ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε φθάσει ὡς τὴ στάθμη +26.33 μ. μετὰ τὴν ἀφαίρεση ἡφαιστειογενοῦς ἐπιχώσεως πάχους 4 μέτρων περίπου. Ἡ περαιτέρω ἀφαίρεση ἡφαιστειογενοῦς ἐπίχωσης πάχους 0.90 μ. ἀποκάλυψε τοίχους κτιρίου θεμελιωμένους στὸν φυσικὸ βράχο (πίν. 135α). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου βρέθηκε στὴ στάθμη +22 μ. ὅπου ἐντοπίστηκαν λαξευμένες κυκλικὲς κοιλοτήτες/βοθρίσκοι (πίν. 1356).

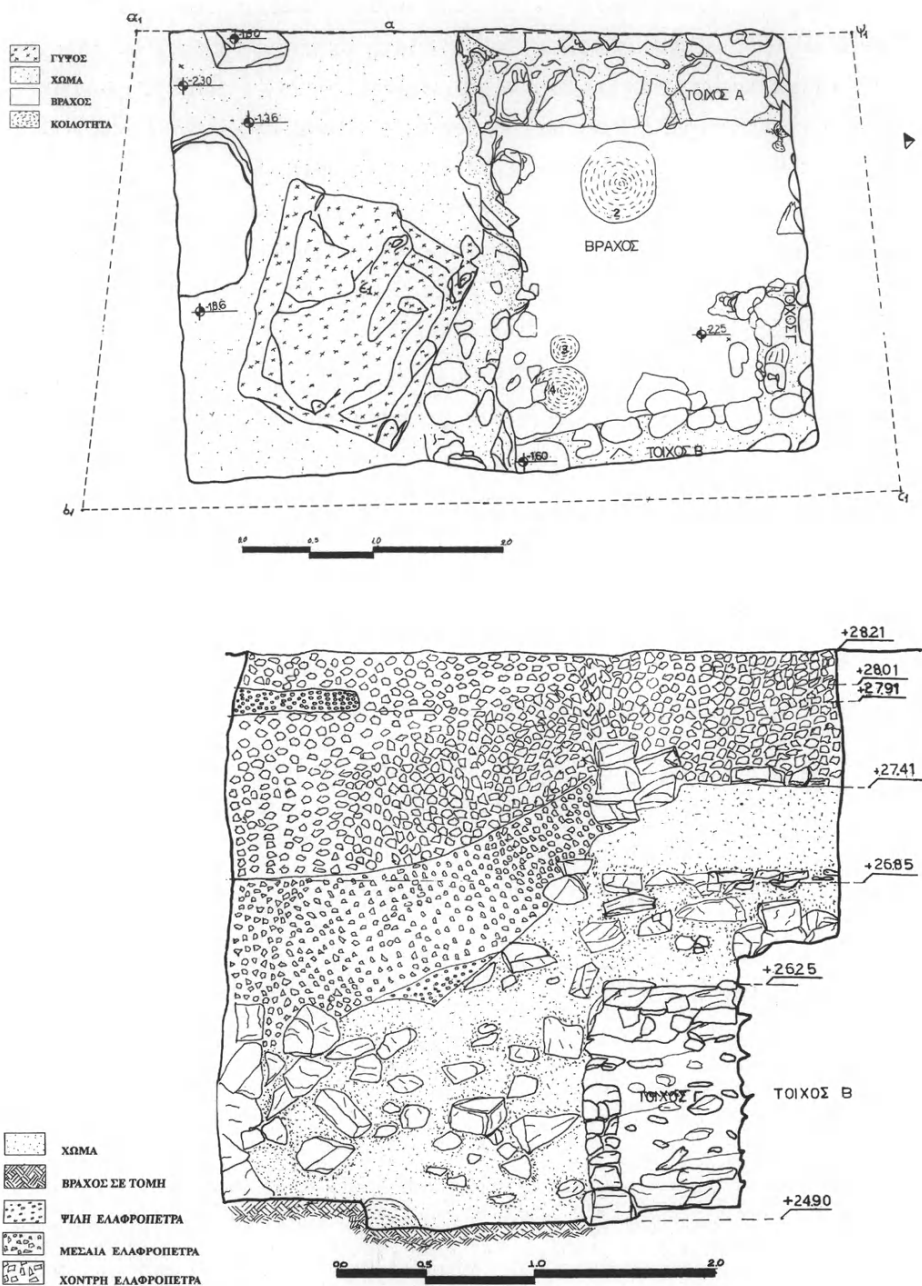
Πεσσοστοιχία Δ13 (εἰκ. 1)

Τῆς πεσσοστοιχίας Δ13 ἀνεσκάφη τὸ φρέαρ 73.

Φρέαρ 73 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 22/09-23/10/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 3.40×4.80 μ. Στάθμες: ἀπὸ +31.21 μ. ἕως +24.90 μ.

Στὰ ἀνατολικά τοῦ στεγασμένου τμήματος τοῦ Τομέα Α καὶ μέχρι τὴ στάθμη +28.21 μ. ἀφαιρέθηκε μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα ἡφαιστειογενὲς ἐπίχωση (ἄσπα) πάχους 3 μέτρων. Ἐν συνεχείᾳ μέσα στὰ ὅρια τοῦ σκάμματος ἀφαιρέθηκαν ἀκόμη ἡφαιστειακὲς ἀποθέσεις ἀπὸ ἐλαφρόπετρα συνολικοῦ πάχους κυμαινόμενου μεταξὺ 0.80 μ. καὶ 2 μ. (εἰκ. 24-25). Ἡ διαφορὰ πάχους ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ὕλικά αὐτὰ ἔπεσαν σὲ μπάζα καταστροφῆς πού εἶχαν ἔντονη κλίση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά. Μέσα στὸ στρώμα αὐτό, πάχους 0.60 μ.-2.65 μ. βρέθηκε τοῖχος κατὰ μῆκος τῆς

Εἰκ. 24-25. Φρέαρ 73. Κάτοψη τοῦ σκάμματος καὶ τομὴ πρὸς Β.

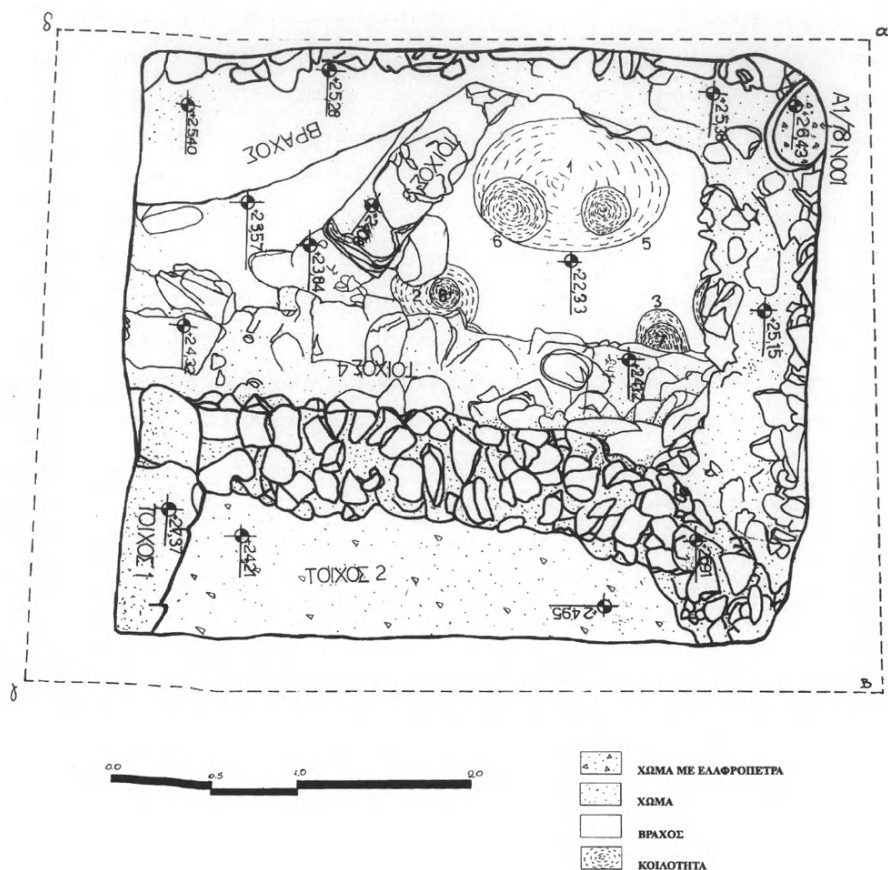
ἀνατολικῆς παρειᾶς τοῦ σκάμματος θεμελιωμένος στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ βράχου στὴ στάθμη +24.90 μ. (πίν. 136α). Λαξευμένες στὸν βράχο ἀποκαλύφθηκαν ἐπίσης ἑξι μικρὲς κοιλότητες (βοθρίσκοι) ποικίλων διαστάσεων (πίν. 136β). Ἡ συνολικὴ εἰκόνα ποὺ προκύπτει εἶναι ὅτι μετὰ τὴν προεκρηξιακὴ σεισμικὴ καταστροφὴ ἔγινε καθαρισμὸς καὶ ἀπελευθέρωση τῶν ἐρειπίων μὲ προσεκτικὴ διευθέτηση τῶν μπάζων στὰ ἀνατολικά. Γιὰ τὴ συγκράτησή τους δημιουργήθηκαν ἄνθηρα συγκρατούμενα μὲ ξηρολιθιές (πίν. 137α). Ἐπάνω σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἄνθηρα αὐτὰ βρέθηκαν τὰ ἀρνητικὰ ἀποτυπώματα δύο κλινῶν (τῆς μιᾶς ἀνεστραμμένης) καὶ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα προφανῶς βρέθηκαν ἐκτεθειμένα στὸ ὕπαιθρο, ὅταν τὰ ἐκάλυψε ἡ ἐκτιναχθεῖσα ἀπὸ τὸ ἡφαίστειο κίσσηρις. Μὲ τὴν ἔγχυση γύψου καλλιτεχνίας κατέστη δυνατὴ ἡ δημιουργία τῶν ἐκμαγείων τῶν κλινῶν (πίν. 137β), μία ἀπὸ τίς ὁποῖες διατρήσκει ἀκόμη λείψανα ἀπὸ τὸ ἀχυρένιο στρώμα της. Γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ μαρτυρία αὐτὴ κατὰ χώραν χρειάστηκε ἡ μετατόπιση ὁλόκληρης τῆς πεσσοστοιχίας βορειότερα μὲ ἀντίστοιχη διέγερση τοῦ σκάμματος ὥς τίς τελικὲς του διαστάσεις καὶ ἀντίστοιχη ἀναπροσαρμογὴ τῆς μελέτης.

Πεσσοστοιχία Δ14 (εἰκ. 1)

Τῆς πεσσοστοιχίας Δ14 ἀνεσκάφη τὸ φρέαρ 78.

Φρέαρ 78 (εἰκ. 1). Διάρκεια ἀνασκαφῆς: 22/09-05/11/1999. Διαστάσεις σκάμματος: 3×3.30 μ. Στάθμες: ἀπὸ +27.73 μ. ἕως +22.72 μ.

Βρίσκεται βορειῶς τοῦ πεσσοῦ 73, παρὰ τὴν ἐξωτερικὴ ΒΑ γωνία τοῦ στεγασμένου Τομέα Α (εἰκ. 26), ὅπου ἡ ἀνώτερη ἡφαιστειογενὴς ἐπίχωση (ἄσπα) πάχους 3 περίπου μέτρων εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὴ διαβρωτικὴ δράση τοῦ παραρρέοντος χειμάρρου. Κάτω ἀπὸ διαταραγμένη ἐπίχωση πάχους 1 περίπου μέτρου βρέθηκε ἡ ἡφαιστειογενὴς ἐπίχωση ἀπὸ θηραϊκὴ γῆ (ἄσπα) καὶ ἐλαφρόπετρα συνολικοῦ πάχους 0.85 μ. Ἡ ἐπίχωση αὐτὴ ἐκάλυπτε ἄνθηρο ἀπὸ μπάζα προερχόμενα προφανῶς ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς προεκρηξιακῆς σεισμικῆς καταστροφῆς. Πρόχειρη ξηρολιθιά συγκρατοῦσε τὸ ἄνθηρο (πίν. 138α, 139β). Προσεκτικὰ διευθετημένα στὸ ἄνθηρο βρέθηκαν ὁλόκληρα ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα ἐν συνεχείᾳ ἐκάλυψε ἡ ἐκτοξευθεῖσα ἀπὸ τὸ ἡφαίστειο ἐλαφρόπετρα (πίν. 138β-

Εἰκ. 26. Φρέαρ 78. Κάτοψη.

139α). Μετά τὴν ἀφαίρεση τῶν μπάζων καὶ τοῦ κάτω ἀπὸ αὐτὰ παλαιότερου ὑποστρώματος ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ βράχου στὴ στάθμη +22.72 μ., ὅπου ἀποκαλύφθηκαν λαξευμένες τέσσερις κοιλότητες (βοθρίσκοι) ποικίλων διαστάσεων. Ἄλλες μικρότερες κοιλότητες βρέθηκαν μέσα στὶς μεγάλες (εἰκ. 26, πίν. 140α). Μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι εἰσηγμένος ψευδόστομος ἀμφορέας καὶ λίθινη μήτρα γιὰ τὴ χύτευση μεταλλινῶν ἐργαλείων (πίν. 140β-γ).

2. ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Στὰ ἐπιτόπια ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὸ 1999 ἔγιναν οἱ κατωτέρω ἐργασίες:

2α. Συντήρηση Τοιχογραφιῶν¹³

Ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψή τῶν ἔμπειρων συντηρητῶν τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης τοῦ ΥΠΠΟ¹⁴ συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ξεστῆς 3 ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους:

Δυστυχῶς ἡ σύνθεση τοῦ «Δονακῶνος»¹⁵ ἀπὸ τὸν ὄροφο τοῦ δωματίου 36 παρουσιάζει προβλήματα λόγω τῆς ἀνεπαρκoῦς τεκμηριώσεως κατὰ τὴν ἀνασκαφή της. Γι' αὐτὸ ἡ ἀναζήτηση ἐπαφῶν στὰ πολυπληθῆ θραύσματα εἶναι χρονοβόρα καὶ ἐπίπονη. Κατὰ τὸ 1999 συναρμολογήθηκαν τμήματα μὲ

13. Χορηγοὶ στὴ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν κατὰ τὸ 1999 ὑπῆρξαν τὰ Ὑπουργεῖα Πολιτισμοῦ καὶ Αἰγαιοῦ, τὸ Ἰδρυμα Θήρας «Πέτρος Μ. Νομικός» καὶ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Τὸ βασικὸ συνεργεῖο συντήρησης τοιχογραφιῶν ἀποτελέσαν οἱ: Εὐαγγελία Καλαμπούκη, ὑπεύθυνη τοῦ ἐργαστηρίου, Ἀγγελίδης Παναγιώτης, Ἀλεφραγκῆ Ἀγγελική, Ἀρβανίτης Γεώργιος, Βλαβιανὸς Ἡλίας, Καραμολέγκου Θεῶνης, Λαντζανάκη Δέσποινα, Λασηθιωτάκη Ἐλευθερία, Ματσάδου Μαρία, Σπηλιοπούλου Μαρία, Τσέκος Νικόλαος.

14. Ἡ Διεύθυνση Συντήρησης τοῦ ΥΠΠΟ διέθεσε κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες τοῦ 1999 τὰ ἔμπειρα στελέχη της: Μιχαλίδη Ἰάκωβο, Ἀγγελίδη Σταῦρο, Βούλγαρη Ἀπόστολο, Βούλγαρη Σοφία, Γέροντα Ἀριστείδη, Δρίτσα Παναγιώτη, Μίνου Σοφία, Μιχαλίδου Ἐλένη καὶ Μπαλῆ Γεώργιο. Ἡ ομάδα αὐτὴ ἐνισχύθηκε γιὰ ἓνα διάστημα καὶ ἀπὸ τοὺς νέους συντηρητὲς πὺ ἐπίσης ἡ Διεύθυνση Συντήρησης προσέλαβε μὲ σύμβαση γιὰ τὸ ἔργο αὐτό: Ἀναστασάκη Ἡλία, Ἀναστασέλλη Ἐλένη, Ἀστραπέλου Μαριλένα, Βελιανίτη Γεωργία, Βρεττάκη Ἐλευθερία, Δημοπούλου Στυλιανή, Διαμαντῆ Γεώργιο, Καραμπίνη Λεωνίδα, Καραφωτιά Θεοφάνη, Κούμαρη Γεώργιο, Κρητικᾶκη Δανάη, Μακρυγενή Γεωργία, Μαλούκου Ἐλένη, Μανιαδάκη Ἐλένη, Μερκούρη Ἐλένη, Μπαλῆ Ἰωάννη, Μπερδούση Παναγιώτα, Παλόγου Σταῦρο, Παπαπέτρου Μαρίνα, Πλατάκου Κωνσταντίνα, Πλατῆ Ἀλεξάνδρα, Ραντίτσα Βασίλειο, Τροβὰ Ἀνδρέα, Τσαντίνη Εὐανθία καὶ Τσιώλη Ἀλέξανδρο. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1999 ἐπίσης ἀσκήθηκαν στὰ ἐργαστήρια τῶν τοιχογραφιῶν σημαντικὸς ἀριθμὸς σπουδαστῶν συντήρησης.

15. ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1995, 135-136.

ἀνθούς καλαμιῶν, τοὺς ὁποίους ἐπισκέπτονται λιβελλοῦλες (πίν. 141α-β), καὶ συναρμολογήθηκε τμήμα τῆς ὅλης σύνθεσης μὲ συστάδα καλαμιῶν καὶ μιὰ πάπια νὰ ἵπταται ἀνάμεσά τους (πίν. 141γ).

Μὲ εἰδική χορηγία τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς Ἑλλάδος ἄρχισε ἡ ἀναζήτηση, συντήρηση καὶ συναρμολόγηση συνανηκόντων τεμαχίων ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν «Κυριῶν μὲ τίς Ἀνθοδέσμες» ποὺ κοσμοῦσαν τὸν διάδρομο νοτίως τοῦ δωματίου 36 στὸν ὄροφο (πίν. 142-143)¹⁶.

Ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῆς τοιχογραφίας τοῦ «βωμοῦ»¹⁷ ἀπὸ τὸ δωμάτιο 3 τοῦ ἱσογείου καθυστέρησε ἐπὶ ἔτη λόγῳ ἐλλείψεως πολλῶν τεμαχίων καὶ ἀδυναμίας εὐρέσεως ἐπαφῶν. Ἡ τοιχογραφία συγκροτήθηκε σὲ σύνθεση ἀπὸ τὰ μέχρι τοῦδε συντηρημένα τμήματά της καὶ σχεδιάστηκε προκειμένου νὰ διευκολυνθεῖ ἡ περαιτέρω διαδικασία ἀποκατάστασής της (πίν. 144α). Ἀπὸ τὰ δωμάτια 3 καὶ 4 τοῦ ὀρόφου προέρχονται πλῆθος τεμαχίων μεγάλης συνθέσεως ποὺ εἰκονίζει πολύχρωμες σπεῖρες (πίν. 145α). Ὁ μέγας ἀριθμὸς συντηρητῶν κατὰ τὸ 1999 ἐπέτρεψε τὴν ἑναρξὴ τῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴ συντήρηση καὶ αὐτῆς τῆς συνθέσεως.

Μετὰ τὴν ἀπόκτηση ψηφιακῆς φωτογραφικῆς μηχανῆς, δωρεὰ τοῦ κ. Π. Μ. Νομικοῦ, ἄρχισε ἡ συστηματικὴ ἠλεκτρονικὴ φωτογράφηση καὶ σύνταξη ἀτομικῶν δελτίων συντήρησης γιὰ κάθε θραῦσμα κονιάματος. Ἡ δημιουργία πλήρους ἀρχείου ψηφιακῶν φωτογραφιῶν θὰ διευκολύνει τὴν ἀναζήτηση συνανηκόντων κονιαμάτων, θὰ ἐπιταχύνει τὴ διαδικασία συντήρησης καὶ θὰ καταστήσει δυνατὴ τὴ συστηματικὴ τεκμηρίωση ὅλων τῶν σταδίων τῆς διαδικασίας αὐτῆς.

Συνεχῆς ὑπῆρξε ἡ ὑποστήριξη τῆς ἀνασκαφικῆς διαδικασίας καὶ ἡ ἐπὶ τόπου συντήρηση εὐρημάτων στὰ σκάμματα μὲ ἐναλλασσόμενους συντηρητὲς ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο τοιχογραφιῶν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Π. Ἀγγελίδη.

16. Θεμελὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ πρὸς τὴν Ἑθνικὴ Τράπεζα καὶ προσωπικῶς στὸν Διοικητὴ τῆς κ. Θεόδ. Καρατζᾶ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον του νὰ συνδράμει στὸ ἔργο τῆς συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν.

17. Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1980, 296, εἰκ. 4.

26. Συντήρηση Κεραμεικῆς¹⁸

Οἱ ἐργασίες στὸ ἐργαστήριο συντήρησης τῶν πηλίνων εὐρημάτων ἀπέβλεπαν κυρίως στὸ πλῆθυστο τῶν ὀστράκων ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὰ σκάμματα καὶ στὴ στερέωση καὶ συγκόλληση συνανηκόντων τεμαχίων. Πολλὲς ἑκατοντάδες κιβώτια μὲ ὄστρακα διευθετήθηκαν προσωρινὰ στὴν ἀποθήκη προκειμένου νὰ γίνεῖ ἡ διαλογή, ἡ συγκόλληση συνανηκόντων καὶ ἡ ἀποκατάσταση ἀγγείων σὲ εὐθετότερο χρόνο. Στὸ μεταξὺ ἀγγεῖα, τῶν ὁποίων τὰ συνανήκοντα ὄστρακα δὲν ἀπαιτοῦσαν χρονοβόρα διαδικασία ἀναζήτησης συγκολλήθηκαν καὶ συντηρήθηκαν. Μεταξὺ τῶν ἑκατοντάδων ἀγγείων ποὺ συντηρήθηκαν ἄξια εἰδικῆς μνείας εἶναι: ἀπὸ τὰ πρωτοκυκλαδικὰ ὁ ἀμφορέας μὲ τὸν ἐγχυτρισμό (ἀριθ. εὔρετ. 8974, πίν. 1026), δέπας ἀμφικύπελλον (ἀριθ. εὔρετ. 8042, πίν. 1186), φιάλη (ἀριθ. εὔρετ. 7978, πίν. 118γ), μόνωτο κύπελλο (ἀριθ. εὔρετ. 7992, πίν. 119α), δίωτο κύπελλο (ἀριθ. εὔρετ. 8006, πίν. 1196) καὶ ἀπὸ τὰ ὑστεροκυκλαδικὰ ζεύγος κρατευτῶν (ἀριθ. εὔρετ. 8168Α καὶ 8168Β, πίν. 105α-γ), κάδος (ἀριθ. εὔρετ. 8216, πίν. 106α), τὸ πιεστήριο (ἀριθ. εὔρετ. 8215, πίν. 1066), διπλὴ πρόχους (ἀριθ. εὔρετ. 8172, πίν. 122α), κύμβα (ἀριθ. εὔρετ. 8148, πίν. 1226) καὶ τὸ ζεύγος βοόμορφων ρυτῶν (ἀριθ. εὔρετ. 8146 καὶ 8147, πίν. 130α-β).

27. Συντήρηση μετάλλων¹⁹

Στὸ ἐργαστήριο συντήρησης μεταλλίνων ἀντικειμένων ἔγινε ὁ ἔλεγχος τῆς καταστάσεως τῶν παλαιῶν εὐρημάτων καὶ ἡ συντήρηση νέων. Ἀνάμεσα

18. Ὑπεύθυνη ἀρχαιολόγος στὸ ἐργαστήριο συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης πήλινων ἀγγείων κατὰ τὸ 1999 εἶχε ὀριστεῖ ἡ ἀρχαιολόγος κ. Δήμητρα Κρίγκα ἐπικουρούμενη γιὰ τὴν καταγραφὴ τῶν συντηρουμένων ἀγγείων ἀπὸ τὴν ἐπίσης ἀρχαιολόγο κ. Φωτεινὴ Σοφιανοῦ. Μὲ τὴ συντήρηση τῆς κεραμεικῆς ἀσχολήθηκαν οἱ συντηρητές: Ἀλεφραγκῆς Λουκάς, Βλάχος Παναγιώτης, Δημητρόπουλος Βασίλειος, Δημοπούλου Στυλιανή, Μπαλῆ Εἰρήνη καὶ οἱ σπουδαστές Ἀλεφραγκῆς Μηνᾶς καὶ Ἀρβανίτης Εὐστάθιος.

19. Στὴν συντηρήτρια κ. Ἐλευθερία Παπαδήμα ἡ ἀνασκαφὴ ὀφείλει τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐπιτοπίου ἐργαστηρίου συντήρησης μετάλλων. Εὐγενῶς διατιθέμενη ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων, ἡ κ. Παπαδήμα, χάρις στίς εἰδικές γνώσεις, τὴν ἐμπειρία καὶ τὰ ἐνδιαφέροντά της συντηρεῖ ἐπίσης καὶ τὰ εὐαίσθητα ἀντικείμενα ἀπὸ ὀργανικὲς ὕλες.

στὰ χάλκινα ἀντικείμενα πού συντηρήθηκαν κατὰ τὸ 1999 εἶναι ἡ χαλκὴ πρό-
χους ἀριθ. εὔρετ. 3582 (πίν. 1456-γ), ἡ μόνωτη φιάλη ἀριθ. εὔρετ. 8596 (πίν.
122γ), ὁ ἥλος ἀριθ. εὔρετ. 8122, σπάνιο εὔρημα γιὰ τὸ Ἀκρωτήρι (πίν.
144γ), καὶ τὸ ἐγχειρίδιο ἀριθ. εὔρετ. (πίν. 1446).

3. ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

1. Δείγματα ἀνθράκων ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία ἀναλύθηκαν κατὰ τὸ 1999
στὰ ἐργαστήρια τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ
Gronigen (Ὀλλανδία) ἀπὸ τὴν εἰδικευμένη στὸ ἀντικείμενο αὐτὸ βιολόγο κ.
Nicolien Bottema-Mac Gillavry. Σύμφωνα μὲ προκαταρκτικὴ ἔκθεσή της²⁰,
στοὺς ἄνθρακες πού περισυνελέγησαν, τόσο ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου ὅσο
καὶ ἀπὸ τὸν ἀμέσως περιβάλλοντα χώρο, ἀναγνωρίστηκαν ξύλα ἐλιᾶς (*olea
europaea*), ταμαρίσκης (ἀρμυρίκι *tamarix*), συκιᾶς (*figus*), ἀμυγδαλιᾶς (*prunus
dulcis*), κερασιᾶς (*prunus avium*), πεύκης (*pinus*), καστανιᾶς (*castanea*) καὶ
φλαμουριάς (*fraxinus*). Ἐν καὶ προκαταρκτικὴ ἡ ἀνάλυση αὐτὴ ἐντυπωσιάζει
κυρίως γιὰ τὰ εἶδη δασικῶν δένδρων πού ἀναγνωρίζει.

2. Στὰ πλαίσια ἔρευνας γιὰ τὶς χρωστικὲς ὕλες πού χρησιμοποιήθηκαν
στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀναλύθηκε δείγμα χρώματος ἰώδους. Τὴν
ἀνάλυση ἔκανε ὁ Δρ. κ. Βασ. Περδικάτσης τοῦ Ἰνστιτούτου Γεωλογικῶν καὶ
Μεταλλευτικῶν Ἐρευνῶν, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ ἔκθεσή του, διέγνωσε πορ-
φύρα. Ἡ ἀναγνώριση αὐτὴ ἀποτελεῖ σημαντικὴ πληροφορία γιὰ τὴν κατεργα-
σίαν τοῦ ὁμώνυμου ὀστρέου, τοῦ ὁποῖου θρυμματισμένα κελύφη ἔχουν κατ'
ἐπανάληψιν ἐντοπισθεῖ σὲ δεύτερη χρήσιν γιὰ τὴν ἐπίστρωση δαπέδων.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἀπὸ τὴ συντελεσθεῖσα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ τὸ 1999 καὶ ἀπὸ τὴν
προκαταρκτικὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων προκύπτουν τὰ ἑξῆς:

20. Ἀναλυτικὴ ἔκθεσις θὰ δημοσιευθεῖ στὸν εἰδικὸ τόμο πού ἐτοιμάζεται γιὰ τὰ
περιβαλλοντικὰ εὐρήματα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

1. Ἡ συνεχῆς κατοίκηση τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν πρώτη Νεολιθικὴ ἐγκατάσταση ὡς τὴν Ὑστεροκυκλαδικὴ I περίοδο, ὁπότε ἡ πόλις ἐνταφιάστηκε κάτω ἀπὸ ἡφαιστειογενεῖς ἀποθέσεις, ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὰ νέα ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Ἄν καὶ ἀκόμη δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τῆς πρώιμης ἐγκατάστασης, ἡ σχετικὴ κεραμεικὴ ποὺ συνδέει τὸ Ἀκρωτήρι μὲ τοὺς σύγχρονους οἰκισμοὺς τῆς Φτελιᾶς στὴ Μύκονο²¹ καὶ τοῦ Σαλιάγκου στὴν Ἀντίπαρο²², δείχνει ὅτι ὁ νεολιθικὸς οἰκισμὸς περιοριζόταν στὴ νοτιοδυτικὴ περιοχὴ τοῦ στεγασμένου χώρου καὶ συγκεκριμένα γύρω ἀπὸ τὴν Ξεστή 3.

2. Ὁ Πρωτοκυκλαδικὸς οἰκισμὸς καὶ τὸ νεκροταφεῖο του φαίνεται ὅτι ἐκάλυπταν ἑκταση τουλάχιστον ἴση μὲ τὴ μισὴ ἑκταση τοῦ στεγασμένου χώρου, δηλαδὴ πλεόν τῶν πέντε στρεμμάτων.

3. Ἐκταση ἄνω τῶν 10 στρεμμάτων φαίνεται ὅτι κατελάμβανε ἡ Μεσοκυκλαδικὴ πόλις, ἡ ὁποία ἀπὸ τίς ἀρχεὺς κιόλας τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (Ὑστεροκυκλαδικὴ I περίοδος) εἶχε ἐπεκταθεῖ πολὺ πέραν τοῦ σημερινοῦ στεγαστροῦ. Τὰ ὅρια τῆς πόλης αὐτῆς ποὺ ἐτάφη κάτω ἀπὸ τὴν ἡφαιστειακὴ σποδὸ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐντοπισθεῖ.

4. Ὁ Πρωτοκυκλαδικὸς ὀρίζοντας, κατὰ τὴν ὕστερη φάση του, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλη ποσότητα κεραμεικῆς σχετιζόμενης —ἀπὸ τεχνικὴ, τεχνολογικὴ καὶ τυπολογικὴ ἄποψη— μὲ ἀντίστοιχες δημιουργίες τοῦ Βορειοανατολικοῦ Αἰγαίου. Ἡ αἰφνίδια ἐμφάνιση βορειοαιγαιακῆς κεραμεικῆς στὸ Ἀκρωτήρι καὶ μάλιστα σὲ ὀρίζοντα τοῦ τέλους τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς II περιόδου φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ τὴν παρατηρηθεῖσα, τὴν ἴδια περίπου περίοδο, ἐγκατάλειψη οἰκισμῶν στὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τῶν νησιῶν τοῦ βορειοανατολικοῦ Αἰγαίου, ὅπως ἡ Πολιόχνη στὴ Λήμνο, ἡ Θερμὴ στὴ Λέσβο, τὸ Ἐμποριὸ στὴ Χίο, καὶ ἴσως ὀφείλεται στὴν ἀφίξη προσφύγων ἀπὸ ἐκεῖ²³.

21. Μύκονος: Ὁ νεολιθικὸς οἰκισμὸς τῆς Φτελιᾶς καὶ ἡ προϊστορικὴ κατοίκηση στὸ νησί. ΚΑ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων (Ἀθήνα 1997).

22. J.D. EVANS, and C. RENFREW, *Excavations at Saliagos near Antiparos* (Thames and Hudson, London 1968).

23. CHR. DOUMAS, EBA in the Cyclades: Continuity or discontinuity? Στὸ E.B. FRENCH and K.A. WARDLE, *Problems in Greek Prehistory. Papers presented at the centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986* (Bristol 1988), 26-28.

5. Ἡ ὑποστηριχθεῖσα παλαιότερα ἀπὸ τὸν γράφοντα ἄποψη ὅτι μὲ τοὺς πρόσφυγες ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ ΒΑ Αἰγαίου διαδόθηκε στὸν Νότο ἡ ἀνεπτυγμένη τεχνολογία τῆς κατεργασίας τῶν μετάλλων φαίνεται νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ νέα εὐρήματα τοῦ Ἀκρωτηρίου. Οἱ ἀλλαγές αὐτὲς στὴ θηραϊκὴ κοινωνία πρὸς τὸ τέλος τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ. μάλλον συνέβαλαν στὴ ραγδαία ἀνάπτυξη τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ στὴν ἀνάδειξή του σὲ κοσμοπολίτικο ἐμπορικὸ λιμάνι τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου²⁴.

6. Ὁ ἀποσπασματικὸς χαρακτήρας τῶν ἀποκαλυπτομένων μνημείων σὲ κάθε ἀνασκαφικὴ τάφρο δὲν ἐπιτρέπει ὅποιαδήποτε ἐρμηνεῖα τους, πέραν τοῦ ὅτι βρίσκονται ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ. Ὡστόσο, πολλὰ ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα εἶναι πρωτότυπα καὶ πλουτίζουν σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὴν πόλιν λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς.

7. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἡφαιστειακῆς στρωματογραφίας ἐπιβεβαιώνεται γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ ὅτι ἀμέσως μετὰ τοὺς σεισμοὺς ποὺ προηγήθησαν τῆς ἐκρήξεως ἄρχισαν οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ τῶν ἐρείπειων καὶ τῆς διάσωσης τῆς οἰκοσκευῆς μέσα ἀπὸ αὐτά: ὁλόκληρα ἀγγεῖα καὶ ἐπιπλὰ βρίσκονται προσεκτικὰ τοποθετημένα ἐπάνω στὰ διευθετημένα μπάζα τῆς καταστροφῆς. Ἐκεῖ τὰ βρῆκε καὶ τὰ σκέπασε ἡ κίσσηρις. Μὲ τὴν ἔγχυση γύψου καλλιτεχνίας στὰ κενὰ τῶν ἀποσυντεθειμένων ξύλινων ἐπίπλων οἱ συντηρητὲς τῆς ἀνασκαφῆς ἐπέτυχαν νὰ ἀποκτήσουν ἐκμαγεῖα καὶ νὰ διασώσουν πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐπίπλωση τῶν σπιτιῶν τοῦ Ἀκρωτηρίου. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο διασώθηκαν τμήματα μεγάλων ξύλινων δοκῶν ποὺ εἶχαν ἀφήσει τὸ ἀρνητικὸ ἀποτύπωμα τους μέσα στὸ στρώμα κισσήρεως.

8. Ἡ ἀνεύρεση τοῦ σωροῦ τῶν κεράτων καὶ τοῦ χρυσοῦ εἰδωλίου αἰγάγου στὸ σκάμμα τοῦ πεσσοῦ 52 μέσα στὴν Οἰκία τῶν Θρανίων καθιστᾷ προφανὴ τὴν ἰδιαίτερη σημασία τοῦ κτιρίου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἀποφασίστηκε ὄχι μόνον ἡ ἀλλαγὴ θέσης τοῦ νέου ὑποστυλώματος ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπέκταση τοῦ στεγάστρου δυτικότερα, ὥστε νὰ προστατευθεῖ πλήρως καὶ τὸ οἰκοδόμημα αὐτό, τὸ πρῶτο στὸ Ἀκρωτήρι μὲ μάλλον βέβαιον τὸν θρησκευτικὸ χαρακτήρα.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

24. ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Τελχίνες, Πρακτικά Διεθνoῦς Ἀρχαιολ. Συνεδρίου: ἡ Κύπρος καὶ τὸ Αἶγαίον στὴν Ἀρχαιότητα, Λευκωσία 1995, 79-84.

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 146-176)

Στή Μινώα* Ἀμοργοῦ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐφετινῶν, γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸ 1981, μακρᾶς διαρκείας¹ ἐργασιῶν, παρὰ τὴ βασανιστικὴ ἔλλειψη ἐργατῶν καὶ τεχνικοῦ προσωπικοῦ, ἦταν πολυσήμαντα.

Ὅλες οἱ ἐργασίες, τόσον στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο (I) ὅσον καὶ στὴν ἀποθήκη - ἐργαστήριο συντήρησης (II) πραγματοποιήθηκαν μὲ χρηματικὰ κονδύλια τοῦ Ἰδρύματος «ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ»², τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου, τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ τοῦ Ἰωάννου Γ. Κουμάνταρου³.

---

* Ἐγκάρδιες εὐχαριστίες ἐκφράζω σὲ ὅλους τοὺς χρηματοδότες καθὼς καὶ στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν ἀγρῶν ἐντὸς τῶν ὁποίων βρίσκονται τὰ ἀνεσκαμμένα καὶ τὰ ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ ἀρχαῖα λείψανα, κ.κ. Κ. Ν. Νομικό, Μαρία καὶ Εὐάγ. Θεολογίτη, Ἰ. Κωβαῖο, Ἰ. Δεσποτίδη καὶ Δημ. Γαβαλᾶ. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι οἱ ἐργασίες δὲν θὰ εἶχαν πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τὴν πολύτιμη συμβολή τοῦ φύλακα Ἀρχαιοτήτων Σ. Γιαννακοῦ, τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ εὐάριθμων πτυχιούχων Ἀρχαιολογίας, ἰδιαίτερος τῆς Βασιλικῆς Δημητρίου καὶ τοῦ Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ, καθὼς καὶ τὴ βοήθεια ἐπιλεγμένων φοιτητῶν, κυρίως τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

1. Οἱ ἐργασίες στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο διήρκεσαν ἀπὸ τὴν 2αν Ἰουνίου ἕως τὴν 30ὴν Νοεμβρίου.

2. Χάρis στὴν ἔγκριση τῆς κατὰ τὸν μῆνα Σεπτέμβριο 1998 ὑποβληθείσης αἰτήσεώς μου πρὸς τὸ Ἰδρυμα «ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ», «γιὰ τὴν διάσωση καὶ τὴν ἔρευνα τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς τῆς Ἀμοργοῦ» ὅχι μόνο πραγματοποιήθηκαν καὶ στὴ Μινώα ἀρκετὲς ἀπὸ τίς ἀπὸ μακροῦ προγραμματισμένες ἐργασίες, καὶ κυρίως ἡ ἀπὸ ἀέρος φωτογράφηση καὶ ἡ ὀρθοφωτογράφηση, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐξοπλισμὸς τοῦ ἐργαστηρίου Συντήρησης. Ἀπὸ καρδιάς εὐχαριστῶ τὰ παιδιά τοῦ Σταύρου Σ. Νιάρχου, Φίλιππο, Σπύρο καὶ Μαρία καθὼς καὶ τὸν Κωστῆ Δρακόπουλο, ἐκπρόσωπο τοῦ Ἰδρύματος στὴν Ἑλλάδα.

3. Τὸ χρηματικὸ κονδύλιο τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου «γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀρχαιολο-

I. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Μετά ἀπὸ τὴν κοπή τῶν χόρτων, μικροχλωρίδας καὶ αὐτοφυῶν θάμνων, ἔγινε συστηματικὸς ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς⁴ ὅλων τῶν ἀνεσκαμμένων χώρων στὴν Κάτω πόλη καὶ στὴν Ἀκρόπολη (τεῖχος, πύργοι στὴ ΝΑ κλιτύ, Ἱερὸ κορυφῆς καὶ κατοικίες στὰ δύο ἀνώτερα ἄνδρα τῆς ΝΔ πλαγιάς) προκειμένου νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ τοπογραφικὲς ἐργασίες ὑπαίθρου γιὰ τὴ γεωμετρικὴ τεκμηρίωση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, τὴν ψηφιακὴ ὀρθοφωτογράφηση⁵ καὶ τὴ φωτογράφηση μὲ ἐλικόπτερο (πίν. 146-150).

Ἐν συνεχείᾳ, πραγματοποιήθηκαν ἐκτεταμένες ἐργασίες γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ἀνασκαφικὴ ἔρευνα περιορισμένης ἐκτάσεως, καθὼς καὶ σχεδιαστικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση. Ἀπὸ τίς χρονοβόρες καὶ δαπανηρὲς ἐργασίες, ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴ ριζικὴ ἀναδιαμόρφωση τοῦ ἐρειπίων τῆς Μινώας κυρίως στὴν Κάτω πόλη, πάντα ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη καὶ μὲ τὴ σκληρὴ δουλειὰ τοῦ ἀρχιφύλακα Σίμου Γιαννακοῦ, ἔμπειρου καὶ πολυτάλαντου τεχνίτη, ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τίς ἀκόλουθες:

Διάλυση ἔξι, εὐμεγέθων μισογκρεμισμένων διαχωριστικῶν ἢ ἀναλημματικῶν χωραφότοιχων (α'-στ'), ποὺ ἦταν σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τοὺς ἀνεσκαμμένους χώρους.

α) Διαχωριστικὸς χωραφότοιχος ἀγρῶν Ἱ. Κωθαίου - Κ. Ν. Νομικοῦ, μῆκ. 3.50 μ., πᾶχ. 1 μ. καὶ ὕψ. 1.50 μ. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κατεργασμένους λίθους, οἱ ὁποῖοι τοποθετήθηκαν χωριστὰ μὲ ἔνδειξη, βρέθηκε καὶ θραῦσμα λίθινης ἐνεπίγραφης, ἐπιμήκους βάσεως, ὀρθογωνίου σχήματος (πίν. 151α)⁶.

γικοῦ χώρου» χειρίζεται ἡ Ἐπιτροπὴ Ἑρευνῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Πρόγραμμα 286. Τὰ πενήχρᾳ κονδύλια ποὺ διαθέτει ἐτησίως – ἀπὸ τὸ 1982 – τὸ Πανεπιστήμιο γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, τὴν πρακτικὴ ἄσκηση τῶν φοιτητῶν, μόλις ἐξαρκοῦν γιὰ τὰ εἰσιτήρια στὴ μακρινὴ Ἀμοργό, γιὰ τὴ στέγαση καὶ τὴ σίτισή τους στὸ ἰδιαιτέρως δαπανηρὸ «τουριστικὸ θέρετρο τοῦ Αἰγίου».

4. Οἱ ἐκτεταμένοι ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ πραγματοποιήθηκαν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Γ. Ἱ. Γαβαλά καὶ ὁμάδα ἐκπαιδευομένων φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

5. Βλ. παρακ. σ. 231-234 Γ. ΜΑΚΡΗ, *Τεχνικὴ Ἑκχέση Τοπογραφικῶν Ἑργασιῶν Ὑπαίθρου*.

6. Ἀριθ. Μ99/Επιφ/Λε 1 (διαστ.: μῆκ. 0.56 μ., πλ. 0.28 μ., ὕψ. 0.14 μ.). Στὴ μία πλευρὰ ὑπάρχει τόμος ὀρθογώνιος, στὴν ἄλλη σώζεται ἐπιγραφὴ ἐκ τεσσάρων στίχων.

6) Προχειροκτισμένη προστατευτική ξερολιθιά Β καὶ Α ἀπὸ τὸ σταυλί, κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Γυμνασίου⁷, μῆκ. 9 μ., πᾶχ. 1 μ. καὶ ὕψ. 1.18 μ.

γ) Διαχωριστικὸς χωραφότοιχος ἀγρῶν Κ. Νομικοῦ - Δ. Γαβαλᾶ - Ν. Ζαράνη⁸ (πίν. 1516), μῆκ. 30 μ., πᾶχ. 1.60 μ. καὶ ὕψ. 1.50 μ. Οἱ κατεργασμένοι λίθοι τοποθετήθηκαν μὲ ἔνδειξη στὸν παρακείμενο ἀγρὸ Ἑμ. Ἰ. Δεσποτίδῃ. Ἀπὸ τὰ λιγοστὰ εὐρήματα – κυρίως ὄστρακα μεγάλων, ἐφθαρμένων ἄβαφων ἀγγείων – ποὺ προῆλθαν κατὰ τὴ διαμόρφωση τῆς παρεῖας τοῦ χωραφιοῦ μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ ξερότοιχου, ξεχωρίζει θραῦσμα πήλινης εὐμεγέθους⁹ κεράμου μὲ γραπτὴ καὶ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἐλίκων, πιθανῶς ἀπότμημα ἀκρωτηρίου, πρῶμων ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 152α).

δ) Τὸ ἀνώτερο, ἐτοιμόρροπο τμῆμα τοῦ διαχωριστικοῦ χωραφότοιχου ἀγρῶν Κ. Ν. Νομικοῦ - Ἑμ. Ἰ. Δεσποτίδῃ¹⁰, μῆκ. 18.50 μ., πᾶχ. 1 μ. καὶ ὕψ. 1.30 μ.· τὸ κατώτερο τμῆμα του (ὕψ. 0.50 μ.), ἀφέθηκε κατὰ χώραν ὡς «μάρτυρας».

ε) Τὸ νότιο τμῆμα τοῦ διαχωριστικοῦ χωραφότοιχου ἀγρῶν Κ. Νομικοῦ - Ἑμ. Ἰ. Δεσποτίδῃ¹¹, μῆκ. 14.50 μ., πᾶχ. 1 μ. καὶ μέγ. ὕψ. 2 μ. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ ξερολιθιά εἶχε θεμελιωθεῖ ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου τείχους, τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ ὁποῖου σώζεται σὲ ἱκανὸ ὕψος στὸν ἀγρὸ Κ. Ν. Νομικοῦ¹², ἐνῶ μέρος τοῦ δυτικοῦ σκέλους εἶναι ἐπιφανειακῶς ὁρατὸ στὸν ἀγρὸ Ἑμ. Ἰ. Δεσποτίδῃ¹³.

7. ΠΑΕ 1991, 304, πίν. 200α.

8. Τὸ βόρειο ὄριο τοῦ ΒΔ κτιριακοῦ συγκροτήματος: Βλ. ΠΑΕ 1982, πίν. 190, 1983, πίν. 208, 1984, πίν. 193. (Ἡ κατολίσθηση τῶν κρεμάμενων λίθων θὰ συμπαρέσυρε καὶ τοὺς πρόσφατα στερεωθέντες ἀρχαίους τοίχους στὰ χαμηλότερα ἄνδρα.)

9. Ἀριθμ.: Μ99/Επιφ/Παρχ 601, διαστ. ὕψ. 0.11 μ., πλ. 0.155 μ. καὶ πᾶχ. 0.032 μ.

10. Δυτικὸ ὄριο τοῦ ΒΔ κτιριακοῦ συγκροτήματος: ΠΑΕ 1983, πίν. 208-209.

11. Ὁ χωραφότοιχος ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ΒΔ κτιριακοῦ συγκροτήματος καὶ τοῦ τείχους: βλ. ΠΑΕ 1983, πίν. 211.

12. ΠΑΕ 1994, 238, πίν. 139, 1995, 228, εἰκ. 1, καὶ 1996, 290-291, εἰκ. 8.

13. ΠΑΕ 1996, 290-291, εἰκ. 8 (σχέδιο Γ. Ἀντωνίου).

Στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ ἀγροῦ Ἰ. Δεσποτίδη, προκειμένου νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἀρχαίων λειψάνων γιὰ τὴν πρόχειρη κατασκευὴ μικρῆς ἀποθήκης ἐργαλείων, νότια ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακῶς ὁρατὸ τμήμα τοῦ τείχους, καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὴν ξερολιθιά, ὀρίσθηκαν δύο δοκιμαστικὲς τομές (διαστ. 2×0.80 μ.). Ἐπειδὴ ὅμως κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπιφανειακῆς στρώσης (πάχ. $0.10-0.15$ μ.) βρέθηκαν πάμπολλα ὄστρακα ἀγγείων ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὅπως θραύσματα μελαμβάφῶν κανθάρων, μεγαρικῶν σκύφων, ἀμφορέων καὶ ἀποτμήματα εἰδωλίου μὲ προσωπεῖο ἡθοιοῦ¹⁴ (πίν. 1526), διεκόπησαν οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀποθήκης.

ς') Προστατευτικὴ ξερολιθιά (μήκ. 28 μ., πάχ. 1 μ. καὶ ὕψ. 1.50 μ.), προχειροκτισμένη (πίν. 152γ) ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Γυμνασίου.

Μεταφορὰ οἰκοδομικῶν μελῶν

Ἡ ἐν μέρει ἀποκάλυψη κατὰ τὸ 1997¹⁵ οἰκοδομικῶν λειψάνων ΝΑ ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο, ἡ κατάρρευση τοῦ διαχωριστικοῦ χωραφότοιχου τῶν ἀγρῶν Ἰ. Κωθαίου - Κ. Ν. Νομικοῦ¹⁶, καὶ κυρίως ἡ ἀνάγκη διαμόρφωσης τῆς πρόσβασης στὸν «ἀρχαιολογικὸ χῶρο», ἐπέβαλαν τὴ μεταφορὰ ὅλων τῶν κατεργασμένων λίθων καὶ τῶν λιθοπλίνθων ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ μὲ ἔνδειξη προέλευσης, ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἔρευνας στὸ Γυμνάσιο, τὸ 1986¹⁷, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ Γυμνασίου (τομὴ Γ/Ν) καὶ κατὰ μῆκος τοῦ χωραφότοιχου τοῦ ἀγροῦ Μαρίας Ε. Θεολογίτη.

Ἐφέτος μετεφέρθησαν, πάντα χωρὶς ἀνυψωτικὸ μηχανήμα, μόνον μὲ ξυλολοστούς, καὶ πάλιν¹⁸ χάρις στὴν ἐμπειρία τοῦ φύλακα Σ. Γιαννακοῦ καὶ τοῦ ἀρχιεργάτη Γ. Δ. Γαβαλᾶ, στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ ἀγροῦ Μ. Ε. Θεολογίτη, ἀνατολικά τῆς εἰσόδου στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο, ὅλα τὰ οἰκοδομικὰ μέλη ἀπὸ τοὺς χωραφότοιχους ποὺ ἦταν κτισμένοι ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ Γυμνασίου,

14. Ἀριθμ. Μ99/Επιφ/Πει 601, διαστ.: ὕψ. 0.05 μ., πλ. 0.02 μ.

15. ΠΑΕ 1993, πίν. 1156 καὶ ΠΑΕ 1997, 185.

16. Πρόκειται γιὰ τὴν ξερολιθιά (α): βλ. παραπ. σ. 204.

17. ΠΑΕ 1986, 226 κέ., πίν. 92-93.

18. Πρβ. ΠΑΕ 1987, 265.

ἀνατολικοῦ καὶ βορείου, καθὼς καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου, στὸν συμβατικὰ ὀνομαζόμενο χωρὸ τοῦ Θεάτρου¹⁹.

Διάλυση πρόχειρων κατασκευῶν

Ἡ ἀνάγκη διενέργειας ἀνασκαφικῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση τοῦ βορείου ὁρίου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου²⁰ στὸν χωρὸ ἀνατολικά ἀπὸ τὸ σταυλί, ὅπου, τὸ 1987, εἴχαμε κατασκευάσει πρόχειρη καλαμμένα καλύβα²¹ (πίν. 153α), ὑπαγόρευσε τὴ διάλυση τοῦ στεγάστρου καθὼς καὶ τῶν δύο παράλληλων ξηρότοιχων. Ἐφέτος διαλύσαμε καὶ τὴν πρόχειρη ἀποθήκη ἐργαλείων, ποὺ ἦταν σύρριζα στὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς (πίν. 153β).

Κατασκευὴ βοηθητικῶν χώρων

Μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς καλαμοσκεποῦς καλύβας (πίν. 153α) καὶ τὴν ἀχρήστευση τοῦ σταυλιοῦ στὸν χωρὸ τῶν ταφικῶν πυρῶν²², κατασκευάσαμε πρόχειρη, ἐπίσης καλαμμένα καλύβα²³ (πίν. 154α), δύο χαμηλοῦς οἰκίσκους γιὰ τὴν ἀποθήκευση τῶν ἐργαλείων καὶ τῶν εὐπαθῶν ὀργάνων, γραφικῆς ὕλης κλπ. (πίν. 154β), ἀποχωρητήριο (πίν. 155α) καθὼς καὶ «δεξαμενὴ νεροῦ» (πίν. 154α).

Οἱ δύο οἰκίσκοι κτίστηκαν ἐν ξηρῷ, μὲ τοὺς ἀκατέργαστους λίθους ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τοὺς διαλυθέντες χωραφότοιχους, στεγάστηκαν μὲ ξυλοδόκαρα καὶ «ψευτόπλακα» καὶ καλύφθηκαν μὲ στεγανὸ δωματόχωμα. Τοὺς τοίχους,

19. ΠΑΕ 1989, 281 κέ.

20. ΠΑΕ 1996, 298 κέ.

21. Διαστ. 7×2.50 μ.· βλ. ΠΑΕ 1993, πίν. 115γ καὶ ΠΑΕ 1996, εἰκ. 3.

22. Τὸ σταυλί τῶν κατσικιῶν, ὁ μοναδικὸς στεγασμένος χωρὸς στὴν ἄδεντρη Μινῶα, ἔπαψε νὰ χρησιμοποιεῖται τόσο ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη τοῦ χωραφιοῦ ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν ὁμάδα ἐργασίας μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τῶν ταφικῶν πυρῶν, καὶ κυρίως μετὰ ἀπὸ τὴ συντήρηση τοῦ φυσικοῦ βράχου τὸ 1994.

23. Τὰ ὀριά της, βόρειο καὶ νότιο, ἀποτελοῦν οἱ ὑπάρχοντες χωραφότοιχοι στὸν ἀγρὸ Ἰωάννη Κωδαίου. Γιὰ τὴ στήριξη τῆς καλαμμένας στέγης (διαστ. 10×3.50 μ.) χρησιμοποιήθηκαν σωλῆνες «γαλβανιζέ» ὕψ. 1.80 μ.

βόρειο καὶ δυτικό, καὶ τῶν δύο οἰκίσκων²⁴ ἀποτελοῦν οἱ ὑπάρχοντες χωραφότοιχοι, ἐνῶ ὁ νότιος καὶ ὁ ἀνατολικός, θεμελιώθηκαν ἐπάνω στὸν κατωφερὴ γυμνὸ φυσικὸ βράχο. Ὁ ἐπικλινὴς χώρος μεταξὺ τῶν οἰκίσκων, ἐπιχώσθηκε μὲ μπάζα ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους καὶ ἀκατέργαστους λίθους καὶ στρώθηκε μὲ «γαρμπίλι».

Λυόμενο ἀποχωρητήριο, καμωμένο ἀπὸ λαμαρίνες (διαστ. 2×2 μ.), ἐτοποθετήθη σύρριζα στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ οἰκίσκου 1, στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἀγροῦ Κ. Νομικοῦ καὶ ἐκαλύφθη μὲ καλάμια (πίν. 155α). Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ χώρου γιὰ τὴν κατασκευὴ μικροῦ στεγανοῦ βόθρου, βρέθηκε στὴ λεπτὴ ἐπιφανειακὴ στρώση (humus) ἐνσφράγιστη λαβὴ ἀμφορέως²⁵.

Γιὰ τὴν παροχὴ ὕδατος στὸ ἀποχωρητήριο τοποθετήθηκε στὸν κατωφερὴ γυμνὸ βράχο, σύρριζα στὸν ὑπάρχοντα διαχωριστικὸ χωραφότοιχο, ΒΔ τῆς καλύβας, πλαστικὸ «ντεπόζιτο» χωρητικότητος 1.5 τόνων, μέσα σὲ κτιστὴ κατασκευὴ καλυμμένη στὸ ἄνω μέρος μὲ χῶμα (πίν. 154α).

Κατὰ τὸν καθαρισμό, τὴν προσεκτικὴ σάρωση τοῦ ἐπικλινοῦς φυσικοῦ βράχου ΝΑ ἀπὸ τὸν οἰκίσκο 1, γιὰ τὴν τοποθέτηση δύο λίθινων βαθμίδων ἀποκαλύφθηκε πῆλινο ἀγγεῖο τοποθετημένο μέσα σὲ τεχνητὸ λάξευμα²⁶ (πίν. 155β).

Πρόσβαση στὰ μνημεῖα καὶ ἐνημέρωση τοῦ ἐπισκέπτη

Τὰ δύο τελευταῖα χρόνια, ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπισκεπτῶν, πολλῶν ξένων πεζοπόρων καὶ ὀλίγων Ἑλλήνων, πάντα ἐποχουμένων, ἐπέβαλε τὴ δημιουργία διαδρόμων γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀνεσκαμμένων χώρων καὶ τὴν πρόσβαση στὰ κυριότερα μνημεῖα τῆς πόλεως καὶ στὴν ἀκρόπολη.

Τὴν πορεία τῶν ἐπισκεπτῶν στὴν Κάτω πόλη, πρὸς τὰ κυριότερα μνημεῖα (ναός, ταφικὸς περίβολος, ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ, κλπ.), βοηθοῦν σκοινάκια δεμένα σὲ ξύλινα στηρίγματα.

24. Ὁ οἰκίσκος 1 (ἀποθήκη ἐργαλείων) ἔχει διαστ. 4×3.50 μ.· ὁ οἰκίσκος 2 (ἀποθήκη ὀργάνων σχεδίασης, γραφικῆς ὕλης, φωτογραφικῶν μηχανῶν κλπ.), βρίσκεται στὸ χαμηλότερο ἄνδρω καὶ ἔχει διαστ.: 3×3.50 μ.

25. Ἀριθμ.: Μ99/Επιφ/Πα 601.

26. Βλ. Ἔργον 1999, 74, εἰκ. 68 καὶ παρακ. σελ. 218-219.

Γιὰ νὰ προστατευθεῖ ὁ εὐθρυπτος φυσικὸς βράχος, τοποθετήθηκαν δύο φορητὲς ξύλινες κλίμακες²⁷, νότια καὶ βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὴ μνημειακὴ πύλη (πίν. 156α-β).

Ἐπειδὴ στὰ ἀξιοθέατα τῆς πόλεως συγκαταλέγεται τὸ ἀποχωρητήριό τοῦ Γυμνασίου (πίν. 150α-β), μολονότι ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημειοῦ ριζοδομήματος δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, τοποθετήθηκε ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ξύλινη κλίμακα, καὶ στὸν ἄσκαφο χώρῳ κτίστηκαν λίθινες βαθμίδες. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ ἄνδρῳ τοῦ ἄσκαφου τμήματος τοῦ Γυμνασίου εἶναι ὁρατὰ ἡ θύρα καὶ ὁ ἐσωτερικὸς χώρος τοῦ ἀποχωρητηρίου.

Ἡ πορεία στὸ παλαιὸ μονοπάτι γιὰ τὴν ἐπίσκεψη στὴν ἀκρόπολη, τοῦ τείχους τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, τῆς πυλίδας καὶ τῶν πύργων, τοῦ Ἱεροῦ στὴν κορυφῇ²⁸ καὶ τοῦ οἰκισμοῦ στὴν νότια κλιτύ, σηματοδεύεται μὲ βέλη. Ἐφέτος, πραγματοποιήθηκε καὶ ἡ διάνοιξη μονοπατιοῦ μέσα στὰ ἄσκαφα, ἀγκαθερὰ χωράφια, ἀπὸ τὸ ἄνδρῳ τοῦ ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος ἕως τὰ ἀνεσκαμμένα ἄνδρῳ Β καὶ ΒΑ τοῦ ναοῦ στὴν Κάτω πόλη.

Ἐπειδὴ ἡ προγραμματισμένη γιὰ τὴ θερινὴ περίοδο ἔκδοση τοῦ ὁδηγοῦ «Μινώα Ἀμοργοῦ. Ἡ πόλις, ὁ λιμὴν καὶ ἡ μείζων περιφέρεια», δὲν ὀλοκληρώθηκε²⁹, μὲ τὴν πολύτιμη συνεργασία τοῦ ἀρχιτέκτονος Γ. Ἀντωνίου καὶ τοῦ

27. Τίς ξυλουργικὲς ἐργασίες καὶ τὴν τοποθέτησή τους ἀνέλαβε ὁ Εὐάγγ. Μενδρινός. Γιὰ νὰ μὴν παραβλάπτουν τὴν αἰσθητικὴ εἰκόνα τῶν μνημείων ἐβάφησαν στὸ χρῶμα τοῦ φυσικοῦ βράχου. Στὴν κλίμακα νότια ἀπὸ τὴν πύλη οἱ βαθμίδες εἶναι γεμισμένες μὲ ποταμίσις ἄμμο καὶ κοσκινισμένο χῶμα.

28. Γιὰ νὰ προστατευτοῦν ἀπὸ τὰ κατσίκια καὶ τὴν κακοήθεια ὀρισμένων ἐπισκεπτῶν ὁ χώρος τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὸ παρακείμενο σπηλαιῶδες χάσμα εἶναι περιφραγμένα.

29. Στὸν σύντομο ὁδηγό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καθαυτὴ πόλη στὴ νότια κλιτύ τοῦ ὄρους ποὺ δεσπόζει ἐπάνω ἀπὸ τὰ Κατάπολα, τὸν ἀρχαῖο καὶ σημερινὸ λιμένα, καὶ τὸν εὐλίμενο ὄρμος Κατ' Ἀκρωτήρι (ΠΑΕ 1984, 390 σημ. 93, πίν. 203, καὶ 1990, 270 πίν. 175γ, 176), συνεξετάζονται καὶ ἀπεικονίζονται τὰ σωζόμενα ἀρχαῖα, παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ λείψανα στὸν λιμένα καὶ στὴ γύρω περιοχὴ. Ἐπιπλέον, συμπεριλαμβάνονται τὰ λατομεῖα στὰ Μάρμαρα (ΠΑΕ 1990, 270) καὶ τὰ Ἱερὰ στὴ Μείζονα Περιφέρεια, ὅπως τὸ «ἄγροτικό» Ἱερὸ στίς Λεῦκες - Ἀγία Εἰρήνη [Λ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Δωδώνη 9, 1980, 175 κέ., 10, 1981, 491 κέ., 11, 1982, 449 κέ. L. MARANGOU, Découvertes récentes à Amorgos, CL. and G. ROUGEMONT (eds), *Les Cyclades, Matériaux pour une étude de géographie historique* (Dijon 1983) 121 κέ.] καὶ τοῦ Ἑρμοῦ στὴ θέση Ἀγία Μαρίνα (Λ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, ΠΑΕ 1982, 306 σημ. 1-2).

σχεδιαστοῦ Στ. Δασκαλάκη κατασκευάστηκαν³⁰ πέντε ἐνημερωτικὲς πινακίδες, μεγάλου σχήματος (1×0.70 μ.) μὲ τοπογραφικὰ διαγράμματα, παραστατικὰ σχέδια, ἐπεξηγηματικὸ ὑπόμνημα τῶν ἀριθμημένων οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ σύντομα κείμενα σὲ ἑλληνικὴ καὶ ἀγγλικὴ γλῶσσα³¹.

Σὲ ὅλα τὰ ἐπισκέψιμα μνημεῖα τοποθετήθηκαν οἱ ἀριθμοὶ τοῦ σημειώνονται στὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα, χαραγμένοι³² σὲ τοπικοὺς λίθους σύμφωνα μὲ ὑπόδειξη τοῦ Β. Πετράκου.

Οἱ ἐνημερωτικὲς πινακίδες ἀριθμ. 1-4 στερεώθηκαν σὲ κτιστὲς βάσεις σὲ ἐπιλεγμένα σημεῖα³³ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου³⁴ (πίν. 156α-β, 157α), ἐνῶ ἡ

30. Γιὰ τὴ σύνθεση, τὴν ἐκτύπωση, τὴν κατασκευὴ καὶ τὴν ἡλεκτρονικὴ ἀπόδοση τῶν πινακίδων σὲ CD-ROM σημαντικὴ ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ Στ. Δασκαλάκη. Ἐπειδὴ οἱ πινακίδες τοποθετήθηκαν στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο στὸ τέλος Αὐγούστου, ἀπὸ τὸν Ἰούλιο ἐτέθησαν στὴ διάθεση τῶν ἐπισκεπτῶν φωτοαντίγραφα τῶν σχεδίων καὶ τῶν κειμένων.

31. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζω στὴν ἀρχαιολόγο Εὐγενία Γιαννούλη, Δρ. Φιλ. τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge, γιὰ τὴ φροντισμένη μετάφραση στὰ ἀγγλικά.

32. Οἱ ἀριθμοὶ χαραχθήκαν ἀπὸ τὸν φύλακα Γ. Α. Βλαβιανό.

33. Στὴν εἴσοδο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου βρίσκονται οἱ πιν. ἀριθμ. 1 καὶ 3 (πίν. 156α). Στὴν πιν. 1, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐπεξηγηματικὸ ὑπόμνημα τῶν ἀριθμημένων οἰκοδομικῶν λειψάνων στὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα (1-18), ἀναφέρονται ὅλοι οἱ Χρηματοδοτὲς τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν.

Τὴ θέση τῆς πιν. 3 «Ἡ Μινῶα ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. ἕως τὸν 3ο μ.Χ. αἰ.», ὑπαγόρευσε ἡ ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἀναφερόμενα στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο ἐπισκέψιμα οἰκοδομήματα (ἀριθμ. 14-18). Τὸ συνοπτικὸ σημείωμα τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως ἀπὸ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἕως τὴ Ρωμαϊοκρατίαν καὶ τὸ ἐπεξηγηματικὸ ὑπόμνημα συμπληρώνουν παραστατικὰ σχέδια τοῦ ἀποχωρητηρίου τοῦ Γυμνασίου (σχέδιο Μ. Κορρέ) καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς Δεξαμενῆς (ἀξονομετρικὴ τομὴ, σχέδιο Γ. Ἀντωνίου).

34. Νότια ἀπὸ τὴν μνημειακὴ πύλη τοποθετήσαμε τὴν πιν. 2 (πίν. 156β, 157α), ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως ἀπὸ τοὺς πρώιμους Ἱστορικοὺς χρόνους ἕως τὴν Ἑλληνιστικὴν περίοδον, ἀπὸ τὸν 10ο ἕως τὸν 3ο π.Χ. αἰ.. Τὸ ἐπεξηγηματικὸ ὑπόμνημα τῶν ἐπισκεψιμῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων (ἀριθμ. 1-14), συνοδεύεται μὲ παραστατικὰ σχέδια τῆς μνημειακῆς πύλης καὶ τοῦ ναοῦ ὑπὸ Γ. Ἀντωνίου, καθὼς καὶ σχέδιο τοῦ ταφικοῦ περιβόλου μὲ τίς ταφικὰς πυρὲς ὑπὸ Γ. Ἀναστασιάδου. Ἡ πιν. 4, «Ἡ τειχιζομένη ἀκρόπολις», τοποθετήθηκε προσωρινὰ στὴ ΒΑ πυλίδαν τοῦ τείχους. Τὸ σύντομο κείμενον γιὰ τὴν τεχνητὴν ὀχύρωση, τὸ Ἱερὸ καὶ τὸν οἰκισμὸ καθὼς καὶ τὸ ἐπεξηγηματικὸ ὑπόμνημα γιὰ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα (ἀριθμ. 7α-12), τεκμηριώνονται μὲ τὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα καὶ τὰ λεπτομερῆ σχέδια τοῦ Ἀλ. Γούναρη.

πινακίδα ἀριθμ. 5 τοποθετήθηκε στὴν ἀποβάθρα τοῦ λιμένος τῶν Καταπόλων· ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γενικὸ τοπογραφικὸ τῆς πόλεως μὲ τὴν ἀκρόπολη καὶ τὸ τεῖχος, τὸ σύντομο ἐνημερωτικὸ σημείωμα γιὰ τὴν Μινῶα καὶ τὸ παραστατικὸ σχέδιο τῆς πύλης καὶ τοῦ ναοῦ ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Γ. Ἀντωνίου, ἀναγράφονται καὶ τὰ ὀνόματα ὄλων τῶν Φορέων καὶ τῶν φίλων Ἰδιωτῶν ποὺ ἐνίσχυσαν οἰκονομικὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες ἀπὸ τὸ 1981 ἕως τὸ 1999.

Καθαρισμοὶ ἀνεσκαμμένων χώρων καὶ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα

1. Στὸν χώρo τοῦ Ταφικοῦ περιβόλου, ΒΔ ἀπὸ τὸ σταυλί (πιν. 6:7, τετρ. Γ3-Γ4), μὲ τὴ συνεργασία τῆς πτυχιούχου Ἀρχαιολογίας Ε. Γιαννικαπάνη, μετὰ ἀπὸ τὸν προσεκτικὸ καθαρισμὸ τῆς βόρειας παρειᾶς στὸ νότιο ἥμισυ τοῦ τετραγώνου Γ4 (τομὴ Ν1-1998) ἀπὸ τὰ χῶματα ποὺ κύλησαν τὸν χειμῶνα, διεξήχθη περιορισμένης ἐκτάσεως ἀνασκαφικὴ ἔρευνα γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση τοῦ βορείου ὁρίου τοῦ περιβόλου.

Οἱ χρονοβόρες ἐργασίες ἀνασκαφῆς σὲ μπάζα καὶ ἐπιχώσεις τοῦ χωραφιοῦ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας καὶ τὰ ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴ μορφή, τὸν προσορισμὸ καὶ τὴ χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων, παραμένουν ἀναπάντητα.

Ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸ τετρ. Γ4, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Γ. Ἰ. Γαβαλά, προέκυψαν ὀρισμένες πληροφορίες, ὅπως τὸ πλάτος³⁵ τοῦ τοίχου ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1998 σύρριζα στὴ βόρεια παρειὰ τῆς τομῆς Ν1-1998, καθὼς καὶ ὁ τρόπος θεμελίωσής του στὸν ἀνώμαλο φυσικὸ βράχο μὲ τὴ βοήθεια ἐξισωτικοῦ γεμίσματος, ἀποπελεκημάτων καὶ ἀπολεπισμάτων «πασπάρου». Ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης ὁ φυσικὸς βράχος, διαμορφωμένος βαθμιδωτὰ σὲ τρία ἐπίπεδα. Οἱ φυσικὲς κοιλότητες καὶ οἱ ἐγκοπές τοῦ φυσικοῦ βράχου περιεῖχαν χῶματα σκληρὰ καὶ συμπαγή, «στρακωμένα», μὲ λιγοστὰ μικροῦ μεγέθους ὄστρακα κυρίως ἄβαφων ἀγγείων καθὼς καὶ εὐάριθμα ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων³⁶. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ διαπί-

35. 0.50 μ. στὸ ἀνατολικὸ καλύτερα σωζόμενο τμήμα.

36. Στὰ χρονολογήσιμα ὄστρακα συγκαταλέγονται μελαμβαφὴ καὶ ἐρυθροβαφὴ. Τὴν παλαιότερη μαρτυρία ἀποτελεῖ θραῦσμα φολίδας ἀπὸ ἐργαλεῖο ὀψιδιανοῦ ποὺ βρέθηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν φυσικὸ βράχο.

στώση ἀπουσίας διαμορφωμένης ὄψης, «προσώπου», στή θόρεια παρειά τοῦ τοίχου· σύμφωνα μέ τήν ἀλληλουχία τῶν στρώσεων φαίνεται πὺς εἶναι κτισμένος μέσα στίς στρώσεις ἀπολεπισμάτων καί ἀποπελεκημάτων τοῦ φυσικοῦ βράχου, τοῦ πασπάρου. Προβληματική παραμένει ἀκόμη ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση αὐτοῦ τοῦ ἐπιμήκου (ὁρατὸ μῆκ. 2.18 μ.) στενοῦ τοίχου (πλ. 0.50 μ.), ἐνῶ ἄγνωστη εἶναι καί ἡ σχέση του μέ τοὺς παρακειμένους τάφους, ὅπως μέ τὴν πυρὰ 97/3³⁷, καί τὰ κτιριακὰ κατάλοιπα (εἰκ. 1).

Μολονότι στὴν παρούσα φάση τῆς ἔρευνας δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ συναγωγή συμπερασμάτων, θεμιτὴ εἶναι ἡ ὑπόθεση ὅτι ἐνδεχομένως πρόκειται γιὰ πρῶχειρο τοιχάριο ἀναλημματικοῦ χαρακτήρα, στὸν ἐπικλινὴ χῶρο τοῦ ταφικοῦ περιβάλλου.

Στὴν ἐπίλυση τῶν προαναφερθέντων προβλημάτων ἐλάχιστα συμβάλλει ἡ μαρτυρία τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἀπὸ τίς διερευνητικὲς τομέες: Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ στρώση τῶν πεσμένων λίθων³⁸, κυρίως κεραμικὴ καί μερικὰ ἀποτμήματα μαρμάρινων γλυπτῶν³⁹, ἀνάγονται στοὺς ρωμαϊκοὺς καί ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Μόνον στίς κατώτερες, μικροῦ πάχους (0.15 μ. περίπου), ἀδιατάρακτες στρώσεις βρέθηκαν ἀνάμεικτα μέ ἀποπελεκήματα καί ἀπολεπίσματα «πασπάρου», ἐκτὸς ἀπὸ θραύσματα ἄβαφων, χονδροειδῶν σκευῶν, καί λιγιστὰ ὄστρακα γραπτῶν ἀγγείων πρωτογεωμετρικῶν⁴⁰ καί γεωμετρικῶν⁴¹ χρόνων (πίν. 1576-γ), κομμάτια ἀγγείων μέ μελανὸ γάνωμα ἑλληνιστικῆς περιόδου, καθὼς καί λιγιστὰ τρίμματα ξυλανθράκων καί ὀστέων. Ἡ σύσταση καί ἡ ὕψη αὐτῶν τῶν στρώσεων, εὐρύτατα γνωστὴ στὴ στρωματογραφία τῆς Μινώας, σύμφωνα μέ ὅλες τίς ἐνδείξεις, ἀνάγεται στὴ φάση τῶν ἐκτεταμένων οἰκοδομικῶν ἀλλαγῶν καί τῆς ἀναδιαμόρφωσης τοῦ οἰκιστικοῦ ἵστοῦ τῆς πόλεως κατὰ τὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο καί τοὺς πρώιμους ρωμαϊκοὺς χρόνους.

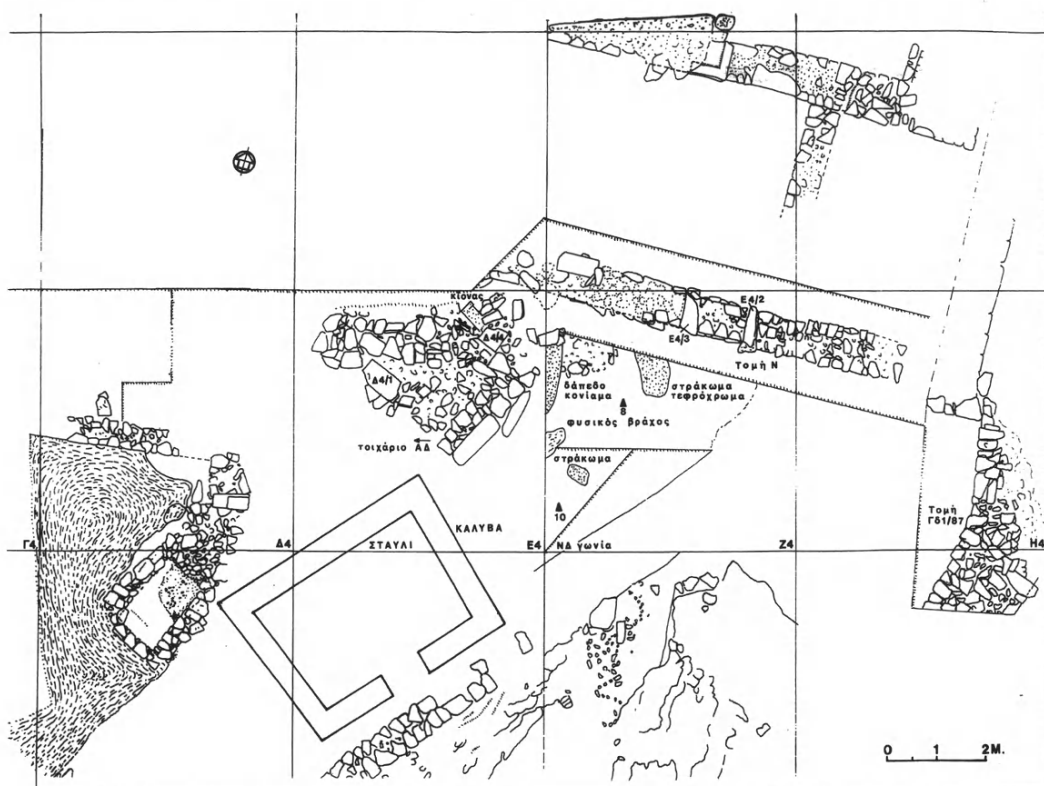
37. ΠΑΕ 1997, 188-189, πίν. 106-108.

38. Ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν πεσμένων λίθων στὸ Α πέρας τοῦ τοίχου χρονολογεῖ τὴν πτώση τους πιθανότατα στοὺς ὕστερους ἑλληνιστικοὺς ἢ τοὺς πρώιμους ρωμαϊκοὺς χρόνους.

39. Ἀριθμ.: M99/Αγ 151 καί M99/Αγ 152.

40. Ἀριθμ.: M99/Πγ 152, α-6.

41. Ἀριθμ.: M99/Πγ 151.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ ΒΑ τμήματος τοῦ ταφικοῦ περιβόλου – ὀριζόντια στρωματογραφία (σγ. Ἰ. Διαμαντοπούλου 1999).

2. Οἱ ἔρευνες στὰ τετρ. Δ4, Ε4, Ε5 (πιν. 6:7), μεταξύ τοῦ Ν τοίχου τῆς Δεξαμενῆς καὶ ΒΑ τοῦ σταυλιοῦ, ἀπέβλεψαν κυρίως στὴν ἀναζήτηση τοῦ βορειοανατολικοῦ ὁρίου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου· πραγματοποιήθηκαν μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν φοιτητῶν Κ. Ρούγγου καὶ Β. Φερεντίνου. Πολύτιμη ἦταν καὶ ἡ συμβολὴ τῆς ἐπιστημονικῆς συνεργάτιδος Βασ. Παππᾶ, Λέκτορος τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κατὰ τὴν ἐφετινὴ, ὀλιγοήμερη παρουσία της στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς.

Καὶ ἐδῶ, κυρίως στὸ τετρ. Ε5, οἱ χρονοβόρες ἐργασίες ἀπομάκρυνσης τῶν λίθων, τῶν μπάζων καὶ τῶν ὑψηλῶν ἐπιχώσεων τοῦ χωραφιοῦ (μέγ. ὕψ. 2.67 μ.) στὸ ἄνδρo τῆς καλύβας (διαστ.: 9.50×2.50 μ., πάχ. ἐπιχώσεων: 1.05-

1.67 μ.), δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας σὲ ἔκταση καὶ σὲ βάθος.

Ἀπὸ τὴ διαστρωμάτωση, ὥστόσο, τῶν πολυάριθμων κινητῶν εὐρημάτων διαφόρων ἐποχῶν⁴² καὶ τὴν ἀλληλουχία τῶν στρώσεων προέκυψαν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὰ ἐπίπεδα ζωῆς, χρήσεων καὶ ὀριστικῆς ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου. Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ εἶναι ἡ διαπίστωση, ὅτι τὸ τμήμα τοῦ τοίχου ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1987 στὴν τομὴ Γ/δ 1⁴³ καὶ εἶχε σχεδιαστεῖ τὸ 1994⁴⁴ ὡς μέρος τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου ποὺ περικλείει τὸν χῶρο τῶν τάφων, τῶν νεκρικῶν πυρῶν⁴⁵, συνεχίζεται πρὸς τὰ ΒΔ, στὸ τετρ. Ε 4 (ὄρατὸ μῆκ. 7.50 μ., πᾶχ. 0.85 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 0.10-0.30 μ.) καὶ ἀσφαλῶς ἀποτελεῖ ὄριο τοῦ ταφικοῦ περιβόλου. Ὁ τοῖχος ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἐφέτος εἶναι θεμελιωμένος ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο, ἀκολουθεῖ τὴ φυσικὴ, ἐλαφρὰ κατωφερὴ κλίση του, καὶ σώζει τουλάχιστον πέντε σειρὲς λίθων μεσαίου καὶ μικροῦ μεγέθους, σχίστη καὶ δολομίτη (πίν. 158α). Ἡ βόρεια ὄψη τοῦ τοίχου εἶναι φροντισμένης τοιχοδομίας· στὴ νότια παρειὰ προεξέχουν κατειργασμένοι λίθοι καὶ σχηματίζουν «πατούρα» (πᾶχ. 0.08-0.10 μ.). Προβληματικὴ ὅμως πρὸς τὸ παρὸν εἶναι ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση τοῦ σωζόμενου στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου ἀνοίγματος - θύρας (πίν. 158β, 159α), πλ. 0.95 μ. στὴ νότια ὄψη καὶ 1.07 μ. στὴ βόρεια, ἐπιμελημένης τοιχοποιίας (σύγχρονη μὲ τὸν τοῖχο ἢ νεώτερη μετασκευή;).

Παρὰ τίς ἐμφανεῖς, ἀλλεπάλληλες ἀρχαῖες καὶ νεώτερες ἐπεμβάσεις στὸν χῶρο, ἐνδιαφέρουσα εἰκόνα παρουσιάζει κατὰ τόπους ἡ ὀριζόντια στρωματο-

42. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τίς ἐπιχώσεις τοῦ χωραφιοῦ στὸν χῶρο Α καὶ ΝΑ ἀπὸ τὸ Σταυλὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς ἕως καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους. Ἡ ἀνεύρεση δύο νομισμάτων τοῦ ἔτους 1872 πιθανῶς ἐπιβεβαιώνει τὴν πληροφῶριαν τοῦ γηραιοῦ Ἰ. Ἐ. Δεσποτιδῆ, πῶς, «κοντὰ στὰ Παλάτια τοῦ Μίνωα, ἐδῶ ποὺ εἶναι τώρα (1982) τὸ σταυλάκι, ἦταν μιά μικρὴ κατοικία ποὺ ἤπесе, πρὶν ν(ά) ἀρχίσουν νὰ ψάχνουν οἱ Γάλλοι (1888) γιὰ τοὺς θησαυροὺς».

43. ΠΑΕ 1987, 261, πίν. 184α.

44. Τὸ 1994, κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου ἀνατολικά ἀπὸ τὸ σταυλί, σύρριζα στὴν καλύβα (πιν. 6:7, τετρ. Ζ 4), ἀποκαλύφθηκε ἡ πρὸς τὰ ΒΔ συνέχεια τοῦ τοίχου· καταχώσθηκε προσωρινά, γιατί ἦταν ὁ μοναδικὸς «δρόμος» πρόσβασης στὴν ἀκρόπολη.

45. ΠΑΕ 1995, 233, εἰκ. 4 (ὄρατὲς διαστ.: μῆκ. 2.50 μ. καὶ πᾶχ. 0.85 μ.).

γραφία, κυρίως ἡ στρώση (5) σὲ βάθος 1.90 μ., ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ κατεργασμένους λίθους, οἰκοδομικὰ μέλη καὶ θραῦσμα ἀρράβδωτου κίονος⁴⁶ (πίν. 159β, εἰκ. 1). Ἀδιατάρακτη, τουλάχιστον ἐν μέρει, φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ κατώτερη στρώση (7), κατὰ μῆκος τῆς νότιας παρειᾶς τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου: συνίσταται ἀπὸ καστανέρυθρα χρώματα ἀνάμεικτα μὲ ἀποπελεκήματα πασπάρου καὶ θραύσματα ἄβαφων καὶ γραπτῶν ἀγγείων ὑποπρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν χρόνων· μεταξὺ τῶν γραπτῶν ἀγγείων συγκαταλέγονται σκύφοι διακοσμημένοι μὲ ὁμόκεντρος κύκλους⁴⁷ (πίν. 160α), λαβὲς καὶ θραύσματα ἀμφορέων⁴⁸ (πίν. 160β), κρατήρων⁴⁹ (πίν. 160γ-δ), ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα συναντῶνται μὲ θραύσματα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἴδια στρώση ἀλλὰ σὲ διαφορετικὰ σημεῖα.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀνεύρεση σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν φυσικὸ βράχο, σὲ μικρὴ ἀπόσταση (0.12 μ.) ἀπὸ τὴ Ν παρειὰ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ περιβόλου, ἀνάμεσα σὲ μικροὺς λίθους (πίν. 161α), σιδερένιας διαβεβρωμένης, φυλλόσχημης αἰχμῆς δόρατος⁵⁰ (πίν. 160ε), γεωμετρικῶν χρόνων. Μολονότι δὲν βρέθηκαν (ἀκόμη;) λείψανα τάφου, ὅσα ἦ ξυλάνθρακες, τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς τὸ σιδερένιο ἀμυντικὸ ὄπλο προέρχεται ἀπὸ καύση πολεμιστῆ⁵¹.

Ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἀστρωματογράφητα κινητὰ εὐρήματα διαφόρων ἐποχῶν ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τίς ἀνώτερες διαταραγμένες στρώσεις, ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται θραῦσμα πήλινου βωμίσκου⁵² ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 160ς'). Ἐξαιρετικὰ ὅμως σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη στρώσης σκληρῶν, συμπαγῶν, «στρακωμένων» καὶ καμένων τεφρόχρωμων χρωμάτων διαστ. 0.80×0.90 μ. (εἰκ. 1), στὸ τετρ. Ε4, ἀνατολικά ἀπὸ τὸ σταυλί, κάτω ἀπὸ τὸ «μπάζωμα»

46. Βρίσκεται στὸ τετρ. Δ4, καὶ σώζει εὐδιάκριτα τὰ λείψανα κατεργασίας μὲ χονδρὸ βελόνι· (ὁρατὲς διαστ.: ὕψ. 0.56 μ., πᾶχ. 0.27 μ.).

47. Ἀριθμ.: M99/Πγ 1, α-β καὶ M99/Πγ 7.

48. Ἀριθμ.: M99/Πγ 27 (λαβὴ) καὶ M99/Πγ 5, α-ιδ' (ἀμφορεὺς).

49. Ἀριθμ.: M99/Πγ 25, M99/Πγ 33, α-β καὶ M99/Πγ 24 καὶ 26.

50. Ἀριθμ.: M99/Μσ 2, διαστ.: σωζ. μῆκ. 0.107 μ., πλ. 0.145 μ. καὶ πᾶχ. 0.01 μ.

51. Σχετικὰ βλ. A. BRAUNING; Untersuchungen zur Darstellung und Ausstattung des Kriegers im Grabbrauch Griechenlands zwischen dem 10. und 8. Jht. v. Chr., *Internationale Archaeologie* 15, 1995, 26 xé.

52. Ἀριθμ.: M99/Πει 1, διαστ.: μέγ. σωζ. ὕψ. 0.065 μ.

τῆς καλύδας, ΝΔ ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ περιβόλου, σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τις ταφικὲς πυρές. Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ διερεύνηση διεπιστώθη ὅτι ἡ στρώση αὐτὴ περιεῖχε λιγοστὰ τρίμματα ξυλανθράκων καὶ ὀλίγα ὅστα ζώων, καθὼς καὶ ἀρκετὰ θραύσματα ἀγγείων καὶ λύχνων χρονολογούμενα ἀπὸ τοὺς γεωμετρικούς⁵³ (πίν. 160ζ) ἕως καὶ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους⁵⁴ (πίν. 160η). Ἡ ἔρμηνεία αὐτῆς τῆς στρώσης, δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἐφικτή, μολονότι ἡ διαστρωμάτωση τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ ἡ θέση της, πλησίον τῆς θύρας τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου, ἐπιτρέπουν τὴ διατύπωση διαφόρων ὑποθέσεων, περὶ ἐναγισμῶν, συνέχισης ἢ ἀναβίωσης τῆς λατρείας στὸν χώρου τῶν τάφων τῶν προγόνων.

Ἐπιφανειακὰ καθαρίστηκαν ἐφέτος ὁ νότιος τοῖχος τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς, ὁρατὸς σὲ μῆκ. 3.10 μ. καὶ πᾶχ. 0.86-0.90 μ. (πίν. 161β) καθὼς καὶ ὁ χώρος Β ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ταφικοῦ περιβόλου. Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ ἀποκαλύφθηκε δρόμος πλάτους 4.20 μ., νότια ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τῆς δεξαμενῆς (πίν. 162α), συγκεντρώθηκαν κινητὰ εὐρήματα χρονολογούμενα ἀπὸ τοὺς πρώιμους γεωμετρικούς⁵⁵ χρόνους (πίν. 162β), ἕως καὶ τὴν ἑλληνιστικὴν⁵⁶ περίοδο (πίν. 162γ-δ), καὶ προέκυψαν νέες, σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ χώρου Β ἀπὸ τὸν ταφικὸ περίβολο καὶ Δ ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Γυμνασίου. Σύμφωνα μὲ τις παρατηρήσεις τοῦ ἀρχιτέκτονος Γ. Ἀντωνίου, ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ὁ χώρος πρόσθασης στὸ Γυμνάσιο, ἐνδεχομένως ἡ θέση τοῦ Προπύλου (εἰκ. 2).

3. Στὴν Κάτω πόλη, ἐκτὸς τοῦ τείχους, νοτιοανατολικά ἀπὸ τὴ μαρμαρινὴ πύλη καὶ νοτιοδυτικά ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο, ἐντοπίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ μὲ βεβαιότητα καὶ ἡ θέση τοῦ νεκροταφείου τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Μινώας κατὰ τοὺς πρώιμους ἱστορικούς χρόνους. Ἡ τυχαία⁵⁷ ἀνεύρεση τάφου στὸν ἀγρὸ τοῦ Ἰωάννη Κωδαίου ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν πληροφοριῶν τοῦ ἰδιοκτήτου τοῦ χωραφιοῦ «περὶ ἀνευρέσεως ἀνθρωπίνων ὁστῶν κατὰ τὴν ἄροση».

53. Ἀριθμ.: M99/Πγ 35.

54. Ἀριθμ.: M99/Πλ 5-6.

55. Ἀριθμ.: M99/Πγ 101.

56. Ἀριθμ.: M99/Πμ6 101, α-δ, καὶ M99/Πλ 101.

57. Βλ. παραπ. σ. 208, σημ. 26.

Μέσα σὲ ἐγκοπὴ, λαξευμένη στὸν ἐπικλινὴ φυσικὸ βράχο (πίν. 1556) ἦταν ἐπιμελῶς τοποθετημένο πῆλινο, ἄβαφο ἄγγειο⁵⁸ (πίν. 163α) μὲ τὰ μισοκαμένα ὅστὰ τῆς νεκρῆς, ὅπως ὑποδηλώνει τὸ πῆλινο σφονδύλι⁵⁹, τὸ ὁποῖο βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ ὀστεοδόχο ἄγγειο. Στὴν παρουσία τοῦ σφονδυλίου στηρίζονται ὅχι μόνον ἡ ταύτιση τοῦ φύλου τῆς νεκρῆς ἀλλὰ καὶ ἡ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησις τοῦ τάφου στοὺς ὑποπρωτογεωμετρικοὺς χρόνους⁶⁰.

4. Χῶρος «Θεάτρου»

Ἐπειδὴ ἡ συντήρηση τῶν πρὸ δεκαετίας καθαρισθέντων κτιριακῶν λειψάνων στὴν κατωφερὴ ΝΑ κλιτύ, Β ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα τοῦ Γυμνασίου, στὸν συμβατικὰ ὀνομασθέντα χῶρο τοῦ Θεάτρου⁶¹ καὶ στοῦ «Σαραπίειον»⁶², ἕως τὸ 1999 περιορίστηκε ἀναγκαστικά – λόγω ἐλλείψεως οἰκονομικῶν πόρων καὶ τεχνικοῦ προσωπικοῦ – στὴ στερέωσις καὶ ἀνάταξη τῶν ἐτοιμόρροπων τοίχων⁶³ καὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος τοῦ «Σαραπίειου»⁶⁴. γι' αὐτὸ καὶ οἱ μάρτυρες μεταξὺ τῶν τετραγώνων εἶχαν σχεδὸν διαλυθεῖ, ἡ δυτικὴ παρεῖα τῆς διερευνητικῆς τομῆς εἶχε καταπέσει, ἡ στρώσις τῶν κατὰ χώραν λίθων καὶ οἰκοδομικῶν μελῶν καὶ ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τῶν τοίχων εἶχαν καλυφθεῖ μὲ τὰ χρώματα ποὺ κύλησαν ἀπὸ τὸ ἀνώτερο ἄνδηρο (πίν. 164α-β).

58. Σημειωτέον ὅτι δὲν ἔχουν ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ ἡ συντήρησις τοῦ ὀστεοδόχου ἄγγειου καὶ τῶν κτερισμάτων, τῶν ὀστράκων ἀπὸ δύο, ἐπίσης ἄβαφα ἄγγεῖα, τῶν ὑπολειμμάτων χάλκινου κοσμήματος (;) καθὼς καὶ ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἐξέτασις τῶν σκελετικῶν καταλοίπων.

59. Σχετικὰ βλ. A. STROEMBERG, *Male or Female. A methodological study of grave gifts as sex-indicators in Iron Age burials from Athens*, SIMA-Pocket Book 105 (1993).

60. Τὸ σφονδύλι χρονολογεῖται στὸν 9ο π.Χ. αἰ. βάσει τῶν πλησιέστερων τυπολογικῶν παραλλήλων ἀπὸ τὸ Λευκαντί: M. R. POPHAM, L. H. SACKETT, P. G. THEMELIS (ἐπιμ. ἐκδ.), *Lefkandi I, The Iron Age Settlement. The Cemeteries*, BSA Suppl. 11, 1980, 83.

61. ΠΑΕ 1988, 174-175, πίν. 124α καὶ 125.

62. ΠΑΕ 1989, 281 κέ., 1990, 250-257, πίν. 161-164, 1991, 301-304, πίν. 198-199.

63. ΠΑΕ 1995, 226 σημ. 4-5, πίν. 103β, 104α.

64. ΠΑΕ 1996, 279.

Ἐφέτος πραγματοποιήθηκαν ἐκτεταμένοι ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί⁶⁵, ἀπὸ τῇ ΒΑ γωνία τοῦ Γυμνασίου ἕως καὶ βορείως τοῦ Β τοίχου τοῦ «Θεάτρου» (πίν. 165α-β), καθὼς καὶ περιορισμένης ἐκτάσεως ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἐργασίες ἀπαραίτητες ὄχι μόνον γιὰ τὴν προστασία τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση.

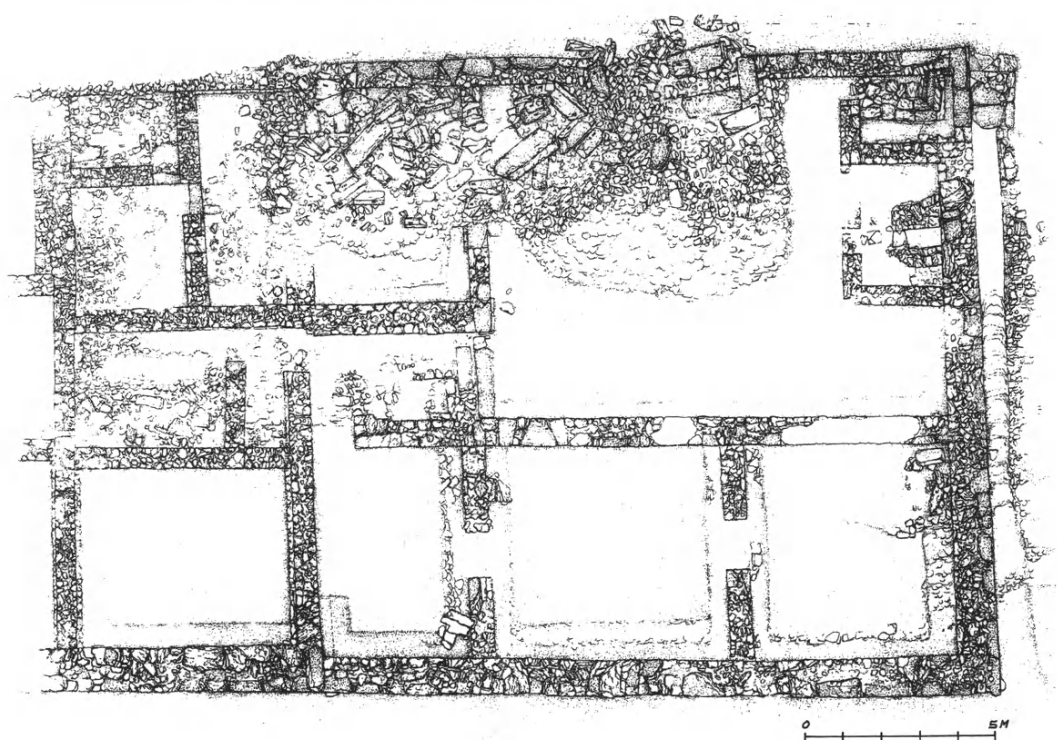
Οἱ ἐπίπονες, δαπανηρὲς καὶ χρονοβόρες ἐργασίες καθαρισμοῦ καθὼς καὶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔγιναν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη καὶ μὲ τὴ σκληρὴ δουλειὰ τοῦ ἀρχιφύλακα Σίμου Γιαννακοῦ, μὲ ἐλάχιστους ἐργάτες, μὲ τὴν πολύτιμη συνεργασία τῆς ὑποφ. διδάκτορος Β. Δημητρίου καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν πτυχιούχων Ἀρχαιολογίας Ἀ. Πανάτση, Λ. Κουτουσάκη καὶ Μ. Τσίχλη καθὼς καὶ τῶν φοιτητῶν Γ. Σταμάτη, Μ. Δεσποτίδη⁶⁶, Ε. Φλέγγα, Π. Παναγάκου, Θ. Στεργίου καὶ Γ. Πανουσόπουλου.

Τὰ νεοαποκαλυφθέντα οἰκοδομικὰ λείψανα, ὄχι μόνον ἄλλαξαν ριζικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου στὴ ΝΑ κλιτὺ τοῦ λόφου (πίν. 176β), ἀλλὰ προσέθεσαν καὶ νέες πληροφορίες γιὰ τὸν οἰκοδομικὸ ἰστὸ τῆς πόλεως τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, καὶ ὁδήγησαν στὴν ἐπανεξέταση τῶν ἕως τώρα ὑποθέσεων. Πρὸς τὸ παρὸν ὅμως, ἐφόσον ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν ὀλοκληρώθηκε σὲ κανέναν ἀπολύτως ἀπὸ τοὺς χώρους — μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σημασία τοῦ ὅρου — (εἰκ. 3), καὶ οἱ ἐργασίες οὐσιαστικὰ περιορίστηκαν στὴν προσεκτικὴ, ὅσον ἦταν δυνατόν κατὰ στρώσεις, ἀπομάκρυνση λίθων κυλισμένων ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα ἄνδρα, ἀφαίρεση ἐπιχώσεων (πίν. 166α) καὶ χαλαρῶν χωμάτων τοῦ ἕως πρόσφατα καλλιεργούμενου ἀγροῦ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συναχθοῦν συμπεράσματα ἔστω καὶ προσωρινοῦ χαρακτήρα.

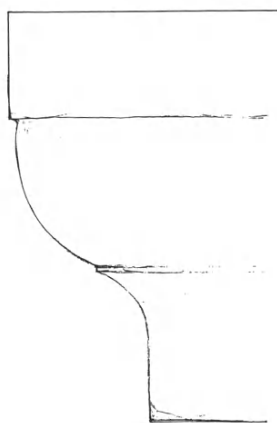
Μολονότι τὰ ὅρια τῶν περισσοτέρων χώρων τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος διαγράφονται εὐκρινῶς καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα ἔχουν ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ στρώσεις πεσμένων, εὐμεγέθων λίθων (πίν. 166β), μεταξὺ τῶν ὁποίων εὐάριθμα οἰκοδομικὰ μέλη, κατώφλια (πίν. 166α), ἐπιστύλια, ἓνα κιονόκρανο (πίν. 167α,

65. Οἱ διαστάσεις τοῦ χώρου ποὺ ἐργαστήκαμε εἶναι περίπου μέγ. μῆκ. 60 μ. καὶ μέγ. πλ. 20 μ. Γιὰ τὶς ἐνδείξεις στὸ Ἡμερολόγιο καὶ στὰ κινητὰ εὐρήματα χρησιμοποιοῦμε ἀκόμη τὶς παλαιὲς πινακίδες τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδίου 1:1, 1:2, 2:1 καὶ 2:2 καὶ τὰ τετράγωνα τοῦ καννάβου τοῦ 1989.

66. Ὁ Ἀμοργῖνος Μ. Ἀ. Δεσποτίδης, σήμερα φοιτητῆς στὸ Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, συμμετέχει στὴν ἀνασκαφὴ ὡς ἐργάτης ἀπὸ τὰ μαθητικά του χρόνια.

Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος στὴ ΝΑ κλιτύ (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

Εἰκ. 4. Τὸ δωρικὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὴν «οἰκία τῆς Ἰθυοδίκης» (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

εἰκ. 4), βαθμίδες μνημειακῆς μαρμάρινης κλίμακος (πίν. 1676), καθὼς καὶ τοῖχοι ἱκανοῦ ὕψους (μέγ. σωζ. 2.60 μ.) (εἰκ. 5-6, πίν. 1666, 168α), ἀσαφῆ παραμένουν ἀκόμα τόσοι ἡ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, ὅσον καὶ οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις καὶ ὁ ἀκριβὲς προορισμὸς τῶν κτισμάτων.

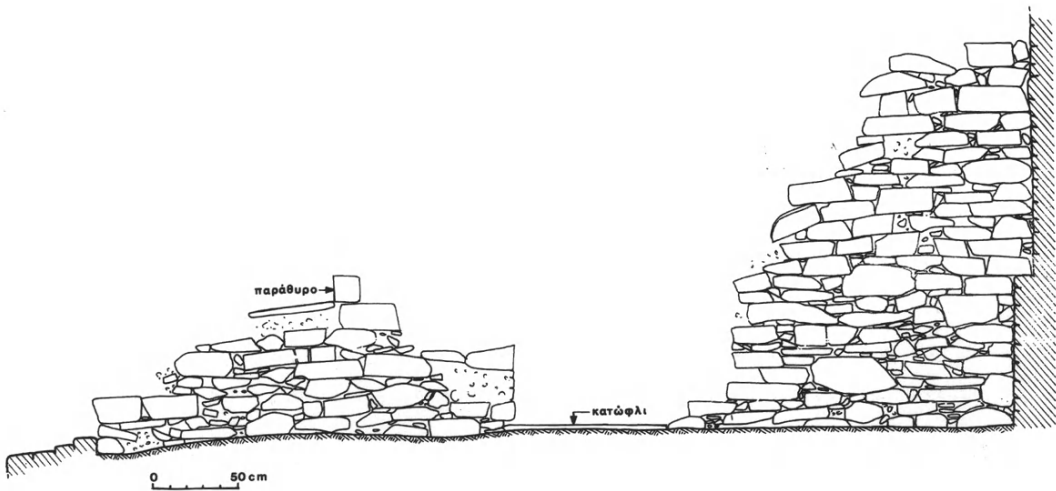
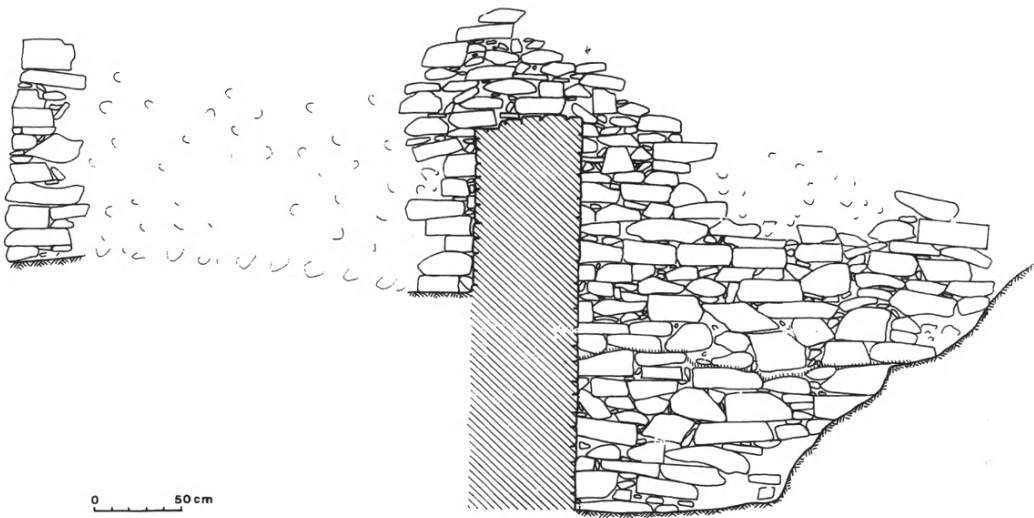
Ἀπὸ τὰ ἔως τώρα ὁμως οἰκοδομικὰ στοιχεῖα, συνάγεται ὅτι πρόκειται γιὰ δύο μνημειακὰ οἰκοδομήματα, κτισμένα βαθμιδωτὰ στὴν κατωφερὴ κλιτὺ τοῦ λόφου (εἰκ. 7). Ἡ διαφορετικὴ τοιχοποιία πιστοποιεῖ τουλάχιστον δύο οἰκοδομικὲς φάσεις. Σὲ παλαιότερη φάση, προφανῶς ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἀνῆλθον οἱ φροντισμένης τοιχοδομίας, μνημειακοὶ ἐξωτερικοὶ πλευρικοὶ τοῖχοι (Δ καὶ Β) (εἰκ. 8, πίν. 1656 καὶ πίν. 1686), καθὼς καὶ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς (εἰκ. 9). Σὲ νεώτερη οἰκοδομικὴ φάση ἀνάγονται οἱ ἀνακατασκευεὺς⁶⁷ μὲ χρήση παλαιότερου οἰκοδομικοῦ ὕλικου (εἰκ. 5-7, 9, πίν. 1666) καὶ ἡ ἀναδιάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, ἐμφανὲς ὅχι μόνον στίς μετασκευεὺς ἀλλὰ καὶ στίς προσθῆκες ὀρισμένων τοίχων (πίν. 168α). Γιὰ τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησι τῆς νεώτερης οἰκοδομικῆς φάσης τῶν μετασκευῶν σημαντικὸ ἔρεισμα ἀποτελεῖ ἡ ἀνεύρεση ἐπιγραφῆς ἐντοιχισμένης στὴν ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ βόρειου μνημειακοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος (πίν. 169α). Ἡ ἐκ τριῶν στίχων ἐπιγραφὴ⁶⁸ (πίν. 1696):

ΟΡΟΣ
ΟΙΚΙΗΣ
ΙΟΥΔΙΚΗΣ

(ὕψ. γραμμάτων 0.03 μ.), εἶναι ἐπιμελῶς χαραγμένη σὲ λίθο διαστάσεων 0.40×0.15 μ. Ἡ χρονολόγησι τῆς ἐπιγραφῆς στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους

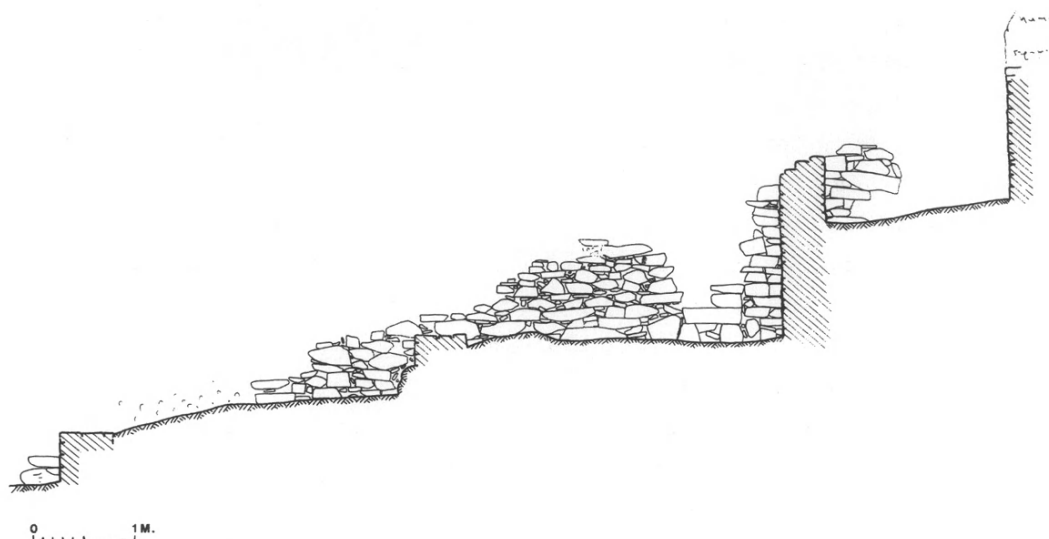
67. Παρόμοιες παρεμβάσεις, κατασκευεὺς ἢ ἐπισκευεὺς μὲ χρῆσι παλαιότερου ὕλικου διεπιστώθησαν καὶ σὲ ἄλλους χώρους, στὸν τομέα τοῦ ναοῦ καὶ κυρίως Α τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ Γυμνασίου.

68. Ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωσι τοῦ ὀνόματος ΙΟΥΔΙΚΗ ὀφείλεται στὸν φίλο Χαράλαμπο Κριτζᾶ, Διευθυντὴ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου (Στὸ Ἔργον 1999, 75 εἰκ. 70, ἐσφαλμένα ἀναγράφεται ΙΟΥΔΙΚΗ).

Εἰκ. 5-6. Ὁψεις τῶν ἀποκαλυφθέντων τοίχων τῆς «οἰκίας Ἰθυδίκης» (σχ. Ἰ. Διαμαντόπουλου).

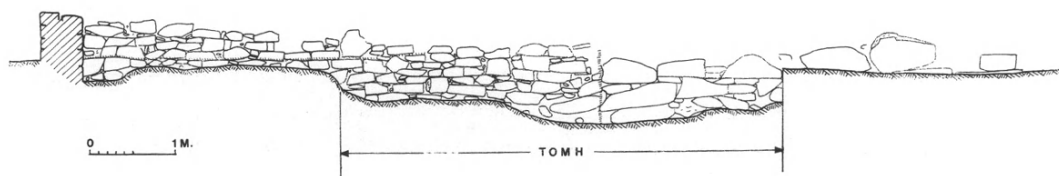

Εἰκ. 7. Βόρεια ὄψη τοῦ τοίχου 4 τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος στή ΝΑ κλιτύ
(σχ. Ἰ. Διαμαντόπουλου).

Εἰκ. 8. Δυτική ὄψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος στή ΝΑ κλιτύ
(σχ. Ἰ. Διαμαντόπουλου).

Εἰκ. 9. Ἀνατολική ὄψη τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος στή ΝΑ κλιτύ
(σχ. Ἰ. Διαμαντόπουλου).

(3ος-2ος π.Χ. αἰ.), ἀποτελεῖ τὸν μοναδικό⁶⁹ terminus post quem γιὰ τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολογικὴ ἔνταξη καὶ τῶν ἄλλων παρόμοιας τοιχοδομίας κατασκευῶν⁷⁰.

Ἡ ἀναδιάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῶν κτιρίων ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἄσχετη καὶ μὲ τὴν ἀλλαγὴ χρήσης. Τὰ στοιχεῖα ὅμως ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴν διάγνωση τοῦ προορισμοῦ, τῆς λειτουργίας καὶ τῶν δύο κτιρίων τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος κατὰ τὴν παλαιότερη φάση εἶναι ἀκόμη ἀνεπαρκή. Ἡ ὑποθετικὴ ταύτιση τῆς παλαιότερης μορφῆς τοῦ βορείου κτιρίου μὲ τὸ ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένο Σαραπεῖο⁷¹ τῆς Μινώας, μολονότι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ, δὲν ὑποστηρίζεται ἀπὸ νέα στοιχεῖα, ἀφοῦ δὲν προχωρήσαμε σὲ περαιτέρω ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Καὶ ἐδῶ ὅμως εἴχαμε διαπιστώσει ἐπεμβάσεις μεταγενέστερες τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων καθὼς καὶ σοβαρὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀλλαγὴ χρήσης⁷² τοῦ χώρου.

Μολονότι ἡ ἔρευνα εὐρίσκεται ἐν ἐξελίξει, ἡ διάρθρωση τῶν ἕως σήμερα ἀποκαλυφθέντων χώρων τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος, ὅπως ἀποδίδεται ἐναργέστατα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τοῦ Γ. Ἀντωνίου (εἰκ. 3), ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση περὶ πολυτελῶν οἰκιῶν καὶ ὅχι περὶ δημοσίων οἰκοδομημάτων, ὅπως εἴχαμε ὑποθέσει παλαιότερα λόγῳ τῆς γειτνίασεως μὲ τὸ Γυμνάσιο, τῶν

69. Τὰ ἕως τώρα λιγιστὰ κινητὰ εὐρήματα ποὺ συγκεντρώθηκαν κατὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ τοίχου μὲ τὴν ἐπιγραφή τῆς Ἰθυδίκης, δὲν παρέχουν πληροφορίες οὔτε κὰν γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ τελευταίου ἐπιπέδου ζωῆς στὸν χώρο: ἀνήκουν σὲ διάφορες ἐποχές, ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς ἕως καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, καὶ πιθανότατα ἔχουν κυλήσει ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα ἄνδρα.

70. Ὁ τοῖχος, στὸν ὁποῖον θρίσκεται ἡ ἐπιγραφή τοῦ ὅρου τῆς οἰκίας τῆς Ἰθυδίκης, εἶναι κτισμένος μὲ ἐπιμελῶς πελεκημένους λίθους μεσαίου μεγέθους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους μικρότεροι πλακοειδεῖς λίθοι (δύσματα) καὶ χῶμα. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο εἶναι κτισμένοι καὶ οἱ ἄλλοι διαχωριστικοὶ τοῖχοι τοῦ νοτίου κτιριακοῦ συγκροτήματος.

Ἐπειδὴ δὲν ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη ὅλων τῶν χώρων, δὲν ἔχει γίνεи ἀκόμη ἡ ὀριστικὴ ἀρίθμηση χώρων, τοίχων, δαπέδων, κλπ.· γι' αὐτὸ ἀναφέρονται συμβατικά ὅπως στὸ Ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς: «Βόρειο συγκρότημα» («Σαραπεῖον» - «συγκρότημα οἰκίας Ἰθυδίκης»), καὶ «Νότιο συγκρότημα».

71. Βλ. παραπ. σημ. 62-63.

72. Βλ. παραπ. σημ. 63-64.

διαστάσεων, τῆς τοιχοδομίας καὶ τοῦ χαρακτήρα τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Τὴν ὑπόθεση περὶ πολυτελῶν οἰκιῶν, τουλάχιστον σὲ μία ἀπὸ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος, στηρίζει καὶ ἡ ἀντιβολὴ μὲ τὰ ἤδη γνωστά στὴ βιβλιογραφία⁷³ οἰκοδομικὰ λείψανα τῶν πόλεων τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων (Δήλου, Πριήνης, Ἐρετρίας κ.ἄ.).

Τὰ πολυάριθμα καὶ ποικίλα, χρονολογήσιμα, κινητὰ εὐρήματα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τοὺς ἐκτεταμένους καθαρισμούς, τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιχώσεων, τὴν ἀποκάλυψη τῶν πεσμένων λίθων καὶ τῶν ὀρίων τῶν τοίχων τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς διερευνητικὲς ἀνασκαφικὲς τομὲς, μολονότι ἀστρωματογράφητα, ἀποτελοῦν πρόσθετες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κατοίκησης καὶ τῆς πόλεως τῆς Μινώας, ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους (πίν. 170α) ἕως καὶ τὸν 2ο ἢ 3ο μ.Χ. αἰ. (πίν. 170β), ἐλάχιστα ὅμως συμβάλλουν στὴν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων χρονολόγησης καὶ χρήσης τῶν χώρων.

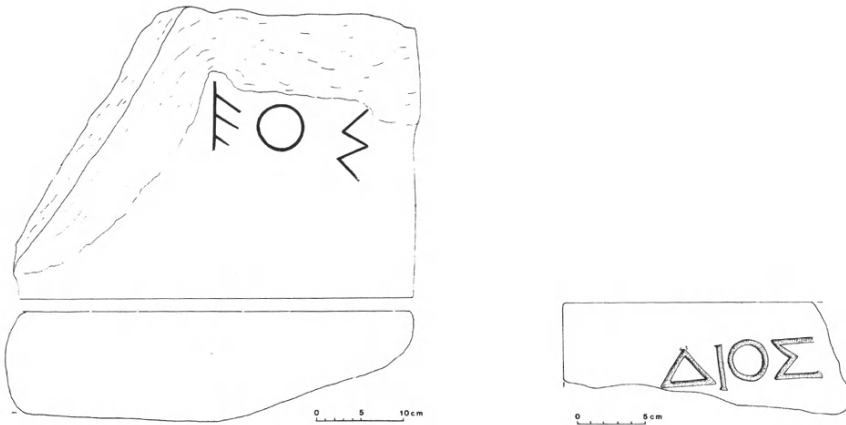
Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα, ὅπως δύο θραύσματα ἐνεπίγραφων λίθων⁷⁴ (εἰκ. 10-11, πίν. 171α-β), πλουτίζουν τὸ σχετικὰ φτωχὸ ἀπόθεμα προκλασικῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὴν Μινώα. Νέα στοιχεῖα προσθέτουν καὶ τὸ ἀπότμημα ἐνεπίγραφου λίθου (πίν. 171γ⁷⁵), καθὼς καὶ τὰ εὐάριθμα ἐνεπίγραφα ὄστρακα ἀγγείων κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 170γ), πολλὰ χρηστικά σκεύη, ὅπως ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων (πίν. 172α1), λύχνοι (πίν. 172α2), λαβὲς πυραύνων, ὑφαντικὰ βάρη, ἀγγεῖα πόσεως, ὅπως σκύφοι ἀνάγλυφοι (πίν. 172α3-4), ἢ ἐφυαλωμένοι (πίν. 172α5), πινάκια μελαμβαφὴ καὶ ἐρυθροβαφὴ, ἀλλὰ καὶ πῆλινα εἰδώλια (πίν. 172β1), ἀνθοκάλυκες (πίν. 172β2-3), σπαράγματα μαρμαρίνων ἀγαλματίων⁷⁶ (πίν. 172γ,

73. K. REBER et al., Die Klassischen und hellenistischen Wohnhäuser in Westquartier, *Eretria* 10 (1998). W. HOEPFNER (ἐκδ.), *Geschichte des Wohnens* Band I: 5000 v.Chr. - 500 n.Chr. *Vorgeschichte, Frühgeschichte, Antike* (1999).

74. Πίν. 171α, α: ἀριθμ.: M99/Λε 201, διαστ. λίθου: 0.45×0.55×0.15 μ., ὕψ. γραμ. 0.07 μ., μῆκ. ἐπιγραφῆς: 0.18 μ.· πίν. 171β: ἀριθμ.: M99/Λε 202, διαστ. λίθου: 0.19×0.10×0.10 μ., ὕψ. γραμμάτων: 0.03 μ.

75. Ἀριθμ.: M99/Λε 203.

76. Ἀριθμ.: M99/Λγ 204, διαστ.: μέγ. σωζ. ὕψ. 0.09 μ., μέγ. σωζ. πλ. 0.063 μ., μέγ. σωζ. πᾶχ. 0.03 μ.· βρέθηκε κατὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ βορείως τοῦ Β τοίχου τοῦ «Θεάτρου» (τετρ. Α1/ΒΔ4).

Εἰκ. 10-11. Θραύσματα ἐπιγραφῶν (σχ. Ἰ. Διαμαντόπουλου).

173α-6), μολύβδινα ἐλάσματα, χάλκινα ἀντικείμενα, λιγοστὰ νομίσματα, καὶ εἶδη πολυτελείας, ὅπως ὑάλινα καὶ ὀστέινα, καὶ κυρίως τὸ ἀμφίγλυφο ἐλεφαντοστέινο⁷⁷ σκεῦος, πιθανῶς λαβὴ κατόπτρου, μὲ παράσταση τοῦ Διονύσου ἐκτεθηλυμένου (πίν. 173γ) καὶ γρυπὸς ἐπὶ βωμόσχημου βάθρου (πίν. 173δ).

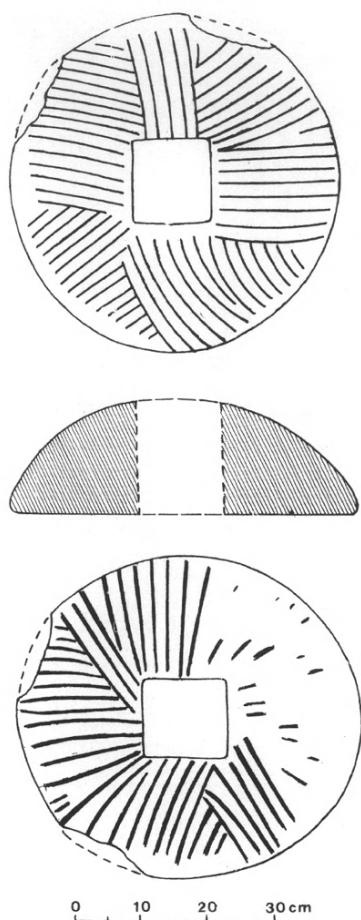
Ξεχωριστὴ σημασία γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς τῶν κτιρίων ἔχουν πεσμένα οἰκοδομικὰ μέλη, παραστάδες, ἐπιστύλια, κατώφλια (πίν. 166α καὶ 173ε), τὰ περισσότερα σὲ δεύτερη χρῆση, καθὼς καὶ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως τὸ δωρικὸ κιονόκρανο⁷⁸ (εἰκ. 4, πίν. 167α), τὸ θραῦσμα ὑδρορρόης⁷⁹, πήλινες κέραμοι (πίν. 174α), θραῦσμα πήλινης σίμης⁸⁰ μὲ λείψανα γραπτῆς διακόσμησης, κ.ἄ. Γιὰ τὴν ἀλλαγὴ χρήσης ὀρισμένων χώρων πληροφορίες παρέχουν λίθινα σκεύη, ὅπως θραύσματα λεκανίδων καὶ κυρίως ὁ

77. Ἀριθμ.: M99/O 201, διαστ.: μεγ. σωζ. ὕψ. 0.107 μ., πλ. βάσ. 0.042 μ., μέγ. ὕψ. γρυπός: 0.035 μ., μεγ. ὕψ. βάθρου γρυπός: 0.047 μ. καὶ μέγ. ὕψ. ἀγαλαματικῆς μορφῆς: 0.087 μ.

78. Δωρικὸ κιονόκρανο: Ἀριθμ. M99/Λαρχ 204.

79. Ἀριθμ.: A6/BΔ2 M99/Λαρχ 1.

80. Ἀριθμ.: M99/Παρχ 201.

Εἰκ. 12. Ὁ λίθινος κύλινδρος (ἐλαιοτριβείου;) (σχ. Ἰ. Διαμαντόπουλου).

περίτεχνα δουλεμένος, ἄριστης διατήρησης κύλινδρος⁸¹ (εἰκ. 12, πίν. 1746), πιθανότατα ἐλαιοτριβείου.

Ἐλπίζεται ὅτι, μετὰ ἀπὸ τὴν προγραμματισμένη ἀπομάκρυνση τῶν πεσμένων λίθων καὶ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἕως τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, θὰ

81. Ἀριθμ.: A6/BΔ2 M99/Λδ 1.

προκύψουν πληροφορίες γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση, τίς διαφορὲς οἰκοδομικὲς φάσεις, γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ τὸν προορισμὸ τῶν κτισμάτων, καὶ ἐνδεχομένως γιὰ τὰ αἷτια τῆς κατάρρευσης, γιὰ τὸ τελευταῖο ἐπίπεδο ζωῆς καθὼς καὶ γιὰ τοὺς χρόνους τῆς ὀριστικῆς ἐγκατάλειψης.

Προστασία - στερέωση - συντήρηση

Πρωταρχικὸ μέλημα ἦταν ἡ ἄμεση προστασία τῶν νεοαποκαλυφθέντων ὑψηλῶν τοίχων κυρίως στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ βόρειου οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος, ποὺ συμβατικὰ ὀνομάστηκε «οἰκία Ἰθυοδίκης». Μετὰ ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς σχεδίασης τῶν ὄψεων ἀπὸ τὸν Ἰ. Διαμαντόπουλο (εἰκ. 5-9) καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀποτύπωσης τῆς κάτοψης τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Γ. Ἀντωνίου (εἰκ. 3), ἔγιναν ἐργασίες ὑποστύλωσης-στερέωσης (πίν. 175α-β), καὶ σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἀνάταξης τῶν τοίχων (πίν. 176α), ἀπὸ τοὺς ἔμπειρους τεχνίτες Βασ. Παρασκευόπουλο καὶ Γ. Παράσχο, σύμφωνα μὲ τίς ὁδηγίες τῶν ἀρχιτεκτόνων Γ. Ἀντωνίου καὶ Γιούλης Ἀναστασιάδου, πάντα μὲ τὴν πολύτιμη συνεργασία τοῦ ἀρχιφύλακα Σ. Γιαννακοῦ, τοῦ φύλακα Γ. Α. Βλαβιανοῦ, τοῦ ἀρχιεργάτη Γ. Δ. Γαβαλᾶ καὶ τοῦ ἐργάτη ἀνασκαφῶν Ν. Γιαννακοῦ, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῶν πτυχιούχων Ἀρχαιολογίας Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ καὶ Β. Π. Δημητρίου.

Ἡ συντήρηση τῶν ἤδη ἀνεσκαμμένων κτισμάτων στὴν Κάτω πόλη, στὸν τομέα τοῦ ναοῦ, ἐφέτος περιορίστηκε⁸² μόνον στὴ στερέωση τοῦ τοιχαρίου στὸ ΒΔ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα, νότια ἀπὸ τοὺς χώρους Δ4/4-Δ4/3⁸³, καθὼς καὶ στὴν κάλυψη τοῦ ἀποσπαιρούμενου «πασπάρου» μὲ κοσκινισμένο χῶμα⁸⁴.

82. Ἐπειδὴ, ὅπως ἤδη σημειώσαμε (πρβ. ΠΑΕ 1998, 165, σημ. 8), ὁ συντηρητὴς κ. Ἀ. Παπαϊωάννου συνέχισε νὰ αὐθαιρετεῖ, ἀγνοώντας γραπτὲς καὶ προφορικὲς ὁδηγίες, ἐφέτος, μετὰ ἀπὸ ὀλιγοήμερη παραμονή, ἀπεπέμφθη ὀριστικά, πρὸς ἀποφυγὴν νέων, μὴ ἀναστρέψιμων σφαλμάτων.

83. Βλ. ΠΑΕ 1998, 168-169.

84. Ἡ δαπανηρὴ μέθοδος «ψεκασμοῦ ἢ ἐνέσεων μὲ εἰδικὰ σκευάσματα» (πρβ. ΠΑΕ 1997, πίν. 103α) δὲν ἀπέτρεψε τὴ φθορά. Γι' αὐτὸ καί, κατὰ προτροπὴν τοῦ Β. Πετράκου, ὁ γυμνὸς κατωφερὲς βράχος σκεπάστηκε μὲ νεκρὸ χῶμα.

Γιὰ τὴν προστασία τοῦ «ἀποθέτη τέφρας» τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ΝΔ ἀπὸ τὸν Ναό, τοποθετήθηκε καὶ πάλιν πρόχειρο στέγαστρο, ἐπειδὴ ἡ κατασκευὴ μόνιμου στεγάστρου βάσει τοῦ σχεδίου τοῦ ἀρχιτέκτονος Γ. Ἀντωνίου γιὰ τεχνικούς λόγους⁸⁵, δὲν ὁλοκληρώθηκε.

II. ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΙΝΗΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Χάρις στὴ δωρεὰ τοῦ Ἰδρύματος «ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ»⁸⁶, ἐξοπλίστηκε τὸ ὑποτυπῶδες ἐργαστήριο συντήρησης μὲ τὰ πλέον σύγχρονα μηχανήματα, τὰ ὁποῖα ἀγοράστηκαν καὶ μεταφέρθηκαν στὴν πάντα μακρινὴ Ἀμοργὸ μὲ τὴν πολυτίμη βοήθεια τῶν φίλων συντηρητῶν Σ. Κορώση καὶ Δ. Σελίμη.

Ἔτσι, παράλληλα, μὲ τίς ἐργασίες στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο, συνεχίστηκαν, καὶ πάλιν μόνον κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες, μὲ ἀργὸ ρυθμό, λόγω ἑλλείψεως προσωπικοῦ, οἱ ἐργασίες συντήρησης τῶν ἀναρίθμητων κινήτων εὐρημάτων. Στὴν τέχνη τῶν συντηρητῶν Σ. Κορώση καὶ Δ. Σελίμη ὀφείλεται ὅχι μόνον ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρηση τῶν περισσότερων χρονολογήσιμων ἐφετινῶν εὐρημάτων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνασύστασις τοῦ ἐλεφαντοστέινου (πίν. 173γ-δ).

Ἡ σχεδίασις τῶν κινήτων εὐρημάτων, κυρίως τῆς κεραμικῆς, ἀπαραίτητη γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴ δημοσίευσιν, συνεχίστηκε μὲ ἐξαιρετικὰ ἀργὸ ρυθμό, λόγω ἑλλείψεως εἰδικῶν σχεδιαστῶν. Ἔτσι, παρὰ τὴν ἐντατικὴ ἐργασία κατὰ τὴν ὀλιγοήμερην παραμονὴν τοῦ στὴν Ἀμοργό, ὁ Ἰ. Διαμαντόπουλος, ἔμπειρος σέ «ἀρχαιολογικὸ» σχέδιον μὲ τὴν συνεργασία τῶν ἀρχαιολόγων Βασ. Παππᾶ, Δρ Φιλ., καὶ Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ, ἐξεπόνησε ὁρισμένα σχέδια ἀγγείων ἐλληνιστικῶν χρόνων καθὼς καὶ ὑφαντικῶν βαρῶν, ὅλα εὐρήματα παλαιοτέρων ἀνασκαφικῶν περιόδων, γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ δημοσίευσιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἡ φωτογράφησις, ἀντιθέτως, τῶν πολυἀριθμῶν κινήτων εὐρημάτων προχώρησε σημαντικὰ χάρις στὴ μόνιμη παρουσία στοῦ νησι τοῦ αὐτοδίδακτου

85. Ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ εἰδικὴ σιδηροκατασκευὴ δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ μεταφορὰ κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες.

86. Βλ. παραπ. σημ. 2.

Ἀμοργίνου φωτογράφου Ἰ. Ἐμ. Δεσποτίδη, στὸν ὁποῖον ὀφείλονται καὶ ὅλες οἱ φωτογραφίες⁸⁷ τῶν μικροαντικειμένων τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 1999.

Χάρης στὴν πολύμηνη παραμονὴ στὴν Ἀμοργὸ τῆς Βασ. Δημητρίου καὶ τοῦ Γ. Ἰ. Γαβαλά, ὁλοκληρώθηκαν ἡ τακτοποίηση κατὰ χώρους τῶν ἀναριθμητῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ ὀργανικῶν ὑλῶν, καθὼς καὶ ἡ ἀρίθμηση τῶν χρονολογήσιμων ἀντικειμένων. Δυστυχῶς, ἐξ αἰτίας τῆς ὀλιγοήμερης παρουσίας ὄχι μόνον τῶν ἐκπαιδευμένων φοιτητῶν, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένων, σήμερα πτυχιούχων, κατ' οὐσίαν «παραθεριστῶν», ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἐπιστημονικῆς καταγραφῆς τῶν χαρακτηριστικῶν εὐρημάτων, ἀνεβλήθη γιὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: «Τεχνικὴ Ἐκθεση Τοπογραφικῶν Ἑργασιῶν Ὑπαίθρου γιὰ τὴ γεωμετρικὴ τεκμηρίωση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Μινώας Ἀμοργοῦ» (ὑπὸ ΓΙΩΡΓΟΥ ΜΑΚΡΗ - Ἀγρ. Τοπογράφου Μηχανικοῦ ΕΜΠ).

Ἀπὸ ἀέρος φωτογράφιση - Ὁρθοφωτογραφία

Γιὰ τὴ γεωμετρικὴ τεκμηρίωση τῆς ἀρχαίας Μινώας, ἐπιπροσθέτως μὲ τὰ τοπογραφικὰ σχέδια τὰ ὁποῖα ἀπὸ τὸ 1984 παράγονται καὶ ἐνημερώνονται, ἐπελέγη ὡς τεκμηριωτικὸ μέσο ἡ ὀρθοφωτογραφία.

Ἡ ὀρθοφωτογραφία εἶναι ἓνα σύγχρονο ψηφιακὸ φωτογραμμετρικὸ προϊόν πού συνδυάζει τὴ μετρητικὴ δυνατότητα καὶ ἀκρίβεια τῶν παραδοσιακῶν γραμμικῶν - διανυσματικῶν σχεδίων μὲ τὸν πλοῦτο πληροφοριῶν πού μεταφέρουν οἱ φωτογραφίες. Ὡς ἐκ τούτου, θεωρεῖται ὡς ἓνα ἐκ τῶν πλέον πρόσφορων τεκμηριωτικῶν μέσων, κατάλληλο τόσον γιὰ ἀπλὴ ἐποπτεία καὶ ἀναγνώριση ἀπὸ κάθε ἐνδιαφερόμενο ὅσον καὶ γιὰ ἔρευνα, ἐρμηνεία καὶ μελέτη ἀπὸ ἀρχαιολόγους, ἀρχιτέκτονες καὶ ἄλλους ἐπιστήμονες.

Γιὰ τὴν παραγωγὴ ὀρθοφωτογραφίας κλίμακας 1:200 στὸν χώρῳ τῆς Ἀρχαίας Μινώας Ἀμοργοῦ ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες:

87. Οἱ ἐμφανίσεις καὶ οἱ ἐκτυπώσεις ὧν τῶν φωτογραφιῶν εἶναι ἔργο τοῦ Ἰ. Πατρικιάνου.

Οἱ ἐργασίες πεδίου, γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ἀπαραιτήτων μετρητικῶν πληροφοριῶν, ἔλαβαν χώρα ἀπὸ 27.07.99 ἕως 02.08.99 καὶ κατὰ τὴ διάρκειά τους ἔγιναν τὰ ἀκόλουθα:

I. Προγραμματισμός φωτογραμμετρικῶν λήψεων ἔτσι ὥστε νὰ καλυφθοῦν πλήρως μὲ στερεοσκοπικὰ ζεύγη φωτογραφιῶν κατὰλληλης μέσης κλίμακας ὅλοι οἱ ἀναγκαῖοι χώροι.

II. Ἰδρυση καὶ σήμανση σημείων ἐλέγχου τῶν φωτογραφιῶν (36 κέντρα λήψεων καὶ 95 φωτοσταθερά) καθὼς καὶ ἰδρυση δικτύου 11 στάσεων γιὰ τὴ γεωδαιτικὴ μέτρησή τους.

III. Γεωδαιτικὲς μετρήσεις τῶν σημείων ἐλέγχου τῶν φωτογραφιῶν ἀλλὰ καὶ ἐπιλεγμένων γραμμῶν ἀλλαγῆς κλίσεων (break lines), μὲ χρῆση σύγχρονου τοπογραφικοῦ ἐξοπλισμοῦ (ψηφιακὸς θεοδόλιχος Leica T1610 καὶ ψηφιακὸ ἀποστασιόμετρο Leica Dior 3002S, ψηφιακὸς γεωδαιτικὸς σταθμὸς Leica TC 600).

IV. Ἐναέριες κατακόρυφες φωτογραφικὲς λήψεις μὲ τὴ μετρητικὴ φωτογραμμετρικὴ μηχανὴ Zeiss UMK σὲ ἀσπρόμαυρο ἀρνητικὸ $0.13 \times 0.18 \mu$. Ἡ μηχανὴ εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ ἐλικόπτερο μὲ εἰδικῶς διαμορφωμένη βάση στήριξης. Παραλλήλως, ἐλήφθησαν κατακόρυφες καὶ πλάγιες ἀσπρόμαυρες καὶ ἑγχρωμες τεκμηριωτικὲς λήψεις φωτογραφιῶν καὶ διαφανειῶν μὲ τὴν ἡμιμετρητικὴ μηχανὴ Hasselblad σὲ διαστάσεις ἀρνητικῶν $0.06 \times 0.06 \mu$. καὶ μὲ ἐρασιτεχνικὴ μηχανὴ Canon EOS 5 σὲ ἀρνητικὰ 0.035μ .

V. Σὲ χώρο ποὺ διαμορφώθηκε εἰδικῶς ὡς σκοτεινὸς θάλαμος, ἔγινε ἐμφάνιση ὅλων τῶν μετρητικῶν λήψεων καὶ ἑλεγχος τῶν ἀρνητικῶν ὥστε νὰ διαπιστωθεῖ τόσο ἡ φωτογραφικὴ ἐπιτυχία ὅσο καὶ ἡ φωτογραμμετρικὴ ἐπάρκεια τῶν λήψεων.

Οἱ ἐργασίες γραφείου ἔλαβαν χώρα ἀπὸ 30.08.99 ἕως 15.05.00 καὶ στὴν διάρκειά τους ἔγιναν τὰ ἀκόλουθα:

1. Ἐμφανίστηκαν καὶ ἐκτυπώθηκαν ὅλες οἱ ἀσπρόμαυρες καὶ ἑγχρωμες τεκμηριωτικὲς λήψεις καὶ ἐξ αὐτῶν ὁρισμένες ἐπιλεγμένες μεγεθύνθηκαν. Τὸ σύνολό τους παραδόθηκε τὴν 23-10-99. Οἱ ἤδη ἐμφανισμένες ἀναλογικὲς φωτογραμμετρικὲς εἰκόνες μετετράπησαν σὲ ψηφιακὴ μορφή μὲ χρῆση σαρωτῆ (scanner).

2. Ἐπιλύθηκε τὸ δίκτυο στάσεων καὶ ὑπολογίστηκαν οἱ συντεταγμένες τῶν σημείων ἐλέγχου καθὼς καὶ τῶν σημείων τῶν γραμμῶν ἀλλαγῆς κλίσης.

3. Προσανατολίστηκαν τὰ στερεοσκοπικὰ μοντέλα καὶ ἔγινε ἐνιαία ἐπίλυση τοῦ συνόλου τῶν μετρητικῶν λήψεων κατὰ τὴν ὁποία διαπιστώθηκε ὅτι τὰ σφάλματα κινοῦνται σὲ ἐπίπεδα σαφῶς κατώτερα τῶν ἐπιτρεπτῶν γιὰ τὴν κλίμακα 1:200. Παραλλήλως, διαπιστώθηκε ἡ ταύτιση τῶν γεωδαιτικῶς μετρημένων γραμμῶν ἀλλαγῆς κλίσης μὲ τὰ στερεοσκοπικὰ «μοντέλα».

4. Παρήχθη τὸ ψηφιακὸ «μοντέλο» ἐδάφους (DTM) τὸ ὁποῖο ἐνισχύθηκε τόσο μὲ τὶς γεωδαιτικῶς μετρημένες γραμμὲς ἀλλαγῆς κλίσης ὅσο καὶ μὲ πρόσθετες πού ψηφιοποιήθηκαν ἀπὸ τὰ στερεοσκοπικὰ μοντέλα. Ἀκολούθησε ἡ παραγωγή τῶν ἐπιμέρους ὀρθοφωτογραφιῶν καὶ ἡ σύνδεσή τους σὲ μία ἐνιαία ὀρθοφωτογραφία (mosaic) κλίμακας 1:200. Ὅλες οἱ φωτογραμμετρικὲς ἐργασίες ἐκτελέσθηκαν στὸν σύγχρονο ψηφιακὸ φωτογραμμετρικὸ σταθμὸ Image Station S.S.K. τῆς Intergraph.

5. Ἡ ἐνιαία ὀρθοφωτογραφία ὑπέστη ψηφιακὴ βελτίωση στὸ περιβάλλον τοῦ προγράμματος ἐπεξεργασίας εἰκόνας PhotoShop ἔκδοση 6 τῆς Adobe. Βελτιώθηκαν τόσο τὰ ραδιομετρικὰ χαρακτηριστικὰ της (φωτισμὸς καὶ ἀντίθεση) ὅσον καὶ ἡ εὐκρίνεια καὶ παραστατικότητά της.

6. Ἡ τελικὴ ὀρθοφωτογραφία ἐκτυπώθηκε σὲ χαρτὶ φωτογραφικῆς ποιότητος καὶ πλαστικοποιήθηκε.

Ἡ ὀρθοφωτογραφία σὲ ψηφιακὴ καὶ σὲ ἔντυπη μορφή ἀλλὰ καὶ ὅλες οἱ πρωτότυπες φωτογραμμετρικὲς λήψεις σὲ ἀναλογικὴ καὶ ψηφιακὴ μορφή παρεδόθησαν τὴν 16-05-2000.

Τὴ συνολικὴ εὐθύνη, τὸν προγραμματισμὸ καὶ τὸν ἔλεγχο τοῦ προγράμματος εἶχε ὁ Γιώργος Ν. Μακρῆς Α.Τ.Μ., ἐνῶ ὁ Ἀνδρέας Γεωργόπουλος Δρ. Α.Τ.Μ. ἦταν σύμβουλος φωτογραμμετρίας. Ἐπιπροσθέτως, στὶς ἐργασίες πεδίου συμμετεῖχαν οἱ: Λάζαρος Γραμματικόπουλος Α.Τ.Μ. - γεωδαιτικὲς μετρήσεις, Δημήτρης Χλιβερός - εἰδικὸς φωτογράφος, Δημήτριος Πρέτζας - χειριστὴς ἐλικοπτέρου, Παναγιώτης Μπελεζιώτης - τεχνικὴ ὑποστήριξη ἐλικοπτέρου.

Στὶς ἐργασίες γραφείου συμμετεῖχαν οἱ: Διονυσία Μαυρομάτη Α.Τ.Μ. - χειρισμὸς φωτογραμμετρικοῦ σταθμοῦ, Πολυξένη Παππᾶ Α.Τ.Μ. - χειρισμὸς φωτογραμμετρικοῦ σταθμοῦ, Χάρης Παπαδιαμάντης Γραφίστας - βελτίωση ὀρθοφωτογραφίας.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι μετὰ τὴν ἀντίστοιχη ἐργασία, ποὺ ἡ ἴδια ὁμάδα ἐκτέλεσε στὸν σήμερα ταπεινωμένο λόφο τοῦ Νεολιθικοῦ Ζάγανι, ἡ παραπάνω ἐφαρμογὴ στὴν Μινώα Ἀμοργοῦ εἶναι μία ἀπὸ τὶς πρῶτες στὸν ἐλληνικὸ χῶρο καὶ οὐσιαστικῶς ἡ πρώτη ἐπὶ ἐδάφους μὲ τόσο ἰσχυρὲς κλίσεις καὶ ἔντονο ἀνάγλυφο. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὕτῃ εἶναι σημαντικὴ καὶ πρωτοπόρος ἡ πρωτοβουλία τῆς διευθύντριας τῆς ἀνασκαφῆς καθηγητρίας κυρίας Λίλας Μαραγκοῦ νὰ ἀναθέσει τὴν ἐργασία καὶ νὰ ἀναλάβει τὴν ἐξεύρεση πόρων γιὰ τὸ σχετικῶς αὐξημένο κόστος της.

Ἡ ἔντονη τοπογραφία τῆς Μινώας προκάλεσε σημαντικὲς δυσκολίες ἐπεξεργασίας. Ὅμως, τὸ τελικὸ προϊὼν δικαιώνει τὶς προσπάθειες καὶ ἀποδεικνύει τὸ ἀρχικῶς λεχθὲν ὅτι ἡ ὀρθοφωτογραφία εἶναι ἓνα ἄριστο τεκμηριωτικὸ μέσο καὶ ἰσχυρὸ ἐργαλεῖο μελέτης καὶ ἔρευνας.

Σὲ συνέχεια τῶν ἐργασιῶν τεκμηρίωσης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας Μινώας Ἀμοργοῦ προβλέπεται ἡ σύνδεση τῶν ὑπαρχόντων ἐντύπων τοπογραφικῶν διαγραμμάτων σὲ ἐνιαῖο σχέδιο ψηφιακῆς μορφῆς, ἡ ταύτιση τοῦ σχεδίου αὐτοῦ μὲ τὴν ὀρθοφωτογραφία καὶ ἡ ἐνημέρωσή του μὲ τὰ ἐπιπλέον στοιχεῖα ποὺ αὕτῃ περιέχει.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ

(Πίν. 177-204)

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ

Μετά την απαλλοτρίωση και την καθαίρεση της οικόδομης Ἀρ. Ψαλτάκη, ἐνὸς νεωτερικοῦ κτίσματος βόρεια καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ μινωικὸ Ἀνακτορικὸ Κτίριο, συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν στὴ θέση Τουρκογειτονιά, ποὺ εἶχε διακοπεῖ τὸ 1995 γιὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς δίτομης ἔκδοσης «Ἀρχάνες, μιὰ νέα ματιὰ στὴ μινωικὴ Κρήτη», ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1997 καὶ τῆς ὁμώνυμης ἔκθεσης στὸ μουσεῖο Κυκλαδικῆς καὶ Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Τέχνης τὸ 1997-98. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐγίνε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Γιάννη Σακελλαράκη, τὴν ἐπίτιμο ἔφορο ἀρχαιοτήτων Ἐφη Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη καὶ τὴν Πολίνα Σαπουνᾶ, διδάκτορα ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης, μὲ τὴ βοήθεια τῶν Τάσου Σιδέρη, τεταρτοετοῦς φοιτητῆ ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Χάρη Μαρκοδημητράκη, τεταρτοετοῦς φοιτητῆ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Πολυτεχνείου Θεσσαλονίκης.

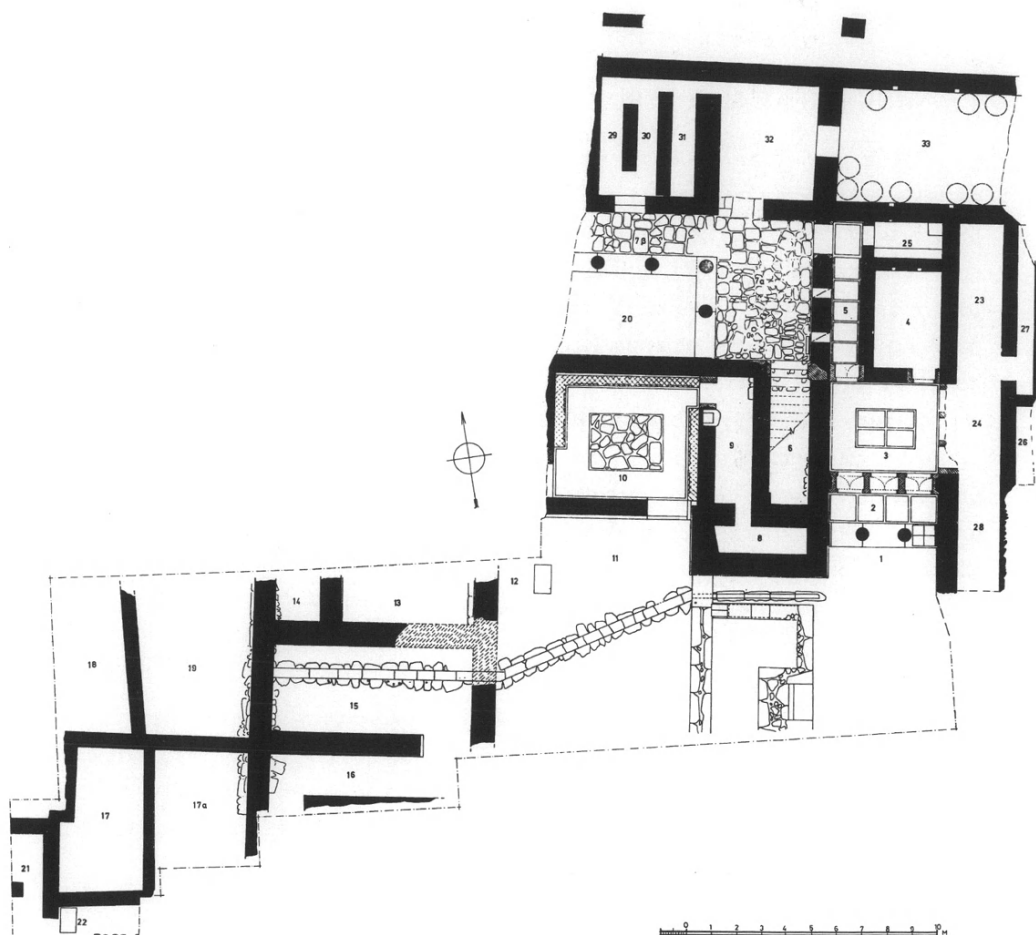
Ἦδη κατὰ τὴν καθαίρεση τῆς οικόδομης Ἀρ. Ψαλτάκη τὸ 1998 εἶχαν ἀναφανεῖ οἱ τοῖχοι πέντε νέων χώρων τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου, ποὺ ὀνομάσθηκαν Χῶροι 29-33 (εἰκ. 1). Φέτος ἀνασκάφηκε ὁ νέος Χῶρος 33 καὶ ἔληξε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ γνωστοῦ Δωματίου 25. Παράλληλα συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ τοποθετήθηκε νέο στέγαστρο στοὺς κύριους χώρους τοῦ κτιρίου.

Δωμάτιο 25

Τὸ Δωμάτιο 25 καὶ μάλιστα τὸ νότιο τμήμα του εἶχε ἤδη ἀνασκαφεῖ τὸ 1989¹ ὅπου πάνω σὲ θρανίον κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου βρέθηκαν στὴ θέση

---

1. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν, ΠΑΕ 1989, 323-5, εἰκ. 5, πίν. 230. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Κρήτη, Ἀρχάνες (Ἀθήνα 1991), 35-6, εἰκ. 18. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Ἀρχάνες, μιὰ νέα ματιὰ στὴ μινωικὴ Κρήτη (Ἀθήνα 1997) 92, εἰκ. 73, 438, εἰκ. 414, 578-9, εἰκ. 585, 587.

Εἰκ. 1. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο, κάτοψη.

τους δύο περίτεχνοι λύχνοι από πορφυρίτη, ένα πήλινο καδόσχημο αγγείο, ένα πήλινο σκεῦος, πού πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε ως κηροπήγιο² και ένα πήλινο ἀνθοδοχείο διακοσμημένο με κρίνα. Στὴν ἐπίχωση τοῦ ὀρόφου εἶχε ἔλθει στὸ φῶς φακοειδὲς σφραγίδα ἀπὸ στεατίτη με παραστάση ἀρχιτεκτονικοῦ θέματος.

Τὸ Δωμάτιο 25 εἶναι διαστάσεων 2.75×2.45 μ., με πρόσβαση μόνο ἀπὸ τὸν Διάδρομο 5. Ἰσχυρότατος, πάχους 0.75 μ., εἶναι ὁ βόρειος τοῖχος του, πού ἀποτελεῖ μεσοτοιχία με τὸν Χῶρο 33 καὶ λεπτότερος ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ νότιος τοῖχος, πᾶχ. 0.68 καὶ 0.58 μ., μεσοτοιχίες με τοὺς Χώρους 23 καὶ 4 ἀντίστοιχα. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Δωματίου 25 καταλαμβάνεται ἀπὸ τὴ θύρα, πλάτους 1 μ., πού ἀνοίγεται σὲ ἐπαφὴ με τὸν βόρειο τοῖχο, με τὴ δημιουργία παραστάδας στὸν Νότο.

Φέτος, ἀφοῦ ἀφαιρέθηκαν τὰ χρώματα πού εἶχαν καλύψει γιὰ λόγους ἀσφάλειας τὸ νότιο τμήμα τοῦ Δωματίου 25 πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1989, ἀνασκάφηκε τὸ μικρὸ τμήμα τῆς ἐπίχωσης πού εἶχε ἀφεθεῖ κάτω ἀπὸ τὴν ξένη ιδιοκτησία, κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου, πλάτους μόλις 0.60 μ. στὴ βορειοδυτικὴ γωνία, συνεχῶς μειούμενο πρὸς Δυσμᾶς. Ἡ ἐπίχωση αὐτὴ, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ ἀντίστοιχη στὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου, πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1989, περιεῖχε ἀρκετὲς πέτρες μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, πεσμένες προφανῶς ἀπὸ τὴ διάλυση τοίχων τῆς ἀνωδομῆς ἀλλὰ καὶ τμήμα μεγάλου πωρολίθου, πεσμένου ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο. Σὲ μιὰ περίπτωση σημειώθηκε ἡ παρουσία πηλοχρώματος, πάλι ἀπὸ τὴ διάλυση κάποιας κατασκευῆς στὸν ὄροφο καὶ σὲ μιὰν ἄλλη κουσκουροχρώματος ἀπὸ τὴν κάλυψη δαπέδου τοῦ ὀρόφου.

Ἡ κεραμεικὴ τοῦ μικροῦ αὐτοῦ τμήματος τῆς ἐπίχωσης κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Δωματίου 25 ἀπέδωσε ἀρκετὰ ὅστρακα ΜΜ ΙΙ - ΥΜ Ι χρόνων, κυρίως ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα, ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ ἄλλα κυλινδρικὰ μελαμβαφὴ ἢ καὶ ἐρυθροβαφὴ. Σημειώθηκαν ἐπίσης τμήματα τροπιδωτῶν κυπέλλων καὶ ἄλλων βαθμιδωτῶν, γεφυρόστομη πρόχυση αγγείου, τμήμα τοῦ χείλους φρουτοδόχης, τμήμα καδόσχημου καὶ δακτυλίσχημη βάση πρωιμότε-

2. Πρβ. Α. EVANS, *The palace of Minos at Knossos* (London 1921-35) I, 579, εἰκ. 422-3.

ρου κυπέλλου. Ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἀνεύρεση τμήματος πίθου μὲ πλαστική σχοινοειδῆ διακοσμητικὴ ταινία, ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκει σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς συντριμμένους πίθους κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ πρὸς Βορρὰν γειτονικοῦ Χώρου 33, ποὺ θὰ συζητηθεῖ πιὸ κάτω. Στὴν ἐπίχωση ποὺ περιγράφηκε βρέθηκε ἀκόμη τμήμα πυρήνα ὀψιανοῦ, μέγ. μήκ. 0.0013, μέγ. πλάτ. 0.008 καὶ πάχ. 0.008 μ.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ κεραμεικὴ ποὺ ἤλθε στὸ φῶς στὴ θέση της κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Δωματίου 25, καθὼς καὶ μία κατασκευὴ στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου (πίν. 177α). Ἀκριβῶς πάνω στὸ ἔδαφος καὶ στὸ κέντρο τοῦ δωματίου, δίπλα στὸν βόρειο τοῖχο, βρέθηκαν στὴ σειρὰ καὶ σὲ ομάδες ὀκτὼ ἀγγεῖα, τέσσερα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, δύο ἀνθοδοχεῖα καὶ δύο χύτρες. Ἀνατολικά ἦταν τὰ τέσσερα κύπελλα, ἀκριβῶς στὸ ὕψος τῆς δοκοθήκης τοῦ βόρειου τοίχου. Τὸ πρῶτο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο ἤλθε στὸ φῶς σὲ ἀπόσταση 0.52 μ. ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου, πεσμένο στὸ πλάι μὲ τὸ χεῖλος πρὸς Νοτιοανατολὰς. Ἀκριβῶς δίπλα του καὶ ἀνατολικά ἦταν τὸ δεύτερο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, πεσμένο καὶ πάλι στὸ πλάι, μὲ τὸ χεῖλος πρὸς Νοτιοδυμάς καὶ δίπλα τους τὰ ἄλλα δύο κύπελλα σὲ κομμάτια. Τὸ χῶμα γύρω καὶ κάτω ἀπὸ τὰ κύπελλα ἦταν μαῦρο, ἰσχυρότατα καμένο καὶ κατὰ τόπους πετροποιημένο.

Ἡ κεντρικὴ συστάδα τῶν ἀγγείων μὲ τὰ δύο ἀνθοδοχεῖα ἦταν ἡ πιὸ σημαντικὴ (πίν. 177β-178). Τὸ πρῶτο ἀνθοδοχεῖο μὲ τὶς πέντε ὑποδοχὲς στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ ἀπόσταση 0.25 μ. ἀνατολικά ἀπὸ τὸ δεύτερο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ δίπλα του καὶ ἀνατολικά τὸ δεύτερο ἀνθοδοχεῖο μὲ τὶς εἴκοσι μία ὑποδοχὲς στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια. Τὸ πρῶτο ἀνθοδοχεῖο βρέθηκε σπασμένο στὴ θέση του καὶ τὸ δεύτερο, σπασμένο ἐπίσης, πεσμένο μὲ τὸ χεῖλος πρὸς Ἀνατολὰς. Κάτω ἀπὸ τὰ κομμάτια τοῦ πρώτου ἀνθοδοχείου βρέθηκε ἕνα καμένο κόκαλο.

Καὶ τὰ δύο ἀνθοδοχεῖα ποὺ ἤλθαν φέτος στὸ φῶς στὸ Δωμάτιο 25 ἔχουν τὸ ἴδιο σχετικὰ σχῆμα καὶ παρόμοια διακόσμηση μὲ αὐτὸ τοῦ 1989, εἶναι δηλαδὴ ψηλὰ κωνικὰ ἀγγεῖα, μὲ ἐπίπεδη δισκοειδῆ βάση καὶ στόμιο ποὺ κλείνεται μὲ διάτρητο ἐπίπεδο δίσκο. Τὸ πρῶτο φετινὸ ἀνθοδοχεῖο εἶναι ὅμως ταπεινότερο καὶ εὐρύτερο τόσο στὴ βάση, ὅσο κυρίως στοὺς ὤμους καὶ τὸ χεῖλος, ἀντίθετα μὲ τὸ δεύτερο, ποὺ εἶναι κανονικὰ κωνικόν. Τὸ πρῶτο φετινὸ ἀνθοδοχεῖο, σωζ. ὕψ. 0.225 καὶ διαμ. στομίου 0.21 μ., ποὺ κατασκευάσθηκε

από ανοικτό καστανό λεπτόκοκκο πηλό με λίγες προσμείξεις, έχει ανοιγμένες στην ανώτερη επιφάνειά του πέντε όπες, μία μεγάλη στο κέντρο και τέσσερις μικρότερες σε σταυροειδή διάταξη στην περιφέρεια (πίν. 179α-β).

Το δεύτερο, ραδιότερο ανθοδοχείο, ύψ. 0.255 και διαμ. στομίου 0.185 μ., που κατασκευάστηκε από λεπτόκοκκο, καθαρό κιτρινωπό πηλό, έχει ανοιγμένες στην ανώτερη επιφάνειά του είκοσι μία όπες, μία μεγάλη στο κέντρο, στην περίμετρο της οποίας έχει επικολληθεί πλαστικός δακτύλιος και είκοσι μικρότερες, διαταγμένες σε δύο ομόκεντρους κύκλους στην περιφέρεια του δίσκου, από επτά και δεκατρείς όπες σε κάθε κύκλο (πίν. 180α-β). Ο δίσκος του δεύτερου ανθοδοχείου προεξέχει σχηματίζοντας περιχειλίωμα. Λίγο κάτω από αυτό περιτρέχουν το άγγείο δύο παράλληλες αυλακώσεις, που σχηματίζουν στενή πλαστική ταινία. Είναι λοιπόν προφανές ότι το δεύτερο ανθοδοχείο μοιάζει περισσότερο στο σχήμα με το ανθοδοχείο του Δωματίου 25, που ήλθε στο φως το 1989³, που είναι επίσης ραδινό, ύψ. 0.265, διαμ. χείλ. 0.18 μ., κοσμεύεται με πλαστική ταινία και ο δίσκος του προεξέχει, σχηματίζοντας περιχειλίωμα. Στο ανθοδοχείο του 1989 ή έσωτερική επιφάνεια του δίσκου δεν σώζεται. Στην περιφέρεια διακρίνονται όμως ανοιγμένες δέκα έξι όπες, επομένως ακόμη και στον μεγάλο αριθμό των όπων σε διάταξη ομόκεντρων κύκλων θα έμοιαζε με το φετινό ανθοδοχείο. Είναι πιθανό ότι το ανθοδοχείο του 1989 θα είχε και δεύτερο, έσωτερικό, κύκλο όπων και ασφαλώς μία κεντρική όπη. Η δεύτερη, έσωτερική σειρά όπων θεβαιώνεται από το γεγονός ότι η έξωτερική σειρά των όπων έχει ανοιχθεί σχεδόν στην περιφέρεια, γι' αυτό άλλωστε έσπασε και ο δίσκος του αγγείου. Ίσως ή δεύτερη αυτή σειρά περιελάμβανε οκτώ όπες, ώστε αν υπολογισθεί και η κεντρική ίσως το ανθοδοχείο του 1989 θα είχε είκοσι πέντε όπες. Ο συνολικός όμως αριθμός των όπων του αγγείου παραμένει υποθετικός⁴.

Όμοειδής είναι, όπως σημειώθηκε, ή διακόσμηση και των τριών ανθοδοχείων του Δωματίου 25, που κοσμοούνται όλα με κρίνα. Το πρώτο όμως ανθοδοχείο (πίν. 179γ-ς', 1816) που ήλθε φέτος στο φως, αυτό με τις πέντε όπες

3. Έργον 1989, 145, εικ. 136. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ό.π. 438, εικ. 414.

4. Λανθασμένα ό W. MÜLLER, *Kretische Tongefäße mit Meeresdekor* (Berlin 1995) 92, συγκρίνει λόγω των όπων το ανθοδοχείο του 1989 με μία ήθμοειδή πρόχου.

στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια, παραλλάσσει περισσότερο ὄχι μόνο στὸ σχῆμα, ὅπως εἶδαμε, ἀλλὰ καὶ στὴ διακόσμηση. Τὸ ἀγγεῖο ἔχει ἐπιχρισθεῖ μὲ ὑποκίτρινο ἔως ἀνοικτὸ καστανὸ χρῶμα καὶ ἡ διακόσμησή του ἔγινε μὲ λευκὸ, ἐξίτηλο, πολὺ ἀπολεπισμένο. Ἄν καὶ πολλὰ σημεῖα τῆς ἐπιφανείας του καλύπτονται ἀπὸ ἐπίπαγο, φαίνεται ὅτι διακοσμεῖται στὸ κατώτερο τμήμα ἀπὸ ἑξι παράλληλες ταινίες καὶ στὸ ἀνώτερο ἀπὸ τρεῖς ομάδες τριῶν ἀνθέων κρίνων, καθεμία ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἔχει τρία ἄνθη.

Τὸ δεύτερο ἀνθοδοχεῖο (πίν. 180γ-ε, 1816), αὐτὸ μὲ τὶς εἴκοσι μία ὁπές, ἔχει πλουσιότερη διακόσμηση. Τὸ ἀγγεῖο ἔχει ἐπιχρισθεῖ μὲ κιτρινωπὸ χρῶμα καὶ ἡ διακόσμηση ἔγινε μὲ βαφὴ καστανομέλανη ἔως μελανή, ἐξίτηλη. Ὁ δίσκος τῆς βάσης, καθὼς καὶ ὁ δίσκος μὲ τὶς ὁπές εἶναι ὁλόβαφα. Ἡ πλάγια στενὴ πλευρὰ τοῦ περιχειλώματος κοσμεῖται μὲ κάθετες παχιές γραμμές. Ταινία ἐπίσης περιτρέχει τὸ ἀνώτατο σημεῖο τῶν τοιχωμάτων, τῇ βάσει τῆς κατώτερης ἐπιφανείας τοῦ περιχειλώματος καὶ τὶς πλαστικὲς αὐλακες. Τῇ στενῇ ζώνῃ ποὺ σχηματίζεται πάνω ἀπὸ τὶς αὐλακες διακοσμοῦν συστάδες παχιῶν καὶ λεπτῶν ἐνάλληλων γωνιῶν.

Ἡ κεντρικὴ διακοσμητικὴ ζώνη τοῦ δεύτερου ἀνθοδοχείου κοσμεῖται μὲ κρίνα καὶ ἐπάλληλες τοξωτὲς γραμμές. Βασικὸ θέμα εἶναι δύο πανομοιότυπα κρίνα, ἀπὸ ἓνα σὲ κάθε ὀψὲς τοῦ ἀγγείου. Ὁ μίσχος τοὺς ἐκφύεται ἀπὸ τῇ βάσει καὶ καταλήγει ἐπάνω σὲ μεγάλο ἄνθος. Ἀπὸ κατώτερο σημεῖο τοῦ μίσχου ἐκφύονται ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ δύο μικρότερα ἄνθη καὶ στὸ κατώτερο τμήμα του, ἀμέσως πάνω ἀπὸ τῇ βάσει, δύο μικρά, κλειστά, ἐπίσης ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ μίσχου. Ἀνάμεσα στὰ κρίνα κάτω δύο ἐπάλληλες τοξωτὲς γραμμές. Δύο μεγαλύτερες, ἀνάστροφες ἐπάλληλες τοξωτὲς γραμμές καταλαμβάνουν ἐπίσης τὸν χώρὸ ἀνάμεσά τοὺς ἐπάνω. Ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἐκφύεται ἀπὸ ἓνα μικρὸ κρίνο, τὸ ὁποῖο «κρέμεται» σὲ λοξὴ διάταξη. Ὡς παραπληρωματικὸ θέμα χρησιμοποιοῦνται στιγμορόδακες.

Τὸ δεύτερο φετινὸ ἀνθοδοχεῖο ποὺ μοιάζει πολὺ στὸ σχῆμα μὲ τὸ ἀνθοδοχεῖο ποὺ ἤλθε στὸ φῶς τὸ 1989, ὅπως εἶδαμε, διακοσμεῖται μὲ τὰ ἴδια ἀκριβῶς θέματα μὲ αὐτό, δηλαδὴ κρίνα, ἐπάλληλες τοξωτὲς γραμμές, στιγμορόδακες καὶ ἐνάλληλες γωνίες, ἂν καὶ σὲ κάποια διαφορετικὴ διάταξη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ὁμοιότητα τῶν δύο αὐτῶν ἀνθοδοχείων ἐπεκτείνεται καὶ σὲ λεπτομέρειες τοῦ θεματολογίου καὶ εἶναι γι' αὐτὸ πιθανὸ πὼς κατασκευάσθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τεχνίτη. Καὶ στὰ τρία ἀνθοδοχεῖα τῶν Ἀρχανῶν ἀπεικο-

νίζονται τὰ λευκὰ κρίνα τῆς Παναγίας (*Lilium candidum*), συνήθη στὶς κρητικές καὶ θηραϊκές τοιχογραφίες⁵.

Τὰ τρία ἀνθοδοχεῖα τοῦ Δωματίου 25 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν εἶναι μοναδικὰ γιὰ τὴν Κρήτη. Πιθανότατα σχετίζονται μέ «τέσσερα ἢ πέντε, περιέργα καδοειδῆ ἀγγεῖα μέ τρητὸν διαχώρισμα κάτω τοῦ χείλους, ἔχον μίαν σειρὰν ὀπῶν κύκλων καὶ μίαν μεγαλυτέραν ὀπὴν κατὰ τὸ κέντρον», ποὺ βρέθηκαν πεσμένα ἀπὸ τὸν ὄροφο στὸ δωμάτιο XI τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου, μαζί μέ τὰ χαλκὰ τάλαντα καὶ τὰ ἐλεφαντόδοντα⁶. Τὰ σκεύη τῆς Ζάκρου ὅμως, ποὺ εἶναι ἀκόμη ἀδημοσίευτα, εἶναι ἀδιακόσμητα καὶ ἔχουν μεγάλες ὑπερυψωμένες καὶ ἐλισσόμενες ὀκτωειδεῖς λαβές. Μοναδικὰ παράλληλα γιὰ τὰ ἀνθοδοχεῖα τῶν Ἀρχανῶν εἶναι δύο παρόμοια σκεύη ἀπὸ τὸν προθάλαμο τοῦ δωματίου Δ2 τῆς Θήρας⁷, τοῦ λεγόμενου, λόγῳ τοῦ τοιχογραφικοῦ του διακόσμου, δωματίου τῶν κρίνων, τὰ ὁποῖα εὐστοχα ὁ Σ. Μαρινᾶτος χαρακτήρισε ὡς ἀνθοδοχεῖα⁸.

5. H. MÖBIUS, *JdI* 48, 1933, 2 κέ. P. WARREN, σὲ P. DARQUE - J. C. POURSAT, *L'iconographie minoenne*, *BCH Suppl.* X (Athènes 1985) 198. G. WALBERG, *Aegeum* 8, 1992, 242-3. H. BAUMANN, *Greek wild flowers and plant lore in ancient Greece* (London 1996), 176-7.

6. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *ΠΑΕ* 1962, 161. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *Ζάκρος, τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον*, (Ἀθῆναι 1974) 100.

7. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *ΠΑΕ* 1970, 177, 187, πίν. 244, 281, 282. S. MARINATOS, *Excavations at Thera*, IV (Athens 1971) 26, πίν. 46α, 83, 84. S. MARINATOS - M. HIRMER, *Kreta, Thera und das mykenische Hellas* (München 1976) 158, εἰκ. 161.

8. Μετὰ τὴ δημοσίευση τῶν ἀνθοδοχείων τῆς Θήρας ἡ Μ. Πλάτωνος θεώρησε εὐλόγα ἀνθοδοχεῖα καὶ τὰ σκεύη τῆς Ζάκρου, ποὺ ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω, χωρὶς πρόσθετες πληροφορίες γιὰ τὸ σχῆμα τους ἢ καὶ παράθεση εἰκόνων. Μ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Γλάστρες καὶ ἀνθοδοχεῖα στὸν μινωικὸ κόσμο*, σὲ *Εἰλαπίνη, τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν Ν. Πλάτωνα* (Ἡράκλειο 1987) 227-234, μία γενικὴ μελέτη στὴν ὁποία συγγέονται γλάστρες καὶ ἀνθοδοχεῖα. Ἀνθοδοχεῖα θεωροῦνται ἀπὸ τὴν Πλάτωνος ποικίλων σχημάτων ἀγγεῖα, ἀκόμη καὶ μεγάλοι πιθαμορεῖς τῆς Κρήτης ἢ πελοποννησιακῶν νεκροταφείων, γιὰ μόνον τὸν λόγο τῆς φυτικῆς τους διακόσμησης, ἀκόμη καὶ καλαμοειδῶν. Γιὰ μινωικὲς γλάστρες βλ. EVANS, ὁ.π. III, 227-9, εἰκ. 186. Γιὰ μινωικοὺς κήπους βλ. J. SCHÄFER, *The role of gardens in minoan civilisation*, σὲ V. KARAGEORGHIS (ἐκδ.), *Proceedings of an international symposium. The civilisations of the Aegean and their diffusion in Cyprus and the eastern Mediterranean, 2000-600 B.C., Larnaca 18-24 Σεπτεμβρίου 1989* (Λάρνακα

Τὰ ἀνθοδοχεῖα τῆς Θήρας σχετίζονται στὸ κοντόχοντρο κωνικὸ σχῆμα περισσότερο μὲ τὸ πρῶτο φετινὸ ἀνθοδοχεῖο καὶ εἶναι ὅπως καὶ αὐτό, διακοσμημένα μὲ λευκὸ χρῶμα. Ἄν καὶ τὰ σκεύη τῆς Θήρας ἔχουν λαβές, ποὺ ἀπουσιάζουν στὰ τρία δείγματα τῶν Ἀρχανῶν, ὅμως παρουσιάζουν τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἰδιομορφία, δηλαδὴ κλείνονται ἐπάνω ἀπὸ διάτρητο δίσκο. Τὸ ἓνα ἀνθοδοχεῖο τῆς Θήρας, ὅπως φαίνεται στὴ δημοσιευμένη ἀπεικόνισή του, ἔχει στὸ κέντρο τοῦ δίσκου ἀνοιγμένη μία ὀπὴ καὶ στὴν περιφέρεια συνολικὰ δεκατέσσερις μικρότερες, ὅσες εἶναι ἀκριβῶς καὶ οἱ ὀπὲς τοῦ δεύτερου ἀνθοδοχείου τῶν Ἀρχανῶν. Καὶ εἶναι ἀκόμη ἐνδιαφέρον ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ ἀνθοδοχεῖα τῆς Θήρας, τοῦ ὁποῖου γνωρίζουμε τίς διαστάσεις, ἔχει ὕψ. 0.25 μ., ὅσο καὶ πάλι τὸ δεύτερο ἀνθοδοχεῖο τῶν Ἀρχανῶν.

Εἶναι ἐπίσης ἀξιοσημείωτο ὅτι τὰ δύο ἀνθοδοχεῖα τῆς Θήρας εἶναι βαμμένα μὲ σκοτεινὸ χρῶμα, πάνω στὸ ὁποῖο τὰ κρίνα ἀπεικονίζονται λευκά, ὅπως καὶ πάλι στὸ ἓνα ἀνθοδοχεῖο τῶν Ἀρχανῶν, αὐτὸ μὲ τίς πέντε ὀπὲς στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια. Στὴν περίπτωσιν αὕτῃ ἀναγνωρίζεται παλαιότερη μεσομινωικὴ παράδοση, αὕτῃ τοῦ λευκοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ. Στὰ λευκά κρίνα ὅμως τῶν ἀνθοδοχείων, ποὺ συζητοῦνται, ἴσως ἀκόμη ὑπόκειται ἡ μίμηση κάποιων τοιχογραφικῶν προτύπων. Ἄλλωστε τὸ ἴδιο θέμα τῶν κρίνων, ζωγραφισμένων πάλι μὲ λευκὸ καὶ μάλιστα φυσιοκρατικῶν, ἀπαντᾶται σὲ ὀκτὼ δῶτα κωνικὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Κνωσό⁹. Πέντε κόκκινα κρίνα, διευθετημένα συμμετρικὰ μέσα σὲ δύο λίθινα, πιθανότατα, πιθοειδῆ ἀγγεῖα μὲ ξεχωριστὴ βάση καὶ χεῖλος καὶ δύο κάθετες λαβές, εἰκονίζονται σὲ δύο τοιχογραφικοὺς πίνακες ποὺ διακοσμοῦν τίς παραστάδες τοῦ νοτιοδυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου 4, τῆς λεγόμενης δυτικῆς οἰκίας τῆς Θήρας¹⁰.

1992) 85-7. J. SCHÄFER, Gärten in der bronzezeitlichen ägäischen Kultur? Rituelle Bildsprache und bildliches Konzept Realität, σὲ CAROLL - SPILLECKE M. (ἐκδ.), *Der Garten von der Anfänge bis zum Mittelalter* (Mainz 1992) 101-40. M. SHAW, The aegean garden, *AJA* 97, 1993, 661-85.

9. A. EVANS, ὅ.π. I, 578, 604-5, εἰκ. 420-421, 443.

10. X. A. TEAEANTOY, Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας (Ἀθήνα 1994), 46-49 (ἀρ. 16-17), 160-4, ἔγχρ. πίν. 15, εἰκ. 29, 38. Πρβ. M. SHAW, ὅ.π. 663, σημ. 13.

Μὲ τὴν ἀνεύρεση τῶν τριῶν ἀνθοδοχείων τῶν Ἀρχανῶν καὶ τὸν συσχετισμό τους μὲ τὰ δύο θηραϊκὰ ἀνθοδοχεῖα πρέπει νὰ συζητηθεῖ ξεχωριστὰ ἢ μοναδική τους ἰδιορρυθμία, ὁ δίσκος, στὸν ὁποῖο ἀνοίγονται συμμετρικὰ διάφορες ὀπές. Ὅπως εἶδαμε στὴν περιγραφή τῶν ἀντικειμένων πρόκειται πάντοτε γιὰ μία μεγαλύτερη κεντρικὴ ὀπή, πὺ μάλιστα στὸ ἓνα δεῖγμα τῶν Ἀρχανῶν ἐξαίρεται μὲ περιχειλῶμα καὶ γιὰ ἓνα ἢ δύο ὁμόκεντρος κύκλους μικρότερων ὀπῶν. Στὰ τρία ἀπὸ τὰ πέντε ἀνθοδοχεῖα ὑπάρχει μόνο ἓνας κύκλος τεσσάρων ἢ δεκατεσσάρων ὀπῶν. Στὸ δεύτερο φετινὸ ἀνθοδοχεῖο τοῦ Δωματίου 25 καὶ πιθανότατα καὶ σὲ αὐτὸ πὺ ἦλθε στὸ φῶς στὸ ἴδιο δωμάτιο τὸ 1989 ὑπάρχουν δύο ὁμόκεντροι κύκλοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἐσωτερικὸς ἔχει ἑπτὰ ὀπές καὶ ὁ ἐξωτερικὸς δεκατρεῖς ἢ δεκαεῖς. Τὰ πέντε λοιπὸν μέχρι τώρα γνωστὰ ἀνθοδοχεῖα τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ κόσμου εἶχαν καθένα πέντε, δεκαπέντε, εἴκοσι μία ἢ εἴκοσι πέντε ὀπές.

Ἡ σπάνια αὐτὴ ἰδιορρυθμία τῶν πέντε σκευῶν, ὁ δίσκος μὲ τὶς ὀπές σὲ ὁμοειδῆ διάταξη, σὲ συνάρτηση μὲ τὴν κοινὴ μὲ κρίνα διακόσμησή τους ὑποβάλλει τὴ σκέψη ὅτι τὰ ἀνθοδοχεῖα κατασκευάσθηκαν εἰδικὰ γιὰ νὰ δεχθοῦν κρίνα. Τὸ ἴδιο σχεδὸν ὕψος τῶν ἀγγείων ἀπὸ 0.22 ἕως 0.25 μ. ταιριάζει ἀσφαλῶς γιὰ τὴν τοποθέτηση κρίνων, ἀνθέων πὺ ὡς γνωστὸν ἔχουν ὑψηλὸ μίσχο, ἀκριβῶς ὅπως ἀπεικονίζονται καὶ στὴ μινωικὴ κεραμεικῇ, στὸ δίωτο ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν Κνωσὸ πὺ προαναφέρθηκε, ἀλλὰ καὶ στὰ ἀνθοδοχεῖα τῆς Θήρας. Ἄν ἡ ὑπόθεση εἶναι σωστή, τότε τὰ πέντε ἀνθοδοχεῖα κατασκευάσθηκαν γιὰ νὰ δεχθοῦν πέντε, δεκαπέντε ἢ καὶ εἴκοσι ἓνα κρίνα καὶ μάλιστα γιὰ τὴ σύνθεσή τους σὲ ἀνθοδέσμη, ὅχι τυχαῖα, ἀλλὰ συμμετρικά¹¹. Εἶναι σχετικὰ ἀξιοπαρατήρητο ὅτι συμμετρικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ ζωγραφικὴ ἀπεικόνιση τῶν κρίνων τόσο στὰ πραγματικὰ ἀνθοδοχεῖα, ὅσο καὶ στὰ τοιχογραφημένα ἀγγεῖα τῶν κρίνων τῆς Θήρας, ἀλλὰ καὶ στὰ δίωτα κωνικὰ ἀγγεῖα τῆς Κνωσοῦ, πὺ ἔχουν ὕψ. 0.27 μ., ἴσως δηλαδὴ καὶ τὰ τελευταῖα χρησίμευσαν ὡς ἀνθοδοχεῖα κρίνων.

Ἄν εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι τὰ ἀνθοδοχεῖα τῶν Ἀρχανῶν καὶ τῆς Θήρας κατασκευάσθηκαν γιὰ νὰ δεχθοῦν συγκεκριμένο ἀριθμὸ κρίνων σὲ ὀρισμένη

11. Ὅπως σημειώθηκε, ἡ κεντρικὴ ὀπή τοῦ δίσκου τῶν ἀνθοδοχείων εἶναι μεγαλύτερη κι αὐτὸ ἔγινε ἴσως γιὰ νὰ δεχθεῖ περισσότερους μίσχους κρίνων.

διάταξη, τότε τὰ σκεύη δὲν χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν τυχαία μὲ ἄνθη διακόσμηση κάποιων χώρων, ἀλλὰ χρησίμευσαν σὲ κάποια συγκεκριμένη λειτουργία. Ἀσχετα μὲ τίς παραπάνω σκέψεις ὁ Σ. Μαρινᾶτος χαρακτήρισε τὰ ἀγγεῖα τῆς Θήρας τελετουργικά, ἢ σκεύη θρησκευτικοῦ χαρακτήρα καὶ τὸν χώρο στὸν ὁποῖο βρέθηκαν θρησκευτικὸν χώρο, λόγῳ καὶ τῆς ἀνεύρεσης μιᾶς τράπεζας προσφορῶν¹². Τὰ εὐρήματα γενικὰ τοῦ προθαλάμου τοῦ δωματίου τῶν κρίνων τῆς Θήρας, ποὺ πολλοὶ θεώρησαν ὡς ἱερό¹³, συσχέτισε ἐπίσης ἡ Ν. Μαρινάτου¹⁴ μὲ τὴν τοιχογραφία τοῦ δωματίου. Ἡ Μαρινάτου ὑπέθεσε σχετικὰ ὅτι ἡ ἐπιλογή τῆς διακόσμησης τοῦ δωματίου μὲ κρίνα ἔγινε γιὰ τὸ δωμάτιο προορίσθηκε γιὰ τὴ διεξαγωγή κάποιων συγκεκριμένων θρησκευτικῶν τελετουργιῶν καὶ μάλιστα ὅτι κάποια ἔχνη φυτῶν, ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς στὸ δωμάτιο, ἦταν βολβοὶ κρίνων. Τὸν συμβολισμό τοῦ κρίνου στὴ μινωικὴ Κρήτη, στὸ Αἰγαῖο καὶ στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα, τὴ χρῆση τοῦ κρίνου στὴ λατρεία ἀλλὰ καὶ τὴ σκοπιμότητα τῆς ἀπεικόνισής του σὲ διάφορες τελετουργίες, ὅπως δείχνουν πολλὲς εἰκονιστικὲς παραστάσεις, ὑποστήριξε ὅμως μὲ ἐπιχειρήματα καὶ ὁ P. Warren¹⁵. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ ὅτι καὶ τὰ ἀνθοδοχεῖα τῆς Θήρας καὶ τῶν Ἀρχανῶν χρησιμοποιήθηκαν στὴ λατρεία. Ὅπως θὰ δοῦμε ἄλλωστε καὶ πιὸ κάτω καὶ ἄλλα εὐρήματα τοῦ Δωματίου 25 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία. Εἶναι τέλος ἀξιοσημείωτο ὅτι τελετουργικὸν χαρακτήρα δέχθηκε ἀκόμη καὶ ὁ Μαρινᾶτος¹⁶ γιὰ τὰ ἀγγεῖα τῆς Κνωσοῦ μὲ ἀπόδοση κρίνων. Μαζί μὲ τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ στὴ λεγόμενη ἀποθήκη τῶν ἀγγείων τῶν κρίνων τῆς Κνωσοῦ ἦλθε στὸ φῶς καὶ ἓνα πῆλινο «κηροπήγιο». Ὅπως εἶδαμε, ἓνα παρόμοιο πῆλινο «κηροπήγιο» βρέθηκε στὸ Δωμάτιο 25 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν, στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1989.

Ἀνατολικά ἀπὸ τὴ συστάδα τῶν δύο ἀνθοδοχείων ἦλθε στὸ φῶς ἡ τελευταία συστάδα τῶν ἀγγείων τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Δωματίου 25, οἱ δύο χύ-

12. IAAE 1977, 177.

13. S. A. IMMERWAHR, *Aegean painting in the bronze age* (London 1990) 47.

14. N. MARINATOS, σὲ P. DARCQUE - J. C. POURSAT, ὅ.π. 203-4.

15. P. WARREN σὲ P. DARCQUE - J. C. POURSAT, ὅ.π. 203-4. G. WALBERG, ὅ.π.

16. S. MARINATOS - M. HIRMER, ὅ.π. 140.

τρεις. Ἡ πρώτη μικρὴ χύτρα, ὕψ. 0.16 καὶ διαμ. χεῖλ. 0.135 μ., κατασκευασμένη ἀπὸ κόκκινο ἀκάθαρτο πηλό, βρέθηκε 0.18 μ. ἀνατολικά τοῦ ἀνθοδοχείου μὲ τις εἴκοσι μία ὀπές, πεσμένη πρὸς Νοτιοανατολάς (πίν. 1816). Κάτω ἀπὸ αὐτὴν τὴ χύτρα βρέθηκαν καμένα κόκαλα. Τέλος 0.05 μ. ἀπὸ τὴν πρώτη χύτρα βρέθηκε στὴ θέση της ὀρθία ἡ δεύτερη, μεγαλύτερη χύτρα, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο (πίν. 181α-β). Ἡ δεύτερη χύτρα, ὕψ. 0.20 καὶ διαμ. χεῖλ. 0.15 μ., κατασκευάσθηκε ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλό. Αὕτὴ ἡ χύτρα εἶχε τεφρὴ ἐπιφάνεια ἀπὸ τὴ φωτιά.

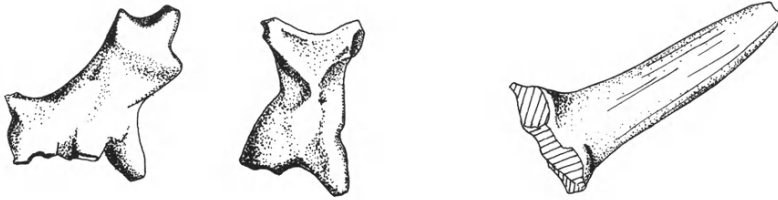
Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἕξι αὐτὰ ἀγγεῖα ποὺ περιγράφηκαν, μαζί τους θὰ ἦταν ἀκόμη ἕξι ἕως ὁκτῶ ἄωτα κωνικά κύπελλα, ποὺ βρέθηκαν σὲ κομμάτια. Ἀπὸ τὰ διάφορα ὅστρακα ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς ἀναφέρονται ἓνα μεγάλο πόδι χύτρας, ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὴ βάση ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου ὀλόβαφο ἐξωτερικὰ καὶ διακοσμημένο μὲ ταινίες ἐσωτερικὰ, ἓνα τμήμα ἀπὸ κωνικὸ κύπελλο ὀλόβαφο ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ μὲ καστανὸ χρῶμα καὶ τμήμα ἀγγείου ποὺ σώζει ἐξωτερικὰ λευκὰ φύλλα σὲ καστανὸ ἐπίχρισμα, ὀλόβαφο ἐσωτερικὰ μὲ λευκό. Ἔτσι λοιπόν, ἂν συναριθμηθοῦν τὰ ἀγγεῖα ποὺ συγκολλήθηκαν μὲ τὰ ὅστρακα, φαίνεται ὅτι κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Δωματίου 25 ὑπῆρχαν δέκα ἕως δώδεκα ἄωτα κωνικά κύπελλα, δύο ἀνθοδοχεῖα, τρεῖς χύτρες, ἓνα διακοσμημένο ἡμισφαιρικὸ κύπελλο καὶ ἓνα ὀλόβαφο κύπελλο, συνολικὰ δηλαδὴ δεκαεπτὰ ἕως δεκαεννέα ἀγγεῖα.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἦταν μία πηλόχριστη καὶ ἐπενδυμένη μὲ κονίαμα κατασκευή, ποὺ ἤλθε στὸ φῶς στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ Δωματίου 25 (πίν. 182α). Πρόκειται γιὰ μικρό, ταπεινὸ θρανίον, πλάτ. 0.60 καὶ ὕψ. 0.50 μ., ποὺ δὲν διατηρήθηκε καλά, ὅχι μόνο λόγῳ τῆς πτώσης τῆς ἀνωδομῆς ἀλλὰ καὶ γιατί τὸ ἐσωτερικὸ του δὲν περιεῖχε πέτρες, ὅπως τὸ μακρὸ θρανίον τοῦ νότιου τοίχου, ἀλλὰ χῶμα. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ μικροῦ θρανίου ὅμως εἶναι βέβαιη, ὅχι μόνο ἀπὸ τὰ σημεῖα ποὺ τελειώνει τὸ κονίαμα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου, ἀλλὰ κυρίως στὸν βόρειο. Στὸ χαμηλότερο σημεῖο αὐτοῦ τοῦ τοίχου καὶ σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου τὸ κονίαμα τοῦ τοίχου διακόπτεται σὲ ὕψος 0.50 μ. καὶ μάλιστα ἐξέρχεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου. Στὸν βόρειο τοῖχο ἄλλωστε, καὶ σὲ ὕψος 0.40-0.50 μ. σώζεται ἐπικολημένο μεγάλο τμήμα πηλοῦ. Εἶναι πιθανὴ γιὰ τὴν ἐπένδυση τῆς ἀνώτερης ἐπιφάνειας τοῦ θρανίου ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κονίαμα καὶ ἡ χρῆση τοῦ ξύλου, καθὼς σὲ πολλὰ σημεῖα ἦταν σαφὴ τὰ ἴχνη καμένου ξύλου.

Ὅπως σημειώθηκε, λόγω τῆς κατασκευῆς του τὸ μικρὸ θρανίον τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ Δωματίου 25 ἦταν πολὺ κατεστραμμένο. Παρὰ ταῦτα ὅμως διασώθηκε τμήμα τῆς σκευῆς του, δηλαδή τμήματα δύο εἰδωλίων ταύρων ἢ ἐνὸς εἰδωλίου καὶ ἐνὸς ρυτοῦ σὲ σχῆμα ταύρου, καθὼς καὶ τέσσερα ἀγγεῖα, μία φρουτοδόχη καὶ τέσσερα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (πίν. 182α). Ἡ φρουτοδόχη, ποὺ ἦταν τοποθετημένη πάνω στὸ θρανίον, στῇ βορειοανατολικῇ γωνίᾳ τοῦ τοίχου καὶ σὲ ἀπόσταση 0.10 μ. τόσο ἀπὸ τὸν βόρειο, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἦταν ὅπως καὶ τὰ κύπελλα σπασμένη. Ἐνα κομμάτι τῆς μάλιστα βρισκόταν λίγο ψηλότερα, δίπλα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο, διαμ. 0.28 μ., ποὺ κατασκευάσθηκε ἀπὸ κιτρινωπὸ ἀκάθαρτο πηλὸ καὶ ἐπιχρίσθηκε μὲ κιτρινωπὸ, σώθηκε μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὸ πλατὺ, ἐπίπεδο περιχέλιωμα, ποὺ ἔχει σὲ ἓνα σημεῖο ὑπερυψωμένη προεξοχή γιὰ νὰ πιάνεται τὸ σκεῦος. Ἀπὸ τὰ τέσσερα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα τὰ τρία πρέπει νὰ βρίσκονταν βόρεια τῆς φρουτοδόχης, ἀφοῦ ἦλθαν στὸ φῶς σὲ κομμάτια μετὰ τὴν ἀφαίρεσή τῆς. Ἀπὸ τὸ ἓνα μάλιστα βρέθηκε μόνον ἡ βάση ἀνάποδα· ἓνα ἄλλο ἦταν ὄρθιο. Τὸ τέταρτο κύπελλο τοῦ θρανίου βρέθηκε δυτικὰ τῆς φρουτοδόχης, σὲ ἀπόσταση 0.27 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου καὶ 0.40 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικό.

Τὰ δύο πῆλινα εἰδώλια ταύρων ἢ τὰ τμήματα ἐνὸς εἰδωλίου καὶ ἐνὸς ρυτοῦ, ποὺ βρέθηκαν στὸ θρανίον, πρέπει νὰ ἦταν μπροστὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα, ὁρατὰ καὶ προσιτὰ ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ δωματίου. Τὸ ἓνα εἶναι μικρὸ εἰδῶλιο ταύρου (εἰκ. 2) μέγ. μήκ. 0.031 καὶ ὕψ. 0.028 μ. ποὺ βρέθηκε ἀκριβῶς πάνω στῇ νότια παρυφῇ τοῦ θρανίου καὶ σὲ ἀπόσταση 0.50 ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ 0.20 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικό. Ἀπὸ τὸ δεύτερο, ποὺ ἦταν πολὺ μεγαλύτερο καὶ βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 0.40 ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ 0.30 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο, σώθηκε μόνον τὸ ἀριστερὸ κέρατο (εἰκ. 3) μήκ. 0.046 μ., κατασκευασμένο ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλὸ μὲ καστανὸ ἐπίχρισμα. Ἐτσι ὑπολογίζεται πὼς τὸ εἰδῶλιο ἢ μάλλον τὸ ρυτὸ θὰ εἶχε μήκ. 0.15-0.20 μ. Εἶναι προφανές ὅτι τὰ δύο αὐτὰ εἰδώλια ἢ τὸ εἰδῶλιο καὶ τὸ ρυτὸ ὑποδηλώνουν κάποια λατρευτικὴ χρῆση τοῦ Δωματίου 25.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο θρανία ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς στῇ φετινῇ ἀνασκαφῇ καὶ στὴν ἀνασκαφῇ τοῦ 1989, ἐνδιαφέροντα ἦταν ἐπίσης καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ Δωματίου 25, ὅπως τὸ κονίαμα τῶν τοίχων, ἡ κατασκευὴ τῶν παραστάδων καὶ τῆς θεμελίωσης τῆς θύρας, καθὼς καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ

Εἰκ. 2. Δωματίο 25. Πήλινο εἰδώλιο ταύρου.

Εἰκ. 3. Κέρατο εἰδωλίου ἢ ρυτοῦ ταύρου.

δαπέδου. Ὅλοι οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου ἦταν ἐπιχρισμένοι μὲ κονίαμα, πού σώθηκε κατὰ τόπους σὲ σχετικὰ καλὴ διατήρηση. Τὸ χρῶμα του εἶναι ὑπόλευκο, ἡ ἐπιφάνειά του ὅμως εἶναι κατὰ τόπους τεφρῇ, καστανή, κόκκινη, κοκκινωπὴ ἢ κιτρινωπὴ, ἀναλόγως τῶν συνθηκῶν τῆς καταστροφικῆς πυρκαγιᾶς ἀλλὰ καὶ τῆς πτώσης τῆς ἀνωδομῆς. Ἰδιαίτερα τεφρῇ ἦταν ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κονιάματος στοὺς τοίχους τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ δωματίου. Πολλὰ κομμάτια τοῦ κονιάματος βρέθηκαν πεσμένα στὴν ἐπίχωση πού ἀνασκάφηκε, ἀκόμη καὶ στὸ κατώτερο στρώμα, πάνω στὸ δάπεδο. Ἐνα κομμάτι μάλιστα κονιάματος, διαστ. 0.25×0.22 μ., ἐπικολλημένο πάνω σὲ ἐπίστρωση πηλοῦ, βρέθηκε ἀνάμεσα στὸ δεύτερο κύπελλο καὶ τὸ πρῶτο ἀνθοδοχεῖο (πίν. 178α). Ἡ τελευταία στρώση τοῦ κονιάματος τῶν τοίχων τοῦ Δωματίου 25 ἔχει πάχ. 0.005-0.006 καὶ τὸ στρώμα ἀσβεστοκονιάματος στὸ ὁποῖο ἐπικολλήθηκε ἔχει πάχ. μέχρι καὶ 0.05 μ.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου καὶ σὲ ἀπόσταση 0.55 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ παραστάδα τμήμα τοῦ κονιάματος πού ἀπέπεσε ἀποκάλυψε σὲ ὕψος 0.35 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς κάθετης δοκοθήκης (πίν. 1826). Σὲ τομὴ ἡ δοκοθήκη αὐτὴ δὲν ἔχει εὐθεῖες πλευρές, ὅπως ὅλες οἱ δοκοθήκες τῶν τοίχων τοῦ Ἀνακτορικοῦ κτιρίου τῶν Ἀρχαίων πού ἤλθαν στὸ φῶς μέχρι τώρα, ἀλλὰ καμπύλες, πού σχηματίζουν κύκλο, διαμ. 0.24-0.26 μ. Εἶναι λοιπὸν βέβαιον ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν ἐνσωματώθηκε στὸν τοῖχο μία πελεκημένη ὀρθογώνιας τομῆς δοκός, ἀλλὰ ἕνας κορμὸς δέντρου. Κι εἶναι ἀξιοπαρατήρητο ὅτι ἡ βορειοδυτικὴ αὐτὴ δοκοθήκη βρίσκεται σὲ εὐθεία

γραμμὴ μὲ τὴν πρώτη, δυτικὴ, κάθετη δοκοθήκη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ πρὸς Βορρὰν καὶ σὲ μεσοτοιχία κειμένου Χώρου 33. Στὴ Θήρα, ὅπου διασώθηκαν πολὺ περισσότερα στοιχεῖα τῆς οἰκοδομικῆς τέχης ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἀποφλοιωμένοι κορμοὶ δέντρων χρησιμοποιήθηκαν μόνον ὡς φέροντα στοιχεῖα πατωμάτων¹⁷.

Ἀπέναντι καὶ λίγο ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ δοκοθήκη, στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Δωματίου 25, πάλι τμῆμα τοῦ κονιάματος ποὺ ἀπέπεσε ἀποκάλυψε τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἄλλης κάθετης δοκοθήκης, σὲ ἀπόσταση 0.88 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ παραστάδα (πίν. 183α). Ἡ νοτιοδυτικὴ αὐτὴ δοκοθήκη, ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ ὕψος τῆς βορειοδυτικῆς δοκοθήκης τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ πρὸς Νότον καὶ μὲ μεσοτοιχία κειμένου Χώρου 4, παρουσιάζει μία μοναδικὴ γιὰ τὸ Ἀνακτορικὸ Κτίριο τῶν Ἀρχανῶν ἰδιορρυθμία, ἀφοῦ δὲν σχεδιάσθηκε γιὰ νὰ δεχθεῖ μία ὀρθογώνιας τομῆς δοκὸ. Ἡ νοτιοδυτικὴ αὐτὴ δοκοθήκη διαπερνᾷ κατὰ πλάτος τὸν τοῖχο καὶ ἐνώνεται μὲ τὴ βορειοδυτικὴ δοκοθήκη τοῦ Δωματίου 4. Στὴν περίπτωσιν δηλαδὴ αὐτὴ ὁ τοῖχος διακόπτεται καὶ τοποθετεῖται μία δοκὸς πλάτ. 0.10 καὶ πλάτ. 0.40 μ., ὅσο καὶ τὸ πλάτος τοῦ τοίχου. Ἀκόμη μία δοκοθήκη ἀποκαλύφθηκε στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου καὶ ἀσφαλῶς μία τρίτη πρέπει νὰ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ κονίαμα καὶ στὸν βόρειο τοῖχο. Ἡ νοτιοανατολικὴ αὐτὴ δοκοθήκη φάνηκε σὲ ὕψ. 1.07 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ θρανίου καὶ σὲ ἀπόσταση 0.80 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου καὶ ἔχει πλάτ. 0.10 καὶ βάθος 0.12 μ.

Σὲ καλὴ κατάστασιν διασώθηκαν ἀκόμη οἱ παραστάδες τῆς θύρας τοῦ Δωματίου 25, ποὺ ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα θυρώματα τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν κατασκευάσθηκαν ἀπὸ πηλό, μὲ μικρὲς πέτρες στὸν πυρήνα. Καὶ πάλι ὅπως καὶ τὰ ἄλλα θυρώματα τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου ἔτσι καὶ οἱ παραστάδες τῆς θύρας τοῦ Δωματίου 25 σὲ τομὴ ἀποτελοῦνται ἀπὸ συνδυασμὸ εὐθειῶν καὶ καμπύλων γραμμῶν.

Οἱ πῆλινες παραστάδες τῆς θύρας τοῦ Δωματίου 25 (πίν. 183β-184α) πατοῦν πάνω σὲ γυψολιθικὰς βάσεις ποὺ διαβρώθηκαν καὶ δὲν σώζονται τὸ

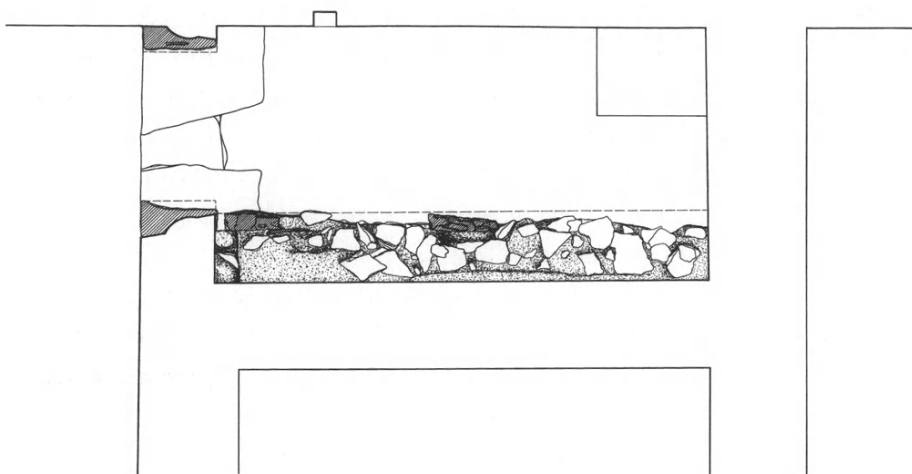
17. Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, Ἀκρωτήρι Θήρας, Ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη (Ἀθήνα 1999) 197.

ἀρχικό τους σχῆμα. Ὁ γυψόλιθος τῆς βόρειας παραστάδας ἔχει σωζ. μῆκ. 0.42 καὶ σωζ. πλάτ. 0.14 μ. καὶ αὐτὸς τῆς νότιας σωζ. μῆκ. 0.46 καὶ σωζ. πλάτ. 0.20 μ. Μὲ τὴ σειρά τους ἡ κάθε γυψολιθικὴ θάση πατεῖ σὲ μεγάλη λαξευτὴ πυρολιθικὴ πέτρα θεμελίωσης. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς πυρολιθικὲς πέτρες εἶναι θυθισμένες στὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου τοῦ Δωματίου 25, πού σκάφηκε σὲ ἀβαθὴ τομὴ τόσο κατὰ μῆκος τοῦ δωματίου, ὅσο καὶ στὴ βορειοανατολικὴ γωνία, κάτω ἀπὸ τὸ μικρὸ θρανίον. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο, ὅτι τὸ ὑπόστρωμα αὐτὸ τοῦ δαπέδου εἶναι χαλικιόστρωτο, μὲ μικρότατη περιεκτικότητά σὲ ὄστρακα, κυρίως τμήματα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων. Στὸ ὑπόστρωμα ὅμως αὐτό, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ θρανίον, σὲ ἀπόσταση 0.40 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ 0.10 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ βρέθηκε ἀνεστραμμένο ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς τελικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Δωματίου 25 ἀλλὰ καὶ τῶν ἐργασιῶν συντήρησης πού ἀκολούθησαν ἀποκαλύφθηκε καὶ πάλι τὸ μεγάλο θρανίον τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου, πού εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1989 καὶ ἀπέχει 0.11 μ. ἀπὸ τὴ νότια παραστάδα τῆς θύρας (εἰκ. 4, πίν. 1846). Σώθηκε ὁλόκληρος ὁ πυρήνας τοῦ θρανίου, πλάτ. 0.33-0.44 μ. καὶ ὕψ. 0.33-0.44 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, πού κατασκευάσθηκε ἀπὸ μεσαίου μεγέθους λίθους καὶ ἀπὸ πλάκες. Φαίνεται ὅτι τὸ θρανίον τοῦ Δωματίου 25, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ θρανία τοῦ Δωματίου 10, εἶχε κατὰ τόπους γυψολιθικὴ ἐπένδυση. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θρανίου σώθηκαν διαβρωμένα δύο γυψολιθικά τεμάχια, τὸ ἓνα στὴ δυτικὴ του γωνία καὶ τὸ ἄλλο στὴ μέση τῆς πρόσθιας πλευρᾶς. Τὸ πρῶτο σώθηκε σὲ ὕψ. 0.26 καὶ μῆκ. 0.31 μ. Τὸ δεύτερο, πού βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1.30 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο, ἔχει σωζ. μῆκ. 0.37 καὶ μέγ. ὕψ. 0.29 μ.

Κατὰ τὸν τελικὸ καθαρισμὸ τοῦ κατώτερου τμήματος τοῦ κονιάματος τοῦ νότιου τοίχου ἔγινε φανερό ὅτι αὐτὸ σταματᾷ σὲ ὕψος 0.15 μ. πάνω ἀπὸ τὸν λίθινον πυρήνα τοῦ θρανίου. Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ κατὰ μῆκος τοῦ θρανίου τὸ ἐπικολλημένο στὸν τοῖχο χῶμα ἦταν μαῦρο ἀπὸ τὴ φωτιά. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ θρανίου ἦταν ἐπενδυμένη μὲ ξύλο πάχ. περίπου 0.15 μ. Ἡ πρόσθια, βόρεια πλευρὰ τοῦ θρανίου, θὰ εἶχε ὅμως γυψολιθικὴ ἐπένδυση, ὅπως δείχνουν διάφορα κομμάτια γυψολίθων πού σώθηκαν κατὰ τόπους.

Καὶ μόνο ἡ γυψολιθικὴ ἐπένδυση τοῦ μακροῦ θρανίου τοῦ νότιου τοίχου, παρόμοια τῆς ὁποίας ἔχει σημειωθεῖ μόνο στὰ τρία θρανία τοῦ Δωματίου 10,

Εἰκ. 4. Δωμάτιο 25, κάτοψη.

ὑποδηλώνει ὅτι παρὰ τὸ μικρὸ τοῦ μέγεθος τὸ Δωμάτιο 25 ἦταν ἓνας σημαν-
 τικὸς χώρος τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν. Ἡ λειτουργία του
 ὁμῶς διευκρινίζεται ἴσως ἀκριβέστερα ἀπὸ τὴ σκευὴ του τὴν ὥρα τῆς κατα-
 στροφῆς, πὺ εὐτυχῶς, ὅπως εἶδαμε, ἔμεινε ἀδιατάρακτη.

Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1989, ἀλλὰ καὶ τὴ φετινὴ
 ἀνασκαφὴ τοῦ Δωματίου 25, στὸ μακρὸ θρανίῳ τοῦ νότιου τοίχου, τὸ μικρὸ
 τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας ἀλλὰ καὶ στὸ ἔδαφος κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου
 τοίχου, ἤλθαν στὸ φῶς σημαντικὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη, καθὼς καὶ δύο εἰδῶλια, ἡ
 ἓνα εἰδῶλιο καὶ ἓνα ρυτό. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο περίτεχνους λίθινους λύχνους
 ὅλα τὰ ἄλλα ἀντικείμενα ἦταν πῆλινα καὶ μάλιστα εἴκοσι πέντε ἕως εἴκοσι
 ἑπτὰ ἀγγεῖα, δηλαδὴ δεκατέσσερα ἕως δεκαεῖς ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τρία
 ἀνθοδοχεῖα, τρεῖς χύτρες, ἓνας κάδος, μία φρουτοδόχη ἓνα κηροπήγιο, ἓνα δια-
 κοσμημένο ἡμισφαιρικὸ κύπελλο καὶ ἓνα ὀλόβαφο κύπελλο. Εἶναι σαφὲς ὅτι μὲ

τὴν ἐξαίρεση τῶν πολλαπλῆς ὡς γνωστὸν χρήσης ἄωτων κωνικῶν κύπελλων καὶ ἴσως καὶ τῆς φρουτοδόχης, ὅλα τὰ ἄλλα ἀγγεῖα καὶ σκεύη, χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὸν φωτισμό, τὴ διακόσμηση καὶ τὴ λατρεία, τὸ μαγείρευμα καὶ τὴν ἀποθήκευση. Οἱ δύο τελευταῖες χρήσεις κάποιων ἀγγείων τοῦ Δωματίου 25 ἀρμόζουν στὸ μικρὸ μέγεθος καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διάταξη τοῦ δωματίου. Ἡ ἀποθηκευτικὴ χρήση ἐξ ἄλλου ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κάδος ἦταν τοποθετημένος ἀνάποδα, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ πολλὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη εἶναι ὁμοειδῆ. Ἐξ ἄλλου ὅτι στὸ Δωμάτιο 25 χρησιμοποιήθηκαν οἱ χύτρες βεβαιώνεται ἀπὸ τὴν παρουσία κάτω ἀπὸ μία ἀπὸ αὐτὲς καμένων ὀστέων.

Ὅμως τὰ ὁμοειδῆ πολυτελῆ ἀγγεῖα καὶ σκεύη ποὺ χρησίμευσαν γιὰ τὸν φωτισμό, τὴ διακόσμηση καὶ τὴ λατρεία εἶναι ἀδύνατον νὰ χρησιμοποιήθηκαν ἀποκλειστικὰ στὸ μικρὸ Δωμάτιο 25. Εἶναι λοιπὸν προφανές ὅτι ἀποθηκεύθηκαν ἐκεῖ λόγῳ τῆς γειτνίασης τοῦ Δωματίου 25 διὰ τοῦ Διαδρόμου 5 καὶ τοῦ Φωταγωγοῦ 7 μὲ τοὺς μεγάλους διπλανοὺς Χώρους 4, 32 καὶ 33, ἢ ἀκόμη διὰ τοῦ Κλιμακοστασίου 6 μὲ τοὺς ἀνώτερους ὀρόφους. Ἔτσι πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι τὸ Δωμάτιο 25 ἦταν πολλαπλῶν βοηθητικῶν χρήσεων.

Δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονηθεῖ ἡ παρουσία στὸ Δωμάτιο 25 τῶν δύο εἰδωλίων ἢ τοῦ ἐνὸς εἰδωλίου καὶ ἐνὸς ρυτοῦ στὸ θρανίον τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας, καὶ ἀκόμη τῶν ἀνθοδοχείων, ποὺ προδίδουν ἐπίσης λατρευτικὴν χρήσιν τοῦ χώρου. Τέλος πρέπει ἀκόμη νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ γεγονὸς τῆς ὑπαρξης τοῦ μεγάλου, πολυτελοῦς κατασκευῆς θρανίου τοῦ νότιου τοίχου, ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ἔγινε γιὰ τὴν τοποθέτηση καὶ μόνον σκευῶν, ἀλλὰ ἴσως καὶ γιὰ τὴν ἀνάπαυση κάποιων προσώπων ποὺ σχετίζονταν μὲ τὰ γειτονικὰ σημαντικὰ δωμάτια καὶ χώρους.

Χῶρος 33

Ἀρχισε φέτος ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ μεγάλου νέου Χώρου 33, ποὺ βρίσκεται βόρεια τῶν Χώρων 25, 23 καὶ 27 καὶ ἐπικοινωνεῖ δυτικὰ μὲ τὸν Χῶρο 32, τρεῖς τοῖχοι τοῦ ὁποίου, ὁ νότιος, ὁ δυτικὸς καὶ ὁ βόρειος εἶχαν ἐπισημανθεῖ πέρυσι, ἀμέσως μετὰ τὴν κατεδάφιση τῆς οἰκοδομῆς Ἀρ. Ψαλτάκη. Ἡ ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Χώρου 33 μέχρι τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τῶν τριῶν τοίχων του καὶ μάλιστα στὸ δυτικὸ καὶ στὸ κεντρικὸ του τμήμα, ἐκτὸς ἀπὸ κάποιες διαταράξεις, γιὰ τίς ὁποῖες θὰ γίνει εἰδικὸς λόγος

πιό κάτω, ἦταν ἀμιγῶς μινωική. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου ὅμως ὅπου καὶ προεκτάθηκε ἡ ἀνασκαφὴ γιὰ τὴν ἐπισήμανση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου, ὁ ὁποῖος καὶ δὲν ἀποκαλύφθηκε τελικὰ φέτος, λόγῳ καὶ τῆς ἀνωφέρειας τοῦ ἐδάφους, ὑπῆρξε καὶ μεταγενέστερη τῶν μινωικῶν χρόνων ἐπίχωση.

Στὸ ἀνατολικὸ αὐτὸ τμήμα ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε ἐπίσης πρὸς Νότον, πάνω ἀπὸ τὸ ἄσκαφο τμήμα τοῦ Χώρου 27, ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ὁποίου εἶναι μεσοτοιχία μὲ τὸν Χώρο 33. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε ἀκόμη τὸ θεμέλιο τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν ἰδιοκτησιῶν Ἀρ. Ψαλτάκη πρὸς Βορρὰ καὶ Περιγητικῆς Λέσχης Ἀρχανῶν πρὸς Νότο, ποὺ καθαιρέθηκε. Κατὰ τὴν καθαίρεση αὐτοῦ τοῦ τοίχου βρέθηκε τμήμα πωρόλιθου μήκ. 0.20 καὶ πλάτ. 0.145 μ., ποὺ εἶναι λαξευμένο καὶ ἐσωτερικὰ σὲ γωνία καὶ ὅπως φάνηκε στὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς θὰ ἀνῆκε σὲ τμήμα ξυλοδεσιᾶς τῶν πωρολιθικῶν τοίχων τοῦ δωματίου.

Στὰ ἐπιφανειακὰ χώματα αὐτοῦ τοῦ χώρου, δίπλα στὰ θεμέλια τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν ἰδιοκτησιῶν, ἐντὸς τῆς τέως ἰδιοκτησίας Ἀρ. Ψαλτάκη καὶ στὸ σημεῖο τῆς ἐσωτερικῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ Χώρου 23, βρέθηκε χάλκινο νόμισμα 10 φράγκων τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας, ἄριστης διατήρησης. Τὸ νόμισμα, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνεи εἰδικὸς λόγος πιὸ κάτω σχετικὰ μὲ κάποιες τομὲς ἀρχαιοκαπήλου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Χώρου 33, φέρει στὸν ἐμπροσθότυπο γυναικεία κεφαλὴ καὶ στὸν ὀπισθότυπο κλαδί ἐλιάς, πετεινό, τίς λέξεις Ἐλευθερία, Ἰσότης, Ἀδελφότης καὶ χρονολογία κοπῆς τὸ ἔτος 1951 (πίν. 185δ-ε).

Ἀμέσως βορειοανατολικά ἀπὸ τὴ θέση ἀνεύρεσης τοῦ νομίσματος, στὸ ὕψος τοῦ βόρειου πέρατος τοῦ ἄσκαφου τμήματος τοῦ Χώρου 27, κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα καὶ σὲ βάθος 0.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἦλθε στὸ φῶς μία ἐνδιαφέρουσα γυναικεία ταφή (πίν. 185α). Ἡ νεκρὴ εἶχε ταφεῖ ἐκτάδην μὲ τὸ κεφάλι στὸ Νότο καὶ τὰ πόδια στὸ Βορρά, ἐκτεταμένα τὰ χέρια ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ καὶ μὲ τὸ πρόσωπο στὴν Ἀνατολή. Ὁ σκελετός, συνολικοῦ μήκους 1.20 μ., προφανῶς νεαροῦ ἀτόμου, σώθηκε σὲ ἐξαιρετικὴ διατήρηση. Στὴ θέση τους διατηρήθηκαν ἐπίσης τὰ κοσμήματα ποὺ ἔφερε ἡ νεκρὴ κατὰ τὴν ταφή. Ἀκριβῶς στὴ θέση τοῦ λοβοῦ κάθε αὐτιοῦ βρέθηκε ἀπὸ ἓνα χάλκινο ἐνώτιο, στὸ στῆθος περισυλλέχθηκαν τεσσάρων εἰδῶν χάντρες περιδεραιίου καὶ σὲ μία φάλαγγα τῆς παλάμης τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ ἦλθε στὸ φῶς ἓνας ἀσημένιος κρίκος κυκλικῆς διατομῆς (πίν. 185γ). Κάθε ἐνώτιο

ἀποτελεῖται ἀπὸ κρίκο κυκλικῆς διατομῆς. Τὸ κατώτερο τμῆμα του διακοσμεῖται ἀπὸ λεπτότατο σύρμα, περιελιγμένο σὲ σπειροειδῆ διάταξη. Τέλος τὸ περιδέραιο ἀποτελέστηκε ἀπὸ 67 συνολικά λεπτότατες χάντρες ἀπὸ ὑαλόμαζα, πεπλάτυσμένες σφαιρικές, κυλινδρικές, δισκοειδεῖς καὶ ἀκανόνιστες πολυεδρικές, τεφροῦ, ὑπόλευκου, κιτρινωποῦ καὶ ἰώδους χρώματος. Ἡ χρονολογία τῆς ταφῆς εἶναι ἀβέβαιη. Εἶναι πιθανὸ ὅμως νὰ ἀνήκει στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, πού ἴσως στὴ θέση Τουρκογειτονιά, ὅπως καὶ στίς γειτονικές θέσεις Ἀκρόπολη πρὸς Νότο¹⁸ καὶ Παναγία πρὸς Βορειοδυμάς¹⁹ ἰδρύθηκαν τάφοι.

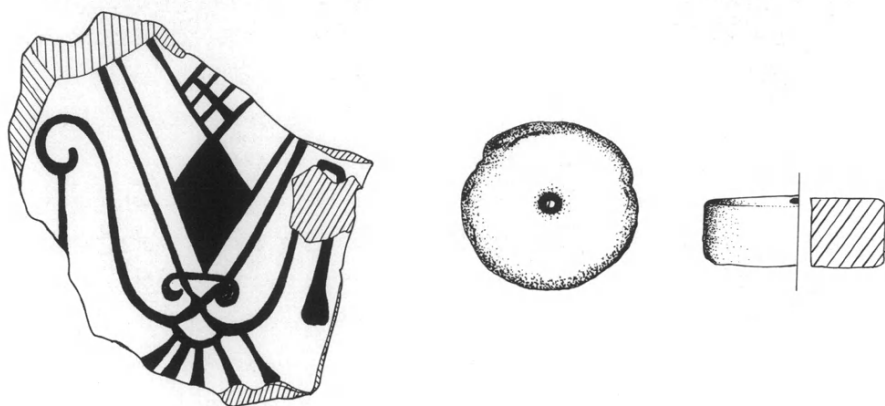
Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ Χώρου 33, πάνω ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἐπίχωση ἀνασκάφηκαν ἐπίσης δύο ἄλλα στρώματα, τὸ ἓνα διαταραγμένο καὶ τὸ δεύτερο μυκηναϊκῶν χρόνων. Τὸ πρῶτο στρώμα, στὸ ὁποῖο εἶχε θεμελιωθεῖ ἓνας τοῖχος τῆς οἰκοδομῆς Ἀρ. Ψαλτάκη ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο, περιεῖχε πλῆθος σύγχρονων ὀστράκων καθὼς καὶ ἄλλων τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας, πιάτα μὲ ἐφυάλωση, γυαλιὰ κλπ., τμῆμα ἀρχαίου πίθου μὲ ἐλαφρὰ ἀνάγλυψη σπείρα, γραπτὸ ὄστρακο ἀρχαίου πιθανότατα ἀγγείου (εἰκ. 5), ἕως πλῆθος μινωικῶν ὀστράκων, κυρίως ἀπὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ ἄλλα μικρὰ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα. Στὸ κατώτερο τμῆμα αὐτοῦ τοῦ στρώματος βρέθηκε στὸ μὲν βόρειο τμῆμα καὶ στὴ νοτιὰ προέκταση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Χώρου 33 ἓνα δισκοειδὲς πῆλινο σφονδύλιο ἀπὸ καστανὸ πηλὸ (εἰκ. 6), ἐπιχρισμένο μὲ μαῦρο ἐξίτηλο χρῶμα, διαμ. 0.032, πάχ. 0.015 καὶ διάμ. 0.005 μ. καὶ στὸ νότιο τμῆμα μία σιδερένια αἰχμὴ βέλους (πίν. 1856), μήκ. 0.067 καὶ μέγ. πλάτ. 0.013 μ.²⁰.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον ἦταν τὸ δεύτερο στρώμα τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Χώρου 33, πού σημειώθηκε καὶ στὸ νότιο τμῆμα, κάτω ἀπὸ τὸν Χῶρο 23 καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ταφὴ πού περιγράφηκε. Τὸ στρώμα αὐτὸ περιεῖχε καὶ πάλι διάφορα μινωικὰ ὄστρακα, κυρίως ἀπὸ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, τμῆμα πινακίου καὶ πόδια καὶ λαβὴ χύτρας, ταυτόχρονα ὅμως πολλὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ διακρίθηκαν πόδια καὶ χεῖλη ὑψιπόδων κυλί-

18. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ὁ.π. 44, εἰκ. 29.

19. Ὁ.π. 43, εἰκ. 25, 27.

20. Γιὰ βέλη βλ. A. SNODGRASS, *Early greek armours and weapons, from the end of the bronze age to 600 B.C.* (Edinburgh 1964) 144-156.

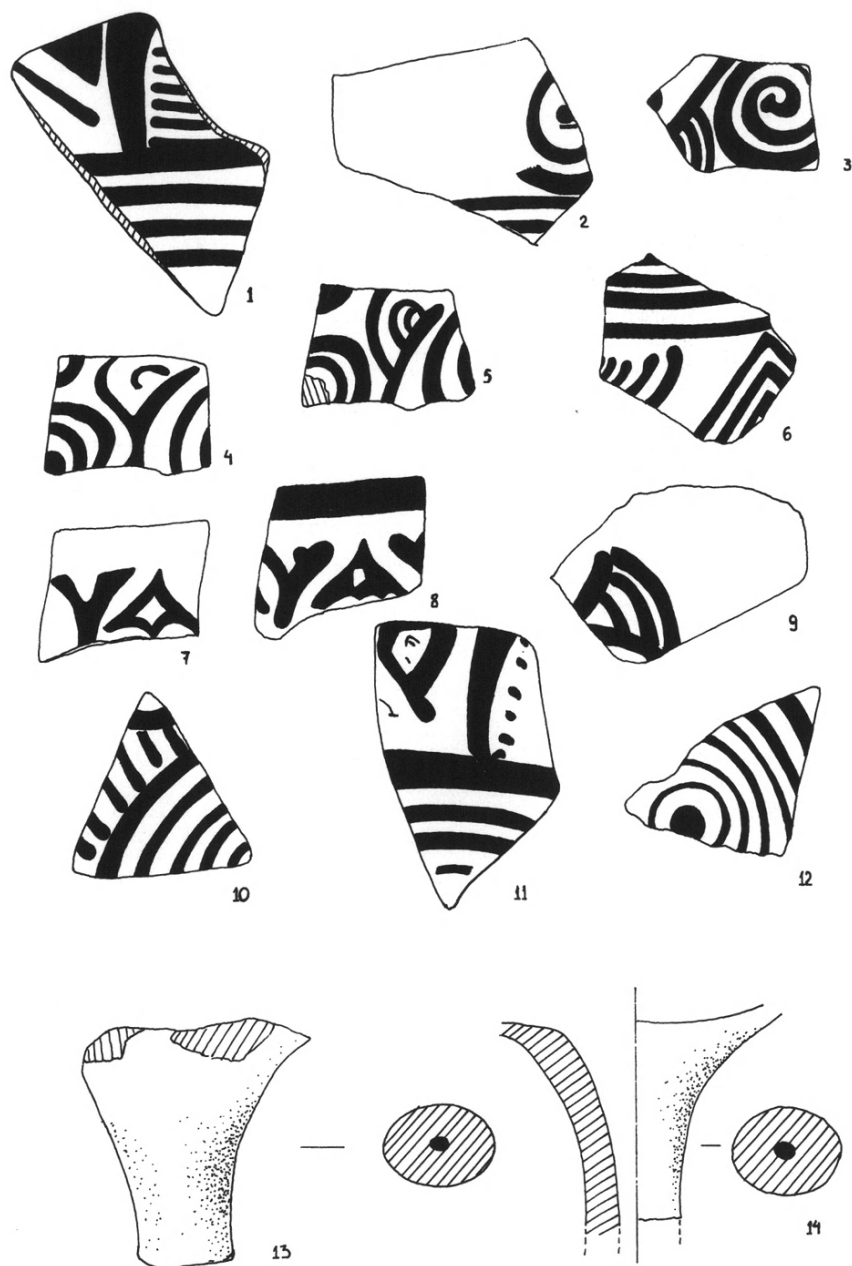
Εἰκ. 5. Ὅστρακο ἀρχαίου πιθανῶς ἀγγείου. Εἰκ. 6. Πήλινο σφονδύλιο.

κων ἀλλὰ καὶ γραπτὰ ὅστρακα σκύφων, διακοσμημένα με παπυροειδή, ἐνάλλη-
λες γωνίες, σπεῖρες κλπ., ΥΜ ΙΙΑ2 χρόνων²¹ (εἰκ. 7).

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τὸ ἀνώτερο τμήμα αὐτοῦ τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώ-
ματος εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ πολλὰς μικρές, ἀκατέργαστες πέτρες σὰν σφράγισμα,
κάτι πὺ εἶχε παρατηρηθεῖ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις στὴν ἀνασκαφὴ στὴν
Τουρκογειτονιά²². Πρέπει νὰ θεωρηθεῖ λοιπὸν βέβαιον ὅτι ἡ διατάραξη στὸ
ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 33 εἶναι μυκηναϊκῶν χρόνων καὶ ἴσως σ' αὐτὰ τὰ
χρόνια καταστράφηκε ὁ ἀνατολικὸς τοῦ τοῖχος. Ἴσως ἀκόμη ἀπὸ τὴν κατα-
στροφή αὐτοῦ τοῦ τοῖχου προέρχονται οἱ μεγάλοι πεσμένοι πωρόλιθοι πὺ βρέ-
θηκαν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 33, στὸ ἀμιγρὲς πιά μινωικὸ στρώμα,
ὅπως θὰ δοῦμε πῶς κάτω.

21. A. FURUMARK, *The mycenaean pottery, analysis and classification* (Stockholm 1941) mot. 10 A5, 46 15-16, 45-46.

22. Π.χ. ΠΑΕ 1979, 336-7.

Εἰκ. 7. Χῶρος 33. Ὅστρακα μυκηναϊκῶν χρόνων.

Ὅπως σημειώθηκε ἤδη τὸ κεντρικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 33 ἔσωσε τὴ μινωικὴ ἐπίχωση μέχρι τὸ ὕψος τῶν τριῶν του τοίχων, ἐκτὸς ἀπὸ δύο σημεῖα ποὺ ἀνασκάφηκαν σύγχρονες διαταράξεις, ἓνα χαντάκι σὲ βάθος 0.50 καὶ ἓνας λάκκος σὲ βάθος 0.85 μ. Τὸ χαντάκι, μήκ. 2.40 καὶ πλάτ. 0.60 μ., σκάφηκε κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ χώρου, πρῶτα ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση καὶ σὲ ἀπόσταση 1.70 μ. ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο (πίν. 186α). Σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ χώρου τὸ χαντάκι στρεφόταν σὲ ὀρθή γωνία καὶ καθ' ὅλο του τὸ πλάτος σὲ Νότο, μέχρι καὶ τὸν Νότιο τοῖχο τοῦ Χώρου 33, στὸ ὕψος τῆς δυτικῆς του δοκοθήκης καὶ πάνω ἀπὸ τὸν βαθύτερα κείμενο πίθο ἀρ. 4, τὸν τρίτο ἀπὸ Δυσμὰς πίθο κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου, ποὺ θὰ συζητηθεῖ πιὸ κάτω. Σὲ βάθος 0.85 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Χώρου 33 εἶχε σκαφεῖ ὁ διαμ. 1.80 μ. περίπου λάκκος, ἀκριβῶς στὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βορειοανατολική του γωνία καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Χώρου 33. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ λάκκος εἶχε καταστρέψει τὸν πίθο ἀρ. 3, ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ, ὅπως θὰ δοῦμε, δίπλα στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 33, κοντὰ στὴ θύρα. Καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἓνα κομμάτι τοῦ πίθου ποὺ βρέθηκε στὸν λάκκο, θεωρήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ἐλαφρόπετρα, λόγω τῆς ἰσχυρότατης καύσης ὅλων τῶν ὑλικῶν τοῦ Χώρου 33, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνεῖ λόγος πιὸ κάτω.

Ὁ χρόνος τῆς ἐκσκαφῆς τοῦ χαντακιοῦ καὶ τοῦ λάκκου εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία τὰ μεταπολεμικὰ χρόνια, λόγω τῆς ἀνεύρεσης καὶ στὰ δύο πολλῶν ἄμεσα ἀναγνωρίσιμων ἀντικειμένων καὶ ὀστράκων, ἀλλὰ καὶ μινωικῶν ὀστράκων. Ἀνάμεσα στὰ τελευταῖα ὑπῆρχαν μάλιστα τμήματα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, ἀφοῦ τὸ ἀνώτερο μινωικὸ στρῶμα ποὺ δὲν διαταράχθηκε, ἀπέδωσε στὴν ἀνασκαφὴ ἀρκετὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Χαρακτηριστικὸ ἄλλωστε δείγμα τῆς διατάραξης κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τοῦ χαντακιοῦ εἶναι τὸ γεγονός πὼς στὸ κατώτερο στρῶμα καὶ στὸ ἀνατολικότερο σημεῖο του ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση τμήματός του εἶχε καταστραφεῖ μία μεγάλη πλάκα, ἀπὸ αὐτὲς ποὺ θὰ συζητηθοῦν πιὸ κάτω (πίν. 186β). Τὰ τμήματα αὐτῆς τῆς πλάκας ἤλθαν σὲ φῶς ἀπείραχτα στὸ κατώτερο μινωικὸ στρῶμα ποὺ ἀνασκάφηκε, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸ χαντάκι.

Τόσο ὁ λάκκος, ὅσο καὶ τὸ χαντάκι εἶχαν ἐπισημανθεῖ ἤδη πέρυσι κατὰ τὴν καθαίρεση τῆς ἀρκετὰ μέτρα ἀνατολικότερα κειμένης οἰκοδομῆς Ἀρ.

Ψαλτάκη. Σὲ σχετικές ἐρωτήσεις στὸν τέως ἰδιοκτήτη εἶχε διατυπωθεῖ τότε ἡ ἄποψη, λόγῳ καὶ τῆς ἀπὸ Ἀνατολῆς σὲ Δύση κλίσης τοῦ ἐδάφους, πὺς ἐπρόκειτο γιὰ παλαιότερο ἀγωγὸ ἀποχέτευσης, πράγμα πὺ ἐλέγχθηκε λανθασμένο. Λάκκος καὶ χαντάκι ὄχι μόνο δὲν ἐπικοινωνοῦν, ἀλλὰ καὶ τὸ χαντάκι διακόπτεται σὲ βάθος ἀπότομα καὶ μάλιστα κάμπτεται πρὸς Νότο. Ἐνας πραγματικός, σύγχρονος, ταπεινὸς ἀγωγὸς ἀποχέτευσης ὁμβρίων ὑδάτων εἶχε ἄλλωστε ἐπισημανθεῖ πέρυσι βορειότερα καὶ παράλληλα μὲ τὸ χαντάκι, δίπλα στὴν οἰκία πὺ καθαιρέθηκε. Εἶναι βέβαιον ἀκόμη ὅτι οὔτε ὁ λάκκος ὑπῆρξε ποτὲ βόθρος, κι ὅτι ὁ βόθρος τῆς οἰκοδομῆς Ἀρ. Ψαλτάκη δὲν βρισκόταν σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἔτσι ὁ λόγος τῆς ἐκσκαφῆς λάκκου καὶ χαντακιοῦ ἔμεινε καὶ γιὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἀνεξήγητος, μέχρι τὴν ἀνεύρεση σὲ ἀπόσταση 2.50 μ. περίπου νοτιοανατολικά τοῦ γαλλικοῦ νομίσματος, πὺ σημειώθηκε πιὸ πάνω.

Γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ συσχετισμοῦ τοῦ γαλλικοῦ νομίσματος μὲ τὸ χαντάκι καὶ τὸν λάκκο, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ νοητὴ ἀνασύσταση τοῦ χώρου στὸν ὁποῖο σκάφηκαν, καθὼς καὶ ὁ χρόνος κυκλοφορίας τοῦ γαλλικοῦ νομίσματος. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη τὸ γαλλικὸ νόμισμα βρέθηκε στὰ ἐπιφανειακά χώματα τοῦ οἰκοπέδου Ἀρ. Ψαλτάκη καὶ σὲ ἀπόσταση λίγων ἐκατοστῶν ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ διαχωριστικὸ τοῖχο πὺ χώριζε τὸ οἰκόπεδο Ψαλτάκη μὲ τὸ οἰκόπεδο τῆς Περιγητικῆς Λέσχης Ἀρχανῶν, ὅπου ἐπισημάνθηκε τὸ 1964 τὸ Ἀνακτορικὸ Κτίριο τῶν Ἀρχανῶν²³. Ὁ κύριος ὄγκος τῆς οἰκοδομῆς Ἀρ. Ψαλτάκη βρισκόταν περίπου 6 μ. πρὸς Βορρά. Ἔτσι εἶναι φανερὸ ἀπὸ πολλὲς αὐτοψίες, πὺ ἔγιναν κατὰ καιροὺς, ὅτι ὁ λάκκος καὶ τὸ χαντάκι σκάφηκαν στὸ κέντρο καὶ κατὰ μῆκος αὐτοῦ τοῦ τμήματος, δηλαδὴ στὸν πλέον περιορισμένο ἀπὸ τοὺς χώρους τοῦ οἰκοπέδου Ἀρ. Ψαλτάκη καὶ στὸ πιὸ δυσπρόσιτον καὶ κρυμμένο τμήμα του, πὺ βρισκόταν στὸ τέρμα ἐνὸς ἀδιέξοδου δρόμου. Γιὰ τὴν ἀναζήτηση τοῦ χρόνου ἐκσκαφῆς τοῦ λάκκου καὶ τοῦ χαντακιοῦ ἦταν ἐξάλλου ἀπαραίτητη ἡ διερεύνηση τῆς ἱστορίας τῆς οἰκοδομῆς Ψαλτάκη καὶ βέβαια ἡ χρονολογία κοπῆς καὶ κυκλοφορίας ὄχι μόνο τοῦ γαλλικοῦ νομίσματος ἀλλὰ καὶ ἐνὸς δεύτερου ἐλληνικοῦ νομίσματος, πὺ βρέθηκε 1.50 μ. βορειοδυτικὰ τοῦ λάκκου, ἐπιφανειακά, πάνω στὸ βόρειον τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου

23. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΑΔ 20, 1965, Β3, Χρον. 558-561.

τοῦ Χώρου 33. Τὸ νόμισμα αὐτὸ εἶναι 50λεπτο τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, ποὺ κόπηκε τὸ 1926 καὶ ἔχει στὸν ἐμπροσθότυπο κρανοφόρο κεφαλὴ Ἀθηνᾶς.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ πληροφορίες ἀρκετῶν γηραιότερων κατοίκων τῶν Ἀρχανῶν ἡ οἰκοδομὴ Ἀρ. Ψαλτάκη χτίστηκε τῇ δεκαετίᾳ τοῦ '20 ἀπὸ τὸν Βασ. Φουρούλη καὶ παρέμεινε στὴν ἰδιοκτησίᾳ τῆς συζύγου του Μαρίας, τὸ γένος Βορνιωτάκη, μέχρι τῇ δεκαετίᾳ τοῦ '60, ὅταν ἐκχωρήθηκε ὡς προικῶο στὴ μοναχοκόρη τοῦ ζεύγους Φουρούλη, Εὐαγγελία, σύζυγο τοῦ Ἀρ. Ψαλτάκη, τελευταίου ἰδιοκτήτη τῆς οἰκοδομῆς. Ἡ χρῆση τοῦ χώρου ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '20 βεβαιώνεται καὶ ἀνασκαφικὰ μὲ τὴν ἀνεύρεση τοῦ νομίσματος τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, κοπῆς 1926. Ἀκόμῃ μὲ τὸ εὐτελοῦς ἀξίας πεννηντάλεπτο ἴσως ὑποδηλώνεται ἡ κατὰ τὶς ἴδιες πληροφορίες ἀνέχεια τῶν τότε ἰδιοκτητῶν.

Ἀντίθετα μὲ τὸ εὐτελὲς ἑλληνικὸ νόμισμα, τὸ γαλλικὸ νόμισμα τῶν 10 φράγκων τοῦ 1951, ἱκανῆς ἀγοραστικῆς ἀξίας, ἦταν ἀδύνατο νὰ κατέχεται ἀπὸ τὴν τότε πτωχότατη ἰδιοκτήτρια τοῦ ἀκινήτου, Μαρία Φουρούλη, ἥδη τότε διαζευγμένη. Ἡ ὕπαρξη ἐξάλλου ἐνὸς γαλλικοῦ νομίσματος σὲ δυσπρόσιτο ἀκάλυπτο χωρὸ ἐνὸς ἀδιεξόδου δρόμου τῆς ἀπομακρυσμένης τότε σχετικὰ ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο κωμόπολης τῶν Ἀρχανῶν τῇ δεκαετίᾳ τοῦ '50 εἶναι ἀκατανόητη, ὅχι μόνο γιατί δὲν κυκλοφοροῦσαν τότε ξένοι τουρίστες, ἀλλὰ καὶ γιατί δὲν ὑπῆρξε ποτὲ βέβαια στίς Ἀρχάνες συλλέκτης νεώτερων νομισμάτων. Ὁ μόνος ὑποψήφιος κάτοχος τοῦ νομίσματος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ὁ λεγόμενος Τζουλιὰς ἢ Γάλλος, δηλαδὴ ὁ ἐξ Ἀρχανῶν ὀρμώμενος Νικόλαος ἢ Νικολὰ Ἐμ. Κουτουλάκης, ἰδιοκτήτης τότε ἀρχαιοπωλείου στὸ Παρίσι μὲ ὑποκατάστημα στὴ Γενεύη²⁴.

Ὁ Ν. Κουτουλάκης ἐπισκεπτόταν ὅχι μόνο κατὰ τὴ δεκαετίᾳ τοῦ '50

24. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Πρωτογεωμετρικὴ - γεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες, *Κρητ.Χρον.* 26, 1986, 14. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα γιὰ μιὰν ἀρχαιοκαπηλία τὸ 1949 στὴν Κρήτη, σὲ *Φίλια Ἑπὶ εἰς Γ. Ε. Μυλωνᾶν* (Ἀθήνα 1987), Β, 48 κέ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Ἀνασκάπτοντας τὸ *Παρελθόν* (Ἀθήνα 1995). Βλ. τὴ διαφήμιση Ν. ΚΟΥΤΟΥΛΑΚΗΣ, *Mésopotamie - Iran et civilisations méditerranéennes, des origines au classicisme*, τῶν καταστημάτων στὸ Παρίσι καὶ τὴν Γενεύη, σὲ J. THIMME, *Kunst der Kykladen* (Karlsruhe 1976) στὸ τέλος τοῦ τόμου χωρὶς ἀριθμὸ σελίδας.

ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀργότερα συχνότατα τὶς Ἀρχάνες, ἂν καὶ κατὰ καιροὺς παρακολουθούμενος ἀπὸ τὴν ἀστυνομία. Ὁ Κουτουλάκης εἶναι γνωστότατος κι ὄχι μόνο στοὺς γηραιότερους κατοίκους τῶν Ἀρχανῶν, τόσο γιὰ τὴν τεράστια οἰκονομική του εὐμάρεια ὅσο καὶ γιὰ τὶς «ἀγαθοεργίες» του πρὸς οἰονδήποτε πάσχοντα. Ἴσως ἡ σκαφή τοῦ χαντακιοῦ καὶ τοῦ λάκκου στὸ ὀπίσθιο τμήμα τοῦ ἀκινήτου Φουρούλη νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς τέτοιας «ἀγαθοεργίας» πρὸς τὴν δυσπραγοῦσα χήρα Φουρούλη, μέσω μάλιστα τοῦ ἀδελφοῦ της, τοῦ λεγόμενου Δεμέστιχα, χωροφύλακα, ποὺ ἦταν φίλος τοῦ Κουτουλάκη. Τὸ πράγμα φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ θεβαιωθεί, ἀφοῦ ἔχουν ἐκλείψει οἱ πρωταγωνιστές.

Ἡ ἀρχαιοκαπηλία μέσα στὴν κωμόπολη πρέπει πάντως νὰ ἔχει συντελεσθεῖ μεταξύ τοῦ 1951, ἔτους κοπῆς τοῦ γαλλικοῦ νομίσματος καὶ τοῦ 1956, ἔτους διορισμοῦ τοῦ πρώτου καὶ ἐξαίρετου φύλακα ἀρχαιοτήτων Ἀρχανῶν Ἐλευθέριου Συναδινάκη, δέκα δηλαδή περίπου χρόνια πρὶν τὸν ἐντοπισμὸ στὸν ἀμέσως γειτονικὸ χῶρο τοῦ μινωικοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου. Ὁ Νικόλαος Κουτουλάκης δὲν ἦταν δηλαδή μόνο ἓνας δαιμόνιος ἔμπορος, ἀλλὰ καὶ ἓνας εὐφυὲς ἐπιχειρηματίας. Γεννημένος στὸ ἴδιο οἰκοδομικὸ τετράγωνο τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῆς Τουρκογειτονιάς, γνώστης ἐπομένως τῆς γειτονικῆς ἔρευνας τοῦ A. Evans²⁵ θὰ εἶχε ἐπισημάνει τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαιοτήτων στὸ οἰκόπεδο Φουρούλη, ἴσως ἀκόμη τὸν ἐπιφανειακὰ κείμενο νότιο τοῖχο τοῦ Χώρου 33 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου. Γι' αὐτὸ οἱ δοκιμαστικὲς τομὲς σὲ μορφή χαντακιοῦ εἶναι στὴ μέση καὶ παράλληλα στοὺς τοίχους τοῦ μινωικοῦ δωματίου, ὥστε νὰ ἐρευνηθεῖ ὁ χῶρος τόσο κατὰ πλάτος ὅσο καὶ κατὰ μῆκος. Προφανῶς ὁ Κουτουλάκης δὲν μπόρεσε νὰ σκάψει βαθύτερα τὸ χαντάκι, γι' αὐτὸ καὶ ἔσκαψε στὴ συνέχεια βαθύτερα, φαίνεται, τὸν λάκκο. Ἄν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ποὺ διερευνήθηκε στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ οἱ «ἀρχαιολογικὲς» τομὲς τοῦ ἦταν εὐτυχῶς ἀτυχεῖς. Τὸ μεγάλο δηλαδή βάθος τῶν ἐπιχώσεων τοῦ Χώρου 33 ἔσωσαν τὸν χῶρο καὶ ἴσως καὶ ἄλλα τμήματα τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου ἀπὸ ἀνεπανόρθωτη καταστροφὴ.

Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, στὸ κεντρικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 33, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς διατάραξης ἀπὸ τὸ χαντάκι καὶ τὸν λάκκο, ποὺ μόλις συζητήθηκαν, ἡ ὑπόλοιπη ἐπίχωση ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τῶν

25. A. EVANS, ὁ.π. II, 64-65.

τριῶν τοίχων του καὶ μέχρι τὸ βάθος τοῦ 1.55 μ., πὺ ἐφθασε ἡ φετινὴ ἀνασκαφή, ἦταν ἀδιατάρακτη καὶ ἀμιγῶς μινωική. Ἡ ἐπίχωση αὐτῇ, ἐνιαία σὲ ὁλόκληρο τὸν χώρο, διακρίθηκε σὲ βάθος σὲ δύο στρώματα, τὸ ἀνώτερο, πάχ. 0.70 μ., πὺ ἀποτελεῖ ἐπίχωση τοῦ δεύτερου ὁρόφου τοῦ χώρου καὶ τὸ κατώτερο, πάχ. 0.85 μ., πὺ ἀποτελεῖ ἐπίχωση τοῦ πρώτου ὁρόφου. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ βέβαια ὅτι ἡ διάκριση τῶν δύο στρωμάτων δὲν ἦταν πάντοτε σαφής, ἀφοῦ σὲ πολλὰ σημεῖα τὸ ἓνα στῶμα εἰσχωροῦσε μέσα στὸ ἄλλο.

Στὸ ἀνώτερο στῶμα τῶν 0.70 μ., τὴν ἐπίχωση δηλαδὴ τοῦ δεύτερου ὁρόφου τοῦ Χώρου 33, πεσμένοι λίθοι μεσαίου μεγέθους σημειώθηκαν ἀρχικά μόνο κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου καὶ βαθύτερα σὲ ὁλόκληρο τὸν χώρο. Περισσότερες πεσμένες πέτρες βρέθηκαν πάντως στὸ νότιο τμήμα παρὰ στὸ βόρειο (πίν. 186α). Ἡ διασπορά τους δὲν ἐπέτρεψε τὴ διάκριση σὲ ποιὸν τοῖχο τῆς ἀνωδομῆς ἀνῆκαν καὶ πάντως δὲν διακριβώθηκε κατὰ τὴν ἀποτύπωσή τους ἡ ὑπαρξὴ διαχωριστικοῦ τοίχου στὸν δεῦτερο ὅροφος τοῦ χώρου. Οἱ μικροὶ καὶ μεσαίου μεγέθους αὐτοὶ λίθοι ἦταν ὅμως περιορισμένοι σχετικὰ μὲ τὸ ὑπολογιζόμενο τριώροφο ὕψος τῆς ἀνωδομῆς. Ἡ ἀπουσία μεγάλου μεγέθους λίθων ἐρμηνεύεται ἴσως ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση λίθων κατὰ τὴν καλλιέργεια, ἀπὸ τὴν πτώση τους σὲ διπλανοὺς χώρους ἢ καὶ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τμήματος τῆς ἀνωδομῆς μὲ ἄλλα ὕλικά, γιατί ἡ ὑπαρξὴ καὶ δεύτερου ὁρόφου βεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω.

Τὸ χῶμα τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἴδιου ἀνώτερου στρώματος ποίκιλλε ἔντονα κατὰ τόπους ἀπὸ τεφρὸ καὶ τεφροκίτρινο ἢ τεφροκαστανὸ σὲ κοκκινωπὸ ἢ καὶ κόκκινο, ἀνάλογα μὲ τὰ ὕλικά πὺ κάηκαν στὴν καταστροφικὴ πυρκαγιά. Σὲ ψηλότερο σημεῖο τοῦ στρώματος καὶ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τὸ χῶμα τοῦ χώματος ἦταν κόκκινο, προφανῶς ἀπὸ τὴ διάλυση πλῖθων ἢ κάποιας πήλινης κατασκευῆς, ἀλλὰ καὶ βαθύτερα στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα ἐμφανίσθηκε κόκκινο πηλόχωμα. Πάμπολλα ἦταν τὰ μικρὰ ἀλλὰ καὶ μεγάλα συσσωματώματα πηλοῦ, πὺ ἦλθαν στὸ φῶς ἀπὸ ἐπικαλύψεις ξύλων, καὶ διέσωσαν σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις καὶ τὰ ἀποτυπώματά τους. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ περίπτωση ἑνὸς μεγάλου συσσωματώματος πηλοῦ, ροδόχρωμου ἕως κίτρινου χρώματος, μῆκ. 0.65, πλάτ. 0.14 καὶ πάχ. 0.63 μ., πὺ διασώθηκε στὴ θέση του ἀλλὰ σὲ κομμάτια στὸ βόρειο κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο (πίν. 187α). Εἶναι πιθανὸ ὅτι στὴν περίπτωσή αὐτὴ πρόκειται γιὰ τὴν πήλινη ἐπικάλυψη τῆς ξύλινης ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο κεντρικῆς δοκοῦ

τῆς στέγης τοῦ πρώτου ὀρόφου καὶ ταυτόχρονα δαπέδου τοῦ δεύτερου ὀρόφου τοῦ Χώρου 33.

Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ δὲν βασίζεται μόνο στὸ μέγεθος καὶ τὴν κατεύθυνση τοῦ πῆλινου συσσωματώματος, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στὴν ἀνακάλυψη στοιχείων αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς κεντρικῆς δοκοῦ καθὼς καὶ δύο ἄλλων ἀκόμη. Λίγο βαθύτερα, ἀμέσως ἀνατολικά τοῦ πῆλινου συσσωματώματος καὶ παράλληλα μὲ αὐτὸ διακρίβωθηκε ὅτι τὸ χῶμα κατὰ τὸ πλάτος ὁλόκληρου τοῦ χώρου εἶχε τεφρὸ χρῶμα σὲ λωρίδα πᾶχ. 0.30 μ. καὶ πλάτ. 0.30 μ. περίπου, ἀπὸ τὴ διάλυση πιθανότατα τῆς ἴδιας ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο καμένης ξύλινης κεντρικῆς δοκοῦ. Ἀνατολικά καὶ δυτικὰ αὐτῆς τῆς κεντρικῆς λωρίδας τεφροῦ χρώματος, σὲ ἴσες ἀποστάσεις 1.40-1.50 μ. ἀπὸ αὐτὴν καὶ στὸ ἴδιο στρώμα διακρίθηκαν ἔχνη ἀπὸ δύο ἄλλες, λίγο στενότερες ἀλλὰ τὸ ἴδιο παχειὲς λωρίδες, τεφροῦ πάλι χρώματος. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ θέση τῶν δύο τελευταίων αὐτῶν λωρίδων τεφροῦ χρώματος συμπίπτει μὲ τὶς κατευθύνσεις τῶν ξυλοδεσιῶν στὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ Χώρου 33, πού θὰ συζητηθοῦν πιὸ κάτω, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πιθανὸ πὼς ἀνήκουν σὲ ἔχνη δύο ἄλλων δοκῶν ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο, παράλληλων καὶ παράπλευρων στὴν κεντρικὴ ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο δοκό. Στὸ κέντρο καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου ὑπῆρξαν τέλος τὰ ἔχνη ἄλλης μιᾶς, τέταρτης λωρίδας, μὲ κατεύθυνση αὐτὴ τὴ φορὰ ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση, κάθετης στὶς ἄλλες τρεῖς. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀμφιβολία ὅτι καὶ οἱ τέσσερις αὐτὲς λωρίδες καμένου χρώματος, τεφροῦ χρώματος, ἀνήκουν σὲ ἀπανθρακωμένα, καμένα ξύλα, δεδομένου ὅτι σὲ μερικὰ σημεῖα τοὺς διασώθηκαν ἐπίσης μικρότατα ἔχνη καμένου ξύλου.

Ἔτσι μὲ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς βεβαιώνεται τμήμα ἀπὸ τὸ πλέγμα τῆς φέρουσας κατασκευῆς τῆς στέγης τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ Χώρου 33²⁶, πού ἦταν ταυτόχρονα καὶ τὸ δάπεδο τοῦ δεύτερου ὀρόφου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακρίθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνώτερου στρώματος καὶ ἄλλα ὑλικά, κίτρινο κουσκουρόχωμα, διάσπαρτο λεπιδόχωμα, συμπαγὲς στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ χώρου, ὕλες πού χρησίμευσαν γιὰ τὴ μόνωση πατωμάτων²⁷ ἀλλὰ καὶ πολλὰ μικρὰ κομμάτια σχιστολιθικῶν πλακῶν. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τριῶν ὀρόφων στὸν

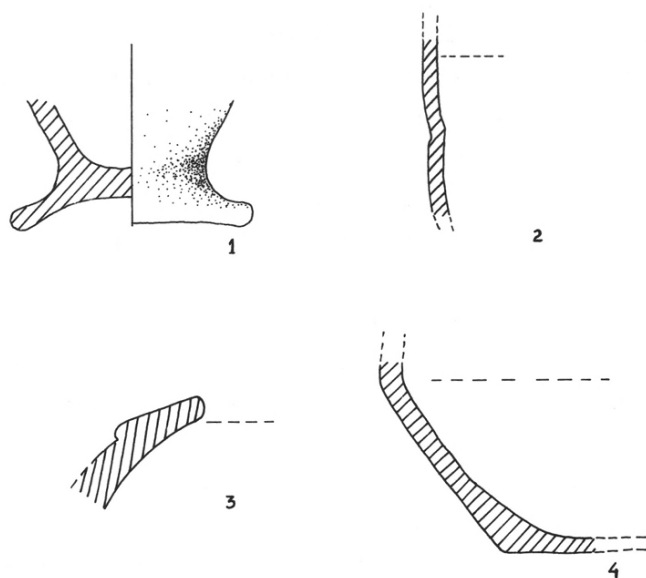
26. Βλ. σχετικὰ Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, ὁ.π. 197 κέ.

27. Γιὰ τὴν λεγόμενη δόρωση βλ. Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, ὁ.π. 206-7.

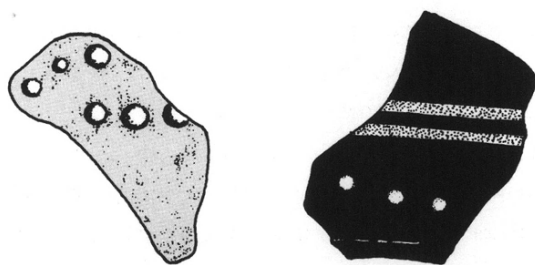
Χῶρο 33 εἶναι χαρακτηριστική ἡ ἀνεύρεση πάμπολλων ἀλλὰ μικρῶν διάσπαρτων κομματιῶν κυρίως γαλαζοπράσινου ἀλλὰ καὶ κόκκινου σχιστόλιθου ἀπὸ τὸ ἀνώτατο σημεῖο τοῦ πρώτου στρώματος. Τὰ κομμάτια αὐτὰ τοῦ σχιστόλιθου εἶναι βέβαια ἄσχετα μὲ τὶς πλάκες δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνῃ λόγος πιὸ κάτω, σχετικὰ μὲ τὸ δεῦτερο στρώμα.

Ἡ ὑπαρξὴ δεύτερου ὀρόφου στὸν Χῶρο 33 ἐπιβεβαιώνεται ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση τοῦ περιεχομένου του, δηλαδὴ τὴν ἀνεύρεση κεραμεικῆς ἀλλὰ καὶ διαφόρων μικροαντικειμένων στὴν ἐπίχωση κυρίως πάνω ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα στὰ ἴχνη τῶν δοκῶν καὶ τῶν ἄλλων σχετικῶν μὲ δάπεδα ὑλικῶν ποὺ προαναφέρθηκαν. Σχεδὸν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ στρώματος ἀναφάνηκαν διάφορα ἄωτα κωνικά κύπελλα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀριθμήθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ δεκαπέντε σχεδὸν ἀκέραια, ἀλλὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι ὑπερδιπλάσιος, ἂν ὑπολογισθοῦν καὶ τὰ ὄστρακα. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων ἦταν συγκεντρωμένος σὲ δύο ὁμάδες καὶ σὲ μικρὴ διασπορὰ στὸ κέντρο τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ χώρου καὶ στὴ νοτιοδυτικὴ του γωνία (πίν. 1876). Μερικὰ ἀγγεῖα μάλιστα βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς τοίχους στὰ δύο αὐτὰ σημεῖα. Εἶναι ἐπομένως προφανὲς ὅτι περίπου στὰ σημεῖα αὐτὰ βρίσκονταν τὰ κύπελλα στὸν δεῦτερο ὄροφο, πάνω ἀπὸ τὸν Χῶρο 33.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄωτα κωνικά κύπελλα, τὰ ὄστρακα τῆς ἐπίχωσης τοῦ στρώματος ἀνήκουν καὶ σὲ ἄλλα σχήματα ἀγγείων, κυρίως σὲ μικρὰ ἀγγεῖα, μελαμβαφὴ σφαιρικά μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος, κυλινδρικά κύπελλα καὶ λιγότερα μεγάλα ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὄστρακο κραττηροειδοῦς ἀγγείου μὲ καστανὲς ταινίες ἐξωτερικά, καθὼς καὶ ὄστρακα πρόχων. Σημειώθηκαν ἐπίσης χεῖλος φρουτοδόχης καὶ δύο ὄστρακα πινακίων, δύο πόδια χύτρας, μιᾶς μεγάλης καὶ μιᾶς μικρῆς. Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα στὰ ὁποῖα ἀνήκουν τὰ ὄστρακα ἦταν ὀλόβαφα, ὑπῆρχαν ὅμως καὶ δείγματα διακοσμῆσεων μὲ ταινίες, καθὼς ἐπίσης στολιδωτὴ διακόσμηση καὶ τέλος σὲ μία περίπτωση διακρίθηκε τὸ λεγόμενο κόσμημα τῆς ἐχίδνης, χαρακτηριστικό, ὅπως καὶ τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων, τῶν ΥΜ Ια χρόνων. Ὑπῆρξαν ὅμως καὶ μερικὰ παλαιότερων χρόνων ὄστρακα, ὅπως ὄστρακα ἀπὸ βαθμιδωτὰ κύπελλα, δακτυλιοειδεῖς βάσεις ΜΜ κωνικῶν κυπέλλων, προχοὴ ἀλλὰ καὶ χεῖλη κλειστῶν σφαιρικῶν ἀγγείων, ὄστρακο τροπιδωτοῦ ἀγγείου (εἰκ. 8) καὶ ὄστρακο μὲ διακόσμηση barbotine (εἰκ. 9). Τέλος ἀναφέρεται ὄστρακο πίθου μὲ πλαστικὴ σχοινοειδὴ διακόσμηση, ποὺ ἦλθε στὸ φῶς στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου καὶ δὲν

Είχ. 8. Χώρος 33, άνώτερο στρώμα. Ήστρακα παλαιότερων ΜΜ χρόνων.

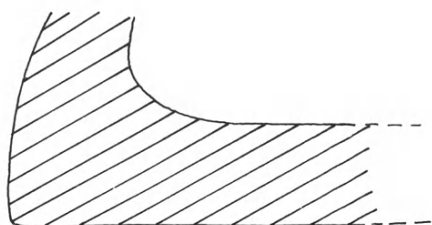

Είχ. 9. Χώρος 33. Ήστρακα με διακόσμηση barbotine.

ἀποκλείεται νὰ ἀνήκει σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς δύο πίθους αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ ἱσογείου, ποὺ ἐκτινάχθηκε στὴν καταστροφή.

Ἐνδιαφέροντα ἦταν καὶ τὰ μικροαντικείμενα ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς στὴν ἐπίχωση τοῦ δεύτερου ὀρόφου τοῦ Χώρου 33, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ὅπως τέσσερα κομμάτια κατεργασμένου στεατίτη καὶ ἓνα κατεργασμένου χλωρίτη, προδίδουν ἐργαστηριακὴ χρῆση τοῦ χώρου. Τὸ πρῶτο εἶναι μικρὸ κομμάτι ἀπὸ ἐλαιόχρωμο στεατίτη, σωζ. μήκ. 0.015 μ., σωζ. πλάτ. 0.008 καὶ πάχ. 0.004 μ. Τὸ δεύτερο εἶναι τριγωνικὸ κομμάτι πάλι ἀπὸ ἐλαιόχρωμο στεατίτη μὲ μαῦρες φλέβες, ποὺ ἔχει ἐπίπεδες ἐπιφάνειες μὲ ἀκμές, στὸ ὁποῖο διακρίνονται ἔχνη ἐργαλείου κατεργασίας, σωζ. μήκ. 0.021, μέγ. πλάτ. 0.013 καὶ μεγ. πάχ. 0.09 μ. Τὸ τρίτο εἶναι μεγαλύτερο κομμάτι ἀπὸ μαῦρο στεατίτη, καμπύλο ἐξωτερικὰ καὶ ἐπίπεδο ἐσωτερικὰ, ἀλλὰ μὲ τμήμα κοιλότητας, ποὺ σώζει σὲ πολλὰ σημεῖα ἔχνη τοῦ ἐργαλείου κατεργασίας, σωζ. μήκ. 0.044, σωζ. πλάτ. 0.035 καὶ πάχ. 0.02 μ. Τέλος τὸ τέταρτο κομμάτι, πάλι ἀπὸ μαῦρο στεατίτη, τριγωνικοῦ σχήματος, μὲ ἐπίπεδη τὴ βάση καὶ τὴ μία ἀπὸ τὶς πλάγιες ἐπιφάνειες, στὴν ὁποία διακρίνονται ἔχνη αὐλακας, ἐνῶ σὲ πολλὰ σημεῖα τῶν δύο ἐπίπεδων ἐπιφανειῶν σώζονται ἔχνη τοῦ ἐργαλείου κατεργασίας, ἔχει μέγ. μήκ. 0.044, μέγ. πλάτ. 0.018 καὶ πάχ. 0.013 μ. Καὶ τὸ μικρὸ τριγωνικὸ κομμάτι τοῦ τεφροῦ χρώματος χλωρίτη εἶναι ἐπίσης κατεργασμένο, μέγ. μήκ. 0.033, μέγ. πλάτ. 0.014 καὶ πάχ. 0.007 μ. καὶ σώζει στὶς δύο ἐπίπεδες ἐπιφάνειές του λεπτὲς παράλληλες γραμμές, ἔχνη ἐργαλείου κατεργασίας.

Ἀπὸ τὰ πέντε αὐτὰ κομμάτια, ποὺ προφανῶς συσχετίζονται καὶ πιθανότατα ἀνήκουν στὸ ἐργαστήριό ἑνὸς λιθοξόου, μόνο τὸ πρῶτο βρέθηκε στὸ ἀνώτερο στρώμα, τῆς ἐπίχωσης τοῦ δεύτερου ὀρόφου, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα τέσσερα λίγο βαθύτερα, στὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα τοῦ κατώτερου στρώματος, τῆς ἐπίχωσης τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ Χώρου 33. Πιθανότερο ὅμως φαίνεται ὅλα νὰ ἀνήκουν στὸ ἀνώτερο στρώμα καὶ ὅσα βρέθηκαν στὸ δεύτερο ἴσως διείσδυσαν σὲ αὐτό, ὡς μικρὰ κομμάτια ποὺ εἶναι, κατὰ τὴν καταστροφή. Πρέπει ἀκόμη νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι τὰ πέντε αὐτὰ κομμάτια βρέθηκαν σὲ μεγάλη διασπορά, κυρίως στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία καὶ τὸ βορειοκεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου. Ἴσως τὰ κατεργασμένα κομμάτια στεατίτη καὶ χλωρίτη πρέπει νὰ συσχετισθοῦν μὲ ἓνα βότσαλο, ποὺ μιὰ ἐπίπεδη ἐπιφάνειά του ὑποδηλώνει ὅτι χρησίμευσε ὡς τριπτήρας καὶ ἦλθε στὸ φῶς ψηλά, στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ ἀνώτερου στρώματος καὶ ἀκόμη μὲ ἓνα κομμάτι λεπίδας ὀψιανοῦ, μήκ.

Εἰκ. 10. Χῶρος 33, τομὴ πήλινου ἀγωγοῦ.

0.008, πλάτ. 0.008 καὶ πάχ. 0.003 μ. καὶ ἓνα ἀπολέπισμα μήκ. 0.0017, πλάτ. 0.009 καὶ πάχ. 0.005 μ., πού βρέθηκαν ὅμως στὸ βαθύτερο ἐπίπεδο τοῦ στρώματος. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως οἱ δύο αὐτοὶ ὀψιανοὶ νὰ σχετίζονται μὲ ἑπτὰ ἀκόμη κομμάτια ὀψιανῶν, τρία ἀπὸ λεπίδες καὶ τέσσερα ἀπὸ ἀπολεπίσματα, πού ἦλθαν στὸ φῶς στὸ κατώτερο στρώμα, στὴν ἐπίχωση τοῦ πρώτου ὀρόφου.

Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα τοῦ ἀνώτερου στρώματος ἦταν τμῆμα δισκοειδοῦς ἀγνύθας, τμῆμα πήλινου ἀγωγοῦ (εἰκ. 10), πού ἦλθε στὸ φῶς σχεδὸν ἐπιφανειακά, μικρότατο κομμάτι χαλκοῦ πολὺ ὀξειδωμένο, ἐλάχιστα κόκαλα ζῶων, ἓνα δόντι ἀγριόχοιρου, πού ἦλθε στὸ φῶς στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία καὶ μικρὸ τμῆμα ἀπὸ ὄστρεο τρίτων, πού βρέθηκε ἐπίσης στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀνεύρεση στὸ νοτιοανατολικὸ τμῆμα καὶ κοντὰ στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Χώρου 33, δυτικὰ τοῦ πίθου ἀρ. 2, πού θὰ ἀναφερθεῖ πιὸ κάτω, ψημένου βώλου πηλοῦ, ἴσως σφραγίσματος, μὲ μιὰ παράπλευρη ἐπίπεδη ἐπιφάνεια καὶ ἐπίπεδη βάση, στὴν ὁποία διακρίνονται ἐμπέστα ἔχνη τεσσάρων τεμνομένων γραμμῶν, οἱ τρεῖς ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι ἀβαθεῖς, διαμ. 0.02 καὶ ὕψ. 0.017 μ. Σχετικὰ μὲ τὴ λειτουργία τοῦ δεύτερου ὀρόφου πάνω ἀπὸ τὸν Χῶρο 33 πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι εἶναι πιθανὸ τὸ ὑποθετικὸ ἐργαστήριό τοῦ λιθοξοῦ νὰ βρισκόταν στὸ νοτιοανατολικὸ τμῆμα τοῦ δεύτερου ὀρόφου τοῦ Χώρου 33, δηλαδὴ σὲ διαφορετικὴ θέση ἀπὸ τίς δύο θέσεις πού ἦταν στὸν ἴδιο ὄροφο τὰ ἄνω κωνικὰ κύπελλα.

Ὅπως σημειώθηκε ἤδη τὸ πάχ. 0.85 μ. κατώτερο στρώμα, μέχρις βάθους 1.55 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Χώρου 33, πού ἔφθασε φέτος ἡ ἀνασκαφή, ἀνῆκε στὴν ἐπίχωση τοῦ πρώτου ὀρόφου.

Πρέπει βέβαια νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔχνη τῶν καμένων δοκῶν τῆς στέγης τοῦ πρώτου ὀρόφου, πού ἀναφέρθηκαν πρὸ πάνω, δὲν ὑπῆρξε κάποια διαφοροποίηση στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν δύο στρώματων τῆς ἐπίχωσης. Ἡ ὕψὺ καὶ τὰ ποικίλα, λόγῳ τῆς πυρκαγιᾶς, χρώματα τῶν χωμάτων ἦταν ἐπίσης καὶ στὰ δύο στρώματα τὰ ἴδια, ἂν καὶ τὸ πηλόχωμα, τὸ κουσκουρόχωμα καὶ τὸ λεπιδόχωμα ἦταν αἰσθητὰ λιγότερα στὸ κατώτερο στρώμα καὶ τὰ συσσωματώματα πηλοῦ ἦταν κατὰ πολὺ μειωμένα. Κατὰ τόπους τὸ χῶμα τῆς ἐπίχωσης ποίκιλλε καὶ πάλι ἀπὸ κίτρινο καὶ κόκκινο μέχρι κεραμοχρωμο, σκοτεινὸ καστανὸ καὶ τεφρό, σὲ μικρότερες ὅμως ἐπιφάνειες, λιγότερο βάθος καὶ μὲ συχνότερες ἐναλλαγές. Γενικὰ στὰ βαθύτερα ἐπίπεδα τοῦ στρώματος καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τὸ χῶμα ἦταν κόκκινο.

Μικρότερος ἦταν πάντως ὁ ἀριθμὸς τῶν μικροαντικειμένων πού βρέθηκαν στὸ κατώτερο στρώμα, ἂν ληφθεῖ μάλιστα ὑπόψη ὅτι τὸ στρώμα αὐτὸ ἦταν παχύτερο τοῦ πρώτου. Πάντως μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν ὀψιανῶν καὶ τῶν ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων τὰ ἀντικείμενα πού ἤλθαν στὸ φῶς στὸ κατώτερο στρώμα ἦταν διάφορα. Χαρακτηριστικὰ ἐπίσης σημειώνεται ὅτι τὰ κύπελλα ἦταν περὶ-που τὰ μισὰ στὸ κατώτερο στρώμα καὶ μὲ διαφορετικὴ διασπορὰ ἀπὸ τὸ ἀνώτερο. Κύριο ὅμως χαρακτηριστικὸ τοῦ κατώτερου στρώματος ἦταν, ὅπως θὰ δοῦμε πρὸ κάτω ἀναλυτικά, ἡ παρουσία μεγάλων θραυσμένων μαρμάρινων καὶ σχιστολιθικῶν πλακῶν ἀπὸ τὰ δάπεδα τοῦ πρώτου ὀρόφου καὶ ἀρκετῶν ταινιῶν κονιάματος πού τίς περιέβαλλαν.

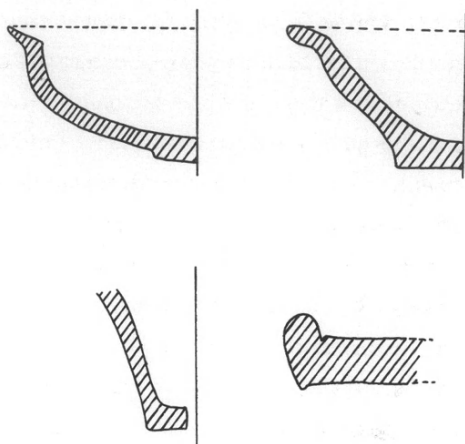
Ὅπως καὶ στὸ ἀνώτερο ἔτσι καὶ στὸ κατώτερο στρώμα, τὴν ἐπίχωση τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ χώρου, οἱ πεσμένοι ἀκατέργαστοι, κυρίως μεσαίου μεγέθους, λίθοι ἦταν περιορισμένοι καὶ διάσπαρτοι (πίν. 188α), χωρὶς καὶ πάλι νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ διακρίβωση σὲ ποιὸν ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς ἀνωδομῆς ἀνῆκαν. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅμως ὅτι στὰ βαθύτερα ἐπίπεδα τοῦ στρώματος πολλοὶ πεσμένοι ἀκατέργαστοι μεσαίου μεγέθους λίθοι σημειώθηκαν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πρῶτο στρώμα, πού οἱ περισσότεροι λίθοι βρίσκονταν στὸ νότιο τμήμα. Στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα βρέθηκε ἐπίσης ἓνας μόνον πεσμένος μεγάλου μεγέθους καὶ πάχους κατεργασμένος πωρόλιθος.

Δέκα σχεδὸν ἀκέραια ἄωτα κωνικὰ κύπελλα ἀριθμήθηκαν στὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τοῦ κατώτερου στρώματος, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὅποια βρέθηκαν στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου, ὁ ἀρχικὸς ἀριθμὸς τους ὅμως ἦταν αἰσθητὰ μεγαλύτερος, ἂν ὑπολογισθοῦν καὶ τὰ ὄστρακα. Τὰ ὄστρακα ἀνῆκαν

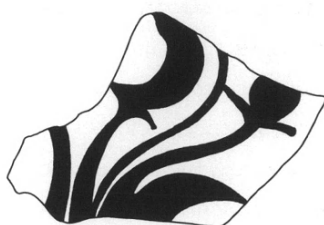
και πάλι κυρίως σέ μικρά άγγεϊα, στο κατώτερο στρώμα όμως ήταν μεγαλύτερος ο άριθμός των μεσαίου μεγέθους άγγείων και κάποιων χονδροειδών, τόσο άνοικτών όσο και κλειστών σχημάτων. Συγκεκριμένα εκτός από τὰ άωτα κωνικά κύπελλα σημειώθηκαν κυλινδρικά και σφαιρικά κύπελλα, μελαμβαφή ή έρυθροβαφή, πινάκια (είκ. 11), τμήματα από δύο προχοΐδια, μία φρουτοδόχη και ένα πύραυνο, καθώς και οκτώ πόδια τριποδικών χυτρών, άριθμός πολύ μεγαλύτερος από τὸ πρώτο στρώμα. Άπό τὰ διακοσμητικά θέματα διακρίθηκαν στὰ όστρακα ταινίες, σπείρες και ή συνήθης στολίδωση. Λίγα όστρακα έσωζαν ίχνη φυτικής διακόσμησης (είκ. 12). Όπως και στο άνώτερο στρώμα ήλθαν και πάλι στο φώς μερικές δακτυλιόσχημες βάσεις άωτων κωνικών κυπέλλων παλαιότερων ΜΜ χρόνων, όστρακα από θαμνιδωτά κύπελλα και ένα όστρακο με κόκκινες γραμμές και διακόσμηση barbotine (είκ. 9).

Έκτός από έπτὰ κομμάτια λεπίδων όψιανού τὰ τρία μόνο μικροαντικείμενα που ήλθαν στο φώς στο κατώτερο στρώμα του Χώρου 33 ήταν μεμονωμένα. Ένα στρογγυλό κομμάτι έλαφόπετρας διαμ. 0.0125-0.014 μ., ήλθε στο φώς στο βορειοδυτικό τμήμα. Στο βορειοανατολικό τμήμα βρέθηκε σφαιρική ψήφος διαμ. 0.015 μ. από πολύ καμένη πέτρα τεφρου χρώματος και άνάμεσα σέ κομμάτια άωτων κωνικών κυπέλλων και στο νοτιοδυτικό τμήμα ήλθε στο φώς ή κεφαλή και τὸ πρόσθιο τμήμα ειδωλίου τούρου (είκ. 13) μέγ. μήκ. 0.051 και μέγ. πλάτ. 0.054 μ. Άπό τούς έπτὰ όψιανούς, δύο τμήματα λεπίδας μήκ. 0.018, πλάτ. 0.008 και πάχ. 0.003 μ. τὸ ένα και μήκ. 0.013, πλάτ. 0.008 και πάχ. 0.003 τὸ άλλο, βρέθηκαν μεμονωμένα στο νότιο τμήμα του χώρου. Παρά τις όμοιες διαστάσεις τους τὰ δύο αυτά κομμάτια είναι άπίθανο νά συνανήκουν, γιατί βρέθηκαν σέ άπόσταση τὸ ένα από τὸ άλλο. Οί άλλοι πέντε όψιανοί όμως, ένα τμήμα λεπίδας και τέσσερα άπολεπίσματα ήλθαν στο φώς συγκεντρωμένα στο νοτιοανατολικό τμήμα, κοντά στον δόρειο τοίχο και πάνω από τὸν πίθο αρ. 5, τὸ ανατολικό πιθάρι αὐτοῦ του τοίχου, που θα συζητηθεϊ πιο κάτω. Η λεπίδα έχει σωζ. μήκ. 0.015, πλάτ. 0.009 και πάχ. 0.002 μ. Άπό τὰ άπολεπίσματα τὸ πρώτο έχει μήκ. 0.010, πλάτ. 0.007 και πάχ. 0.003, τὸ δεύτερο έχει μήκ. 0.03, πλάτ. 0.0025 και πάχ. 0.009, τὸ τρίτο έχει μήκ. 0.011, πλάτ. 0.010 και πάχ. 0.003 και τὸ τέταρτο έχει μήκ. 0.007, πλάτ. 0.007 και πάχ. 0.003 μ.

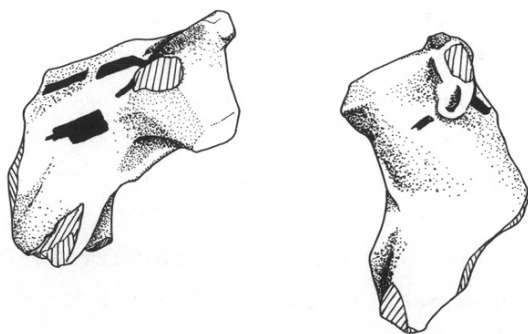
Όπως σημειώθηκε παραπάνω τὸ κύριο χαρακτηριστικό του κατώτερου στρώματος του Χώρου 33, κύριο ταυτόχρονα στοιχείο διαφοροποίησής του από

Εἰκ. 11. Χῶρος 33. Διάφορα κύπελλα καὶ πινάκιο.

Εἰκ. 12. Χῶρος 33, κατώτερο στρώμα. Ὅστρακο μὲ φυτική διακόσμηση.

Εἰκ. 13. Χῶρος 33, κατώτερο στρώμα. Πρόσθιο τμήμα πήλινου εἰδωλίου ταύρου.

τὸ ἀνώτερο στρώμα, ἦταν ὁ μεγάλος ἀριθμὸς καθὼς καὶ ἡ μεγάλη διασπορὰ τόσο σὲ ἔκταση ὅσο καὶ σὲ βάθος τεμαχίων μαρμάρινων καὶ σχιστολιθικῶν πλακῶν (πίν. 186β, 188-189) τοῦ δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ χώρου. Βέβαια κομμάτια πλακῶν εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐμφανίζονται ἤδη ἀπὸ τὰ ψηλότερα ἐπίπεδα τοῦ ἀνώτερου στρώματος. Κατὰ τὸ μέγιστο πάντως ποσοστὸ τους βρέθηκαν στὸ κατώτερο στρώμα. Σχετικὰ μὲ τὴ θραύση καὶ τὴ διασπορὰ τῶν πλακῶν ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ ὅτι ἀριθμήθηκαν συνολικὰ κατὰ τὴν ἀνασκαφή 16 πλάκες, σὲ πάμπολλα κομμάτια καθεμιὰ καὶ ἐπτὰ συστάδες πλακῶν, πάλι ἀπὸ πολλὰ κομμάτια, χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ ἀντιστοιχοῦν μὲ τὸν πραγματικὸ ἀριθμὸ τῶν πλακῶν. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις τὰ κομμάτια τῶν πλακῶν εἶχαν χαρακτηριστικὴ κλίση τῆς πτώσης ἀπὸ ὕψος.

Ἡ θραύση καὶ ἡ διασπορὰ τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ χώρου, λόγω τῆς κατάρρευσης τῆς οἰκοδομῆς ἀπὸ τὸν σεισμὸ ἦταν προφανής. Ἀκόμη καὶ μερικοὶ λιγότερο εἰδικευμένοι ἐργάτες, ποὺ ἄκουγαν, ἀναρωτώμενοι, ἴσως, σιωπηλὰ, τίς ἀρχαιολογικὲς θεωρίες ὅχι μόνο γιὰ τὴ διάκριση ὀρόφων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ αἷτια τῶν λοξῶν κατευθύνσεων πολλῶν πλακῶν καὶ βέβαια γιὰ τὰ ἐπ'ἀλλήλα στρώματά τους, λίγο μετὰ τὴν ἀνασκαφή, ὅταν εἶδαν στὶς τηλεοράσεις τους τίς εἰκόνες ἀπὸ τίς πτώσεις τῶν ὀρόφων κάποιων πολυκατοικιῶν τῆς Ἀθῆνας στὸν καταστροφικὸ σεισμὸ τοῦ 1999, θυμῆθηκαν τίς ἀνασκαφικὲς εἰκόνες τοῦ Χώρου 33 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν.

Δυσχερὴς ἦταν, λόγω τῆς θραύσης τους, τῆς διασπορᾶς τῶν κομματιῶν ἀλλὰ καὶ τῆς φθορᾶς τους ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ ἢ ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία τῶν πλακῶν. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι μία πλάκα, ἡ καλὺτερα διατηρημένη, μήκ. 1.25, πλάτ. 0.90 καὶ πάχ. 0.09 μ. συγκολλήθηκε ἀπὸ ἐξήντα ἐπτὰ μεγάλα καὶ πολλὰ μικρότερα κομμάτια. Εἶναι βέβαια πρόωρο νὰ ἐξαχθοῦν ὀριστικὰ συμπεράσματα ὅχι μόνο γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὰ μεγέθη τῶν πλακῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ θέση τους στὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ Χώρου 33, ἀφοῦ δὲν ἔχει λήξει ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης καὶ ἀρκετὰ κομμάτια πλακῶν φαίνεται ὅτι βυθίζονται σ' αὐτήν. Εἶναι πάντως βέβαιον ὅτι γιὰ τὴν κατασκευή τῶν πλακῶν χρησιμοποιήθηκαν τέσσερα εἶδη πετρωμάτων, τόσο ὁ κόκκινος καὶ τεφρὸς σχιστόλιθος, ὅσο καὶ λευκὸ ἀλλὰ καὶ μαῦρο μάρμαρο. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν κομματιῶν διακρίθηκαν εἴκοσι ἕνα κομμάτια ποὺ ἀνήκουν σὲ γωνίες ὀρθογώνιων πλακῶν. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν γωνιῶν ὑπολογίζεται ὅτι ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν πλακῶν κυμαίνεται γύρω στὶς δεκαπέντε. Καὶ εἶναι ἐνδια-

φέρον τὸ γεγονός ὅτι στὰ κομμάτια τῶν πλακῶν ποὺ συγκολλήθηκαν μέχρι τώρα διακρίνονται τρία μεγέθη πλακῶν καὶ μάλιστα πλάτ. 0.90, 0.48 καὶ 0.38 μ.

Ἐξί διαφόρων μεγεθῶν ἀλλὰ καὶ χρωμάτων, λευκοῦ, γαλάζιου, κόκκινου καὶ πράσινου, μαρμάρινες καὶ σχιστολιθικὲς πλάκες, ποὺ συντεθειμένες σχηματίζουν ἓνα ὀρθογώνιο, εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς καὶ στὴν ἐπίχωση τοῦ ὀρόφου τοῦ Δωματίου 13 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν²⁸. Ἡ ἀνέυρεση ὁμως μαρμάρινων καὶ σχιστολιθικῶν πλακῶν μαζί καὶ με ταινίες κονιάματος, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, στὸ κατώτερο στρώμα, στὴν ἐπίχωση τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ Δωματίου 33, ὑποδηλώνει πιθανότατα τὴν ξεχωριστὴ ἐπίστρωση τοῦ δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου με κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο.

Ὅπως ἔδειξε πρὶν χρόνια ἡ E. Hirsch στὴ μελέτῃ της γιὰ τὰ κρητομυκηναϊκὰ δάπεδα²⁹ μερικὰ δάπεδα σπουδαίων οἰκοδομῶν τῆς μινωικῆς Κρήτης ἐπιστρώνονταν ὄχι ἀπλὰ με ὀρθογώνιες πλάκες, ἀλλὰ με εἰδικὰ κομμένες πλάκες διαφόρου μεγέθους, γιὰ τὴ δημιουργία κάποιων σχεδίων στὸ δάπεδο. Ὁ χώρος 2α τοῦ λεγομένου μεγάρου στὸ Νίρου Χάνι εἶναι ἓνα τέτοιο παράδειγμα³⁰. Σὲ κάποιους ἄλλους ἐπίσης χώρους στὴ Φαιστό τὰ σχέδια ποὺ δημιουργοῦνται στὰ δάπεδα με τὶς διαφόρου μεγέθους πλάκες τονίσθηκαν με πλαίσια ἀπὸ κονίαμα. Στὸ δωμάτιο 77 τῆς Φαιστοῦ οἱ κεντρικὲς πλάκες σχηματίζουν σταυρὸ³¹ καὶ στὸ δωμάτιο 79 ἓνα κεντρικὸ ὀρθογώνιο³². Εἶναι πιθανότατα ὅτι ἔτσι θὰ ἦταν καὶ τὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ Δωματίου 33 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν, με τὶς διαφόρου μεγέθους μαρμάρινες καὶ σχιστολιθικὲς πλάκες καὶ τὶς ταινίες κονιάματος. Ἡ ὅποια σύνθεση θὰ τονίζονταν ἀκόμη με τὴ διαφοροποίηση τῆς ὕλης καὶ τοῦ χρώματος τῶν πλακῶν. Εἶναι φυσικὰ ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ δάπεδο τῶν Ἀρχανῶν ποὺ συζητεῖται εἶναι

28. ΠΑΕ 1979, 339. ΠΑΕ 1980, 358, 359, 361.

29. E. S. HIRSCH, *Painted decoration of the floors of bronze age structures on Crete and the greek mainland* (Göteborg 1977) 9.

30. Σ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΑΔΗΣ, ΑΕ 1922, 5, πίν. Α. E. S. HIRSCH, ὁ.π. 13, εἰκ. 6.

31. L. PERNIER - L. BANTI, *Il palazzo minoico di Festòs*, II (Roma 1951) 287. E. S. HIRSCH, ὁ.π. 19, εἰκ. 8.

32. L. PERNIER - L. BANTI, ὁ.π. 284. E. S. HIRSCH, ὁ.π. 19, εἰκ. 9.

δάπεδο ὀρόφου, ὅπως καὶ τὸ δάπεδο τοῦ Δωματίου 13. Ἐπιβεβαιώνεται λοιπὸν καὶ μὲ νέα στοιχεῖα ἡ ἄποψη ποὺ ἔχει ἐκφρασθεῖ, ὅτι τὸ Ἀνακτορικό Κτίριο τῶν Ἀρχανῶν συνδυάζει τὴ στιβαρότητα καὶ τὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ μὲ τίς ἐκλεπτύνσεις τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ.

Ἀσφαλῶς μὲ τίς μαρμάρινες καὶ τίς σχιστολιθικές πλάκες δαπέδου τοῦ ὀρόφου τοῦ Χώρου 33 πρέπει νὰ συσχετισθοῦν διάφορες ταινίες κονιάματος, ποὺ χρησίμευσαν γιὰ νὰ τίς πλαισιώσουν. Παρόμοιες ταινίες δαπέδου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἐπανειλημμένα στὰ δάπεδα διαφόρων χώρων τοῦ ἱσογείου τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν, ἀλλὰ καὶ στὸν ὄροφο³³ ἀφοῦ βρέθηκαν, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Χώρου 33, πεσμένα κομμάτια ταινιῶν. Εἶναι πάντως ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἡ χρῆση ταινιῶν κονιάματος στὰ δάπεδα εἶναι ἐντατική στὶς Ἀρχάνες, τὸ μόνο σημεῖο τῆς κεντρικῆς Κρήτης ποὺ ἔχουν ἐντοπισθεῖ, ἀφοῦ παρόμοιες ταινίες κονιάματος εἶναι γνωστὲς μόνο ἀπὸ τὸ Παλαίικαστρο³⁴ καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου³⁵.

Τὰ διάφορα θραυσμένα κομμάτια ταινιῶν κονιάματος ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς βρέθηκαν στὰ ἀνώτερα καὶ στὰ κεντρικά ἐπίπεδα τοῦ κατώτερου στρώματος τῆς ἐπίχωσης τοῦ Χώρου 33, ἀλλὰ ὅχι καὶ στὰ βαθύτερα. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ κομμάτια βρέθηκαν κοντὰ στοὺς τοίχους τοῦ χώρου καὶ μάλιστα σὲ τρεῖς ὁμάδες, στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ νότιου τοίχου, στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ ἴδιου τοίχου καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ βόρειου τοίχου. Κατὰ τὴ μελέτη τους τὰ διάφορα κομμάτια ταινιῶν κονιάματος διακρίθηκαν ἀνάλογα μὲ τὸ χρῶμα τους σὲ δύο ὁμάδες, τὴν πρώτη, ποὺ ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τῆς ταινίας βάφεται μὲ κόκκινο χρῶμα καὶ τὴ δεύτερη, ποὺ ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια βάφεται μὲ κίτρινο ἢ λευκὸ χρῶμα. Καθεμιὰ ἀπ' τίς δύο αὐτὲς ὁμάδες περιλαμβάνει τρεῖς διάφορες ταινίες, ἀνάλογα μὲ τὸ πλάτος καθεμιᾶς, μικροῦ, μεσαίου καὶ μεγάλου πλάτους, συνολικὰ δηλαδὴ στὸν πρῶτο ὄροφο, πάνω ἀπὸ τὸν Χῶρο 33 χρησιμοποιήθηκαν ἑξὶ διαφορετικὲς ταινίες

33. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ὁ.π. 83, 85-6, 91, εἰκ. 64, 78-9, σχέδ. 8, 9, 15. Ε. S. HIRSCH ὁ.π.

34. Ε. S. HIRSCH, ὁ.π. 14.

35. Ν. PLATON, *Zakros, the discovery of a lost palace of ancient Crete* (New York 1971) 155-156, 171, 177, 183.

κονιάματος. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὰ κομμάτια τῶν ταινιῶν κονιάματος ποῦ βρέθηκαν τόσο στὸ δυτικό, ὅσο καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοίχου, εἶναι μόνο κόκκινα, μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, ἐνῶ αὐτὰ ποῦ ἦλθαν στὸ φῶς στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου εἶναι κόκκινα, μόνο τοῦ μεγάλου μεγέθους καὶ λευκὰ ἢ κίτρινα καὶ τῶν τριῶν μεγεθῶν.

Ἀναλυτικὰ ἡ πρώτη μικρὴ ταινία κονιάματος κόκκινου χρώματος, ἡ λεπτότερη ὅλων, ἔχει πλάτ. 0.02 καὶ πάχ. 0.015 μ. Ἡ δευτέρη ταινία μεσαίου μεγέθους κονιάματος κόκκινου χρώματος, ποῦ εἶναι τριγωνικῆς τομῆς ἔχει πλάτ. 0.03 καὶ πάχ. 0.021 μ. Ἡ τρίτη ταινία μεγάλου μεγέθους κονιάματος κόκκινου χρώματος, μὲ ἐπίπεδη καὶ τὴν κατώτερη ἐπιφάνεια ἔχει πλάτ. 0.05 καὶ πάχ. 0.02 μ. Ἀπὸ τὴν ταινία αὕτη σώθηκαν ἔξι κομμάτια, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα, συγκολλημένο ἀπὸ ἄλλα μικρότερα ἔχει μῆκ. 0.023, ἐνῶ τὸ συνολικὸ μῆκος καὶ τῶν ἔξι κομματιῶν εἶναι περίπου 0.47 μ. Σχετικὰ μὲ τὸ χρῶμα γενικὰ ὅλων τῶν ταινιῶν πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι κάποια κομμάτια αὐτῆς τῆς μεγάλου πλάτους κόκκινου χρώματος ταινίας κονιάματος δὲν σώζουν τὸ κόκκινο χρῶμα, ἀλλὰ ἡ ἐπιφάνειά τους εἶναι λευκὴ ἢ κιτρινωπὴ. Ἴσως δηλαδὴ καὶ οἱ ὑπόλοιπες τρεῖς ταινίες λευκοῦ καὶ κίτρινου κονιάματος, ποῦ θὰ ἀναφεροῦν ἀμέσως, εἶχαν ἀρχικὰ κόκκινο χρῶμα.

Ἡ πρώτη ταινία μικροῦ μεγέθους κονιάματος λευκοῦ χρώματος ἔχει πλάτ. 0.045 καὶ πάχ. 0.025 μ. Οἱ δύο παράπλευρες ἐπιφάνειες αὐτῆς τῆς ταινίας εἶναι λοξές καὶ ἡ κατώτερη καμπύλη. Ἡ δευτέρη ταινία μεσαίου μεγέθους κονιάματος κίτρινου χρώματος ἔχει πλάτ. 0.055 καὶ πάχ. 0.025 μ. Τὰ σωζόμενα κομμάτια αὐτῆς τῆς ταινίας ἔχουν μῆκ. 0.145 μ. Τέλος ἡ τρίτη ταινία μεγάλου μεγέθους κονιάματος κίτρινου χρώματος ἔχει πλάτ. 0.06 καὶ πάχ. κυμαινόμενο ἀπὸ 0.02 σὲ 0.03 μ. Ἐνα τμήμα αὐτῆς τῆς ταινίας, συγκολλημένο ἀπὸ μικρότερα κομμάτια, ἔχει μῆκ. 0.23 μ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποῦ προέκυψαν ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν μαρμάρινων καὶ τῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ Χώρου 33, καθὼς καὶ τῶν διαφόρου πλάτους ταινιῶν κόκκινου καὶ λευκοῦ ἢ κίτρινου κονιάματος ποῦ τίς περιέβαλλαν, λίγα ἀκόμη κομμάτια κονιάματος, ἀλλὰ διάφορης ὕφης, ποῦ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ κατώτερου στρώματος τοῦ χώρου ὑποδηλώνουν καὶ τὸν χρωματισμὸ τῶν τοίχων του. Ἡ πρώτη ὁμάδα δύο μικρότατων τεμαχίων κονιάματος ἦλθε στὸ φῶς στὸ κέντρο τοῦ νοτιοδυτικοῦ τμήματος τῆς ἐπίχωσης καὶ σὲ ψηλὸ σχετικὰ ἐπίπεδο τοῦ στρώματος

καὶ ἡ ἐπιφάνειά τους καλύπτεται μὲ γαλάζιο χρῶμα. Ἡ δεύτερη ομάδα, πάλι ἀπὸ δύο μικρότατα κομμάτια κονιάματος βρέθηκε λίγο ψηλότερα, ἀλλὰ στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου, κοντὰ στὸν νότιο τοῖχο. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐνὸς καλύπτεται πάλι μὲ γαλάζιο χρῶμα καὶ τοῦ ἄλλου μὲ λευκό.

Πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρηθεῖ βέβαιον ὅτι τουλάχιστον ὁ νότιος τοῖχος τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ Χώρου 33 καλυπτόταν ἀπὸ γαλάζιο καὶ λευκὸ χρῶμα, πιθανότατα σὲ ταινίες, δηλαδή, ὅπως θὰ ἀνέμενε κανεὶς καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ ὀρόφου δὲν ἦταν ἄβαφοι, ἀλλὰ ἀντίστοιχοι τῆς πολυτελοῦς κατασκευῆς τοῦ δαπέδου του. Λόγω ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς πολυτελοῦς κατασκευῆς πρέπει νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἀνάλογη θὰ ἦταν καὶ ἡ λειτουργία αὐτοῦ τοῦ χώρου τοῦ ὀρόφου τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν. Γιὰ τὸν ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ αὐτῆς τῆς λειτουργίας δὲν ὑπάρχουν ὅμως στὴ διάθεσή μας στοιχεῖα, καθὼς, ὅπως σημειώθηκε, ἦταν ἐλάχιστα τὰ μικροαντικείμενα τῆς ἐπίχωσης τοῦ κατώτερου στρώματος, μέχρι τὸ βάθος τῶν 1.55 μ., πού ἔφθασε φέτος ἡ ἀνασκαφή. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως στοιχεῖα γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ πρώτου ὀρόφου αὐτοῦ τοῦ χώρου νὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή τοῦ ὑπολειπομένου τμήματος τῆς ἐπίχωσης τοῦ κατώτερου στρώματος στὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Ἀναφέρθηκε ἤδη πιὸ πάνω ὅτι οἱ πλάκες δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου πού δὲν ἀφαιρέθηκαν, βυθίζονται ἀκόμη στὴν ἄσκαφη ἐπίχωση τοῦ Χώρου 33. Ἀλλωστε στοιχεῖα γιὰ τὴ λειτουργία καὶ τοῦ ἰσογείου τοῦ Χώρου 33 θὰ προκύψουν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή τοῦ ἀκόμη βαθύτερα κειμένου στρώματος δαπέδου τοῦ Χώρου 33, πού ὑπολογίζεται 0.60 μ. περίπου χαμηλότερα ἀπὸ τὸ σημεῖο πού ἔφθασε φέτος ἡ ἀνασκαφή.

Στὸ μεταξὺ στὴ φετινὴ ἀνασκαφή ἤλθαν ἤδη στὸ φῶς ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα τῆς λειτουργίας τοῦ ἰσογείου τοῦ Χώρου 33 καὶ μάλιστα δέκα πίθοι, τοποθετημένοι σὲ διάφορα σημεῖα κατὰ μῆκος τῶν τοίχων του (πίν. 1896, 190α-β, 191α). Οἱ πίθοι, πού ἀριθμήθηκαν κατὰ τὴ σειρὰ ἀνέυρεσής τους, εἶναι, ὅπως συνηθίζεται, τοποθετημένοι κατὰ μῆκος τῶν τοίχων τοῦ Χώρου 33, μὲ κενὰ ἀνάμεσά τους. Δὲν ἀποκλείεται καὶ στὰ κενὰ αὐτὰ νὰ βρεθοῦν στὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς λείψανα πίθων, δεδομένου ὅτι, λόγω τῆς καταστροφῆς, δὲν εἶναι ἴδιος ὁ βαθμὸς διατήρησης ὧλων. Στὴν ὑπάρχουσα καταστροφή ὅμως οἱ πίθοι εἶναι τοποθετημένοι κυρίως κατὰ μῆκος τῶν δύο μακρῶν τοίχων τοῦ χώρου καὶ μάλιστα περισσότεροι, πέντε συνολικά στὸ νότιο καὶ τρεῖς συνολικά στὸν βόρειο τοῖχο. Μόνο ἓνας πίθος, ὁ πίθος ἀρ. 3, βρίσκεται

δίπλα στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ μάλιστα κοντὰ στὴ θύρα, πού θὰ συζητηθεῖ πιὸ κάτω. Στὴν ὑπάρχουσα ἐπίσης κατάσταση οἱ πίθοι εἶναι τοποθετημένοι κατὰ ὁμάδες, πέντε στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ χώρου καὶ ἀνὰ δύο στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νότιου καὶ τοῦ βόρειου τοίχου. Μόνο ἓνας πίθος, ὁ πίθος ἀρ. 9, βρίσκεται μόνος του στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου.

Λόγω φυσικὰ τῆς καταστροφῆς ἀπὸ τὴν πτώση τῶν ὀρόφων ὅλοι οἱ πίθοι εἶναι θραυσμένοι, οἱ περισσότεροι κατεστραμμένοι, καὶ συχνὰ λείπουν τὰ ἐλεύθερα πρὸς τὸν κενὸ χῶρο τοῦ δωματίου τμήματά τους, πού προφανῶς ἔσπασαν κι ἔπεσαν βαθύτερα. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι ὅλοι βρίσκονται στὴ θέση τους. Μερικοὶ πίθοι, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως πιὸ κάτω ἀναλυτικά, ἔχουν ἐπιπλέον φθορὰ ἀπὸ τὴν πυρκαγιά. Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη πιὸ πάνω, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση τῶν πίθων, ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸν πίθο ἀρ. 3, πού εἶχε ἀνακαλυφθεῖ στὸν διαταραγμένο λάκκο, δίπλα στὸν πίθο καὶ βόρεια, στὴν πρόσβαση ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ δωματίου, εἶχε τόσο πολὺ ἀλλοιωθεῖ καὶ μάλιστα ὅχι μόνον στὴν ἐπιφάνειά του, ἀλλὰ καὶ στὴ σύστασή του καὶ τὸ βάρος, πού θεωρήθηκε ἐλαφρόπετρα. Ἡ ἀλλοίωση τῆς ἐπιφάνειας μερικῶν πίθων καὶ μάλιστα τῶν πίθων ἀρ. 1 καὶ 3, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, σχεδὸν σὲ βαθμὸ ὑαλοποίησης καὶ τῶν πίθων ἀρ. 9 καὶ 10 σὲ βαθμὸ στρέβλωσης τοῦ σχήματος, εἶναι πιθανὸ ὅτι θὰ ἐπιτρέψει νὰ γνωρίσουμε μετὰ ἀπὸ εἰδικὴ μελέτη τὸν ἀκριβὴ βαθμὸ τῆς καταστροφικῆς πυρκαγιᾶς, πού ὑπολογίζεται πάντως πρόχειρα ὅτι ἦταν πάνω ἀπὸ 1300 βαθμούς. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ πυρκαγιά πού ἀλλοίωσε τοὺς πίθους τοῦ ἰσογείου τοῦ Χώρου 33 περιορίστηκε μόνον στὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ δωματίου, τὸ τμήμα ἀκριβῶς πού βρέθηκαν οἱ ἀλλοιωμένοι πίθοι, γεγονός πού ἴσως δὲν σχετίζεται μόνον μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ χώρου, ἀλλὰ ἀκριβέστερα ἴσως καὶ μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν ἴδιων τῶν πίθων. Ἄν οἱ πίθοι αὐτοὶ περιεῖχαν λάδι, ὅπως εὐλόγα ἴσως ὑποψιάζεται κανεῖς³⁶, θὰ γίνει πιθανότατα γνωστὸ ἀπὸ μελλοντικὲς ἀναλύσεις.

Ὁ πίθος ἀρ. 1 (πίν. 188α, 189β, 191α-β), ὁ πρῶτος πίθος τοῦ Χώρου 33 πού ἦλθε στὸ φῶς, μέχρις ὕψους 0.69 μ., εἶχε τοποθετηθεῖ στὴ νοτιοδυτικὴ

36. Γιὰ λάδι σὲ πίθους βλ. A. EVANS, ὁ.π. I, 469, IV 630, 648. J. GRAHAM, *The palaces of Crete* (Princeton 1962) 131-3.

γωνία τοῦ δωματίου καὶ σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο. Ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους του βρίσκεται 0.08 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σημεῖο τοῦ τρίτου σωζόμενου δόμου τοῦ δωματίου. Τὸ ὕψος τοῦ πίθου ὑπολογίζεται σὲ 1.20 μ. Τὸ ἀκριβὲς σχῆμα του εἶναι φυσικὰ ἀβέβαιο πρὶν τὴν πλήρη ἀποκάλυψή του, ἀμέσως ὅμως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἔχει τέσσερις μεγάλες, ἀντιδιαμετρικὰ τοποθετημένες κάθετες κυλινδρικές λαβές. Διακοσμεῖται μὲ πλαστικές σχοινοειδεῖς ταινίες, μία πλατιά κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, τρεῖς ἄλλες ὀριζόντιες ἐπάλληλες, στὸν ὦμο, κάτω ἀπὸ τὶς λαβές, καὶ ἄλλες τρεῖς ἐπίσης ὀριζόντιες, ἐπάλληλες στὸ κατώτερο σημεῖο ποὺ ἀποκαλύφθηκε φέτος, στὴν κοιλιά. Στὶς δύο πλατιεῖς ζώνες, ποὺ δημιουργοῦνται μὲ αὐτὲς τὶς ταινίες ὁ πίθος ἀρ. 1 διακοσμεῖται μὲ ἄλλες τρεῖς ἐπάλληλες πλαστικές σχοινοειδεῖς ταινίες, ἀλλὰ σὲ κυματοειδῆ διάταξη. Ὁ πίθος ἀρ. 1, ἂν καὶ σὲ κομμάτια, εἶναι ὁ καλύτερα διατηρημένος πίθος τοῦ δωματίου, ἀφοῦ ὅλα τὰ ὄστρακά βρίσκονται στὴ θέση τους. Ἡ βόρεια πλευρά του ὅμως παρουσιάζει πρωτοφανὴ εἰκόνα (πίν. 1916). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πίθου σ' αὐτὸ τὸ τμήμα ἔχει ἀλλοιωθεῖ σὲ σημεῖο ποὺ ὄχι μόνο δὲν διακρίνεται ἔχνος τῆς πλαστικῆς διακόσμησης, ποὺ διακόπτεται ἀπότομα, ἀλλὰ σχεδὸν ἔχει ὑαλοποιηθεῖ καὶ καλύπτεται ἀπὸ πλήθος ταπεινῶν ἐξογκωμάτων, ἀναμφίβολα ἀποτέλεσμα ἰσχυρότατης πυρκαγιᾶς. Ὑπολογίζεται ὅτι τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ πίθου ἀρ. 1 εἶναι 1.20 μ. περίπου.

Ὁ πίθος ἀρ. 2 (πίν. 1896, 190α, 191α, 192α-6, 193α) εἶχε τοποθετηθεῖ στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Χώρου 33, ἀμέσως δυτικὰ τῆς νοτιοανατολικῆς δοκοθήκης τοῦ τοίχου, ποὺ θὰ συζητηθεῖ πιὸ κάτω καὶ δίπλα στὸν ἀμέσως ἀνατολικότερα κείμενο πίθο ἀρ. 8. Τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο του βρίσκεται στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὸ ἀνώτερο ὄριο τοῦ τρίτου δόμου τοῦ νότιου τοίχου. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος φαίνεται πὼς ὁ πίθος ἀρ. 2 ἔχει τέσσερις μεγάλες, ἀντιδιαμετρικὰ κείμενες κάθετες, κυλινδρικές λαβές. Διακοσμεῖται μὲ πλαστικές ἀπλές ἢ σχοινοειδεῖς ταινίες, μία ἀπλή, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, χαμηλότερα μία πλατιά ἀνάγλυφη σχοινοειδῆ, τρεῖς ὀριζόντιες ἐπάλληλες στὸν ὦμο καὶ ἄλλη μία κυματοειδῆ πιὸ κάτω. Στὴ θέση του, δίπλα στὸν τοῖχο, σώζεται μικρὸ μόνο τμήμα τοῦ πίθου, ποὺ ἔχει ἔντονα ἔχνη καύσης.

Ὁ πίθος ἀρ. 3 (πίν. 1896, 1906) βρίσκεται στὸν δυτικὸ τοῖχο, σὲ ἀπόσταση 0.85 μ. ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο, δίπλα καὶ βόρεια τοῦ πίθου ἀρ. 1, ἀφοῦ τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο του βρίσκεται στὸ ὕψος τοῦ ἀνώτερου σημείου τοῦ τρίτου δόμου τοῦ τοίχου. Κολλημένο σχεδὸν στὸν τοῖχο εἶναι τὸ νοτιοδυ-

τικό τμήμα τοῦ πίθου, πού σώζεται στή θέση του. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πίθου ἀρ. 3 εἶναι ὁλοσχερῶς κατεστραμμένη ἀπὸ τὴν πυρκαγιά, ἔτσι πού δὲν διακρίνεται ὄχι μόνο κανένα ἔχνος διακόσμησης, ἀλλὰ οὔτε καὶ λαβή. Ἡ ἐπιφάνειά του δηλαδή ἔχει ὑαλοποιηθεῖ, ὅπως καὶ τοῦ διπλανοῦ πίθου ἀρ. 1 καὶ καλύπτεται ἀπὸ πολλὰ ταπεινὰ ἐξογκώματα.

Ὁ πίθος ἀρ. 4 (πίν. 1896, 190α-6, 1936) εἶχε τοποθετηθεῖ κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου, ἀμέσως δυτικὰ τῆς νοτιοδυτικῆς δοκοθήκης, δίπλα στὸν ἀμέσως ἐπίσης πρὸς Δυσμὰς κείμενο πίθο ἀρ. 7. Κι ὁ πίθος ἀρ. 4 βρίσκεται στή θέση του, μὲ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς Ἀνατολάς. Τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο του βρίσκεται 0.10 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σημεῖο τοῦ τρίτου δόμου τοῦ τοίχου. Κανένα τμήμα χεῖλους τοῦ πίθου δὲν βρίσκεται στή θέση του, ἓνα κομμάτι χεῖλους ὅμως ἔχει πέσει στὸ ἐσωτερικό του μαζί μὲ πέτρες μεσαίου μεγέθους, πού ὑποδηλώνουν καὶ τὸν τρόπο τῆς καταστροφῆς. Ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ βόρεια πλευρά του, πού εἶναι στὸ μεγαλύτερο τμήμα τους κατεστραμμένες, ἔχουν τεφρὸ χρῶμα ἀπὸ τὴν πυρκαγιά. Ψῆλὰ στὸν ὦμο σώζεται στή θέση τῆς μία ἀπὸ τὶς τέσσερις, προφανῶς, κάθετες κυλινδρικές λαβές. Ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι πίθοι ἔτσι καὶ ὁ πίθος ἀρ. 4 διακοσμεῖται μὲ πλαστικές σχοινοειδεῖς ταινίες, τρεῖς ἐπ᾽ἀλλήλες στὴν κοιλιὰ καὶ ἀπὸ μία κυματοειδῆ πάνω καὶ κάτω ἀπὸ αὐτές.

Ὁ πίθος ἀρ. 5 (πίν. 194α-6), ὁ ἀνατολικότερος πίθος κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Χώρου 33, βρίσκεται δίπλα καὶ ἀνατολικά τοῦ πίθου ἀρ. 6. Κανένα σημεῖο τοῦ χεῖλους δὲν σώζεται στή θέση του. Τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο τοῦ πίθου βρίσκεται 0.18 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σημεῖο τοῦ τρίτου δόμου τοῦ τοίχου. Στὴ θέση του βρίσκεται κυρίως τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ πίθου, πού ἔχει κλίση πρὸς Δυσμὰς. Τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ πίθου δὲν σώθηκε, μεγάλα κομμάτια του ὅμως εἶναι πεσμένα στὸ ἐσωτερικό του καὶ ἐξωτερικά καὶ βόρεια τοῦ ἀγγείου καὶ μάλιστα ἓνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος. Καὶ ὁ πίθος ἀρ. 5, πού ἔχει, φαίνεται, τέσσερις κάθετες κυλινδρικές λαβές, διακοσμεῖται μὲ πλαστικές σχοινοειδεῖς ταινίες, μία ἀδιακόσμητη ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, μία κυματοειδῆ, διακοσμημένη μὲ ἐγγράφακτες λοξές γραμμὲς καὶ στὴν κοιλιὰ τρεῖς ὀριζόντιες ἐπ᾽ἀλλήλες σχοινοειδεῖς, ἐπίσης διακοσμημένες.

Ὁ πίθος ἀρ. 6 (πίν. 194α) ὅπως ἀναφέρθηκε ἀμέσως πρὸ πάνω, βρίσκεται πάλι κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου, δυτικὰ ἀπὸ τὸν πίθο ἀρ. 5 καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ δοκοθήκη. Τὸ ἀνώτερο σημεῖο τοῦ χεῖλους βρίσκεται 0.26 μ.

χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σημεῖο τοῦ τρίτου δόμου τοῦ τοίχου. Ἀπὸ τὸν πίθο αὐτὸν σώζεται μόνο τὸ βόρειο καὶ δυτικὸ τμήμα του, πὺλ βρίσκεται σχεδὸν ὄρθιο στὴ θέση του, μὲ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς Ἀνατολάς. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πίθου ἀρ. 6 εἶναι πεσμένη μία μεσαίου μεγέθους πέτρα, πὺλ ὑποδηλώνει καὶ τὸν τρόπο τῆς καταστροφῆς του. Ἀπὸ τὴ διακόσμηση τοῦ πίθου διακρίνονται μόνο μία κυματοειδῆς πλαστικὴ σχοινοειδῆς ταινία καὶ ἀπὸ κάτω τρεῖς ὅμοιες ὀριζόντιες.

Ὁ πίθος ἀρ. 7 (πίν. 1896, 190α-β, 191α, 195α) βρίσκεται κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου, μετὰξὺ τῶν πίθων ἀρ. 1 καὶ 4 καὶ μετὰξὺ τῆς νοτιοδυτικῆς δοκοθήκης καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας. Ὁ πίθος ἀρ. 7 σώζεται στὴ θέση του μόνο στὸ κατώτερο τμήμα του, 0.07 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σημεῖο τοῦ τέταρτου δόμου καὶ μάλιστα φαίνεται ὅτι τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ πίθου ἔχει ἀποκοπεῖ ἀκριβῶς σὲ σημεῖο πὺλ εἶχαν ἐνωθεῖ δύο δακτύλιοι τοῦ σκεύους. Πολλὰ κομμάτια πίθου πεσμένα δίπλα καὶ ἀνατολικά τοῦ πίθου ἀρ. 1 φαίνεται πὺλ ἀνῆκουν στὸν πίθο ἀρ. 7. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τμήματος τοῦ πίθου ἀρ. 7, πὺλ βρίσκεται στὴ θέση του, εἶναι καμένη. Ἀπὸ τὴ διακόσμηση σώζεται μόνο μία ὀριζόντια πλαστικὴ σχοινοειδῆς ταινία καὶ χαμηλότερα μία παρόμοια κυματοειδῆς.

Ὁ πίθος ἀρ. 8 (πίν. 1896, 191α, 192α-β, 193α) εἶναι ὁ ἀνατολικότερος πίθος κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου, δίπλα καὶ ἀνατολικά τοῦ πίθου ἀρ. 2. Ἀπὸ τὸν πίθο ἀρ. 8 σώθηκε στὴ θέση του μόνο τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ σώματός του, τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο τοῦ ὁποῖου βρίσκεται στὸ ὕψος τοῦ ἀνώτερου σημείου τοῦ τέταρτου δόμου. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πίθου ἀρ. 8 εἶναι πεσμένα τέσσερα μεγάλα κομμάτια ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα του, πὺλ σώζουν τὴ διακόσμησή του, μία ἀπλή πλαστικὴ ταινία ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ στὸν ὥμο μία κυματοειδῆ πλαστικὴ ταινία μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση καὶ τέλος χαμηλὰ μία παρόμοια ὀριζόντια. Φαίνεται ὅτι καὶ ὁ πίθος ἀρ. 8 ἔχει τέσσερις κάθετες κυλινδρικές λαβές, ἀντιδιαμετρικὰ τοποθετημένες.

Ὁ πίθος ἀρ. 9 (πίν. 1956, 196α) βρίσκεται κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου, ἀμέσως δυτικὰ τῆς βορειοδυτικῆς δοκοθήκης καὶ τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο του βρίσκεται 0.38 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σημεῖο τοῦ τρίτου δόμου τοῦ τοίχου. Μικρὸ μόνο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ πίθου ἀρ. 9 βρίσκεται στὴ θέση του. Δύο ἄλλα μεγάλα κομμάτια ἔχουν, φαίνεται, πολτοποιηθεῖ ἀπὸ τὴ φωτιά καὶ στρεβλώθηκαν ὥστε ἔγιναν ἐπίπεδα καὶ ἔτσι κόλλη-

σαν στὸν τοῖχο. Σὲ ἕναν ἄλλο πίθο, τὸν πίθο ἀρ. 10 (πίν. 1956), πρέπει νὰ ἀνήκει ἓνα ὅμοια πολτοποιημένο ἀπὸ τὴ φωτιά μεγάλο κομμάτι, στρεβλωμένο καὶ ἐπίπεδο, πού ἔχει κολλήσει στὸν βόρειο πάλι τοῖχο, ἀλλὰ στὸ δυτικότερο τμήμα του, δίπλα στὴ βορειοδυτικὴ γωνία. Λόγω τῆς κακῆς διατήρησής τους δὲν διακρίνονται ὅχι μόνο στοιχεῖα τῆς διακόσμησης τῶν πίθων ἀρ. 9 καὶ 10, ἀλλὰ οὔτε καν λαβές.

Ὅπως ἔγινε ἤδη φανερό οἱ δέκα πίθοι πού περιγράφηκαν πιὸ πάνω, ἔχουν σχεδὸν ὅλοι στὰ τμήματά τους πού σώθηκαν ὅμοια πλαστικὴ διακόσμηση, μία ἀπλὴ πλαστικὴ ταινία ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, μία κυματοειδὴ πλαστικὴ σχοινοειδὴ ταινία στὸν ὦμο, τρεῖς ὅμοιες ὀριζόντιες, ἐπ'ἀλλήληδες στὴν κοιλιά, σὲ σημεῖο πού ἐνώνονται οἱ δακτύλιοι τοῦ σκεύους, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ διατήρηση τοῦ πίθου ἀρ. 7 καὶ πιὸ κάτω ἄλλη μία κυματοειδὴ. Μόνον ὁ πίθος ἀρ. 1 ἔχει τρεῖς κυματοειδεῖς πλαστικὲς ταινίες στὸν ὦμο ἀντὶ μιᾶς³⁷.

Ταυτόχρονα οἱ δέκα πίθοι τοῦ Χώρου 33 εἶναι καὶ τὰ μόνα μέχρι τώρα στοιχεῖα πού ἤλθαν στὸ φῶς, πού ὑποδηλώνουν καὶ τὴ λειτουργία τοῦ χώρου. Ἡ ἀποθηκευτικὴ χρῆση τῶν πίθων εἶναι προφανής. Ἡ παρουσία πίθων δὲν περιορίζεται ὅμως μόνο σὲ ἀποθηκευτικούς χώρους κτιρίων τῆς μινωικῆς Κρήτης, ἀλλὰ πίθοι τοποθετοῦνται καὶ σὲ ἄλλους, ποικίλης χρήσης χώρους. Ἀρκεῖ νὰ μνημονευθεῖ ἡ παρουσία πίθων ὅχι μόνο στὸν προθάλαμο ἀλλὰ καὶ στὸ κεντρικὸ καὶ τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο τοῦ ἱεροῦ στὰ Ἀνεμόσπηλια τῶν Ἀρχανῶν³⁸ καὶ ἀκόμη ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς πίθου στὴν αἴθουσα τοῦ θρόνου τῆς Κνωσοῦ³⁹. Εἶναι νωρὶς λοιπὸν γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Χώρου 33 ὡς ἀποθήκης, λόγω καὶ μόνο τῆς ἀνεύρεσης τῶν πίθων, πρὶν ὅχι μόνο ἀποκαλυφθοῦν μέχρι τὸ δάπεδο οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ κυρίως πρὶν ληφθοῦν ὑπόψη καὶ ὅποιαδήποτε ἄλλα στοιχεῖα προκύψουν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ἐπίχωσης, δεδομένου μάλιστα ὅτι καὶ τὸ στρώμα τῆς ἐπίχωσης τοῦ δαπέδου τοῦ Χώρου 33 εἶναι ἀδιατάρακτο.

Ἀλλωστε ἡ ἐρμηνεία τοῦ Χώρου 33 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν ὡς ἀπλῆς ἀποθήκης κλονίζεται, ὅχι μόνο ἀπὸ τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα

37. Γιὰ πίθους βλ. A. EVANS, ὁ.π. IV, 632-48.

38. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ὁ.π. εἰκ. 220, 229-32, 234, 236, 238-239, 241-243, 248, 251.

39. A. EVANS, ὁ.π. I, 5, εἰκ. 1, IV, Suppl. πίν. LXIII.

τοῦ χώρου⁴⁰, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν κατασκευὴ του. Ἀφοῦ, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως, οἱ τρεῖς τοῖχοι τοῦ Χώρου 33 ἔχουν κτισθεῖ σὲ κανονικοὺς δόμους μὲ λαξευτοὺς πωρολίθους (εἰκ. 14α-δ) καὶ ἀσφαλῶς τὸ γεγονὸς αὐτὸ καθιστᾷ, ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ βέβαια σκοπία, τὸν Χῶρο 33 τὸν σημαντικότερο χῶρο ποὺ ἔχει μέχρι τώρα ἀποκαλυφθεῖ στὸ Ἀνακτορικὸ Κτίριο τῶν Ἀρχανῶν, χῶρο ὃχι βέβαια κατάλληλο γιὰ ἀποθήκη.

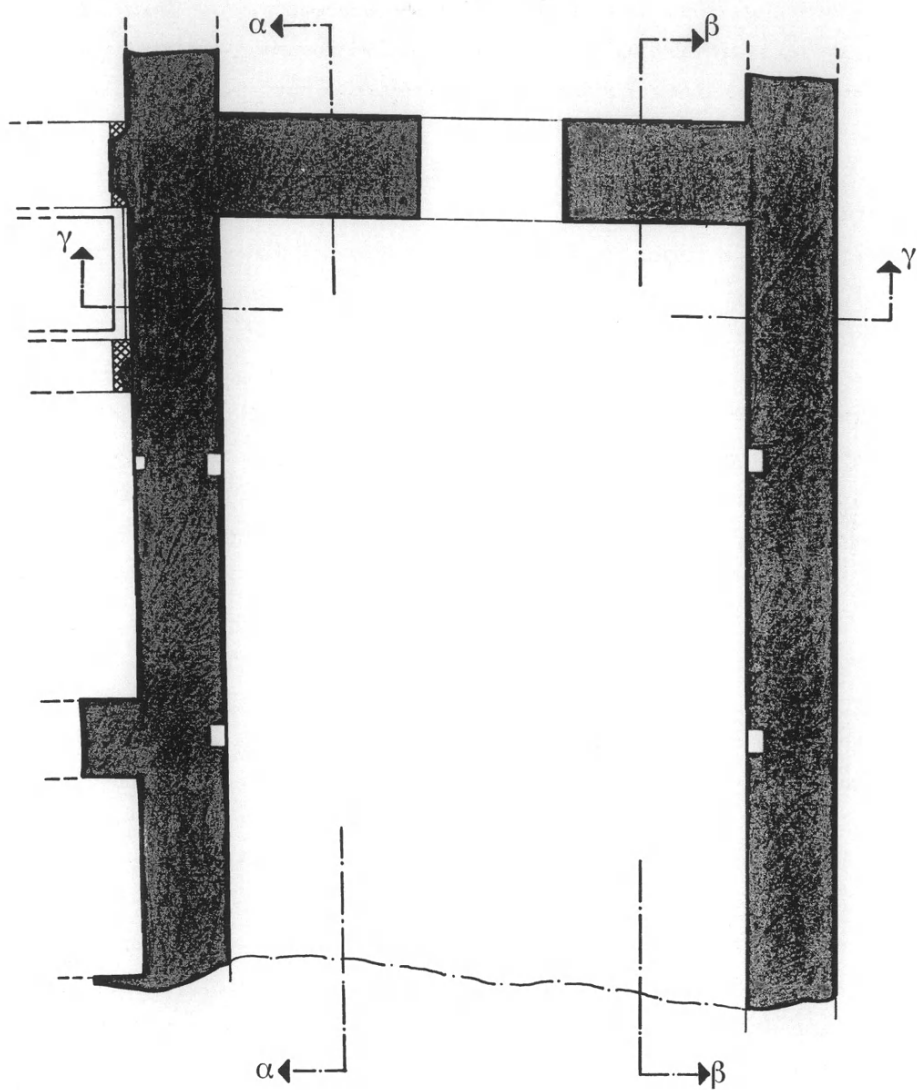
Ὁ Χῶρος 33 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν ἔχει μέχρι τώρα διαστάσεις 6.90 μ. ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση καὶ 4.65 ἀπὸ Νότο σὲ Βορρά, ἀφοῦ ὁ ἀνατολικὸς του τοῖχος δὲν ἀποκαλύφθηκε ἀκόμη. Βεβαιωμένο εἶναι τὸ μῆκος τῶν 6.90 μ. γιὰ τὸν νότιο τοῖχο καὶ 6.75 γιὰ τὸν βόρειο. Στὸν δυτικὸ τοῖχο ἀνοίγεται μία θύρα πρὸς τὸν Χῶρο 32, πλάτ. 1.28 μ. Εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ θύρα εἶναι ἐλαφρὰ ἐκκεντρὴ πρὸς Βορράν, ἀφοῦ ἡ νότια παραστάδα τῆς ἀπέχει 1.58 μ. ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο καὶ ἡ βόρεια 1.28 ἀπὸ τὸν βόρειο. Καὶ οἱ τρεῖς τοῖχοι τοῦ χώρου ποὺ ἀνασκάφηκαν, ὁ βόρειος, ὁ δυτικὸς καὶ ὁ νότιος ἔχουν κτιστεῖ μὲ μεγάλους λαξευτοὺς πωρολίθους σὲ δόμους πλάτ. 0.40 μ., οἱ ὀριζόντιοι ἄρμοι τῶν ὁποίων θρῖσκονται ἀκριβῶς στὸ ἴδιο ἐπίπεδο σὲ ὅλους τοὺς τοίχους. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Χώρου 33, ποὺ σώζεται σὲ καλὴτερη κατάστασι, μέχρι τὸ σημεῖο ποὺ ἔφθασε φέτος ἡ ἀνασκαφή, σώζει τέσσερις δόμους, ὁ βόρειος τρεῖς καὶ ὁ δυτικὸς, νότια ἀπὸ τὴ θύρα τέσσερις καὶ βόρεια τρεῖς.

Οἱ λαξευτὲς πωρολιθικὲς πέτρες, ὅλες πλάτ. 0.40 μ., ἀπὸ τίς ὁποῖες χτίστηκαν οἱ σωζόμενοι δόμοι τῶν τριῶν τοίχων τοῦ Χώρου 33, ἔχουν διάφορο μῆκος, κυμαινόμενο ἀπὸ 0.60 ἕως 1.50 μ. Ἐπὶ τοὺς τρεῖς πρώτους δόμους τοῦ νότιου τοίχου διακρίνονται ἀπὸ ἑξὶ λαξευτοὶ πωρολίθοι καὶ στὸν τέταρτο ἐπτά. Ἀπὸ ἑξὶ λαξευτοὺς πωρολίθους ἔχουν κτιστεῖ καὶ οἱ τρεῖς σωζόμενοι δόμοι τοῦ βόρειου τοίχου. Τέλος κάθε τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὴ θύρα καὶ σὲ κάθε δόμο, κτίστηκε ἀπὸ δύο λαξευτοὺς πωρολίθους. Ὅπως συνηθίζεται, οἱ ἄρμοι ὥσεως τῶν λιθοπλίνθων δὲν συμπίπτουν στοὺς ἐπ'ἀλλήλους δόμους⁴¹.

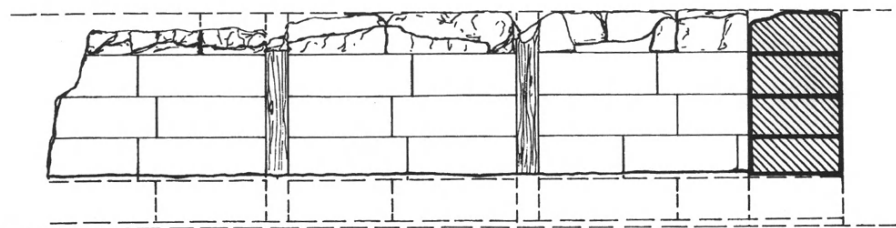
40. Γιὰ ἀποθήκες βλ. W. GRAHAM, ὁ.π. 129-32.

41. Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, ὁ.π. 138.

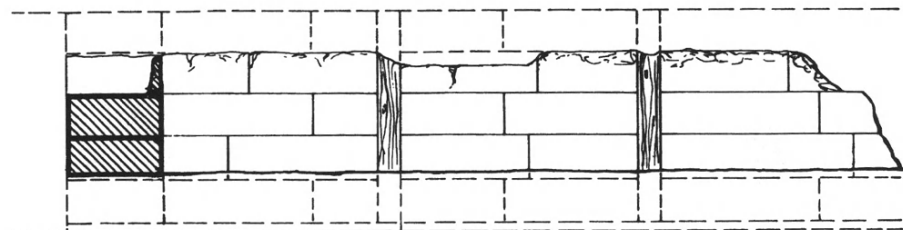

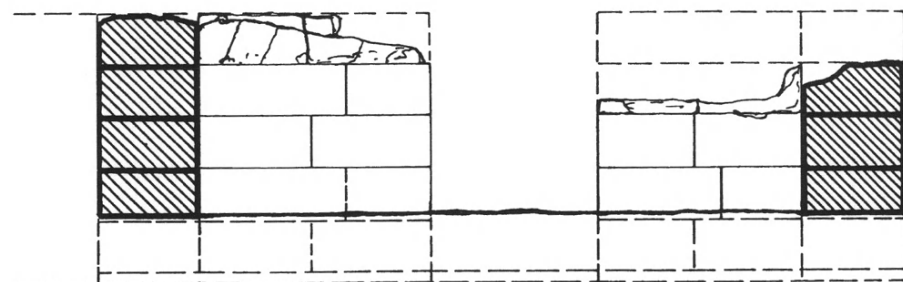
Εἰχ. 14α. Χῶρος 33. Κάτοψη.

τομή α-α

τομή β-β

τομή γ-γ

Τόσο ὁ βόρειος ὥσο καὶ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Χώρου 33 σώζουν ἀπὸ δύο κάθετες δοκοθήκες γιὰ τὴν ἔνθεση ξυλοδεσιῶν, πλάτ. 0.18-0.20 μ. Ἡ δυτικὴ δοκοθήκη τοῦ νότιου τοίχου βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 2.10 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ χώρου καὶ ἡ ἀνατολικὴ 2.20 μ. ἀπὸ τὴν πρώτη. Ἡ δυτικὴ δοκοθήκη τοῦ βόρειου τοίχου ἀπέχει 2 μ. ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία καὶ ἡ ἀνατολικὴ 2.35 μ. ἀπὸ τὴν πρώτη. Ἦδη σημειώθηκε πιὸ πάνω ὅτι οἱ δυτικὲς δοκοθήκες τοῦ Χώρου 33 βρίσκονται στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὴ νοτιοδυτικὴ δοκοθήκη τοῦ Χώρου 25. Ἀκόμη σημαντικότερο γιὰ τὴ στατικὴ οὐλοκληροῦ τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος εἶναι ὅτι οἱ ἀνατολικὲς δοκοθήκες τοῦ Χώρου 33 βρίσκονται στὴν ἴδια εὐθεία μὲ ἓνα βασικὸ ἀπὸ Νότο σὲ Βορρὰ ἄξονα τοῦ κτιρίου, τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Προθαλάμου 2 καὶ τοῦ Δωματίου 4. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ξυλοδεσιές, χρήσιμες γιὰ τὴν ἐλαστικότητα τῶν τοίχων ποὺ καταπονοῦνται ἀπὸ τοὺς σεισμούς, εἶναι συνηθέστατες στὴ μινωικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ συναντῶνται καὶ στὸ Δωμάτιο 4 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν⁴². Πιὸ πάνω συζητήθηκαν ἤδη οἱ ξυλοδεσιές τοῦ Δωματίου 25. Οἱ ξυλοδεσιές, κάθετες ἢ ὀριζόντιες, εἶναι ὅμως σπάνιες στὴν ξεστῆ τοιχοδομὴ⁴³ καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀπουσιάζουν ἐντελῶς στὶς ξεστὲς οἰκοδομὲς τῆς Θήρας⁴⁴. Ἀπὸ τοὺς ἔξι κρητικὸς χώρους μὲ ξεστῆ τοιχοδομὴ σὲ ὅλους ἢ τοὺς περισσότερους τοίχους, ποὺ συζητοῦνται πιὸ κάτω, μόνον ἓνας ἔχει μιὰ ξυλοδεσιά, ὁ νότιος τοῖχος τῆς ὑπόστυλης κρύπτης τῆς λεγόμενης βασιλικῆς ἐπαυλῆς⁴⁵.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ κατασκευὴ τοίχων σὲ κανονικοὺς δόμους μὲ ὀρθογώνιους λαξευμένους λιθόπλινθους, ἡ λεγόμενη ξεστῆ⁴⁶ τοιχοδομὴ τῆς μινωικῆς Κρήτης, εἶναι ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐπιτεύγματα τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ ξεστῆ τοιχοδομὴ ἐφαρμόσθηκε σὲ μεγάλη κλίμακα ὅχι μόνον στὴν Κρήτη⁴⁷, ἀλλὰ καὶ στὴ Θήρα⁴⁸, κυρίως σὲ ἀνοικτοὺς χώρους, ἀνοικτοὺς δια-

42. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ὁ.π. εἰκ. 67.

43. J. SHAW, *Annuario* 49, 1971, 104.

44. Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, ὁ.π. 144-5.

45. Α. EVANS, ὁ.π. II, εἰκ. 227, 235.

46. Γιὰ τὸν ἐπιτυχὴ ὅρο τοῦ Σ. Μαρινάτου βλ. Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, ὁ.π. 123.

47. J. W. GRAHAM, ὁ.π. 152-3.

48. Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, ὁ.π. 122-144.

δρόμους, μικρές αὐλές, φωταγωγούς, ὅπως καὶ στὸν Φωταγωγὸ ἄρ. 20 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν⁴⁹ καὶ κυριότατα σὲ προσόψεις κατ' ἐξοχὴν τῶν ἀνακτόρων ἀλλὰ καὶ πολυτελῶν ἐπαύλεων καὶ σπιτιῶν, ὅπως καὶ πάλι στὸ Ἀνακτορικὸ Κτίριο τῶν Ἀρχανῶν⁵⁰. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι τόσο στὴ Θήρα⁵¹ ὅσο καὶ στὴν Κρήτη σπάνια ἡ ξεστὴ τοιχοδομὴ ἐφαρμόζεται σὲ μερικοὺς τοίχους κλειστῶν ἐσωτερικῶν καὶ στεγασμένων χώρων⁵².

Ἀκόμη σπανιότερη εἶναι ἡ χρῆση τῆς ξεστῆς τοιχοδομῆς σὲ ὅλους ἢ τοὺς περισσότερους τοίχους ἐνὸς καὶ μόνο ἐσωτερικοῦ, κλειστοῦ, στεγασμένου πάντως χώρου, ὅπως δηλαδὴ στὸν Χῶρο 33 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν. Μοναδικὸ παράδειγμα στὴ Θήρα εἶναι ἡ δεξαμενὴ καθαρμῶν τῆς λεγόμενης ξεστῆς 3⁵³. Καὶ μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν κατασκευῶν στοὺς δύο γνωστοὺς κνωσιακοὺς τάφους, τὸν λεγόμενο τάφο τῶν Ἰσοπάτων⁵⁴ καὶ τὸν λεγόμενο τάφο-ιερό⁵⁵ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν οἰκιστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς μινωικῆς Κρήτης εἶναι μόνο ἕξι.

Τὰ πλησιέστερα λοιπὸν γιὰ τὸν Χῶρο 33 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν μινωικὰ παράλληλα εἶναι περιορισμένα. 1) Ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ νότιος τοῖχος τῆς ὑπόγειας ὑπόστυλης κρύπτει τῆς λεγόμενης νότιας οἰκίας τῆς Κνωσοῦ⁵⁶, ποὺ κτίστηκε ἀπὸ ξεστoὺς γυψολίθους. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Χώρου 33 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν ὅτι στὴν ὑπόγεια αὐτὴ ὑπόστυλη κρύπτει τῆς νότιας οἰκίας τῆς Κνωσοῦ βρέθηκαν τὰ λείψανα ἐνὸς πίθου «of exceptional interest» κατὰ τὸν A. Evans⁵⁷. 2) Οἱ τέσσερις τοῖχοι τῆς ὑπόστυλης κρύπτει καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ μεγάρου,

49. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ὁ.π. σχέδ. 11, 12.

50. Ὁ.π. σχέδ. 6, 7, 13, εἰκ. 61-3.

51. Τοῖχος στὸ δωμάτιο 1 τῆς λεγόμενης οἰκίας τῶν γυναικῶν, λόγω τῆς ἀνεύρεσης τῆς γνωστῆς τοιχογραφίας, Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, ὁ.π. 144.

52. Παραδείγματα σὲ J. SHAW, ὁ.π. 103-4.

53. Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, ὁ.π. 140-4.

54. A. EVANS, *The prehistoric tombs of Knossos* (London 1906) (*Archaeologia* LIX) 136-45.

55. A. EVANS, ὁ.π. IV, 970-3.

56. A. EVANS, ὁ.π. II, 373 κέ. W. GRAHAM, ὁ.π. 55. J. SHAW, ὁ.π. 103.

57. A. EVANS, ὁ.π. II, 381.

πού κατὰ τὸν A. Evans περιέβαλε ἓνα θρόνο⁵⁸, τῆς λεγόμενης βασιλικῆς ἔπαυλης τῆς Κνωσοῦ⁵⁹, χτισμένοι πάλι μὲ ξεστὺς γυψολίθους. 3) Οἱ τρεῖς τοῖχοι τοῦ δωματίου H1 τῆς λεγόμενης νοτιοανατολικῆς οἰκίας τῆς Κνωσοῦ⁶⁰, χτισμένοι μὲ ξεστὺς πωρολίθους καὶ ἐπενδυμένοι μὲ γυψολίθους. Κατὰ τὸν A. Evans τὸ δωμάτιο H1 ἦταν φωταγωγὸς καὶ σὲ μεταγενέστερη χρῆση στεγάσθηκε. 4) Οἱ τέσσερις τοῖχοι τῆς ὑπόστυλης κρύπτῃς H τῆς λεγόμενης ἀνεξερευνήτης οἰκίας τῆς Κνωσοῦ⁶¹, χτισμένοι πάλι μὲ ξεστὺς πωρολίθους. Κατὰ τὸν ἀνασκαφέα ἡ ὑπόστυλη αὐτὴ κρύπτῃ δὲν ἔχει δάπεδο στρωμένο μὲ πλάκες καὶ κτιστὰ θυθίσματα, γιὰτὶ ἔμεινε ἡμιτελής. 5) Οἱ τοῖχοι τῆς λεγόμενης βορειοδυτικῆς δεξαμενῆς καθαρμῶν τῆς Κνωσοῦ⁶², χτισμένοι πάλι μὲ ξεστὺς πωρολίθους καὶ ἐπενδυμένοι μὲ γυψολιθικὰς πλάκες. 6) Οἱ τοῖχοι τοῦ ὑπόγειου «spring chamber» τῆς Κνωσοῦ⁶³, πού κτίστηκαν πάλι ἀπὸ ξεστὺς πωρολίθους.

Λόγω τῆς ἐξαιρετικῆς περιορισμένης χρήσης τῆς ξεστῆς τοιχοδομῆς γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν περισσοτέρων ἢ ὅλων τῶν τοίχων ἐνὸς κλειστοῦ, στεγασμένου χώρου, ὁμόφωνα οἱ ἐρευνητὲς⁶⁴ θεώρησαν ὅτι οἱ χώροι αὐτοὶ προορίσθησαν γιὰ εἰδικὰς θρησκευτικὰς τελετουργίες, γι' αὐτὸ καὶ κτίστηκαν μὲ ξεστὴ τοιχοδομή, γιὰ τὴν ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴ στερεότητα καὶ τὴν ἐλκυστικὴ ἐμφάνιση τῶν χώρων, ἐπρόκειτο δηλαδὴ γιὰ χώρους ξεχωριστὰ σημαντικούς.

Δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀναθεωρηθεῖ αὐτὴ ἡ ἄποψη. Τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας ἀπὸ τοὺς ἑξι χώρους μὲ ξεστὴ τοιχοδομή, πού σημειώθηκαν, τὴ νότια οἰκία, τὴ βασιλικὴ ἔπαυλη, τὴ νοτιοδυτικὴ οἰκία, τὴν

58. A. EVANS, ὅ.π. II, 404, εἰκ. 232, 234.

59. Ὁ.π. 396-413. W. GRAHAM, ὅ.π. 52. J. SHAW, ὅ.π.

60. A. EVANS, ὅ.π. 426, εἰκ. 306. W. GRAHAM ὅ.π. 56. J. SHAW, ὅ.π.

61. M. R. POPHAM, *The unexplored mansion at Knossos* (London 1984) 109-111, πίν. 27-31.

62. A. EVANS, ὅ.π. I, 405 κέ. εἰκ. 291-294.

63. Ὁ.π. 123 κέ. εἰκ. 60-1.

64. W. GRAHAM, ὅ.π. J. SHAW, ὅ.π. K. ΠΑΛΥΒΟΥ, ὅ.π. Ὁ M. R. POPHAM, ὅ.π. 109, σημειώνει ὅτι «the hall was originally intended for more important function» γιὰ τὴν ὑπόστυλη κρύπτῃ H τῆς ἀνεξερευνήτης οἰκίας.

ἀνεξερευνήτη οἰκία, τῇ βορειοδυτικῇ δεξαμενῇ καθαρμῶν καὶ τὸ λεγόμενο «spring chamber» τῆς Κνωσοῦ, ἔξι κνωσιακὰ καὶ μόνο κτίσματα, ποὺ ἰδρύθηκαν πολὺ κοντὰ ἢ καὶ μέσα στὰ ἀνάκτορα, βεβαιώνουν πράγματι ὅτι οἱ χώροι αὐτοὶ σχεδιάσθηκαν γιὰ κάποιες εἰδικές θρησκευτικὲς τελετουργίες. Ἀπὸ τὰ ἔξι παραδείγματα δύο κτίστηκαν μὲ γυψολίθους καὶ τὰ ὑπόλοιπα τέσσερα μὲ πωρολίθους, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δύο ἐπενδύθηκαν μὲ γυψολιθικὲς πλάκες. Τρία ἀπὸ τὰ ἔξι παραδείγματα, χωρὶς νὰ ὑπολογισθοῦν τὰ σχετικὰ δείγματα τοῦ τάφου-ιεροῦ καὶ τοῦ τάφου τῶν Ἰσοπάτων, οἱ χώροι μὲ ξεστὴ τοιχοδομὴ στὴ νότια οἰκία, τὴν βασιλικὴ ἔπαυλη καὶ τὴν ἀνεξερευνήτη οἰκία τῆς Κνωσοῦ, εἶναι ὑπόστυλες κρύπτες, δηλαδὴ δωμάτια μὲ πεσσούς, ποὺ θεωροῦνται καὶ γιὰ ἄλλους λόγους ἱερά⁶⁵. Ἀκόμη καὶ ἄλλες κατασκευαστικὲς ἰδιορρυθμίες αὐτῶν τῶν χώρων, ἡ πλακόστρωση τοῦ δαπέδου, οἱ βαθύνσεις καὶ οἱ κτιστὲς ὀρθογώνιες κατασκευές, καθὼς καὶ ἡ κόγχη γιὰ τὴν τοποθέτηση ἱσως θρόνου στὴ βασιλικὴ ἔπαυλη τῆς Κνωσοῦ, ὑποδηλώνουν τὸν σχεδιασμὸ χώρων μὲ εἰδικὲς θρησκευτικὲς χρήσεις. Ἡ βορειοδυτικὴ δεξαμενὴ καθαρμῶν θεωρεῖται ἡ πολυτελέστερη κατασκευὴ αὐτοῦ τοῦ εἵδους.

Μὲ τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἐπιβεβαιώνεται λοιπὸν ἡ ὑπόθεση ποὺ ἐκφράσθηκε πιὸ πάνω, ὅτι λόγῳ τῆς ξεστῆς τοιχοδομῆς καὶ παρὰ τὴν ὕπαρξιν τῶν δέκα πίθων, ὁ Χῶρος 33 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μία ἀπλὴ ἀποθήκη. Οἱ ἀποθήκες καὶ στὴ μινωικὴ Κρήτη δὲν χρειάζονταν τόσο πολυτελεῖς κατασκευές⁶⁶.

Εὐνόητο εἶναι ὅτι πρὶν τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ σπουδαίου, ὅπως ἤδη καταδείχθηκε, Χώρου 33 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν, δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ χρῆση του. Εἶναι φυσικὸ νὰ ἐλπίζει κανεὶς, ὅτι μὲ ὅσα στοιχεῖα προκύβουν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ἀδιατάρακτης ἐπίχωσης τοῦ ἰσογείου, λόγῳ φυσικὰ καὶ τῆς καλῆς διατήρησης τοῦ χώρου, θὰ διευκρινισθοῦν ὅχι μόνο λειτουργικὰ θέματα τοῦ ἴδιου τοῦ χώρου, καθὼς, ἱσως καὶ τῶν συγγενῶν ξεστῶν κατασκευῶν ποὺ ἀναφέρθηκαν, ἀλλὰ ἀκόμη ἐπιμέρους θέματα τῶν μινωικῶν ξεστῶν κατασκευῶν. Γιὰ τὴ μείωση, ἱσως, τοῦ πλάτους τῶν

65. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, *ΚρητΧρον.* 8, 1954, 428-483.

66. Ξεστὴ τοιχοδομὴ χρησιμοποιεῖται μόνο σὲ παραστάδες θυρῶν σημαντικῶν κνωσιακῶν καὶ φαιστιακῶν ἀποθηκῶν, J. SHAW, ὁ.π. 103.

δόμων ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω⁶⁷. Γιὰ τὸν ποικίλο τρόπο τῆς λάξευσης τῶν διαφόρων ἐπιφανειῶν τῶν λιθοπλίνθων⁶⁸. Γιὰ τὸν τρόπο τῆς δόμησης⁶⁹, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἄρμῶν ἢ καὶ ὁλόκληρου τοῦ τοίχου μὲ κονίαμα⁷⁰, θέματα ποὺ θὰ ἐρευνηθοῦν στὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Δὲν θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ ἡ ἐπισήμανση χαραγμένων μινωικῶν τεκτονικῶν σημείων⁷¹, ποὺ συνηθίζονται σὲ ξεστές οἰκοδομές, ἂν καὶ ἡ ἐπιμελὴς ἔρευνα τοῦ περιορισμένου ἀριθμοῦ ἐπιφανειῶν θραυσμάτων πωρολίθων ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς στὴν ἀνασκαφὴ φέτος ἦταν ἀρνητικὴ. Γιὰ ἓνα νέο τεκτονικὸ σημεῖο ὅμως, ποὺ φάνηκε στὶς ἐργασίες στερέωσης τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς Στοᾶς 7α τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν, θὰ γίνει λόγος πρὸς κάτω.

Μία σημαντικὴ ἀκόμη ἀνασκαφικὴ ἐκκρεμότητα ποὺ ὑπάρχει γιὰ τὸν Χῶρο 33 καὶ φυσικὰ θὰ ἀντιμετωπισθεῖ στὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, εἶναι τὸ συνολικὸ ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση μῆκος τοῦ χώρου καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του. Ὅπως σημειώθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἤδη τῆς συζήτησης τοῦ Χώρου 33, στὸ ἀνατολικὸ αὐτὸ τμήμα ὅχι μόνο δὲν ἐμφανίσθηκε ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος στὸ ὕψος τῶν ἄλλων δύο τοίχων τοῦ χώρου, τοῦ νότιου καὶ τοῦ βόρειου, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρο τὸ ἀνατολικὸ αὐτὸ τμήμα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀμιγῆ μινωικὴ ἐπίχωση στὸ κεντρικὸ καὶ δυτικὸ, ἦταν σὲ βάθος διαταραγμένο, τόσο στὰ ρωμαϊκὰ ὅσο καὶ στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια. Ἀλλὰ καὶ στὸ μινωικὸ στρώμα τῆς ἀνατολικῆς προέκτασης τοῦ Χώρου 33 ἡ ἐπίχωση δὲν ἦταν ἡ συνήθης, ὅπως στὸ κεντρικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 33, ἀλλὰ περιελάμβανε μεγάλο ἀριθμὸ μεσαίου καθὼς καὶ μεγάλου μεγέθους λαξευμένων πωρολίθων, ποὺ ἀνήκουν προφανῶς σὲ ἓνα διαλυμένο ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο τοῖχο.

Ἐνας ἀπὸ Νότο σὲ Βορρὰ τοῖχος θὰ ἀναμενόταν στὴ συνέχεια τοῦ μακροῦ ἄξονα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῶν χώρων 28, 24 καὶ 23. Καὶ δὲν θὰ

67. K. ΠΑΛΥΒΟΥ, ὁ.π. 157.

68. Ὁ.π. 128, 133-4.

69. Ὁ.π. 129, 136 κέ.

70. J. SHAW, ὁ.π. 107-8.

71. J. A. SAKELLARAKIS, *Mason's marks from Archanes*, σὲ *Europa, Festschrift für Ernst Grumach* (Berlin 1967) 277-288. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ὁ.π. 146 κέ. εἰκ. 106-8.

ἔπρεπε νὰ ἀποκλεισθεῖ νὰ εἶχε καταστραφεῖ ἄλλος ἓνας μινωικός τοῖχος στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, ὅπως στοὺς Χώρους 12 καὶ 15 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου⁷². Εἶναι ἄλλωστε χαρακτηριστικό ὅτι κατεστραμμένη ἀπότομα εἶναι καὶ ἡ πρὸς Ἀνατολὰς συνέχεια τοῦ νότιου καὶ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Χώρου 33. Ἀκριβῶς ὅμως στὸ ἀνατολικὸ αὐτὸ κατεστραμμένο τμήμα τοῦ νότιου τοίχου ἤλθαν στὸ φῶς κομμάτια ἀπὸ δύο λαξευμένες πωρολιθικές πέτρες, ποὺ ἀσφαλῶς ἀνήκουν στὶς ἐγκοπὲς δοκοθηκῶν τοίχου, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες λαξευμένες δοκοθηκὲς τοῦ νότιου καὶ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Χώρου 33. Ἄν πραγματικὰ ὁ νότιος τοῖχος εἶχε ἄλλη μιὰ ξυλοδεσιὰ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὁ Χῶρος 33 ἀσφαλῶς θὰ προεκτεινόταν καὶ ἄλλο πρὸς Ἀνατολὰς. Ὅπως καὶ νὰ συμβαίνει, τὸ πρόβλημα θὰ ἐπιλυθεῖ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες στὸ Ἀνακτορικὸ Κτίριο τῆς Τουρκογειτονιάς συνεχίσθηκαν καὶ οἱ ἐργασίες συντήρησης, ἀπαραίτητες γιὰ τὴ διάσωση τόσων πολλῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, ποὺ βρίσκονται μάλιστα σὲ πολὺ καλὴ διατήρηση. Ὁλοκληρώθηκαν ἔτσι οἱ ἐργασίες συντήρησης τῶν τοίχων, τῶν κονιαμάτων, τῶν ξυλοδεσιῶν, τῶν παραστάδων τῆς θύρας καὶ τοῦ μακροῦ θρανίου τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Δωματίου 25, συντηρήθηκαν οἱ τοῖχοι τοῦ Κλιμακοστασίου 6, ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τῆς Στοᾶς 7α, καθὼς καὶ οἱ παραστάδες τῆς θύρας πρὸς τὸν Χῶρο 32. Κατὰ τὴ συντήρηση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς Στοᾶς 7α ἤλθε στὸ φῶς, ὅπως ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, ἓνα νέο τεκτονικὸ σημεῖο.

Τέλος κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀντικαταστάθηκε τό, πρόχειρο μέχρι τώρα, στέγαστρο μὲ ἓνα νέο στέγαστρο, ποὺ κάλυψε τὰ πιὸ εὐπαθὴ τμήματα τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν, τοὺς Χώρους 2-5, 23-25 καὶ 27, σὲ πολλὰ σημεῖα τῶν ὁποίων διασώθηκαν καὶ συντηρήθηκαν τὰ κονιάματα τῶν τοίχων, δηλαδὴ ἓνα ὀρθογώνιο χῶρο 100 τ.μ., μὲ ὀρθογώνια προέκταση 20 τ.μ. πρὸς Βορειοανατολὰς (πίν. 1966), συνολικὰ δηλαδὴ τὸ στέγαστρο κάλυψε ἐπιφάνεια 120 τ.μ. Τὴ μελέτη καθὼς καὶ τὴν κατασκευὴ τοῦ στεγᾶστρου ἀνέλαβε ὁ ἀρχιτέκτων Δ. Λίβας.

Γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κύριου τμήματος τοῦ στεγᾶστρου ἀκολουθήθηκαν οἱ δύο βασικοὶ ἀπὸ Νότο σὲ Βορρὰ κατασκευαστικοὶ ἄξονες τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀνα-

72. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ὁ.π. 104, 106.

κτορικοῦ Κτιρίου, δηλαδή οἱ δυτικοὶ καὶ ἀνατολικοὶ τοῖχοι τῶν Χώρων 1-3, πού στήν προέκτασή τους γίνονται ὁ μὲν δυτικὸς ἄξονας δυτικὸς τοῖχος τοῦ Διαδρόμου 5, ὁ δὲ ἀνατολικὸς ἀνατολικὸς τοῖχος τῶν Δωματίων 4 καὶ 25. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς βορειοανατολικῆς προέκτασης τοῦ στεγάστρου ὡς κύριος ἄξονας χρησιμοποιήθηκε ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ Χώρου 27. Τὰ κατακόρυφα ὅσο καὶ τὰ ὀριζόντια στοιχεῖα τοῦ στεγάστρου κατασκευάσθηκαν ἀπὸ σουηδικὸ κόκκινο πεῦκο, ἐπικολλητὸ ξύλο σὲ συνδυασμὸ τύπων ἀσόρτε καὶ πέμπτου, πού βάφθηκαν μὲ ἓνα χέρι συντηρητικοῦ καὶ δύο χέρια ζελέ.

Ἐνθεν καὶ ἔνθεν τῶν ἄξόνων πού ἀναφέρθηκαν καὶ σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς τοίχους τοποθετήθηκαν σὲ ζεύγη τὰ κάθετα στοιχεῖα τοῦ στεγάστρου, ξύλινοι δοκοὶ διατομῆς ἢ καθεμία 0.045×0.095 μ. καὶ μεταβλητοῦ ὕψους ἀπὸ 3.25 ἕως 3.80 μ., γιὰ τὴν ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση κλίση τῆς στέγης κατὰ 17% καὶ γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ὀμβριων ὑδάτων. Οἱ δύο δοκοὶ κάθε ζεύγους κατακόρυφων στοιχείων ἀπέχουν μεταξύ τους 0.045 μ., ἔτσι ὥστε δημιουργεῖται ἓνα ἐνιαῖο ὑποστύλωμα, συνολικῆς διατομῆς 0.095×0.135 μ. Συνολικὰ ἐδράσθηκαν σὲ ἀνοξείδωτες μεταλλικὲς βάσεις εἴκοσι τρία ζεύγη κατακόρυφων στοιχείων. Στὸν δυτικὸ ἄξονα τοποθετήθηκαν ἑννέα ζεύγη κατακόρυφων στοιχείων, στὸν ἀνατολικὸ ἐπτὰ καὶ στὸν βορειοανατολικὸ πέντε καὶ τέλος δύο κατακόρυφα στοιχεῖα τοποθετήθηκαν διάσπαρτα στὸν χῶρο.

Φυσικὰ τὰ κατακόρυφα στοιχεῖα δὲν τοποθετήθηκαν τυχαῖα, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ ἐνδελεχὴ μελέτη ὅχι μόνον τῆς στατικῆς ἐπάρκειας τοῦ στεγάστρου ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνεμπόδιστη θέα τῶν δωματίων τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου. Μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν κατακόρυφων στοιχείων δημιουργήθηκαν πέντε ἄξονες ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση, ἔτσι πού μέσα σὲ ἐγκοπὲς στὴν κορυφὴ τῶν κατακόρυφων αὐτῶν στοιχείων τοποθετήθηκαν πέντε δοκοὶ διατομῆς 0.07×0.018 μ., πού εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ εἶναι μονοκόμματα, ἀφοῦ τὰ ἀνοίγματα ἦσαν μεγάλα, μέχρι καὶ 5 μ. Οἱ ὀριζόντιες αὐτὲς δοκοὶ, μήκ. 6.80 μ. στὶς δύο πρῶτες σειρὲς πρὸς Νότο καὶ 9.20 στὶς ἄλλες τρεῖς πρὸς Βορρά, βιδώθηκαν μὲ περαστὲς βίδες, ὥστε τὰ ξύλα νὰ εἶναι ἐγκλωβισμένα.

Πάνω ἀπὸ τίς πέντε βασικὲς ὀρθογώνιες δοκοὺς καὶ κάθετα σ' αὐτὲς τοποθετήθηκαν μεσοχαραχτά, ὥστε νὰ ἐγκλωβισθοῦν, δέκα μικρότερες δοκοὶ 0.06×0.015 μ., ἐκ. τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς ἀνατολικὲς ἔχουν μήκ. 8.20 καὶ οἱ ἐπτὰ δυτικὲς 14.50 μ. Πάνω σὲ αὐτὲς τοποθετήθηκε τὸ ὄρατὸ ἀπὸ κάτω πέτσωμα ἀπὸ τάβλες 0.022×0.145 μ. καὶ ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια καλύφθηκε

ἀπὸ στεγανωτική μεμβράνη μὲ ψηφίδα σὲ κεραμιδιᾷ χρώμα, ποὺ ἐπικολλήθηκε στὸ πέτωμα. Στὸ περιθώριο τέλος τοῦ στεγάστρου δημιουργήθηκε κορνίζα 0.045×0.09 μ. καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοποθετήθηκε σωλήνας γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ὀμβριῶν ὕδατων.

Τὰ πλεονεκτήματα τοῦ μόνιμου στεγάστρου, ποὺ τοποθετήθηκε στοὺς κύριους χώρους τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν, ἡ λειτουργικότητα τοῦ ὁποίου ἐλέγχθηκε κατὰ τὸν τελευταῖο χειμῶνα, εἶναι προφανή. Τόσο ὁ τρόπος διάταξης τῶν φερόντων στοιχείων, ὅσο καὶ οἱ ὕλεις ποὺ χρησιμοποιήθηκαν, προσδίδουν μιὰν ἐλαφρότητα στὴν κατασκευή, χωρὶς νὰ μειώνουν τὴ δεδομένη σταθερότητα καὶ ἀντοχὴ τῆς. Ἰδιαίτερα οἱ ὕλεις ἀλλὰ καὶ τὰ χρώματα εἶναι συμβατὰ μὲ τὸ περιβάλλον. Ἡ ἐπιλεγμένη τοποθέτηση τῶν κατακόρυφων στοιχείων δὲν συγγέεται μὲ τοὺς κατασκευαστικούς ἄξονες τοῦ κτιρίου. Ἡ λελογισμένη ὑπερύψωση τῆς στέγης ἐπιτρέπει τὴ συνολικὴ θέα τοῦ χώρου. Σημαντικότερο ἴσως, λόγῳ τοῦ εἰδικοῦ τρόπου σύνδεσης τῶν κατακόρυφων μὲ τὰ ὀριζόντια στοιχεῖα, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁλόκληρο τὸ στέγαστρο μπορεῖ νὰ ἀφαιρεθεῖ, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀνασκαφῆς, ἢ καὶ ἀκόμη νὰ προστεθοῦν στὸ ὑπάρχον στέγαστρο νέα τμήματα, πάλι ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἀνάγκες. Τέλος σὲ περίπτωση ἀνασκαφῆς σὲ βαθύτερα σημεῖα τῶν στεγασμένων χώρων εἶναι δυνατὸν νὰ ἀλλάξουν θέση μερικὰ ὑποστυλώματα.

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΟΔΟ ΙΕΡΟΛΟΧΙΤΩΝ

Παράλληλα μὲ τὴν κύρια ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου μία δευτέρη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα διεξήχθη στὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν⁷³, τὸν πρῶτο δρόμο ἀνατολικά τοῦ κύριου ἀνασκαμμένου τμήματος τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν στὴ θέση Τουρκογειτονιά, σὲ ἀπόσταση μόλις λίγων μέτρων ἀπὸ τὸν δυτικότερο ἀνασκαμμένο Χῶρο 21 καὶ τοὺς παρακείμενους Χώρους 18, 17 καὶ 22 καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀπαλλοτριωμένο ἤδη Χῶρο τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου. Λόγῳ τῆς ἐπείγουσας ἡδὴ τοποθέτησης ἀπὸ τὸν δῆμο Ἀρχανῶν σωλήνων ἀποχέτευσης, βιολογικοῦ καθαρισμοῦ, ἀγωγῶν καλωδιακῆς τηλεόρασης,

73. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, *Κρήτη, Ἀρχάνες* (Ἀθήνα 1991) εἰκ. 12.

ἀλλὰ καὶ καλωδίων ΔΕΗ καὶ δημοτικοῦ φωτισμοῦ, ἔγινε μία μακρὰ τομὴ κατὰ μῆκος ὁλόκληρης τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν καὶ ἀπὸ τὸ βορειότατο ἄκρο της, στὴ συμβολή της μὲ τὴν ὁδὸ Μ. Βιστάκη. Παρὰ τὴν ἀνηφορικὴ κλίση τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο, τὸ βάθος τῆς τομῆς ἔφθασε πάντοτε στὸ βάθος τῶν 0.90-0.95 μ., τὸ πλάτος τῆς ἦταν 0.60-0.80 μ. καὶ τὸ συνολικὸ μῆκος τῆς 132 μ., ὅσο καὶ τὸ μῆκος τοῦ δρόμου, μέχρι τὴ συνοικία Ἀκρόπολη πρὸς Νότο. Σὲ κανένα σημεῖο τῆς τομῆς δὲν ἐξαντλήθηκε ἡ διερεύνηση τῆς στρωματογραφίας σὲ βάθος, οὔτε καὶ ἔφθασε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ στερεό.

Ἡ ὑπαρξὴ ἀρχαιοτήτων στὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν ἦταν ἤδη γνωστὴ ἀπὸ τὸ 1964, ὅταν πάλι μὲ τὴν εὐκαιρία δημοτικῶν ἐργασιῶν ὑδρεύσης εἶχε ἐπισημανθεῖ ὁ μοναδικὸς μινωικὸς ἀγωγός⁷⁴, ποὺ συνδεόταν μὲ τὸ κυκλικὸ κτίσμα ποὺ εἶχε ἀνασκάψει τὸ 1922 ὁ Α. Evans⁷⁵. Παρὰ τὶς δυσκολίες ἐκείνων τῶν χρόνων εἶχαν ἐπισημανθεῖ καὶ περισυλλεγεῖ τότε ἀρχαιότητες καὶ σὲ ἄλλα δύο σημεία τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν⁷⁶, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω. Ἔτσι ἡ συνεχὴς παρακολούθηση τῶν ἐργασιῶν τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς ἦταν ἀπαραίτητη, ὅχι μόνο γιὰ τὴ διάσωση τῶν ἀρχαίων, ἀλλὰ καὶ τὴ διερεύνηση προβλημάτων σχετικῶν μὲ τὸ ἀνασκαμμένο τμήμα τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου καὶ ἀκόμη τὴν παρακολούθηση τῆς στρωματογραφίας τοῦ χώρου καὶ τὶς μεταγενέστερες διαταράξεις.

Ἡ μακρὰ, 132 μ. συνολικὰ τομὴ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν διαιρέθηκε ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο σὲ δεκαεννέα τομεῖς, ποὺ ὀνομάσθηκαν μὲ γράμματα τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου, ἀπὸ Α ἕως Σ καὶ ὀριοθετήθηκαν, ὅπως καὶ οἱ παλαιᾶς τομεῖς τοῦ 1964, σύμφωνα μὲ τὰ ὅρια ἢ τὶς εἰσόδους τῶν παρακειμένων ἀνατολικὰ καὶ δυτικὰ ιδιοκτησιῶν. Στὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν ἔλαβαν ἀκόμη μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Ἰωάννα Τριανταφυλλίδη καὶ

74. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΑΔ 20, 1965, Β 3, 558-9, πίν. 701-2. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Ἀρχάνες, μιὰ νέα ματιά στὴ μινωικὴ Κρήτη (Ἀθήνα 1997), 112-5, εἰκ. 85-88, σχέδ. 20.

75. Α. EVANS, ὁ.π. IV, 64-5, εἰκ. 29-30.

76. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ὁ.π. 116-7, εἰκ. 89-90.

Κάλια Μπουνάκη, καθὼς καὶ ὁ μηχανικὸς τοῦ Δήμου Ἀρχανῶν Μαν. Σημαν-
τηράκης.

Τομέας Α ὀνομάστηκε τὸ μήκ. 4.90 μ. ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο τμήμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, πού βρίσκεται μεταξὺ τῶν ἰδιοκτησιῶν Γρηγ. Βογια-
τζάκη πρὸς Δυσμὰς καὶ Κυρ. Δουνδουλάκη καὶ Λίν. Μπιμπάκη πρὸς Ἀνα-
τολὰς καὶ στὸν ἴδιο τομέα ἀνῆκε καὶ τὸ τμήμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς στὴ
συμβολή της μὲ τὴν ὁδὸ Μ. Βιστάκη, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση,
μήκ. 2.20 μ. Ἡ ἀνατολικὴ παρυφὴ τῆς ἀνατολικῆς τομῆς τοῦ Τομέα Α
ἀπεῖχε 1.85 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ οἰκοδομικὴ γραμμὴ καὶ ἡ δυτικὴ 2.15 μ.
ἀπὸ τὴ δυτικὴ. Στὸν Τομέα Α δὲν ἐντοπίσθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Δια-
ταραγμένο ἦταν τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα καὶ μέχρι βάθους 0.60 μ. Ἀπὸ αὐτὸ
τὸ ἐπίπεδο καὶ μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.90-0.95 μ. τὸ στρώμα ἦταν καθαρότερο,
μὲ μικρὴ περιεκτικότητα σὲ ὄστρακα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρονται μινωικὰ
ὄστρακα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων καὶ τμήματα πίθων, καθὼς καὶ τμήμα
ποδιοῦ μυκηναϊκῆς κύλικας.

Τομέας Β ὀνομάστηκε τὸ μήκ. 7.90 μ. τμήμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς
νότια καὶ σὲ συνέχεια ἀπὸ τὸν Τομέα Α, μέχρι τὸ ὄριο τῶν ἰδιοκτησιῶν Γιάν.
Μπιμπάκη καὶ Γεωρ. Οὐσταμανωλάκη πρὸς Ἀνατολὰς καὶ Γρηγ. Βογια-
τζάκη καὶ Ἰωάν. Τσαράκη πρὸς Δυσμὰς. Ἡ ἀνατολικὴ παρυφὴ τῆς ἀνασκα-
φικῆς τομῆς τοῦ Τομέα Β ἀπεῖχε 2.10 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ οἰκοδομικὴ
γραμμὴ. Διαταραγμένο ἦταν καὶ πάλι τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα καὶ μέχρι
βάθους 0.60 μ. περίπου. Ἀπὸ τὸ νότιο σχεδὸν ὄριο τοῦ Τομέα Β σὲ βάθος
1.55-1.60 μ. καὶ σὲ μὴν ἔκταση 3 περίπου μ. πρὸς Βορρὰ βρέθηκαν πολλὲς
πесμμένες πέτρες, μία μόνο ἐκ τῶν ὁποίων μεσαίου μεγέθους πωρολιθική, ἦταν
λαξευμένη. Στὸ νοτιότερο ὄριο τοῦ Τομέα Β, σὲ βάθος 0.40 μ. καὶ σὲ
ἀπόσταση 2.95 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια εἴσοδο τῆς οἰκίας Γ. Μπιμπάκη πρὸς Ἀνα-
τολὰς καὶ 2.63 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια εἴσοδο τῆς οἰκίας Γρηγ. Βογιατζάκη πρὸς
Δυσμὰς ἐντοπίστηκε καθαρὸ μινωικὸ στρώμα. Τὸ χῶμα ἦταν ἐδῶ χαλαρό,
ἀνοικτὸ ἕως σκοτεινὸ καστανό, μαζί μὲ πολλὲς πέτρες μικροῦ καὶ μεσαίου
μεγέθους. Σὲ μικρὴ ἔκταση, 0.35×0.20 μ., σὲ αὐτὸ τὸ στρώμα τὸ χῶμα ἦταν
καμένο. Τὰ ὄστρακα τοῦ Τομέα Β ἦταν πολλὰ σχετικὰ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέ-
ρονται ἀρκετὰ ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα, τμήματα βάσης καὶ σώματος πίθου
καθὼς καὶ πόδια χυτρῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μικρὰ μελαμβαφῆ ἀγγεῖα. Ἰδιαίτερα
ἀναφέρεται στὸν Τομέα Β τμήμα πηλίνου ἀγωγοῦ.

Τομέας Γ ὀνομάστηκε τὸ μῆκ. 10.20 μ. τμήμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Τομέα Β πρὸς Βορρὰν καὶ τὴν εὐθεία τῆς θύρας τῆς ἀποθήκης τῆς οἰκίας Κ. Κρασανάκη πρὸς Νότο καὶ βρίσκεται μεταξύ τῶν ἰδιοκτησιῶν Γ. Οὐσταμανωλάκη καὶ Κ. Κρασανάκη πρὸς Ἀνατολὰς καὶ Ἰωάν. Τσαράκη καὶ Ἑλ. Μαρκομιχελάκη πρὸς Δυσμὰς. Ἡ ἀνατολικὴ παρυφὴ τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς στὸν Τομέα Γ βρισκόταν σὲ ἀπόσταση 2.10 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ οἰκοδομικὴ γραμμὴ καὶ ἡ δυτικὴ παρυφὴ σὲ ἀπόσταση 2.30 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ.

Ἦδη ἀπὸ τὸ 1964 ἦταν γνωστὸ ὅτι αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν ἦταν τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ἀρχαιολογικὰ, ἀφοῦ ἐδῶ εἶχε ἐντοπισθεῖ, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ὁ κτιστὸς μινωικὸς ἀγωγός, ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ κυκλικὸ κτίσμα, ποὺ εἶχε ἀνασκάψει ὁ Α. Evans. Τὸ κυκλικὸ κτίσμα, ὅρατὸ ἀκόμη στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ τὸ 1964, βρίσκεται τῶρα ἐπιχωσμένο κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς ἀποθήκης τῆς οἰκίας Κ. Κρασανάκη. Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1964, ποὺ ἔγινε σὲ ὁλόκληρο τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν, ἀποκαλύφθηκε τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς κτιστῆς ἐπένδυσης τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος, ὁ λαξευτὸς ἀγωγός, τμήμα τοῦ ὁποίου εἶχε ἀποκαλύψει καὶ ὁ Α. Evans καὶ ὁ κτιστὸς ἀγωγός, ποὺ σὲ ἓνα σημεῖο καμπτόταν πρὸς Νοτιοδυμὰς. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο καλοχτισμένους τοίχους τοῦ ἀγωγοῦ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἐπίσης τὸ 1964 τμήμα ἄλλου τοίχου, προσκολλημένου στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἀγωγοῦ, καθὼς καὶ ἄλλος ἓνας, σὲ ὀρθὴ γωνία πρὸς τὸν νότιο τοῖχο τοῦ⁷⁷. Μὲ τὴν ἀνέυρεση τὸ 1966⁷⁸ τῆς κτιστῆς δεξαμενῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάχρου⁷⁹, ἀποδείχθηκε ὅτι παρόμοια κυκλικὰ κτίσματα ἦταν ἐνσωματωμένα στὰ μινωικὰ ἀνάκτορα. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ τοῖχος ποὺ προσκολλᾶται στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἀγωγοῦ ἔχει τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ τοὺς ἄλλους ἀπὸ Νότο σὲ Βορρὰ τοίχους, ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὸ κύριο τμήμα τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν.

Εἰδικὰ στὸν Τομέα Γ ἔγινε φέτος μία μικρὴ προέκταση τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς κατὰ 0.70 μ., τόσο ἀνατολικά ὅσο καὶ δυτικά. Σὲ βάθος 0.40 μ. ἀπο-

77. Ὁ.π. εἰκ. 87, 88.

78. ΠΑΕ 1966, 156 κέ. εἰκ. 5-6, πίν. 1356, 136-137α.

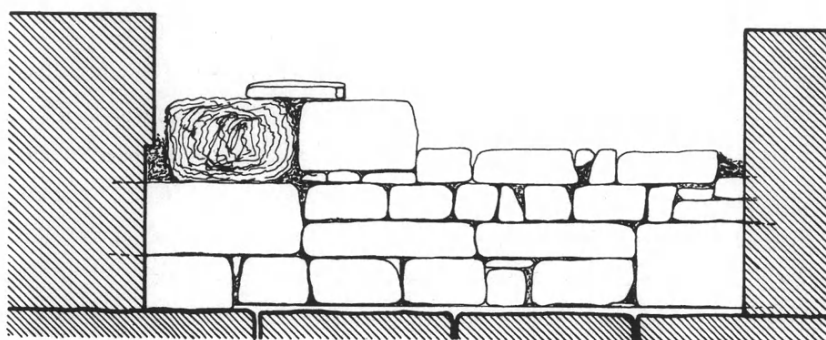
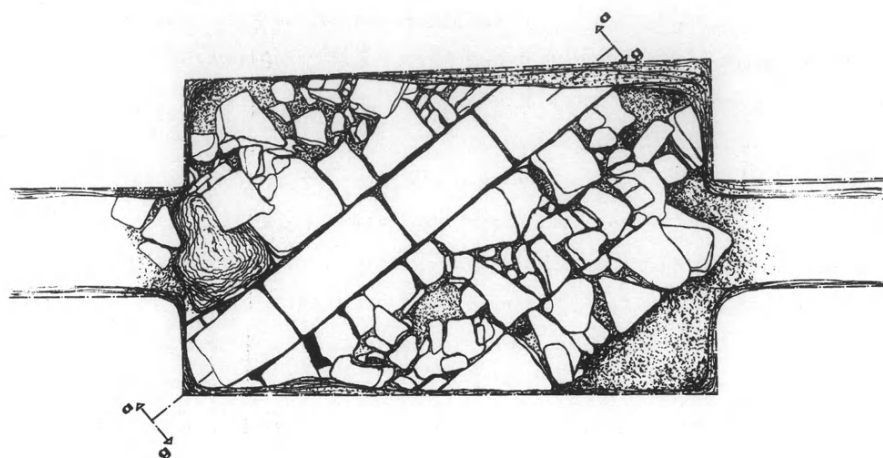
79. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Ζάχρος, τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον (Ἀθήνα 1974) 172 κέ., 176.

καλύφθηκαν καὶ πάλι τὰ γνωστὰ οἰκοδομικὰ λείψανα (πίν. 197-198), ποὺ σώθηκαν, λόγω τῶν σημαντικῶν μέτρων ἀσφάλειας, ποὺ εἶχαν ληφθεῖ κατὰ τὴν παλαιότερη ἔρευνα, στὴν ἴδια ἐξαιρετικὴ κατάσταση. Πρὶν τὴν ἐκ νέου κάλυψη τῶν κτισμάτων ἀποτυπώθηκε τὸ μικρὸ τμῆμα τοῦ πλάτ. 0.60 μ. ἀγωγοῦ, ποὺ ἀποκαλύφθηκε φέτος, καθὼς καὶ οἱ ὄψεις τῶν δύο τοίχων του (εἰκ. 15, πίν. 199, 200α). Ἡ ἐντυπωτικὴ, ἰδιαίτερα μάλιστα γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες τῆς ἀνασκαφῆς, διατήρηση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων, καθιστᾷ πλέον ἐπιτακτικὴ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῶν ἐρειπίων καὶ τὴν ἐνοποίησή τους μὲ τὸ ὑπόλοιπο σὲ λίγα μέτρα ἀνατολικά ἀνασκαμμένο τμῆμα τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου, μὲ τὴν ἀπαλλοτρίωση καὶ κατεδάφιση δύο-τριῶν μόλις οἰκιῶν ποὺ μεσολαβοῦν.

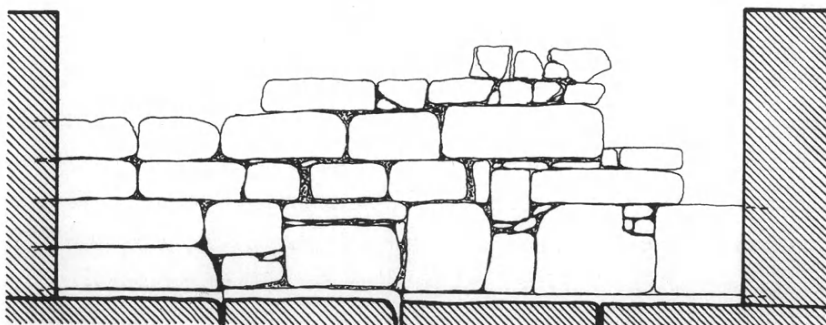
Τὸ ἀμέσως νότια τοῦ Τομέα Γ καὶ τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων τοῦ κτιστοῦ μινωικοῦ ἀγωγοῦ τμῆμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν ὀνομάσθηκε Τομέας Δ. Τὸ νότιο ὄριο τοῦ Τομέα Δ, μήκ. 6.80 μ., ἦταν τὸ νότιο ὄριο τῆς οἰκίας Κ. Κρασανάκη, ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν, ἐνῶ δυτικὰ εἶναι ἡ οἰκία Ἑλ. Μαρκομιχελάκη. Ἀντίθετα μὲ τὸν Τομέα Γ στὸν Τομέα Δ δὲν ἐντοπίσθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Τὸ χῶμα στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ τομέα ἦταν ἀνοικτοῦ ἕως σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος καὶ περιεῖχε μερικὰ ὀστὰ ζώων. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς ἀναφέρονται μερικὰ πόδια χυτῶν καὶ τμήματα πίθων. Σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα, σὲ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ τομέα καὶ σὲ βάθος 0.75 μ. βρέθηκαν ἐπίσης τεμάχια κονιάματος λευκοῦ καὶ γαλάζιου χρώματος. Στὸ κέντρο τοῦ τομέα καὶ σὲ βάθος 0.75 μ. τὸ μινωικὸ στρώμα ἦταν ἀδιατάρακτο, μὲ ἀρκετὰ ὄστρακα κλειστῶν ἀγγείων, μελαμβαφῇ ὄστρακα σφαιρικῶν κυπέλλων, μερικῶν βαθμιδωτῶν καὶ ἄλλων μὲ δακτυλιόσχημη βάση, μεγάλο τμῆμα τῆς βάσης ψηλοῦ κωνικοῦ ἀγγείου καὶ τμῆμα πίθου.

Λίγο βορειοδυτικότερα καὶ σὲ βάθος 0.95 μ., ποὺ τὸ χῶμα ἦταν χαλαρό, σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος, μὲ λίγες πεσμένες πέτρες, μερικὰ ὀστὰ ζώων καὶ ἓνα ὄστρεο, ἦλθε στὸ φῶς μιὰ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ὁμάδα κεραμεικῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τμῆμα βάσης πίθου καὶ ἄλλο ποὺ διακοσμεῖται μὲ ἐμπέστους κύκλους, καθὼς καὶ ἀρκετὰ πόδια τριποδικῶν χυτῶν, τὰ ὑπόλοιπα ὄστρακα ἀνῆκαν σὲ μικρά, λεπτὰ ἀγγεῖα. Ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρονται ἀρκετὰ ὄστρακα μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση, ἄλλο μὲ διακόσμηση φολιδωτοῦ, ἓνα μὲ διακόσμηση σπείρας, βάση κυπέλλου διακοσμημένη μὲ σπείρα, τμῆμα μικρῆς λοπάδας μὲ καλαθόσχημη λαβὴ διακοσμημένη μὲ ταινίες καὶ τμῆμα μεγαλύτερης μὲ ταινία

τομή α-α

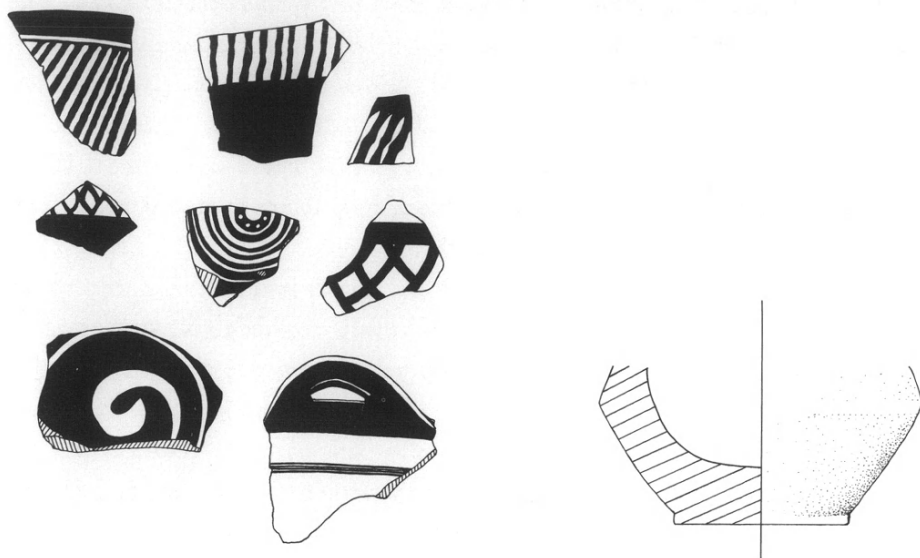
τομή β-β

Εἰκ. 15. Ὁδὸς Ἱερολοχιτῶν. Τομέας Γ. Κάτοψη καὶ τομές τοῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ.

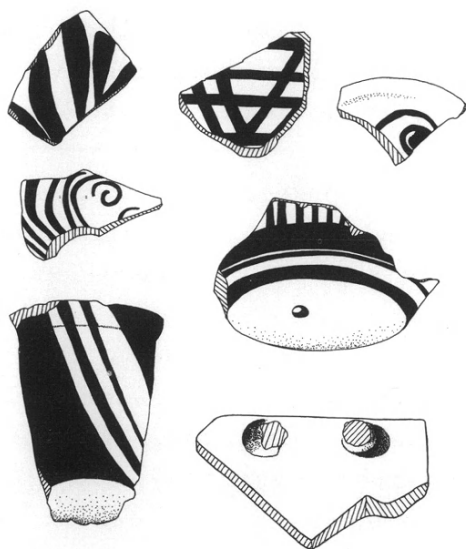
ἐξωτερικά καὶ ἐσωτερικά μὲ διακόσμηση δικτυωτοῦ (εἰκ. 16). Ἐδῶ ἦλθε ἀκόμη στὸ φῶς τμῆμα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τῇ βάσει τροπιδωτοῦ κυπέλλου ἀπὸ τεφρὸ χλωρίτη μὲ λευκὲς φλέβες, συγκολλημένο ἀπὸ τρία κομμάτια, διαμ. βάσ. 0.035 καὶ σωζ. ὕψ. 0.035 (εἰκ. 17). Στὸ νότιο τμῆμα τοῦ Τομέα Δ καὶ σὲ βάθος 0.65 μ. ἐντοπίσθηκε συγκέντρωση χονδροειδῶν ὀστράκων, ἀπὸ τὰ ὅποια διακρίθηκαν ὄστρακα καδόσχημων, χυτρῶν καὶ δίσκων καὶ 0.10 μ. βαθύτερα καὶ σὲ ἀπόσταση 2.70 μ. ἀπὸ τὸ νότιο ὄριο τοῦ τομέα ἦλθε στὸ φῶς τμῆμα πήλινου ἀγωγοῦ.

Τομέας Ε ὀνομάστηκε τὸ μήκ. 5.80 μ. τμῆμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν νότια τοῦ Τομέα Δ, μεταξὺ τῆς οἰκίας Ν. Φουντουλάκη πρὸς Ἀνατολὰς, τῆς οἰκίας Ἑλ. Μαρκομιχελᾶκη καὶ τοῦ οἰκοπέδου Βογιατζίκη πρὸς Δυσμὰς καὶ μέχρι τὸ ὄριο τῆς νότιας θύρας τῆς οἰκίας Ν. Φουντουλάκη. Ὁ τομέας Ε, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σημαντικό κτίσμα τοῦ μινωικοῦ ἀγωγοῦ, ἀποδείχθηκε ἰδιαίτερα σημαντικός, τόσο σὲ οἰκοδομικὰ λείψανα, ὅπως ἐπίσης σὲ κεραμεικὴ καὶ μικροαντικείμενα. Μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.50-0.60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τὸ ἀνοιχτοῦ καστανοῦ χρώματος χῶμα ἦταν ἀναμοχλευμένο, μὲ μέτρια περιεκτικότητα σὲ λίθους καὶ μέτρια ἐπίσης περιεκτικότητα μινωικῆς κεραμεικῆς, πού περιελάμβανε ὄστρακα ἀγγείων ὅλων τῶν μεγεθῶν, ἄβαφα προχοειδῆ, χύτρες, ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, μελαμβαφὴ ἢ ἐρυθροβαφὴ ὄστρακα ἀγγείων μὲ διακόσμηση ταινιῶν καὶ στολίδωση. Ἰδιαίτερα ἀναφέρονται ὄστρακο κλειστοῦ ἀγγείου μὲ φυτικὴ διακόσμηση πού ἀποδόθηκε μὲ πορτοκαλόχρωμο καὶ ὄστρακο μὲ διακόσμηση δικτυωτοῦ (εἰκ. 18).

Ἀπὸ τὸ βάθος τῶν 0.50-0.60 μ. ἡ ἀναμόχλευση τοῦ στρώματος περιορίσθηκε, ἦλθαν στὸ φῶς λίγα κόκαλα ζώων καὶ τὰ ὄστρακα αὐξήθηκαν κατὰ πολὺ, ἰδιαίτερα στὸ νότιο τμῆμα τοῦ τομέα καὶ σὲ ἑκταστὴ 2.50 μ. Στὸ νότιο ὄριο τοῦ τομέα τὰ ὄστρακα ὅμως ἦταν ἐλάχιστα. Ἔτσι μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.75 στὸ θόρειο τμῆμα τοῦ τομέα καὶ 0.60 μ. στὸ νότιο, δεδομένης τῆς ἀνηφορικῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους στὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν, ἦλθαν σὲ φῶς πλῆθος ὀστράκων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναφέρονται μεγάλο ὄστρακο πίθου πού σώζει τὴν κάθετη κυλινδρική λαβὴ καὶ πλαστικὴ σχοινοειδῆ ταινία, καθὼς καὶ ἄλλο ἀπὸ μικρότερο πίθο μὲ ἐμπέστη διακόσμηση κύκλων, τμήματα ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ ἄλλα μικρὰ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, πόδι καὶ χεῖλος χύτρας, ὄστρακο φρουτοδόχης, τμῆμα κλειστοῦ ἀγγείου μὲ φυτικὴ διακόσμηση καὶ

Εἰκ. 16. Ὅδος Ἱερολογιτῶν. Διάφορα ὄστρακα. Εἰκ. 17. Σχέδιο λίθινου ἀγγείου.

Εἰκ. 18. Τομέας Ε. Διάφορα ὄστρακα.

ὄστρακα μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση. Ἰδιαίτερα ἀναφέρεται δακτυλιόσχημη βάση παλαιότερου ΜΜ κυπέλλου καὶ δύο πόδια μυκηναϊκῶν κυλίκων. Στὸ ἴδιο αὐτὸ στρώμα τῶν 0.15 μ., στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 1.60 μ. ἀπὸ τὸ νότιο ὄριο τοῦ τομέα ἦλθε στὸ φῶς μικρὸ, λεπτὸ, ὀξιδωμένο τμῆμα χάλκινου στελέχους καὶ βόρεια τμῆμα μαρμάρινης πλάκας καὶ κομμάτι σχιστολίθου.

Οἱ ἴδιες παρατηρήσεις γιὰ τὴ διαφοροποίηση τοῦ βόρειου καὶ τοῦ νότιου τμήματος καθὼς καὶ τὴν ποσότητα τῆς κεραμικῆς ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸ ἐπόμενο, πάχ. 0.10-0.15 μ., βαθύτερο στρώμα τοῦ Τομέα Ε, μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.90 μ. στὸ βόρειο καὶ μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.75 μ. στὸ νότιο τμῆμα. Σὲ αὐτὸ τὸ τμῆμα τὸ χῶμα ἦταν ἀνοικτὸ καστανὸ μὲ ἐλάχιστα κόκαλα ζώων. Τὰ ὄστρακα ἀνῆκαν καὶ πάλι σὲ σώματα καὶ λαβῆς μεσαίου μεγέθους ἀγγείων, καθὼς καὶ σὲ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Σημειώθηκε ἓνα μόνον πόδι χύτρας καὶ ὄστρακο μὲ διακόσμηση σπείρας (εἰκ. 18) καθὼς καὶ δείγματα στολιδωτῆς διακόσμησης καὶ διακόσμησης μὲ ταινίες. Στὸ ἴδιο αὐτὸ νότιο τμῆμα τοῦ στρώματος ἦλθε στὸ φῶς καὶ ἓνα ὄστρεο. Στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ τομέα τὸ στρώμα περιεῖχε καὶ πάλι περισσότερα κόκαλα ζώων καὶ ὄστρακα καὶ μάλιστα περισσότερα πόδια τριποδικῶν χυτρῶν. Ὑπῆρχαν καὶ πάλι πολλὰ τμήματα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, ὄστρακα πίθων, ὄστρακα κλειστῶν ἀγγείων, καθὼς καὶ δείγματα στολιδωτῆς διακόσμησης. Ἐνα ὄστρακο ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ τὸ ἔξω νεῦον χεῖλος κυπέλλου διακοσμεῖται μὲ σπείρα (εἰκ. 18).

Καὶ στὸ ἐπόμενο, βαθύτερο στρώμα, πάχ. καὶ πάλι 0.10-0.15 μ. τοῦ νότιου τμήματος τοῦ Τομέα Ε, ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς ἓνα ὄστρεο καὶ κομμάτι κόκκινου σχιστολίθου, τὰ ὄστρακα ἦταν λιγότερα ἀπὸ τὸ βόρειο τμῆμα. Τὰ ὄστρακα τοῦ νότιου τμήματος ἀνῆκαν σὲ μικρὰ καὶ μεγάλα ἀγγεῖα, ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, χύτρες καὶ ἄβαφα κλειστὰ ἀγγεῖα. Διακρίθηκαν λαίμοι μικροῦ προχοειδοῦς ἀγγείου, ὄστρακο πίθου, ποὺ σώζει δύο πλαστικὲς σχοινοειδεῖς ταινίες, καθὼς καὶ κυλινδρικό κύπελλο μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος, ὀλόβαφο ἐξωτερικὰ καὶ μὲ ταινία λοξῶν γραμμῶν ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, τμῆμα ρυτοῦ, λόγω τῆς ὑπαρξῆς ὀπῆς στὴν ἐπίπεδη, ὀλόβαφη βάση, ποὺ διακοσμεῖται μὲ ταινία ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὴν βάση καὶ ψηλότερα μὲ στολιδωση, καθὼς καὶ τμῆμα ὀρθογώνιου σκεύους ποὺ σώζει τὶς ἐκφύσεις ὀριζόντιας κυλινδρικῆς λαβῆς (εἰκ. 18).

Λόγω τῆς ποιότητας καὶ τῆς ποικιλίας τῆς κεραμικῆς τοῦ Τομέα Ε ἡ στρωματογραφικὴ τομὴ προχώρησε βαθύτερα καὶ σὲ βάθος ἀπὸ 0.80 ἔως

0.95-1 μ. στὸ βόρειο καὶ τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ τομέα, ὅπου τὸ στρώμα ἦταν ἀδιατάρακτο καὶ τὸ χῶμα χαλαρό, σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος, μὲ ὅστὰ ζῶων καὶ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ ὅστρακα. Στὸ βορειότατο τμήμα τοῦ τομέα, ἐκτὸς ἀπὸ τρία κομμάτια κόκκινου σχιστολίθου, ἦλθαν στὸ φῶς πληθὺς ὅστρακα ἀπὸ πίθους, μεγάλα, μεσαίου καὶ μικροῦ μεγέθους ἀνοικτὰ καὶ κλειστὰ ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίθηκαν ἄωτα κωνικά καὶ κυλινδρικά κύπελλα, καδό-σχημα, χύτρες, φρουτοδόχες (εἰκ. 19) καὶ προχοειδῆ. Ἰδιαίτερα ἀναφέρονται δύο ἀκέραια ἄωτα κωνικά κύπελλα, τμήμα πίθου μὲ δύο πλαστικές σχοινοειδεῖς ταινίες καὶ ὅστρακο ἀπὸ ἡθμό. Πολλὰ ἦταν σὲ αὐτὸ τὸ στρώμα τὰ ὅστρακα μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση, ἀναφέρονται ἐπίσης ὅμως ὅστρακα μὲ διακόσμηση ταινιῶν ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ μὲ δικτυωτό, καθὼς ἐπίσης ὅστρακο μὲ κυματοειδῆ στικτὴ ταινία, βάση ἀγγείου μὲ ἴχνη διακόσμησης ἐσωτερικὰ κύκλων καὶ γραμμῶν (εἰκ. 19) καὶ δύο ὅστρακα παλαιότερων βαθμιδωτῶν κυπέλλων. Καὶ στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ στρώματος τὰ ὅστρακα ἦσαν πολυπληθῆ, πάλι ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα κλειστὰ καὶ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, χύτρες, καρποδόχες, προχοειδῆ καὶ ἄωτα κωνικά κύπελλα. Ἀρκετὰ ἦταν ἀκόμη τὰ ὅστρακα μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση. Ἐπισημάνθηκε τέλος καὶ ἓνα πόδι κύλικας (εἰκ. 19).

Μὲ τὴν ἀφαίρεση καὶ αὐτοῦ τοῦ στρώματος τοῦ Τομέα Ε καὶ στὸ βόρειο τμήμα του, σὲ ἀπόσταση 2.90 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο πέρασ τοῦ καὶ σὲ βάθος 0.95 μ., ἦλθε στὸ φῶς παχύτατος τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση. Μία λαξευμένη πωρολιθικὴ πέτρα αὐτοῦ τοῦ τοίχου μὲ πρόσωπο πρὸς Βορρὰν ἔχει πλάτ. 1 μ. Αὐτὴ ἡ πέτρα εἶναι χτισμένη στὸν τοῖχο, καθὼς τόσο ἀνατολικά ὅσο καὶ δυτικά της ἀποκαλύφθηκαν στὴν ἀνασκαφικὴ τομὴ καὶ ἄλλες χτισμένες πέτρες. Τὸ νότιο μέτωπο αὐτοῦ τοῦ τοίχου εἶναι ἀθέβαιο, εἶναι πιθανὸ ὅμως ὅτι τὸ πλάτος τοῦ εἶναι 1.40 μ. Στὸν καθαρισμὸ τῆς ἀνώτερης ἐπιφάνειας τοῦ τοίχου, ἐκτὸς ἀπὸ περιορισμένο ἀριθμὸ ὀστῶν ζῶων, ἦλθε στὸ φῶς ἐξαιρετικῆς ποιότητος κεραμεικὴ, ἡ καλύτερη ἀπὸ ὅλες τὶς ομάδες τοῦ Τομέα Ε. Τὰ ὅστρακα ἀπὸ μεγάλα χονδροειδῆ ἀγγεῖα ἦσαν ἐλάχιστα. Ἀντίθετα πολλὰ ἦσαν τὰ ὅστρακα ἀπὸ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, διακοσμημένα μὲ ταινίες ἢ καὶ στολίδωση, ὁλόβαφα ἐσωτερικά. Ἰδιαίτερα ἀναφέρεται ὅστρακο ἀπὸ κύπελλο τύπου Βαφειοῦ, ὁλόβαφο κάτω καὶ διακοσμημένο μὲ στολίδωση στὸ ἀνώτερο τμήμα, δύο ἐπίπεδες διάτρητες βάσεις κυπέλλων ἐπιχρισμένων μὲ κιτρινωπό, πὺλ χρησίμευαν ὡς ρυτά (εἰκ. 20) καὶ ἓνα ἀκέραιο ἄωτο κύπελλο. Ἐδῶ ἐπίσης ἦλθε στὸ φῶς μικρὸ κομμάτι ἀπὸ ὀξειδωμένο χάλκινο ἔλασμα.

Εἰκ. 19-20. Ὅδὸς Ἱερολογιτῶν. Τομέας Ε. Διάφορα ὄστρακα.

Τέλος ενδιαφέρουσα κεραμεική ἤλθε ἀκόμη στὸ φῶς στὸν Τομέα Ε, βόρεια ἀλλὰ καὶ νότια τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου. Ἔτσι βόρεια τοῦ τοίχου καὶ μέχρι βάθους 1.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ὅστὰ ζῶων καὶ μικρὸ τμήμα λεπίδας ὀψιανοῦ μέγ. μήκ. 0.012, μέγ. πλάτ. 0.008 καὶ πᾶχ. 0.0018 μ., πού βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 0.42 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο καὶ 0.35 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολική παρυφὴ τῆς τομῆς, ἤλθαν στὸ φῶς ἀρκετὰ ὄστρακα. Τὰ ὄστρακα αὐτὰ ἀνήκουν τόσο σὲ μεγάλα χονδροειδῆ ἀγγεῖα καὶ μικρὲς τριποδικές χύτρες, ὅσο κυρίως σὲ μικρότερα ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, διακοσμημένα μὲ ταινίες ἢ καὶ στολίδωση, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ξεχωριστὰ πολλὰ ὄστρακα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ δύο ἀκέραια, ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ ὦμος κυπέλλου μὲ διακόσμηση συστάδας λοξῶν γραμμῶν, ὄστρακο ἀνοικτοῦ ἀγγείου διακοσμημένο ἐσωτερικὰ μὲ ταινία καὶ ἐπάλληλες κυματοειδεῖς γραμμές (εἰκ. 20) καὶ δακτυλιόσχημη βάση πρωιμότερου ΜΜ κυπέλλου. Νότια τοῦ τοίχου τὰ ὄστρακα τοῦ Τομέα Ε καὶ μέχρι τὸ βάθος τοῦ 1 μ., πού ἔφθασε ἡ ἀνασκαφικὴ τομὴ ἦσαν πολὺ λιγότερα, κυρίως ἀπὸ ἄωτα κωνικά καὶ κυλινδρικά κύπελλα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὄστρακο διακοσμημένο ἐξωτερικὰ μὲ κεντρικὸ ὀφθαλμὸ μὲ μαῦρο χρῶμα καὶ ὁμόκεντρος κύκλους μὲ κόκκινο σὲ κιτρινωπὸ βάθος (εἰκ. 20).

Τομέας ΣΤ ὀνομάστηκε τὸ μήκ. 5.90 μ. τμήμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς πού ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Τομέα Β πρὸς Βορρὰν καὶ βρίσκεται μεταξὺ τῆς οἰκίας Ν. Φουντουλάκη πρὸς Ἀνατολὰς καὶ τοῦ οἰκοπέδου Βογιατζάκη πρὸς Δυσμὰς. Μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.60 στὸ νότιο τμήμα καὶ 0.70 μ. στὸ βόρειο τμήμα τοῦ τομέα τὸ χῶμα ἦταν ἀναμοχλευμένο, ἀνάμεσα ὅμως σὲ πολλὰ νεωτερικὰ καὶ ἐφυαλωμένα ὄστρακα ἤλθαν στὸ φῶς καὶ πολλὰ μινωικά, τόσο χονδροειδῆ, ὅπως τμήμα χεῖλους πίθου ὅσο καὶ ἀπὸ μικρότερα ἀγγεῖα. Ἰδιαιτέρα ἀναφέρονται τμήμα πιθανῶς κέρνου, τμήμα ἡθμοῦ καὶ πόδι κύλικας (εἰκ. 21).

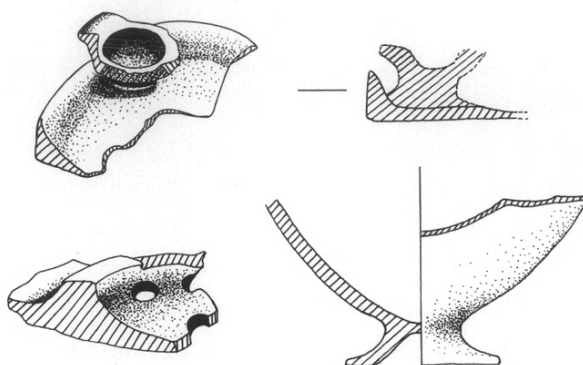
Σὲ ἀπόσταση 0.90 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ Τομέα ΣΤ, σὲ ὁλόκληρο τὸ μῆκος του καὶ σὲ βάθος 0.50 ἕως 0.75 μ. ἐντοπίσθηκαν πλῆθος πεσμένων ἀργῶν λίθων, πού μοιάζουν νὰ προέρχονται ἀπὸ διαλυμένο τοῖχο. Βόρεια οἱ λίθοι ἦσαν μεγαλύτεροι, μεσαῖοι κυρίως μεγέθους καὶ μεταξύ τους ἐντοπίσθηκε ἓνας μόνον λαξευμένος. Σὲ μερικὰ σημεῖα ἡ συγκέντρωσή τους ἦταν πυκνότατη. Τὸ στρώμα τῶν πεσμένων λίθων παρακολουθήθηκε σὲ μῆκ. 5 μ. στὸν Τομέα ΣΤ καὶ συνεχιζόταν σὲ μῆκ. 4 μ. καὶ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Τομέα Ζ, ὅπως θὰ δοῦμε. Τὸ χῶμα μεταξύ τῶν λίθων ἦταν σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώ-

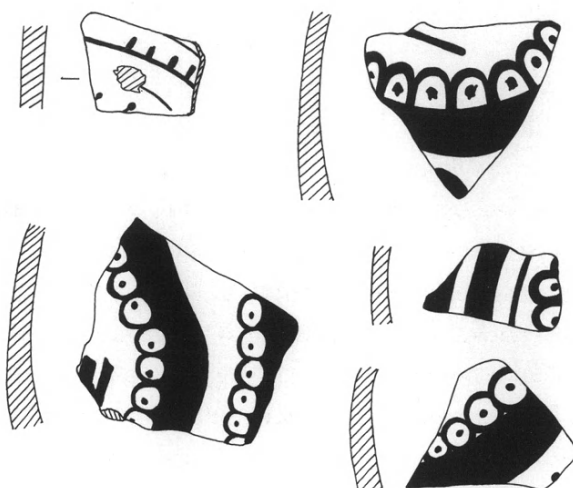
ματος καὶ τὰ ὄστρακα πού ἦλθαν στὸ φῶς ἀνήκουν τόσο σὲ μεσαίου μεγέθους ἀγγεῖα, ὅσο καὶ σὲ μικρά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίθηκαν πόδι χύτρας, ὄστρακα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, χεῖλος καὶ προχοή γεφυρόστομου ἀγγείου, τμήμα λεκάνης καὶ ὄστρακο παλαιότερου ΜΜ κωνικοῦ κυπέλλου μὲ δακτυλιόσχημη βάση. Ἐδῶ σημειώθηκαν καὶ κομμάτια σχιστολιθικῶν πλακῶν.

Δὲν ἀποκλείεται τὸ στρῶμα αὐτὸ τῆς καταστροφῆς τῶν ἀργῶν λίθων στὸν Τομέα ΣΤ νὰ χρονολογεῖται στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, λόγω τῆς ἀνεύρεσης χεῖλους μυκηναϊκῆς κύλικας. Ἐνα πόδι κύλικας εἶχε ἦδη βρεθεῖ, ὅπως σημειώθηκε, στὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα. Ἡ ὑπόθεση τῆς μυκηναϊκῶν χρόνων καταστροφῆς ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς τοῦ ἐπόμενου Τομέα Ζ, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως. Κάτω πάντως ἀπὸ τοὺς πεσμένους ἀργοὺς λίθους, πού ἀφαιρέθηκαν, τὸ στρῶμα ἦταν καθαρὰ μινωικόν, ἀφοῦ ἦλθαν στὸ φῶς ἀρκετὰ ὄστρακα, τόσο ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν ὄστρακα πίθων καὶ πόδια τριποδικῶν χυτῶν, ὅσο καὶ ἀπὸ μικρά καὶ λεπτὰ ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ὄστρακα διακοσμημένα μὲ ταινίες, καθὼς καὶ ἓνα ὄστρακο θαλάσσιου ρυθμοῦ, πού σώζει πλόκαμο χταποδιοῦ (εἰκ. 22). Κάτω ἐπίσης ἀπὸ τοὺς ἀργοὺς λίθους ἦλθαν στὸ φῶς ἓνα χάλκινο σύρμα, σὲ βάθος 0.90 μ. καὶ σὲ ἀπόσταση 1.45 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ τομέα καὶ 0.15 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, καθὼς καὶ μικρὸ τμήμα χάλκινου ἐλάσματος. Στὸ νότιο ὅμως τμήμα ἡ διατάραιξι εἶχε προχωρήσει σὲ βάθος, καθὼς μεταξὺ χειλέων μινωικῶν πίθων καὶ ὀστράκων ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων ἦλθε στὸ φῶς καὶ τμήμα ἀρχαίου πίθου, διακοσμημένου μὲ ἔντυπο ρόδακα (εἰκ. 23).

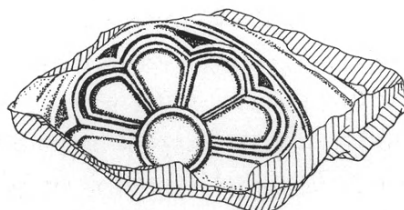
Τομέας Ζ ὀνομάστηκε τὸ μήκ. 6.15 μ. τμήμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, πού ὀρίζεται βόρεια ἀπὸ τὸν Τομέα ΣΤ, ἀνατολικά ἀπὸ τὴν οἰκία Ν. Φουντουλάκη καὶ μάλιστα τὸ νοτιότατο ἄκρο τοῦ οἰκοπέδου καὶ δυτικά ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Βογιατζάκη. Μέχρι βάθους 0.50 στὸ βόρειο τμήμα καὶ 0.60 μ. στὸ νότιο τὸ στρῶμα ἦταν διαταραγμένο, μὲ πολλὰ νεωτερικὰ ἕως καὶ σύγχρονα ὄστρακα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦλθαν στὸ φῶς καὶ μερικὰ μινωικά, ἓνα πόδι χύτρας καὶ ὄστρακα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων. Ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρον εἶναι ὄστρακο μὲ ὀρίζοντιες καὶ κάθετες ἐγχαράξεις, πού δημιουργοῦν τετράγωνα (εἰκ. 24). Σὲ βάθος ὅμως 0.70 μ. καὶ σὲ μήκ. 4 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ τομέα ἐντοπίσθηκε τὸ στρῶμα τῶν ἀργῶν λίθων, πού εἶχε ἦδη ἐπισημανθεῖ στὸν Τομέα ΣΤ. Διάσπαρτοι λίθοι στὸ ἴδιο ἀλλὰ καὶ σὲ βαθύτερα ἐπίπεδα

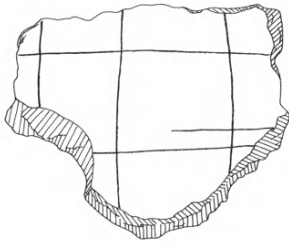
Εἰκ. 21. Τομέας ΣΤ, διάφορα ὄστρακα.

Εἰκ. 22. Τομεῖς ΣΤ, Η, ὄστρακα θαλάσσιου ρυθμοῦ.

Εἰκ. 23. Τομέας ΣΤ. Ὅστρακο ἀρχαίου πίθου.

Εἰκ. 24. Ὅστρακο με ἐγγαράξεις.

Εἰκ. 25. Τομέας Ζ. Κέρατο πῆλινου εἰδωλίου ζώου.

ἤλθαν στὸ φῶς καὶ στὸ νοτιότερο τμῆμα τοῦ Τομέα Ζ (πίν. 2006), μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους, μέχρι καὶ τὸ ὄριο τοῦ Τομέα ΣΤ μετὰ τὸν Τομέα Ζ φαίνονταν νὰ βρίσκονται στὴ θέση τους (πίν. 201α). Τὰ ὅστρακα ποὺ συλλέχθηκαν στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ τομέα, μέχρι καὶ βάθους 0.80 μ. ἀνήκουν σὲ μεσαίου μεγέθους ἀγγεῖα καὶ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ἄλλα χονδροειδῆ, δύο πόδια χυτρῶν καὶ τρία ὅστρακα ἀπὸ χεῖλη πίθων, τὰ δύο μὲ πλαστικὴ σχοινοειδῆ διακόσμηση. Ἰδιαίτερα ἀναφέρεται πρόχυση γεφυρόστομου ἀγγείου καὶ πόδι κύλικας, ποὺ βεβαιώνει τὴ χρονολόγηση τοῦ στρώματος στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, ὅπως σημειώθηκε γιὰ τὸ ἴδιο στρώμα τῶν ἀργῶν λίθων στὸν Τομέα ΣΤ. Ὅπως στὸν γειτονικὸ πρὸς Βορρὰν Τομέα ΣΤ ἔτσι καὶ στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ Τομέα Ζ ἤλθαν στὸ φῶς κομμάτια σχιστολιθικῶν πλακῶν, καθὼς καὶ λίγα ὀστά ζώων. Ἀκόμη στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ Τομέα Ζ βρέθηκαν πῆλινο κέρατο, πιθανότατα ἀπὸ εἰδῶλιο ζώου (εἰκ. 25) καὶ ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ, μέγ. μήκ. 0.015, μέγ. πλάτ. 0.012 καὶ πάχ. 0.003 μ.

Στὸ νότιο τμῆμα τοῦ Τομέα Ζ καὶ μέχρι βάθους 0.80 μ. τὸ στρώμα ἦταν καὶ πάλι διαταραγμένο στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια, ὅπως φάνηκε ἀπὸ μία θάση κύλικας ποὺ ἤλθε στὸ φῶς. Τὰ ὅστρακα ἀνήκαν σὲ χονδροειδῆ ἀγγεῖα, χύτρες καὶ πρόχους, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ πινακία καὶ διακρίθηκαν

ὄστρακα μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση καὶ διακόσμηση ταινιῶν. Ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς κομμάτια σχιστολίθων. Ἀμέσως χαμηλότερα καὶ σὲ βάθος 0.80-0.90 μ., πού ἔφθασε ἡ ἀνασκαφικὴ τομὴ καὶ στὸν Τομέα Ζ τὸ μινωικὸ στρώμα ἦταν ἀδιατάρακτο. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Τομέα Ζ ἦλθαν καὶ πάλι στὸ φῶς πολλὰ χονδροειδῆ ὄστρακα, πού ἀνήκουν σὲ χύτρες, καδόσχημα, καθὼς καὶ τμήμα χεῖλους ὀλόβαφου πίθου. Καὶ τέλος στὸ νότιο τμήμα βρέθηκαν λίγα ὄστρακα πού ἀνήκουν πάλι σὲ χύτρες, πρόχους ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα κωνικά κύπελλα, μερικά ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ὀλόβαφα καὶ ἄλλα διακοσμημένα μὲ ταινίες.

Τομέας *H* ὀνομάστηκε τὸ μήκ. 9.90 μ. τμήμα ἐκεῖνο τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, πού ὀρίζεται βόρεια ἀπὸ τὸν Τομέα Ζ καὶ βρίσκεται μεταξύ τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ δημοσίου, δηλαδὴ τοῦ κύριου ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Τουρκογειτονιάς ἀνατολικά καὶ τοῦ οἰκοπέδου Βογιατζάκη δυτικά, μὲ νότιο ὄριο τὴ βόρεια παραστάδα τῆς εἰσόδου στὸν ἀρχαιολογικὸν ὄρο. Ἦταν καὶ πάλι γνωστὸ ὅτι ὁ Τομέας Ζ ἦταν τὸ δεύτερο σὲ σημασία ἀρχαιολογικὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν, ἀμέσως μετὰ τὸν γνωστὸ ἤδη μινωικὸ κτιστὸ ἀγωγό, ἀφοῦ στὴν πρώτη ἔρευνα τὸ 1964, πάλι κατὰ τίς δημοτικὲς ἐργασίες ὕδρευσης, εἶχαν ἔλθει σὲ φῶς σημαντικὰ ἀρχαῖα. Ἀκριβῶς στὸν φετινὸ Τομέα Ζ, τότε μεσαῖο τομέα, μεταξύ τῶν τότε ἀμπελώνων Γ. Βογιατζάκη δυτικά καὶ Ν. Φουντουλάκη ἀνατολικά⁸⁰, εἶχε ἔλθει στὸ φῶς τοῖχος ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρά⁸¹, ἀνατολικά τοῦ ὁποίου εἶχε ἀνασκαφεῖ τότε στρώμα ἀνεστραμμένων ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων⁸². Ἡ ἀνασκαφικὴ τομὴ τοῦ Τομέα *H* ἦταν φέτος ἀκριβῶς στὸ ἄσκαφο τμήμα δυτικὰ αὐτοῦ τοῦ τοίχου καὶ σὲ ἀπόσταση μόλις 8.40 μ. δυτικὰ τοῦ μέχρι τώρα ἀνασκαμμένου τμήματος τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου.

Στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα τοῦ Τομέα *H* καὶ μέχρι βάθους 0.60 μ., τὸ χῶμα ἦταν ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος καὶ τὸ στρώμα ἦταν ἰσχυρὰ διατα-

80. Ὁ ἀμπελώνας Ν. Φουντουλάκη ἀπαλλοτριώθηκε ὑπὲρ τοῦ ἐλληνικοῦ δημοσίου ἀργότερα.

81. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, *ΑΔ* 20, 1965, Β 3, 558.

82. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ὁ.π. εἰκ. 90.

ραγμένο, ἤλθαν ὅμως στὸ φῶς πολλὰ μινωικά ὄστρακα, τόσο ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα, ὅπως καὶ ὄστρακα ἀπὸ χύτρες καὶ πίθους, ἀλλὰ καὶ μικρότερα, ἄωτα κωνικά κύπελλα. Μερικά ὄστρακα ἔσωζαν στολιδωτὴ διακόσμηση, καθὼς ἐπίσης καὶ φυτική (εἰκ. 26). Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἀνεύρεση ἥδη σὲ αὐτὸ τὸ στρώμα ἐνὸς ὀστράκου θαλάσσιου ρυθμοῦ, ποὺ σώζει πλόκαμο χταποδιοῦ (εἰκ. 22) παρόμοιου μὲ ἄλλα ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν πρὸ κάτω. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἴδιου στρώματος, μαζὶ μὲ ἐνδιαφέροντα ὄστρακα ἀπὸ χεῖλος πυραύλου καὶ ἄωτα κωνικά κύπελλα ἀλλὰ καὶ χύτρες, ἤλθε στὸ φῶς τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸν ὦμο σφαιρικοῦ κυπέλλου, ὁλόβαφο ἐσωτερικά μὲ καστανὸ καὶ διακοσμημένο ἐξωτερικά μὲ τρέχουσα σπείρα (εἰκ. 26).

Στὸ διαταραγμένο αὐτὸ στρώμα, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση κομματιοῦ γυαλιοῦ καὶ σὲ βάθος 0.48 μ., μαζὶ μὲ πολλὰ νεωτερικά ἀλλὰ καὶ χονδροειδῆ μινωικά ὄστρακα καὶ μερικά ὀστὰ ζώων ἤλθε στὸ φῶς ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἀντικείμενο. Πρόκειται γιὰ τμήμα ἀπὸ μεγάλο, κωνικὸ πιθανότατα, ἀφοῦ μειώνεται στὴ βάση, ἀγγεῖο ἀπὸ πράσινου χρώματος ὑαλόμαζα, μὲ πολὺ διαβρωμένη ἐπιφάνεια, σωζ. μήκ. 0.13 καὶ σωζ. ὕψ. 0.095 μ.⁸³. Τὸ τμήμα τοῦ ἀγγείου ἀπὸ ὑαλόμαζα βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 2.45 μ. ἀπὸ τὸ ὄριο τοῦ τομέα καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς. Λίγο βαθύτερα, ἀλλὰ βορειότερα καὶ σὲ διασπορὰ βρέθηκαν ἑξὶ ἀκόμη κομμάτια ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀγγεῖο, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει μήκ. 0.027, πλάτ. 0.02 καὶ πάχ. 0.013 μ., ἓνα δεύτερο εἶναι ἐπικολλημένο σὲ ὄστρακο νεωτερικοῦ ἀγγείου καὶ ἓνα τρίτο εἶναι κυλινδρικό, ἴσως ἀπὸ τὴ λαβὴ τοῦ σκεύους. Ἀναμφίβολα, λόγω τῆς σπανιότητος καὶ τῆς ἀξίας τῆς ὑαλόμαζας ὡς ὕλης, ὅπως ἐπίσης λόγω τοῦ μεγέθους τοῦ ἀγγείου, τὸ τμήμα τοῦ ἀγγείου ἀπὸ ὑαλόμαζα τοῦ Τομέα Η εἶναι ἀπὸ τὰ σημαντικότερα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς στὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν. Ὅπως εἶναι γνωστό, μικροῦ, συνήθως, μεγέθους ἀγγεῖα ἀπὸ

83. M. PANAYOTAKI, A study of vitreous materials from Minoan Crete, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Τεχνολογία, 1ο Συνέδριο Θεσσαλονίκη 1997*, 307. M. PANAYOTAKI, Minoan faience and glass-making: technique and origins, *Meletemata, Studies in aegean archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year (Aegeum 20)* (Liège 1999) 621. Εὐχαριστοῦμε τὴν Δρ. Μ. Παναγιωτάκη, ποὺ μᾶς βεβαίωσε ὅτι τὸ κομμάτι αὐτὸ κατασκευάστηκε ἀπὸ ὑαλόμαζα καὶ ὄχι ἀπὸ φαγεντιανή.

φαγεντιανή ἔχουν βρεθεῖ κυρίως στὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ καὶ μάλιστα στὸ λεγόμενο θησαυροφυλάκιο τοῦ ἱεροῦ καὶ πολὺ λιγότερα στὸ ἀνάλογο θησαυροφυλάκιο τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ζάκρου⁸⁴. Καὶ μόνον δηλαδὴ ἡ ἀνεύρεση αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου ὑποδηλώνει τὴν ἄμεση σχέση τοῦ χώρου τῆς ὁδοῦ Ἱερολογιτῶν μὲ τὸ Ἀνακτορικὸ Κτίριο τῆς Τουρκογειτονιάς, ποὺ θὰ συζητηθεῖ καὶ πιὸ κάτω.

Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Τομέα Η καὶ στὸ ὄριό του μὲ τὸν Τομέα Ζ, σὲ βάθος 0.40 μ., ἐντοπίσθηκε συγκέντρωση λίθων συνολικοῦ μήκ. 1.45 μ., ποὺ ἴσως ἀνήκει σὲ τοῖχο (πίν. 201α). Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς τίς πέτρες καὶ στὸ δυτικὸ ὄριο τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς ὑπῆρχε καὶ ἓνας λαξευτὸς πωρόλιθος. Οἱ λίθοι αὐτοὶ βρίσκονται 0.80 μ. νότια τῆς συγκέντρωσης τῶν λίθων ποὺ ἐπιστημάνθηκαν στὸν Τομέα Ζ. Σὲ ἀπόσταση 3.30 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ τομέα καὶ στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς βρέθηκαν τρεῖς λίθοι μεσαίου μεγέθους, ἐνῶ λίγοι ἀκόμη διάσπαρτοι λίθοι ἤλθαν στὸ φῶς βόρεια καὶ νότια ἀπὸ αὐτούς. Αὐτὰ ἦσαν καὶ τὰ μόνον ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ποὺ ἐπιστημάνθηκαν στὸν τομέα Η.

Βαθύτερα καὶ μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.70 μ. στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Τομέα Η τὸ στρώμα ἦταν καὶ πάλι διαταραγμένο, ὅπως φάνηκε ἀπὸ μερικὰ μικρὰ σιδερένια κομμάτια, μικρὰ κομμάτια γυαλιοῦ ἀλλὰ καὶ ἓνα κομμάτι σχιστολίθου. Ἡ ἴδια διατάραξη παρατηρήθηκε καὶ στὴν κεραμεικὴ, ἀφοῦ μαζί μὲ σύγχρονα ὄστρακα, ἀλλὰ μὲ ἐφυάλωση καὶ τμήματα πίθου μὲ γραμμικὴ διακόσμηση σὲ ταινία ἐμπέστη ἀπὸ σφραγιστικὸ κύλινδρο, καθὼς καὶ χειλὸς ἄλλου πίθου μὲ ἐμπέστους κύκλους, βρέθηκαν καὶ μινωικὰ ὄστρακα ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ χύτρες. Ἀκόμη βαθύτερα καὶ μέχρι βάθους 0.80 μ. στὸ νότιο τμήμα τοῦ τομέα καὶ 0.70 μ. στὸ βόρειο τὸ στρώμα ἦταν ἀναμοχλευμένο καὶ πάλι ἀνάμεικτο μὲ μικρὰ κομμάτια σιδήρου, γυαλιὰ καὶ ὅστὰ ζώων. Ἡ κεραμεικὴ ἦταν ἐπίσης διαταραγμένη καὶ περιελάμβανε ἓνα ὄστρακο μὲ ἐφυάλωση, λίγα κομμάτια πίθων, τμήματα κλειστῶν ἀγγείων μὲ ἐπίπεδη βάση, ὄστρακο προχοειδοῦς, καθὼς καὶ μερικὰ ὄστρακα μὲ διακόσμηση, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ὄστρακο κλειστοῦ ἀγγείου ἀπὸ κεραμόχρωμο πηλὸ, διακοσμημένο μὲ

84. K. P. FOSTER, *Aegean faience of the bronze age* (London 1979) 60-4.

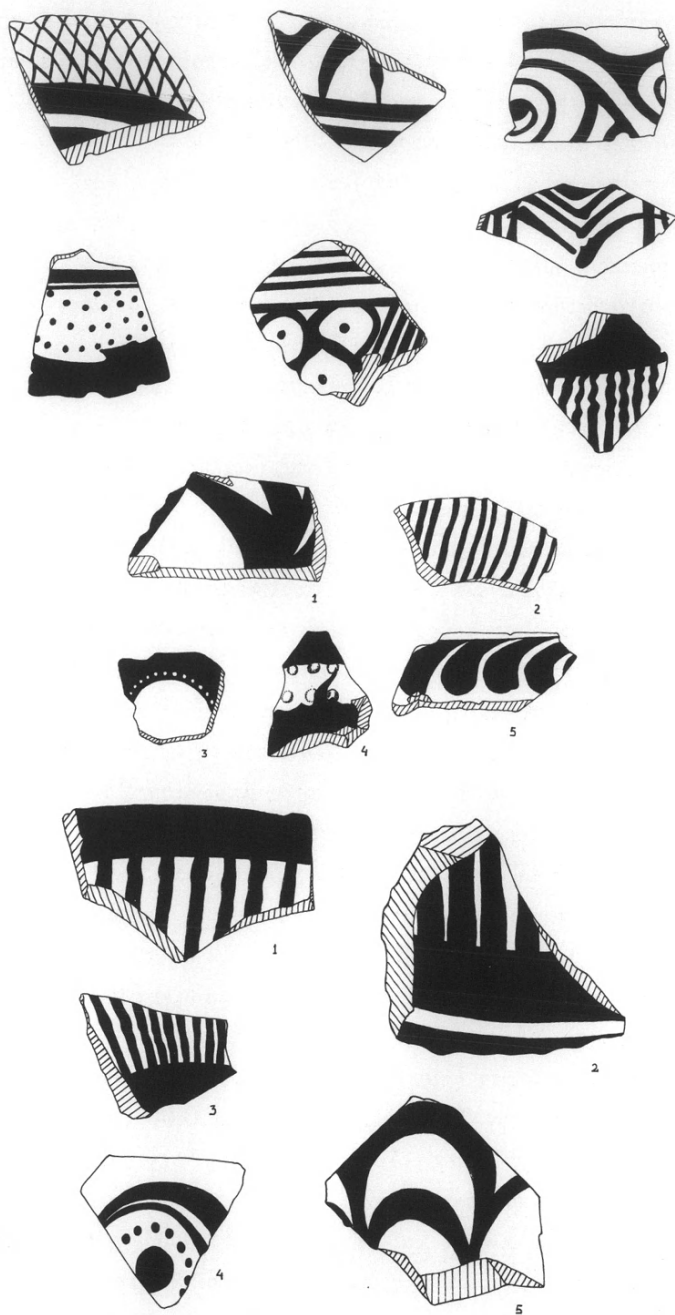
καστανόμαυρες κυματοειδείς ταινίες πάνω και κάτω, ανάμεσα στις όποιες υπάρχει σειρά στιγμών (είκ. 26), όστρακο κλειστού άγγείου με διακόσμηση ταινιών και κύκλων με στιγμές και όστρακο από πρασινωπό πηλό, που σώζει ενάλληλες γωνίες με μαύρο χρώμα (είκ. 26).

Στό κέντρο του Τομέα Η και σε βάθος 0.65-0.72 μ., μαζί με όστα ζώων και κομμάτια σχιστολίθων, τμήματα άωτων κωνικών κυπέλλων και λαιμό μικρού προχοειδούς βρέθηκαν και δύο όστρακα θαλάσσιου ρυθμού, που σώζουν διακόσμηση πλοκάμων χταποδιού (είκ. 22) καθώς και όστρακο διακοσμημένο με δικτυωτό. Στό ίδιο στρώμα ήλθαν ακόμη στό φώς διάσπαρτα τρία μικρά κομμάτια χαλκού, καθώς και τμήμα χάλκινου σύρματος. Έδω βρέθηκε επίσης ένα κομμάτι του άγγείου από υαλόμαζα, που αναφέρθηκε πιό πάνω, για την ακρίβεια σε απόσταση 1.30 μ. από τό βόρειο όριο της ανασκαφικής τομής και 0.72 μ. από τό ανατολικό της όριο.

Στό νότιο τμήμα του Τομέα Η και μέχρι βάθους 0.80 μ. τό στρώμα ήταν σε πολλά σημεία διαταραγμένο, με αρκετά μικρά κομμάτια γυαλιού και όστα ζώων. Στό νοτιότατο όριο του τομέα και μέχρι βάθους 0.60 μ. τά όστρακα ανήκαν σε άβαφα κλειστά άγγεία με επίπεδη βάση, κυλινδρικά και άωτα κωνικά κύπελλα, χύτρες και πίθους. Δύο όστρακα έσωζαν ίχνη της διακόσμησης τους, φυτική τό ένα και καμπύλη διακόσμηση με στιγμές τό άλλο (είκ. 27). Μέχρι βάθους 0.90 μ. βορειότερα και σε απόσταση 2.30 μ. από τό νότιο όριο του τομέα, ανάμεσα σε μικρά κομμάτια σχιστολίθου και ένα όστρακο με έφυάλωση, ήλθαν στό φώς τμήμα από τό χειλος χύτρας και μερικά διακοσμημένα όστρακα. Ένα σώζει στολιδωτή διακόσμηση, ένα δεύτερο από χειλος άγγείου κοσμεϊται με ταινία φύλλων και ένα τρίτο από τό χειλος και την πλευρά κωνικού κυπέλλου, με ταινία έσωτερικά, σώζει έξωτερικά ταινίες και διακόσμηση barbotine (είκ. 27).

Ίδιαίτερα ενδιαφέρουσα ήταν μία άλλη ομάδα κεραμικής, που βρέθηκε σε αδιατάρακτο στρώμα στον Τομέα Η, από βάθος 0.60-0.70 μ., βόρεια της προηγούμενης και σε απόσταση 4.60 μ. από τό νότιο όριο του τομέα. Η ομάδα αυτή περιέλαβε αρκετά κομμάτια από άωτα κωνικά κύπελλα, δύο από τά όποια ήσαν άκέραια, καθώς και όστρακα από πίθους, χύτρες, πρόχους και καρποδόχες. Άρκετά όστρακα της ομάδας ήσαν διακοσμημένα με στολιδωτή διακόσμηση, ένα σώζει σπείρα, ένα άλλο έχει διακόσμηση τόζων (είκ. 28) και τέλος ένα θαλάσσιου ρυθμού σώζει διακόσμηση πλοκάμου χταποδιού (είκ. 22).

Εἰκ. 26-28. Ὅδος Ἱερολογιτῶν. Τομέας Η. Διάφορα ὄστρακα.

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀναφορᾶς τοῦ τελευταίου ὀστράκου θαλάσσιου ρυθμοῦ ποὺ ἦλθε φέτος στὸ φῶς στὸν Τομέα Η, τοῦ τέταρτου φετινοῦ ὀστράκου θαλάσσιου ρυθμοῦ σὲ αὐτὸν τὸν τομέα, καθὼς καὶ τοῦ ἐνὸς ὀστράκου ποὺ βρέθηκε στὸν Τομέα ΣΤ, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ὑπενθύμιση τῆς ἀνεύρεσης ἄλλων δεκατριῶν ὀστράκων θαλάσσιου ρυθμοῦ, ἀκριβῶς στὸ ἴδιο τμήμα τῆς ὁδοῦ Ἱερολογιτῶν, τὸν μεσαῖο τομέα τῆς ἔρευνας τοῦ 1964⁸⁵. Ὁστρακα θαλάσσιου ρυθμοῦ εἶχαν ἐπισημανθεῖ τότε καὶ βορειότερα στὴν ὁδὸ Ἱερολογιτῶν, στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ κτιστοῦ μινωικοῦ ἀγωγοῦ⁸⁶. Ἡ ἀνεύρεση ὅμως δεκαεπτὰ συνολικὰ ὀστράκων στὸν Τομέα Η, ἀμέσως δυτικὰ τῶν Χώρων 17-22 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχαῶν, ὅπου καὶ πάλι ἦλθε στὸ φῶς σημαντικὴ ποσότητα κεραμεικῆς θαλάσσιου ρυθμοῦ⁸⁷, ἀσφαλῶς συσχετίζει τοὺς δύο χώρους καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴ λειτουργία στὶς Ἀρχάνες εἰδικοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου⁸⁸. Τὰ πέντε φετινὰ ὀστρακα θαλάσσιου ρυθμοῦ ἀνήκουν ἀσφαλῶς σὲ πέντε διάφορα ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνον τὸ πρῶτο, αὐτὸ ποὺ ἦλθε στὸ φῶς στὸν Τομέα ΣΤ καὶ εἶναι ὁλόβαφο ἐσωτερικά, ἀνήκει σὲ ἀνοικτὸ ἀγγεῖο, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα τέσσερα εἶναι τμήματα κλειστῶν ἀγγείων.

Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Τομέα Η, σὲ ἀπόσταση 3.30 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριό του καὶ μέχρι βάθους 0.80 μ., τὸ στρῶμα, στὸ ὁποῖο ἦλθαν στὸ φῶς καὶ πάλι ὀστὰ ζώων, ἦταν ἀκόμη διαταραγμένο, μὲ ἐλάχιστα ὅμως κομμάτια γυαλιοῦ καὶ σιδερένια ἀντικείμενα. Λίγα ἦταν ἐπίσης καὶ τὰ μινωικά ὀστρακα ἀπὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ προχοειδή. Βαθύτερα στὸ ἴδιο σημεῖο τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ Τομέα Η καὶ μέχρι βάθους 0.90 μ. τὸ τελευταῖο στρῶμα ποὺ ἀνασκάφηκε ἦταν ἀδιατάρακτο, μὲ μερικὰ κομμάτια σχιστολίθων καὶ λίγα ὀστρακα ἀπὸ κύπελλα καὶ πινάκια. Ἀντίθετα στὸ νότιο τμήμα τοῦ τομέα Η καὶ μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.90 μ. ποὺ ἔφθασε ἡ ἀνασκαφὴ, τὸ στρῶμα ἦταν διαταραγμένο, καθὼς ἦλθαν στὸ φῶς καὶ μερικὰ κομμάτια σιδερένιων ἀντικειμένων, μαζὶ μὲ κομμάτια σχιστολίθου καὶ κόκαλα ζώων. Τὰ ὀστρακα ἦταν ἐδῶ

85. Ε. ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Ἡ κεραμεικὴ θαλάσσιου ρυθμοῦ ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες καὶ ἡ πιθανὴ ὑπαρξὴ τοπικοῦ ἐργαστηρίου, *ΚρητΧρον.* ΚΗ'-ΚΘ', 1988-1989, 30.

86. Ὁ.π. 29-30.

87. Ὁ.π. 32-42.

88. Ὁ.π. 46-8.

πολυπληθὴ καὶ ἀνῆκαν ὅχι μόνο σὲ χύτρες καὶ ἄωτα κωνικά κύπελλα, ἀλλὰ καὶ σὲ πίθους. Ἰδιαίτερα ἀναφέρονται τμήμα ἀγγείου μὲ διακόσμηση καταλιβάδων, ὅστρακα ἀπὸ βαθμιδωτὰ κύπελλα, καθὼς καὶ δακτυλιόσχημη βάση ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου.

Στὸ τελευταῖο στρώμα ποὺ σκάφηκε στὸ νότιο τμήμα τοῦ Τομέα Η, σὲ βάθος ἀπὸ 0.80-0.90 μ. καὶ σὲ μῆκος 1 μ., ποὺ ἄρχιζε σὲ ἀπόσταση 1.90 μ. ἀπὸ τὸ νότιο ὄριο τοῦ τομέα, ἦλθε στὸ φῶς μία ἐνδιαφέρουσα ὁμάδα κεραμεικῆς, μὲ λίγα ἀκέραια μικρὰ ἀγγεῖα καὶ σχετικὰ μεγάλα τμήματα ἄλλων. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, ποὺ τὸ χῶμα ἦταν κιτρινωπό, δὲν ὑπῆρχαν εὐρήματα, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ κεραμεικὴ ἦταν συγκεντρωμένη στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, ποὺ τὸ χῶμα ἦταν χαλαρό, καστανοῦ χρώματος. Σ' αὐτὸ τὸ τμήμα ἦλθαν στὸ φῶς πολλὰ κομμάτια ἀπὸ μεγάλο MM χρόνων πιθοειδὲς ἀγγεῖο, ὀλόβαφο μὲ μαῦρο χῶμα καὶ διακοσμημένο μὲ μεγάλους κύκλους ὀλόβαφους μὲ λευκὸ χῶμα, ὅστρακο λοπάδας ὀλόβαφης ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ποὺ σώζει ἀπόφυση λαβῆς, ὅστρακα μελαμβαφοῦς βαθμιδωτοῦ κυπέλλου, τεράστιο πόδι χύτρας τριγωνικοῦ σχήματος καὶ τμήμα καρποδόχης διακοσμημένης μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση (εἰκ. 28).

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἀνεύρεση μιᾶς πήλινης πλάκας, ποὺ ἦταν πιθανότατα ἡ βάση ἐνὸς ὀρθογώνιου σκεύους, καθὼς καὶ τριῶν μικρῶν ἀγγείων (πίν. 2016). Τὸ πρῶτο ἀγγεῖο ποὺ ἦλθε στὸ φῶς, σὲ ἀπόσταση 2.05 μ. ἀπὸ τὸ νότιο ὄριο τοῦ Τομέα Η καὶ 0.23 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, σὲ βάθος 0.90 μ., εἶναι ἓνα κυλινδρικό κύπελλο μὲ ἐπίπεδη βάση, ἀπὸ κιτρινέρυθρο πηλό, διαμ. βάσ. 0.04, ὕψ. 0.055 καὶ διάμ. χεῖλ. 0.09 μ. Τὸ δεύτερο ἀγγεῖο εἶναι μία λοπάδα μὲ ἡμισφαιρικό σῶμα καὶ ἐπίπεδη βάση, κατασκευασμένο ἀπὸ κόκκινο ἀκάθαρτο πηλό, διαμ. βάσ. 0.035 καὶ ὕψ. 0.03 μ. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ λοπάδα χρησιμοποιήθηκε ὡς πῶμα καὶ κάλυπτε, τοποθετημένη ἀνάποδα, τὸ χεῖλος τοῦ κυλινδρικοῦ κυπέλλου. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κυπέλλου, σκεπασμένο ἀπὸ τὴ λοπάδα, ἦταν ἓνα μικκύλο μόνωτο προχοϊδὲς μὲ ἐπίπεδη βάση, κυλινδρικό σῶμα καὶ κάθετη κυλινδρική λαβή, τὰ χεῖλη τοῦ ὁποίου συμπιεζόμενα δημιουργοῦν πρόχυση, ἀπὸ κιτρινέρυθρο πηλό, ἐπιχρισμένο μὲ κόκκινο ἐξίτηλο χῶμα, ὕψ. 0.035, διαμ. βάσ. 0.03 καὶ διαμ. χεῖλ. 0.035-0.042 μ. Δίπλα καὶ βόρεια τῶν τριῶν ἀγγείων ἦλθε στὸ φῶς μία ἐπίπεδη βάση ἐνὸς ὀρθογώνιου πήλινου ἀντικειμένου ἀπὸ πολὺ ἀκάθαρτο ἐρυθρὸ πηλό, πλάτ. 0.12, σωζ. μῆκ. 0.15 καὶ πᾶχ. 0.01 μ. Σῶζονται δύο

γωνίες τῆς βάσης. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, ποὺ εἶναι πιθανότατα ἐπιφάνεια ἑδρασης, εἶναι ἐπιχρισμένη μὲ κιτρινωπὸ χρῶμα. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ βάση, ἄγνωστου δυστυχῶς εἴδους, πῆλινου ὀρθογώνιου σκεύους, ποὺ θυμίζει τὴν ἐπίπεδὴ βάση τοῦ περιφημοῦ οἰκίσκου τῶν Ἀρχανῶν⁸⁹.

Εἶναι προφανὲς ὅτι παρὰ τὴν ὑπαρξὴ τόσων διαταραγμένων στρωμάτων ἡ ἀπόδοση τῆς περιορισμένης ἀνασκαφικῆς τομῆς τοῦ Τομέα Η στὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν ἦταν σημαντικὴ, παρόμοια αὐτῆς τοῦ 1964, ποὺ ἀναφέρθηκε ἤδη πρὸ πάνω. Εἶναι βέβαιο ὅτι τὰ τελευταῖα κεραμεικὰ εὐρήματα ποὺ ἐπισημάνθηκαν, ἀνήκουν στὸ ἐσωτερικὸ κάποιων ἄγνωστων δωματίων, τῶν ὁποίων ἓνας τοῖχος, καθὼς καὶ ἄλλα σημαντικὰ εὐρήματα, ἦταν ἤδη ἀπὸ τότε γνωστά. Γιὰ τὸ ἄγνωστο γιὰ τὴν ὥρα, πλούσιο πάντως περιεχόμενο αὐτῶν τῶν δωματίων ὑπενθυμίζεται τὸ σημαντικὸ εὐρημα τοῦ ἀγγείου ἀπὸ ὑαλόμαζα, ποὺ ἦδη συζητήθηκε. Τέλος ἡ ἐπισήμανση καὶ πάλι, ὅπως καὶ τὸ 1964, ὀστράκων θαλάσσιου ρυθμοῦ, συνάπτει τὸν Τομέα Η μὲ τοὺς γειτονικοὺς πρὸς Ἀνατολὰς Χώρους 17-22 τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου, ὅπου ἤλθε στὸ φῶς, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, παρόμοια κεραμεική. Γιὰ ὅλους τοὺς παραπάνω λόγους εἶναι πιά ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἡ ἀπαλλοτρίωση τοῦ ἀκάλυπτου οἰκοπέδου Βογιατζάκη, πρὸς Δυσμὰς τοῦ Τομέα Η καὶ ἡ ἐνοποίησή του μὲ τὸ Ἀνακτορικὸ Κτίριο τῶν Ἀρχανῶν, μὲ τὴν πλήρη ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου ἀλλὰ καὶ τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν.

Τομέας Θ ὀνομάστηκε τὸ μῆκ. 10 μ. τμῆμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, ποὺ ὀρίζεται βόρεια ἀπὸ τὸν Τομέα Η, ἀνατολικά ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τοῦ δημοσίου, νότια ἀπὸ τὸ νότιο ὄριο τοῦ οἰκοπέδου τοῦ δημοσίου καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Βογιατζάκη. Μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.60 μ. τὸ στρώμα σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ τομέα ἦταν διαταραγμένο καὶ περιεῖχε κεραμεικὰ νεώτερων χρόνων μὲ ἐφυαλωμένα ὄστρακα καὶ ὀστὰ ζώων. Ἦταν ὅμως ἀρκετὰ καὶ τὰ μινωικὰ ὄστρακα, ὅχι μόνον χονδροειδῆ ἀπὸ πίθους καὶ λαβές, καθὼς καὶ πόδια χυτρῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κύπελλα. Ἰδιαιτέρα ἀναφέρεται τὸ κατώτερο τμῆμα μὲ τὴν ἐπίπεδὴ, διάτρητὴ βάση ὀλόβαφου κωνικοῦ κυπέλλου, ποὺ χρησίμευσε ὡς ρυτό (εἰκ. 29), καθὼς καὶ ὄστρακο βαθμιδωτοῦ κυπέλλου.

89. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, ΑΕ 1976, 12-43. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ὁ.π. 563-4, σχέδ. 26-8.

Σὲ βάθος 0.51 μ. καὶ σὲ ἀπόσταση 6.15 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ Τομέα Θ καὶ 0.20 ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς βρέθηκε χάλκινο νόμισμα ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ νοτιότερα μικρὸ κομμάτι ἀπὸ χάλκινο ἔλασμα. Στὸ νότιο αὐτὸ τμήμα, ποὺ ἦλθε ἐπίσης στὸ φῶς ἀνάμεσα σὲ νεωτερικὰ ὄστρακα καὶ κομμάτια γυαλιοῦ καὶ σιδήρου καὶ μία κυλινδρική χάντρα ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο, ἡ μινωικὴ κεραμεικὴ, μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.60 μ. ἦταν περισσότερη. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα αὐτῆς τῆς ομάδας ἀναφέρεται βάση ἀγγείου, ποὺ διακοσμεῖται μὲ κάθετες γραμμές, ὄστρακο μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση καὶ ὄστρακο ποὺ σώζει ἔχνη πιθανῆς φυτικῆς διακόσμησης (εἰκ. 29).

Στὸ βορειότατο τμήμα τοῦ Τομέα Θ ἦλθαν στὸ φῶς συγκεντρωμένα ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα ὄστρακα ἀπὸ μεσαίου μεγέθους χύτρες, κυλινδρικά βαθμιδωτὰ κύπελλα (εἰκ. 30), προχοειδῆ, τὸ κατώτερο τμήμα ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου μὲ δακτυλιόσχημη βάση καὶ χεῖλος μὲ πλευρὰ ἀγγείου ἀπὸ ἀκάθαρτο πηλό, ἴσως ἀπὸ λύχνο (εἰκ. 30). Ἀκριβῶς στὸ βόρειο ὄριο τοῦ Τομέα Θ καὶ ἀπὸ βάθος 0.60 ἕως 0.90 μ. ἦλθαν στὸ φῶς πολλὰ ἐνδιαφέροντα ὄστρακα ἀπὸ χύτρες, προχοειδῆ καὶ κύπελλα, διακοσμημένα μὲ ταινίες, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα μερικὰ βαθμιδωτά.

Λίγο νοτιότερα, στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Τομέα Θ ἀποκαλύφθηκαν πολλὲς μεσαίου μεγέθους πωρολιθικὲς πέτρες, ποὺ ἴσως ἀνήκουν σὲ τοῖχο (πίν. 202α). Οἱ πρῶτες πέτρες φάνηκαν σὲ ἀπόσταση 1.63 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ τομέα καὶ συνεχίζονταν σὲ μῆκος 2.58 μ. Ἀκριβῶς βόρεια αὐτῶν τῶν λίθων ἀποκαλύφθηκαν μερικὲς ἄλλες, ἀλλὰ πεσμένες, πέτρες καὶ σὲ βάθος 0.75 μ. μεγάλη συσσώρευση κεραμεικῆς. Ἦδη στὴν ἀνασκαφὴ διακρίθηκαν πολλὰ ἀγγεῖα, γιὰ τὴν ἀκρίβεια δεκαεννέα ἀγγεῖα καὶ τέσσερις τουλάχιστον χύτρες, μία μεγάλη χύτρα στὸ δυτικὸ ὄριο τῆς τομῆς, τμήματα κυπέλλου, ποὺ βρέθηκε δίπλα καὶ νοτιοανατολικά τῆς χύτρας, τμήματα ἄλλης χύτρας καὶ στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς τομῆς ἡ δισκοειδὴς βάση ἐνὸς μεγάλου ἀγγείου καὶ ἡ ἐπίπεδη βάση ἄλλου. Βόρεια καὶ βορειοανατολικά ἀπὸ τὴν δισκοειδῆ βάση ἦλθαν στὸ φῶς πολλὰ ὄστρακα ἀγγείου ἀπὸ κοκκινωπὸ πηλό, ἴσως χύτρα, κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκε τμήμα ἀπὸ τὴν βάση τριποδικοῦ ἀγγείου, διακοσμημένου μὲ ταινίες καστανοῦ χρώματος.

Ἀμέσως νότια τῆς ομάδας τῶν ἀγγείων ποὺ ἀναφέρθηκαν καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὰ ἦλθε στὸ φῶς μία νέα σειρὰ ἀγγείων. Ἐνα μεγάλο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο βρέθηκε στὴ μέση τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, νότια τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχε

ἡ δισκοειδὴς θάσση ἄλλου ἀγγείου καὶ ἀνατολικά του κομμάτια τρίτης, μεγάλης χύτρας. Κάτω ἀπὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τῆς πρώτης ομάδας ἐπισημάνθηκε ἡ ἐπίπεδη θάσση ἑνὸς ἀγγείου ποῦ σώζει ἐσωτερικὰ τρία χωρίσματα, δίπλα καὶ νότια ἀπὸ τὸ ὁποῖο βρέθηκε τμήμα ἀπὸ μεγάλο κυλινδρικό κύπελλο ἀπὸ κόκκινο πηλὸ, μὲ ὀριζόντιες αὐλακώσεις. Ἀμέσως δυτικὰ τοῦ τελευταίου ἦλθε στὸ φῶς μικρὸ σφαιρικό ἀγγεῖο, ἴσως προχοειδές, ἐνῶ σὲ ἀπόσταση 0.40 μ. νότιο-νοτιοανατολικά τῆς πρώτης μεγάλης χύτρας βρέθηκε ἓνα ἄωτο κωνικό κύπελλο. Δίπλα καὶ βορειοανατολικά τοῦ κυπέλλου βρέθηκαν τμήματα μελαμβανοῦς καλαθόσχημου ἀγγείου καὶ ἀμέσως βόρεια του κομμάτια ἀπὸ τὰ χεῖλη μελαμβανοῦς κυπέλλου μὲ ὀριζόντιες αὐλακώσεις. Δίπλα καὶ βόρεια ἀπὸ τὸ τελευταῖο κύπελλο ἦλθε στὸ φῶς κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος μεγάλου λεπτοῦ σφαιρικοῦ, μελαμβανοῦς ἀγγείου. Τέλος στὴ συσσώρευση τῶν ἀγγείων καὶ στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς ἦλθαν ἀκόμη στὸ φῶς ἓνα ὅμοιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ 0.30 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο καὶ 0.63 μ. νοτιοανατολικά τῆς μεγάλης χύτρας τμήμα μεγάλης στρογγυλῆς θάσσης μὲ τρεῖς ἀναβαθμούς, καθὼς ἐπίσης ὄστρακο πίθου, τμήμα φρουτοδόχης, λίγα ὄστρακα μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση, χεῖλος ἀνοικτοῦ ἀγγείου διακοσμημένο ἐσωτερικά, καθὼς καὶ ὄστρακο μὲ διακόσμηση λοξῶν λευκῶν γραμμῶν σὲ καστανὸ βάθος (εἰκ. 30).

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι στὴ συσσώρευση αὐτὴ τῶν ἀγγείων στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Τομέα Θ καὶ στὴν ἀνατολικὴ παρυφὴ τῆς τομῆς, σὲ ἀπόσταση 0.21 μ. ἀπὸ τὴ μεγάλη χύτρα βρέθηκε τὸ πόδι τριποδικῆς τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ κονίαμα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς αὐτῶν τῶν σκευῶν ὅτι αὐτὸ τὸ πόδι τῆς τριποδικῆς τράπεζας προσφορῶν σχηματίστηκε ἀπὸ ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο τοποθετημένο ἀνάποδα⁹⁰ ποῦ γέμισε ἀλλὰ καὶ καλύφθηκε ἀπὸ κονίαμα⁹¹. Ἴσως ἡ κατασκευαστικὴ αὐτὴ ἰδιορρυθμία ἐρμηνεύει τὸ κοντόχονδρο σχῆμα τῶν ποδιῶν αὐτῶν τῶν σκευῶν. Ὑπενθυμίζεται πάντως ὅτι τμήματα τριποδικῆς τράπεζας προσφορῶν εἶχαν ἐπίσης

90. Βλ. τὴν κατασκευὴ τῶν στηθῶν δύο ἀγαλμάτων τῆς Κέας μὲ τὴν τοποθέτηση ἀνάποδα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, M. E. CASKEY, *Keos II. The temple at Agia Irini. Part I. The statues* (Princeton 1986) 29, 70, πίν. 32e, g, 37a.

91. Γιὰ τράπεζες προσφορῶν βλ. Α. ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ, *ΑΕ* 1982, 20-33.

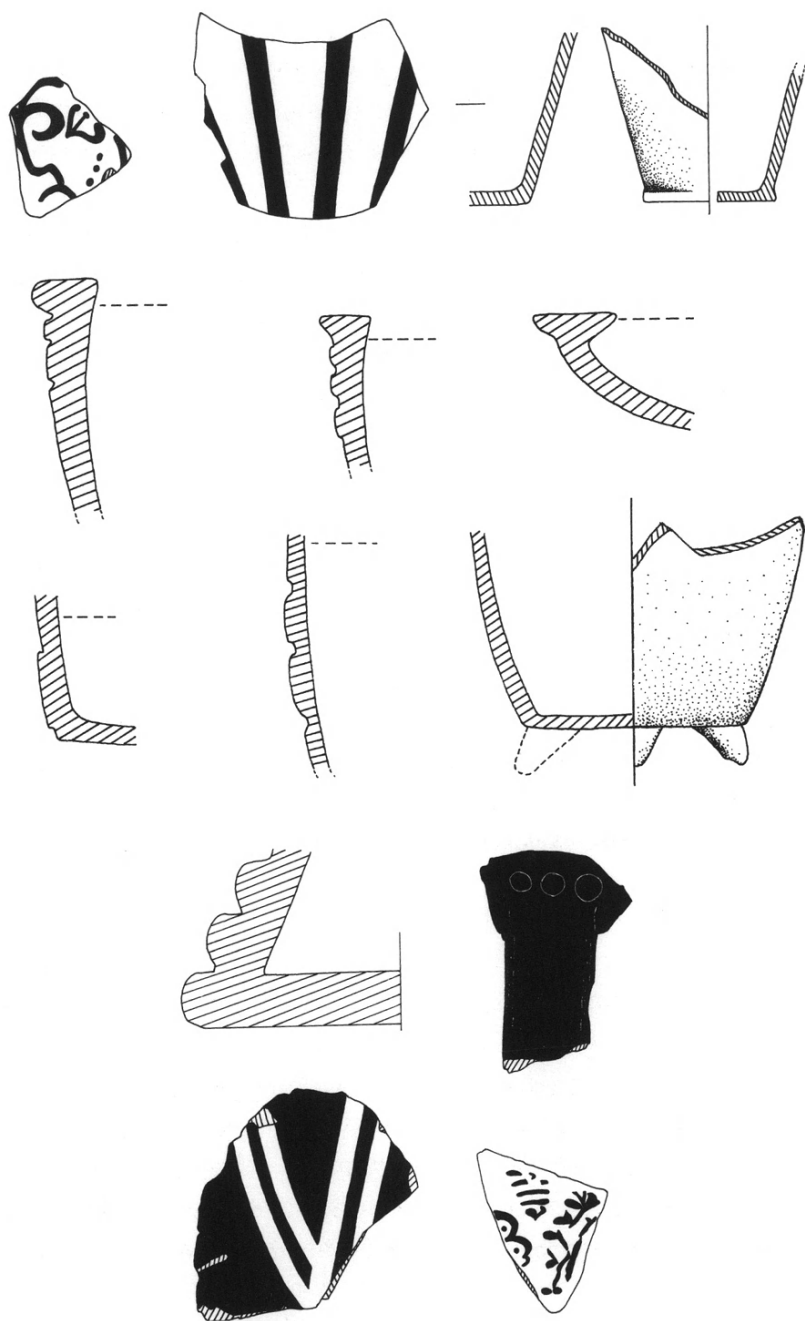
ἔλθει στὸ φῶς τὸ 1964⁹², ἴσως λίγο βορειότερα, στὸν σημερινὸ Τομέα Η. Τὴν εἰκόνα τῆς καταστροφῆς στὴ συσσώρευση τῶν ἀγγείων τοῦ Τομέα Θ συμπλήρωσαν λίγα κομμάτια καμένου ξύλου, ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ αὐτά. Τέλος διάσπαρτα ἀνάμεσα στὴ συσσώρευση τῶν ἀγγείων βρέθηκαν λίγα θαλασσινὰ βότσαλα.

Ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν λίθων στὸν Τομέα Θ, ποὺ σημειώθηκαν πιὸ πάνω καὶ μέχρι βάθους 0.70 μ. τὸ στρώμα ἦταν σχετικὰ καθαρὸ, μὲ παρουσία ὀστῶν ζώων καὶ μικρῶν κομματιῶν σχιστολίθου. Στὸ κεντρικὸ καὶ τὸ νότιο τμῆμα τοῦ τομέα, ποὺ προχώρησε βαθύτερα ἢ ἀνασκαφή, τὸ στρώμα ἦταν καὶ πάλι διαταραγμένο, ἀφοῦ ἦλθε στὸ φῶς μικρὴ σιδερένια σφαῖρα. Μέχρι βάθους 0.80 μ. στὸ κεντρικὸ τμῆμα ποὺ τὸ χῶμα ἦταν ἀνοικτὸ καστανό, ἦλθαν στὸ φῶς ἀνάμεικτα μινωικὰ καὶ νεωτερικὰ ἐφυαλωμένα ὄστρακα. Ἀλλὰ καὶ νοτιότερα στὸ ἴδιο βάθος, ποὺ τὸ χῶμα δυτικὰ ἦταν καστανοκίτρινο, ἐνῶ ἀνατολικά χαλαρό, καστανοῦ χρώματος, τὰ περιορισμένα πάλι μινωικὰ ὄστρακα ἦταν ἀνάμεικτα μὲ ὄστρακα ἀπὸ σύγχρονα λευκὰ πιάτα. Βαθύτερα καὶ μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.90 μ., ποὺ ἔφθασε ἡ ἀνασκαφή στὸν Τομέα Θ, τὰ ὄστρακα ἦσαν περιορισμένα τόσο στὸ κεντρικὸ, ὅσο καὶ στὸ νότιο τμῆμα. Στὸ νότιο τμῆμα ὅμως, ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς λίγα ὀστὰ ζώων καὶ κομμάτια σχιστολίθων, ἦταν περισσότερα τὰ διακοσμημένα ὄστρακα, μὲ ταινίες καὶ γραμμὲς καὶ ταινίες καὶ ἴσως φυτικὴ διακόσμηση (εἰκ. 31). Φυτικὴ διακόσμηση φαίνεται πὼς σώζει ἄλλο ἓνα ὄστρακο τοῦ κατώτερου αὐτοῦ στρώματος στὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ Τομέα Θ.

Στὸ νοτιότατο τμῆμα τοῦ Τομέα Θ τὰ εὐρήματα ἦταν ἀναμοχλευμένα μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.90 μ., ποὺ ἔφθασε ἡ ἀνασκαφή, ὅπως φάνηκε ἀπὸ ἀρκετὰ κομμάτια γυαλιοῦ, σιδερένιων ἀντικειμένων καὶ ὀστῶν ζώων. Ἡ κεραμικὴ ἦταν ὅμως ἀμιγῶς μινωικὴ καὶ περιελάμβανε ὄχι μόνον χονδροειδῆ ὄστρακα, ἀλλὰ καὶ τμῆμα χεῖλους πίθου μὲ γεφυρόστομη προχολή, ὄστρακο ἀπὸ χεῖλος καὶ πόδι χύτρας, ὄστρακα ἀπὸ προχοειδῆ ἀγγεῖα, ἓνα δίσκο, κύπελλα διαφόρων εἰδῶν, κυλινδρικά, σφαιρικὰ καὶ βαθμιδωτά, μερικὰ διακοσμημένα μὲ ταινίες, καθὼς καὶ λαβὴ ἀγγείου μὲ τρία πλαστικὰ κομβία (εἰκ. 31). Στὸ ἴδιο, νοτιότατο, τμῆμα τοῦ Τομέα Θ, σὲ βάθος 0.88 καὶ σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. ἀπὸ

92. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΑΔ 20, 1964, Β 3, 558.

Εἰκ. 29-31. Ὅδὸς Ἱερολογιτῶν. Τομέας Θ. Διάφορα ὄστρακα.

τὸ νότιο ὄριο τοῦ βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ πήλινη σφαιρική ἀγνύθα καὶ διάσπαρτα σὲ τρία σημεῖα κομμάτια ἀπὸ χάλκινα σύρματα. Εἶναι λοιπὸν φανερὸ πὼς καὶ ὁ Τομέας Θ λόγω τῆς γειτνίασής του ὄχι μόνο με τὸν Τομέα Η, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνασκαμμένο τμήμα τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου, παρουσίαζε σημαντικὸ ἐνδιαφέρον. Πιθανὴ ἦταν, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς τοίχου καὶ βέβαια ἡ συσσώρευση τόσων ἀγγείων σὲ ἓνα περιορισμένο τμήμα τοῦ τομέα ὑποδηλώνει καὶ πάλι ὅτι ἡ ἀνασκαφικὴ τομὴ τοῦ Τομέα Θ ἀνοίχθηκε σὲ ἐσωτερικὸ μινωικῶν δωματίων, ποὺ εἶχαν καὶ ἄλλα ἀξιόλογα εὐρήματα, ὅπως ἐδείξε ἡ ἀνεύρεση τοῦ ποδιοῦ τῆς τριποδικῆς τράπεζας προσφορῶν.

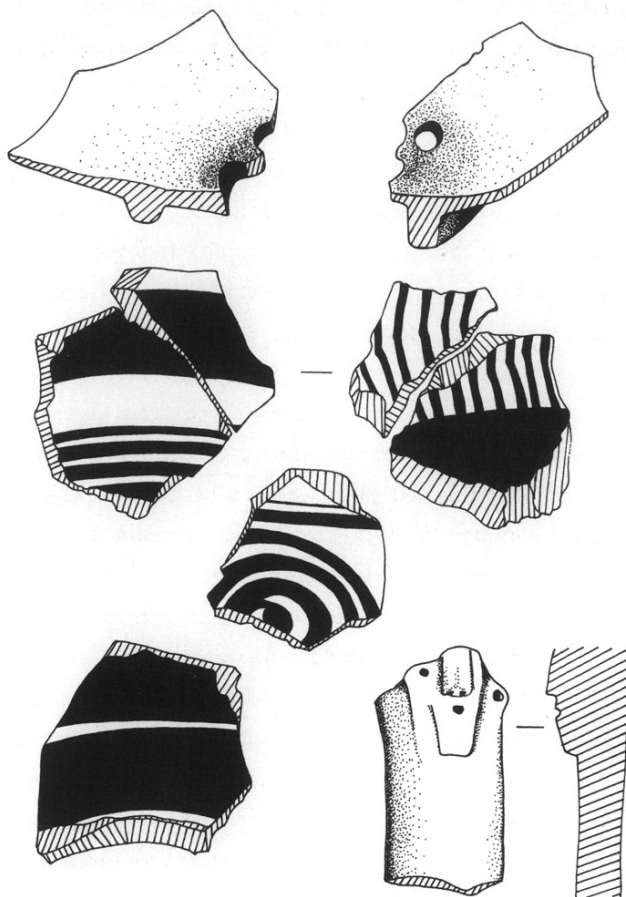
Ὁ ἐπόμενος Τομέας Ι, τὸ μήκ. 5 μ. τμήμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, ποὺ ὀρίστηκε βόρεια ἀπὸ τὸν Τομέα Θ καὶ βρισκόταν μεταξύ τῶν ἰδιοκτησιῶν Κουτουλάκη ἀνατολικά καὶ Τουλoupάκη δυτικά, με νότιο ὄριο τὴ βόρεια παραστάδα τῆς βόρειας εἰσόδου τῆς οἰκίας Τουλoupάκη, ἦταν ἀναμοχλευμένος σὲ νεώτερους χρόνους. Ἀρκετὰ ἦταν καὶ τὰ κομμάτια γυαλιῶν καὶ σιδερένιων ἀντικειμένων, καθὼς καὶ κομματιῶν σχιστολίθου. Βρέθηκαν καὶ πάλι κομμάτια ἀπὸ χάλκινο σύρμα. Ἀπὸ τὰ διάφορα, νεωτερικά κυρίως, ἀλλὰ καὶ ρωμαϊκῶν ἐπίσης χρόνων ὅστρακα ποὺ συλλέχθηκαν, ἀναφέρεται μόνο τμήμα ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἀγγείου με τὸ σημεῖο ἔκφυσης λαβῆς, ποὺ διακοσμεῖται με ἐγχάραξη.

Ἀναμοχλευμένα ἦταν τὰ στρώματα καὶ τοῦ Τομέα Κ, τοῦ τομέα μήκ. 7.30 μ. με ὄριο τὸν Τομέα Ι πρὸς Βορράν, τὴν οἰκία Κουτουλάκη ἀνατολικά καὶ μέχρι τὴ βόρεια παραστάδα τῆς νότιας εἰσόδου καὶ τὴν οἰκία Τουλoupάκη καὶ Καφετζογιαννάκη δυτικά. Μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.40 μ. ἡ διατάραξη ἦταν ἰσχυρὴ καὶ συνεχίσθηκε μέχρι βάθους 0.60 μ., ποὺ ἦλθαν σὲ φῶς μαζί με πολλὰ νεωτερικά ὅστρακα καὶ λίγα μινωικά, δύο ὅστρακα ἡθμῶν, ὅστρακα ἀνοικτοῦ ἀγγείου διακοσμημένου ἐξωτερικά με ταινίες καὶ ἐσωτερικά με στολιδωτὴ διακόσμηση καὶ τμήμα ἀπὸ τὴν πλευρὰ καὶ τὴ βάση μελαμβανοῦς κυπέλλου με ὀριζόντια λεπτὴ ταινία (εἰκ. 32). Στὸ νότιο τμήμα τοῦ Τομέα Κ ὑπῆρχαν λίγοι διάσπαρτοι λίθοι μεσαίου μεγέθους. Μεταξὺ τῶν λίθων, μέχρι βάθους 0.60 μ. καὶ ἀνάμεσα σὲ διάφορα νεωτερικά ὅστρακα με ἐφυάλωση βρέθηκαν καὶ πάλι μερικὰ μινωικά κομμάτια πίθων, τμήμα λοπάδας με καλαθόσχημη λαβή, ὀλόβαφης με καστανὸ χρῶμα καὶ ιδιόρρυθμη ταινιοειδὴς λαβὴ με πλαστικὴ ἀπόδοση ἀνθρώπινου προσώπου (εἰκ. 32). Στὸ ἴδιο στρῶμα ἦλθε στὸ φῶς καὶ τμήμα ἀγνύθας.

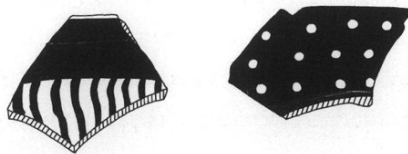
Ἡ διατάραιξη συνεχίσθηκε καὶ βαθύτερα στὸν Τομέα Κ ἀπὸ τὸν σωλήνα ὕδρευσης πού εἶχε τοποθετηθεῖ τὸ 1964. Μέχρι βάθους 0.75 μ., μαζί μὲ κομμάτια σιδερένιων ἀντικειμένων καὶ γυαλιῶν καθὼς καὶ κομμάτια σχιστολίθων ἤλθαν στὸ φῶς καὶ διάφορα νεωτερικὰ ὄστρακα, κομμάτια ἀπὸ κεραμίδια καὶ πιάτα, ἀλλὰ καὶ διάφορα μυκηναϊκὰ ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὅποια ἀναφέρονται τμῆμα θηλάστρου, ὄστρακο ποδιοῦ κύλικας, τμῆμα χεῖλους κύλικας μὲ διακόσμηση σπείρας (εἰκ. 32), καθὼς καὶ πάλι δύο ὄστρακα ἡθμῶν. Ἐδῶ ἤλθαν ἀκόμη στὸ φῶς ἐπίπεδο τμῆμα πήλινου ἴσως κιβωτιδίου, τμῆμα ἀγνύθας καὶ τμῆμα πυρήνα ὀψιανοῦ. Ἀξιοσημείωτα εἶναι πάντως γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴ συγκέντρωσή τους τὰ τμήματα τῶν τεσσάρων ἡθμῶν, πού ἤλθαν στὸ φῶς στὸν Τομέα Κ.

Καὶ στὸν Τομέα Α, τὸν μήκ. 5.50 μ. τομέα μὲ βόρειο ὄριο τὸν Τομέα Κ, ἀνατολικά τὴν οἰκία Κουτουλάκη, μὲ νότιο ὄριο τὸ τέλος αὐτῆς τῆς οἰκίας καὶ δυτικά τὶς οἰκίες Καφετζογιαννάκη καὶ Κουτουλάκη, τὰ στρώματα ἦσαν διαταραγμένα μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.90 μ., πού ἔφθασε ἡ ἀνασκαφικὴ τομῇ. Μαζί μὲ κομμάτια σιδερένιων ἀντικειμένων, γυαλιοῦ, σχιστολίθου καὶ ὀστέων ζώων, ἤλθαν στὸ φῶς ἀνάμεικτα διάφορα ὄστρακα ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων, τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας μὲ ἐφυάλωση, ἀλλὰ καὶ νεώτερων χρόνων, καθὼς καὶ μινωικὰ ὄστρακα ἀπὸ προχοειδῆ, ἄωτα κωνικά κύπελλα, χύτρες καὶ τέλος χεῖλος μελαμβάφοῦς πίθου καὶ λαβὴ πίθου μὲ πλαστικὸ κομβίον καὶ τμῆμα πήλινου κιβωτιδίου. Ἰδιαίτερα ἀναφέρονται ὄστρακο ἀπὸ τὸ χεῖλος κυπέλλου μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση καὶ ἄλλο παλαιότερο ΜΜ μὲ διακόσμηση λευκῶν στιγμῶν (εἰκ. 33). Ὑπενθυμίζεται ὅτι τμῆμα πήλινου κιβωτιδίου εἶχε βρεθεῖ καὶ στὸν γειτονικὸ πρὸς Βορρὰν Τομέα Κ. Στὸν Τομέα Α ἤλθε ἀκόμη στὸ φῶς ὄστρακο μυκηναϊκῆς κύλικας καὶ κομμάτι πυριτολίθου.

Ὅπως στοὺς γειτονικοὺς πρὸς Βορρὰν τομεῖς, ἔτσι καὶ στὸν Τομέα Μ πού ὀνομάσθηκε τὸ μήκ. 5 μ. τμῆμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, πού ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Τομέα Α πρὸς Βορρὰν καὶ βρίσκεται μεταξὺ τῶν ιδιοκτησιῶν Τουλουπάκη ἀνατολικά καὶ τῶν ιδιοκτησιῶν Κουτουλάκη καὶ Φανιουδάκη δυτικά, μὲ νότιο ὄριο τὴ βόρεια παραστάδα τῆς βόρειας εἰσόδου τῆς οἰκίας Τουλουπάκη, μέχρι καὶ τὸ βάθος τῶν 0.90 μ. τὰ στρώματα ἦσαν ἰσχυρὰ διαταραγμένα, μὲ ἀρκετὰ σιδερένια ἀντικείμενα, καρφιά, σύρματα, ὅστὰ ζώων καὶ κομμάτια σχιστολίθου καὶ ἀκόμη νεωτερικὴ κεραμεικὴ ἀπὸ ἐφυαλωμένα ὄστρακα μέχρι κομμάτια ἀπὸ σύγχρονα πιάτα. Τὰ μινωικὰ ὄστρακα ἦσαν ἐλάχιστα, ἤλθαν

Εἰκ. 32. Τομέας Κ, διάφορα ὄστρακα.

Εἰκ. 33. Τομέας Α, ὄστρακα.

ὅμως στὸ φῶς τμήματα ἀπὸ ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ τμήμα πήλινης ἀγνύθας. Στὸ νότιο ὄριο τοῦ Τομέα Μ καὶ στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς ἐπισημάνθηκαν δύο λίθοι μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, συνολικοῦ μήκ. 0.50 μ. καὶ στὴν ἴδια εὐθεία, 2 μ. βορειότερα, στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, φάνηκε ἄλλος λαξευτὸς λίθος μεσαίου μεγέθους.

Τομέας Ν ὀνομάστηκε τὸ μήκ. 6.30 μ. τμήμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, ποὺ ὀρίζεται βόρεια ἀπὸ τὸ ὄριο τοῦ Τομέα Μ καὶ βρίσκεται μεταξύ τῶν οἰκιῶν Τουλουπάκη ἀνατολικά καὶ Φανιουδάκη δυτικά, μὲ νότιο ὄριο τὴ βόρεια παραστάδα τῆς νότιας εἰσόδου τῆς οἰκίας Τουλουπάκη. Ὁ Τομέας Ν ἦταν περισσότερο ἐνδιαφέρων ἀπὸ τοὺς ἀμέσως προηγούμενους πρὸς Βορρὰν τομεῖς, καθὼς ἦλθαν στὸ φῶς καὶ κάποια ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα ἡ διατάραξη ἦταν μεγάλη, μὲ κομμάτια γυαλιῶν, σιδερένια κομμάτια καὶ σύρμα. Καὶ τὰ νεωτερικὰ ὅστρακα ἦταν πολλὰ, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν ὅστρακα μὲ ἐφυάλωση καὶ δύο ὅστρακα πίθου μὲ διακοσμητικὴ γραμμικὴ ταινία, ἐμπέστη μὲ σφραγιστικὸ κύλινδρο. Ἀντίθετα περιορισμένα ἦταν τὰ μινωικά, ὅπως ἓνα πόδι χύτρας. Σὲ βάθος 0.80 μ. περίπου καὶ σὲ ἀπόσταση 5.40 ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ τομέα καὶ 0.53 μ. ἀπὸ τὸ νότιο ἦλθε στὸ φῶς στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση, ποὺ διακόπτεται πρὸς Δυσμὰς (πίν. 2026). Ἡ διατάραξη, ἂν καὶ μικρότερη, συνεχίσθηκε μέχρι τὸ βάθος τῶν 0.90 μ. καὶ ἀπὸ τὰ περιορισμένα μινωικά ὅστρακα ἀναφέρονται τμήματα χυτῶν, ὅστρακα μὲ διακόσμηση λευκῆς ταινίας καὶ δακτυλιόσχημη βάση ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου, καθὼς καὶ πόδι μυκηναϊκῆς κύλικας. Στὸ ἴδιο στρώμα ἦλθαν ἀκόμη στὸ φῶς πυρήνας ὀψιανοῦ, μικρὸ τμήμα χάλκινου ἐλάσματος καὶ μικρὸ κομμάτι λευκοῦ κονιάματος. Ὁ τοῖχος τοῦ Τομέα Ν ἀσφαλῶς σχετίζεται μὲ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα τοῦ Τομέα Ξ, ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ στὴν ἀνασκαφικὴ τομὴ τοῦ 1964.

Τομέας Ξ ὀνομάστηκε τὸ μήκ. 6.30 μ. τμήμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Τομέα Ν πρὸς Βορρὰν καὶ βρίσκεται μεταξύ τῶν ἰδιοκτησιῶν Τουλουπάκη ἀνατολικά καὶ Φανιουδάκη καὶ Βαρδάκη δυτικά, μὲ νότιο ὄριο τὴ νότια παραστάδα τῆς ἀποθήκης Τουλουπάκη. Στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα ἦταν καὶ πάλι μεγάλη ἡ διατάραξη μὲ κομμάτια γυαλιῶν, σχιστολίθου, ὀστῶν ζώων καὶ πολλὰ νεωτερικὰ ὅστρακα, μερικὰ ἐφυαλωμένα, καθὼς καὶ τμήματα μινωικοῦ πίθου μὲ διακόσμηση σπειρῶν, ἀλλὰ καὶ μεταγενέστε-

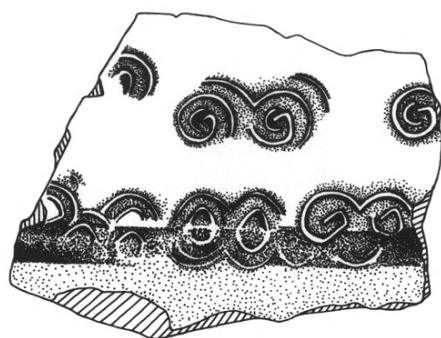
ρων πίθων μὲ γραμμικὴ διακόσμηση σὲ ταινίες, ἐμπίεστες μὲ σφραγιδοκύλινδρο (εἰκ. 34). Ἐλάχιστα ἦσαν τὰ μινωικὰ ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται μερικὰ μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση. Ἀξιοσημείωτη ἦταν ἡ ἀνεύρεση τριῶν δοντιῶν κάπρου.

Στὸ κέντρο τοῦ Τομέα Ξ καὶ σὲ ἀπόσταση 1.30 μ. ἀπὸ τὸ ὄριο τῶν Τομέων Ν καὶ Ξ, βρέθηκε ἓνας τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση (πίν. 203α), παράλληλος μὲ τὸν τοῖχο ποὺ σημειώθηκε πρὶ πάντων στὸ νοτιότατο τμήμα τοῦ Τομέα Ν, ποὺ διακόπτεται, ὅπως καὶ ἐκεῖνος, πρὸς Δυσμὰς. Ὁ δεῦτερος αὐτός, νότιος, τοῖχος ἔχει πλάτ. 0.74 μ. καὶ εἶναι χτισμένος μὲ μεγάλες πέτρες καὶ σώζεται σὲ μῆκ. 0.75 ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ παρυφὴ τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς καὶ ὕψος 0.40 μ.

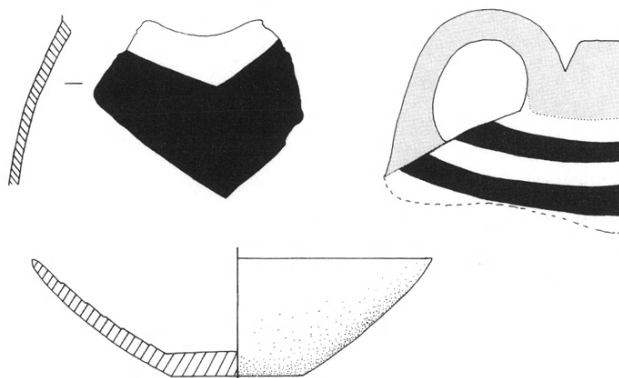
Οἱ δύο αὐτοὶ τοῖχοι βρίσκονται στὸ τμήμα ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ καὶ τὸ 1964, τὸν τότε νότιο τομέα τῆς ὁδοῦ Ἱερολογιτῶν⁹³ καὶ δὲν εἶχαν ἐρευνηθεῖ σὲ βάθος, παρὰ τὴν ἀνεύρεση, τότε, μιᾶς λίθινης τράπεζας προσφορῶν καὶ τμήματος ἐλεφάντινης πυξίδας. Καὶ φέτος ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σὲ βάθος μόνο στὸ τμήμα μεταξὺ τῶν δύο τοίχων. Στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἀκριβῶς 0.30 μ. βόρεια τῆς βόρειας παρυφῆς τοῦ νότιου τοίχου, ἀποκαλύφθηκε πλακόστρωτο (πίν. 203β, 204α), ποὺ κατασκευάσθηκε ἀπὸ μεσαίου μεγέθους πωρολιθικὲς πέτρες. Τὸ πλακόστρωτο διακοπτόταν ἀπότομα πρὸς Δυσμὰς, ὅπως καὶ οἱ δύο τοῖχοι.

Ἀκριβῶς βόρεια τοῦ πλακόστρωτου, μέχρι τὴ νότια παρυφὴ τοῦ βόρειου τοίχου καὶ ἕως βάθος 1 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἤλθε στὸ φῶς ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον ἀδιατάρακτο στρώμα ΜΜ II κεραμεικῆς, πάχ. 0.10 μ. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων ἀναφέρονται ὄστρακα ἀπὸ καδόσχημα μὲ διακόσμηση καταλιβάδων, ὄστρακα ἀπὸ χύτρες καὶ πρόχους μὲ διακόσμηση σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοιχτοῦ, ἀλλὰ καὶ διακόσμηση λευκῶν ταινιῶν, καθὼς καὶ ἀπὸ ἓνα ρηγῶ ἄωτο κύπελλο (εἰκ. 35), κυρίως ὅμως ἀπὸ μελαμβαφὴ κυλινδρικά καὶ τροπιδωτὰ κύπελλα μὲ ἐπίθετη διακόσμηση λευκοῦ καὶ κόκκινου χρώματος. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα ποὺ διασώζονται εἶναι τυπικὰ καμαραϊκὰ, παράλλη-

93. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΑΔ 20, 1963, Β 3, 558. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ὅ.π. εἰκ.

Εἰκ. 34. Τομέας Ξ, ὅστρακα πίθων.

Εἰκ. 35. Τομέας Ξ, διάφορα ὅστρακα.

λες κάθετες γραμμές⁹⁴, ἐνάλληλα τρίγωνα⁹⁵ καθώς καὶ ἓνα φυλλοειδὲς διά-
 γραμμο κόσμημα⁹⁶. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον εἶναι τμῆμα μόνωτου κυπέλλου μὲ
 ὑπερυψωμένη κάθετη ταινιοειδὴ λαβή, πού σώζει ἓνα φυσιοκρατικὸ θέμα, φυλ-
 λοφόρο κλαδὶ σὲ λοξή διάταξη, ὡς φυσιοκρατικὸ θέμα σπάνιο στὸν καμαραϊκὸ
 ρυθμό⁹⁷ (εἰκ. 36). Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ ἀπαντᾶται σὲ ἓνα
 μοναδικὸ καμαραϊκὸ ἀγγεῖο πού ἦλθε στὸ φῶς στὸν τάφο ἀρ. 88 τοῦ Qubbet
 el-Hawa στὴν Αἴγυπτο⁹⁸. Παράλληλα αὐτοῦ τοῦ θέματος εἶναι κυρίως γνω-
 στὰ ἀπὸ τὸ Παλαίικαστρο⁹⁹. Ἡ ἐπισήμανση ἀδιατάρακτου παλαιοανακτορικοῦ
 στρώματος δίπλα στὸ νεοανακτορικὸ Ἀνακτορικὸ Κτίριο τῶν Ἀρχανῶν καὶ
 μάλιστα σὲ συνδυασμὸ μὲ σημαντικὰ οἰκοδομικὰ λείψανα εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδια-
 φέρουσα, ἀφοῦ μέχρι τώρα ΜΜ χρόνων στρώματα εἶχαν ἐπισημανθεῖ σὲ μεγα-
 λύτερη ἀπόσταση ἀνατολικά, στὸν Τροῦλλο. Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι βαθύτερα
 ἀπὸ τὸ νεοανακτορικὸ Ἀνακτορικὸ Κτίριο ὑπάρχουν παλαιότερα στρώματα¹⁰⁰,
 πού ἀσφαλῶς σχετίζονται μὲ τὸ γειτονικὸ ΜΜ στρώμα στὸν Τομέα Ξ. Πρέπει
 τέλος νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι στὸ στρώμα τοῦ Τομέα Ξ, πού συζητεῖται, μαζί μὲ τὰ
 ΜΜ ὄστρακα ἦλθε στὸ φῶς ἓνα κόκαλο ζώου καὶ ἓνα στρεῖδι.

Τομέας Ο ὀνομάστηκε τὸ μήκ. 6.30 μ. τμῆμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς,
 πού ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Τομέα Ξ πρὸς Βορρὰν, τὴν οἰκίαν Τζωρτζακάκη ἀνατο-
 λικά καὶ τὸ ὑπόστεγο Βαρδάκη δυτικά, μὲ νότιο ὄριο τὸ νότιο ὄριο τῆς οἰκίας
 Τζωρτζακάκη. Ὅπως καὶ στοὺς προηγούμενους πρὸς Βορρὰν τομεῖς τὰ
 ἐπιφανειακὰ στρώματα ἦσαν ἰσχυρὰ διαταραγμένα. Στὸ βορειότατο τμῆμα τοῦ
 τομέα καὶ σὲ βάθος 0.40 μ. ἀποκαλύφθηκαν λίγοι μεγάλου μεγέθους λίθοι στὴ
 σειρά, συνολικοῦ πλάτ. 0.80 καὶ μήκ. 1.40 μ., πού ἀποτελοῦν τοῖχο μὲ κατεύ-

94. G. WALBERG, *Kamares, a study of the character of palatial Middle Minoan pottery* (Uppsala 1976) mot. 33.

95. Ὁ.π. mot. 33, 14.

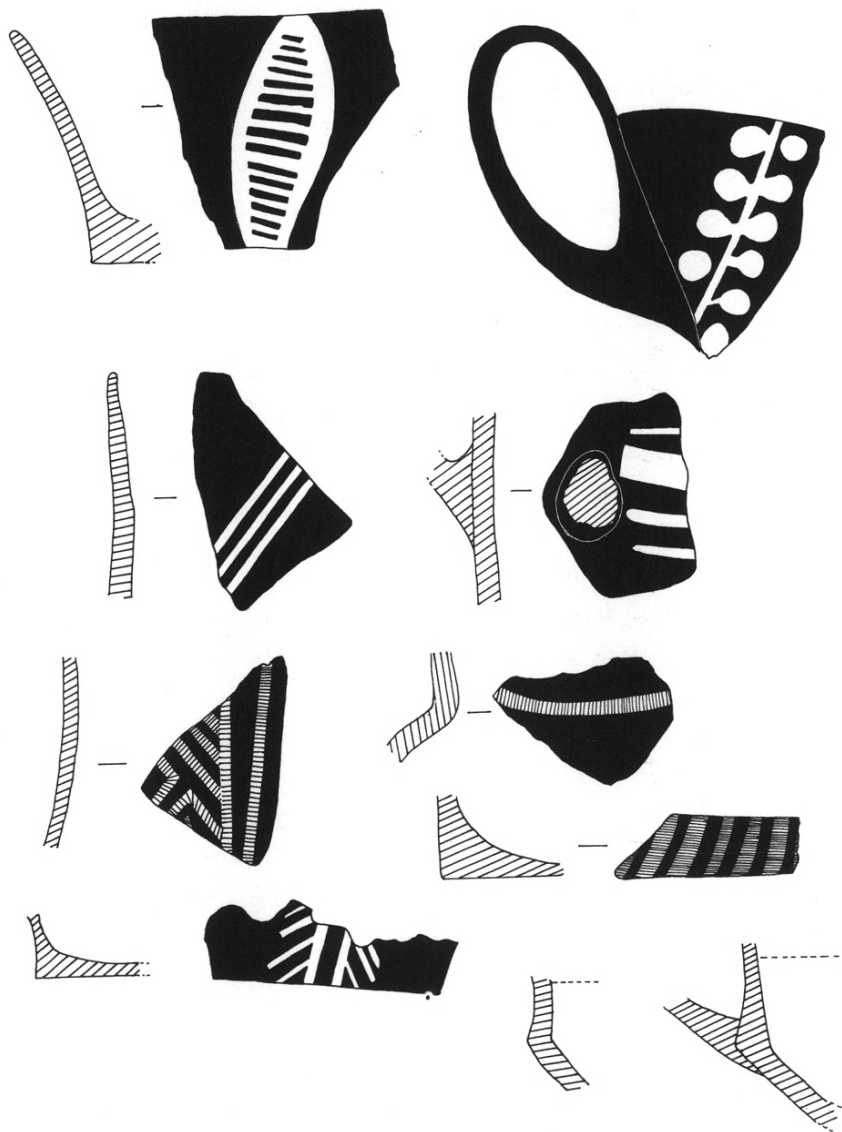
96. Ὁ.π. mot. 12, i, 6.

97. Ὁ.π. mot. 25, iii, 9.

98. G. WALBERG, *Provincial Middle Minoan pottery* (Mainz 1983) 143, πίν. 1.

99. R. C. BOSANQUET - R. M. DAWKINS, *The unpublished objects from the Palaikastro excavations 1902-1906* (London 1923) πίν. Xh, XI D.

100. ΠΑΕ 1983, 403-6.

Εἰκ. 36. Τομέας Ξ, διάφορα ὄστρακα.

θунση ἀπὸ Βορειανατολὰς πρὸς Νοτιοδυμάς (πίν. 2046). Μέχρι καὶ τὸ βάθος τῶν 0.90 μ., πού ἔφθασε ἡ ἀνασκαφή, τὰ στρώματα, πού περιεῖχαν καὶ μερικά ὅστὰ ζώων, ἦσαν πολὺ διαταραγμένα, μὲ παρουσία νεωτερικῶν ὀστράκων μὲ ἐφυάλωση καὶ δύο τμημάτων πίθων μὲ ταινία γραμμικῆς διακόσμησης ἐμπέστη ἀπὸ σφραγιδοκύλινδρο καὶ μερικά μινωικά ὄστρακα. Ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρονται ὄστρακα φρουτοδόχης, χύτρας, βαθμιδωτοῦ κυπέλλου, ἄλλου ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου μὲ δακτυλιόσχημη βάση καὶ τμήματα πίθων μὲ πλαστική σχοινοειδῆ διακόσμηση. Στὸ νότιο ὄρο τοῦ Τομέα Ε, σὲ βάθος 0.40 μ., κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς παρυφῆς τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς καὶ σὲ μῆκ. 2.30 καὶ πλάτ. 0.60 μ., φάνηκαν πολλοὶ λίθοι, οἱ βορειότατοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἴσως ἀνήκουν σὲ τοῖχο ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση, παράλληλο τῶν τοίχων πού σημειώθηκαν στοὺς τομεῖς Ν καὶ Ξ.

Τομέας II ὀνομάστηκε τὸ μῆκ. 6.40 μ. τμήμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, μὲ βόρειο ὄριο τὸν Τομέα Ο πού βρίσκεται μεταξύ τῶν ἰδιοκτησιῶν Γιαννιδάκη ἀνατολικά καὶ Μανιουδάκη δυτικά. Τὰ στρώματα τοῦ Τομέα II ἦσαν ἰδιαίτερα διαταραγμένα, μὲ πολλὰ σύγχρονα κομμάτια ἀπὸ πιάτα καὶ πολλὰ ἐφυαλωμένα ὄστρακα. Τὰ μινωικά ὄστρακα ἦσαν ἐλάχιστα, τμήμα πίθου, πόδι χύτρας, βάση λοπάδας μὲ διακόσμηση σπείρας καὶ ἓνα ὄστρακο μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση. Ἰδιαίτερα ἀναφέρονται λίγα ὄστρακα ὄστρακα ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ πῆλινη πυραμιδικὴ ἀγνύθα.

Τομέας Ρ ὀνομάστηκε τὸ προτελευταῖο τμήμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς μὲ βόρειο ὄριο τὸν Τομέα Π, πού βρίσκεται μεταξύ τῶν ἰδιοκτησιῶν Βλαχάκη ἀνατολικά καὶ Μανιουδάκη δυτικά, πού ἦταν περισσότερο διαταραγμένος. Πολλὰ ἦσαν τὰ νεωτερικά ὄστρακα, μερικά ἐφυαλωμένα, ἀλλὰ καὶ κομμάτια ἀπὸ γυαλιὰ καὶ ἐλάχιστα τὰ μινωικά ὄστρακα, πόδι χύτρας καὶ ὄστρακο πίθου. Τέλος Τομέας Σ ὀνομάστηκε τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, μεταξύ τῶν ἰδιοκτησιῶν Βλαχάκη ἀνατολικά καὶ Οὐσταγιαννάκη δυτικά, μὲ νότιο ὄριο τοῦ τομέα, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς τὸ νότιο ὄριο τῆς οἰκίας Βλαχάκη. Καὶ ὁ Τομέας Σ ἦταν πολὺ διαταραγμένος, μὲ πλῆθος νεωτερικὰ ὄστρακα πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐφυαλωμένα καὶ ἐλάχιστα μινωικά μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση.

Παρὰ τὴ διατάραξη τῶν τελευταίων τομέων τὰ ἀποτελέσματα τῆς μακρᾶς ἀνασκαφικῆς τομῆς στὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν ὑπῆρξαν ἐξαιρετικὰ σημαντικά, ὅχι μόνο γιὰ τὴ βεβαιωμένη πλέον ἐπέκταση τοῦ ὙΜ Ια χρόνων Ἀνα-

κτορικοῦ Κτιρίου τῶν Ἀρχανῶν πρὸς Δυσμάς, ἀλλὰ, λόγῳ τῆς στρωματογραφικῆς μελέτης, γενικότερα γιὰ τὴν τοπογραφία καὶ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου.

Ὅπως ἔγινε ἤδη φανερό μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἀδιατάρακτου MM II στρώματος κεραμεικῆς στὸν Τομέα Ξ, ὁ χῶρος κατοικήθηκε, ὅπως καὶ ὁ γειτονικὸς πρὸς Νοτιοδυσμάς χῶρος τῆς συνοικίας τοῦ Ἀγ. Νικολάου, στίς ἀρχές ἤδη τῆς δεύτερης χιλιετίας π.Χ. καὶ ἔκτοτε συνεχῶς ἕως σήμερα. Γιὰ τὴν ἀκμὴ τῶν ὙΜ Ια καὶ Ιβ χρόνων καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὙΕ περίοδο θὰ γίνεῖ λόγος πιὸ κάτω. Σὲ διάφορους ὅμως τομεῖς τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν ἐπισημάνθηκαν λείψανα μεταγενέστερων περιόδων, ἀρχαϊκῶν χρόνων στὸν Τομέα ΣΤ, Ι καὶ Λ, ἐλληνιστικῶν στὸν Τομέα Π, ρωμαϊκῶν στοὺς Τομεῖς Θ, Ι καὶ Λ, βυζαντινῶν στὸν Τομέα Λ καὶ τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας στοὺς Τομεῖς ΣΤ, Η, Θ καὶ Κ-Σ. Τὰ μεταμινωικὰ λοιπὸν εὐρήματα ἐκτείνονται στὸ νότιο κυρίως τμήμα τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν. Ἦταν ἐξ ἄλλου γνωστὸ ὅτι μέχρι καὶ τὸ τέλος τοῦ 19ου μ.Χ. αἰῶνα ἡ ὁδὸς Ἱερολοχιτῶν ἦταν ἀκατοίκητη στὸ βόρειο, μεγαλύτερο τῆς τμήμα, ἀφοῦ ὁ οἰκισμός, ἐκτεινόταν βορειοανατολικά στίς συνοικίες Τουρκογειτονιά καὶ Βορνά καὶ νότια-νοτιοδυτικά, στίς συνοικίες Ἀκρόπολη καὶ Τζαμί. Ὑπενθυμίζεται σχετικὰ ὅτι ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας, βόρεια τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν, ἦταν μέχρι καὶ τότε ἔξω ἀπὸ τὴν κωμόπολη, ὡς κοιμητηριακὸς ναός. Ἡ συλλογὴ τόσου λοιπὸν ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου, ἀκόμη καὶ μεταγενεστέρων χρόνων, ἔχει σημασία γιὰ τὴν ἔρευνα, ὅπως ἡ ἀνεύρεση μεγάλης σχετικὰ ποσότητος ἐφυσλωμένης κεραμεικῆς τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας π.χ. ἀρκετῶν κομματιῶν πίθων διακοσμημένων μὲ γραμμικὴ ταινία, ἐμπέστη μὲ σφραγιστικὸ κύλινδρο, ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς στοὺς Τομεῖς Η, Ν, Ξ καὶ Ο.

Ὅπως εἶναι φυσικόν, τὸ κύριο ἀρχαιολογικὸ ἐνδιαφέρον ἐπικεντρώθηκε στὰ σημαντικὰ μινωικῶν χρόνων λείψανα, ποὺ ἦταν ἐν μέρει γνωστὰ ἤδη ἀπὸ τὸ 1964, ὅπως σημειώθηκε πιὸ πάνω. Μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ ἀδιατάρακτου MM II στρώματος στὸν Τομέα Ξ, μινωικῶν χρόνων λείψανα ἦλθαν σὲ φῶς σὲ ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν, διαταραγμένα κατὰ τὸν νότιο τμήμα καὶ μέχρι τὸν Τομέα Η καὶ ἀδιατάρακτα στὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ δρόμου πρὸς Βορνά. Καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὅχι μόνον στὸ ἀδιατάρακτο αὐτὸ στρῶμα, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στὰ διαταραγμένα στρώματα ἀποκαλύφθηκαν ἐνδιαφέροντα κεραμικὰ εὐρήματα, καὶ διάφορα μικροαντικείμενα, καθὼς καὶ σημαντικὰ οἰκοδομικὰ λείψανα.

Σχετικὰ μὲ τὰ μινωικὰ οἰκοδομικὰ λείψανα, ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς στὴν

ἀνασκαφική τομή τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν, εἶναι γνωστή ἤδη ἡ σημασία τοῦ μοναδικοῦ κτιστοῦ μινωικοῦ ἀγωγοῦ, ποῦ ἀποκαλύφθηκε καί φέτος στὸν Τομέα Γ. Μινωικοὶ τοῖχοι ἀποκαλύφθηκαν ἀκόμη σὲ τρία σημεῖα νότια τοῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ, στὸν Τομέα Ε, στοὺς Τομεῖς Ν καὶ Ξ καὶ ἴσως ἀκόμη καί στὸν Τομέα Θ. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ παχύτατος τοῖχος στὸν Τομέα Ε, ἀλλὰ καὶ οἱ τοῖχοι στοὺς Τομεῖς Ν καὶ Ξ καὶ κυρίως τὸ πλακόστρωτο δάπεδο στὸν Τομέα Ξ, ποῦ βεβαιώνει τὴ μινωικὴ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν. Ἀσφαλῆς εἶναι πάντως ἡ ὕπαρξη καὶ ἄλλων μινωικῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων στὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν, καθὼς πολλὲς πεσμένες πέτρες, μερικὲς μάλιστα λαξευμένες πωρολιθικὲς, ποῦ ἴσως προέρχονται ἀπὸ κατεστραμμένους τοίχους, ἀποκαλύφθηκαν σὲ πολλὰ σημεῖα, στοὺς Τομεῖς Δ, Ε, ΣΤ, Ζ, Η, Κ, Λ, Μ καὶ Ο. Ἴσως σὲ μινωικοὺς τοίχους ἀνήκουν καὶ τὰ ἐλάχιστα κομμάτια κονιάματος μὲ λευκὸ καὶ γαλάζιο χρῶμα, ποῦ ἦλθαν στὸ φῶς στοὺς Τομεῖς Δ καὶ Ν. Λόγω βέβαια τῶν περιορισμῶν τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς στὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν δὲν διερευνήθηκαν περισσότερο τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα ποῦ ἦλθαν στὸ φῶς, τὰ ὁποῖα, μὲ τὴν ἐξαίρεση, ἴσως, τῶν τοίχων καὶ τοῦ πλακοστρώτου στὸν Τομέα Ξ, ἀνήκουν στοὺς ΥΜ Ια χρόνους. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ λείψανα σχετίζονται μὲ τὸ ἀμέσως πρὸς Ἀνατολὰς κείμενο ἀνασκαμμένο τμήμα τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου, ἀφοῦ, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη κι ἓνας τοῖχος, ποῦ εἶχε ἔλθει στὸ φῶς στὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν τὸ 1964, στὸν τότε μεσαῖο τομέα καὶ τώρα Τομέα Η, ἔχει τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ τοὺς τοίχους τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου. Ἡ μινωικὴ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ἐπεκτείνεται ἀκόμη καὶ βόρεια ἀπὸ τὸν κτιστὸ ἀγωγό, ἀφοῦ πεσμένες πέτρες σημειώθηκαν καὶ στὸν Τομέα Β.

Ὅπως ἀναφέρθηκε ἐπανειλημμένα πιὸ πάνω, ἀκόμη καὶ χωρὶς τὴν ἐπισήμανση οἰκοδομικῶν λειψάνων ἦταν προφανὲς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς τομῆς στὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν, ὅτι ἡ τομὴ διετάρασσε τὸ ἐσωτερικὸ κάποιων ἄγνωστων μινωικῶν δωματίων. Ἡ γενικὴ ἀνασκαφικὴ εἰκόνα στὴν τομὴ τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν ἦταν ἡ ἴδια μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν διάφορων χώρων τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου. Σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς καὶ μάλιστα στοὺς Τομεῖς Ε, ΣΤ, Ζ, Η, Θ, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν καὶ Ξ ἦλθαν στὸ φῶς πολλὰ μικρὰ κομμάτια σχιστολίθου, ἴσως ἀπὸ δάπεδα ὀρόφων, ὅπως καὶ στοὺς διάφορους χώρους τοῦ Ἀνακτορικοῦ Κτιρίου. Σὲ μερικὰ σημεῖα ἐντοπίσθηκαν ἴχνη πυρκαγιᾶς, συγκεκριμένα στοὺς Τομεῖς Β καὶ Θ. Ἀκόμη πολλὰ ἀπὸ τὰ εὐρήματα

ὑποδηλώνουν ποικίλες χρήσεις τῶν χώρων, ὅπως τὰ κομμάτια ἀπὸ τὶς ἀγνύθες, πού ἤλθαν στὸ φῶς στοὺς Τομεῖς Θ, Κ, Λ καὶ Μ. Εἶναι σχετικὰ ἀξιοσημείωτο ὅτι τμήματα πήλινων ἀγωγῶν ἤλθαν στὸ φῶς στοὺς Τομεῖς Β καὶ Δ, δηλαδή σὲ ἀμέσως γειτονικοὺς μὲ τὸν κτιστὸ ἀγωγὸ χώρους.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες φυσικὰ ἦταν οἱ συσσωρεύσεις ἀδιατάρακτων στρωμάτων κεραμεικῆς, ὅχι μόνο τῶν ΜΜ ΙΙ χρόνων στὸν Τομέα Ξ, ἀλλὰ καὶ οἱ ΥΜ Ια συσσωρεύσεις κεραμεικῆς στοὺς Τομεῖς Η καὶ Θ, ὅπου ἤλθαν στὸ φῶς, ὅπως εἶδαμε, λίγα ἀκέραια, ἀλλὰ πλῆθος μεγάλων τμημάτων διακοσμημένων καὶ ἀδιακόσμητων ἀγγείων ποικίλων σχημάτων. ΥΜ Ια χρόνων κεραμεικὴ ἤλθε ὅμως στὸ φῶς σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς στὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν, σὲ πολλὰ σημεῖα μάλιστα σὲ μεγάλη ποσότητα καὶ μεγάλη ἐπίσης ποικιλία, εἴκοσι τεσσάρων συνολικὰ σχημάτων. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, διακρίθηκαν τόσο μεγάλα ἀγγεῖα καὶ σκεύη, πίθοι, πιθοειδῆ ἀγγεῖα, καδόσχημα καὶ πρόχοι, ὅσο καὶ μικρότερα, χύτρες, προχοῖδια, γεφυρόστομα ἀγγεῖα, λεκάνες, φρουτοδόχες, δίσκοι, πινάκια καὶ λοπάδες. Σημαντικὸς ἦταν καὶ ὁ ἀριθμὸς μερικῶν ιδιόμορφων ἀγγείων ἢ σκευῶν, ἀφοῦ ἤλθαν στὸ φῶς ὅστρακα ἀπὸ ρυτά, ἡθμούς, καθῶς καὶ ἀπὸ ἓνα κέρνο, ἓνα πύραυνο, ἓνα τριποδικὸ ἀγγεῖο, ἓνα ἀγγεῖο μὲ ἐσωτερικὰ χωρίσματα καὶ ἀκόμη ἀπὸ πήλινα ὀρθογώνια σκεύη. Ποικίλα ἦταν καὶ τὰ κύπελλα, κυλινδρικά, σφαιρικὰ καὶ κατ' ἐξοχὴν τὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Ὑπῆρξε ἀκόμη καὶ ἓνα δεῖγμα κυπέλλου τύπου Βαφειοῦ.

Χαρακτηριστικὲς ἦταν οἱ συγκεντρώσεις ἀλλὰ καὶ ἡ διασπορὰ διάφορων ΥΜ Ια σχημάτων ἀγγείων καὶ σκευῶν. Πολυάριθμα καὶ διεσπαρμένα σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς τομεῖς, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν νότιων κυρίως Τομέων Ι, Μ, Ν, Ξ καὶ Π, ἦσαν τὰ ὅστρακα τῶν πίθων, πού ὑποδηλώνουν καὶ τὸν πλοῦτο τῆς παραγωγῆς τοῦ τόπου στοὺς ΥΜ Ια χρόνους. Μικρότερη διασπορά, ἀλλὰ σὲ πολλοὺς τομεῖς, εἶχαν καὶ οἱ τριποδικὲς χύτρες, τῶν ὁποίων ἤλθαν στὸ φῶς πολλὰ δείγματα, μερικὰ μάλιστα ἀπὸ μεγάλα σκεύη. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἀκόμη ἡ ὑπαρξὴ ὀστράκων ἀπὸ τέσσερις ἡθμούς στὸν Τομέα Κ, γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο τῆς περιορισμένης καὶ σὲ διασπορὰ παρουσίας αὐτοῦ τοῦ σκεύους στοὺς βορειότερους Τομεῖς Ε καὶ ΣΤ. Τέλος ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ συγκέντρωση ὀστράκων ἀπὸ πήλινα ὀρθογώνια σκεύη στοὺς γειτονικοὺς Τομεῖς Κ καὶ Λ, δεδομένου ὅτι ἓνα μόνο ὅστρακο παρόμοιου σκεύους ἤλθε στὸ φῶς στὸν Τομέα Ε.

Σημαντικὸς ὑπῆρξε καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ΥΜ Ια χρόνων ἀντικειμένων πού

βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφικὴ τομὴ στὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν. Γιὰ τὸ τμήμα τοῦ μεγάλου ἀγγείου ἀπὸ ὑαλόμαζα ποὺ ἦλθε στὸ φῶς στὸν Τομέα Η καὶ τὴ σημασία του, ἔγινε ἤδη λόγος πιὸ πάνω. Ὑπενθυμίζεται ὅμως ὅτι διάφορα ἐνδιαφέροντα ἀντικείμενα βρέθηκαν στὸ βόρειο καὶ τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν, τμήμα ἀπὸ λίθινο ἀγγεῖο στὸν Τομέα Δ, ἓνα πόδι τριποδικῆς τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ κονίαμα στὸν Τομέα Θ, ἡ βάση ἐνὸς ὀρθογώνιου πήλινου σκεύους στὸν Τομέα Η, τὸ κέρατο ἐνὸς πήλινου εἰδωλίου ζώου στὸν Τομέα Ζ, μία χάντρα ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο στὸν τομέα Θ, τμήμα πήλινης στρογγυλῆς βαθμιδωτῆς βάσης ἐπίσης στὸν Τομέα Θ, κομμάτια ἀπὸ χάλκινα σύρματα καὶ μερικὰ μικρὰ χάλκινα ἐλάσματα στοὺς Τομεῖς Ε, ΣΤ, Η, Θ καὶ Ι καὶ ἀκόμη μερικοὶ ὀψιανοί.

Στὴ συζήτηση τῶν εὐρημάτων κατὰ τομεῖς ἀναφέρθηκαν ἤδη τὰ παλαιότερα ΜΜ βαθμιδωτὰ κύπελλα, καθὼς καὶ ἄλλα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα μὲ δακτυλιόσχημη βάση, ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς ἀνάμεικτα μὲ τὰ ΥΜ Ια ὄστρακα. Ἀξιοσημείωτη ὅμως εἶναι ἡ ἐπισήμανση καὶ τῆς μεταγενέστερης τῶν ΥΜ Ια χρόνων κεραμεικῆς καὶ μάλιστα κεραμεικῆς θαλάσσιου ρυθμοῦ ΥΜ Ιβ χρόνων, γνωστοῦ ἤδη, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες, λόγω τῆς λειτουργίας σημαντικοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου. Ὑπενθυμίζεται σχετικὰ ὅτι τέσσερα ὄστρακα βρέθηκαν στὸν Τομέα Η καὶ ἓνα στὸν Τομέα ΣΤ. Τέλος ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἀνεύρεση στὴν ἀνασκαφικὴ τομὴ διάσπαρτων ὀστράκων μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς, διαφόρων κυλίκων καὶ ἐνὸς θηλάστρου καὶ μάλιστα κατὰ μῆκος ὁλόκληρης σχεδὸν τῆς ὁδοῦ Ἱερολοχιτῶν, στοὺς Τομεῖς Α, Ε, ΣΤ, Ζ, Κ, Λ καὶ Ν, πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἔνταση τῆς ζωῆς καὶ σ' αὐτὰ τὰ χρόνια στὶς Ἀρχάνες¹⁰¹.

Ἡ ἀνασκαφικὴ τομὴ στὴν ὁδὸ Ἱερολοχιτῶν, ποὺ ἔγινε μὲ τὴν εὐκαιρίαν δημοτικῶν ἐργασιῶν, ἐπιβεβαίωσε λοιπὸν τὴ σημασία τοῦ χώρου κυρίως στὰ μινωικὰ χρόνια, ὑποδηλώνοντας ταυτόχρονα τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποιότητα τῶν ἐπιστημονικῶν θησαυρῶν ποὺ θὰ ἔλθουν μελλοντικὰ στὸ φῶς, μετὰ τὴν ἀπαλλοτρίωση τῶν γειτονικῶν οἰκοπέδων καὶ κτισμάτων.

101. E. SAPOUNA - SAKELLARAKI, Archanes à l'époque mycénienne, *BCH* 114, 1990, 67-102.

3. ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Ὁ Βασ. Ν. Κοκκινάκης, κάτοικος Άρχανῶν, παρέδωσε τέσσερα ἀντικείμενα πὺ βρῆκε κατὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ ἀγροῦ του στοὺς Κουνάβους, ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τὶς Άρχάνες. Ὅπως εἶναι γνωστὸ στοὺς Κουνάβους τοποθετεῖται ἡ ἀρχαία πόλη Ἑλτυναία ἢ Ἑλτυνα¹⁰². Τὰ παραδοθέντα ἀρχαῖα ἀντικείμενα εἶναι λαβὴ ἀγγείου, ὄστρακο πίθου, πήλινη πυραμιδικὴ ἀγνύθα καὶ πήλινο πλακίδιο τοῦ λεγομένου «Θρακὸς ἱππέως» (πίν. 204γ), διαστ. 0.10 × 0.10 μ., ἐλαφρὰ ἀποκρουσμένο στὴν κάτω δεξιὰ γωνία¹⁰³. Τὰ ἀντικείμενα πὺ παραδόθηκαν κατατέθηκαν στὴν Άρχαιολογικὴ Συλλογὴ Άρχανῶν.

ΓΙΑΝΝΗΣ - ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

102. Σ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, ΑΔ 1918, Παρ. 24.

103. Ἀσφαλῶς τὸ πλακίδιο ἀνήκει στὸ σύνολο ἀνάλογων πλακιδίων πὺ βρέθηκαν τὸ 1937 στὴ θέση Σκεντέρη στοὺς Κουνάβους, Χρ. Ν. ΠΕΤΡΟΥ - ΜΕΣΟΓΕΙΤΗ, Ἄπαντα (Καλύβια 1984) 93-94.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

Συνεχίστηκε και έφέτος τὸ πρόγραμμα συντήρησης τῶν κτιρίων τοῦ Γυμνασίου Ἀμφιπόλεως και μελέτης τῶν εὐρημάτων τοῦ δημοσίου αὐτοῦ συγκροτήματος.

Στὸν χώρο τοῦ Γυμνασίου, σύμφωνα με τίς ὁδηγίες τοῦ Κέντρου Λίθου τοῦ ΥΠ.ΠΟ., ἐξακολούθησαν οἱ σωστικές ἐπεμβάσεις συντήρησης κυρίως στὴν παλαίστρα, με ἐμποτισμούς ἀπὸ ὀργανικά ὑλικά και ἐπαλείψεις με ὑδραυλικὸ κονίαμα τῶν ἔντονα διαβρωμένων πώρινων δόμων και μερικῶν σπονδύλων. Ἐπίσης ἔγιναν ἐργασίες συγκράτησης τοῦ ἐδάφους κάτω ἀπὸ τοὺς ἀναβαθμούς τῆς μεγάλης κλίμακας, καθὼς και μπροστὰ στοὺς τοίχους τῆς αὐλῆς και στὸν ΝΑ χώρο τῶν δεξαμενῶν και ἐπανατοποθετήθηκαν μετακινημένες πλίνθοι και πεσμένοι λίθοι. Στερεώθηκαν με κονίαμα ἀφοῦ καθαρίστηκαν οἱ τοῖχοι ἀπὸ ἀργολιθοδομή τῶν δωματίων τῆς Ν πλευρᾶς τῆς παλαίστρας και τοῦ Α χώρου τῶν δεξαμενῶν.

Στὸ Μουσεῖο Ἀμφιπόλεως ἔγιναν οἱ κατάλογοι τῶν νομισμάτων και τῶν ἐνσφραγίστων λαβῶν ἀμφορέων, καθὼς και ἄλλων εὐρημάτων με χρονολόγηση, κατὰ χώρους τῶν κτιρίων τῶν ὁποίων ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀποκάλυψη. Παράλληλα δὲ με τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Γυμνασίου ἔγιναν οἱ τελικὲς διορθώσεις τῶν στίχων στὸ σχέδιο τοῦ Ἐφηβάρχικοῦ Νόμου και προχώρησε ἡ σύνταξη κεφαλαίων γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ κειμένου.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΟΥ ΛΕΧΑΙΟΥ

(Πίν. 205-207)

Στὸν δυτικὸ βραχίονα τοῦ ἀρχαίου λιμένος τοῦ Λεχαίου, σὲ λωρίδα γῆς ποὺ καλεῖται «Διαβατίκι», μεταξύ τῆς δυτικῆς δεξαμενῆς τοῦ λιμένα καὶ τῆς θάλασσας, τοῦ Κορινθιακοῦ, ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Δημ. Ἰ. Πάλλα παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ μεγάλων διαστάσεων ἀφιερωμένη στὸν μάρτυρα Λεωνίδη καὶ σὲ ἑπτὰ γυναικῆς συμμάρτυρές του — γνωστοὶ Κορίνθιοι μάρτυρες —, οἱ ὅποιοι θανατώθηκαν μὲ ποντισμὸ στὴ θάλασσα ἐπὶ Δεκίου. Τὴ χορηγία τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ἀνέλαβε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὸ χρονικὸ διάστημα τῶν ἐτῶν 1956-1965 καὶ οἱ ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις δημοσιεύθηκαν στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἑταιρείας¹.

Ἡ τρίκλιτη βασιλικὴ ἔχει ἐξέχον ἐγκάρσιο πενταμερὲς κλίτος μὲ δύο γωνιαῖα διαμερίσματα δυτικῶς τῶν ἀκραίων κλιτῶν του, ἡμικυκλικὴ ἀψίδα πρὸς Α, πενταμερὴ νάρθηκα καὶ δύο κατὰ σειρὰν αἵθρια. Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἡ θεμελίωση τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔγινε στοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Μαρκιανοῦ (450-457 μ.Χ.) ἢ στὰ πρῶτα ἔτη τοῦ διαδόχου τοῦ Λέοντος Α' (457-474 μ.Χ.), δηλαδὴ κατὰ συνθήκην

---

1. Δ. ΠΑΛΛΑ, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1956, 164-178. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου, ΠΑΕ 1957, 95-104. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνασκαφὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου, ΠΑΕ 1958, 119-134. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Λεχαίου, ΠΑΕ 1959, 126-140. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1960, 144-170. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνασκαφὴ ἐν Λεχαίῳ. Τὸ βαπτιστήριον τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ΠΑΕ 1961, 138-154. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1965, 137-166 καὶ συνοπτικῶς, τοῦ αὐτοῦ, Μεσαιωνικὰ Ἀργολιδοκορινθίας. Ἀνασκαφαὶ καὶ περιοδεῖαι κατὰ τὸ ἔτος 1960, 1. Ἀνασκαφαὶ Λεχαίου (1956-1960), ΑΔ 17, 1961-62, Χρον., 69-78.

περὶ τὸ 460 μ.Χ. Κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ Ἀναστασίου Α' (491-518 μ.Χ.) ἔγινε ἡ πλακόστρωση τῶν δαπέδων. Μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστίνου Α' (518-527 μ.Χ.) ἡ βασιλικὴ παρέμενε πιθανότατα χωρὶς στέγη (ἡμιτελῆς), ἐνῶ στοὺς χρόνους αὐτοὺς καὶ κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν διαμορφώσεως τοῦ δαπέδου τοῦ μεσαίου κλίτους ἔγιναν ἐντὸς τοῦ μνημείου συμπληρωματικὲς μαρμαρογλυφικὲς ἐργασίες. Ἡ βασιλικὴ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς φοβεροὺς σεισμοὺς τῶν ἐτῶν 550/551 μ.Χ. Ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισήμανει ὁ Δ. Πάλλας, οἱ χρονολογικὲς αὐτὲς διαπιστώσεις εἶναι χρήσιμες γιὰ τὴν κατάταξη τῶν γλυπτῶν τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου, ἀναλόγως καὶ τοῦ καλλιτεχνικοῦ ὅφους τους, σὲ χαρακτηριστικὲς ομάδες.

Ὁ Δ. Πάλλας, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς, πραγματεύθηκε ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἰδίως λειτουργικὰ ζητήματα ποὺ ἔθεταν τὰ ἐρεῖπια τῆς βασιλικῆς, χωρὶς ὅμως νὰ προλάβει νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν καταγραφή (ἀρίθμηση), ἐπιστημονικὴ πραγμάτευση καὶ δημοσίευση τοῦ πολυπληθοῦς γλυπτοῦ ὕλικου, δηλ. τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ γλυπτῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς· ἀλλὰ καὶ στίς ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις του ἐλάχιστα εἶναι τὰ γλυπτὰ ποὺ δημοσίευσε², ἐνῶ τὸ σύνολο τοῦ ἀκατάγραφου ὕλικου ὑπολογίζεται σὲ ἀρκετὲς χιλιάδες ἀκέραια τεμάχια ἢ ἀποτμήματα μαρμάρινων γλυπτῶν.

Τὸ ἀρχικὸ σχέδιο καταγραφῆς καὶ δημοσιεύσεως τοῦ πολυπληθοῦς καὶ πολυποίκιλου ἀρχιτεκτονικοῦ γλυπτοῦ ὕλικου καταρτίσθηκε μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Δ. Πάλλα καὶ τοῦ γράφοντος. Συστηματικότερα ὅμως ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν καταγραφή τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ ἔτος 1998 κέ., μὲ τὴν πλήρη οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ὑπὸ καταγραφὴν ὕλικὸ εἶναι σωρευμένο ἀτάκτως στοὺς χώρους τῷ Παλαιῷ Μουσείῳ τῆς ἀρχαίας Κορίνθου (αἶθρια

---

2. Συνολικῶς στίς ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις τῶν ΠΑΕ 1956-1961 καὶ 1965 δημοσιεύονται φωτογραφίες πεντήκοντα τεσσάρων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ γλυπτῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Ἐξ αὐτῶν τέσσερα εἶναι θωράκια (ΠΑΕ 1958, 126, πίν. 102α, β· 1959, 132, πίν. 116β· 1965, 164, πίν. 203ε), ἐνῶ κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη τῆς ἔρευνας ἀριθμήθηκαν ἄνω τῶν τριακοσίων θωρακίων, ἀκεραίων ἢ ἀποτμημάτων, βάσεων καὶ στέψεών τους.

καὶ ἀποθήκες), στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Κορίνθου³. Ἀριθμήσεις ἐπὶ τῶν μελῶν καὶ γλυπτῶν ἢ πινακίδες ἐνδεικτικῆς τοῦ ἔτους ἢ τοῦ χώρου εὐρέσεώς τους στὴ βασιλική κατὰ τίς περιόδους τῶν ἀνασκαφῶν δὲν ἐντοπίσθηκαν, ἐνῶ ἡ ταύτιση ὁλοκλήρου τοῦ γλυπτοῦ ὕλικου μὲ τὰ λεπτομερῆ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς καθίσταται δυσχερὴς, λόγῳ τῆς μὴ ἀναγραφῆς σὲ αὐτὰ ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν γλυπτῶν εὐρημάτων. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ προβλήματα, ἢ λύση τῶν ὁποίων θὰ ἀντιμετωπισθεῖ μετὰ τὴν πρώτη φάση τῆς ἐργασίας, δηλ. τῆς καταγραφῆς (ἀριθμήσεως) καὶ τῆς φωτογραφικῆς τεκμηρίωσews τοῦ ὑπὸ μελέτην γλυπτοῦ ὕλικου.

Κατόπιν προτάσεώς μου πρὸς τὸν Δ. Πάλλα, ὅρισα ὡς πρόθεμα ἀριθμήσεως σὲ κάθε γλυπτὸ τὸ ψηφίο Λ(έχαιον), ἔτσι ὥστε νὰ καταρτισθεῖ ἰδιαιτερος κατάλογος τῶν γλυπτῶν, χωρὶς τὴν ἑνταξή τους στὸν γενικὸ κατάλογο ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς ἀρχαίας Κορίνθου, μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι, μελλοντικῶς, ἴσως πραγματοποιηθεῖ ἡ ἱδρυση ἰδιαίτερης Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς στὸν χῶρο τῆς βασιλικῆς ἢ, ἔστω, ἡ συστηματικὴ ἀξιοπρεπῆς ἀποθήκευση τοῦ πολυπληθοῦς καὶ ἐξαιρετοῦ τέχνης γλυπτοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖο φθείρεται στὶς ἀποθήκες ἢ στὸ ὕπαιθρο.

Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῶν ἐργασιῶν⁴ κατὰ τὸ 1998 ἄρχισε ἡ καταγραφή τοῦ ὕλικου, κυρίως τῶν θωρακίων (ἀκεραίων καὶ ἀποτμημάτων), ποὺ βρίσκονται στὴ 6' ἐσωτερικῇ αὐλῇ τοῦ Παλαιοῦ Μουσείου Κορίνθου. Κατεγράφησαν οἱ ἀριθμοὶ Λ1-Λ506.

Ἡ ἐργασία ἀριθμήσεως τοῦ ὕλικου συνεχίσθηκε⁵ κατὰ τὸ 1999 στὴ 6' ἐσωτερικῇ αὐλῇ καὶ ἀποθήκη τοῦ Παλαιοῦ Μουσείου· μεγάλο μέρος τῶν ἀριθμθέντων γλυπτῶν ἀνήκει σὲ θωράκια, βάσεις καὶ στέψεις θωρακίων, θεοδοσιανῶν κιονοκράνων, γείσων κ.ἄ. Κατεγράφησαν οἱ ἀριθμοὶ Λ507-Λ806.

3. Γιὰ τίς συνθήκες ἀποθηκέσεως τοῦ ὕλικου θὰ γίνῃ ἐκτενὴς λόγος κατὰ τὴν ὀριστικὴ δημοσίευση τοῦ ἐπιστημονικοῦ καταλόγου· ἐδῶ δημοσιεύονται, ἐνδεικτικῶς, φωτογραφίες τοῦ ὕλικου κατὰ τὴν ἑναρξὴ τῶν ἐργασιῶν καταγραφῆς.

4. Ἔργον 1998, 71.

5. Ἔργον 1999, 92.

Θωράκια

Θωράκια⁶ ἐντὸς τῆς βασιλικῆς ὑπῆρχαν στὶς ἀκόλουθες θέσεις: α) στὰ μετακίονια τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν κλιτῶν, β) τῶν ὑπερώων, γ) στὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου, δ) στὴ σολέα, ε) στὴν κατασκευὴ τοῦ ἄμβωνα, στ) στὰ μετακίονια τοῦ ἐγκαρσίου πενταμεροῦς κλίτους (στὸ ἀκράϊο Β καὶ Ν ἀντιστοιχῶς κλίτος) καὶ ζ) στὰ μαρμάρινα λειτουργικὰ ἔπιπλα. Τὰ θωράκια κατατάσσονται σὲ δύο κατηγορίες: σὲ ἐκεῖνα ποὺ φέρουν γλυπτὸ διάκοσμο στὴ μία (ἐμπροσθία) ὄψη καὶ στὰ ἀμφίγλυφα. Ἐλάχιστα θωράκια διεσώθησαν ἀκέραια· τὰ περισσότερα εἶναι περιμετρικὰ θραυσμένα, ἀπὸ τὰ ὅποια ὅμως μποροῦμε νὰ ἀναπαραστήσουμε τὸν θεματικὸ διάκοσμο.

Ἡ τοποθέτηση τῶν θωρακίων στὶς ἀνωτέρω προσδιορισθεῖσες θέσεις, ἐντὸς τῆς βασιλικῆς, ἐπιχειρεῖται ἐπὶ τοῦ παρόντος μὲ βάση τὸ πάχος τους καὶ τὰ ἐλάχιστα διασωθέντα μέλη τῶν βάθρων των. Τὸ θεματολόγιο τῶν θωρακίων ποικίλλει: σταυροὶ (ἰσοσκελεῖς καὶ μὴ), κρίσματα, κυμάτια μὲ ἀστραγάλους, ὁμόκεντροι καὶ συμπλεκόμενοι κύκλοι, καμπυλούμενες ταινίες, φολιδωτὰ κοσμήματα, ρόδακες, τετράφυλλα, κρινάνθεμα, ἡμίφυλλα ἀκάνθου, καρδιόσχημα θέματα καὶ τέλος ἡ χαρακτηριστικὴ ὁμάδα τῶν καλουμένων «ρομβωτῶν» θωρακίων.

Ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπία τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῶν θωρακίων, ἡ ὁποία ἔχει συνάρτηση καὶ μὲ τὴ συγκεκριμένη ἀρχιτεκτονικὴ λειτουργικὴ θέση τους στὴ βασιλική, παρατηροῦμε ὅτι, ἡ μία ὁμάδα ποὺ προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ κτίριο ἀρχαιότερο τῆς βασιλικῆς, ὅπωςδῆποτε λατρευτικοῦ χριστιανικοῦ χαρακτήρα, καὶ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ στὴ βασιλικὴ τοῦ Λεωνίδη, παρουσιάζει πλαστικότητα καὶ δυναμικὴ μορφή στὴ γλυπτικὴ ἐκτέλεση, ἰδίως τῶν ἀνθεμίων· στὴ δεύτερη ὁμάδα, ὅπου κατατάσσονται τὰ ὑπόλοιπα θωράκια τῆς βασιλικῆς, διακρίνονται σαφῶς τεχνοτροπικὰ σύνολα, ἀναλόγως τῆς ἱκανότητος τῶν λιθοξόνων καὶ τῆς πολυπλοκότητος τοῦ ἀναγλύφου διακοσμητικοῦ θέματος.

---

6. Θὰ δημοσιευθεῖ, ὡς πρῶτος τόμος τοῦ καταλόγου τῶν γλυπτῶν τῆς βασιλικῆς, τὸ σύνολο τῶν θωρακίων, χωρὶς ἐν τῷ μεταξύ νὰ ἀνασταλεῖ ἡ ἀρίθμηση τοῦ ὑπολοίπου γλυπτοῦ ὕλικου.

Λ4. Τμῆμα ἀμφιγλύφου θωρακίου με ἐξαιρετικό γλυπτὸ διάκοσμο, ὡς πρὸς τὸ σχέδιο καὶ τὴν τεχνική. Στὴν ἐμπροσθία πλευρά (πίν. 205α) φέρει διπλὲς συμπλεκόμενες ταινίες σύμφωνα με τὸ σύστημα τῶν σφηρικών τροχῶν, ποὺ ἀπολήγουν σὲ κρινάνθεμα. Στὴν ὀπισθία πλευρά (πίν. 205β) διπλὲς ταινίες σχηματίζουν φοιιδωτὰ συμπλέγματα. Μάρμαρο λευκό. Διαστ.: Μῆκ. ± 0.52 μ., πλάτ. ± 0.32 μ. καὶ πάχ. ± 0.05 μ. Βρέθηκε στὸ βόρειο πτερύγι (1960).

Λ28. Τμῆμα θωρακίου με χριστόγραμμα, τοῦ νεωτέρου τύπου, ἐντὸς ὁμοκέντρων κύκλων (πίν. 205γ). Ἀριστερὰ ἀνάγλυφος ἀνισοσκελὴς σταυρὸς με ἔντονα πεπλατυσμένες καὶ καμπυλούμενες τὶς πλευρὲς τῶν κεραίων· ὁ σταυρὸς ἐπὶ τριγωνικῆς βάσεως. Ἀριστερότερα τμῆμα πλατῖας κάθετης ταινίας, πιθανῶς ἀνήκει στὸ πλαίσιο τοῦ θωρακίου. Μάρμαρο λευκό. Διαστ.: Μῆκ. ± 0.44 μ., ὕψ. ± 0.265 μ. καὶ πάχ. ± 0.075 μ. Βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀψιδωτοῦ ὀκταγώνου (βαπτιστήρι), (1960).

Λ121. Μεγάλον τμῆμα ἀμφιγλύφου θωρακίου πολὺ καλῆς τέχνης, ποὺ φέρει στὶς δύο ὀψεις ἀνισοσκελὴ σταυρό· στὴν ἐμπροσθία πλευρά (πίν. 206α) ἀνισοσκελὴς σταυρὸς ἐντὸς κύκλου. Οἱ ἀπολήξεις τῶν κεραίων τῶν σταυρῶν εἶναι ἔντονα καμπυλόγραμμες. Στὴ βάση πλαίσιο με κυμάτια. Διαστ.: Μῆκ. ± 0.59 μ., ὕψ. ± 0.62 μ. καὶ πάχ. ± 0.055 - 0.06 μ. Βρέθηκε στὸ νότιο κλίτος (1959).

Λ147. Μεγάλον τεμάχιο διπλοῦ ἀμφιγλύφου θωρακίου (πίν. 206β) με διάκοσμον ρόμβων (βλ. Δ. Ι. Πάλλα, Παλαιοχριστιανικά θωράκια μετὰ ρόμβου, *BCH* 74, 1950, 233 κέ.). στὴ μέση ρόδακας καὶ στὰ γωνιακὰ τρίγωνα ἀπὸ ἓνα ἀπίδι. Στὴν πίσω πλευρὰ δίσκος με ἀνισοσκελὴ σταυρό καὶ ἀκρέμονες στὰ ἄκρα τῶν κεραίων του. Δὲν ὑπάρχει ἀκρίβεια στὴ χάραξη τῶν ταινιῶν, ἰδίως ὡς πρὸς τὰ πλάτη, καὶ στὴν τεχνικὴ τῶν ἀλλεπαλλήλων κυματίων. Μάρμαρο λευκό. Διαστ.: Μῆκ. ± 0.81 μ., ὕψ. ± 0.53 μ. καὶ πάχ. (στὸ πλαίσιο) ± 0.059 - 0.06 μ. Βρέθηκε στὴ δυτικὴ παραστάδα τοῦ βορείου πτεροῦ (1958).

Λ242. Τμῆμα ἄνω μέρους ἀμφιγλύφου θωρακίου ἀπὸ δύο τεμάχια συγκολλημένα (πίν. 207α). Στὴν ἐμπροσθία πλευρὰ χρίσμα καὶ στὴν ὀπισθία γεωμετρικὰ σχήματα καὶ ρόδακας. Στὴν ἄνω ἀριστερὴ πλευρὰ κρινάνθεμον. Μάρμαρο λευκό. Διαστ.: Μῆκ. ± 0.52 μ., ὕψ. ± 0.295 μ. καὶ πάχ. στὸ πλαίσιο ± 0.08 μ. Βρέθηκε στὸ βόρειον κλίτος (1958).

Λ243. Τμῆμα ἀμφιγλύφου θωρακίου. Στὴν ἄνω πλευρὰ πλαίσιο ἀπὸ ταινία καὶ κοιλόκυρτη ἀπόληξη (πίν. 206γ). Στὴν ἐμπροσθία πλευρὰ διακεκομμέ-

νος μαϊάνδρος [βλ. Γ. Δημητροκάλλη, Παλαιοχριστιανικοί καὶ βυζαντινοὶ μαϊάνδροι, Ἀθῆναι 1982, 15, 143 (εἰκ. 118-119· C. Balmell, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine*, Paris 1985, 301, πίν. 191c, 303 πίν. 192e), κ.ά.] καὶ κάθετος ρόμβος, ὁ ὁποῖος περικλείει τετράφυλλο ρόδακα. Στὴν ὀπισθία παρόμοιος διάκοσμος. Μάρμαρο λευκό. Διαστ.: Μῆκ. ± 0.44 μ., ὕψ. ± 0.40 μ. καὶ πάχ. ± 0.085 μ. Βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές τοῦ ἔτους 1960.

Λ245. Τμήμα θωρακίου ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ μὲ διάκοσμο ρόμβων (πίν. 2076). Στὴ μέση μεγάλο ἐγγεγραμμένο τετράπλευρο μὲ ρόδακα πολὺ καλῆς πλαστικῆς ἀποδόσεως, ἀπὸ τέσσερα ἄνθη διατεταγμένα σταυροειδῶς· στὸ κέντρο κομβίο. Σὲ κάθε πλευρὰ τοῦ κεντρικοῦ τετραπλεύρου τρίγωνα ποὺ σχηματίζουν ρόμβο. Ἴσως προέρχεται ἀπὸ προγενέστερο χριστιανικὸ λατρευτικὸ κτίσμα οἰκοδομημένο στὴ θέση τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Μάρμαρο λευκό. Διαστ.: Μῆκ. ± 0.40 μ., ὕψ. ± 0.37 μ. καὶ πάχ. ± 0.05 μ. Βρέθηκε στὸ αἶθριο ὡς κάλυμμα βόθρου, μαζί μὲ ἄλλα θωράκια τοῦ ἰδίου τύπου· (βλ. Δ. Ι. Πάλλα, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Λεχαίου, ΠΑΕ 1959, 132, πίν. 1166).

Κατὰ τὴ δεύτερη περίοδο τῶν ἐργασιῶν (1999), ἔγιναν ἐπίμονες προσπάθειες ἐξευρέσεως καταλλήλου ἀποθηκευτικοῦ χώρου, ὥστε νὰ συγκεντρωθεῖ τὸ διεσπαρμένο ἀνασκαφικὸ ὑλικὸ τῆς βασιλικῆς, νὰ ἀσφαλιστεῖ καὶ νὰ γίνει ἀνετότερη καὶ ἐντατικότερη ἡ ἐργασία καταγραφῆς καὶ μελέτης τοῦ μαρμάρινου ὑλικοῦ. Μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς Δ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ναυπλίου⁷ καὶ τοῦ Κλιμακίου τῆς ποὺ ἐδρεύει στὴν ἀρχαία Κόρινθο, ὑπεδείχθη, κατάλληλη μεγάλη καὶ ἀσφαλῆς ἀποθήκη στὴν παραλία τοῦ Λεχαίου, κοντὰ στὸν ἀρχαῖο λιμένα καὶ σὲ μικρὴ σχετικῶς ἀπόσταση ἀπὸ τὴν παλαιὰ Ἐθνικὴ ὁδὸ Ἀθηνῶν-Πατρῶν, ἀπαλλοτριωμένη, ἡ ὁποία ἀνήκει στὴν Ἐφορεία· τὸ κτίσμα, πρῶην σταῦλος, ἔχει φέροντα σκελετὸ ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα, εἶναι κεραμοσκεπὲς καὶ εὐρύχωρο. Ὁ περιβάλλον χώρος, σὲ ἔκταση πολλῶν δεκάδων στρεμμάτων, ἀνήκει ἐπίσης στὴν Ἐφο-

7. Ὁφείλω εὐχαριστίες στὴν κ. Ζωὴ Ἀσλαματζίδου, ἀρχαιολόγο τῆς Δ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, γιὰ τὶς διευκολύνσεις ποὺ μοῦ παρεῖχε στὴν καταγραφὴ τοῦ ὑλικοῦ, καθὼς καὶ στὸ φυλακτικὸ καὶ ἐργατοτεχνικὸ προσωπικὸ τοῦ Μουσείου τῆς ἀρχαίας Κορίνθου. Κατὰ τὴν α' καὶ β' περίοδο τῶν ἐργασιῶν μου στὴν ἀρχαία Κόρινθο, οὐσιαστικὴ ὑπῆρξε ἡ ἐπιστημονικὴ ἀρωγὴ τῆς κ. Χαριτίνης Βελισσαρίου, φιλολόγου.

ρεία, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ περίφραξις ἱκανῆς ἐδαφικῆς ἐκτάσεως γιὰ τὴν ὑπαίθρια ἔκθεσι τῶν ὀγκωδεστέρων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ γλυπτῶν. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι τὸ κτίσμα ἀπέχει ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν παραθαλάσσια βασιλική, τῆς ὁποίας τὸ παραμένον ἐπιτόπιο ἀρίστης τέχνης ὑλικὸ φθείρεται ἀπὸ τὴ διάβρωση τῆς θαλάσσιας ὑγρασίας.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἔχει ἀναλάβει τὶς περαιτέρω τεχνικὰ συνεννοήσεις καὶ μὲ τὴν 6ῃ Ἑφορείᾳ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν, γιὰ τὴν ὑλοποίησιν τοῦ ἀναγκαίου καὶ σωτηρίου γιὰ τὰ γλυπτὰ ἐγχειρήματος, πὺθὺν θὰ δώσῃ διέξοδον στὸ πρόβλημα τῆς ἐπὶ 43ετίας κακῆς ἀποθηκεύσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀνεκμετάλλευστον γιὰ τὴν ἐπιστήμην ἀνασκαφικοῦ ὑλικοῦ.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 208-209)

Συνεχίσθηκαν – και κατά τὸ 1999 – οἱ ἐργασίες προκαταρκτικῆς μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων τῶν Ἀνασκαφῶν Ζάκρου, στὰ πλαίσια τῆς προετοιμασίας γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση τῆς θέσης. Οἰκονομικὴ ὑποστήριξη στοῦ ἔργο – ποὺ ἐπέβλεψε ὁ ὑπογραφόμενος – προσέφεραν, γιὰ μίᾳ ἀκόμα φορά, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸ Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) τῆς Νέας Ὑόρκης, πρὸς τὰ Διοικητικὰ Συμβούλια τῶν ὁποίων ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται, ἐπίσης, γιὰ τὶς διευκολύνσεις ποὺ προσέφεραν στοῦ ἔργο, πρὸς τὴν ΚΓ' καὶ τὴν ΚΔ' Ἐφορεῖες Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, ὅπως καὶ πρὸς τὴ Βρεττανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν. Στὶς ἐργασίες προκαταρκτικῆς μελέτης συμμετείχαν, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ γράφοντος, οἱ ἀρχαιολόγοι Α. Ἀρχοντάκη, Ἑ. Γεροντάκου, Ἀ. Πλάτωνος, Μ. Πλάτωνος - Γιώτα, Ἑ. Σολωμοῦ καὶ Ἑ. Χρυσικοπούλου καὶ οἱ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας Μ. Ζαμπανίνι, Ἀ. Καρέλα, Ἀ. Σπηλιωτοπούλου, Α. Τζανατέα καὶ Φ. Τριανταφυλλίδης. Γιὰ τὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων καὶ οἰκοδομημάτων ἐργάσθηκε ὁ πολὺπειρος Κ. Νικάκης καὶ γιὰ τὴν ἀποτύπωση τῶν ἀρχιτεκτονημάτων ὁ Ἀ. Νακάσης. Τέλος, τὴ σχεδίαση τῶν μικροαντικειμένων καὶ τῆς κεραμεικῆς ἀνέλαβε ἡ Ν. Ντόλια.

α. Καταγραφὴ καὶ προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμικοῦ ὕλικου

Συνεχίσθηκαν, κατὰ τὸ 1999, καὶ ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες διαλογῆς, καταγραφῆς, φωτογράφησης καὶ σχεδίασης τῆς κεραμεικῆς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ «Παλαιοανακτορικὸ Κτίριο» κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου. Οἱ τριάντα ἑξὶ (36) ομάδες ὀστράκων ποὺ καταγράφηκαν προέρ-

χονται στήν πλειονότητά τους ἀπό τοὺς χώρους ἀνατολικά τοῦ δωματίου LXVIII καί, πὸ συγκεκριμένα, ἀπὸ τὸν χώρο X, ὅπου παλαιότερα εἶχε ἐρευνηθεῖ ὁ θεωρούμενος ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα μεταλλευτικός κλίβανος, καὶ τὸν χώρο Φ πὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς προσωρινὸ ἐργαστήριο λιθοξόου. Ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη τοῦ ὕλικου ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀρχικὴ ὑπόθεση, ὅτι ἡ ἐνιαία ἐπίχωση ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται οἱ παραπάνω ὁμάδες εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς ὑπόστρωμα τῶν δαπέδων τῆς ὙΜ IB περιόδου. Σὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ὁδηγεῖ ἡ συνανέυρεση ὀστράκων πὺ χρονολογοῦνται στὴ ΜΜ IB - ΙΙΑ περίοδο (ὅπως θραῦσμα ἀγγείου μὲ τραχωτὴ διακόσμηση), μαζὶ μὲ κομμάτια πὺ χρονολογοῦνται τόσο στὴν ὙΜ ΙΑ ὅσο καὶ στὴν ὙΜ IB περίοδο. Ἀπὸ τὰ θραύσματα πὺ ἀνήκουν στὴν τελευταία αὐτὴ φάση (πίν. 208α), ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε τμήμα ψευδόστομου ἀμφορέα διακοσμημένου μὲ τὸ θέμα τῶν ἐλεύθερα ἀποδοσμένων χταποδιῶν, ἀλλὰ καὶ ἄλλα θραύσματα ἀγγείων μὲ θέματα τοῦ θαλασσίου ρυθμοῦ (ὅπως ὁ ναυτίλος, οἱ θαλάσσιες ἀνεμώνες καὶ τὸ βραχῶδες θαλασσινὸ τοπίο). Ἀνάμεσα στὶς ὁμάδες πὺ καταγράφηκαν, ὑπῆρχαν κάποιες πὺ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς χώρους πὺ βρίσκονταν στὰ νότια τῶν δωματίων Α, Β καὶ Γ, ὅπως καὶ τὸ δωμάτιο Ξ τοῦ ἴδιου κτηρίου. Ἀπὸ τὰ κομμάτια πὺ καταγράφηκαν, σημειώνουμε μόνο τὰ τμήματα ἑνὸς πίθου μὲ τέσσερις λαβὲς στὸν ὦμο καὶ ἐπ᾽ἀλλήλες περιφερικὲς σχοινοειδεῖς ἐμπίστες ταινίες στὸ σῶμα.

Τέλος, στὴ Ζάκρο, συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες πλυσίματος, διαλογῆς καὶ καταγραφῆς τῆς κεραμεικῆς πὺ στεγάζεται προσωρινὰ στὴν ἀποθήκη τοῦ ἀνασκαφικοῦ οἰκίσκου. Καταγράφηκαν δέκα ὀκτώ (18) ὁμάδες, πὺ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν Οἰκία Α τοῦ ΒΔ λόφου καὶ τὶς περιοχὲς τῆς Δυτικῆς Αὐλῆς καὶ τοῦ ΝΑ Περιβόλου τοῦ ἀνακτόρου.

6. Συντήρηση κινητῶν εὐρημάτων

Στὸν τομέα τῆς συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης κινητῶν εὐρημάτων, ἰδιαίτερο βάρος δόθηκε στὴν ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου (κυρίως κονιαμάτων καὶ κεραμεικῆς) πὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ λεγόμενη «μινωικὴ ἔπαυλη τῆς Ἐπάνω Ζάκρου». Συντηρήθηκαν τμήματα τοιχογραφιῶν μὲ ἐνδιαφέρουσα φυτικὴ διακόσμηση, ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες παρουσιάζουν ἀναλογίες μὲ ἐκεῖνες τῆς ἐπαύλεως τῆς Ἀμνισοῦ καὶ τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Θήρας. Ἐνα ἀπὸ τὰ κομμάτια κοσμεῖται μὲ πλέγμα ρομβοειδῶν θεμάτων, στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ὁποίων

ἐπαναλαμβάνονται ὅμοιοι μεταξύ τους κρινοπάπυροι (πίν. 2086). Σὲ ἄλλα κομμάτια εἰκονίζονται φυτικά θέματα σὲ πιὸ ἐλεύθερη ἀπόδοση, ὅπως λουλούδια μὲ καμπτόμενο στέλεχος, πού πιθανῶς ἀποδίδουν κρινάκια τῆς θάλασσας ἢ ἀνεμῶνες σὲ κίνηση. Μερικά κομμάτια προέρχονται ἀπὸ μεγάλη τοιχογραφία πού εἰκονίζει καλαμιώνα, ἐντελῶς ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνον πού ἀποδίδεται σὲ πληρέστερη τοιχογραφικὴ σύνθεση ἀπὸ τὸν οἰκισμό τοῦ Ἀκρωτηρίου. Τὸ ὅλο τεχνοτροπικὸ στυλ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς ἔπαυλης παραπέμπει σὲ κάποιο σημαντικὸ – ἴσως κνωσιακὸ – καλλιτεχνικὸ ἐργαστήριό καί, χρονολογικά, στὴν περίοδο ἀκμῆς τῆς τέχνης τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς, δηλαδὴ τὴν ὙΜ ΙΑ περίοδο. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα τοῦ ἴδιου κτιρίου, πού ἀνήκουν κυρίως στὴν κατηγορία τῶν χρηστικῶν ἀγγείων, χρονολογοῦνται πιθανῶς στὴν ἐπόμενη, ὙΜ ΙΒ, φάση. Ἀνάμεσα στὰ πῆλινα ἀγγεῖα πού ἀποκαταστάθηκαν εἶναι ἓνας τεράστιος πίθος μὲ δύο σειρὲς λαβῶν καὶ σχοινοειδῆ διακόσμηση.

Ὁλοκληρώθηκε, ἀκόμα, ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ὑπόλοιπου ὕλικου τῶν ἀνασκαφικῶν ἐτῶν 1981-1983, πού μεταφέρθηκε πρόσφατα στὸ Ἑργαστήριό Ζάκρου. Τὰ ἀγγεῖα πού ἀποκαταστάθηκαν ἀνήκουν κυρίως στὴν κατηγορία τῆς ἐπιτραπέζιας κεραμεικῆς καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Οἰκίας Α τοῦ ΒΔ λόφου, πού ἀνέσκαψε πρῶτος ὁ Βρεττανὸς ἀρχαιολόγος Hogarth. Τὰ ἀντικείμενα χρονολογοῦνται, κατὰ κύριο λόγο, στὴν παλαιονακτορικὴ περίοδο, ἐνῶ ἓνα ποσοστὸ ἀντιπροσωπεύει τὴν ὙΜ ΙΑ φάση στὴ θέση.

Ἐπίσης, ἀποκαταστάθηκαν περὶ τὰ εἴκοσι ἀγγεῖα πόσεως πού προέρχονται ἀπὸ τοὺς τάφους στὶς Πεζοῦλες Κεφαλὰς τῆς ΝΔ κλιτύος τῆς κοιλάδας τῆς Κάτω Ζάκρου. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ ἐντοπίσθηκε κατὰ τὴ μεταφορὰ χαρτοκιβωτίων μὲ ὄστρακα, ἀπὸ τὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Σητείας στὸ Ἑργαστήριό Ζάκρου γιὰ συντήρηση. Μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀγγείων αὐτῶν, τὸ σύνολο τῶν ἀντικειμένων ἀπὸ τοὺς τάφους στὶς Πεζοῦλες ξεπερνᾷ τὶς διακόσιες μονάδες. Τέλος, ὀλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση ἑνὸς ὑπερμεγέθους χάλκινου πριονιοῦ πού εἶχε βρεθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Δυτικῆς Πτέρυγας τοῦ Ἀνακτόρου. Τὸ πριόνι εἶχε δύο ξύλινες λαβὲς γιὰ τὸν εὐκολότερο χειρισμὸ του, ἵχνη τῶν ὁποίων διασώθηκαν στὴν περιοχὴ τῶν δύο ἄκρων του. Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀξιόλογο ἔκθεμα καὶ ἐλπίζεται ὅτι σύντομα θὰ βρεῖ τὴ θέση του στὴ μόνιμη ἐκθεση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Σητείας.

γ. Ἀποτύπωση οἰκοδομικῶν λειψάνων

Στὴ Ζάκρο, ὁ ἀρχιτέκτων Ἀ. Νακάσης ἐκπόνησε ἐκ νέου λεπτομερῆ σχέδια δύο οἰκοδομημάτων πού γειτονεύουν ἄμεσα, ἀπὸ τὰ θόρεια, μὲ τὸ ἀνάκτορο. Πρόκειται γιὰ τὸ «Κτίριο τοῦ ΒΔ Τομέως» καὶ τὸ «Κτιριακὸ Συγκρότημα Ἐνω τῶν Διαμερισμάτων τοῦ Μαγειρείου».

δ. Ταξινόμηση καὶ ἐπανασυσκευασία ὕλικου

Στὸ Ἐργαστήριο Ζάκρου, ἡ ἀρχαιολόγος Ἐλισσάβετ Σολωμοῦ, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Κ. Νικάκη, κατέγραψε, ταξινόμησε χρονολογικὰ καὶ ἐπανασυσκεύασε σὲ ὑπομνηματισμένα κιβώτια ἓνα πλούσιο ὕλικὸ πὺ δὲν ἔχει ἀκόμα ὑποστῇ συντήρηση. Ἔτσι, εἶναι πλέον δυνατὴ ἡ ἐπεξεργασία του μὲ βάση τὸ εἶδος του, τὴν περίοδο ἀνασκαφῆς ἢ τὴν προέλευσή του, σύμφωνα μὲ τίς κατὰ περίπτωσιν ἀνακύπτουσες ἀνάγκες δημοσίευσής του.

ε. Στερεώσεις σωστικοῦ χαρακτήρα

Στὴ Ζάκρο, στερεώθηκε καὶ ἀρμολογήθηκε ὁ ἀνατολικὸς (ἐξωτερικὸς) τοῖχος τοῦ δωματίου Η τοῦ «Παλαιοανακτορικοῦ Κτιρίου κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Πτέρυγα τοῦ Ἀνακτόρου». Ξεκίνησε, ἐπίσης, ἡ ἐπιτόπου συντήρηση καὶ ἐπανατοποθέτηση τῶν κονιαμάτων τῆς ἐπίχριστης κλιμακίδος τοῦ χώρου XVIII τῆς Δυτικῆς Πτέρυγας. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς κρίθηκαν ἀπαραίτητες μετὰ τὴ διαπίστωση τῶν ἐκτεταμένων φθορῶν πὺ εἶχε ὑποστῇ ἡ κλιμακίδα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀρχικῆς τῆς συντήρησης μέχρι σήμερα (πίν. 209).

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Ἐάν ἡ ἀνασκαφή εἶναι ἔργο σημαντικό καὶ προκαλεῖ πολλές φορές εὐχαρίστηση καὶ χαρὰ στοὺς ἀνασκαφεῖς, ἡ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ἔργο αἰώνιο πού ὠφελεῖ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, προάγει τὴν ἐπιστήμη καὶ τὶς γνώσεις μας, καὶ βλέποντας τὸ ζήτημα στενὰ τοπικιστικά, αὐξάνει τὸ κύρος σὲ ἓνα σημαντικό τομέα τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης.

Καὶ τὸ 1999 ἡ Ἑταιρεία αὗξησε τὸ δημοσιευτικό τῆς ἔργο σὲ μεγάλο βαθμό. Πρῶτα πρῶτα ἐξέδωσε τοὺς τόμους τοῦ Ἔργου 1998, τὰ Πρακτικά τοῦ 1996 καὶ 1997, τὸν δωδέκατο τόμο τοῦ γνωστοῦ σας *Μέντορος* (τεύχη 49-52) καὶ τέλος ἐξέδωσε τοὺς τόμους τοῦ 1997 καὶ 1998 τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος.

Καὶ οἱ δύο τόμοι, ὅπως καὶ ὁ τοῦ 1996 περιέχουν μόνο μία ἐκτεταμένη μονογραφία, καὶ τοῦτο γιὰ εἰδικούς λόγους.

Σημαντικότερα εἶναι τὰ ἔργα παλαιῶν ἀρχαιολόγων τὰ ὁποῖα ἐπανεξέδωσε ἡ Ἑταιρεία. Πρῶτον οἱ ἐπτὰ διεξοδικές ἐκθέσεις τοῦ Σπυρίδωνος Μαρινάτου, μὲ τὸν τίτλο «Ἀνασκαφαὶ Θήρας», οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐκδοθεῖ ἐλληνικά καὶ ἀγγλικά. Ἐπανεκδόθηκαν καὶ οἱ ἐπτὰ τῆς ἀγγλικῆς ἐκδόσης σὲ τρεῖς ὀγκώδεις τόμους 400 σελίδων καὶ 512 πινάκων συνολικῶς, καὶ ἱκανοποιήθηκε μόνιμο αἶτημα τῶν μελετητῶν τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας. Οἱ ἐκθέσεις αὐτὲς τοῦ Μαρινάτου ἀποτελοῦν τὴν πρώτη καὶ ἀπαραίτητη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴ μεγάλη ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου πού ἔγινε κατὰ τὰ ἔτη 1967-1973, τὴ μεγαλύτερη καὶ σπουδαιότερη κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 20οῦ αἰῶνος στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἐπανεκδόση αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη τιμὴ, ἐκ μέρους τῆς Ἑταιρείας, πρὸς τὸν παλαιότατο συνεργάτη καὶ σύμβουλο τῆς Ἑταιρείας, μὲ τὴ συμπλήρωση, κατὰ τὸ 1999, ἐνὸς τετάρτου τοῦ αἰῶνος ἀπὸ τὸν θάνατό του.

Γιὰ τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο σὰς μίλησα διεξοδικῶς πέρυσι. Ἡ Ἑταιρεία πιστὴ στὴν ἐπαγγελία της προχώρησε στὴν ἐπανεκδόση δύο ἔργων του. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ «Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ», ἔργο σημαντικὸ καὶ ἀναντικατάστατο ἀπὸ τὸ 1926 ποὺ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορά, πλούσια εἰκονογραφημένο μὲ τὰ ἀπαράμιλλα σχέδια τοῦ Ὁρλάνδου. Ἐδῶ πρέπει νὰ παρατηρήσω, ὅτι ἐνῶ τὰ παλαιότερα χρόνια εἶχε δημιουργηθεῖ παράδοση στὸ ἀρχαιολογικὸ σχέδιο, μὲ ἐξέχοντες ἀρχιτέκτονες καὶ ἀρχαιολόγους, ὅπως ὁ Koldewey, ὁ Dörpfeld, ὁ Ὁρλάνδος, ὁ Τραυλός, τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ χρῆση ἡλεκτρονικῶν μέσων μπορεῖ νὰ διατηρεῖ τὴν ἀκρίβεια τῶν μετρήσεων, τὰ στερεῖ ὅμως ἀπὸ κάθε προσωπικὸ χαρακτήρα καὶ ὁμορφιά. Οἱ παλαιοὶ ἦσαν καὶ ζωγράφοι καὶ ἡ τέχνη, τὴν ὁποία πρόσθεταν στὴν ἀκρίβεια τῶν σχεδίων τους, ἀποτελοῦσε καὶ μία ἐρμηνεία.

Τὸ δεύτερο ἔργο τοῦ Ὁρλάνδου ποὺ ἐπανεκδόθηκε εἶναι τὸ «Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος», τεύχη Α' -ΙΒ', σελίδων 2570 καὶ 1100 εἰκόνων. Πρόκειται γιὰ τὸ μέγα ἔργο τοῦ Ὁρλάνδου, ποὺ ἄρχισε τὸ 1935 καὶ διακόπηκε τὸ 1973. Ἡ περιγραφὴ καὶ ἀνάλυσή του περιττεῖ καθὼς ἀποτελεῖ ἔργο πασίγνωστο καὶ ἀναντικατάστατο ταμεῖο βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τέχνης καὶ ἱστορίας. Τὰ δώδεκα τεύχη ἐκδόθηκαν σὲ τέσσερις τόμους χωρὶς καμία περικοπή. Μὲ αὐτοὺς γίνεται προσιτὸ στὶς νεώτερες γενεές τῶν βυζαντινολόγων καὶ τῶν ἀρχιτεκτόνων μνημειῶδες ἔργο ποὺ θὰ τιμᾷ τὴν ἐλληνικὴ ἐπιστήμη.

Ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς τέχνης εἶναι ἡ ἐπανεκδόση τοῦ ἐξαντλημένου ἀπὸ μακροῦ ἔργου τοῦ Ἀνδρέα Ξυγγόπουλου, «Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν». Παρὰ τὸ ὅτι ἔχουν περάσει δεκαετίες ἀπὸ τὴν ἐκδόσή του, τὸ 1957, τὸ ἔργο αὐτὸ διατηρεῖ τὴν ἀξία τῆς πρώτης σύνθεσης τῶν στοιχείων γιὰ τὴν τέχνη μιᾶς περιόδου, τὴν ὁποία οἱ νέες ἐρευνες καὶ ἡ ἐν τῷ μεταξύ δημοσίευση ἀγνώστων, πολυαρίθμων, μνημείων ἀποκαλύπτουν πλέον ὡς περισσότερο σημαντικὴ ἀπὸ ὅσο νομίζαμε. Τοῦτο θὰ τὸ δείξει μία νέα σύνθεση ἡ ὁποία δὲν φαίνεται νὰ συντελεῖται.

Ἡ Ἐφημερὶς τοῦ 1997 περιέχει τὴν ἐκτάσεως 280 σελίδων καὶ 178 πινάκων μελέτη τοῦ καθηγητοῦ κ. Γεωργίου Γούναρη, «Μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίαι στὴ Λέσβο (16ος-17ος αἰ.)». Πρόκειται γιὰ συστηματικὴ μονογραφία στὴν ὁποία ἐξετάζεται τὸ ἱστορικὸ περίγραμμα τῆς ἐποχῆς τῶν μνημείων,

ἀναλύεται ἡ μετάβαση τῆς θρησκευτικῆς τέχνης ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ στὴ μεταβυζαντινὴ, ἐξετάζονται εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ δέκα ἐκκλησιές τῆς Λέσβου, μεταξύ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Λειμῶνος, οἱ Ταξιάρχες στὸ Κάτω Τρίτος, τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Περιβολῆς καὶ ἡ Μεταμόρφωση τῶν Παππιανῶν Καλλονῆς καί, τέλος, ἐξετάζεται συνθετικὰ τὸ ζήτημα τῶν ἁγιογράφων τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Λέσβου καὶ σὲ ἐπέκταση, τῶν ἐκκλησιῶν τῶν νησιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰῶνα. Τὸ ἔργο εἶναι σημαντικό, γιατί τὰ μνημεῖα φθείρονται καὶ οἱ τοιχογραφίες εἰδικῶς εἶναι δυνατόν νὰ καταστραφούν. Ἡ δημοσίευσή τους τὰ σώζει τουλάχιστον γιὰ τὴν ἐπιστήμη. Ἡ Ἑταιρεία εἶχε ζητήσει πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια χρηματικὴ συνδρομή, γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς μελέτης, ἀπὸ ἀρμόδιο γιὰ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ὑπουργεῖο. Δὲν φάνηκε νὰ δόθηκε σημασία στὸ αἶτημα.

Ὁ τόμος τῆς Ἑφημερίδος τοῦ 1998 περιέχει τὴ μελέτη τῆς κυρίας Μαρίας Μπούσκαρη, «Τὸ θωράκιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης». Τὸ θωράκιο εἶναι ἐκεῖνο μὲ τίς ἀνάγλυφες πλάκες πού βρισκόταν στὴ βόρεια, τὴ δυτικὴ καὶ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ πύργου πάνω στὸν ὁποῖο οἰκοδομήθηκε ὁ ναὸς τῆς Νίκης στὴν Ἀκρόπολη. Ἡ ζωφόρος αὐτὴ σώζεται κατὰ μικρὸ μέρος καὶ μάλιστα σὲ θραύσματα. Εἶχε κατ' ἐπανάληψη μελετηθεῖ ἀπὸ ἱστορικοὺς τῆς τέχνης καὶ τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς, ποτὲ ὅμως πλήρως.

Ἡ δημοσίευση τῆς κυρίας Μπούσκαρη περιλαμβάνει ὅλα τὰ σωζόμενα τμήματα τῆς ζωφόρου, πλάκες καὶ θραύσματα. Ἐνα μέρος τοῦ ἔργου εἶναι ὁ ἀναλυτικὸς κατάλογός του μὲ τὴ βιβλιογραφία. Σὲ ἄλλα μέρη ἐξετάζονται ἀναλυτικὰ τὰ ζητήματα τῆς ἀκριβοῦς χρονολόγησής τοῦ ἔργου, ἀνιχνεύονται οἱ καλλιτέχνες πού φιλοτέχνησαν τὰ γλυπτὰ καὶ μὲ βάση τεχνοτροπικὰ καὶ ἄλλα κριτήρια ἢ συγγραφεὺς καταλήγει στὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ γλύπτες δὲν ἦσαν ἕξι ἢ ἐπτὰ ἀλλὰ περισσότεροι. Ἐξετάζονται ἀκόμη τὰ θέματα τῆς παράστασης τῆς ζωφόρου, τὰ ὁποῖα εἶναι περίπλοκα, ἐξαιτίας τῆς ἀποσπασματικότητάς στὴν ὁποία μᾶς σώθηκε. Σὲ ἰδιαίτερο μέρος τῆς μελέτης ἀναλύονται τὰ μορφολογικὰ καὶ τεχνικὰ ζητήματα τοῦ θωρακίου, τοῦ ὁποίου οἱ ἀνάγλυφες πλάκες ἀποτελοῦν τὸ κύριο στοιχεῖο. Ἡ εἰκονογράφηση εἶναι πλούσια, 86 πίνακες φωτογραφιῶν καὶ 19 πίνακες σχεδίων.

Ἡ σημαντικὴ ἀνασκαφὴ πού ἔγινε στὴν ἀρχαία Σολύγεια κοντὰ στὸ χωριὸ Γαλατάκι τῆς Κορινθίας, ἀπὸ τὸν Ἐφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων Νικόλαο Βερδελῆ, δημοσιεύεται ἀπὸ τὴν ἑταῖρο κυρία Ροζαλίνδη Παπαντωνίου στὸν

τόμο «Σολύγεια. Ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1957-1958». Ὁ τόμος εἶναι πολυσέλιδος καὶ ἡ διαπραγμάτευση λεπτομερής. Τὸ πρῶτο μέρος εἶναι ἀφιερωμένο στὴ μελέτη τοῦ ἁψιδωτοῦ ναοῦ τοῦ ὁποίου ἀνιχνεύονται οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις, ἀπὸ τὰ ὙΕ χρόνια ἕως τὰ κλασικά.

Σὲ λόφῳ κοντὰ στὸν ναὸ εἶχαν ἀνασκαφεῖ ἕξι ἀσύλητοι τάφοι τῆς ὙΕ ΠΑ-Β περιόδου οἱ ὁποῖοι ἐξετάζονται συστηματικὰ ἀπὸ ἄποψη ἀρχιτεκτονική. Ἡ περιγραφὴ καὶ μελέτη τῶν κτερισμάτων, τῶν ἀγγείων κυρίως, ἀποτελεῖ ἄλλο κεφάλαιο ὅπου γίνονται οἱ ἀναγκαῖες παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν θεμάτων τοῦ διακόσμου καὶ σχημάτων.

Ἕνας ἀπὸ τοὺς θαλάμους τῶν τάφων ἦταν κοιλότητα στὸν βράχο, ἡ ὁποία χρησιμοποιοῦντο ὡς ἀποθέτης πραγμάτων τοῦ ἁψιδωτοῦ ναοῦ. Στὸν ἀποθέτη αὐτὸν βρέθηκαν 1162 κορινθιακὰ ἀγγεῖα καὶ 78 ἀρχαῖα εἰδῶλια. Τὰ ἀγγεῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἕως τὸν 5ο αἰ. π.Χ. Τὰ ἀρχαῖα εἰδῶλια ἀνήκουν στὰ καλύτερα τῆς κορινθιακῆς κοροπλαστικής, λίγων μάλιστα εἶναι γνωστὸ καὶ τὸ ἐργαστήριο πού τὰ κατασκεύασε.

Μεγάλῳ κεφάλαιῳ τοῦ βιβλίου ἀποτελοῦν τὰ κορινθιακὰ ἀγγεῖα τοῦ ἀποθέτου τὰ ὁποῖα εἶναι ποικίλα κατὰ τὰ σχήματα καὶ τὴ διακόσμηση. Καὶ ἐδῶ ἡ συγγραφεὺς τὰ ἐξετάζει ἀπὸ κάθε ἄποψη καὶ τὰ κατατάσσει ἀνάλογα μὲ τὸ σχῆμα, τὴν παράσταση ἢ τὸν διάκοσμο.

Κάθε κεφάλαιον ἢ μέρος τοῦ ἔργου τῆς κυρίας Παπαντωνίου περιέχει καὶ τὴ θεωρητικὴ ἀνάλυση τῶν ἐξεταζομένων ἀρχαίων καὶ συμπεράσματα μὲ τὰ ὁποῖα συνοψίζεται ἡ περιγραφὴ τῶν ἀρχαίων.

Τὰ ἀρχαῖα τῆς ἀνασκαφῆς Ἀκρωτηρίου Θήρας ἐξετάζονται σὲ δύο ἀκόμη βιβλία πού ἐκδόθηκαν τὸ 1999. Τὸ πρῶτο εἶναι τῆς κυρίας Κλαίρης Παλυβοῦ, «Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη», μὲ 227 εἰκόνες ἐντὸς κειμένου. Στὸ βιβλίον ἐξετάζονται, στὸ πρῶτο μέρος, τὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά πού χρησιμοποίησαν οἱ προϊστορικοὶ κάτοικοι τοῦ Ἀκρωτηρίου, οἱ χῶροι προέλευσης τῶν ὑλικῶν καὶ ἡ ἔκτασις τῆς χρήσεώς τους. Τὸ δεύτερο μέρος εἶναι ἀφιερωμένο στὰ μέρη πού ἀπαρτίζουν τὴν οἰκοδομὴν τοῦ Ἀκρωτηρίου· θεμέλια, τοῖχοι, δάπεδα, κλίμακες, θύρες, παράθυρα τὰ ὁποῖα καὶ ἐξετάζονται συστηματικὰ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ κατασκευῆς σὲ ὅλες τοὺς τὶς λεπτομέρειες.

Τὸ κάθε στοιχεῖο τῆς οἰκοδομῆς ἀποτελεῖ μία κατηγορίαν στὴν ὁποία ἀναπτύσσονται οἱ ποικιλίες τῶν μορφῶν ἀλλὰ καὶ οἱ ἐξαιρέσεις ἀπὸ τὸν κανόνα. Δὲν παραλείπεται ἡ συγκριτικὴ ἐξέταση ὁμοίων πραγμάτων πού ἔχουν βρεθεῖ σὲ

ἄλλους τόπους τοῦ Αἰγαίου καὶ κυρίως στὴν Κρήτη, τῆς ὁποίας ἐξετάζεται καὶ ἡ ἐπιρροή στὴ Θήρα καὶ τὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν περίοδο τῆς Χαλκοκρατίας.

Τὸ δεύτερο βιβλίο γιὰ τὰ ἀρχαῖα τῆς Θήρας εἶναι τῆς κυρίας Παναγιώτας Σωτηρακοπούλου, «*Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ νεολιθικὴ καὶ ἡ πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κεραμεικῆς*».

Ὅπως γίνεται φανερό ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου, ἡ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται μὲ τὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς, κυρίως θραυσμάτων ἀγγείων ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἀκρωτήρι σὲ ἔρευνα κατὰ τὴν περίοδο 1985-1988 ποὺ ἔγινε σὲ στρώματα βαθύτερα τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς σεισμούς καὶ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τοῦ νησιοῦ. Ἐξετάζεται στὸ βιβλίο συστηματικὰ τὸ Ἀκρωτήρι τῆς νεολιθικῆς καὶ πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου, πρῶτα πρῶτα ἡ κεραμεικὴ, ἡ ὁποία κατατάσσεται κατὰ τὰ σχήματα, κατὰ τὸν διάκοσμο καὶ κατὰ τὴν προέλευση τῶν ἀγγείων. Ἐξετάζονται ἀκόμη οἱ σχέσεις τῆς Θήρας μὲ τὶς ἄλλες Κυκλάδες, μὲ τὴν κεντρικὴ ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, μὲ τὰ νησιά τοῦ πρὸς Βορρᾶν Αἰγαίου, μὲ τὴν Τρωάδα τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τέλος μὲ τὴν Κρήτη. Ἡ πυκνότητά τῆς εὑρεσης τῶν θραυσμάτων στὸν χῶρο τοῦ Ἀκρωτηρίου ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ οἰκισμὸς στὸ Ἀκρωτήρι, κατὰ τὴ νεώτερη νεολιθικὴ περίοδο, πρέπει νὰ βρισκόταν στὸ νότιο καὶ νοτιοδυτικὸ μέρος τοῦ μετέπειτα οἰκισμοῦ, ὅπου εἶναι ἡ Ξεστή 3, καὶ κατόπιν ἐπεκτάθηκε βαθμηδὸν βορειότερα.

Τὸ βιβλίο τῆς κυρίας Κωνσταντίνας Κόκκου Βυριδῆ, «*Πρώιμες πυρές θυσιῶν στὸ Τελεστήριο τῆς Ἑλευσίνος*», ἀποτελεῖ τὴ συστηματικὴ δημοσίευση τῶν ἀρχαίων ποὺ βρέθηκαν σὲ στρώματα στάχτης ἔξω ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ ὕστερογεωμετρικοῦ καὶ τοῦ ἀρχαῖοι Τελεστηρίου, κατὰ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Δημητρίου Φιλίου, τὸ 1883 καὶ τὸ 1885, καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Κουρουγιώτη τὸ 1931.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὰ στρώματα τῆς στάχτης, ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπὸ πυρές θυσίων, ἦσαν πολυάριθμα καὶ ποικίλα: ἀγγεῖα, λυχνάρια, ζωγραφισμένοι πήλινοι πίνακες, εἰδῶλια, μέταλλα ἀντικείμενα. Αὐτὰ περιγράφονται, κατατάσσονται, χρονολογοῦνται καὶ ἐρμηνεύεται ἡ χρῆση καὶ ἡ σημασία τους στὴ λατρεία τοῦ μεγάλου ἀττικοῦ ἱεροῦ. Περιγράφεται ἀκόμη ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἱεροῦ, ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ του ἕως τὰ χρόνια τοῦ Κίμωνος στὸν ὁποῖο ἀποδίδονται κατασκευές στὸ ἱερό, καὶ ἐξετάζονται οἱ πυρές σὲ σχέση μὲ τὴ λατρεία. Ἰδιαίτερα σημαντικὸ εἶναι τὸ μέρος τοῦ βιβλίου, τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν πυρῶν, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ὁποίας ἔχουν περάσει 115 καὶ 70 χρόνια. Ἡ συγ-

γραφεὺς τίς ἐξετάζει ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς λατρείας καὶ διευκρινίζει τὴ σχέση τοὺς μὲ τίς χθόνιες ἐτήσιες τελετουργίες τῆς Ἑλευσίνος κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς σπορᾶς. Ὁ λεπτομερὴς κατάλογος τῶν σημαντικῶν εὐρημάτων τῶν πυρῶν συνοδεύεται ἀπὸ εἰκόνες τῶν ἀρχαίων, πολύτιμες γιὰ τὴ γνώση τῆς ἀρχαίᾳς λατρείας στὴν Ἑλευσίνα καὶ τὴν Ἀττική. Ἡ ταύτιση τῶν εὐρημάτων καὶ ἡ ἀνασύστασις τῆς εἰκόνας τῆς ἀνασκαφῆς ἀποτελέσαν ἐγχείρημα κοπιαστικό.

Ἡ διακοπὴ τῆς ἔκδοσης τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου τῆς δευτέρας περιόδου στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '30, ἔκδοσις ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει ὑπὸ αἰσίους οἰωνοὺς τὸ 1915 καὶ ἀποτέλεσε τὴν κύρια ἔνδειξη τῆς ἀναγέννησης τῆς Ὑπηρεσίας, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Παναγιώτη Καθβαδία, ὑπῆρξε ἡ αἰτία τῆς μὴ δημοσιεύσεως πλήθους ἀνασκαφῶν. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς συγκαταλέγεται ἀνασκαφὴ τάφων στὴ Νάξο πού διενήργησε τὸ 1935 ὁ Νικόλαος Κοντολέων στὰ εὐρήματα τοῦ ὁποίου προστίθενται ἀρχαῖα τάφων πού βρίσκονταν τυχαῖα στὸ νησί. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἀνασκαφὲς συντάσσονται στὸ βιβλίον τῆς κυρίας Νότας Κούρου, «Τὸ νότιο νεκροταφεῖο τῆς Νάξου κατὰ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο» καὶ ἀποτελοῦν ἐνιαῖο σύνολο χάρις στὴν κριτικὴ ἐπεξεργασία τῶν εὐρημάτων καὶ τίς μακρὲς ἔρευνες καὶ ἀναζητήσεις πληροφοριῶν γιὰ εὐρήματα πού ἔγιναν πρὶν ἀπὸ 65 χρόνια.

Ἡ ἐκτεταμένη μονογραφία τῆς κυρίας Νότας Κούρου ἀρχίζει μὲ τὸν κατάλογο τῆς δημοσιευόμενης κεραμικῆς καὶ συνεχίζεται μὲ τὴν κατάταξιν τῶν ἀγγείων καὶ τὴ σχετικὴ χρονολόγησή τους. Ἡ τεχνικὴ τῶν ἀγγειοπλαστῶν καὶ οἱ ρυθμοὶ τοῦ κάθε ἐργαστηρίου ἐξετάζονται σὲ ἰδιαίτερα κεφάλαια. Ἡ συγγραφεὺς γιὰ τὴν ἐπίτευξιν μεγαλύτερης ἀκρίβειας στὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησιν καὶ τῆς προέλευσιν τῶν ἀγγείων, τὰ ἐξετάζει καὶ ἀπὸ τὴ μαθηματικὴ καὶ γεωμετρικὴ ἄποψη τῆς δομῆς τους καὶ καταλήγει σὲ συμπεράσματα.

Ἄλλα μέρη τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένα στὴ διακίνηση τῆς κεραμικῆς καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν ρυθμῶν, στὴν ἱστορία τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν ἀνασύστασις τῆς εἰκόνας τῆς μὲ βάση πληροφορίες τρίτων καὶ σημειώσεις τοῦ Νικολάου Κοντολέοντος, καὶ στὶς συνήθειες τῶν ἀρχαίων κατὰ τοὺς ἐνταφιασμοὺς καὶ τὰ ταφικὰ ἔθιμά τους. Ἐλπίζουμε ὅτι σύντομα θὰ μιλήσουμε καὶ γιὰ τὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς γεωμετρικῆς περιόδου στὴ Νάξο, τοῦ ὁποίου ἀναγγέλλεται ἡ ἐτοιμασία τῆς δημοσιεύσεως.

Τὸ ζήτημα τῆς ἀνάκτησιν τῶν ἀρχαίων πού ἀφαίρεσε ὁ Elgin ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν βρίσκεται τὰ τελευταῖα χρόνια σὲ ἔξαρση. Τὸ 1837 τὸ ἔθεσε

πρῶτος στὴν Ἑλλάδα ἐπισήμως ὁ Ἀλέξανδρος Ῥίζος Ῥαγκαβῆς στὴ συνεδρία τῶν ἐταίρων. Τώρα εἶναι ζήτημα σχεδὸν διεθνὲς καὶ ἀναγκαστικῶς ἐξετάζεται σοβαρὰ πλέον ἀπὸ τοὺς Βρετανοὺς παρὰ τὰ ὅσα γραφικὰ λέγονται.

Πρὶν ἀπὸ 70 χρόνια, τὸ 1930, ἡ Ἑταιρεία εἶχε ἐκδώσει τὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννου Γενναδίου, γιὰ τὸν λόρδο Ἑλγιν καὶ τοὺς προδρόμους τοῦ ἀρπαγεῖς ἀρχαίων τῆς Ἑλλάδος. Τὸ 1999 ἐκδόθηκε ἀγγλικά τὸ βιβλίο τῆς κυρίας Εὐγενίας Κεφαλληναίου, «*Ο Byron καὶ τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἀκροπόλεως*». Ἀξοντας τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ποίηση τοῦ Byron, μὲ τὴν ὁποία καταγγέλλεται καὶ καυτηριάζεται ἡ πράξη τοῦ Elgin: τὸ μεγάλο ποίημά του «*Τσαίλντ Χάρολντ*» (*Childe Harold's pilgrimage*), «*Ἡ κατάρα τῆς Ἀθηνᾶς*» (*The curse of Minerva*) καὶ τὰ ἐπιγράμματά του. Ἐξετάζεται ἡ παρουσία τοῦ Byron στὴν ἐλληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ μὲ τίς μεταφράσεις τῶν ποιημάτων του καὶ ἐξιστοροῦνται οἱ ἐνέργειες στὴ Μ. Βρετανία καὶ τὴν Εὐρώπῃ γιὰ τὴν ἐπιστροφή τῶν ἀρχαίων, ἥδη ἀπὸ τὸ 1916 μὲ τὴν κατάθεση τῆς σχετικῆς πρότασης στὸ ἀγγλικὸ κοινοβούλιο, ἕως τὴν πρόσφατη ἀπόφαση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Βουλῆς.

Σὲ παράρτημα παρατίθενται τὰ κείμενα τοῦ Byron ποὺ ἀφοροῦν τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἀκροπόλεως, οἱ ἐπίσημες προτάσεις ἐκ μέρους προσωπικοτήτων πρὸς τὴ Μ. Βρετανία γιὰ τὴν ἀπόδοση στὴν Ἑλλάδα τῶν ἀρχαίων καὶ ὁ κατάλογός τους ποὺ συνέταξε ὁ Visconti γιὰ τὴν ἐνημέρωση τοῦ ἀγγλικοῦ κοινοβουλίου, ὅταν γίνονταν οἱ διαπραγματεύσεις ἀγορᾶς τους ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ κράτος. Μὲ τὸ νέο βιβλίο προσφέρεται μία νέα ἄποψη τοῦ μεγάλου ζητήματος.

Τὸ 1999 συμπληρώθηκαν 100 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη. Πλὴν τῶν ὅσων ἐλέχθησαν πέρυσι κατὰ τὴν ἐκθεση τοῦ ἔργου τοῦ 1998 καὶ τὴν ἀφιέρωση τοῦ τεύχους τοῦ Ὀκτωβρίου 1999 στὸν μεγάλο Γραμματέα, ἡ Ἑταιρεία, κατὰ τὴν ἐξαγγελία της, σᾶς παρουσιάζει τὸ βιβλίο τῆς κυρίας Σοφίας Ματθαίου, «*Στέφανος Α. Κουμανούδης, Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*». Τὴ σύνταξη τῆς βιογραφίας αὐτῆς ἔκαμε δυνατὴ ἡ συστηματικὴ μελέτη τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Κουμανούδη καὶ κυρίως ἡ μελέτη τῶν χειρογράφων καταλοίπων του τὰ ὁποῖα, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους, βρίσκονται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ὀλιγότερα στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἑταιρείας καὶ ἄλλα στὰ χεῖρια ἰδιωτῶν ἢ ἀπογόνων του. Μὲ τὰ ὅσα εἶχαν δημοσιευθεῖ γιὰ τὸν Κουμανούδη, μὲ τὰ ἀμέτρητα ἔγγραφα ποὺ συνέταξε καὶ τὰ ὁποῖα φυλάσσονται στὸ Ἀρχεῖο μας, μὲ τὰ ἡμερολόγια τῶν ἀνασκαφῶν του τὰ ὁποῖα ἐπίσης κατέ-

χοιμε, ἦταν δυνατόν νὰ γραφεῖ ἀκριβῆς βιογραφία τοῦ Κουμανούδη. Μὲ τίς σημειώσεις του ὅμως στὰ κατάλοιπά του, τῶν ὁποίων γίνεται μεγάλη χρήση στὸ νέο βιβλίο, ἀποκαλύπτεται πλήρως ἐκεῖνος ὁ ἄνθρωπος τὸν ὁποῖο ὁ Ἰωάννης Δημαρᾶς ὀνόμασε ὁ ἐσωτερικὸς Κουμανούδης. Αὐτὴ ἡ ξεχωριστὴ μορφή στὴν ὁποία ἡ ἐπιστήμη, ἡ Ἑλλάδα καὶ ἰδιαίτερα ἡ Ἀθήνα τοῦ ὀφείλουν πολλά, ζωγραφίζεται στὴν ἔκδοσή μας μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἑταιρεία πιστεύει ὅτι ἀποδίδεται ἓνα μέρος τῆς ὀφειλῆς τῆς πρὸς αὐτόν.

Τελευταῖο σᾶς μνημονεύω τὸ ἔργο τοῦ ὁμιλοῦντος «Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος». Τόμος πρῶτος, «Ἡ τοπογραφία». Τόμος δεύτερος, «Οἱ ἐπιγραφές». Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ραμνοῦντος ἄρχισε τὸ 1813 ἀπὸ τὸν Ἀγγλο John Peter Gandy Deering, συνεχίστηκε τὸ 1880 καὶ 1890-1892 ἀπὸ τὸν Δημήτριο Φίλιο καὶ τὸν Βαλέριο Στάη καὶ ἀπὸ τὸ 1975 διεξάγεται συστηματικῶς ἀπὸ τὸν ὁμιλοῦντα. Ὅλων αὐτῶν τῶν ἐτῶν τίς ἐρευνες καὶ τὰ συμπεράσματα ἔκρινα ὅτι ἔπρεπε νὰ συνοψίσω, καὶ ἡ συνόψιση ἀπαίτησε τὴν ἔκταση δύο τόμων, ἡ σύνταξη τῶν ὁποίων ἦταν ἀναγκαία πρῶτον γιὰ νὰ ὑπάρχει, ἔπειτα ἀπὸ 25 χρόνια δικῆς μου ἐργασίας, ὑπεύθυνη περιγραφή τοῦ ἔργου ποὺ συντελέστηκε καὶ δεύτερον γιὰ νὰ βάλω σὲ τάξη τὰ ὅσα εἶχα ἀποκαλύψει, ἐργασία ποὺ χρειάστηκε καὶ αὐτὴ 25 χρόνια. Ἡ ἐργασία τῆς τελικῆς δημοσίευσης ἀρχίζει τὴν πρώτη ἡμέρα τῆς ἀνασκαφῆς, καὶ διαρκεῖ, φυσικά, περισσότερο ἀπὸ αὐτήν. Οἱ ἀνασκαφεῖς ὅμως ἀρέσκονται νὰ αὐταπατῶνται. Νομίζουν πάντοτε ὅτι ἔχουν πολὺ χρόνο, αἰσθάνονται αἰώνιοι. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ ἔχουν οἱ περισσότεροι ἀρχαιολόγοι, ἀλλιῶς δὲν θὰ ὑπῆρχαν τόσες πολλές, καὶ σημαντικές, ἀδημοσίευτες ἀνασκαφές ἢ σύνολα γλυπτῶν, ἐπιγραφῶν καὶ ἀγγείων.

Στὸν πρῶτο τόμο, ὁ ὁποῖος ἔχει 450 σελίδες, ἐκτίθεται ἡ γεωγραφία καὶ ἡ ἱστορία τοῦ δήμου τοῦ Ραμνοῦντος, περιγράφεται ἡ τοπογραφία τοῦ φρουρίου, τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν, ἐξετάζονται οἱ λατρεῖες καὶ σκιαγραφεῖται ἡ ζωὴ τῶν δημοτῶν, μὲ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἔθετε ἡ ὑπαρξὴ τοῦ μεγάλου φρουρίου ποὺ τὸ διοικοῦσαν οἱ στρατιωτικοί. Αὐτῶν τῶν στρατιωτικῶν καὶ τῶν σωμάτων ποὺ κατὰ καιροὺς ὑπηρετοῦσαν στὸ φρούριο παρατίθεται στὸ τέλος τοῦ τόμου πίνακας ποὺ περιέχει ὅσους γνωρίζουμε, ἀπὸ τὸ 336 ἕως τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., περίοδο κατὰ τὴν ὁποία μνημονεύεται ὁ τελευταῖος στρατηγὸς τοῦ Ραμνοῦντος.

Ὁ δεύτερος τόμος περιέχει 400 ἐπιγραφές τοῦ δήμου, καταταγμένες εἰδολογικὰ καὶ σχολιασμένες. Σὲ αὐτὲς φαίνεται ἡ ὑπεροχὴ τοῦ Ραμνοῦντος,

τοῦ σημαντικότερου, ἀρχαιολογικῶς καὶ ἱστορικῶς, δήμου ἀπέναντι στοὺς ἄλλους δήμους τῆς Ἀττικῆς, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς Ἐλευσίνος, ὡς πηγῆς γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν.

Καὶ οἱ δύο τόμοι εἰκονογραφοῦνται μὲ 486 φωτογραφίες, σχέδια καὶ χάρτες. Ἀπεικονίζονται τὰ κτίσματα μὲ κατόψεις, ὄψεις, καὶ ἀναπαραστάσεις καθὼς καὶ οἱ περισσότερες ἐπιγραφές, κυρίως ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες εἶναι χαραγμένες σὲ μνημεῖα ἰδιαίτερου τεκτονικοῦ ἐνδιαφέροντος.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Τμήμα Κύπρου

Πέρυσι, στις 9 Μαΐου, σās μίλησα για τὸ Τμήμα τῆς Ἑταιρείας στὴ Λευκωσία, τὸ ὁποῖο μὲ πολυετεῖς κόπους καὶ τὴ βοήθεια τοῦ Κυπριακοῦ Κράτους ιδρύθηκε καὶ ἀποτελεῖ τὸ μόνο ἐλληνικὸ ἀρχαιολογικὸ ἴδρυμα στὸ ἐξωτερικόν. Στις 3 Ἰουνίου ἔγιναν στὴ Λευκωσία μὲ κάθε ἐπισημότητα τὰ ἐγκαίνια τῆς λειτουργίας τοῦ Τμήματος ἀπὸ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου κύριο Χρυσόστομο καὶ τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας τῆς Κύπρου κύριο Γλαῦκο Κληρίδη. Τὴν ἱστορία τῆς ἱδρύσεως μὲ κάθε λεπτομέρεια καὶ τὴν ἐορτὴ τῶν ἐγκαίνιων διαβάσατε ἤδη στὸν *Μέντορα* (51, 1999, 73-104). Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶχε ὀριστεῖ ὅτι ἡ Ἑταιρεία θὰ συγκεντρῶσει τὴν προσοχὴ τῆς στῆν ἀναστήλωση καὶ συντήρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν βυζαντινῶν μνημείων. Μὲ τὴν ἔγκριση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου καὶ τοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων τῆς Κύπρου ἐγκαινιάσαμε τὴ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας μὲ τὴ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας τῶν Ἀσταθικῶν ἢ Ἀσταθικιώτισσας. Πρόκειται γιὰ μονόχωρη καμαροσκέπαστη ἐκκλησία μὲ δύο εἰσόδους, τὴ μία ὀρθογώνια, τὴ δεύτερη ὀξυκόρυφη. Ἡ ἐκκλησία εἶναι κατάγραφη ἐσωτερικά, μάλιστα σώζονται δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Ἡ τοιχογράφηση τῆς ἐκκλησίας χρονολογεῖται στις ἀρχὲς ἢ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰ. Ἦδη εἶχαν γίνει ὀρισμένες ἐργασίες ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία Ἀρχαιοτήτων τῆς Κύπρου τίς ὁποῖες ἀναλάβαμε νὰ ὀλοκληρώσουμε ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη, ἐκ μέρους τῆς Ἑταιρείας, τοῦ κ. Σταύρου Μπαλτογιάννη.

Τὸ Τμήμα Κύπρου ἀπασχολήθηκε καὶ μὲ ἓνα ἄλλο ἐπιστημονικὸ θέμα: τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν ψηφιδωτῶν μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς παρὰ τὴν ἀκτὴ τοῦ Κουρίου. Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ, τρίκλιτη καὶ τρίκογχη,

κατασκευάστηκε στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., ἀνανεώθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 6ου καὶ καταστράφηκε ἀπὸ σεισμό στὰ τέλη τοῦ 7ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 8ου αἰ. Τοὺς τοίχους τῆς βασιλικῆς κοσμοῦσαν ψηφιδωτὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται πολλὰ λείψανα. Αὐτὰ τὰ ψηφιδωτὰ ἀνέλαβε ἡ Ἑταιρεία νὰ συντηρήσει, νὰ συγκολλήσει, νὰ ἀποκαταστήσει καὶ νὰ δημοσιεύσει.

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἐγκαινίων τοῦ Τμήματος Κύπρου ἡ Ἑταιρεία ἐξέδωσε μικρὸ τόμο, ἔργο τοῦ ὁμιλοῦντος, μὲ τὴ σύντομη ἱστορία τῆς Ἑταιρείας, τὶς κυριότερες ἀνασκαφές της, πίνακα τῶν προέδρων καὶ τῶν γραμματέων μὲ τὶς εἰκόνες τους καὶ σύντομο ἱστορικὸ τοῦ Τμήματος Κύπρου.

Οἱ φωτογραφίες τῆς Ἐκθεσῆς τῆς Ρώμης

Τὰ τελευταῖα χρόνια μνημόνευσα ἀρκετὲς φορὲς τὴ συντήρηση τῶν μεγάλων φωτογραφιῶν μὲ τὶς ὁποῖες τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἔλαβε μέρος στὴ Διεθνή Ἐκθεσὴ τῆς Ρώμης τοῦ 1911. Οἱ φωτογραφίες αὐτές, 555 στὸ σύνολό τους, ἔγιναν τὸ 1891/92 μὲ χρηματοδότηση τοῦ Kaiser Γουλιέλμου τοῦ Β', ὁ ὁποῖος ἦταν αὐτοκράτωρ μόλις τρία χρόνια. Ὁ ἴδιος, τὸ 1910, χρηματοδότησε δεύτερη φωτογράφιση τῶν ἐλληνικῶν τόπων καὶ μνημείων. Σημαντικὸς ἀριθμὸς λήψεων κατὰ τὴ δεύτερη φωτογράφιση ἔγιναν μὲ ἔξοδα τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης. Ὅλες οἱ φωτογραφίες ἔχουν σήμερα σχεδὸν τὴν ἀξία μνημείων καὶ ἂν ἐπιμένω στὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴ φωτογράφιση καὶ τὴν ἀνάληψη τῆς δαπάνης, τὸ κάνω γιὰ νὰ δείξω ὅτι τὰ πολιτικὰ συμφέροντα, ὅταν ὑπάρχει σὲ ὀρισμένους κύκλους παιδεῖα, μποροῦν νὰ συμβαδίζουν μὲ τὸ πνευματικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ ὄφελος.

Ὁ αὐτοκράτωρ Γουλιέλμος εἶναι κυρίως γνωστὸς σὲ ἐμᾶς, ὡς πρὸς τὴν ἀρχαιολογία, γιὰ τὴν ἐπιρροή πού ἄσκησε ὥστε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Κέρκυρα νὰ περιέλθει στὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο. Τελευταῖα ἀποδείχθηκε ὅτι τὸ ἴδιο ἔκαμε καὶ γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Κεραμεικοῦ. Ἄν αὐτὲς οἱ ἐνέργειές του μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν, τελικῶς, δυσμενεῖς γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη, ἡ φωτογράφιση τῶν ἐλληνικῶν τόπων ὑπῆρξε εὐεργετική. Καὶ ἡ εὐεργεσία εἶναι μόνιμη. Ἀκόμη χρεωστοῦμε εὐγνωμοσύνη στοὺς Ἕλληνες ὁργανωτὲς τῆς συμμετοχῆς μας στὴν ἔκθεσιν τοῦ 1911, γιατί εἶναι ἡ μόνη, ἀπὸ τὶς ἑκατοντάδες στὶς ὁποῖες ἔχουμε συμμετάσχει, πού μᾶς ἄφησε πραγματικὸ κέρδος, τὶς φωτογραφίες αὐτὲς τῆς

Ἑλλάδος τῆς πρὶν ἀπὸ τὸ 1911. Χρεωστοῦμε ἐπίσης εὐχαριστίες σὲ ἐκείνους τοὺς γιὰ πάντα ἄγνωστους, ποὺ μετὰ τὴ λήξῃ τῆς ἐκθεσης φύλαξαν τὶς φωτογραφίες, μὲ θέματα τῆς ἀρχαιότητος στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ μὲ θέματα τῆς Βυζαντινῆς Ἑλλάδος στὴν Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία.

Ἡ συντήρηση τῶν 325 φωτογραφιῶν τῆς συλλογῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἄρχισε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1993 καὶ τελείωσε τὸν ἴδιο μῆνα τοῦ 1999. Τὸ ἔργο αὐτό, δαπανηρό, ἐπίπονο καὶ μεγάλῃς λεπτότητος, ἐπετέλεσε ἡ κυρία Γιούλη Ζουμπούλη, εἰδικὴ συντηρήτρια, μὲ τὴ συνεργασία τῆς κυρίας Διονυσίας Γκλαβᾶ.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α' Τακτικῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς 9 Μαΐου
1999 βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχος 50, Ἰούνιος 1999, 47-70.

ΠΙΝΑΚΕΣ

α. Αἴθουσα ἐστιατορίου στὸ φρούριο μερικῶς ἀποκατεστημένη. β. Ἄγαλμα Ἀρτέμιδος
Φωσφόρου ἀρ. 2188.

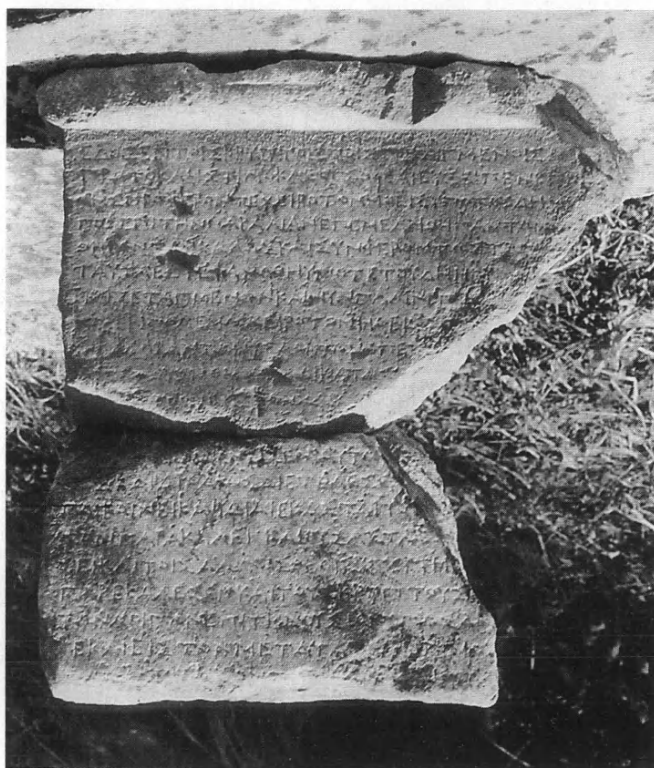

Πρόσθια ὄψη ἀγάλματος Πανὸς ἀρ. 2182.

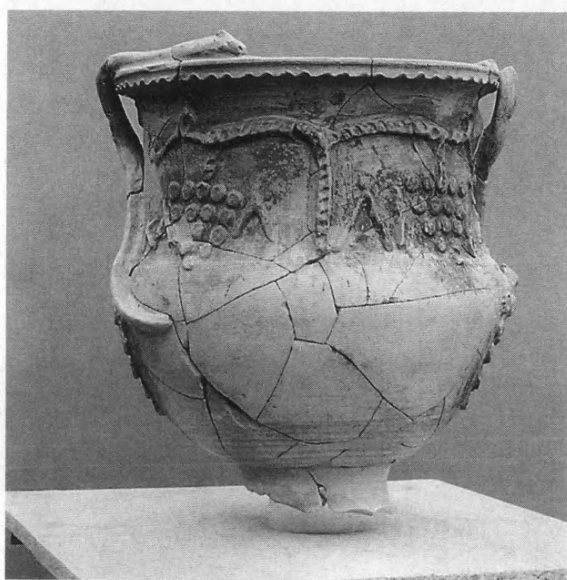
Πίσω όψη αγάλματος Πανός άρ. 2182.

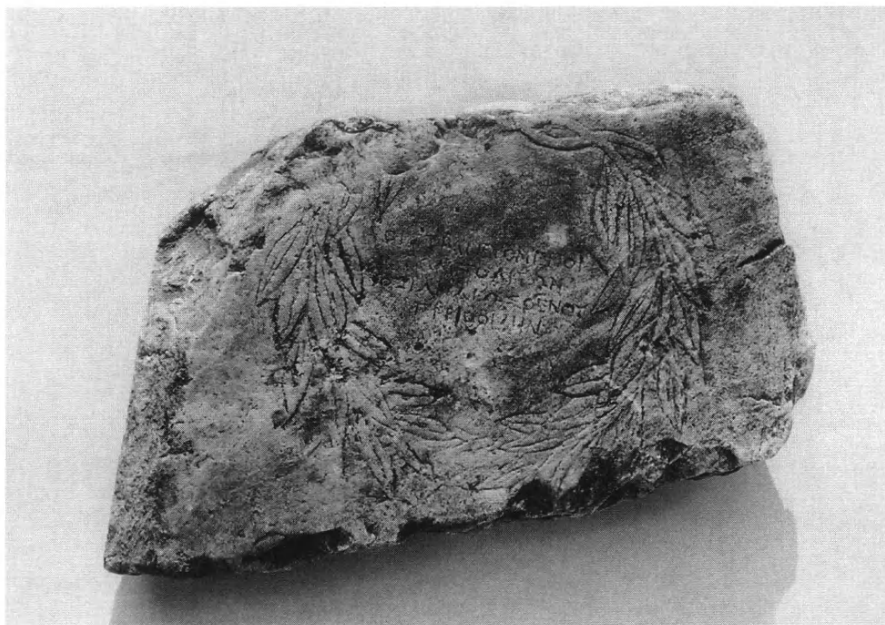
α. Δεξιό τμήμα βάθρου ἀρ. 2185 ἀναθήματος τοῦ στρατηγοῦ Νικομάχου. β. Στήλη ἀρ. 2186
 μὲ ψήφισμα τῶν κρυπτῶν πρὸς τιμὴν στρατηγοῦ τῆς παραλίας.

α. Σκύφος ἐρυθροβαφής αρ. 2354 με χαραγμένη ἐπιγραφή. β. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη αρ. 2214 τῆς Τιμοῦς Μαλαίσχρου.

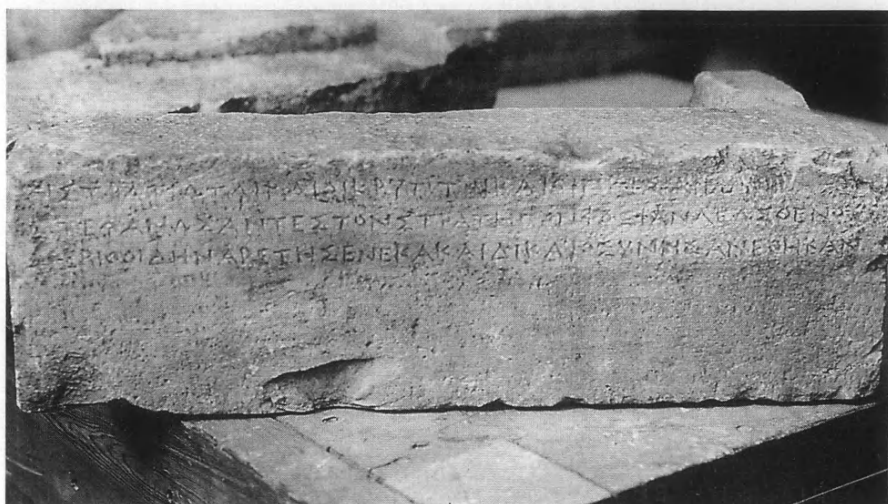

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τελεστηρίου· ὄρεια καὶ ἀνατολική πλευρά. Στὸ μέσον σπόνδυλος πιεστηρίου
στὴν ἀρχαία του θέση. β. Κρατήρας ἀρ. 2355 μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση.

α. Χάλκινο επίχρυσο ήμισελήνιο. β. Θραύσμα στήλης αρ. 2238 με τή στεφάνωση
του στρατηγού Φοξίου Περιθόιδου.

α. Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἐπὶ βάθρου ἀρ. 2240 πρὸς τιμὴν τοῦ στρατηγοῦ Φοξίου Περιθοίδου.
β. Βάθρο ἀρ. 2239 ἀναθήματος στὴν ἹΑγδιστι.

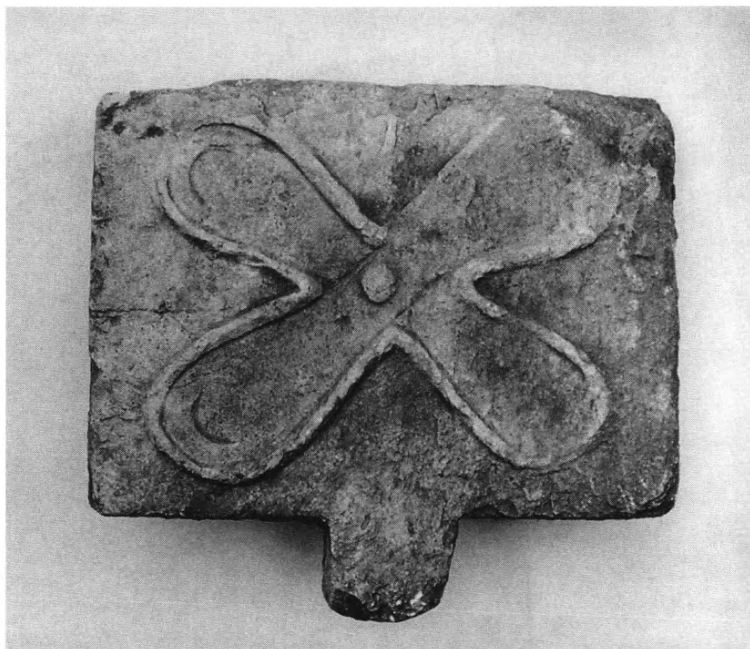

α. Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὴν Ἀγδιστι ἐπὶ τοῦ βάθρου ἀρ. 2239. 6. Τὸ δεξιὸ μιστὸ ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς ἀρ. 2252 στὴν Ἀγδιστι.

α. Τὸ κάτω μέρος τῆς στήλης ἀρ. 2243 μεῦ κατάλογο ὀνομάτων. β. Στήλη ἐλλιπῆς ἀρ. 2242 μεῦ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὴν Ἱσιδα.

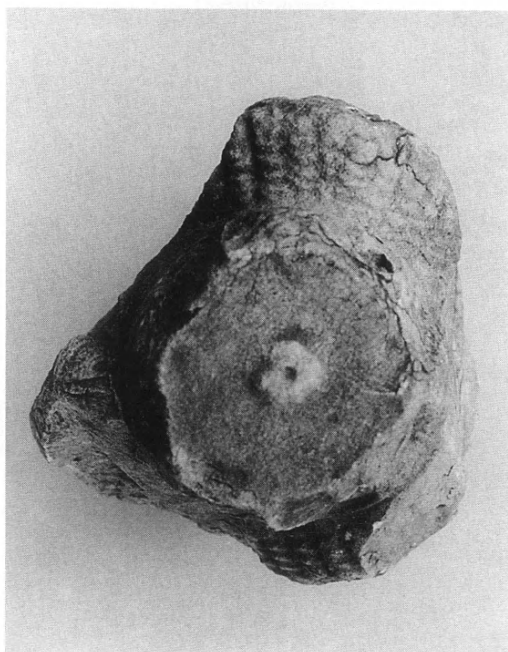

α. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀρ. 2246. β. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀρ. 2247.

α. Θραῦσμα ἀναθηματικῶ ἀναγλύφου ἀρ. 2262. β. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο EM 8790.

α. Κεφαλή τριμόρφου Έκάτης αρ. 2251. β. Τὸ ἄνω τῶν κεφαλῶν τριμόρφου Έκάτης αρ. 2251.

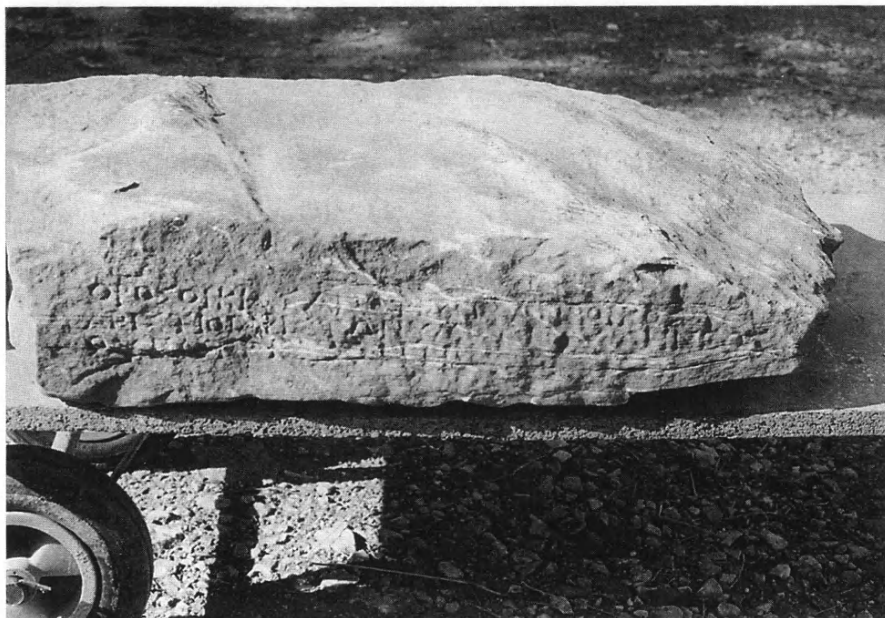

α. Ἀγαλμάτιο Σειληνοῦ ἀρ. 2256. β. Ἡ ἐπιγραφή ἀρ. 2260 μὲ τὴν ἀρχὴ ὀνόματος.

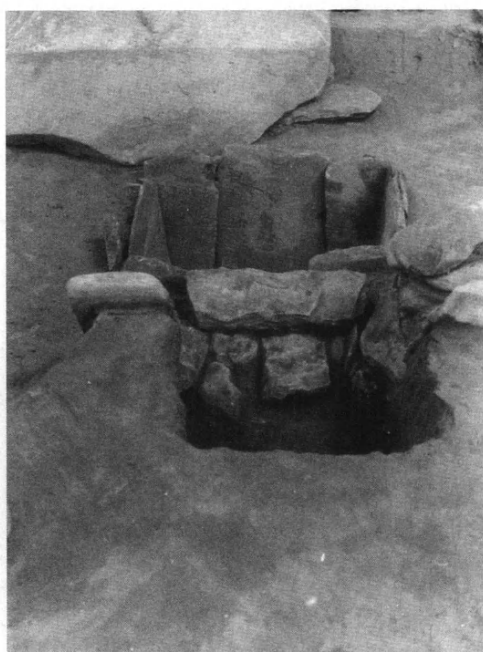
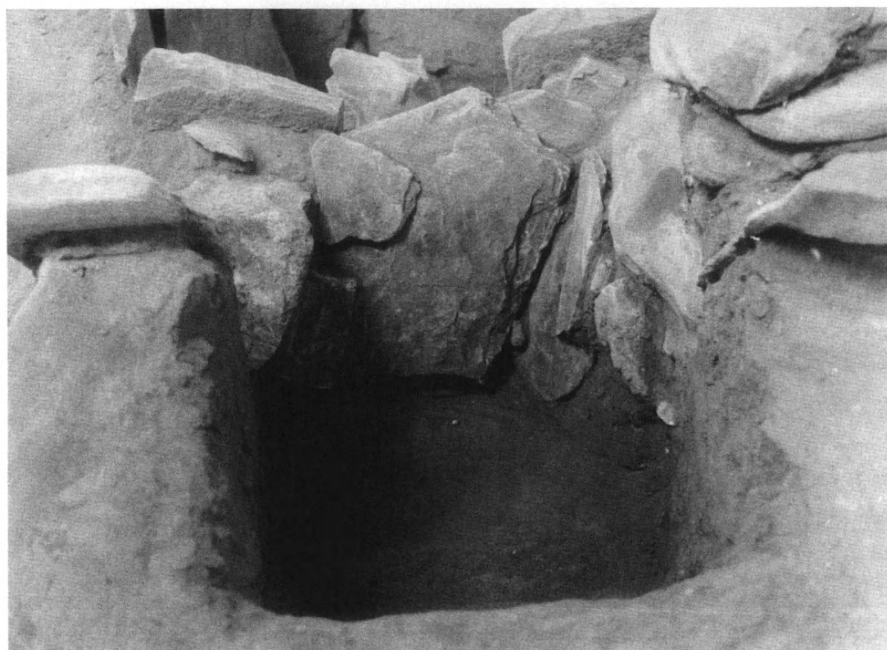
α. Ἡ ἐπιγραφή ἀρ. 2260 μετὴν ἀρχῇ ὀνόματος. β. Ὁρος οἰκίας ἀρ. 2228 τοῦ 315/4 π.Χ.

α. Όρος οίκιας άρ. 2237 του 4ου π.Χ. αϊ. 6. Έλλιπής όρος χωρίου άρ. 2230.

Τὸ δεξιὸ μέρος ἐπιγράμματος ἀρ. 2229.

α. Πρόθυρο του τάφου 3. Δεξιά ή επένδυση της παρειάς και στο βάθος ή εξωτερική πλάκα της κλειστής εισόδου. β. Τò πρόθυρο με τό «άνωφλι» στη θέση του μετά την αφαίρεση της εξωτερικής πλάκας εισόδου.

α. Τάφος 3. Τὸ κλείσιμο τῆς εἰσόδου μὲ πλάκες καὶ πέτρες, καὶ τὸ ἀνώφλι ἀπὸ δυτικά. β. Τάφος 3. Ἡ εἵσοδος μὲ τὴν ἄμορφη πλάκα στὴ θέση τῆς καὶ ἀπέναντι ἢ ἐπένδυση τοῦ λάκκου μὲ λεπτὲς σχιστολιθικέ

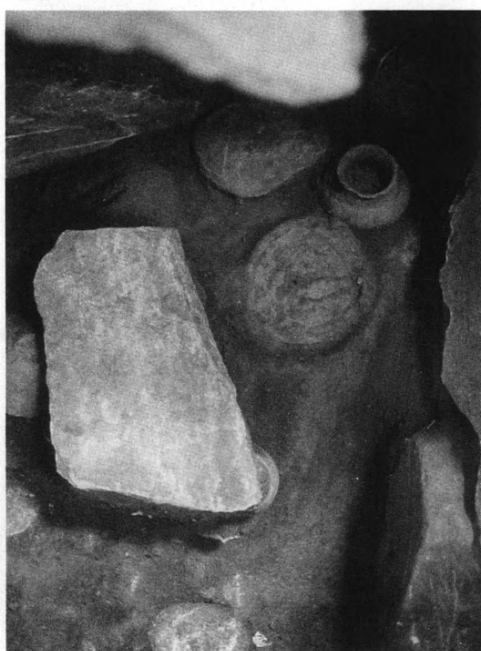

α. Τὸ ὑπέργειο τμήμα τοῦ τάφου 33, ἀπὸ Βορρᾶ. β. Ὁ τάφος 33 ἀπὸ ΒΔ μὲ τίς καλυπτήριες πλάκες σὲ τρία ἐπίπεδα.

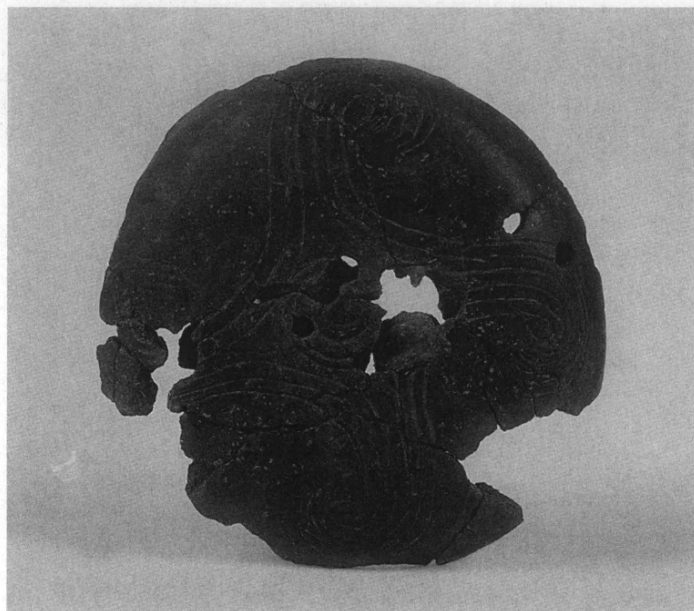

α-β. Τάφος 33, από ανατολικά: α. Ἡ εἴσοδος μετὸ σπασμένο ἀνώφλι καὶ τὴν κτιστὴ ἐπένδυση τοῦ προθύρου. β. Σκελετὸς νεαροῦ ἀτόμου στὸ πρόθυρο.

α-β. Τάφος 33: α. Ὁ λάκκος ἀπὸ Β. Κρανία καὶ ὀστά συγκεντρωμένα στὸ δυτικὸ ἄκρο.
β. Κτερίσματα συγκεντρωμένα στὴ ΝΑ γωνία τοῦ λάκκου.

α. «Κάλυμμα» πυξίδας με όπες στο κέντρο και έγχάρακτη διακόσμηση. β. Έη σπασμένη καλυπτήρια πλάκα του τάφου 33, από δυτικά.

α. Ὁ τάφος 33 ἀριστερά καὶ δεξιὰ στὸ βέλος ὁ λάκκος. β. Ὁ λάκκος ἀπὸ δυτικὰ. Ὑψὺ ἀριστερά, πέτρες σκορπισμένες στὴν ἐπιφάνειά του, δεξιὰ τὸ νότιο τμήμα ἀρχίζει νὰ ἀνασκάπτεται.

α. Τὸ γέμισμα τοῦ λάκκου σὲ βάθος 0.20 μ. περίπου ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο δάπεδο. β. Ὑστρακα καὶ ἀγγεῖα ριγμένα μέσα στὸν λάκκο, σὲ βάθος 0.40 μ. ἀπὸ δυτικά.

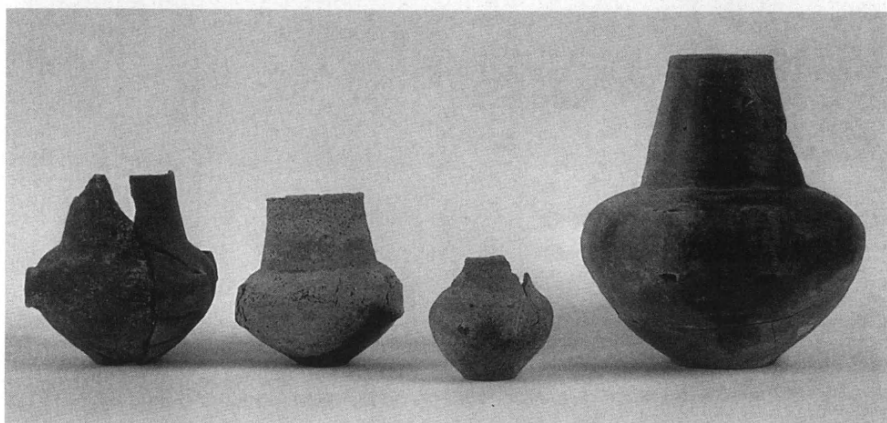

α. Ώστρακα συγκεντρωμένα στο σημείο τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς. Ἐμπρὸς ἡ ἐπιφάνεια τοῦ γεμίσματος σὲ βάθος περίπου 0.45 μ.

β. Λεκάνη με μία λαβή, τυπικὸ ἀγγεῖο τῆς κεραμεικῆς τοῦ λάκκου. γ. Καρποδοχεῖο.

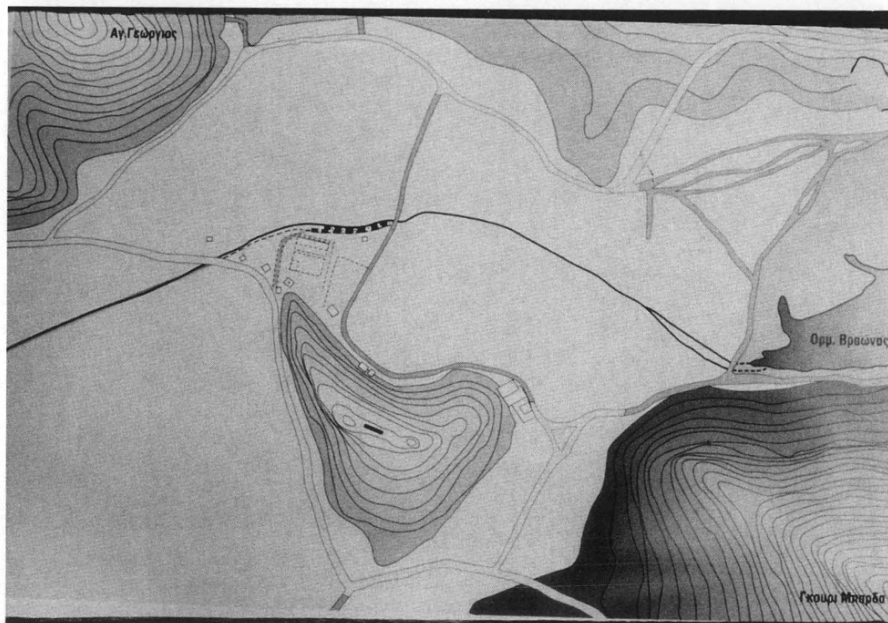

α. Σκύφοι ἀπὸ τὸν λάκκο. β-γ. Κυκλαδικοῦ τύπου ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν λάκκο.

α. Κομμάτια ἐγχάρακτου πιθόσχημου ἀγγείου στὸν πυθμένα τοῦ λάκκου. β. Ὁψη τῶν ἐπιχώσεων τοῦ λάκκου μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ νοτίου τμήματος, ἀπὸ Νότου.

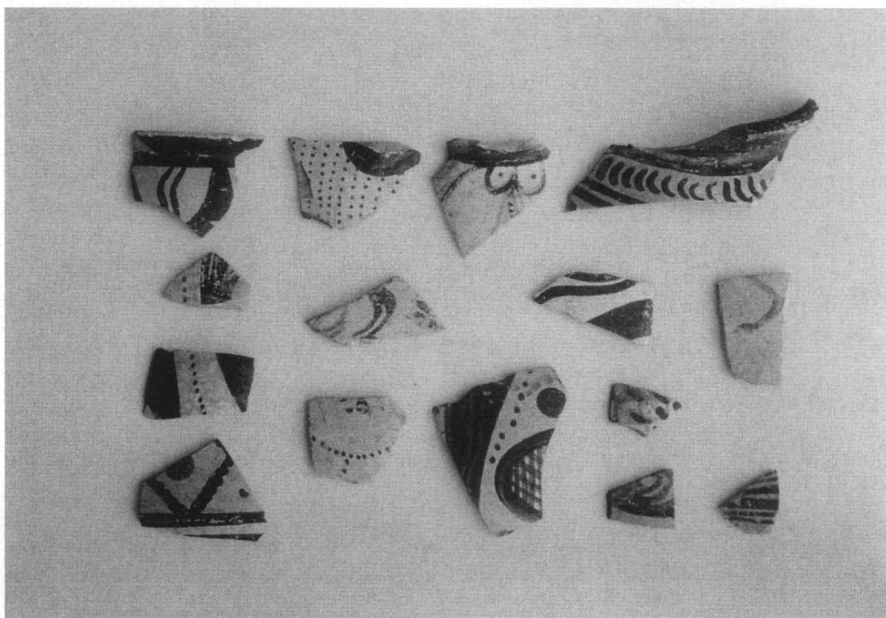

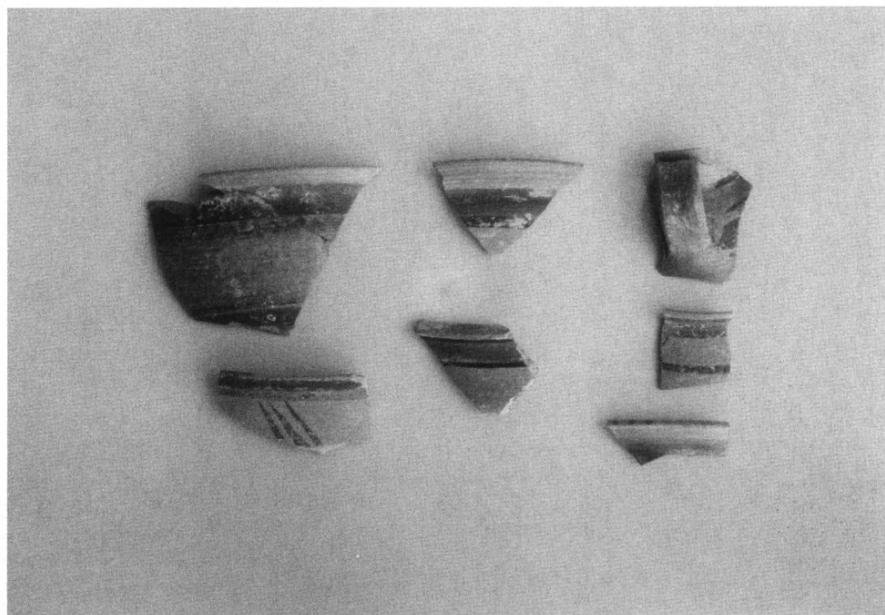
α. Βραυρών, ο λόφος της προϊστορικής ακρόπολης. β. Χάρτης 1: 5000 με τόν λόφο τῆς ακρόπολης, τὸ Ἱερὸ καὶ τὸν Ἑρασίνο.

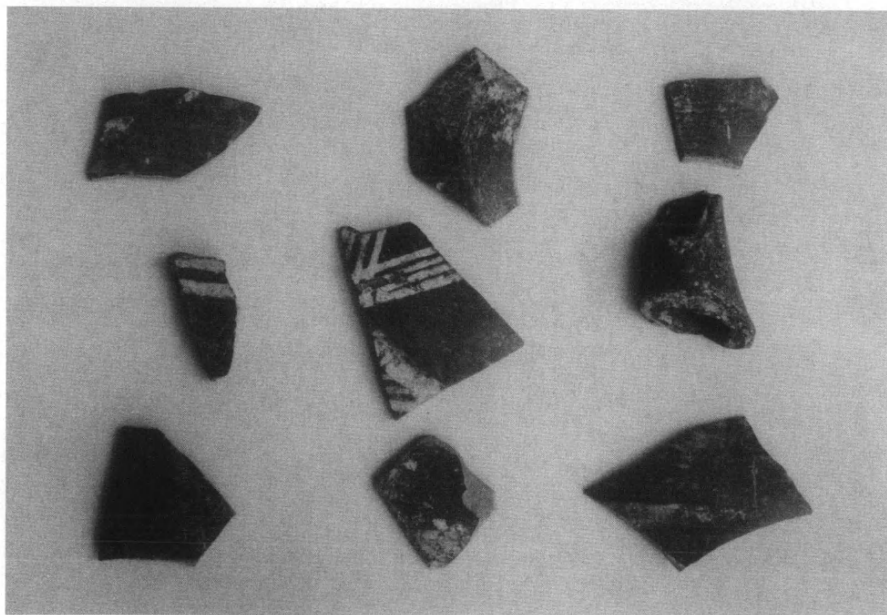
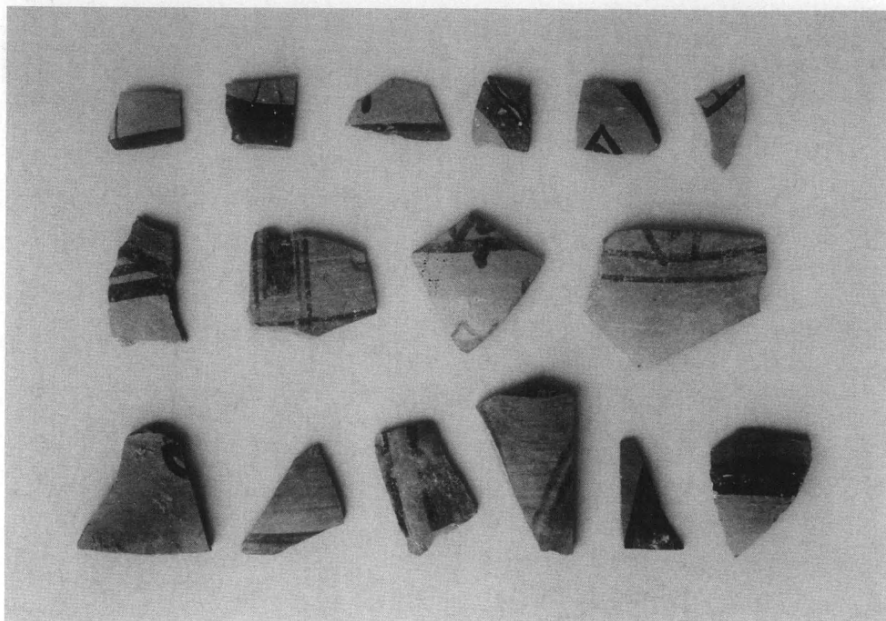
α. Ὁ χώρος τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς πρὶν τὸν καθαρισμό. β. Λείψανα σπιτιοῦ μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς.

α. Κατάλοιπα στρογγυλής εστίας. β. Κεραμεική πρώιμης ΥΕ περιόδου.

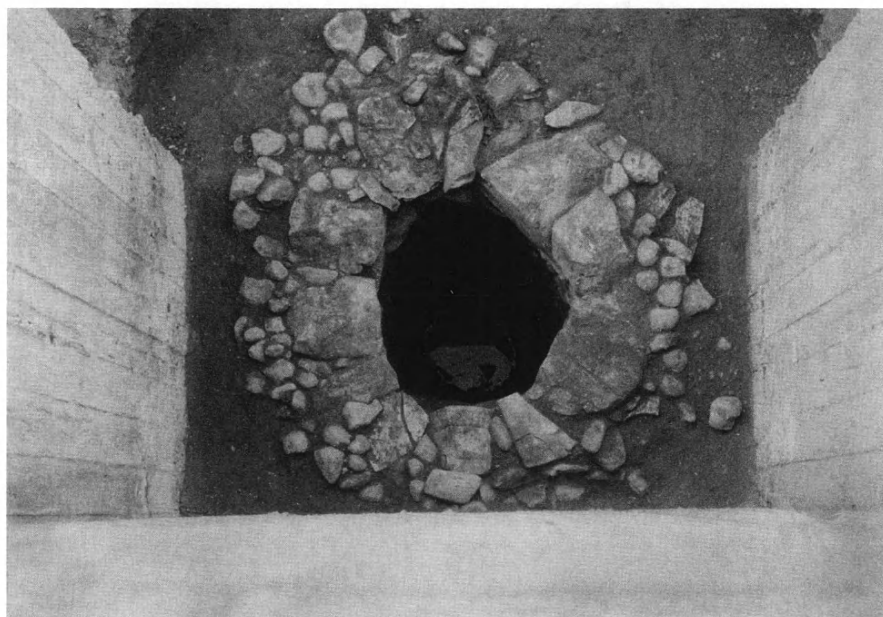

α. Ἀμαυρόχρωμη κεραμεική. β. Πολύχρωμη κεραμεική.

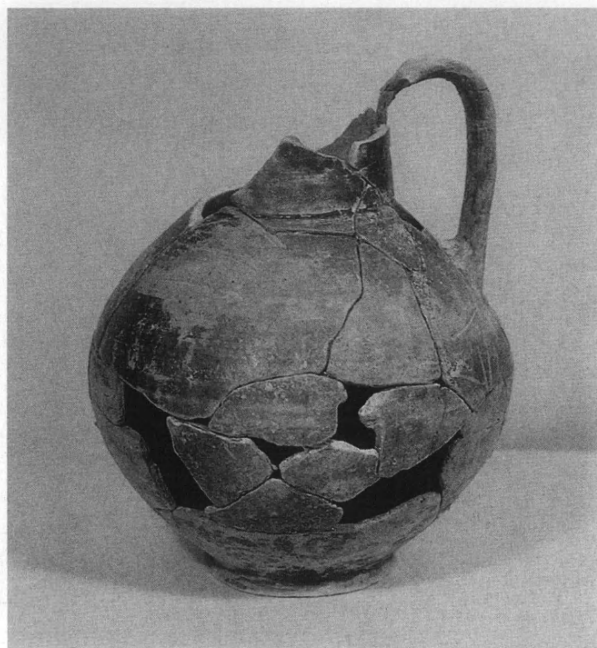

α. Πολύχρωμη κεραμεική. β. Κυκλαδική κεραμεική με λευκή διακόσμηση.

α. Κεντρικός τομέας. Περίβολος Τ80 από Νότου. β. Πηγάδι μπροστά από τὸ κτίριο Β-Γ, ἄποψη ἀπὸ ψηλά.

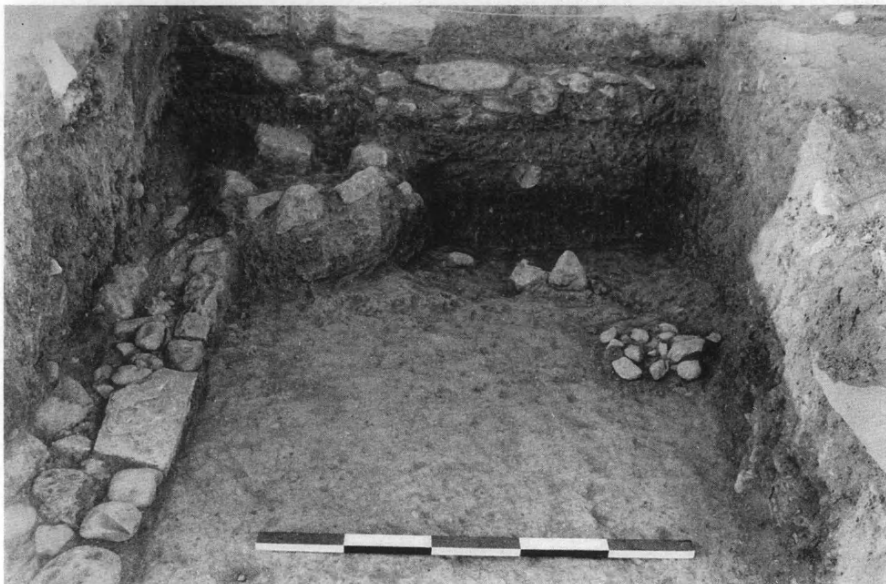

α. Οίνοχόη από τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πηγαδιοῦ. β. Νότιος Τομέας. Ὁ ἀρχαῖος δρόμος ἀπὸ ἀνατολικά.

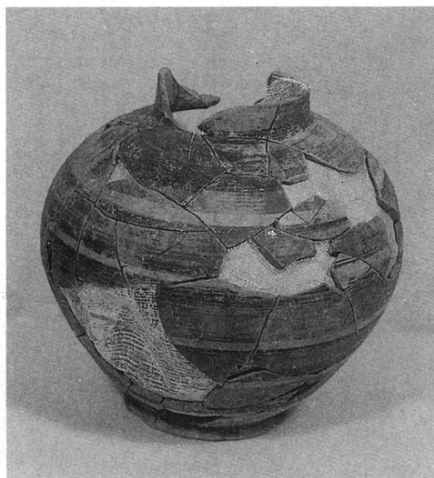
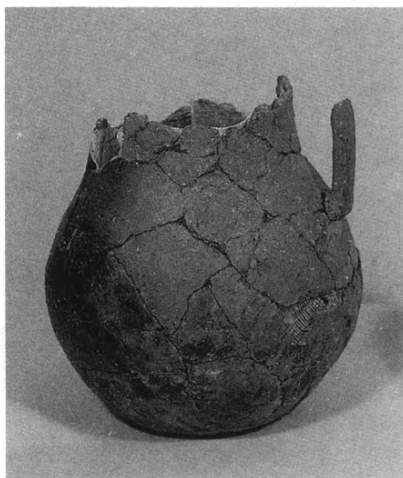

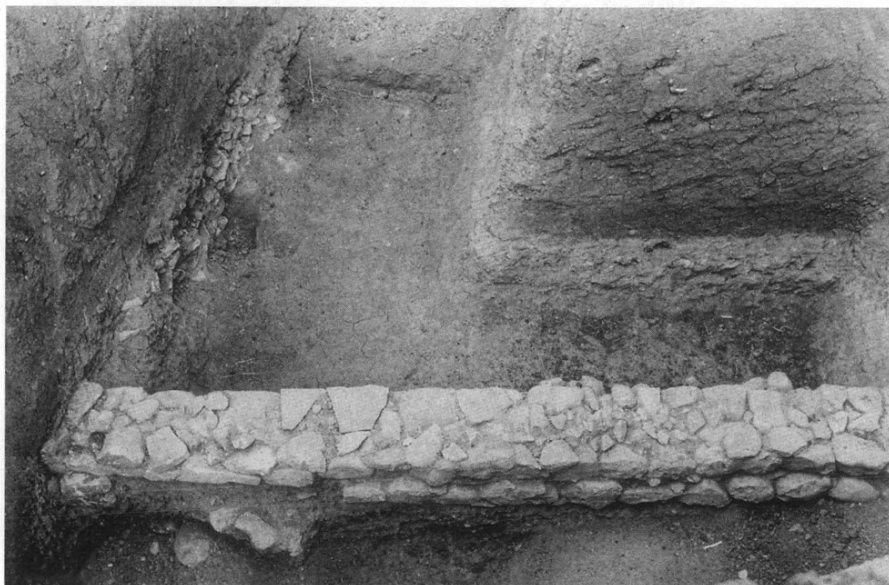
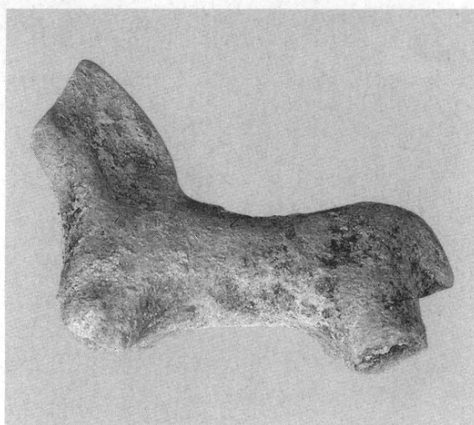
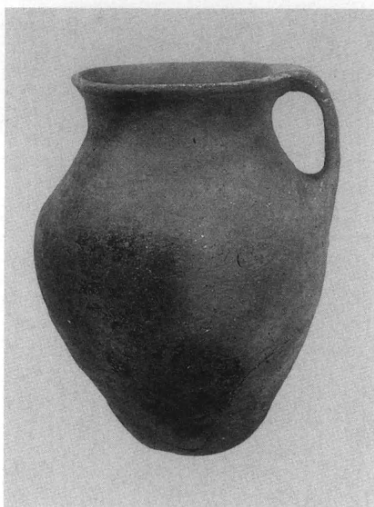
α. Μελανόμορφο αγγείο βόρεια του αρχαίου δρόμου. β. Τομή 1. Πήλινο ειδώλιο. γ. Στρωματογραφία Ν
δρίου σκάμματος 1985. Σε πρώτο πλάνο ο T26-4. Λήψη από βόρεια (φωτ. Α. Δραγώνα).

α. Τομή 1 από βόρεια. Ἀριστερὰ διακρίνονται ὁ Τ26-4 καὶ ἡ κυκλικὴ κατασκευὴ ΧΛΙ. Στὸ βάθος τὸ ἀνάλημμα Τ78. β. Τομή 2. Ἀποψη τοῦ τύμβου ποὺ κάλυπτε τὸν λάκκο ΧΛΙΙ, ἀπὸ Β.

α. Τομή 2. Ὑποψη τοῦ λάκκου XLII κατὰ τὴν ἐρευνά του, μετὰ τὴν πρόχου κατὰ χώραν. Λήψη ἀπὸ ΝΑ.
β-γ. Χειροποίητο καὶ τροχήλατο ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν λάκκο XLII.

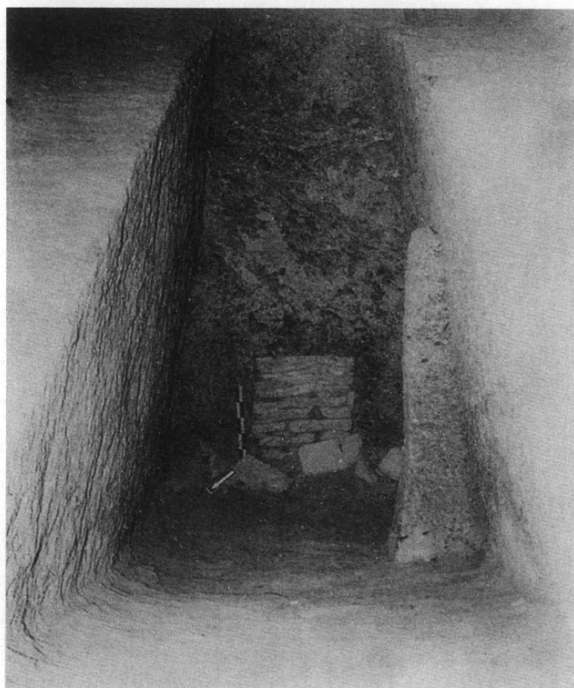
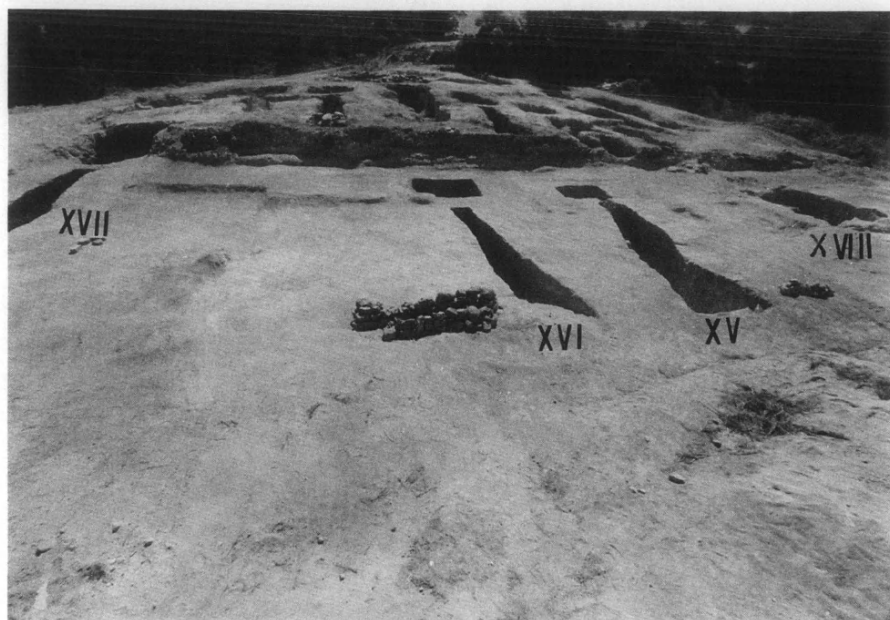

α. Ἡ πρόχους τοῦ λάκκου XLIII. β. Πήλινο εἰδῶλιο ἀλόγου πάνω ἀπὸ τὸν τύμβο τοῦ λάκκου XLII.
γ. Δυτικὸς τομέας. Σκάμμα 1. Τοῖχος 81. Λήψη ἀπὸ Ἀ.

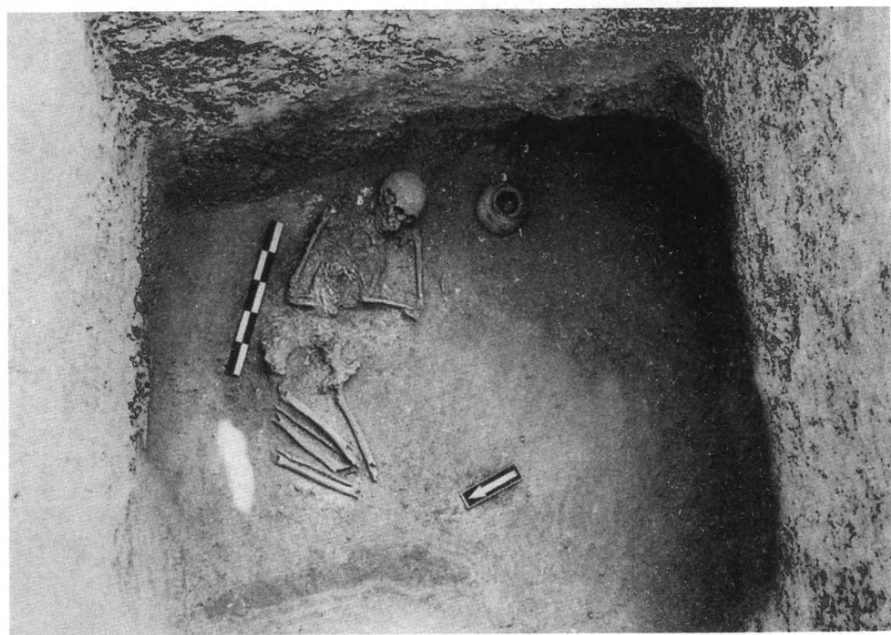
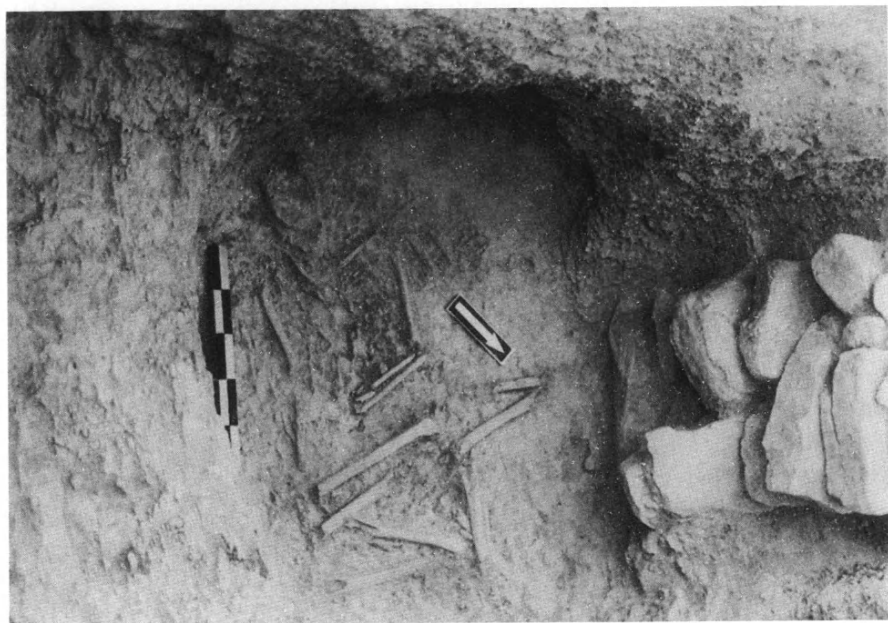

α. Δυτικός Τομέας. Σκάμμα 2. Περίβολος T82-T83. Λήψη από Ν. β. Δυτικός Τομέας. Σκάμμα 2. Στρώμα με χρηστικά αγγεία στο έσωτερικό του ορθογώνιου χώρου T86-T89. Λήψη από ΒΔ.

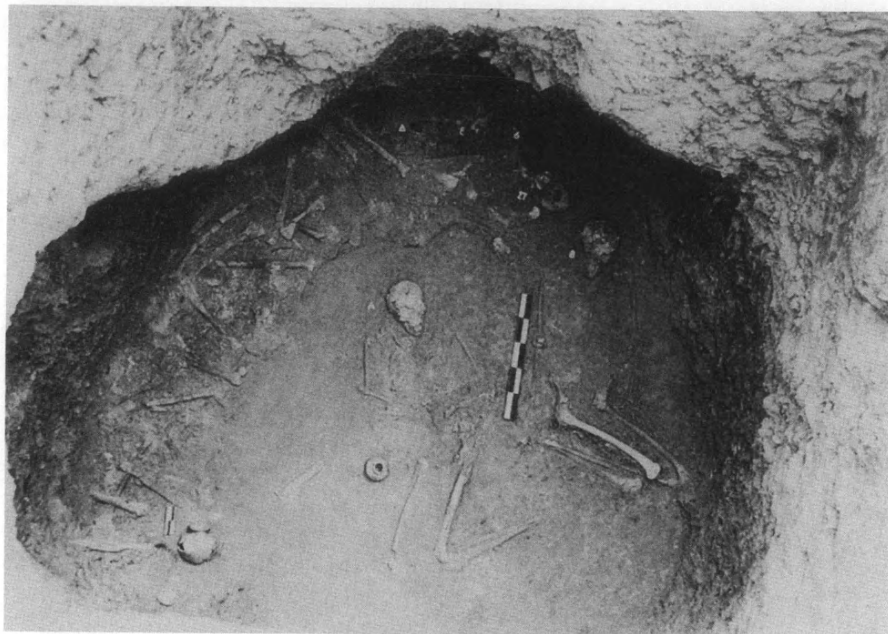

α. Τὸ ὕψος νεκροταφείου Καλλιθέας-Λαγανιδιάς ἀπὸ Δ. Στὴν πρώτη σειρὰ οἱ τέσσερις ἀνασκαφέντες τάφοι XV, XVI, XVII, XVIII. β. Τάφος XVIII. Δρόμος καὶ εἴσοδος.

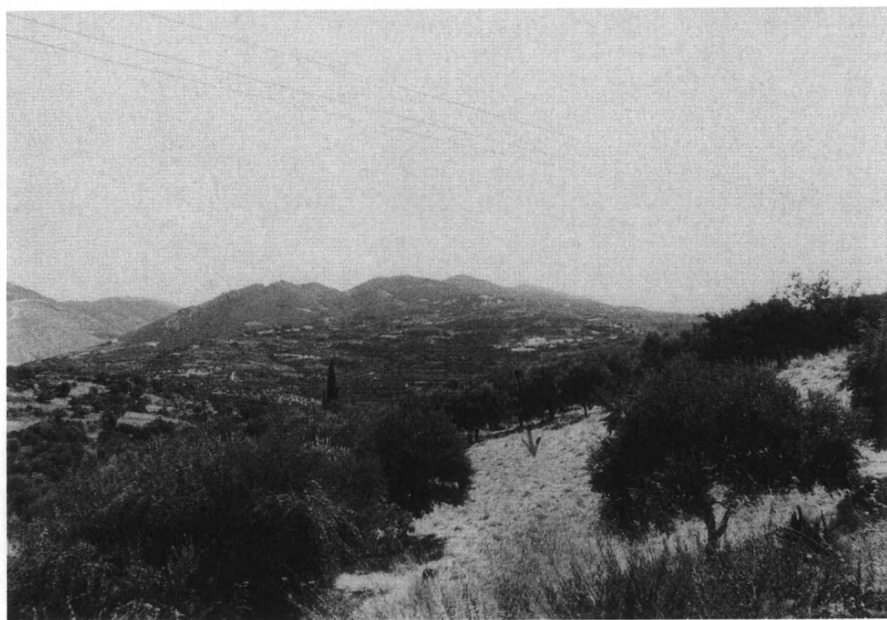
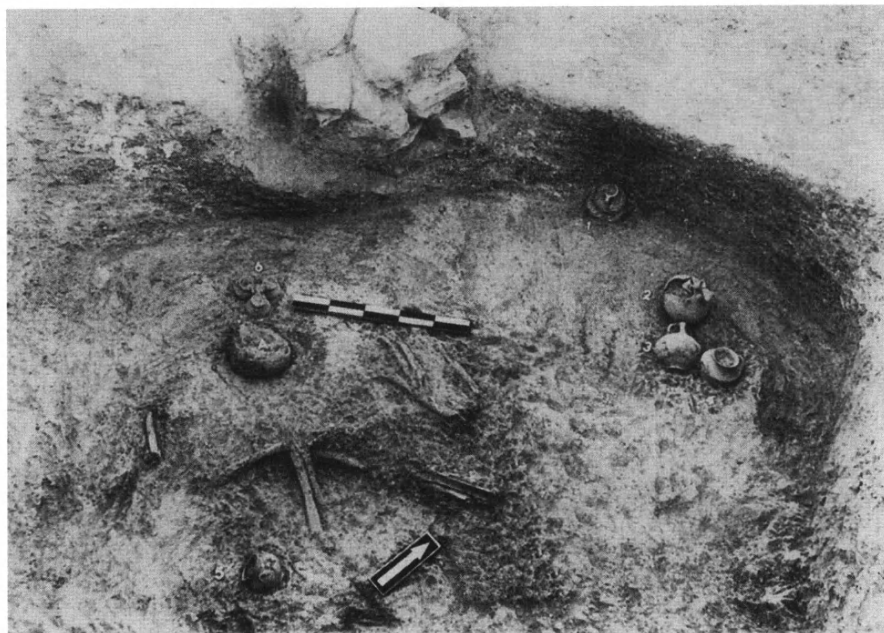

α. Τάφος XV. Ταφή Α, σὲ ἀβαθὴ λάρνακα τοῦ δρόμου. β. Τάφος XV. Ταφή Β
μὲ κτερίσματα κατὰ χώραν.

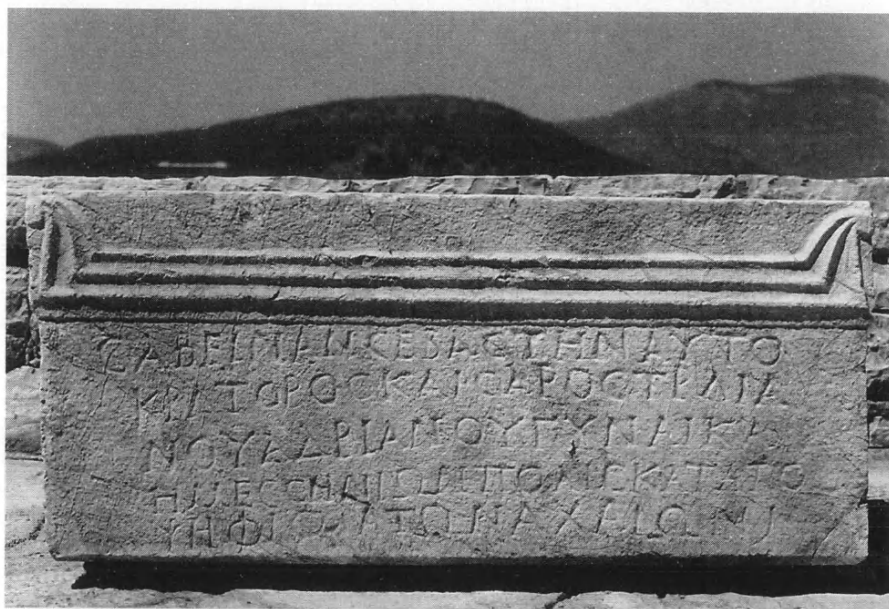

α. Τάφος XVI. Ταφές και κτερίσματα κατά χώραν. β. Τάφος XVII. Ταφές και κτερίσματα κατά χώραν.

α. Τάφος XVIII. Ταφές καὶ κτερίσματα κατὰ χώραν. β. Ἡ θέση τοῦ ἐντοπισθέντος μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ Καλλιθέας, ἀπὸ Δ.

α. Ἐνεπίγραφη λιθόπλινθος ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Σύλλα. β. Ἐπιγραφή πρὸς τιμὴν τῆς Σαβεΐνας.

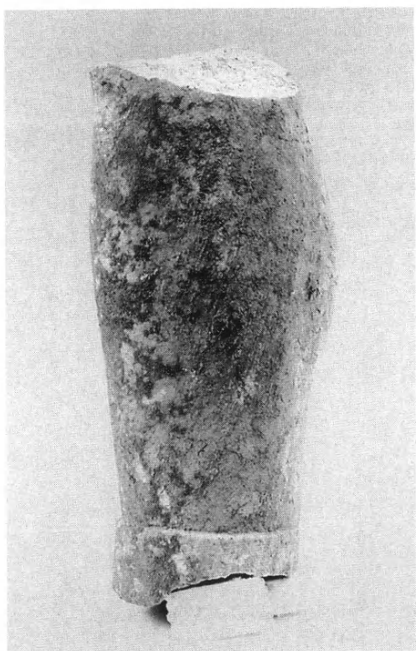

α-β. Πρόσθια καὶ πλάγια ὄψη μαρμάρινου Ἑρμῆρακλέους.

α. Ψήφισμα ξένης πόλης πρὸς τιμὴν Μεσσηνίων. β. Ἀποψη τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου μὲ συσσωρευμένους λιθοπλίνθους.

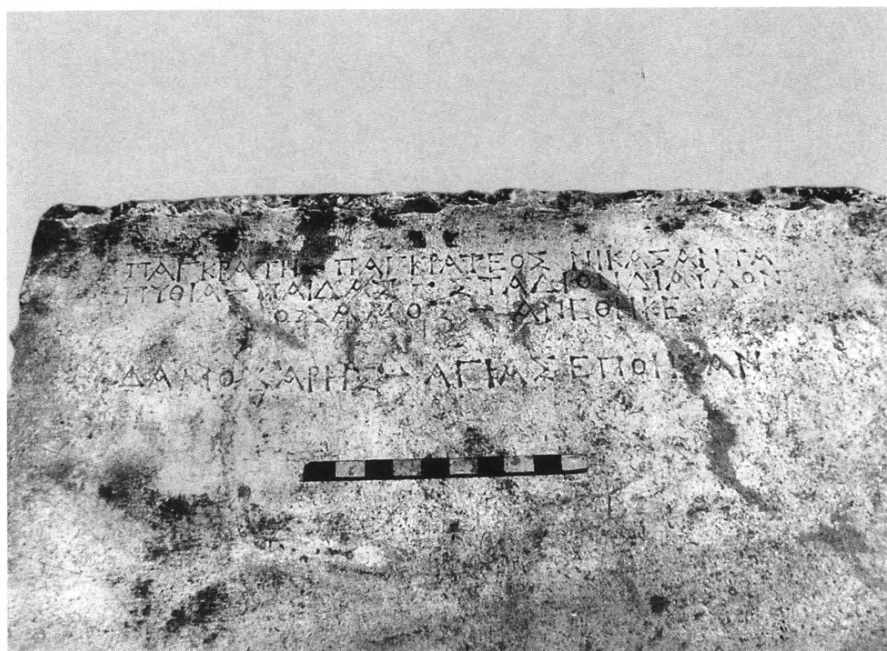

α. Μαρμάρινη πλάκα με ανάγλυφο ψάρι. β. Κνήμη μαρμαρίνου ανδριάντος του Κλ. Σαιθίδα.
γ. Κνήμη αγάλματος και αετός.

α-β. Μαρμάρινο ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης. Πρόσθια καὶ πίσω ὄψη.

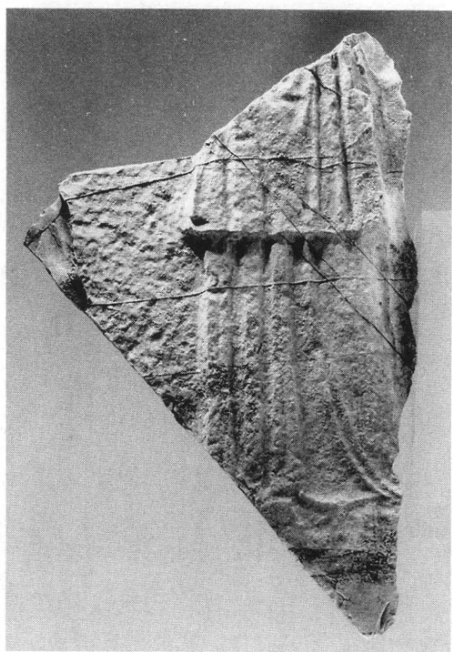
α. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιγραφῆς βάθρου πρὸς τιμὴν Μεσσήνιου δρομέα. β. Στέψη τοῦ βάθρου τῆς Δαμοστράτας.

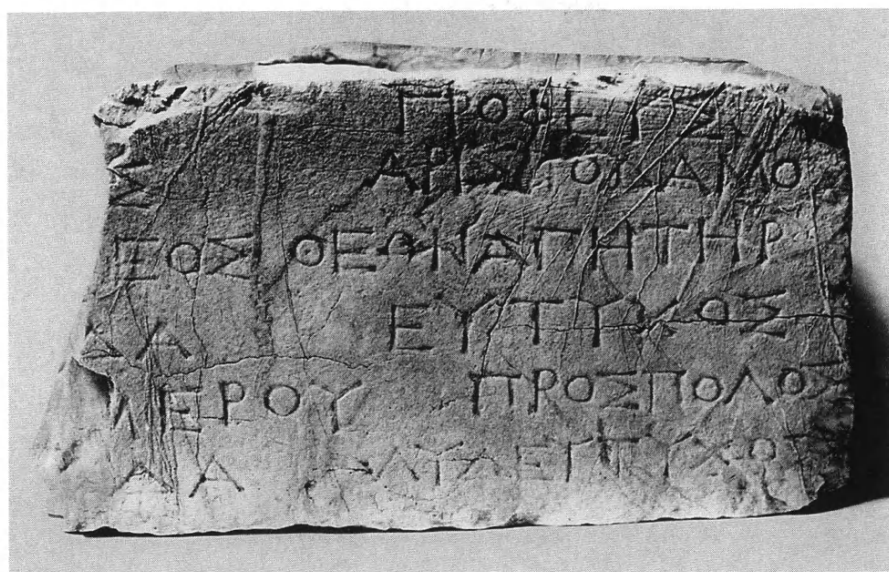
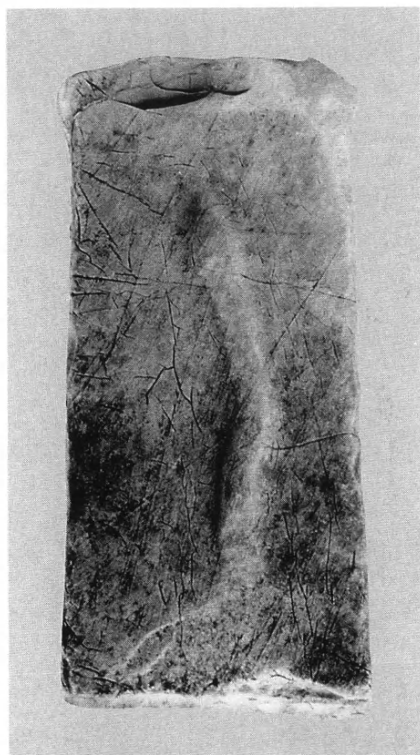
α. Θραῦσμα ἐπιγραφῆς με ψήφισμα. β. Στενή πλευρά ἀμφίγραφης στήλης.

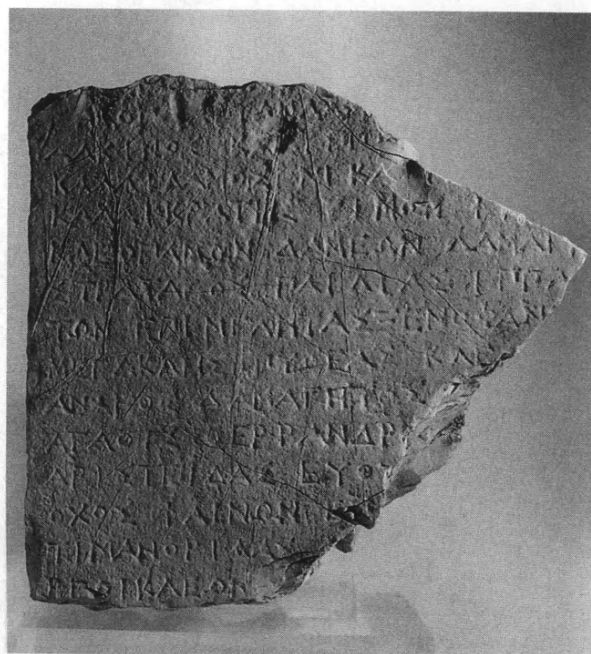
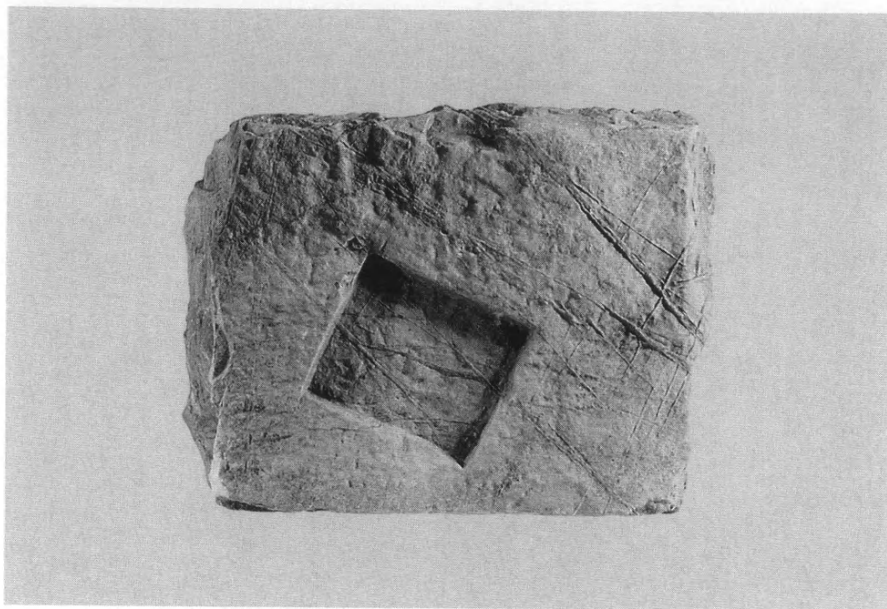
α. ᾽Αποψη τοῦ προσκηνίου καὶ τῆς ὀρχήστρας τοῦ Ἐκκλησιαστηρίου. β. Τμῆμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου.

α. Θραῦσμα γυναικείου ἀγάλματος. β. Τμήμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου.

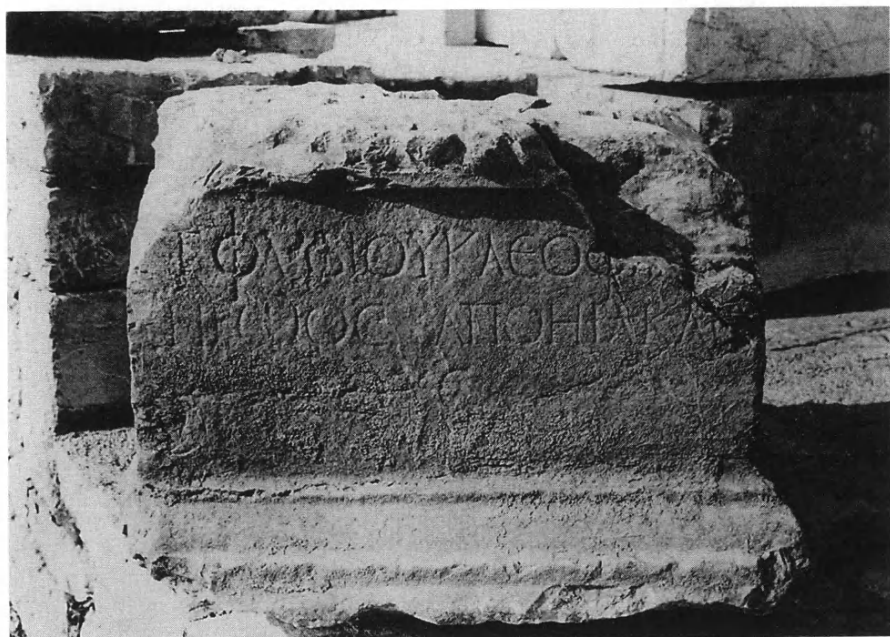
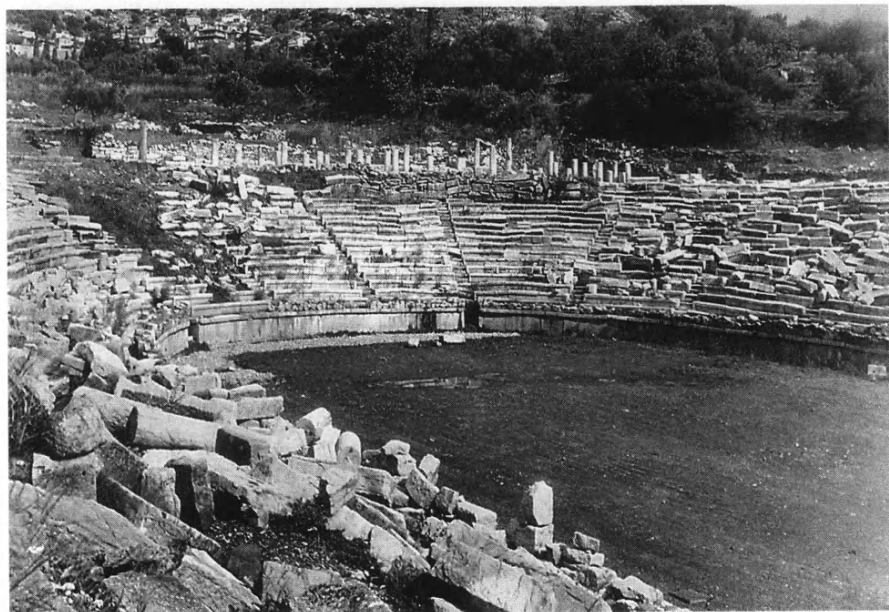

α. Ἀναθηματικός πεσίσκος με φίδι. β. Ὁψη ἐνεπίγραφης λιθοπλίνθου.

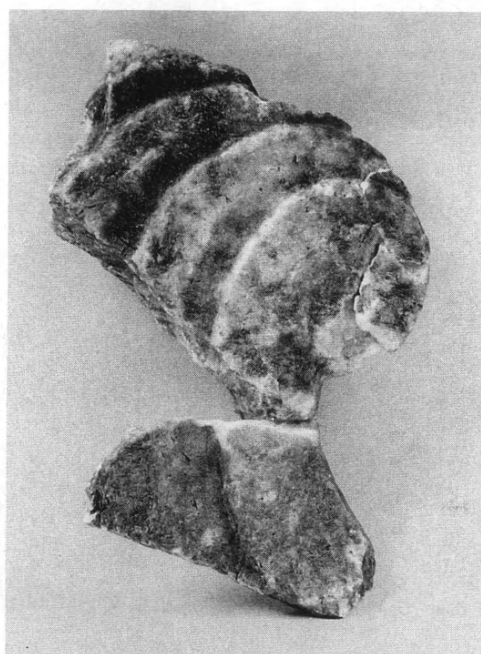
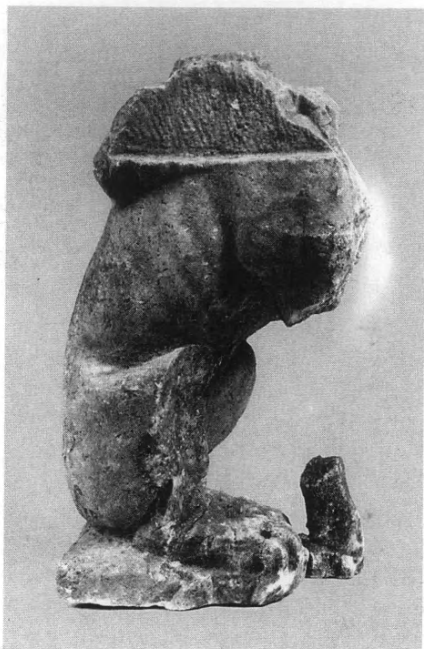
α. Ἄνω ὄψη ἐνεπίγραφης λιθοπλίνθου. β. Τμήμα ἐπιγραφῆς μεῖ ἱστορικὸ περιεχόμενο.

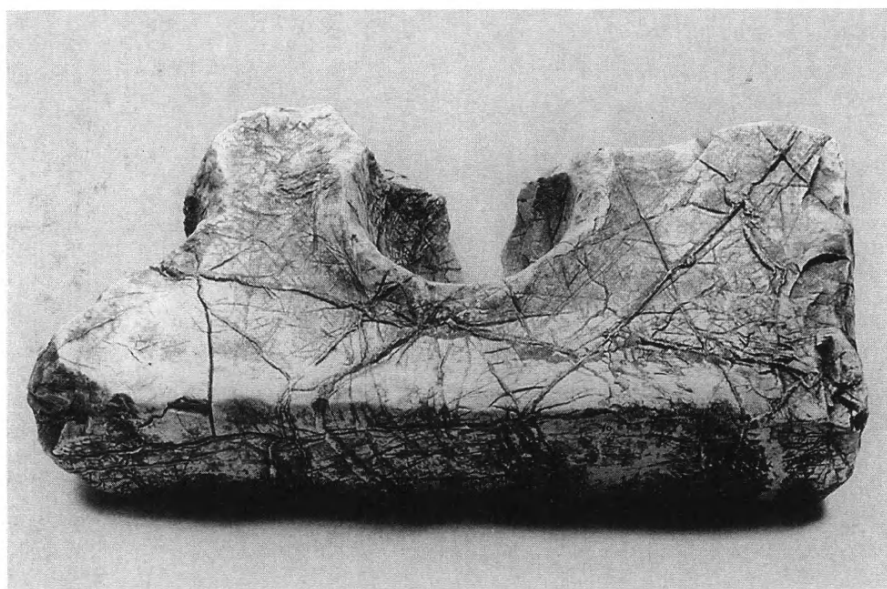

α. Τό πέταλο τοῦ Σταδίου ὅπου ἡ ἐπιγραφή τοῦ Θιώτα. β. Τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο τοῦ Κλεοφάτου.

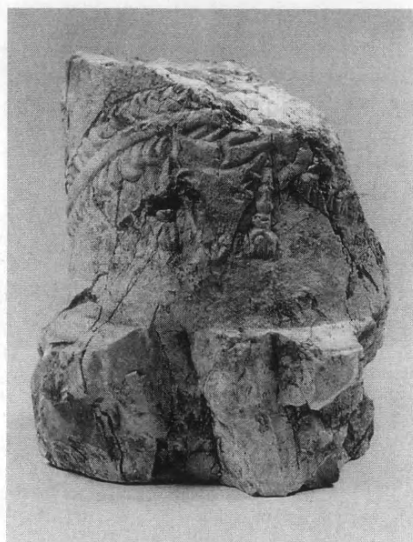

α-γ. Μαρμάρινη σφίγγα.

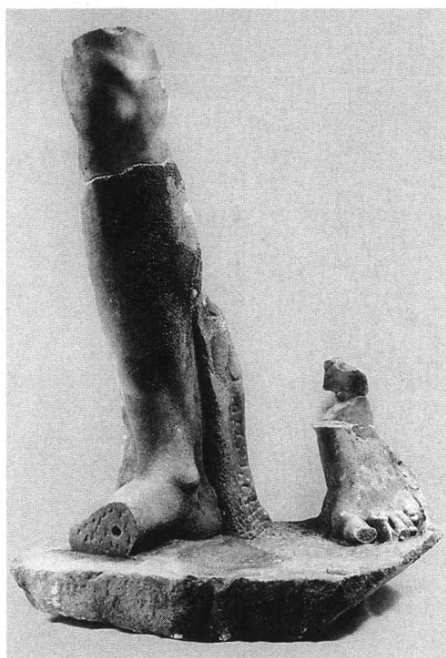
α. Μαρμάρινη λεοντοκεφαλή λεκάνης. β. Τμήμα άσβεστολιθικού σχώματος.

α-β. Λίθινος κυλινδρικός βωμίσκος.

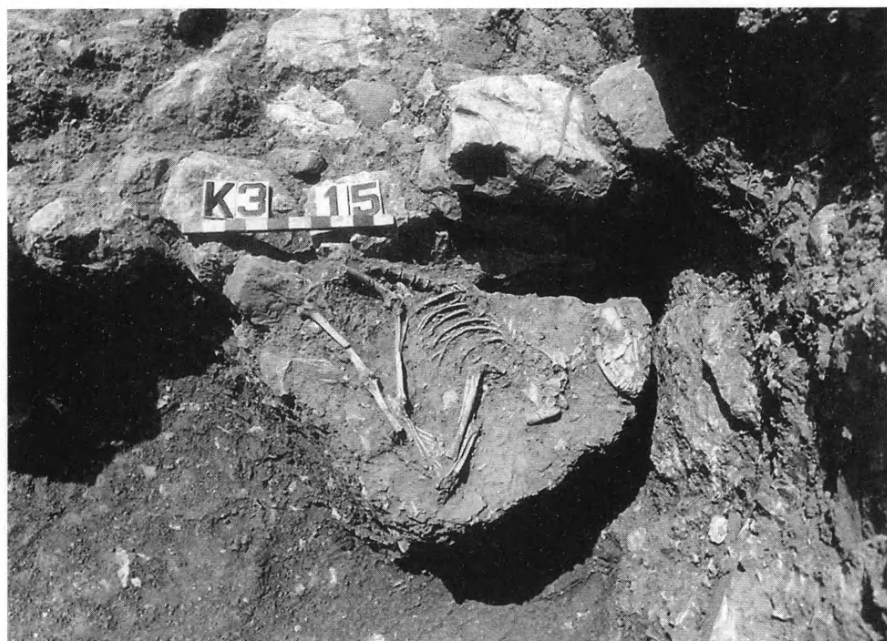
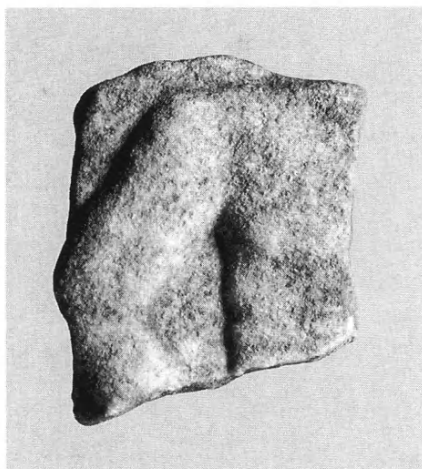
γ. Θραύσματα αγάλματος κατά χώραν.

α-β. Πόδια μαρμάρινου αγάλματος Ἑρμοῦ.

α-β. Κορμός μαρμάρινου αγάλματος.

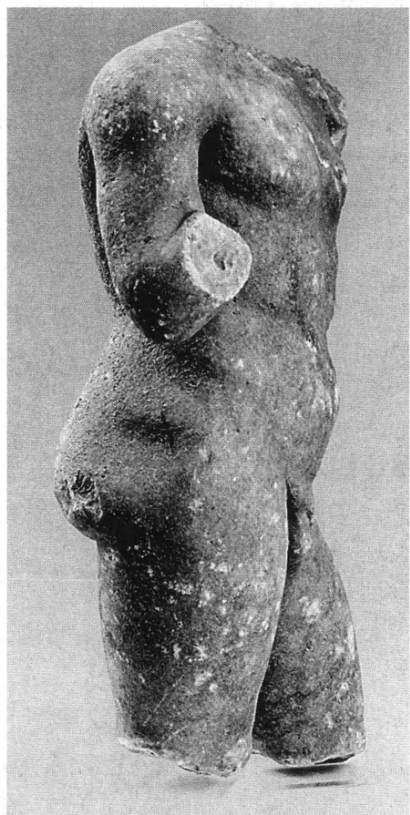
α. Ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ. β. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο Ἀσκληπιοῦ. γ. Ἐνταφιασμένος σκύλος.

Πρόσθια όψη μαρμάρινου αγάλματος Σατυρίσκου.

α-β. Πλάγια και λοξή πίσω όψη μαρμάρινου αγάλματος Σατυρίσκου.

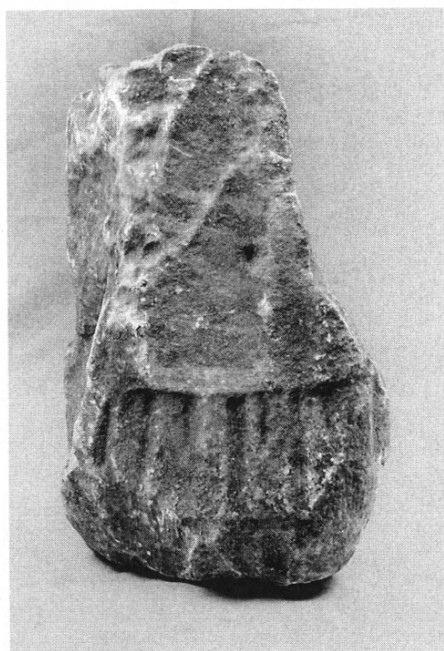
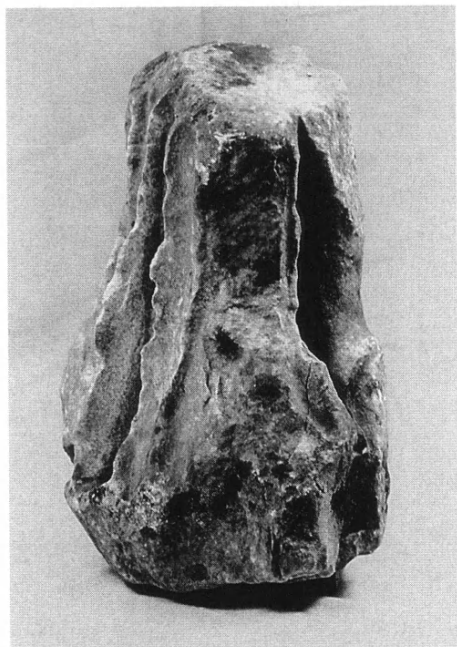
α. Ήγχυτρισμός νηπίου καὶ σκελετός ζώου. β. Ἀποψη τοῦ Κ3 ἀπὸ Δ.

α. Ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου αρ. 20 τῆς ἔπαυλης. β. Στρώμα καταστροφῆς με κεραμίδια στέγης.

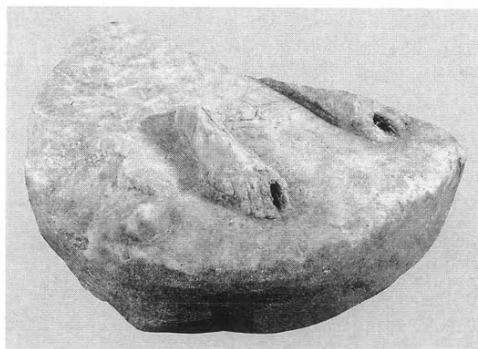
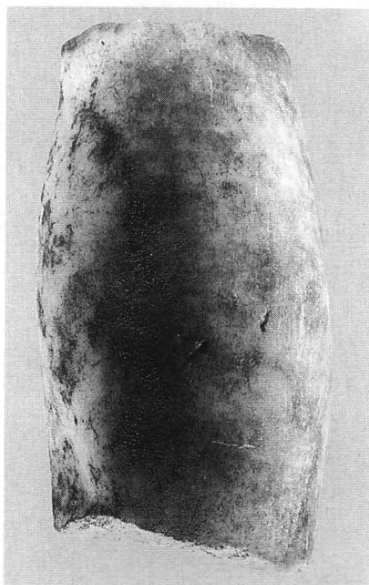
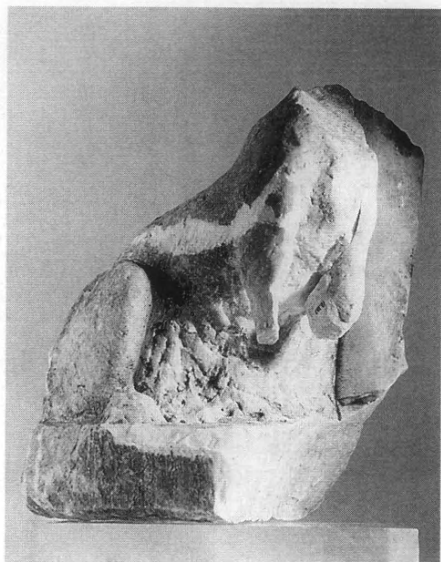
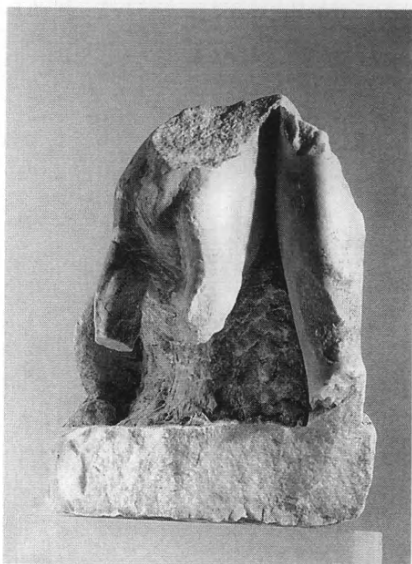

α-6. Ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου αρ. 18 της έπαυλης.

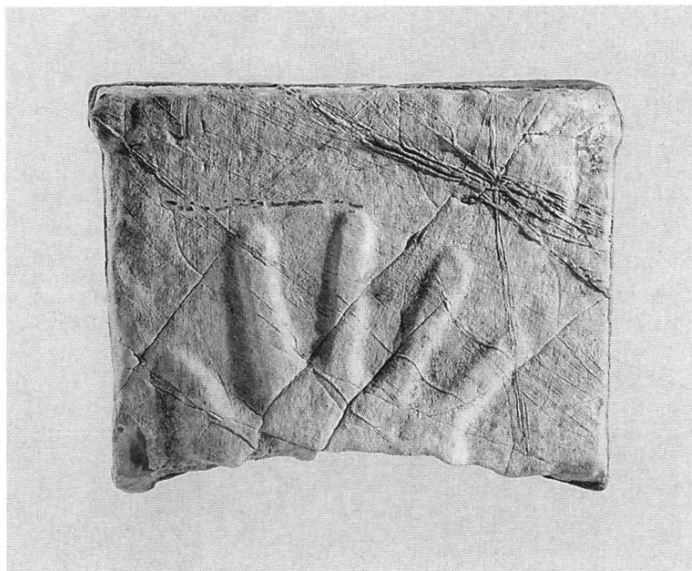

α-β. Θραύσμα από μαρμάρινο ἄγαλμα γυναίκας.

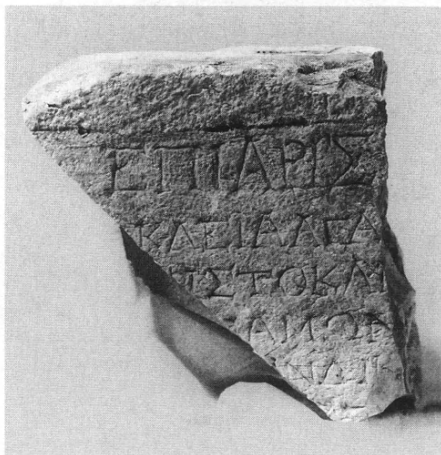

α-β. Ἔγαλμα νέου με ζωο. γ. Πήχυς μαρμάρινου λατρευτικοῦ ἀγάλματος. δ. Κυκλική πλίνθος με πέλματα ἀνδρικοῦ ἀγάλματος.

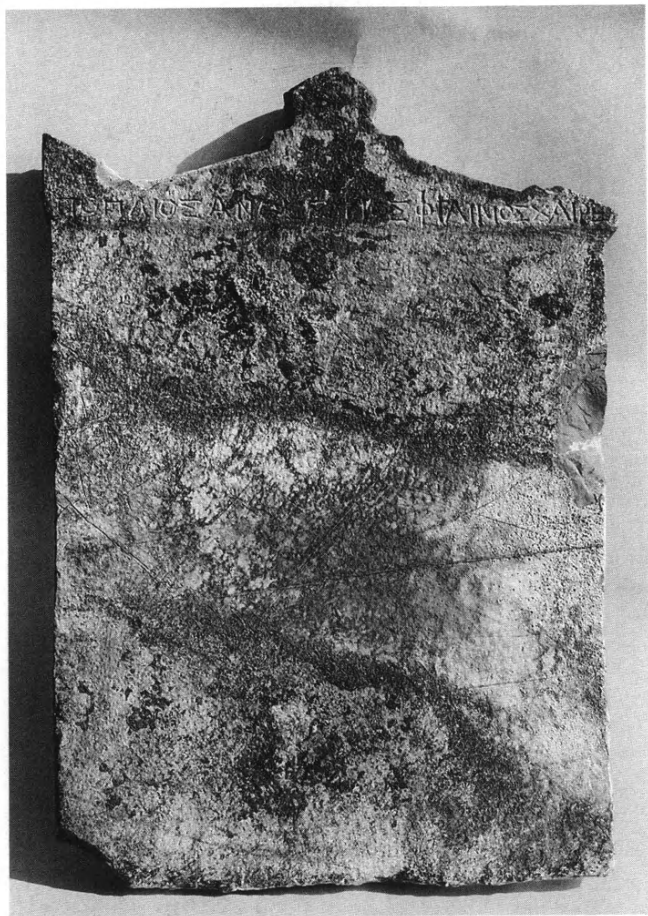

α. Κάτω μέρος αγγαματιδίου Ἀφροδίτης. β. Κάτω τμήμα κορμού μικροῦ γυναικείου ἀγάλματος.
γ. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο με ἀνοικτὴ παλάμη “φασκελώνουσα”.

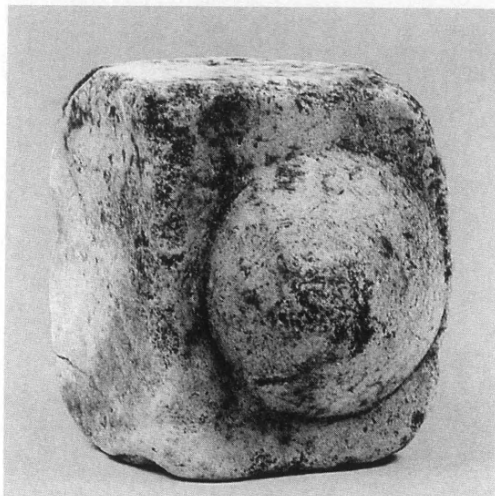

α. Κορμός δένδρου με έλυσσόμενη άμπελο. β. Ένεπίγραφη άσβεστολιθική στήλη.

Ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Πόπλιου Ἀνθέστιου.

α. Μαρμάρινος κύβος με ἔξεργο μαστό, ἀνάθημα. β. Μαρμάρινο ἀνάγλυφο ἐλαφιοῦ καὶ σκύλου.

Λείψανα προϊστορικῶν ἀψιδωτῶν κτιρίων στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου.

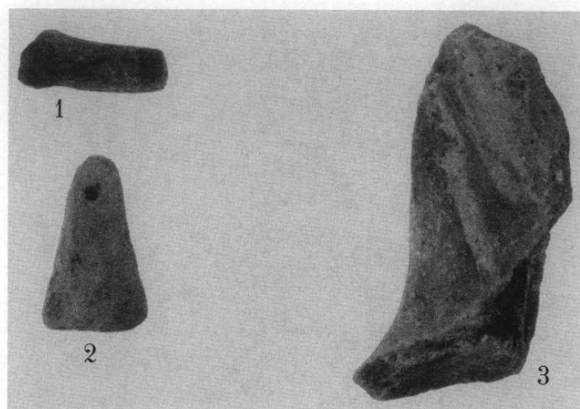

α. Ἡ τοποθεσία Τραγάνες ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. β. Ὑποψη τῆς Ἰκλαίνας ἀπὸ τὰ δυτικά.

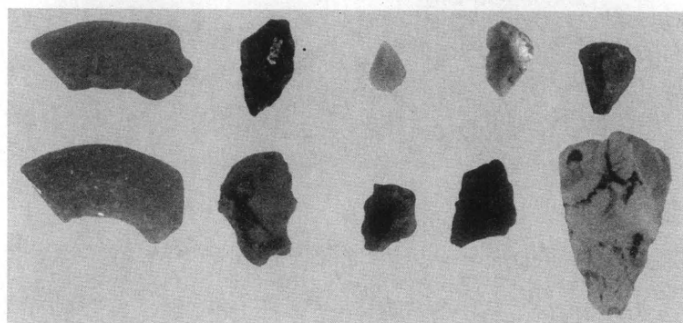

α. Κεραμίδες από πιθανό έλληγιστικό τάφο. β. Θραύσμα κίονα.

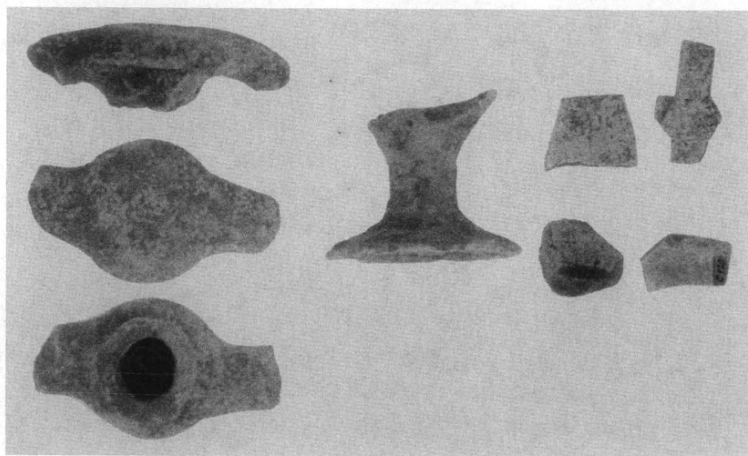

α

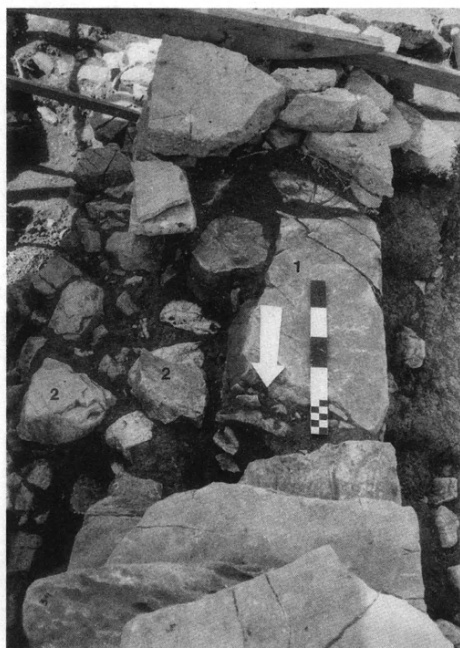
β

γ

α. Πήλινα εύρηματα. β. Λίθινα εύρηματα. γ. Ύστεροελλαδικά ΙΙΙ όστρακα.

α. Οί στρωματογραφίες α-α'-α'' ὑπὸ τὸν δ. τοῖχο τοῦ σηκοῦ. β. Ἡ στρώση πλακοειδῶν λίθων (1), ὡς ὑποκατασκευὴ τοῦ δ. τοίχου τοῦ σηκοῦ (2).

α. Λείψανα πλακοσπρώτου (1) παρά τὸν δ. τοῖχο τοῦ μεγάρου Β (2), ὑπὸ τὸν δ. τοῖχο τοῦ σηκοῦ (3). β. Λείψανα κατασκευῆς (1) παρά τὸν δ. τοῖχο τοῦ μεγάρου Β (2).

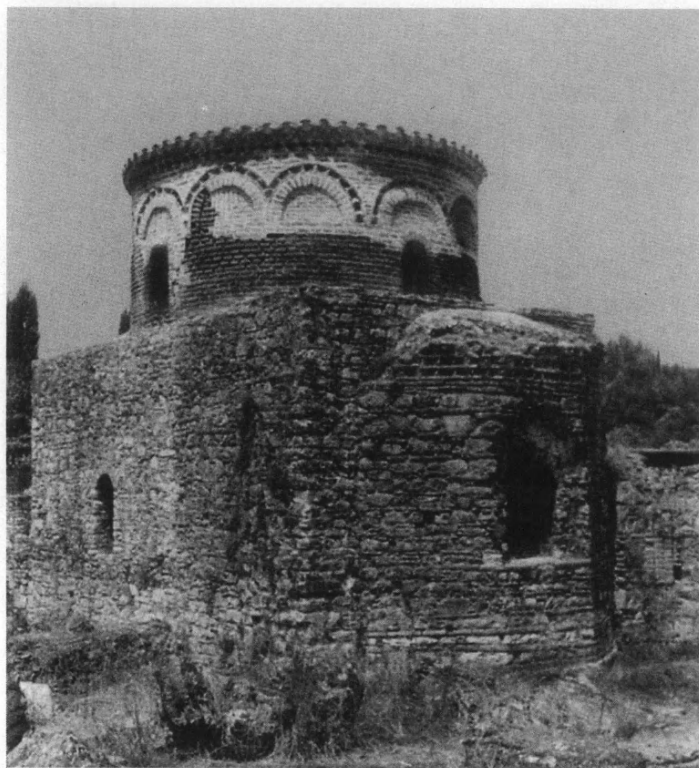
α. Ὁ δ. τοῖχος τοῦ μεγάρου Β μετὸ νεοαποκαλυφθὲν κατακόρυφο τμήμα του (1). β. Ἡ τομὴ μεταξύ τῆς 4ης καὶ 5ης βάσης τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (στρωματογραφία 25).

α. Τὰ στρώματα κάτω ἀπὸ τὴν 4η βάση (στρωματογραφία 26). β. Στρωματογραφία 28.

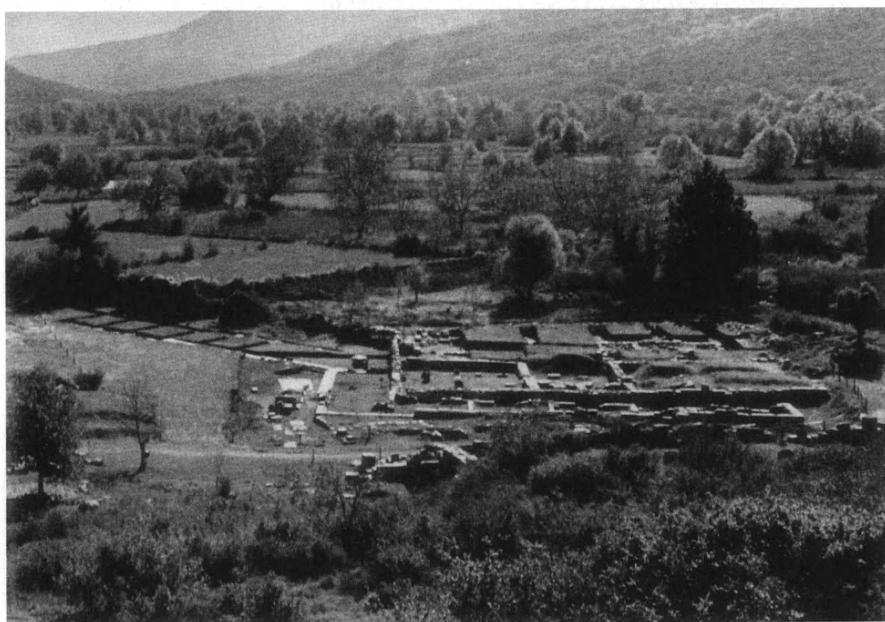
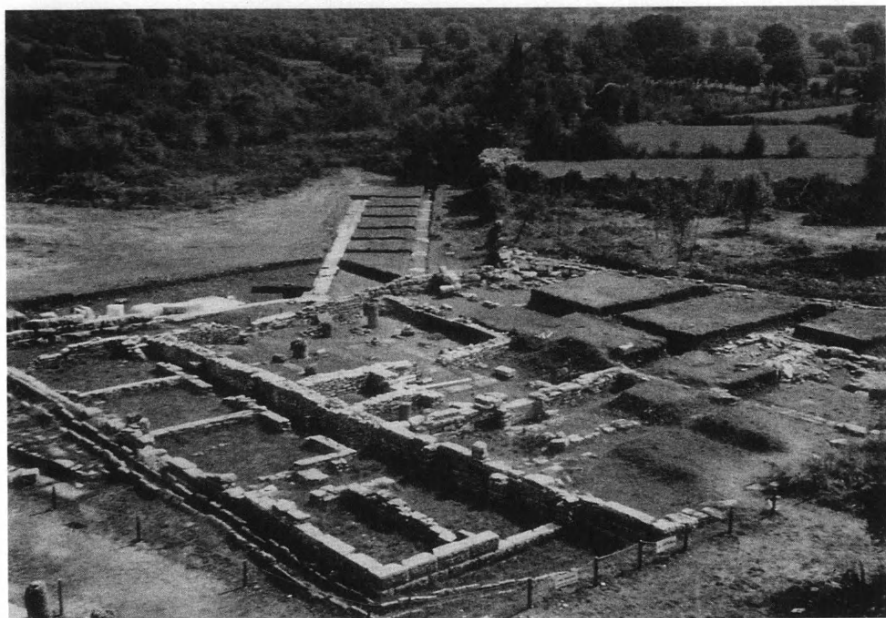

Τὰ στρώματα κάτω ἀπὸ τὴν 5η βάση (στρωματογραφία 27).

α. Τὸ νότιο παρεκκλήσιο ἀπὸ ΝΑ, μετὰ τὴν συμπλήρωση τῆς τοιχοποιίας καὶ τὴν ἀνακεράμωση τοῦ τρούλλου. β. Ἡ μαρμάρινη λεκάνη μετὰ τὴ συγκόλληση τῶν ρωγμῶν.

α. "Αποψη τοῦ χώρου τῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ βορειοδυτικά. β. "Αποψη τοῦ χώρου τῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ βόρεια.

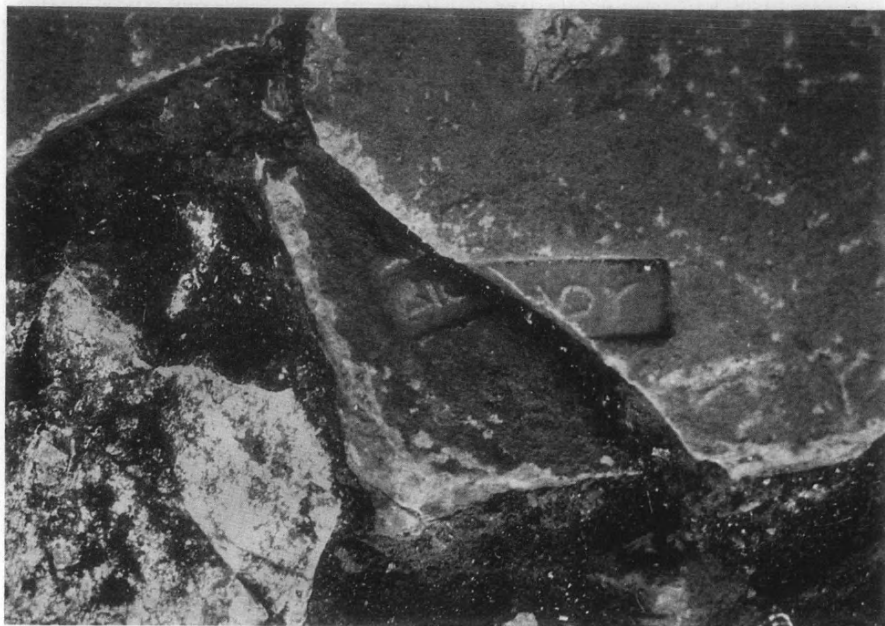

α. Μερική άποψη του χώρου των ανασκαφών από βόρεια. β. Πρυτανείο, πτέρυγα Ο2, νοτιοδυτικό τμήμα: δωμάτια α', β', γ' από ανατολικά.

α. Πρυτανεῖο, πτέρυγα Ο2: ὁ ἐνδιάμεσος τοῖχος τῶν δωματίων β' καὶ γ' ἀπὸ βόρεια. β. Πρυτανεῖο, πτέρυγα Ο2, δωμάτιο γ': τμῆμα ἀπὸ τὴν κεράμωση τῆς στέγης στὸ στρῶμα πηλοῦ γ.

α. Πρυτανείο, πτέρυγα 02, δωμάτιο γ': ένσφράγιστη κέραμος με την έπιγραφή ΔΙΟΣ ΝΑΟΥ στο στρώμα
πηλού γ. β. Πρυτανείο, πτέρυγα 02: ό ένδιάμεσος τοίχος τών δωματίων α' και β' από άνατολικά.

α-β. Πρυτανεῖο, πτέρυγα Ο2, νοτιοανατολικό τμήμα: α. Τὸ δωμάτιο ζ' καὶ ὁ πρὸ αὐτοῦ διάδρομος ἀπὸ νότια. β. Τὸ δωμάτιο ζ' καὶ ὁ πρὸ αὐτοῦ διάδρομος ἀπὸ βόρεια.

α. Πρυτανείο, πτέρυγα Ο2: ο διάδρομος πρό του δωματίου ζ' από δυτικά. Ἀριστερά ἡ νεώτερη ταφή πάνω ἀπὸ τὸν ρωμαϊκὸ τοῖχο. β. Ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου ζ' καὶ ὁ ἀνασκαφεὶς χώρος ἐκτὸς τῆς πτέρυγας Ο2 τοῦ πρυτανείου ἕως τὸν νεώτερο περίβολο τοῦ ἱεροῦ. Ὑποψη ἀπὸ βόρεια.

α. Δόμοι τοιχοποιίας μεταξύ Πρυτανείου και νοτίου ἄκρου ἀνατολικῆς στοᾶς. β. Τὸ σημεῖο σύνδεσης τῆς κρηπίδας τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς μὲ τὴν ἀντίστοιχη κρηπίδα τοῦ στυλοβάτη τῆς νοτιοανατολικῆς στοᾶς.

α. Καταχωσμένο βάθρο πρὸ τῆς κρηπίδας τοῦ στυλοβάτη τῆς νοτιοανατολικῆς στοᾶς. ᾽Αποψη ἀπὸ δυτικά. β. Ἡ πρόσοψη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς μὲ τὰ πρὸ αὐτῆς βάθρα καὶ ἡ συνεχόμενη μὲ αὐτὴν νοτιοανατολικὴ στοά. ᾽Αποψη ἀπὸ βορειοανατολικά.

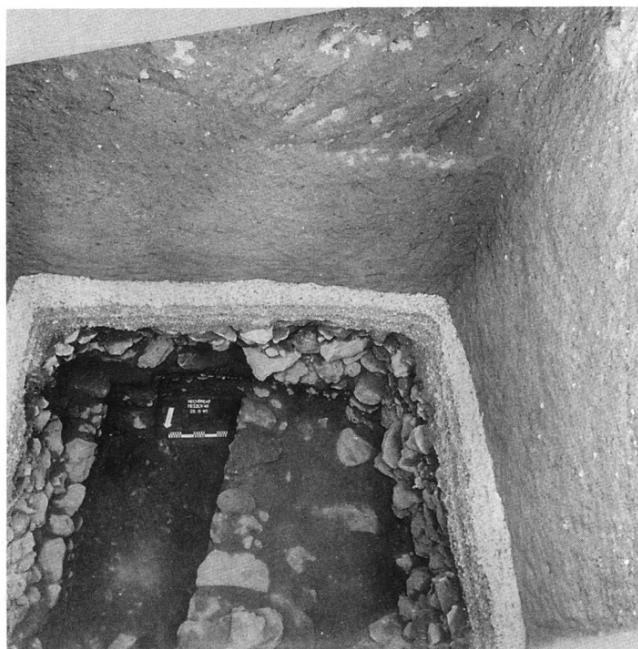

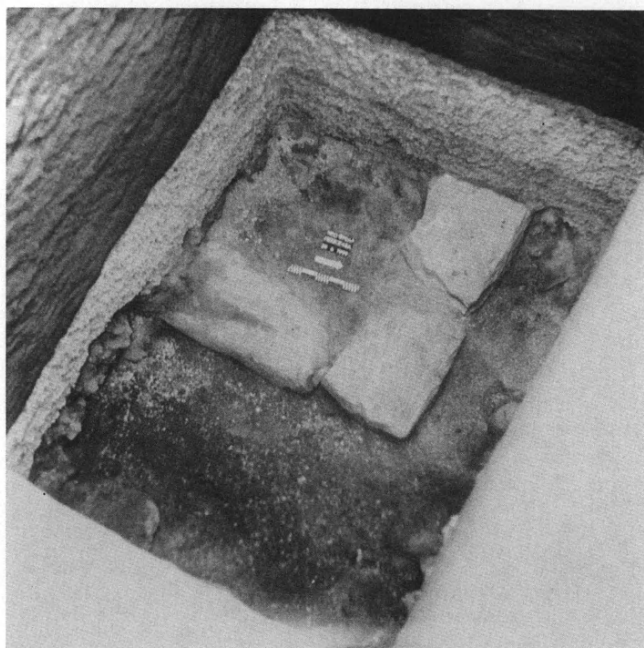
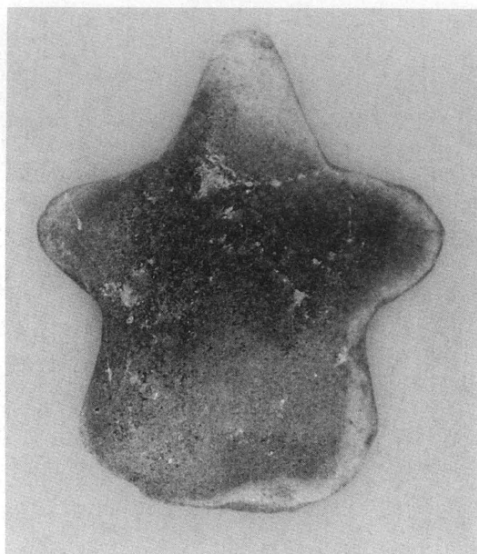
α. Ἡ νοτιοανατολική στοὰ ἀπὸ βόρεια. β. Ἡ νοτιοανατολική στοὰ ἀπὸ νότια.

α. Ὁ ρωμαϊκὸς τοῖχος μεταξύ πτέρυγας Ο2 καὶ περιστυλῆς αἰθουσας Ο μετὰ τὴ στερέρωση καὶ ἀποκατάστασή του. β. Ὁ ρωμαϊκὸς τοῖχος στὴν εἴσοδο μεταξύ περιστυλῆς αὐλῆς καὶ ἀρχικῆς αἰθουσας τελετῶν τοῦ πρυτανείου (μετέπειτα αἰθουσας συνεδρίου) μετὰ τὶς ἐργασίες στερέρωσης καὶ ἀποκατάστασης.

α. Φρέαρ 50. Τò στρώμα καταστροφῆς καὶ ἡ ἀναλημματικὴ ξηρολιθιά. β. Φρέαρ 49.
Στρωματογραφία κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς.

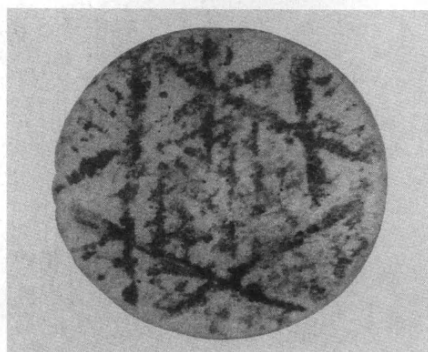
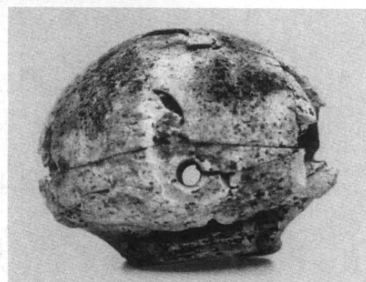
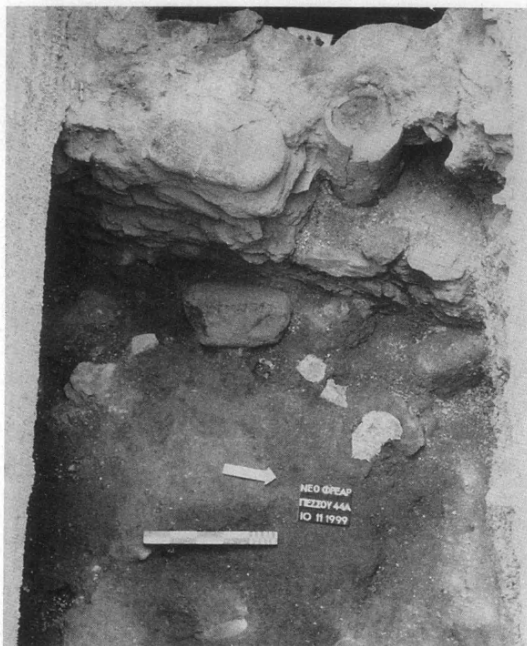

α. Φρέαρ 49. Μαρμάρινο πρωτοκυκλαδικό ειδώλιο τύπου Φυλακωπής (ἀριθ. εύρετ. Λ2155).

β. Φρέαρ 45Α. Τὸ στόμιο τοῦ φρέατος.

α. Φρέαρ 45Α. Οί κατασκευές. β. Φρέαρ 44Α. Κορυφή του στρώματος καταστροφής.

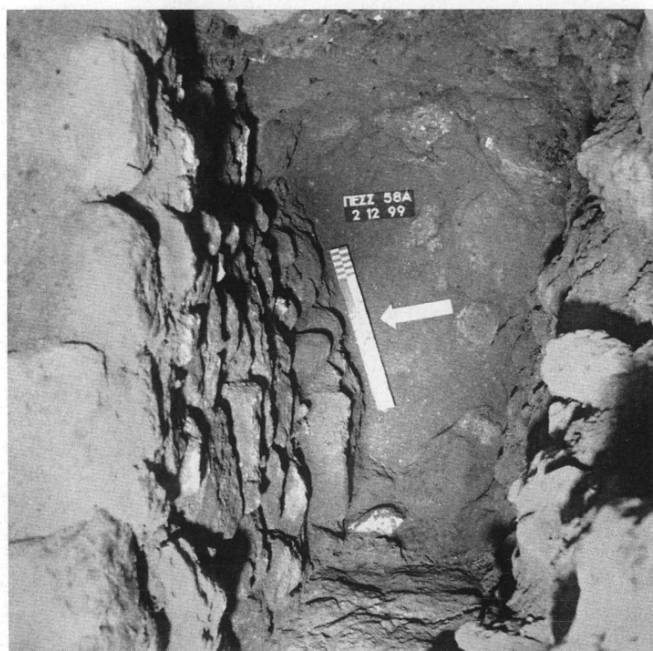
α-ε. Φρέαρ 44Α: α. Ἀρχιτεκτονικὲς κατασκευὲς καὶ πυροκλαστικὸ ὑπόβαθρο. β. Μπρούντζινο ἐγχειρίδιο (ἀριθ. εὐρετ. 8597). γ. Ἐλεφάντινη μυκητοειδὲς λαβή (ἀριθ. εὐρετ. 8535). δ. Κομβιοειδὲς ἀντικείμενο ἀπὸ φαγεντιανή (ἀριθ. εὐρετ. 8385). ε. Ἡ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια τοῦ παραπλεύρως ἀντικειμένου.

α-β. Φρέαρ 43Α: α. Ἀρχιτεκτονικὲς κατασκευές. β. Τμῆμα λιθόστρωτης αὐλῆς.

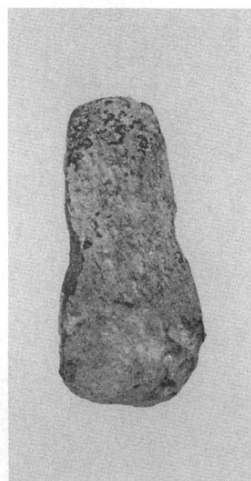
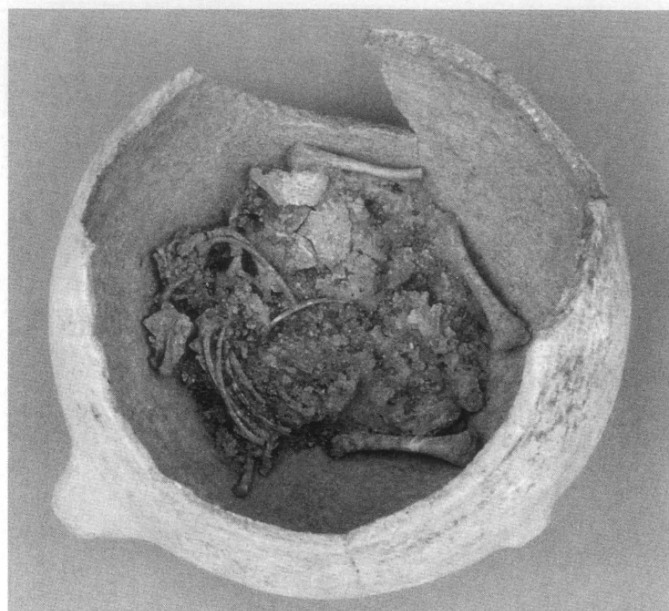

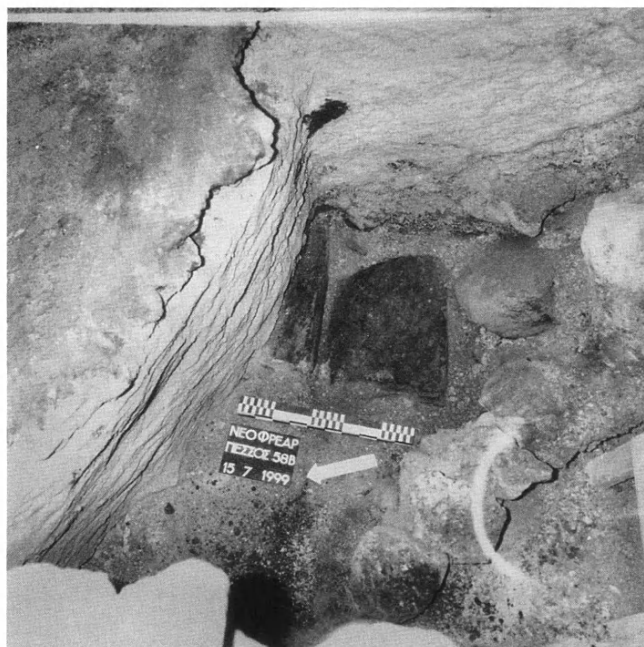
α-β. Φρέαρ 58Α: α. Ἡ κορυφή ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν. β. Τοῖχοι ὑστεροκυκλαδικῶν Ι κτιρίων.

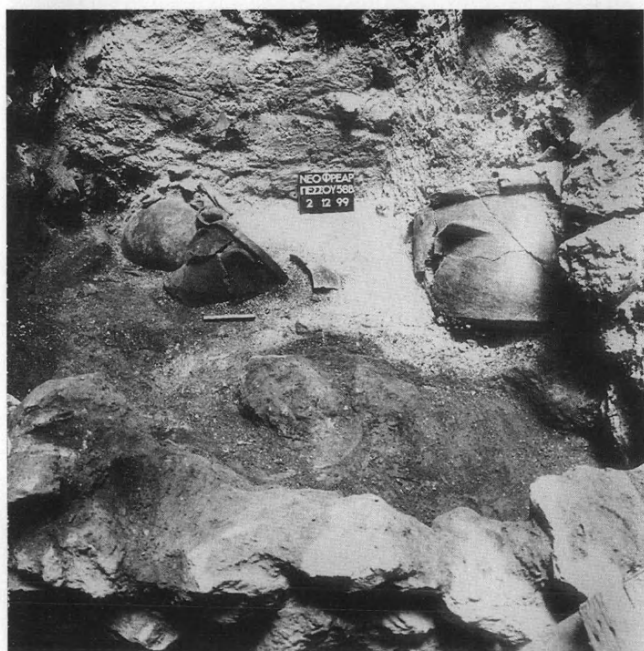
α-β. Φρέαρ 58Α: α. Ἀντιστήριξη τῶν παρειῶν. β. Θραύσματα πρωτοκυκλαδικοῦ
πίθου με ἐγκυτρισμὸ κατὰ χώραν.

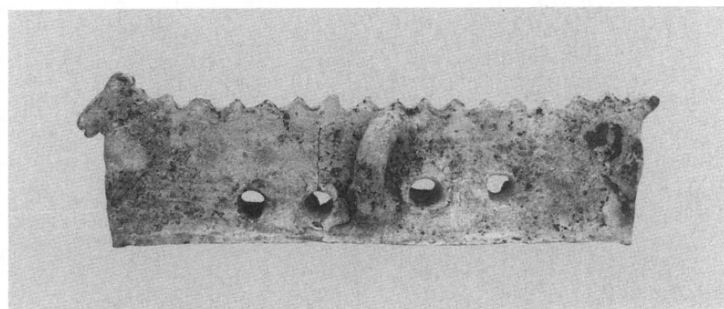
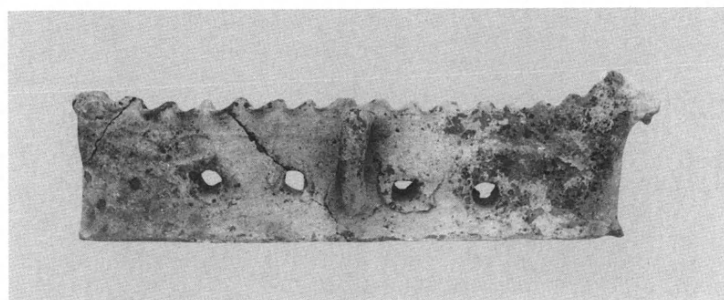
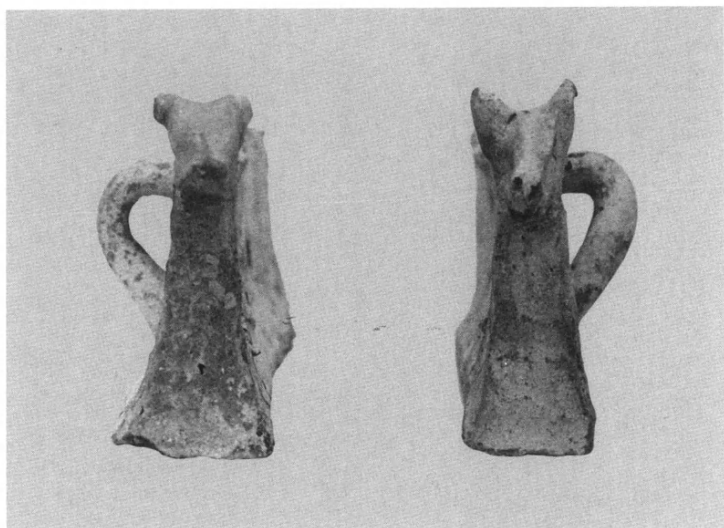
α-γ. Φρέαρ 58Α: α. Τμήματα κρανίου της ΠΚ ταφής κατά τη συντήρησή του στο εργαστήριο της ανασκαφής. β. Πρωτοκυκλαδικός πίθος με έγχυτρισμό μετά τη συντήρησή του (ἀριθ. εύρετ. 8974). γ. Μαρμάρινο πρωτοκυκλαδικό οκτώσχημο ειδώλιο (ἀριθ. εύρετ. Α2172).

α-β. Φρέαρ 58B: α. Ἀρχιτεκτονικὲς κατασκευές. β. Κλιμακοστάσιο.

α-β. Φρέαρ 58B: α. Πιθανώς κατασκευή έστιας. β. Σκεύη πιεστηρίου κατά χώραν.

α-γ. Φρέαρ 58B: α. Ζεύγος κρατευτῶν (ἀριθ. εύρετ. 8168A καὶ 8168B). β. Πλάγια ὄψη τοῦ κρατευτῆ ἀριθ. εύρετ. 8168A. γ. Πλάγια ὄψη τοῦ κρατευτῆ ἀριθ. εύρετ. 8168B.

α-β. Φρέαρ 58B: α. Ὁ κάδος τοῦ πιστηρίου (ἀριθ. εὗρετ. 8216).
β. Τὸ πιστήριο (ἀριθ. εὗρετ. 8215).

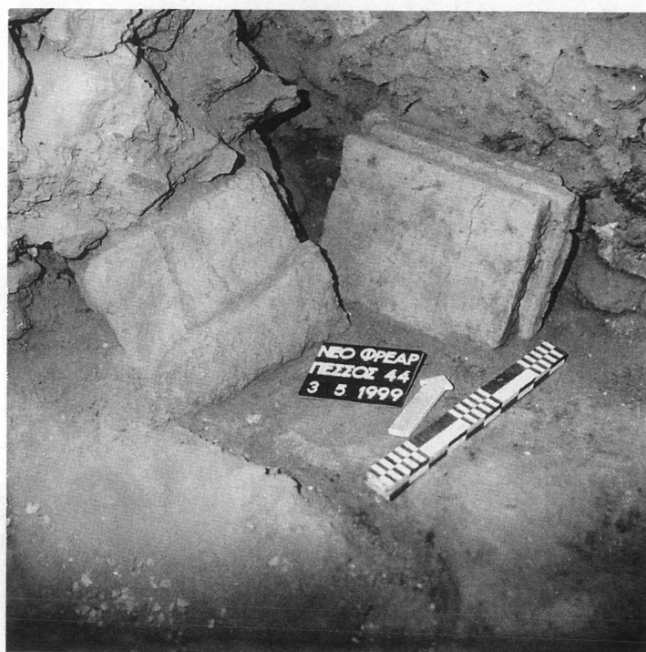
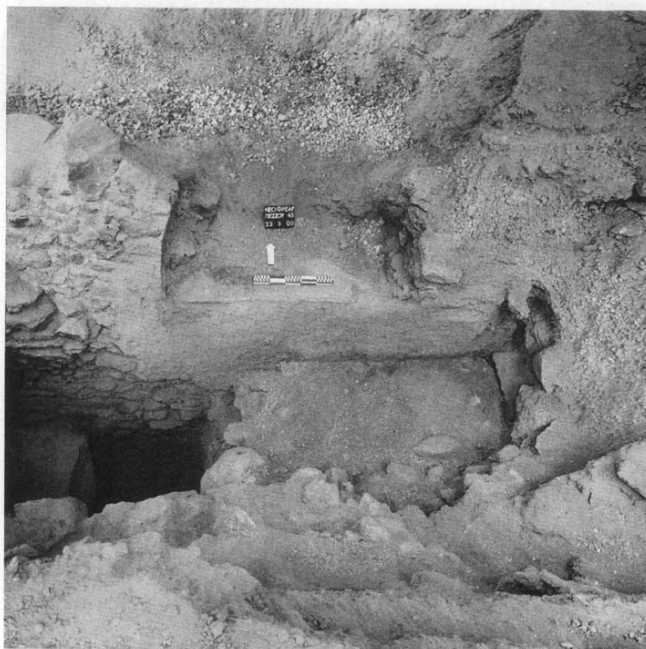
α. Φρέαρ 58B. Καλάθι με άσβέστη (;). β. Φρέαρ 59A. Έρείπια ορόφου.

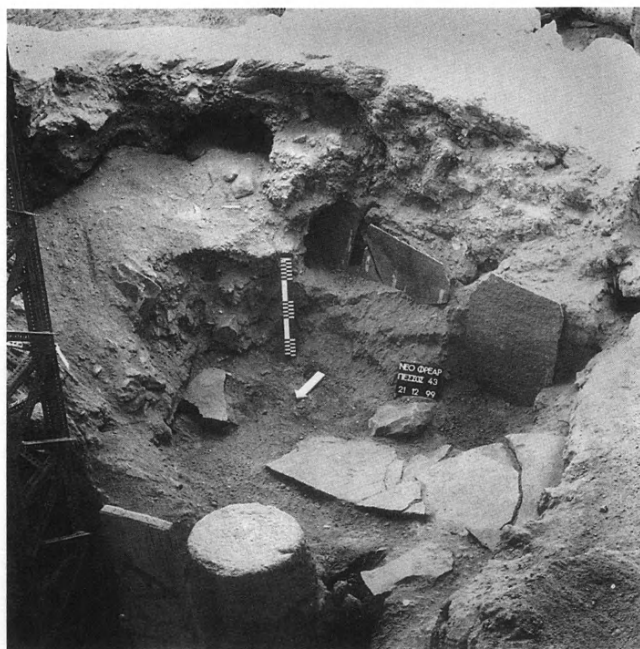
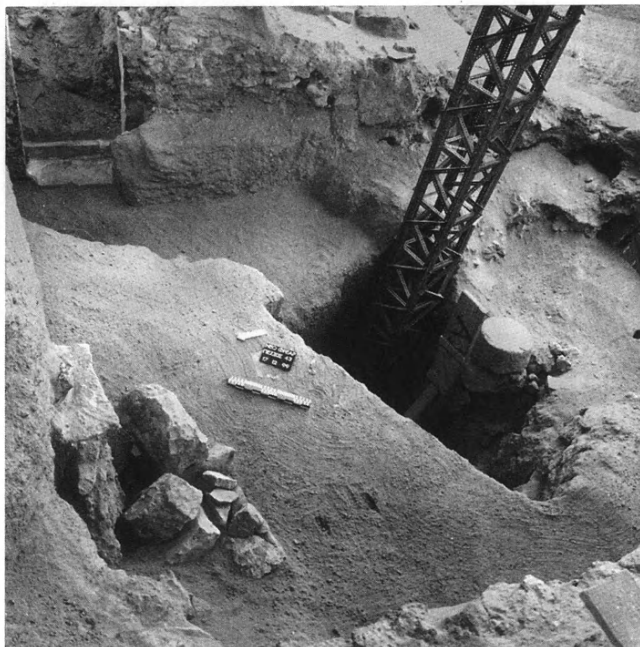
α-β. Φρέαρ 52: α. Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ σκάμματος μετὸν σωρὸ τῶν κεράτων. β. Ὑποψη τοῦ σκάμματος ἀπὸ Ἀνατολῶν. Διακρίνονται στὴν ἀριστερὴν παρεῖα γύψινα ἐκμαγεῖα ξυλοδοκῶν καὶ στὴ ΒΔ γωνία τὸ χεῖλος τῆς λάρνακας.

α-β. Φρέαρ 52: α. Χρυσό ειδώλιο αιγάγρου. β. Ἡ λάρναξ με ἀποτυπώματα τοῦ ξύλινου κιβωτιδίου καὶ τὸ χρυσὸ ειδώλιο αιγάγρου.

α. Φρέαρ 45. Ύστεροκυκλαδικό Ι κτίριο. β. Φρέαρ 44. Τὸ δάπεδο δωματίου
μὲ τίς πήλινες πλάκες.

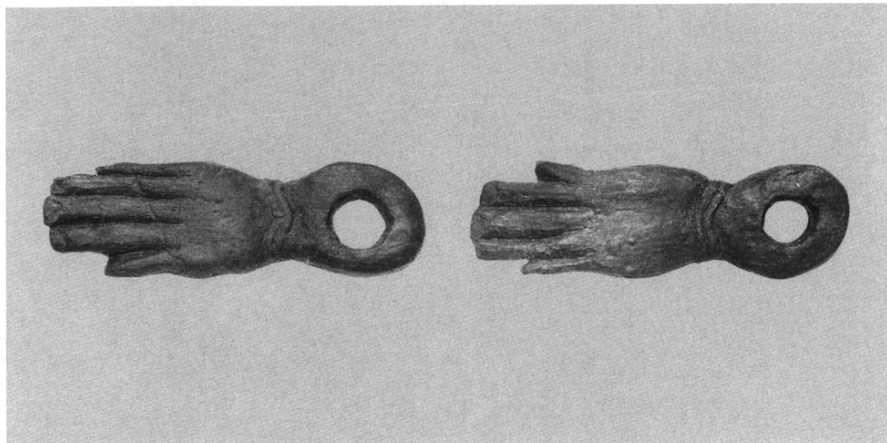

α-β. Φρέαρ 43: α. Τò σκάμμα κατά τήν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν. β. Πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ α' ὀρόφου καὶ βάση κίονος.

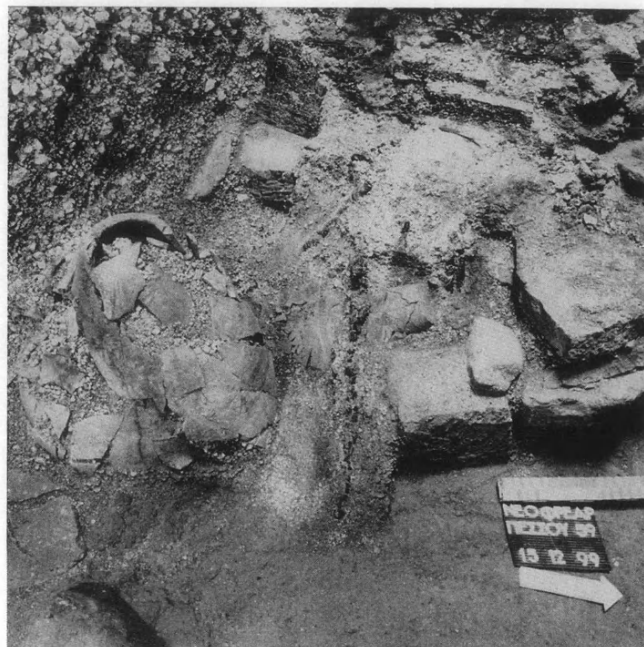
α-β. Φρέαρ 43: α. Τοίχοι διαδρόμων ή κλιμακοστασίου με ζωγραφιστά κονιάματα.
β. Γύψινο έχμαγείο κορμού δέντρου.

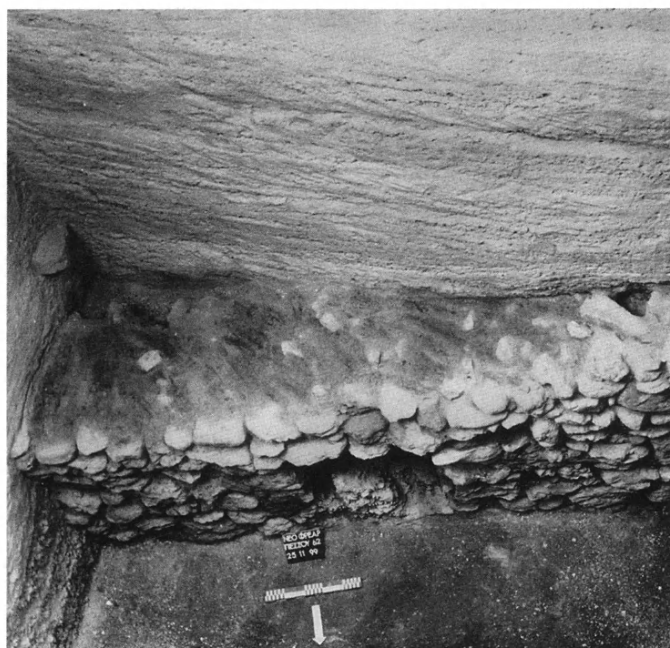
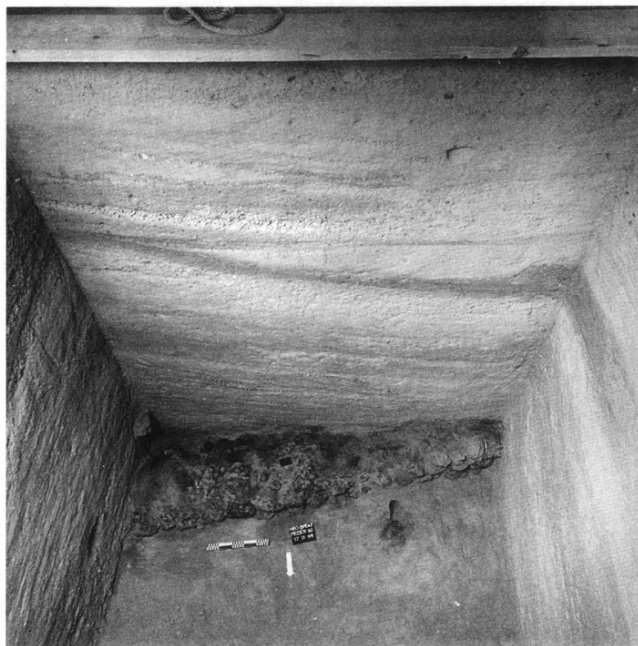

α-β. Φρέαρ 43. Ξύλινα ομοιώματα ανθρώπινου χεριού. γ. Φρέαρ 59. Τμήματα ξύλων.

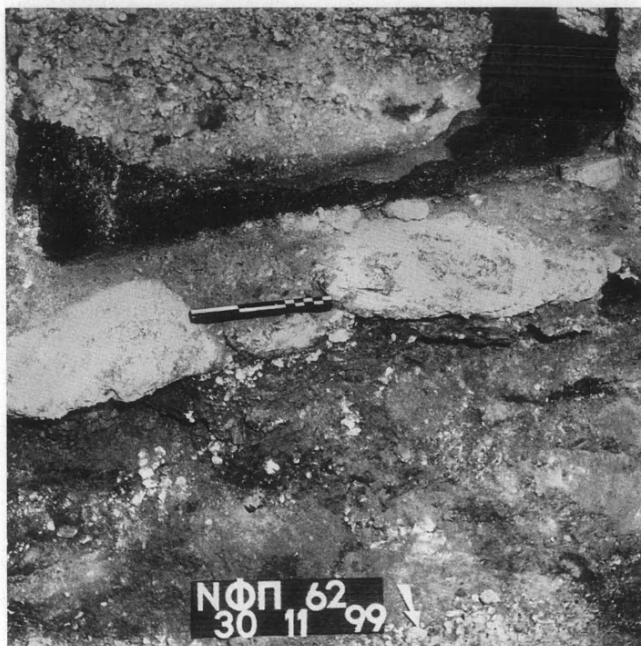

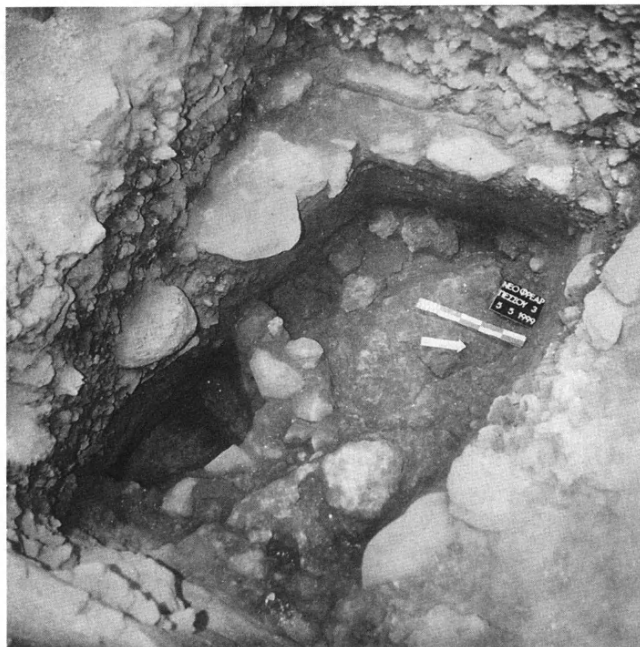
α. Φρέαρ 59. Ύστεροκυκλαδικά αγγεία κάτω από το στρώμα της κισσήρεως. β. Φρέαρ 5. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ θράχου μετὰ τὴν λαξευμένην κοιλότητα.

α-β. Φρέαρ 62: α. Ἡ ἡφαιστειακὴ ἐπίχωση καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ τοίχου. β. Τὸ οἰκοδόμημα
 μὲ ἀνοιγμὰ παραθύρου.

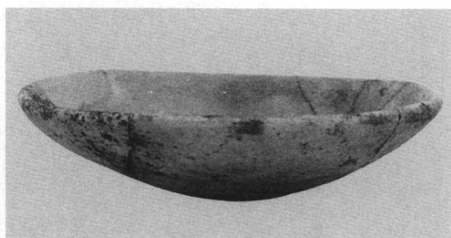
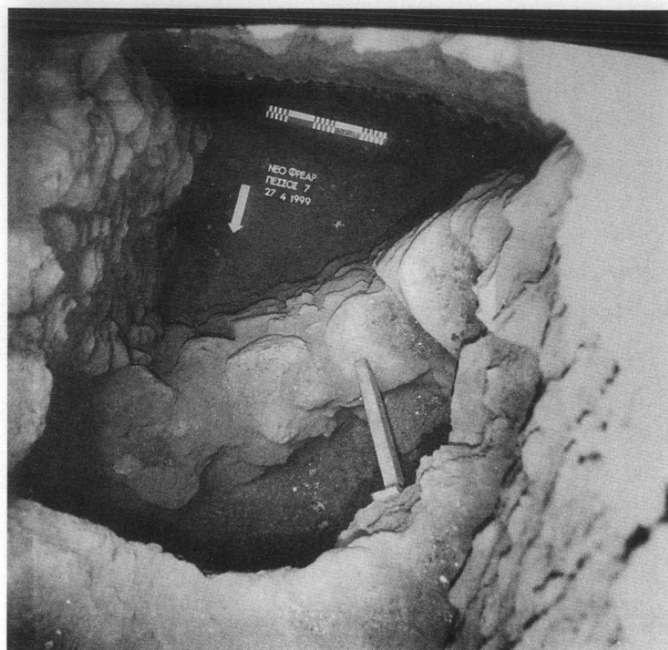

α-β. Φρέαρ 62: α. Τὸ κατώφλι τοῦ παραθύρου μετ' ἐκμῆμα τοῦ ξύλινου πλαισίου του. β. Τὸ παράθυρο μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης.

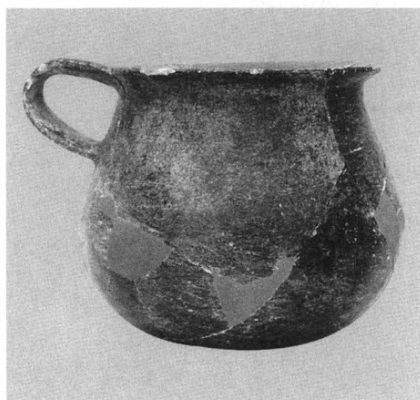

α-β. Φρέαρ 3: α. Λείψανα μεσοκυκλαδικού υπαίθριου λιθοστρώτου.

β. Ή στρωματογραφία της τομής. Διακρίνεται ή λίθινη βάση κίονος.

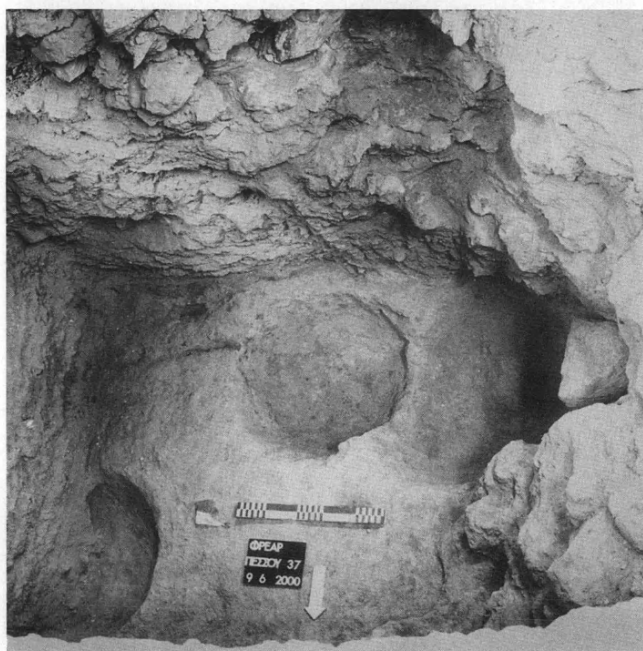

α-γ. Φρέαρ 7: α. Λείψανα τοίχων. β. Πρωτοχαλκὸ δέπας ἀμφικύπελλον (ἀριθ. εὐρ. 8042).
 γ. Πρωτοχαλκὴ φιάλη βορειοαιγαιακῆς προελεύσεως (ἀριθ. εὐρ. 7978).

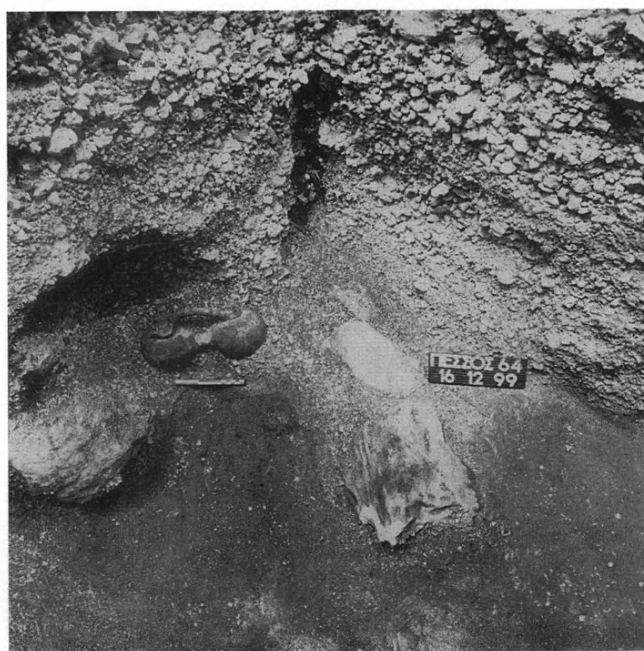
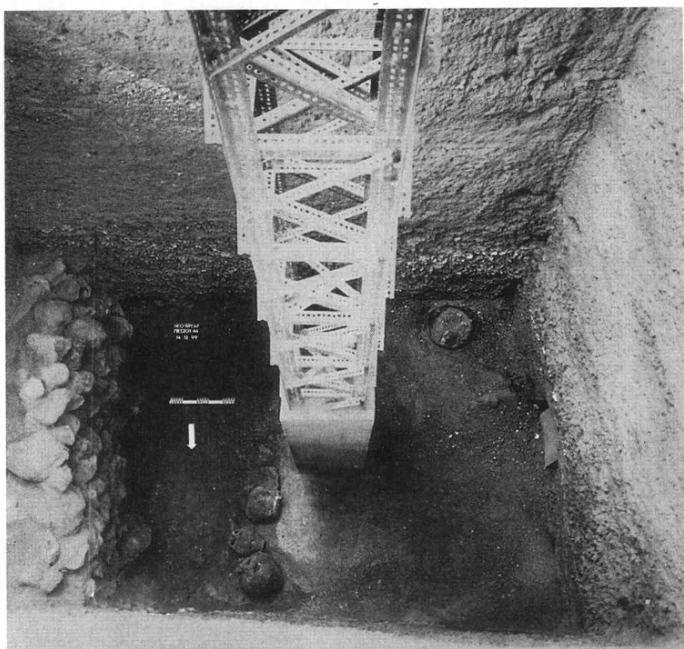
6. Φρέαρ 7: α. Πρωτοχαλκικό μόνωτο κύπελλο βορειοαιγαιακής προελεύσεως (ἀριθ. εύρ. 7992). β. Πρωτοχαλκικό δίωτο κύπελλο βορειοαιγαιακής προελεύσεως (ἀριθ. εύρ. 8006). γ. Φρέαρ 13. Ἡ θέση τοῦ σκάμματος.

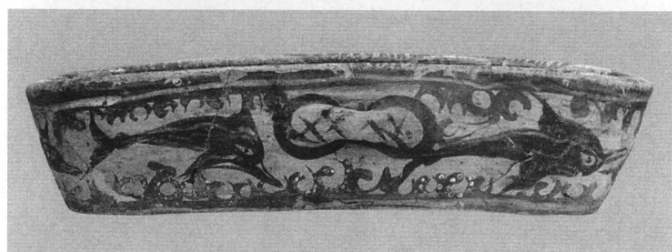

α. Φρέαρ 39. Ἡ ἀνώτερη στρωματογραφία τοῦ σκάμματος μὲ ἀγγεῖα τοποθετημένα ἐπάνω
στὰ διευθετημένα μπάζα τῆς καταστροφῆς. β. Φρέαρ 37. Βοθρίσκοι στὸν πυθμένα τοῦ σκάμματος.

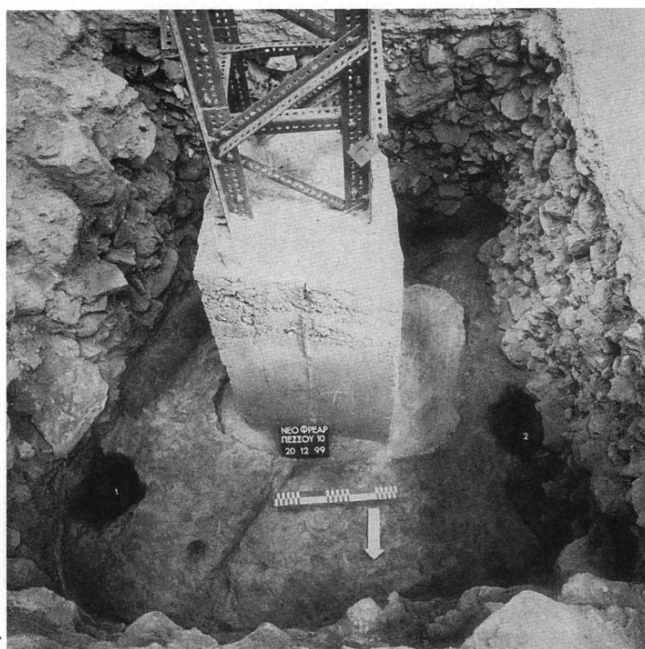
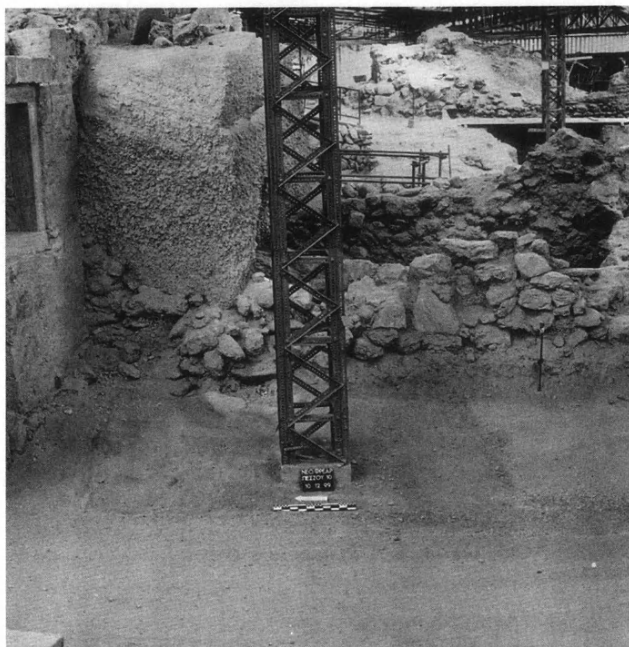

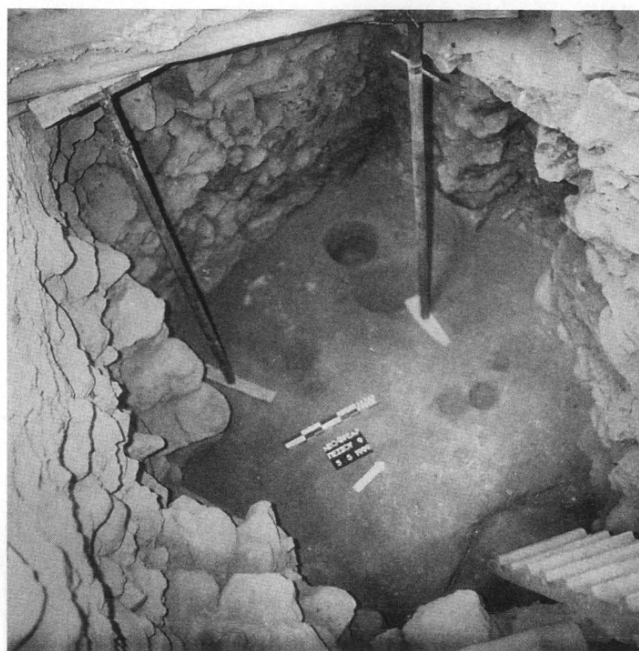
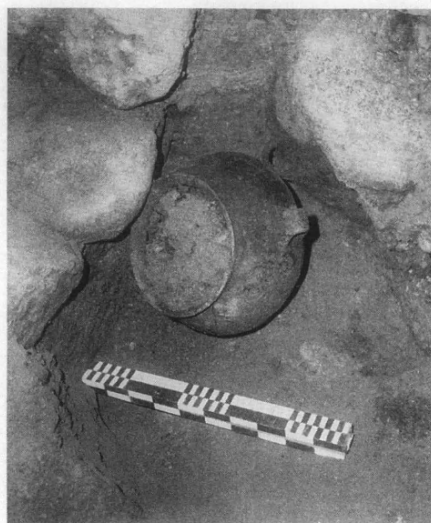
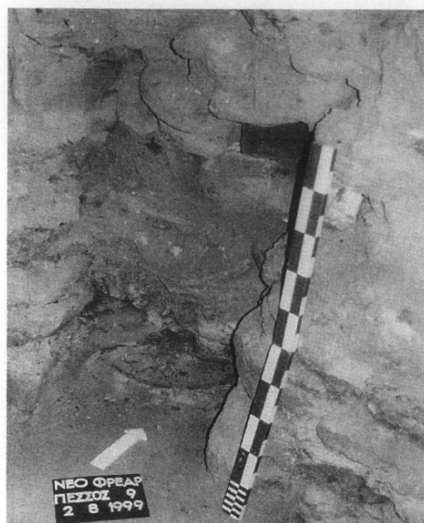
α-β. Φρέαρ 64: α. Ήφαιστειογενής επίχωση και τοίχος ξηρολιθιάς. β. Φρέαρ 64.
 Ή επιφάνεια του στρώματος καταστροφής με άγγεϊα κατά χώραν.

α-δ. Φρέαρ 64: α. Διπλή πήλινη πρόχους (ἀριθ. εύρετ. 8172). β. Πήλινη κύμβαη (ἀριθ. εύρετ. 8148).
γ-δ. Μπρούντζινη φιάλη (ἀριθ. εύρετ. 8596).

α-β. Φρέαρ 10: α. Ἡ θέση τοῦ παλαιοῦ πεσσοῦ 10. β. Τὸ σκάμμα τοῦ Φρέατος 10.

α-γ. Φρέαρ 9: α. Τοίχοι πρωτοκυκλαδικῶν κτισμάτων. β. Πρωτοκυκλαδική κεραμική κατά χώραν. γ. Βοθρίσκοι λαξευμένοι στὸν ἰσοπεδωμένο πυροκλαστικό βράχο καὶ τοῖχοι πρωτοκυκλαδικῶν κτισμάτων. Δεξιὰ διακρίνεται ἡ θύρα ἑνός.

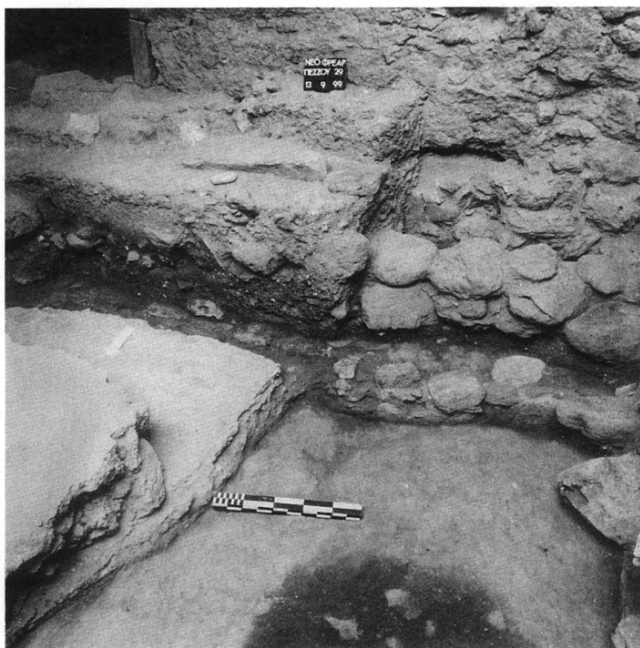

α-β. Φρέαρ 14: α. Ἡ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου Δ16. β. Τὸ σκάμμα μὲ τὴ ρηγματωμένη ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ.

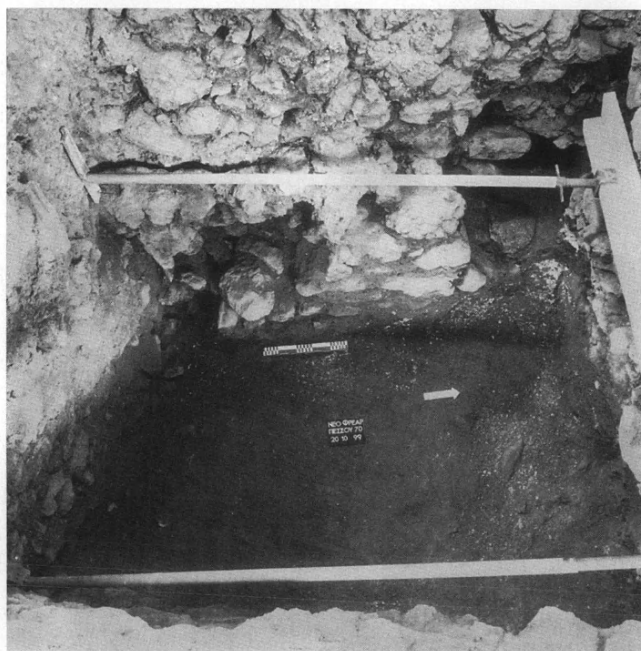
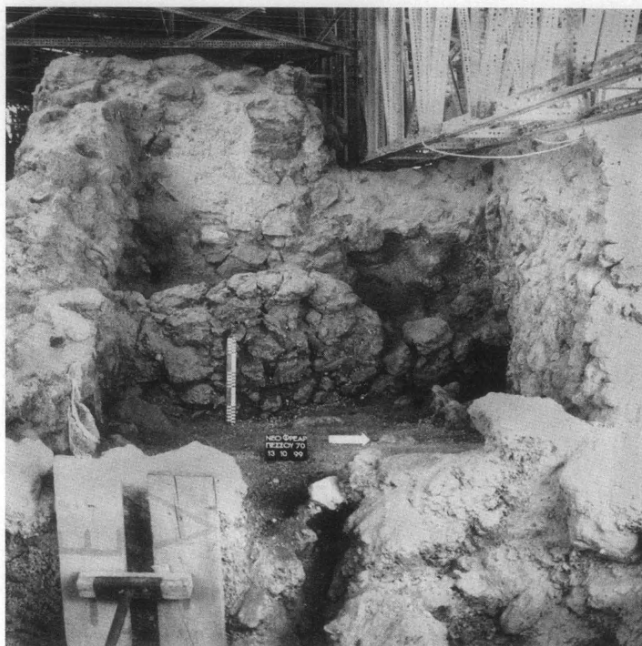
α-β. Φρέαρ 29: α. Τὸ σκάμμα καὶ ἡ πρὸς Δυσμᾶς στρωματογραφία. β. Τὸ σκάμμα καὶ ὁ νότιος τοῖχος τῆς Οἰκίας Γυναικῶν.

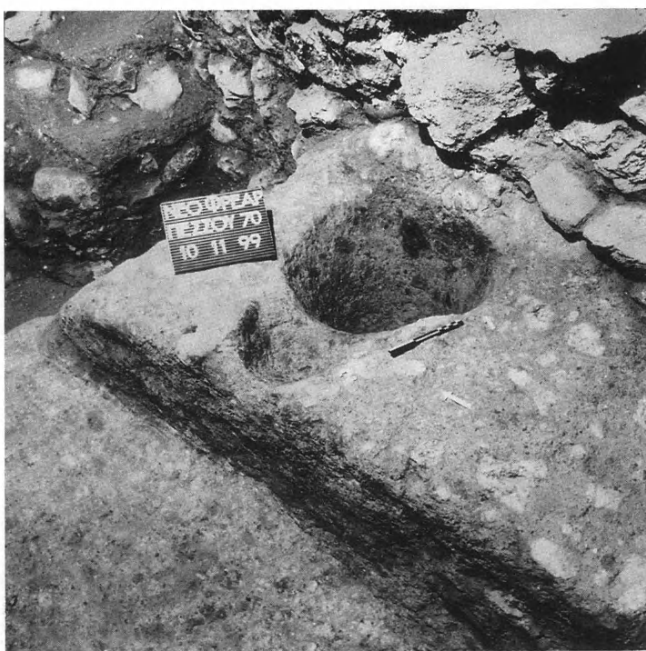
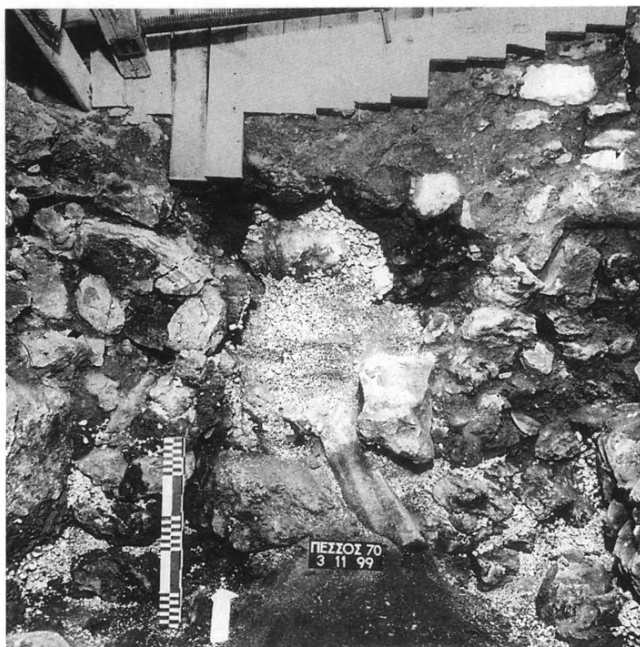

α-β. Φρέαρ 29: α. Τμήμα μικρού αποχετευτικού αγωγού. β. Ἡ στρωματογραφία τοῦ σκάμματος.

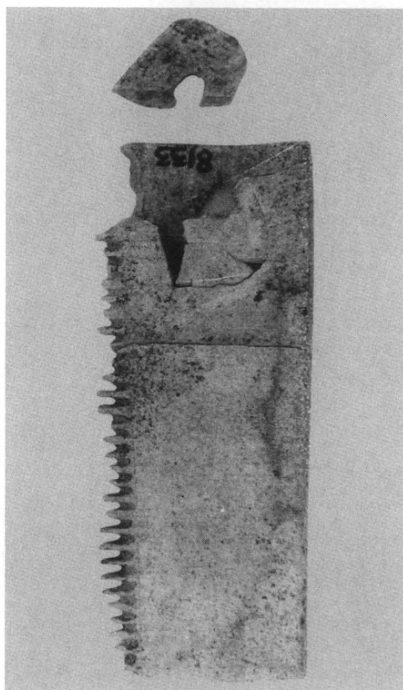
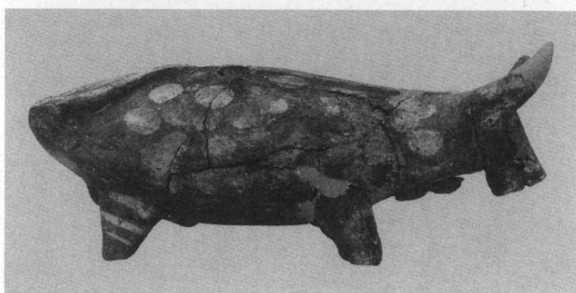
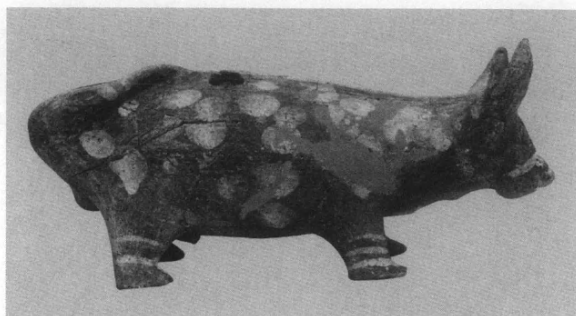

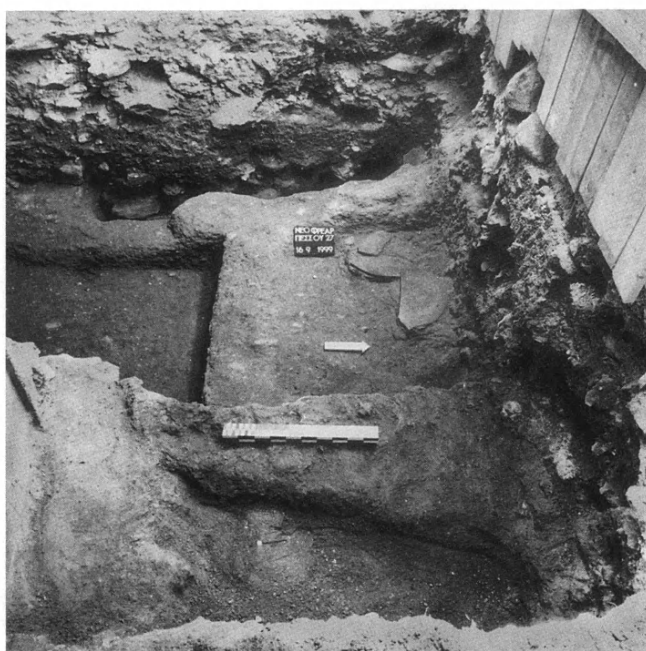
α-β. Φρέαρ 70: α. Τοίχοι δρόφου ύστεροκυκλαδικού κτιρίου. β. Τοίχοι του ισογείου του ύστεροκυκλαδικού κτιρίου.

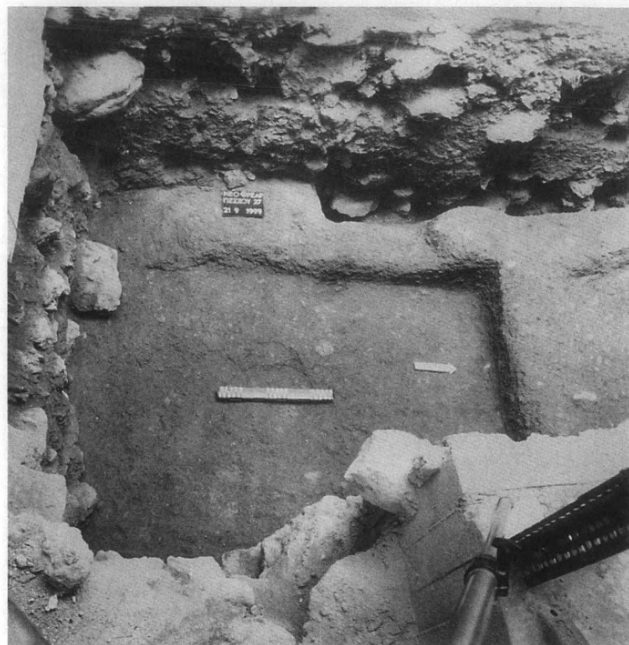
α-β. Φρέαρ 70: α. Τομή στο στρώμα καταστροφής του ισογείου του ύστεροκυκλαδικού κτιρίου.
β. Τμήμα της λαξευμένης επιφάνειας του πυροκλαστικού βράχου με βοθρίσκους.

α-δ. Φρέαρ 70: α. Ρυτό σέ σχῆμα ταύρου (ἀριθ. εύρετ. 8146). β. Ρυτό σέ σχῆμα ταύρου (ἀριθ. εύρετ. 8147). γ. Ὀστίνη κτένα (ἀριθ. εύρετ. 8133). δ. Μαρμάρινο πρωτοκυκλαδικὸ εἰδῶλιο τύπου Φυλακωπῆς (ἀριθ. εύρετ. Λ2130).

α-β. Φρέαρ 27: α. Τò σκάμμα πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν. β. Ἡ κατωτάτη στρωματογραφία καὶ οἱ διαμορφώσεις στὸν φυσικὸ βράχο.

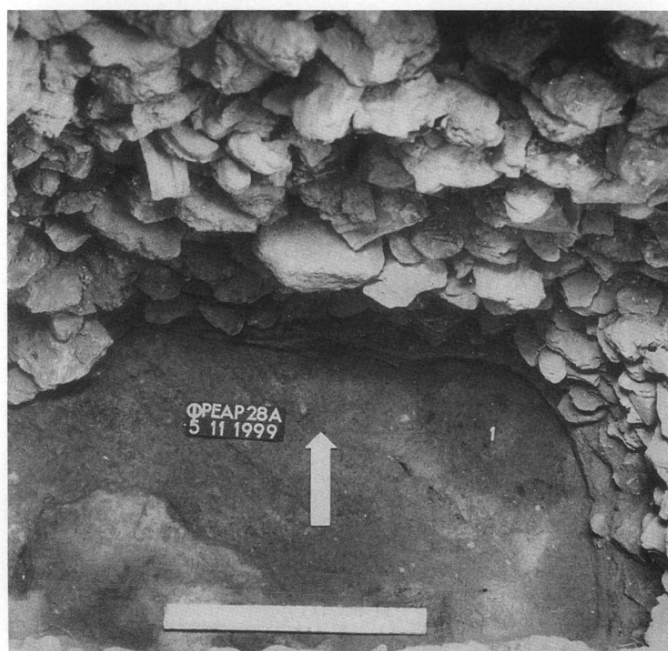
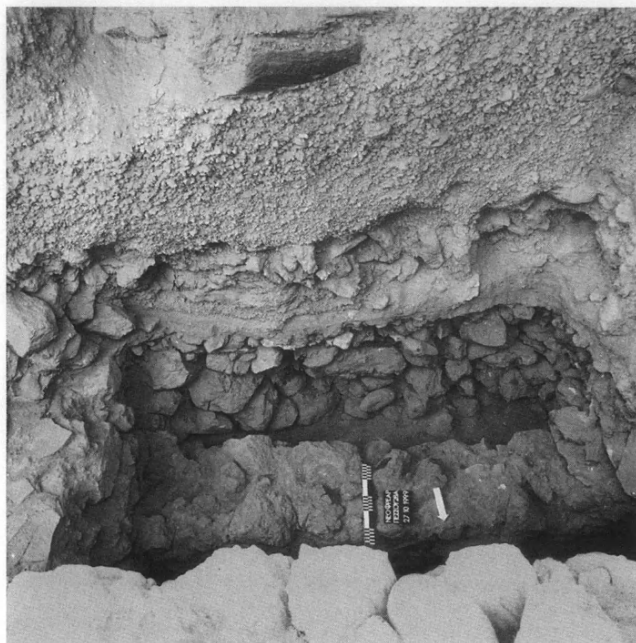

α. Φρέαρ 27. Ή διαμόρφωση του πυροκλαστικού βράχου. β. Φρέαρ 28Α.
Τὸ σκάμμα στὴν ἀρχή του.

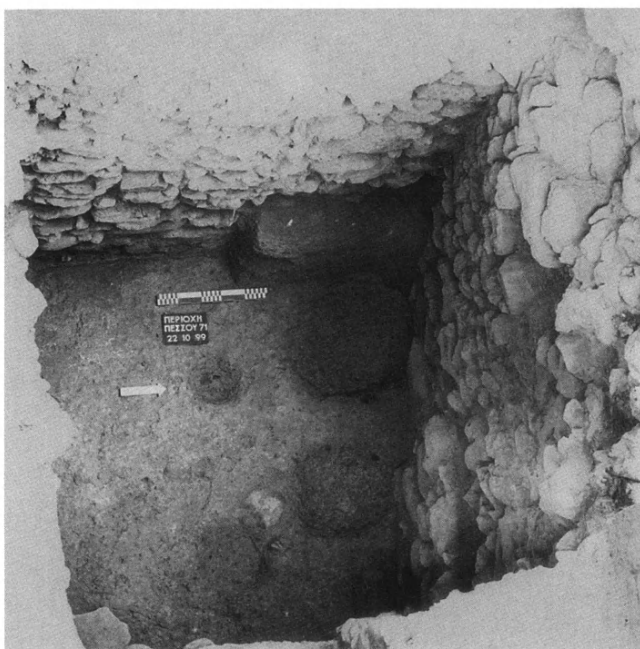
α-β. Φρέαρ 28Α: α. Τμήμα αρχαιότερου τοίχου και ανάλημματικές ξηρολιθιές.
β. Τμήμα αρχαιότερου τοίχου και λίθοι επιλεγμένοι για επανάχρηση.

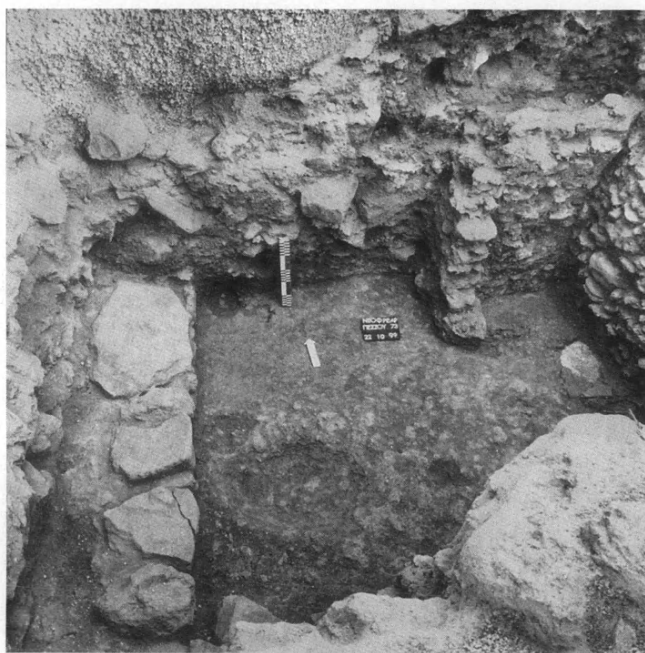
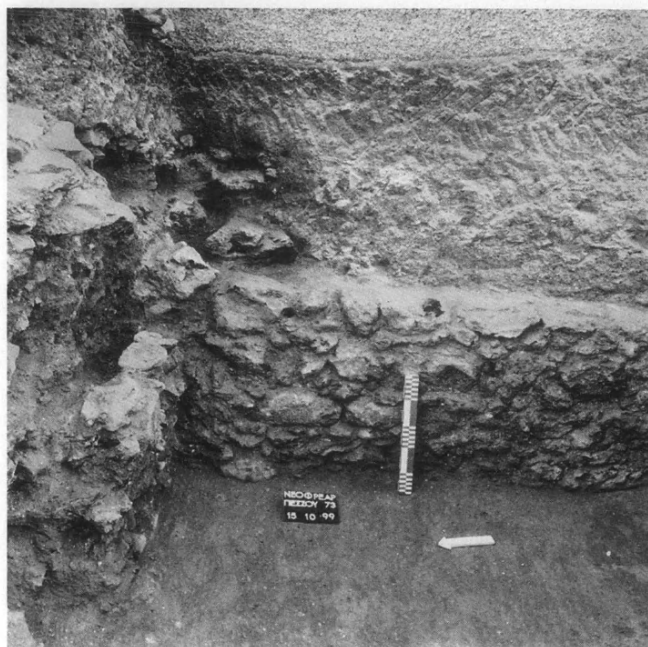

α-β. Φρέαρ 28Α: α. Ὁ ἀρχαιότερος τοῖχος καὶ ἡ ὑπεράνω αὐτοῦ στρωματογραφία.
β. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου μὲ λαξευμένες κοιλότητες.

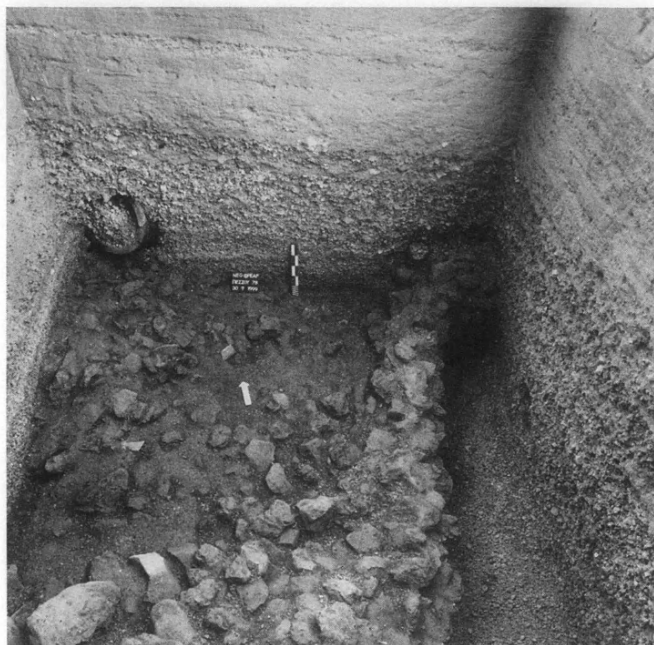
α-β. Φρέαρ 71: α. Λείψανα τοίχων και ήφαιστειακή επίχωση. β. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πυροκλαστικοῦ βράχου με̐ βοθρίσκους.

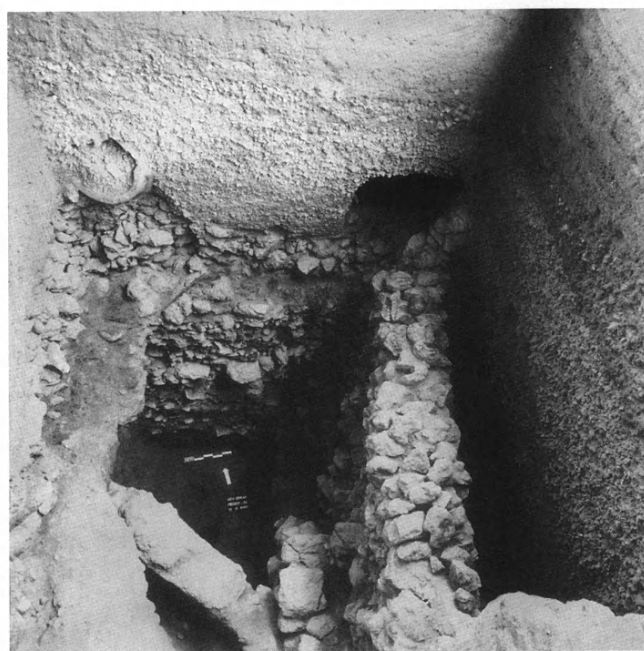
α-β. Φρέαρ 73: α. Τοίχος και μέρος τῆς ἡφαιστειακῆς ἐπιχώσεως. β. Ἀναλημματικές
ξηρολιθιές καὶ βοηθίσκοι στὸν πυροκλαστικὸ βράχο.

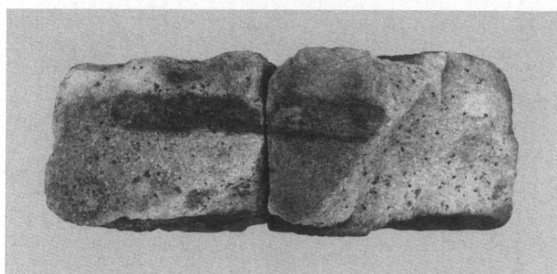
α-β. Φρέαρ 73: α. Ἡ ἐπίχωση μεταξύ ἀναλημματικῶν ξηρολιθιῶν. β. Γύψινα ἐκμαγεῖα κλινῶν κατὰ χώραν.

α-β. Φρέαρ 78: α. Τὸ ἀνδρὸν μπάζων καὶ πίθος κάτω ἀπὸ τὴν ἡφαιστειογενὴ ἐπίχωση.
β. Πιθαμφορέας κατὰ χώραν στὴν παρεῖα τοῦ ἀνδρικοῦ μπάζων.

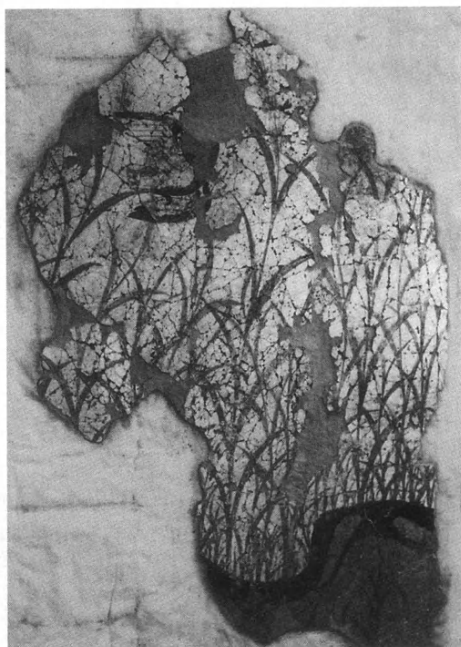
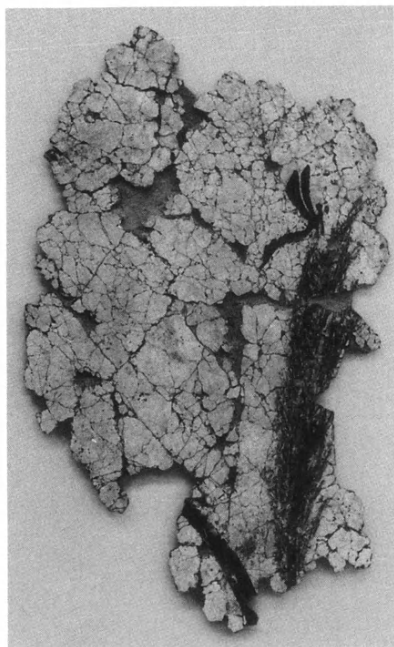
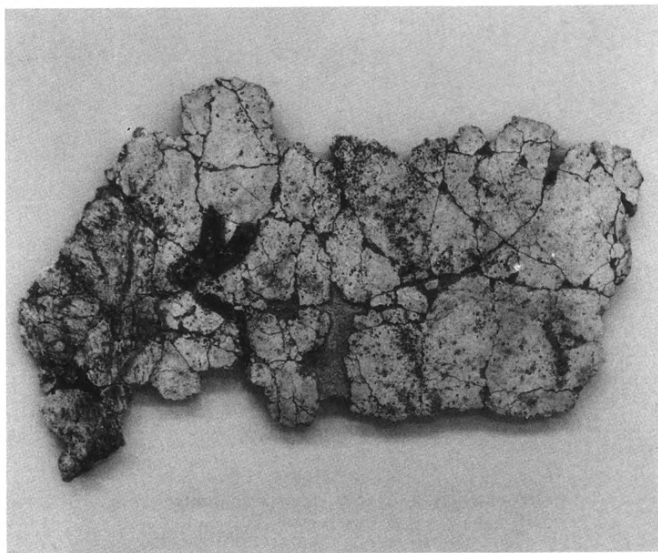

α-β. Φρέαρ 78: α. Ψευδόστομος ἀμφορέας στὴν παρεὶά τοῦ ἀνδῆρου μπάζων κάτω ἀπὸ ἡφαιστειογενὴ ἐπίχωση. β. Ἡ ξηρολιθιά τοῦ ἀνδῆρου καὶ ἡφαιστειογενὴς ἐπίχωση.

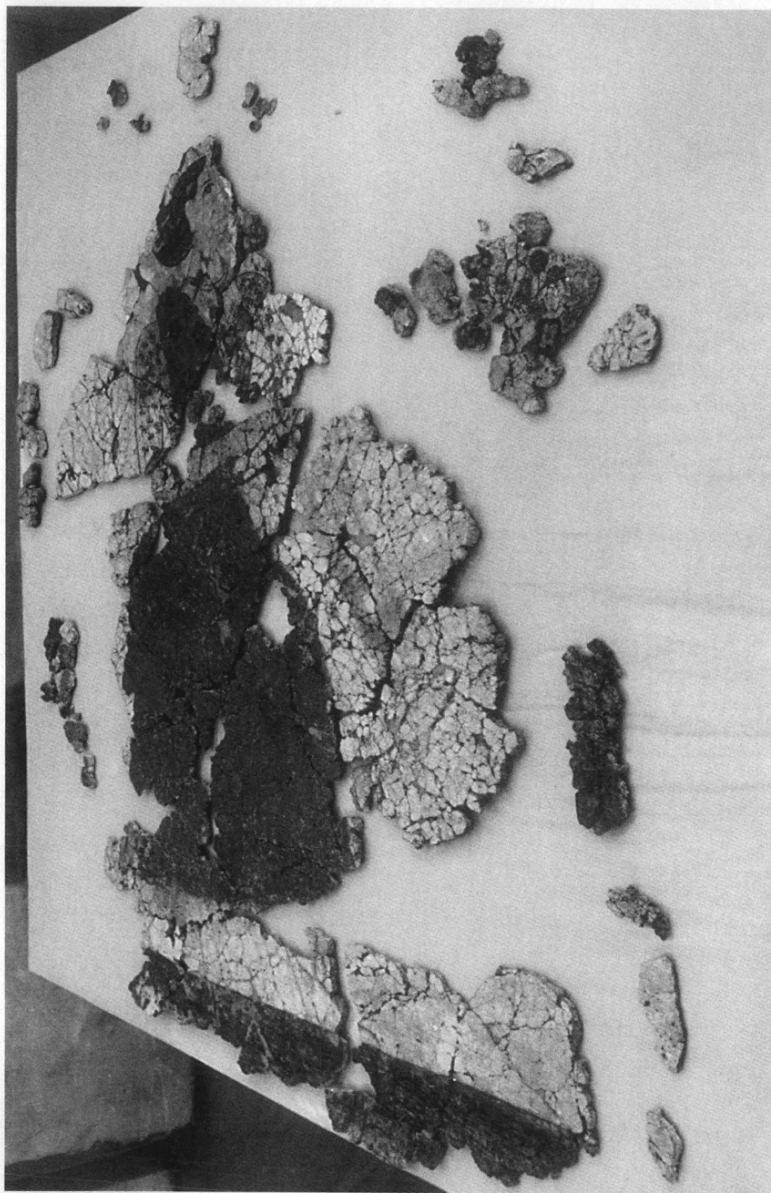
α-γ. Φρέαρ 78: α. Βοθρίσχοι στὸν φυσικὸ βράχο. β-γ. Λίθινη μήτρα ἐργαλείων
(ἀριθ. εύρετ. Λ2179): ὄψη Α καὶ Β.

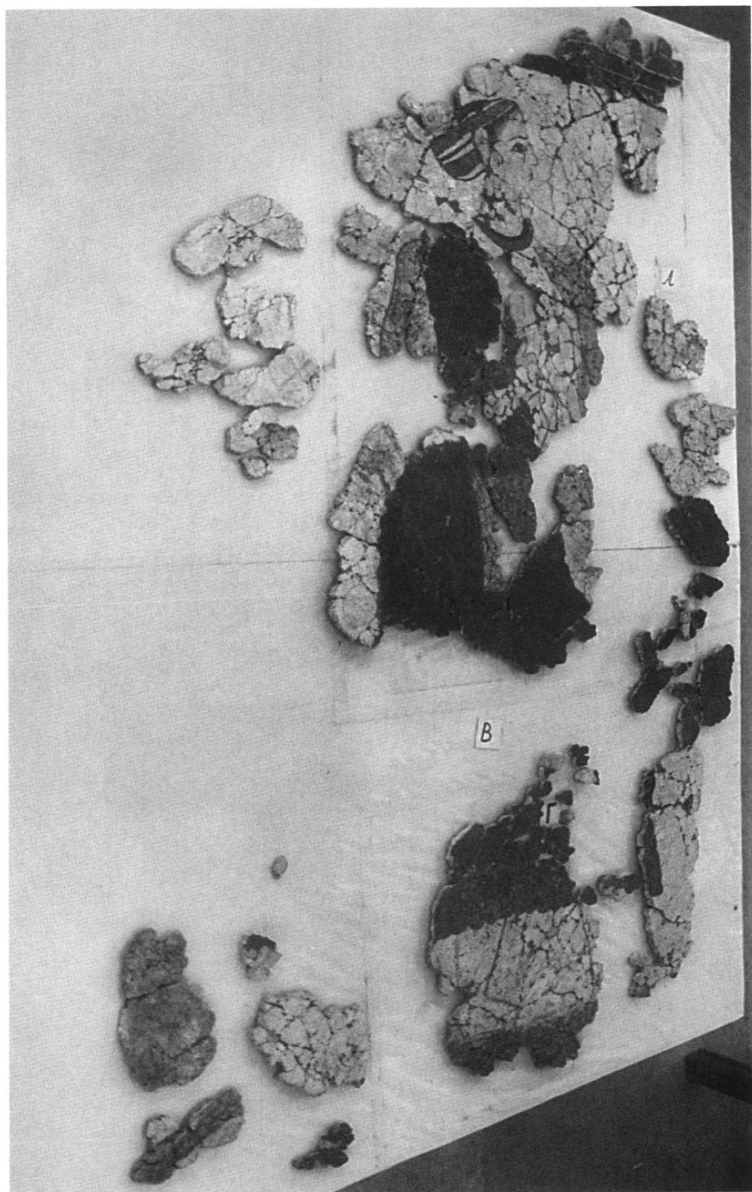

- α-γ. Ξεστή 3: α. Τοιχογραφία «Δονακῶνος»: θραῦσμα με παράσταση λιβελλούλας.
β. Τοιχογραφία «Δονακῶνος»: θραῦσμα με παράσταση ἀνθισμένου καλαμιού καὶ λιβελλούλας.
γ. Συναρμολογημένο τμήμα τῆς τοιχογραφίας τοῦ «Δονακῶνος».

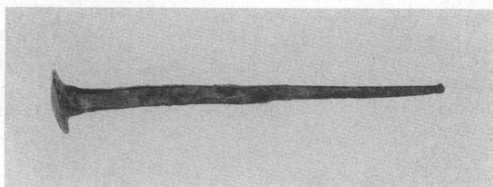
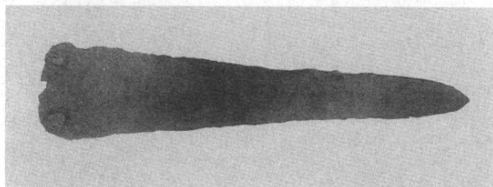

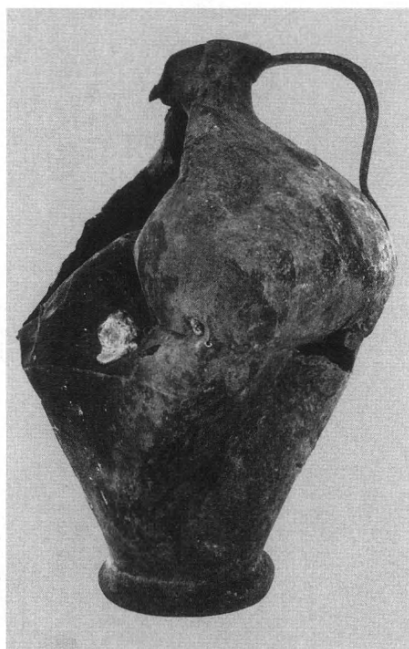
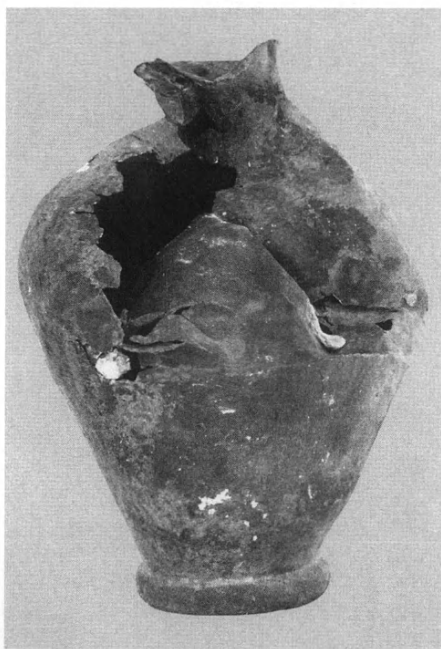
Ξεστή 3. Τοιχογραφία «Κυριῶν με ἀνθοδέσμες» σὲ στάδιο συναρμολόγησης.

Ξεστή 3. Τοιχογραφία «Κυριῶν με ἀνθοδέσμες» σὲ στάδιο συναρμολόγησης.

- α. Ξεστή 3. Σχεδιαστική απεικόνιση τοῦ συναρμολογημένου τμήματος τῆς τοιχογραφίας τοῦ «βωμοῦ».
 β. Μπρούντζινο ἐγχειρίδιο (ἀριθ. εὗρετ. 6120). γ. Μπρούντζινος ῥῆλος (ἀριθ. εὗρετ. 8122).

α. Ξεστή 3. Θραύσματα της τοιχογραφίας τῶν «Σπειρῶν». β-γ. Μπρούντζινη πρόχους (ἀριθ. εύρετ. 3582): πρόσθια καὶ πλάγια ὄψη.

Μινώα: ἡ τειχισμένη ἀκρόπολις καὶ ἡ πόλις στὴν Ν κλιτύ, ὀρθοφωτογράφιση.

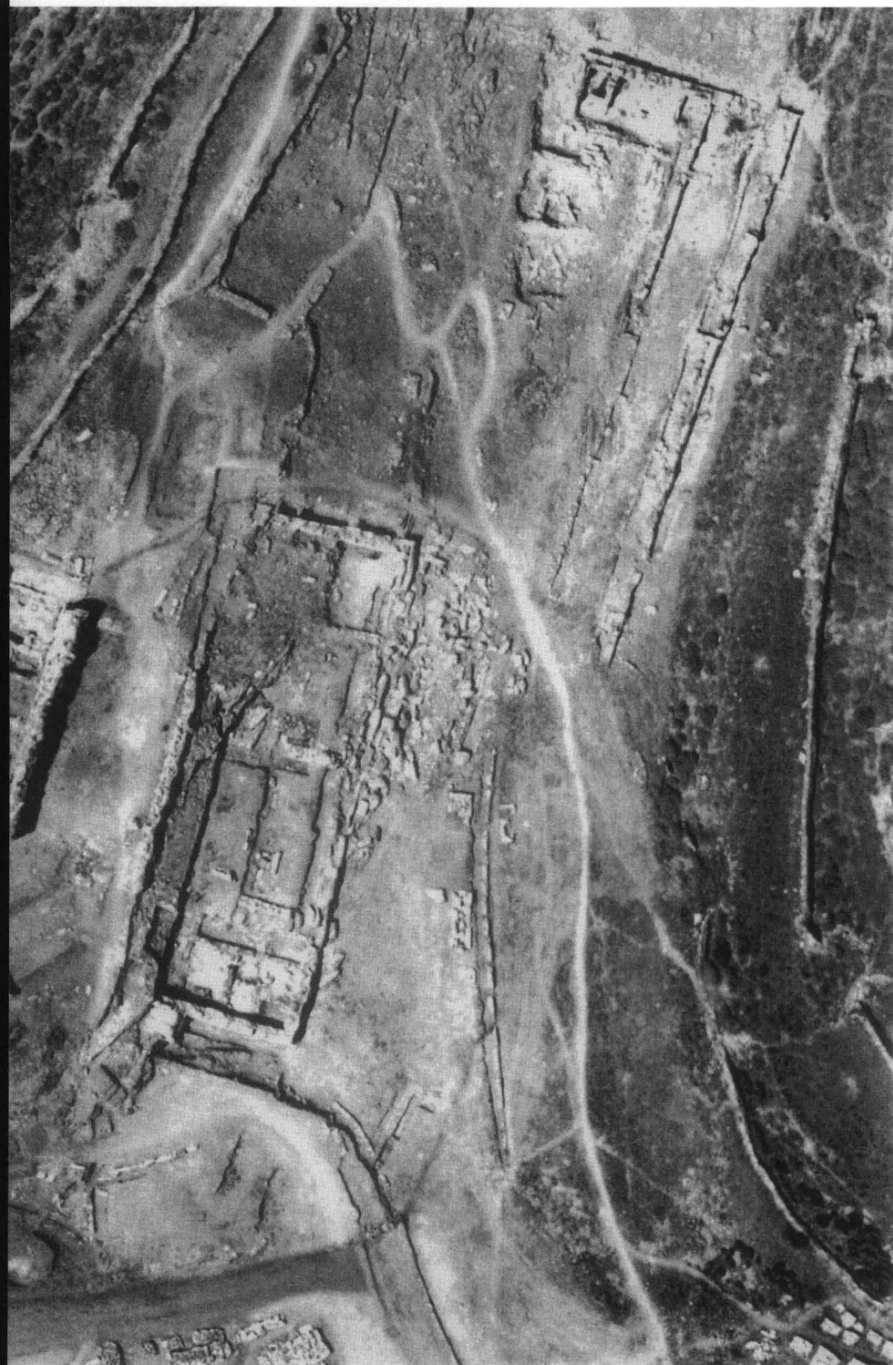

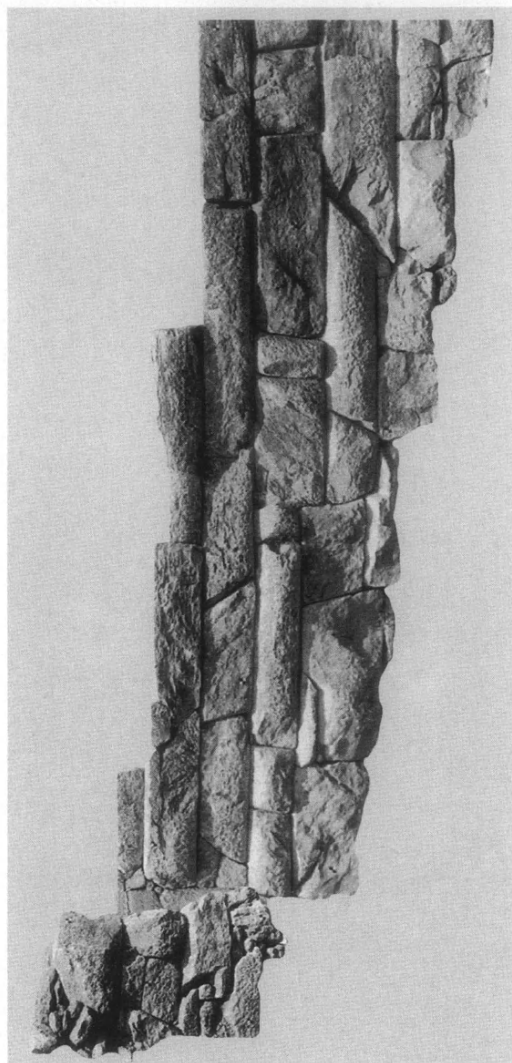
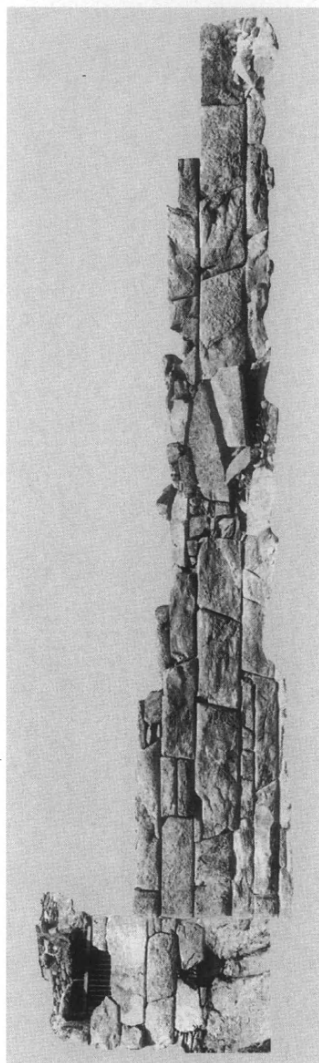

Μινώα: ἡ Κάτω πόλις (ὀρθοφωτογράφηση).

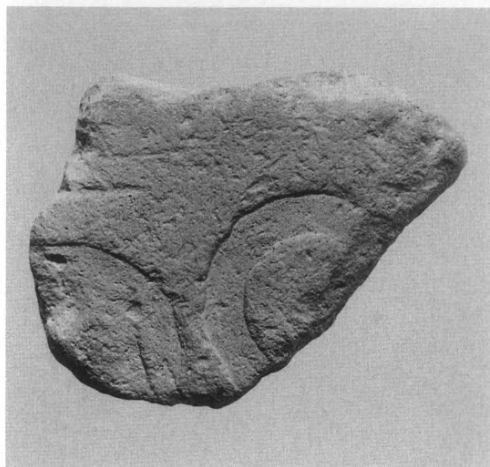

α-β. Δείγματα ορθοφωτογράφησης τῶν μνημείων: α. Τὸ Γυμνάσιο καὶ τὸ ἀποχωρητήριον.
β. Λεπτομέρεια τοῦ Ν τοίχου τοῦ Γυμνασίου.

α. Διαχωριστικός χωραφότοιχος (α), Ν τοῦ Γυμνασίου: Λεπτομέρεια τοῦ τμήματος τοῦ κτισμένου
 μὲ κατειργασμένους ἀρχαίους λίθους, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ἐνεπίγραφο βάθρο. β. Τμήμα
 τῶν ὑψηλῶν ξηρότοιχων (γ καὶ δ) ΒΔ τοῦ ναοῦ.

α. Θραῦσμα πήλινου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους, πιθανῶς ἀκρωτηρίου. β. Κεφαλὴ πήλινου εἰδωλίου με προσωπεῖο ἡθοποιοῦ. Ἐπιφανειακὸ εὖρημα ΝΑ τοῦ ναοῦ. γ. Προστατευτικὴ ξερολιθιά (ἀρ. στ).

α. Ἡ πρόχειρη καλύβα ἐντὸς τοῦ ταφικοῦ περιβόλου, Α ἀπὸ τὸ σταυλί. β. Ἡ ἀποθήκη ἐργαλείων στὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς.

α. Μερική άποψη του χώρου ΝΔ από το Γυμνάσιο μετά από τη νέα διαμόρφωση: διακρίνονται ή καλαμένα καλύβα και ή «δεξαμενή νερού». β. Μερική άποψη του χώρου ΝΔ από το Γυμνάσιο μετά από τη νέα διαμόρφωση: οικόισκοι 1 και 2.

α. Τὸ νεότευκτο πρόχειρο ἀποχωρητήριον Δ ἀπὸ τὸν οἰκίσκον 1. β. Ὁστεοδόχον πήλινον ἀγγεῖον
ὑποπρωτογεωμετρικῶν χρόνων, κατὰ χώραν.

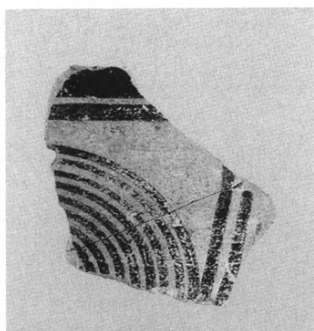

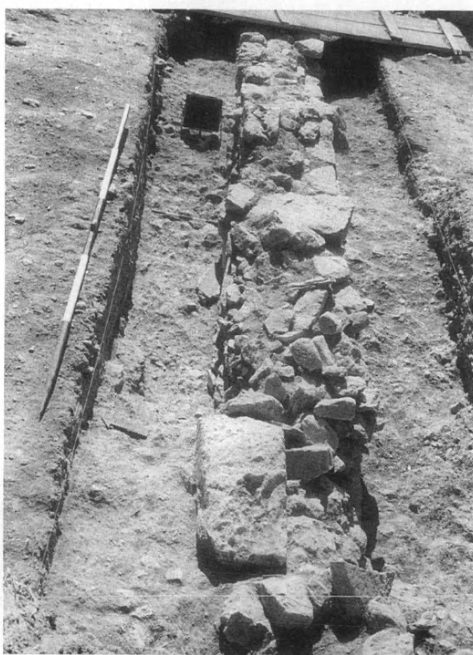
- α. Μερική άποψη του άνεσκαμμένου χώρου στην Κάτω πόλη μετά από τη διαμόρφωση.
 6. Άποψη του χώρου Ν από την πύλη, μετά από τη διαμόρφωση.

α. Ὑποψη τοῦ ἀνεσκαμμένου χώρου ΒΔ ἀπὸ τὴν πύλη, μετὰ ἀπὸ τὴ διαμόρφωση.

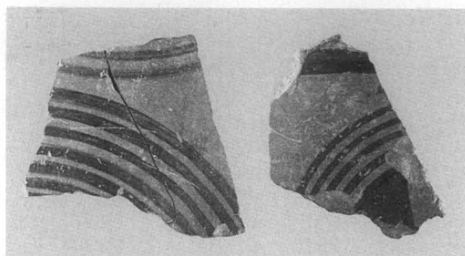
β-γ. Δείγματα ὀστράκων γραπτῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν ἀγγείων ἀπὸ τὸν ταφικὸ περίβολο.

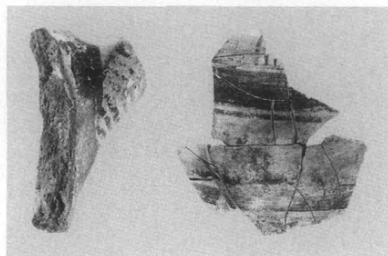
α. Μερική άποψη της έσωτερικής παρειάς του Β τοίχου του ταφικού περιβόλου. β. ΈΗ σωζόμενη άνω επιφάνεια του Β τοίχου του ταφικού περιβόλου με τὸ άνοιγμα (θύρα;).

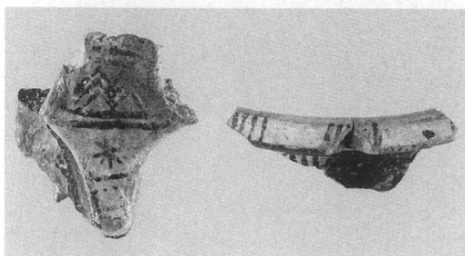
- α. Λεπτομέρεια τῆς θύρας στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ Β τοίχου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου (λήψη ἀπὸ Β).
β. Στρώση πεσμένων λίθων καὶ οἰκοδομικῶν μελῶν στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ ταφικοῦ περιβόλου.

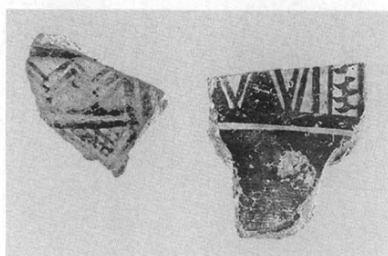
α

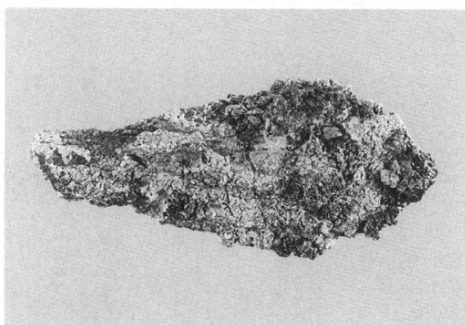
β

γ

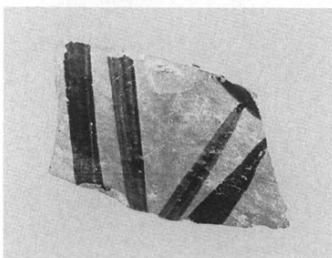
δ

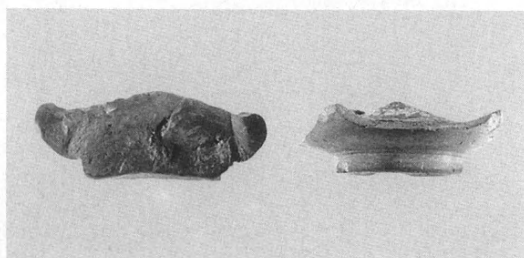
ε

ς'

ζ

η

α-η. Ἀπὸ τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ ταφικοῦ περιβόλου: α. Δείγματα ὀστράκων γραπτῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν ἀγγείων. β. Θραύσματα γραπτῶν ἀμφορέων. γ-δ. Δείγματα γραπτῶν ἀγγείων. ε. Σιδηρὰ αἰχμή δόρατος. ς'. Θραῦσμα πήλινου βωμίσκου. ζ. Ὅστρακο γραπτῶν ἀγγείων ἀρχαίων χρόνων ἀπὸ τὴν στρώση συμπαγῶν τεφρόχρωμων «στραχωμένων» χρωμάτων. η. Δείγματα λύχνων.

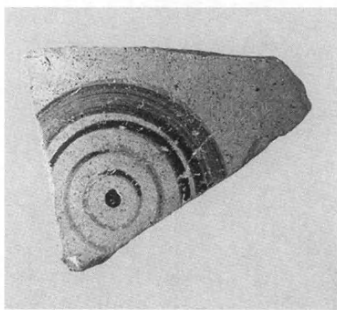

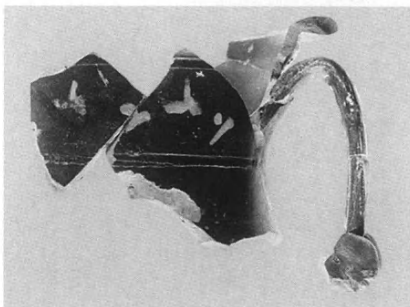
α. Σιδηρά αιχμή δόρατος κατά χώραν. β. Μερική άποψη τοῦ νότιου τοίχου τῆς δεξαμενῆς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

α

β

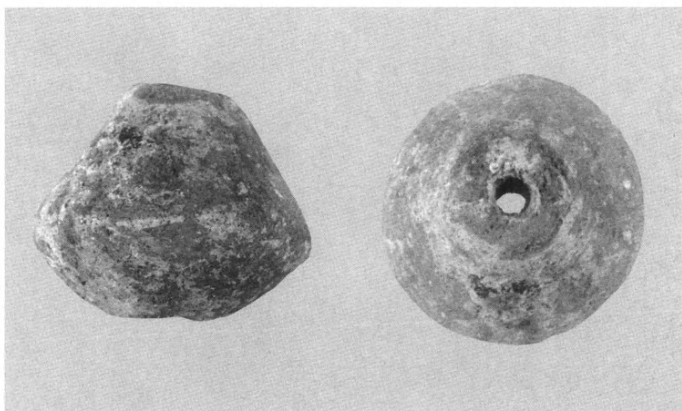
γ

δ

α. Μερική άποψη του δρόμου προς τὸ Γυμνάσιο, βορείως τοῦ ταφικοῦ περιβόλου. β-δ. Δείγματα κεραμικῆς ἀπὸ τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ ταφικοῦ περιβόλου: β. Ὑστρακο γραπτοῦ ὑποπρωτογεωμετρικοῦ ἀγγείου. γ. Ἀπότμημα κανθάρου. δ. Ἀπότμημα λύχνου ἐλληνιστικῶν χρόνων.

α-β. Τάφος υποπρωτογεωμετρικῶν χρόνων: α. Τὰ μισοκαμένα ὀστὰ καὶ κτερίσματα (θραύσματα ἀγγείων καὶ χάλκινο ἀντικείμενο). β-γ. Πήλινο σφονδύλι κάτω ἀπὸ τὸ ὀστεοδόχο ἀγγεῖο.

α. Γενική άποψη τῶν οἰκοδομημάτων τῆς ΝΑ κλιτύος μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση. β. Μερικὴ ἄποψη τῶν οἰκοδομημάτων τῆς ΝΑ κλιτύος μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση· διακρίνονται ἡμιδιαλυμένοι οἱ ἀνασκαφικοὶ μάρτυρες καὶ ἡ στρωματογραφικὴ παρειά.

α. Μερική άποψη του χώρου στη ΒΑ γωνία του Γυμνασίου μετά από τόν καθαρισμό. β. Μερική άποψη του χώρου Β του βορείου τοίχου του «Θεάτρου» κατά τόν καθαρισμό.

α. Στρωματογραφική παρειά στο νότιο κτιριακό συγκρότημα κατά την αφαίρεση των επιχώσεων και πεσμένων λίθων. β. Μερική άποψη των αποκαλυφθέντων οικοδομημάτων και πεσμένων λίθων στο συγκρότημα της οικίας Ίθυδίκης.

α. Τὸ δωρικό κιονόκρανο στὸ συγκρότημα τῆς οἰκίας Ἰθυδίκης κατὰ χώραν. β. Μερικὴ ἄποψη τῶν μαρμάρινων βαθμίδων στὸ βόρειο κτιριακὸ συγκρότημα.

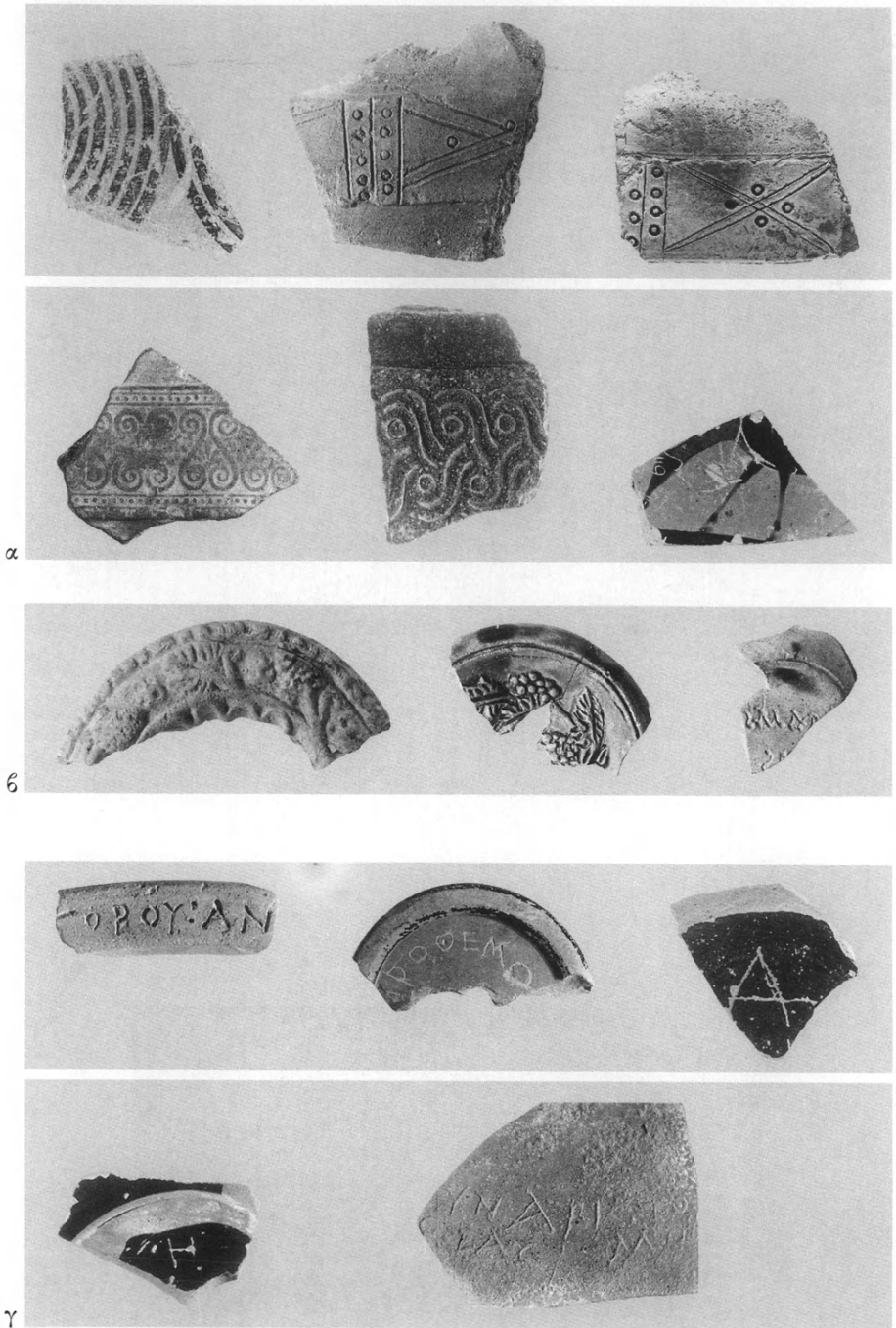

- α. Μερική άποψη τῶν ἐν μέρει ἀποκαλυφθέντων τοίχων στὸ συγκρότημα τῆς οἰκίας Ἰθυδικῆς.
 β. Μερική άποψη τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ βορείου κτιριακοῦ συγκροτήματος.

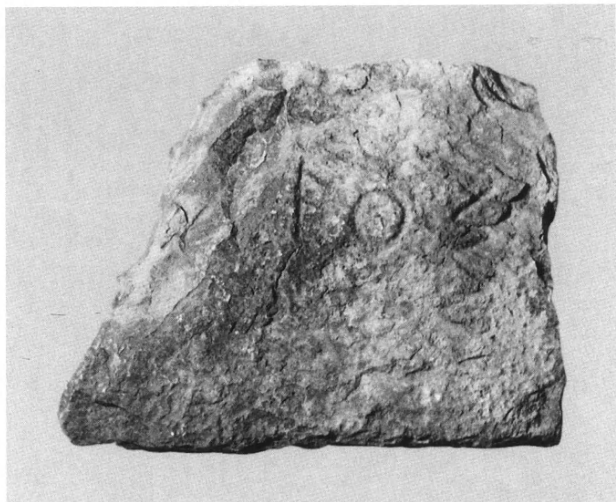

α. Ὁ τοῖχος μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν κατὰ χώραν τοῦ ὄρου οἰκίης Ἰθυδίκης.
β. Δεπτομέρεια τῆς ἐπιγραφῆς.

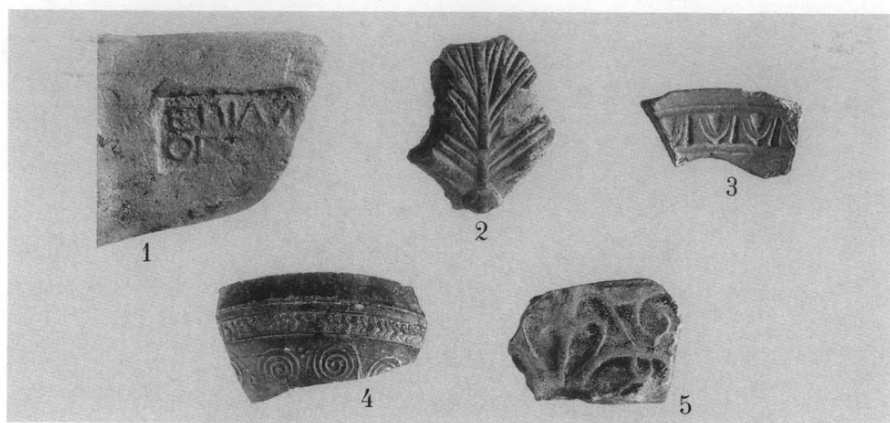

α-γ. Οικοδομικό συγκρότημα στη ΝΑ κλιτύ: α. Δείγματα κεραμικής γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων
β. Δείγματα λύχνων ρωμαϊκών χρόνων. γ. Ήνεπίγραφα ὄστρακα.

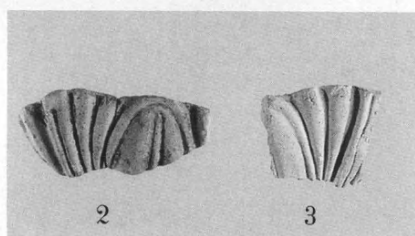
α-γ. Οικοδομικό συγκρότημα στη ΝΑ κλιτύ: α-β. Θραύσματα ἐνεπίγραφων λίθων.
γ. Θραῦσμα ἐπιγραφῆς.

α

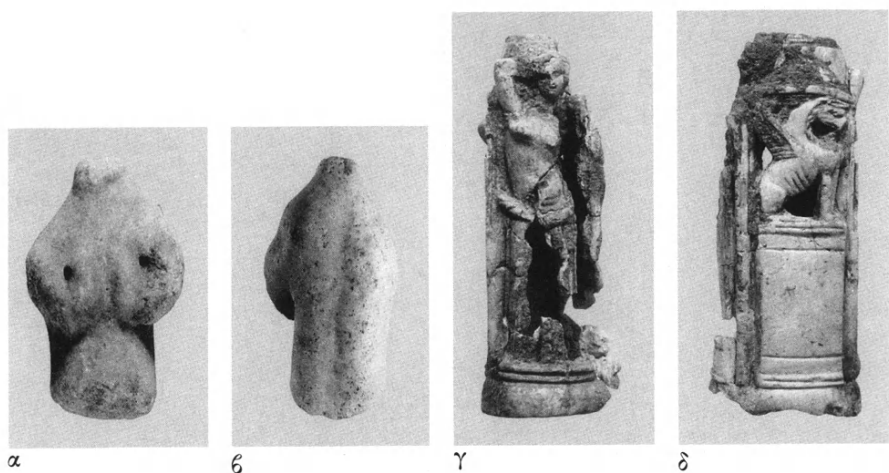

6

γ

α-γ. Οικοδομικό συγκρότημα στη ΝΑ κλιτύ: α. 1. Ένσφράγιστη λαβή ἀμορρέως. 2. Λαβή λύχνου. 3. Μήτρα μεγαρικοῦ τύπου. 4. Θραῦσμα ἀνάγλυφου σκύφου. 5. Θραῦσμα ἐφυαλωμένου σκύφου. 6. Θραύσματα εἰδωλίου (1) καὶ ἀνθοκαλύκων (2-3). γ. Θραῦσμα μαρμάρινου ἀγαλματίου κατὰ χώραν.

α-β. Λεπτομέρειες τοῦ μαρμαρίνου ἀγαλματίου. γ-δ. Ἐλεφαντοστέινο ἀμφίγλυφο ἀπὸ τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα στὴν ΝΑ κλιτύ. ε. Κατώφλι στὸ συγκρότημα οἰκίας Ἰθυδίκης.

α-β. Βόρειο κτιριακό συγκρότημα: α. Στρώση κεράμων. β. Λίθινος κύλινδρος (έλαιοτριβείου;).

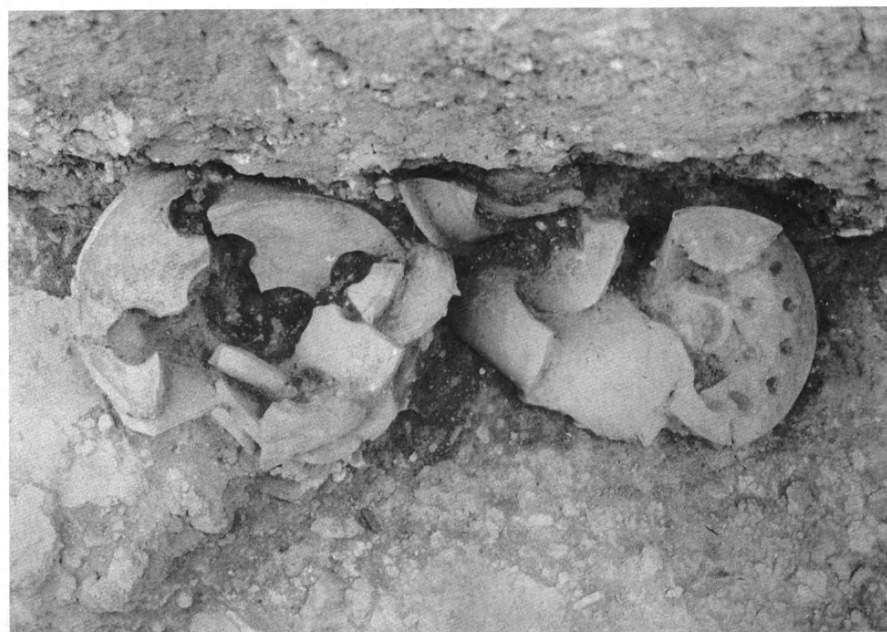

α-β. Μερική άποψη τῶν ὑποστυλωμένων τοίχων.

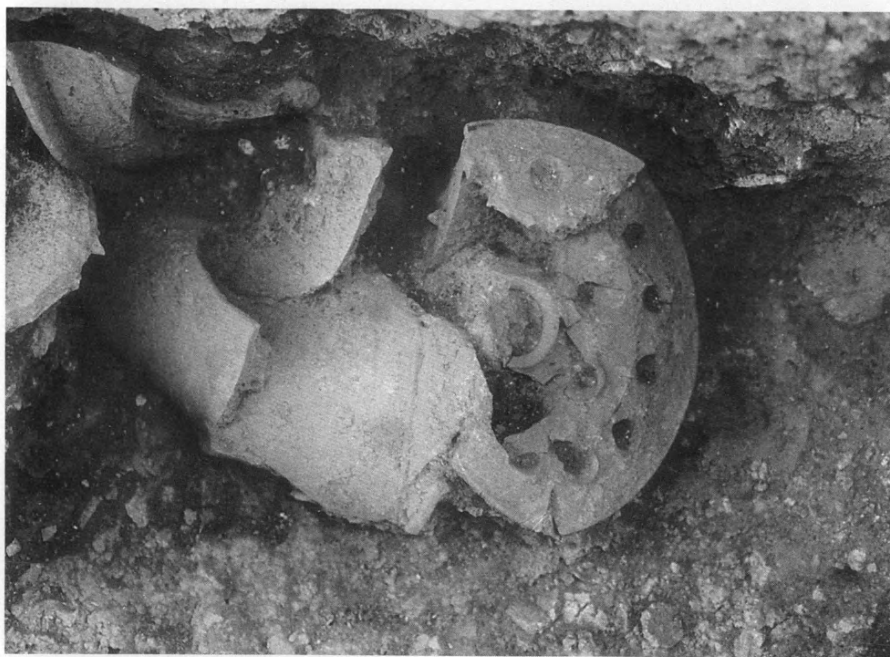

α. Δείγμα ανάταξης τοίχου. β. Γενική άποψη του χώρου του οικοδομικού συγκροτήματος στη ΝΑ κλιτύ μετά από τὸ πέρασ τῶν ἐργασιῶν κατὰ τὸ 1999.

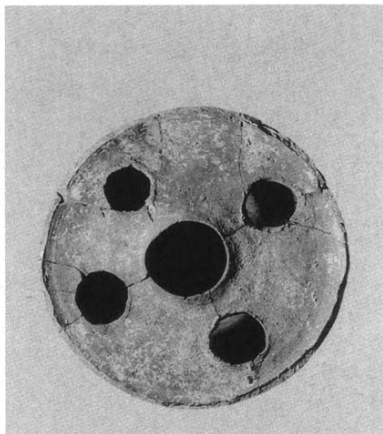

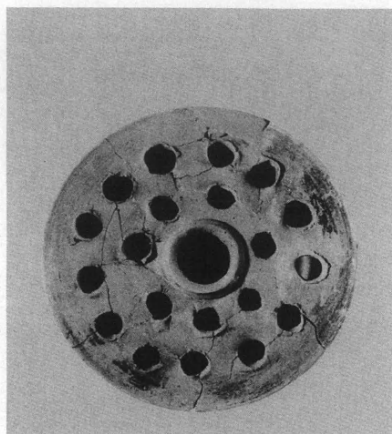
α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Δωμάτιο 25: α. Κεραμεική κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου, κατασκευὴ βορειοανατολικῆς γωνίας καὶ θρανίο νότιου τοίχου ἀπὸ Δυσμῶν. β. Τὰ ἀνθοδοχεῖα κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου ἀπὸ Νότου.

α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Δωμάτιο 25: Τὸ πρῶτο ἀνθοδοχεῖο στὴ θέση τοῦ ἀπὸ Νότου.
β. Τὸ δεύτερο ἀνθοδοχεῖο στὴ θέση τοῦ ἀπὸ Νότου.

α-ς'. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Δωμάτιο 25: α. Τὸ πρῶτο ἀνθοδοχεῖο. β. Ὅψη τοῦ δίσκου τοῦ πρῶτου ἀνθοδοχείου. γ-ς'. Α'-δ' ὄψεις τοῦ πρῶτου ἀνθοδοχείου.

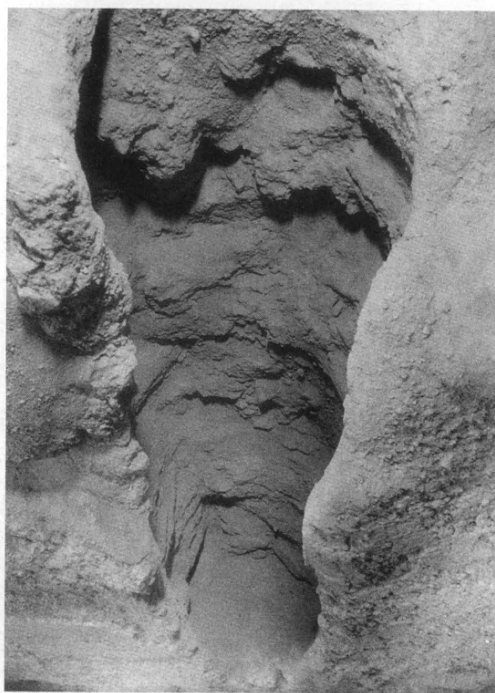

α-ε. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Δωμάτιο 25: α. Τὸ δεύτερο ἀνθοδοχείο. β. Ὅψη τοῦ δίσκου τοῦ δεύτερου ἀνθοδοχείου. γ-ε. Α'-δ' ὄψεις τοῦ δεύτερου ἀνθοδοχείου.

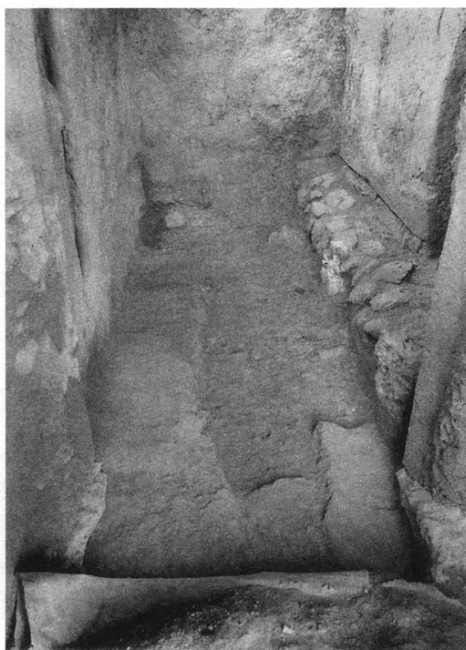
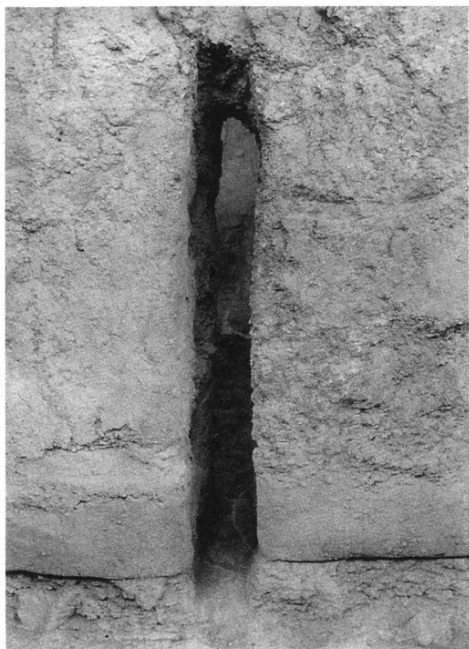

α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Δωμάτιο 25: α. Ἡ δεύτερη χύτρα στὴ θέση της ἀπὸ Νότου. β. Οἱ χύτρες καὶ τὰ ἀνθοδοχεῖα.

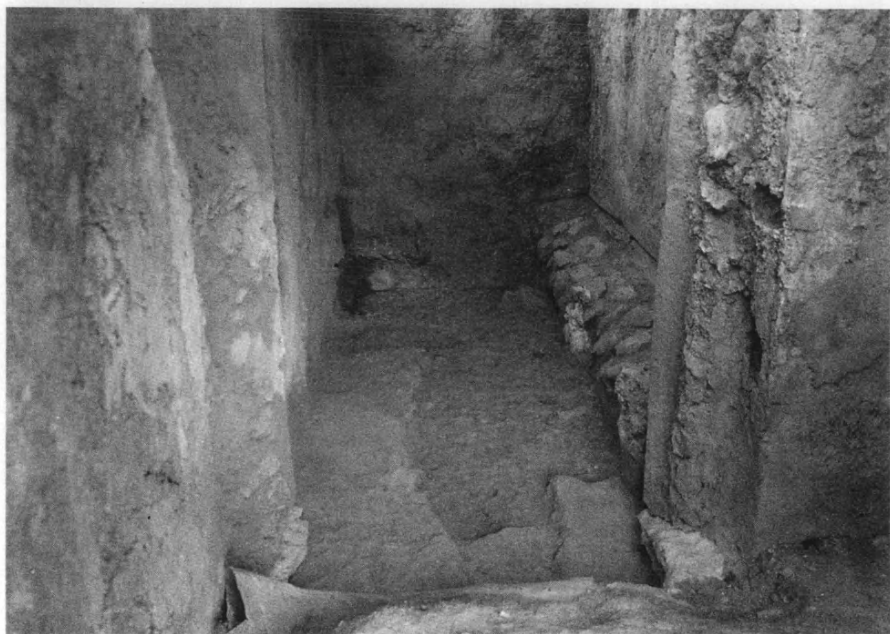

α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Δωμάτιο 25: α. Ἡ κατασκευή τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας μετὰ τὴν φρουτοδόχην καὶ τὰ ἄνω κωνικά κύπελλα ἀπὸ Νότου. β. Ἡ βορειοδυτικὴ δοκοθήκη.

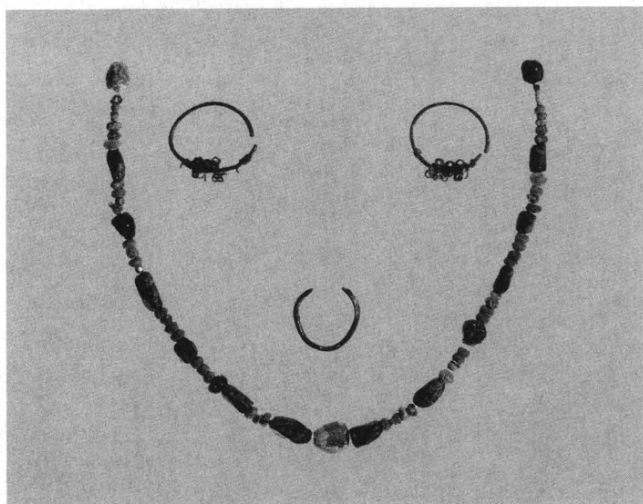
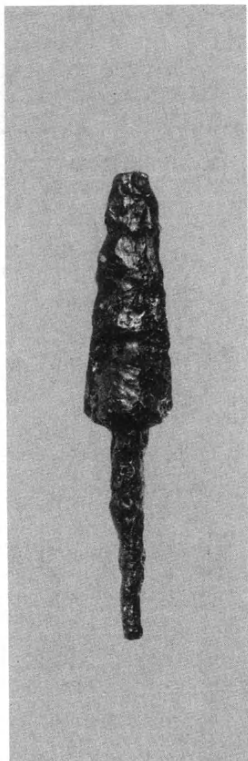

α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικὸ Κτίριο. Δωμάτιο 25: α. Ἡ νοτιοδυτικὴ δοκοθήκη.
β. Τὸ Δωμάτιο 25 μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἀπὸ Δυσμῶν.

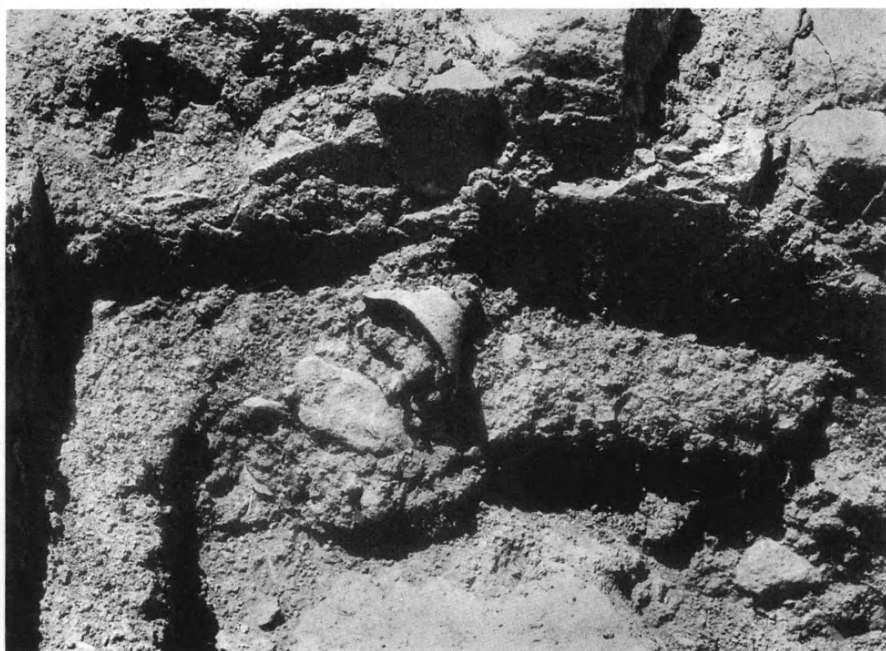
α-6. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Δωμάτιο 25: α. Τὸ Δωμάτιο 25 μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἀπὸ Δυσμῶν. β. Λεπτομέρεια τοῦ θρανίου τοῦ νότιου τοίχου, τῆς νοτιοδυτικῆς δοκοθήκης καὶ τῆς νότιας παραστάδας τῆς θύρας ἀπὸ Βορειοδυσμῶν.

α-ε. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Δωμάτιο 25: α. Ρωμαϊκή ταφή. β. Σιδερένια αιχμή βέλους.
 γ. Χάλκινα ἐνώτια, ἀσημένιος δακτύλιος καὶ περιδέρας ψήφων ὑαλομάζας ρωμαϊκῆς ταφῆς.
 δ-ε. Γαλλικὸ νόμισμα.

α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Χῶρος 33: α. Ἀνώτερο στρώμα. Πεσμένες πέτρες καὶ τὸ χαντάκι ἀπὸ Βορρᾶ. β. Καταστροφή πεσμένης πλάκας ἀπὸ τὸ χαντάκι ἀπὸ Ἀνατολῶν.

α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Χῶρος 33: α. Συσσωμάτωμα πηλοῦ. β. Ἀνώτερο στρώμα. Ἐξω κωνικὸ κύπελλο στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία.

α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Χῶρος 33. Κατώτερο στρώμα: α. Πλάκες, πεσμένες πέτρες καὶ οἱ πίθοι ἀρ. 1-4 ἀπὸ Βορρᾶ. β. Λεπτομέρεια πλακῶν.

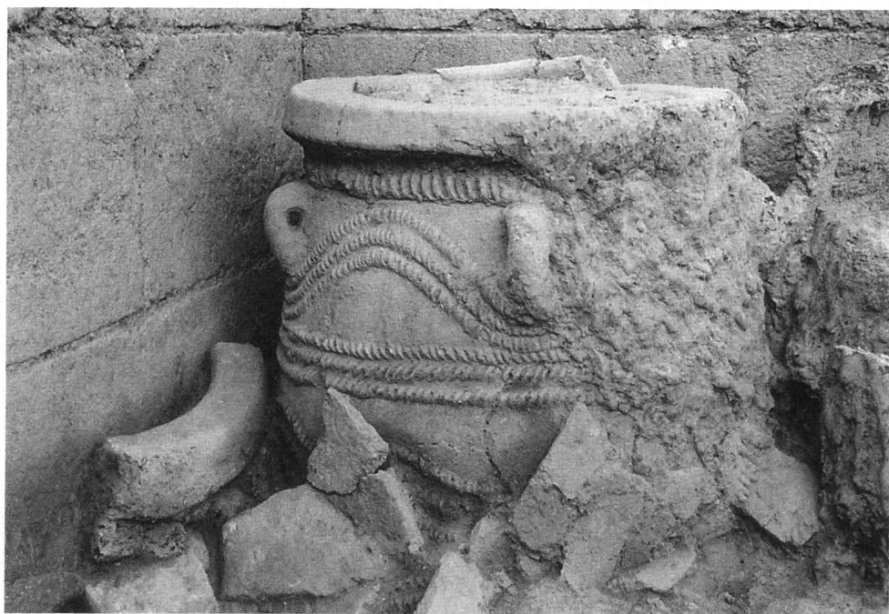

α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Χῶρος 33. Κατώτερο στρώμα: α. Λεπτομέρεια πλακῶν.
β. Πλάκες καὶ οἱ πίθοι ἀρ. 1-10 ἀπὸ Ἀνατολῶν.

α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Χῶρος 33: α. Τὸ νότιο τμῆμα τοῦ χώρου με τοὺς πίθους ἀρ. 8, 4, 7 καὶ 1 ἀπὸ Ἀνατολῶν. β. Οἱ πίθοι ἀρ. 1, 3, 4 καὶ 7 τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ χώρου ἀπὸ Βορρᾶ.

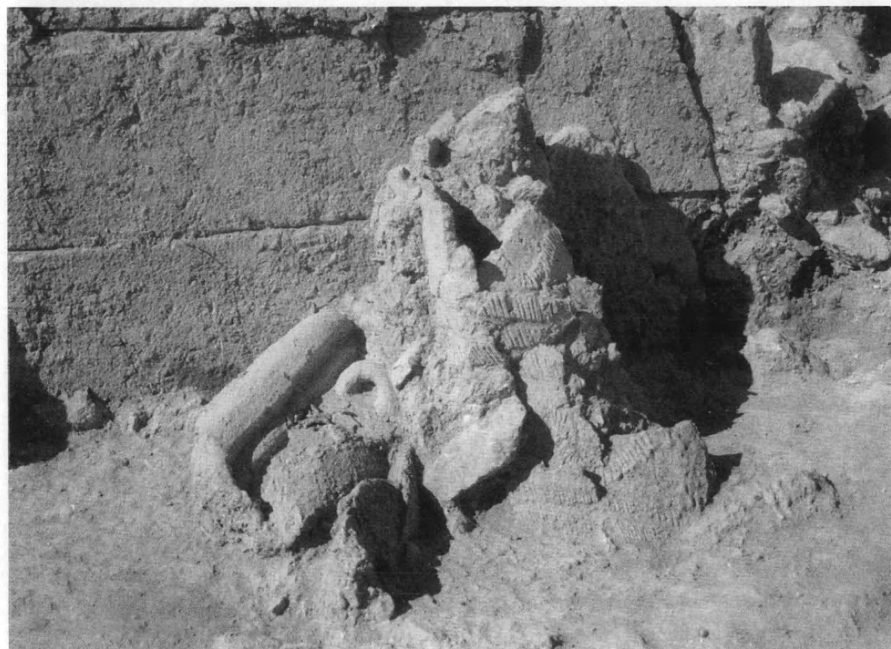
α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Χῶρος 33: α. Οἱ πίθοι ἀρ. 8, 2, 4, 7 καὶ 1 κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου ἀπὸ Βορρᾶ. β. Ὁ πίθος ἀρ. 1 μὲ τὴν ἀλλοιωμένη ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ βόρεια πλευρὰ του ἀπὸ Βορειοανατολῶν.

α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Χῶρος 33: α. Οἱ πίθοι ἄρ. 8 καὶ 2 ἀπὸ Βορρᾶ. β. Οἱ πίθοι ἄρ. 2 καὶ 8 ἀπὸ Δυσμῶν.

α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Χῶρος 33: α. Οἱ πίθοι ἀρ. 2 καὶ 8 ἀπὸ Βορειοδυσμῶν.
β. Ὁ πίθος ἀρ. 4 ἀπὸ Δυσμῶν.

α-6. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Χῶρος 33: α. Οἱ πίθοι ἀρ. 5 καὶ 6 ἀπὸ Νότου.
6. Ὁ πίθος ἀρ. 5 ἀπὸ Νότου.

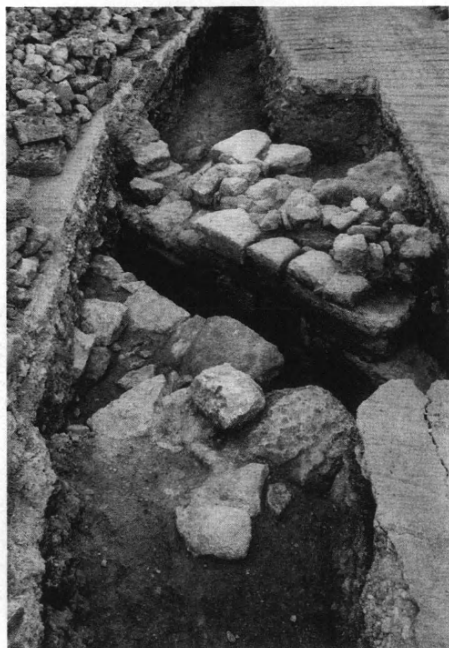

α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Χῶρος 33: α. Ὁ πίθος ἀρ. 7 ἀπὸ Βορειοανατολῶν.
β. Οἱ πίθοι ἀρ. 9 καὶ 10 ἀπὸ Νοτιοανατολῶν.

α-β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό Κτίριο. Χῶρος 33: α. Ὁ πίθος ἀρ. 9 ἀπὸ Νότου.
β. Τὸ στέγαστρο ἀπὸ Νοτιοδυμῶν.

α-β. Ὁδὸς Ἱερολογιτῶν. Τομέας Γ: α. Τὰ ἀποκαλυφθέντα οἰκοδομικὰ λείψανα τοῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ ἀπὸ Βορρᾶ. β. Τὰ ἀποκαλυφθέντα οἰκοδομικὰ λείψανα τοῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ ἀπὸ Νότου.

α-β. Ὁδὸς Ἱερολογιτῶν. Τομέας Γ: α. Τὰ ἀποκαλυφθέντα οἰκοδομικὰ λείψανα τοῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ ἀπὸ Βορειοδυσμῶν. β. Τὸ τμήμα τοῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ ποὺ ἀποκαλύφθηκε, μὲ τὶς πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ ἀπὸ Νοτιοανατολῶν.

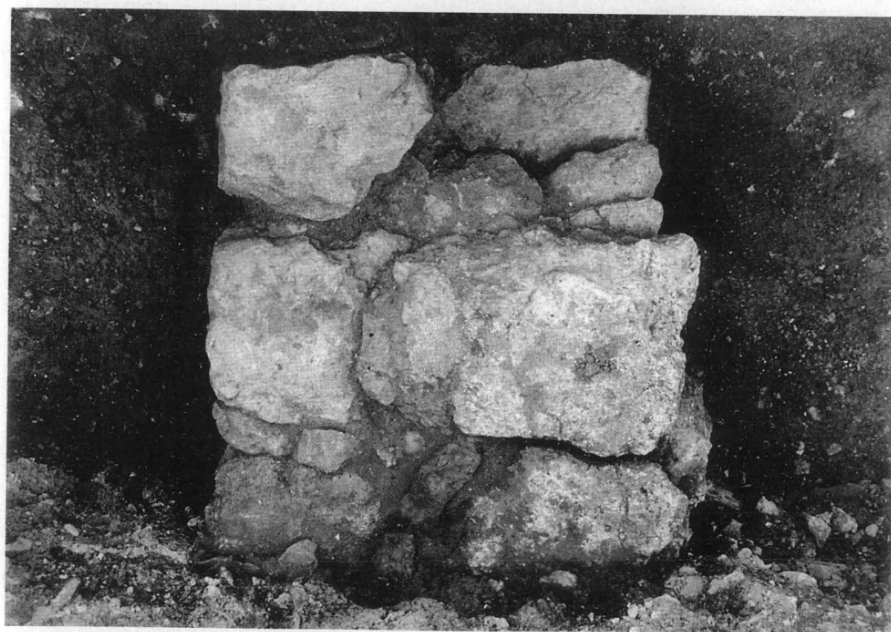
α-β. Ὁδὸς Ἱερολογιτῶν. Τομέας Γ: Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ ἀπὸ Βορρᾶ. β. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ ἀπὸ Νοτιοανατολῶν.

α-β. Ὁδὸς Ἱερολογιτῶν: α. Τομέας Γ. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ ἀπὸ Νότου.
β. Τομέας Ζ. Λίθοι ἀπὸ Βορρᾶ.

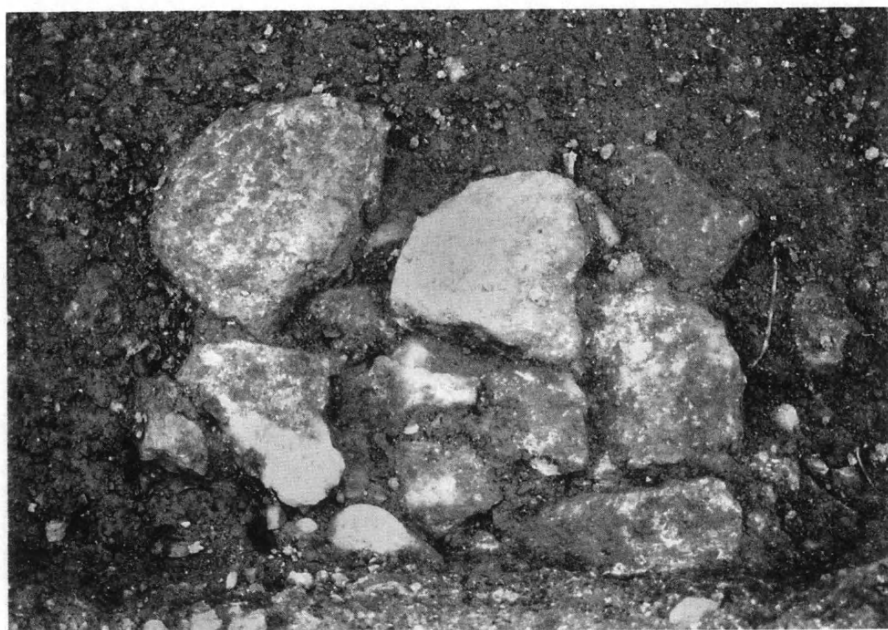

α-β. Ὁδὸς Ἱερολογιτῶν: α. Τομεῖς Ζ-Η. Λίθοι ἀπὸ Ἀνατολῶν.
β. Τομέας Η. Προχοῖδιο, κύπελλο καὶ λοπάδα.

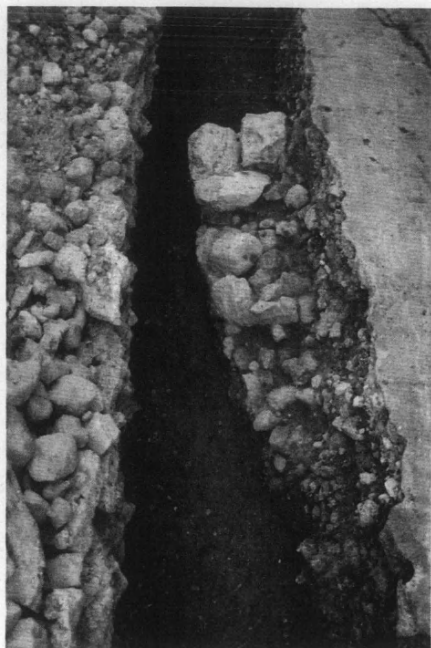
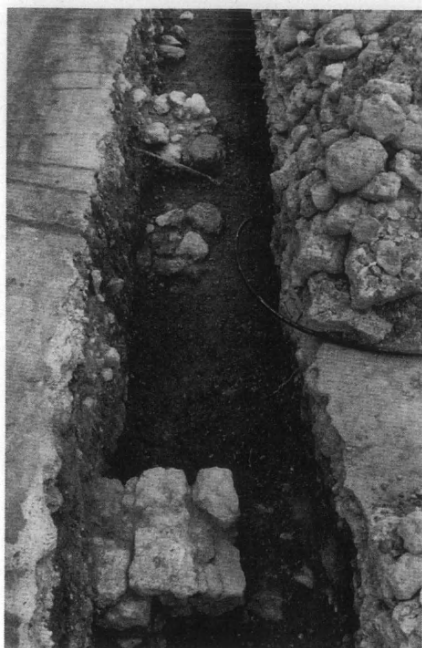

α-β. Ὁδὸς Ἱερολογιτῶν: α. Τομέας Θ. Πιθανὸς τοῖχος ἀπὸ Νότου.
β. Τομέας Ν. Τοῖχος ἀπὸ ἀνατολικά.

α-β. Ὁδὸς Ἱερολογιτῶν. Τομέας Ξ: α. Τοῖχος ἀπὸ ἀνατολικά.
β. Τμῆμα πλακοστρώτου.

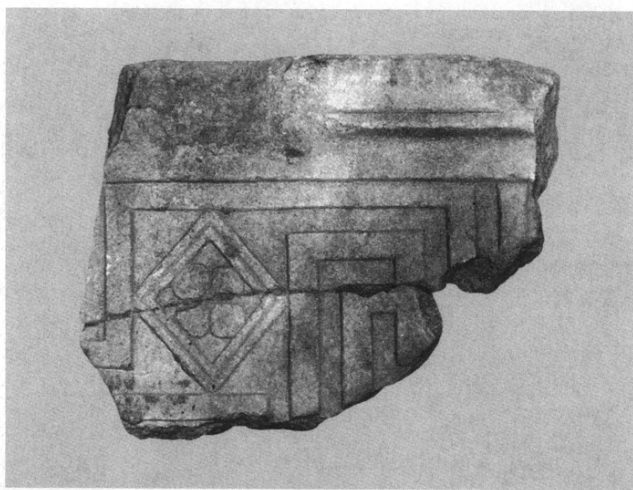
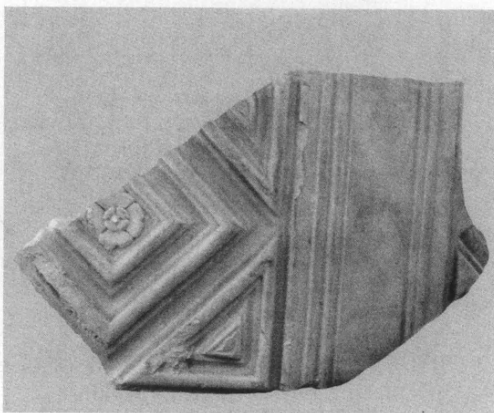

α-β. Ὁδὸς Ἱερολοχιτῶν: α. Τομεῖς Ν-Ξ. Οἰκοδομικὰ λείψανα ἀπὸ Βορρᾶ. β. Τομέας Ο.
Πιθανὸ τμήμα τοίχου. γ. Κουνάβοι. Πήλινο πλακίδιο.

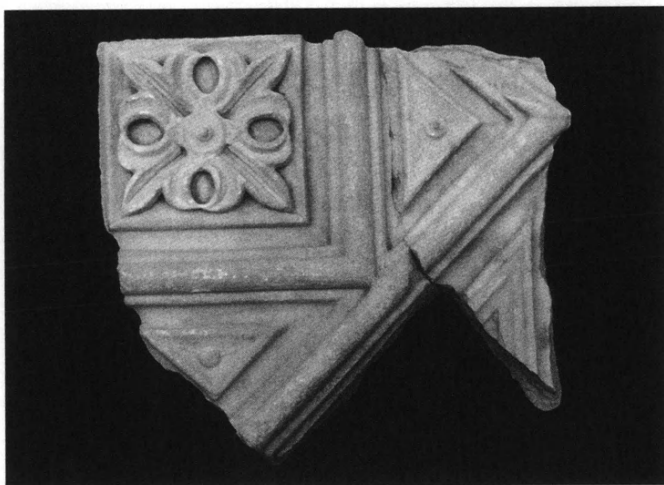

α-β. Θωράκιο Λ4: α. Ἐμπροσθία πλευρά. β. Ὁπισθία πλευρά. γ. Θωράκιο Λ28.

α. Θωράκιο Λ121, ἐμπροσθία πλευρά. β. Ἀμφίγλυφο διπλὸ θωράκιο Λ147.
γ. Ἀμφίγλυφο θωράκιο Λ243.

α. Ἀμφίγλυφο θωράκιο Λ242. β. Θωράκιο Λ245.

α. Θραύσματα διακοσμημένων αγγείων της ΥΜ ΙΒ περιόδου. β. Τμήμα τοιχογραφίας με
χρinoπαπύρους από τη μινωική έπαυλη της Άνω Ζάκρου.

Ζάκρος, ανάκτορο. Επίχρυστη κλιμακίδα τοῦ χώρου XVIII πρὶν τὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν συντήρησης.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1999
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 154
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 - ΑΘΗΝΑ
ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ
ΗΛΕΚΤΡ. ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΜΕΛΠΩΣ ΤΣΑΦΑΡΙΔΟΥ
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΕΛΕΓΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ